

THE
CHAMPÛ-RÂMÂYANA

OF
KING BHOJA (1-5 Kândas)

AND
LAKSHMANA SÛRI (6th Kânda):
WITH THE COMMENTARY OF RÂMACHANDRA BUDHENDRA

EDITED

BY
KÂSHÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY
TUKÂRÂM JÂVAJI
OF JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

Bombay.

1898.

price 2 Rupees.

(Registered under Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the Publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीभोजराजविरचितं (पञ्चमकाण्डपर्यन्तम्)

लक्ष्मणसूरिविरचितं (षष्ठकाण्डमात्रम्)

चम्पूरामायणम् ।

रामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब

इत्यनेन संस्कृतम् ।

तच्च

शाके १८२० चत्सरे

मुम्बय्यां

निर्णयसांगराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीभोजराजविरचितं

चम्पूरामायणम् ।

श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रविरचितया व्याख्यया समेतम् ।

बालकाण्डम् ।

गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् ।

निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥

शिवानन्दाश्रयगुरोश्चरणस्मरणं मम ।

उत्साहशक्तिजं तेजस्तनोतु मुखपङ्कजे ॥

विघ्नेश विधिमार्तण्डचन्द्रेन्द्रोपेन्द्रवन्दित ।

नमो गणपते तुभ्यं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते ॥

सीताकल्पलतान्वितं दशरथाम्भोराशिजं सोदरो-

दारस्कन्धमभीष्टदं सुमनसां श्रेणीभिरामोदितम् ।

नित्यं स्वाश्रितनन्दनं किसलयश्रीपञ्चशाखोज्वलं

श्रीरामामरभूरुहं हृदि सदा सेवेऽर्थसंसिद्धये ॥

सुधाकरसुधाकराच्छरदभास्वराभास्वरा-

श्वितकमविपश्चिकाक्वणनसादरा सादरा ।

विरिञ्चिनवमोहनागमविशारदा शारदा

मदीयरसनाङ्गणे नटतु सर्वदा सर्वदा ॥

यत्पादाम्भोजरेणुं विबुधकविवराः प्राप्य सिद्धाञ्जनं वा

प्रज्ञादृष्टेः प्रमीलां पटुतरतमसा प्राप्तवत्या निजायाः ।

आसाद्योन्मेषमारान्निधिमिव कवितां प्राप्सुर्बहुणार्थी

निष्प्रत्यूहं मुदास्मान्स सुरवरनुतः पातु हेरम्बदेवः ॥

श्रीमांलैलिङ्गदेशे स जयति विबुधश्रेणिकोटीरकोटी-

कोटीमाणिक्यभूतागणितगुणगणोऽखण्डपाण्डित्यशौण्डः ।

धीरः शाण्डिल्यगोत्रः सकलकविकुलाह्लादिसूक्तिप्रवीणो

वीणोदाहार्यविद्याविवरणनिपुणो रामचन्द्रो बुधेन्द्रः ॥

नित्यं संप्रमजृम्भिता नटति यजिह्वाक्षणे भारती
जायन्ते कविपुंगवास्तनुभृतो यद्वक्त्रनिर्वर्णनात् ।
भोजक्षोणिभुजामुना विरचितश्चम्पूप्रवन्धोऽधुना
व्याख्यां तस्य करोमि मञ्जुलतरां साहित्यमञ्जूषिकाम् ॥
व्याकुर्वन्ति निवद्धगौरवभयान्नैव स्फुटं युक्तिभि-
र्यं तेऽध्येतृजनप्रतारणपराः का नैपुणी वा ततः ।
वैखर्या वचसां कवीशहृदयं प्रख्यापयन्नन्वय-

द्वारैवाहमिहाखिलं प्रविष्टुणोम्युक्तिव्रजोऽजृम्भितम् ॥

अथ खलु तत्रभवान्विचित्रसरसकविताकल्पलतामञ्जर्यामोदिताशेषविबुधसमाजो-
ऽनवद्यनिखिलविद्याभिज्ञः सर्वज्ञसार्वभौमो भोजनामा महाराजः समस्तसद्गुणमणिगणाभि-
रामस्य तारकव्रह्मरूपिणस्तत्रभवतः श्रीरामस्य चरितानुवर्णनं निःश्रेयसनिदानं निजान्तरङ्गे
निर्वर्ण्य 'काव्यं यशसेऽर्धकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासं-
मिततयोपदेशयुजे ॥' इत्याद्यलंकारवचनप्रामाण्यात्, काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां 'का-
व्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च पदयन्, सकलकल्याणपरायणं
श्रीरामायणं चम्पूप्रवन्धात्मना चिकीर्षुः, चिकीर्षितानन्तरायपरिसमाप्तिप्रचयगमनलक्ष-
णफलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्किञ्चा वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याचार्यदण्डिवा-
क्यादाशीराद्यन्यतमस्य प्रवन्धमुखलक्षणत्वाच्च तत्तादौ लक्ष्मीशब्दपूर्वकमाशिपं प्रयुङ्गे—

लक्ष्मीं तनोतु नितरामितरानपेक्ष-

मङ्गिद्वयं निगमशाखिशिखाप्रवालम् ।

हैरम्बमम्बुरुहडम्बरचौर्यनिग्रं

विन्नाद्रिभेदशतधारधुरंधरं नः ॥ १ ॥

लक्ष्मीमिति । आदौ लक्ष्मीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धैरभ्युच्छ्रयः । तदुक्तम्—
'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्धाः स्युर्लिपितो गणतो-
ऽपि वा ॥' इति । निगमा वेदास्त एव शाखिनो वृक्षाः । 'वृक्षो महीरुहः शाखी' इ-
त्यमरः । ग्रीह्यादित्वादिनिः । तेषां शिखा उपनिषदः । ता एव शिखा अग्राणीति श्लिष्ट-
रूपकम् । मौलयश्च प्रतीयन्ते । तासां प्रवालं नवपद्मवम् । वेदान्तवेद्यमित्यर्थः । 'शिखा
ज्वालाकेकिमौल्योः शिखा शाखाप्रमौलिषु' इति वैजयन्ती । 'प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे
नवपद्मवे' इति शब्दार्णवे । अम्बुनि रोहतीत्यम्बुरुहं पद्मं तस्य यो डम्बरः सौभाग्या-
तिशयसंरम्भस्तस्य चौर्येऽपहरणे । ब्राह्मणादित्वात्त्वञ् । निग्रमायत्तम् । अम्बुरुहसौ-
भाग्यापहारीत्यर्थः । 'अधीनो निग्र आयत्तः' इत्यमरः । अत एव सादृश्यपर्यवसाना-
दुपमा । डम्बरेत्यत्र दम्यन्ते भीरवोऽनेनेति डम्बरः । 'दसु उपशमे' । औणादिकला-
द्वरप्रत्ययः, ष्टोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययश्च । सुबोधिनीकारस्तु—'डम्ब'विक्षेपे' इति वान्तो

धातुरस्तीत्याह । तन्मते डम्बं विक्षेपं रातीति डम्बरः । 'आडम्बरोऽस्त्री संरम्भः' इत्यमरशेषश्च । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । 'घञर्थे कञ्विधानम्' इति कप्प्रत्ययः । त एवाद्वयः पर्वतास्तेषां भेदे विदारणे शतधारधुरंधरं वज्रायुधसमानसारम् । अशेषविघ्नविनाशकमित्यर्थः । धूरेव धुरा । 'आपं चैव हलन्तानाम्' इति वचनादाप् । तां धारयतीति धुरंधरम् । 'संज्ञायां भृतृ-वृजि-' इत्यादिनाप्प्रत्ययः । 'खिल्यनव्ययस्य' इति द्वस्वः । 'अरुद्विषत्-' इत्यादिना मुमागमः । हेरम्बस्येदं हेरम्बं वैनायकम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । अङ्घ्रिद्वयं चरणयुग्मम् । इतरेषु न विद्यतेऽपेक्षा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथेतरेनपेक्षम् । भजनीयान्तरनिरपेक्षमित्यर्थः । इदं क्रियाविशेषणम् । यद्यङ्घ्रिद्वयविशेषणं तदा सहकार्यन्तरमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येणैव सकलसेवकजनाभीप्सितदानसमर्थमित्यर्थः । नितरामतिशयेन । 'किमेत्तिडच्यय-' इत्यादिना आम्प्रत्ययः । नोऽस्माकं लक्ष्मीमशेषाभिलषितार्थसंपत्तिं तनोतु करोतु । संपादयत्वित्यर्थः । तनोतेः 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्याशीरर्थे लोट् । 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिति कथ्यते' इति शाश्वतः । अत्राशीरलंकारः—'आशीर्नामाभिलषितवस्तुनः शासनं मतम्' इति लक्षणात् । अयं चोक्तोपमारूपकविशेषाभ्यां तिलतण्डुलवत्परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृज्यते । तथा नितरामितरेत्यादिव्यञ्जनयुग्मानां तकाररेफसकारादीनां केवलानां चासकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः । तदुक्तं विद्यानाथेन—'एकद्विप्रभृतीनां तु व्यञ्जनानां यदा भवेत् । आवृत्तिर्यत्र संदर्भे वृत्त्यनुप्रास इष्यते ॥' इति । अयमेवालंकारः प्रायशो भोजराजोक्तिष्वनुसंधेयः । विशेषं तु वक्ष्यामः । आदौ बुदेवताक, तैस्तगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते । तदुक्तम्—'तौ यौरन्यलघुः शुभः । लकारस्य भूलाद्वीजप्रचयगमनसिद्धिः । प्रायेणात्र द्राक्षापाकः—'द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः' इति लक्षणात् । एतदादिश्लोकपञ्चकं वसन्ततिलकावृत्तम्—'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति केदारलक्षणात् ॥

इदानीं तावत् 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते' इत्यादि-
भगवद्भाष्यकारवचनं प्रमाणयन्, शिष्टाचारपरिप्राप्तं विशिष्टदेवताब्राह्मणनमस्काररूपं
मङ्गलं निवध्नाति—

उच्चैर्गतिर्जगति सिद्ध्यति धर्मतश्चे-

तस्य प्रमा च वचनैः कृतकेतरैश्चेत् ।

तेषां प्रकाशनदशा च महीसुरैश्चे-

त्तानन्तरेण निपतेत्क्व नु मत्प्रणामः ॥ २ ॥

उच्चैरिति । जगति । जगत्सिखल्यर्थः । उच्चैरुन्नता गतिर्गन्तव्यदेशः । स्वर्गाद्युन्नतस्थानमित्यर्थः । 'देशे प्राप्ये गतिः' इति वैजयन्ती । धर्मतो ज्योतिष्टोमादिधर्मात् । पञ्चम्यास्तसिः । सिद्ध्यति चेन्निष्पन्ना भवति यदि । सिद्ध्यतीति पदं सर्वत्र संबद्ध्यते । तस्य धर्मस्य प्रमा यथार्थानुभवश्च । स्वर्गादिफलसाधनत्वज्ञानमिति यावत् । प्रमाकरणं

प्रमाणमित्यत्र 'यथार्थानुभवः प्रमा' इति प्रमाशब्दार्थस्य तात्त्विकैरुपवर्णितत्वात् ।
 कृतकेतैररकृत्रिमैर्वचनैः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवेदावक्यैः सिद्ध्यति
 चेत् । ननु 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्यादिवाक्या-
 द्वेदानामुत्पत्तिश्रवणात्कथमकृतकत्वमिति चेत् 'अनादिनिधना नित्या वागुत्पष्टा स्वयंभुवा ।
 आर्दा वेदमयी विद्या यतः सर्वः प्रवर्तितः ॥' इति श्रुतेरकृत्रिमत्वावगमात् । 'ऋचः
 सामानि जज्ञिरे' इत्यादिषु हिरण्यगर्भे वेदाविर्भाव एव जनेरर्थः । 'एतच्छास्त्रयोनित्वात्'
 इति वेदान्तसूत्रव्याख्यानावसरे तत्रभवद्भिर्भाष्यकृद्भिः सम्यग्विवेचितम् । तत्रैवानुसं-
 धेयमित्यलमत्र शास्त्रविचारेण । तेषामकृत्रिमवचनानां प्रकाशनदशा पाठतोऽर्थतश्च
 स्फुट्टीकरणप्रकारश्च । महीसुरैः । ब्राह्मणैरित्यर्थः । 'आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यप्रजन्मभूदे-
 ववाडवाः' इत्यमरः । तानन्तरेण तान्महीसुरान्विना । 'अन्तरान्तरेणयुक्ते' इति द्वितीया ।
 मत्प्रणामो मत्कृतनमस्कारः क्व नु कुत्र वा निपतेत्प्रवर्तते । उक्तक्रमेण परमश्रेयोहेतूनां
 वेदविदां ब्राह्मणानामेव नमस्कार्यत्वात्तेषामेवायं नमस्कारो विधीयत इत्यर्थः । तथा च
 श्रुतिः—'तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यात्' इति । ततो ब्राह्मणा
 एव नमस्कार्या इष्टदेवताश्च । तदुक्तं भगवता श्रीकृष्णेन महाभारते—'दैवाधीनं जगत्सर्वं
 मन्त्राधीनं तु दैवतम् । तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥' इति । अत्रोत्तरो-
 त्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रति विशेषणत्वादेकावल्यलंकारः । तदुक्तमेकावल्याम्—'यत्र विशेषण-
 भावः पूर्वपूर्वं प्रति क्रमेणैव । भजति परंपरमेपालंकृतिरेकावली कथिता ॥' इति ॥

इदानीं सचिकीर्षितनिबन्धस्य स्वरूपनिरूपणद्वारा सहृदयानां प्ररोचनामुत्पादयन्,
 तद्रचनायां निजरसनायाः प्रवृत्तिमाशास्ते—

गद्यानुबन्धरसमिश्रितपद्यसूक्ति-

हृद्या हि वाद्यकलया कलितेव गीतिः ।

तस्माद्धातु कविमार्गजुपां सुखाय

चम्पूप्रबन्धरचनां रसना मदीया ॥ ३ ॥

गद्येति । गद्यान्वपादवद्धानि । तदुक्तम्—'अपादः पदसंघातो गद्यं पद्यं चतुष्प-
 दम्' इति । गद्यानामनुबन्धेनानुपद्वेण यो रस आस्वादस्तेन मिश्रिता मिलिता
 पद्यसूक्तिः पद्यानां सम्यग्रचना । 'आस्वादे ब्रह्मणि रसे' इति शब्दार्णवे । वाद्यकलया
 वर्णावगुम्भदशादिवाद्यशिल्पेन । 'कला शिल्पे विवृद्धा' इति वैजयन्ती । कलिता मि-
 श्रिता गीतिर्गानविधेयं हृद्या मनोज्ञा हि । सहृदयहृदयाद्यादिनी खल्वित्यर्थः । तस्माद्ग-
 द्यपद्यमिश्रितप्रबन्धस्य सर्वानन्दकरत्वाद्धेतोः । कवयन्ते रसोल्लसितशब्दार्थसंघटनपरया
 गिरा वर्णयन्तीति कवयन्तान्मार्गजुपां तद्वर्तमानुवर्तिनाम् । कवितारसाभिज्ञानामित्यर्थः ।
 सुखाय हृदयानुरक्त्यर्थं ममेवं मदीया । 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । रसना जिह्वा ।

चम्पूप्रबन्धरचनां 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं काव्यं चम्पूप्रबन्धस्तस्य रचनां निर्माणं दधातु । विशिष्टप्रबन्धरचनायां मदीया रसना प्रवर्ततामित्यर्थः । चमत्कारकारितया गद्यपद्यात्मकं काव्यं करोमीति तात्पर्यम् । अत्र पूर्ववाक्य उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां प्रयोगाच्छ्रौतः पूर्ण उपमालंकारः—'स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । स्यादौपम्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥' इति लक्षणात् । स च शब्देनानुप्रासेन च संसृज्यते ॥

ननु वाल्मीकिरचितेनैव श्रीरामायणेन सकलजनसंतुष्टेर्जायमानत्वात्तत्र पुनः कोऽयं नूतनप्रबन्धनिर्माणप्रयास इत्याशङ्क्य सोपपत्तिकं तत्प्रणयने स्वस्याधिकारं तावद्दर्शयति—

बाल्मीकिगीतरघुपुंगवकीर्तिलेशै-

स्तुतिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम् ।

गङ्गाजलैर्भुवि भगीरथयत्नलब्धैः

किं तर्पणं न विदधाति नरः पितृणाम् ॥ ४ ॥

बाल्मीकीति । बल्मीकस्यापत्यं बाल्मीकिः । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—'अथाब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः । बल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्बाल्मीकिरित्यसौ ॥' इति । 'अत इव्' इतीव् । तेन गीता उपवाणिता ये रघुपुंगवकीर्तिलेशाः । पुमान्गौरिव पुंगवो वृषभश्रेष्ठः । 'श्रेष्ठोक्षाणौ तु पुंगवौ' इति वैजयन्ती । 'गौरतद्वितलुकि' इति समासान्तष्टच् । रघुपुंगवस्य रघुश्रेष्ठस्य कीर्तौर्दानक्षात्रादिगुणसमुद्भवायाः समाख्याया लेशा लवास्तैः । ब्रह्मलोकप्रसिद्धस्य शतकौटिविस्तृतस्य श्रीरामचरितस्य चतुर्विंशतिसहस्रसंख्यापरिमितग्रन्थेन श्रीरामायणेन कियत् एव वर्णितत्वात्कीर्तिलेशैरित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । अधुनेदानीं कथमपि महता यत्नेन । चम्पूप्रबन्धनिर्माणरूपेणेत्यर्थः । 'ज्ञातहेतुविवक्षाया-मप्यादिकथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्ने गौरववाढयोः ॥' इत्युत्पलमालायाम् । बुधानां तज्ज्ञानाम् । 'ज्ञातचान्द्रिसुरा बुधाः' इति क्षीरस्वामी । तृप्तिं संतुष्टिं करोमि । अत्र दृष्टान्तमाह—भुवि भूलोके भगीरथेन राज्ञा यत्नलब्धैः प्रयत्नेनानीतैः । अश्वमेधीयाश्वान्वेषणसमये कपिलानलदग्धानां सगरात्मजानां स्वर्लोकप्रापणाय दुश्चरतपश्चर्यादिवहुतरप्रयत्नेन वियन्मार्गाद्भुवं प्रापितैरित्यर्थः । भगीरथप्रयत्न उत्तरत्र वक्ष्यते । गङ्गाजलैर्मन्दाकिनीसलिलैर्नरः पितृणां तर्पणं निवापाञ्जलिदानेन संतुष्टिं न विदधाति न करोति किम् । करोत्येवेत्यर्थः । अतोऽहमप्येवं करोमीति भावः । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तालंकारः—'यत्र वाक्यद्वये विम्बप्रतिविम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मो वाक्यज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

इत्थं स्वस्य ग्रन्थकरणे योग्यतां प्रसाध्य संप्रति कथां प्रस्तौति—

वाचं निशम्य भगवान्सं तु नारदस्य

प्राचेतसः प्रवचसां प्रथमः कवीनाम् ।

माध्यंदिनाय नियमाय महर्षिसेव्यां

पुण्यामवाप तमसां तमसां निहन्त्रीम् ॥ ५ ॥

वाचमिति । प्रवचसां प्रगल्भवचसां कवीनां व्यासादिकवीनां प्रथम आद्यः । सकलकविकुलगुरुरित्यर्थः । स प्रसिद्धः । अत्र न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—‘प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते’ इति । तुशब्द उत्कर्षार्थः । अव्ययान्तमनेकार्थत्वात् । भगवान् । ‘उत्पत्तिं निधनं चैव भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥’ इत्युक्तलक्षणः । प्राचेतसोऽपत्यं प्राचेतसो वाल्मीकिः । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यण् । ‘प्राचेतसस्त्वादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः । वाल्मीकिश्च’ इति विश्वः । रमन्ते शरीरेन्द्रियविषयोपनीतया विवेदनयेति नरा जीवास्तोषां संबन्धि नारमज्ञानं द्यति खण्डयति श्रीरामायणदिव्यनामसंकीर्तनेनेति नारदः । तदुक्तं नारदीये—‘गायत्रारायणकथां सर्वलोकभयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तमः ॥’ इति । अथवा ‘नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः’ इति नारदीयवचनान्नरः परमात्मा तस्य संबन्धि नारं परमात्मविषयकज्ञानं तद्गदात्युपदिशति परमकारुणिकतया मुमुक्षुभ्य इति नारदः । तेनास्य श्रद्धेयवचनत्वमुक्तमित्यवधेयम् । तस्य नारदस्य ब्रह्मनियोगेन समागतस्य देवर्षिप्रवरस्य वाचं निशम्य । ‘को न्वस्मिन्तांप्रतं लोके’ इत्यादिनिजप्रश्नानुरूपोत्तरतया । ‘मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः’ इत्यादिसंक्षिप्तचालरामायणोक्तां श्रीरामगुणवर्णनरूपां वाचं श्रुत्वा । ‘गुरुमुखाच्छ्रोतव्यम्’ इति न्यायेन सकललोकगुरोर्नारदस्य मुखाच्छ्रवणविधेर्विहितत्वादिति भावः । ‘निशम्यतीति श्रवणे तथा निशमयत्यपि’ इति भट्टमल्लः । ततो निशम्यतेरिदं रूपम् । अन्यथा निशम्येति स्यात् । अत एवाह वामनः—‘निशम्यनिशम्यशब्दां प्रकृतिभेदात्’ । ननु ‘उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः’ इति भागवतप्रसिद्धं हि नारदस्य ब्रह्मपुत्रत्वम् । तथा च—‘वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्कृतस्य रूपिणी । चकार रामचरितं पावनं चरितव्रतः ॥’ इति स्कान्दे पार्वतीं प्रति परमेश्वरेणोक्तत्वाद्ब्रह्मलोकप्रसिद्धं शतकोटिप्रविस्तरं रामचरितं भूलोकवातिचातुर्वर्ण्यतापत्रयविमोचनार्थं संक्षिप्य रचयितुमुद्युक्तस्य परमकारुणिकस्य ब्रह्मण एव भूमौ स्वांशेन वाल्मीकिरूपेणावतीर्णत्वादस्य प्रवृत्तं नारदस्योपदेष्टृत्वं च कथमुपपद्यत इति चेत्, सत्यम् । मानुषलोके रूपान्तरेणावतीर्णस्य तस्य संप्रदायप्रवर्तनार्थमित्यमुपयुक्तत्वान्नानुपपत्तिरित्यलमप्रपञ्चेन । मध्येभवो माध्यंदिनः । ‘मध्येयशब्दस्य मध्यंदिनादेशो भवार्थप्रत्ययश्च स्यात्’ इति न्यासकारः । ‘मध्याह्वाचि मध्यंदिनशब्द एवोत्सादिषु पठितः’ इत्यन्ये । तथा च—‘उत्सादिभ्योऽञ्’ । माध्यंदिनाय नियमाय । माध्याह्निकक्रियां कर्तुमित्यर्थः । महर्षिभिर्कृत्वा पिप्रवरैः सेव्यां ज्ञानसंख्यावन्दनाद्यनुष्ठानार्थमाश्रयितुं योग्याम् । महर्षिलक्षणं तु—‘तपःशौचपरा दान्ताः सत्यवाचो बहुश्रुताः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥’ इति । कुतः । पुण्यां पावनीमत एव तमसामज्ञानानां निहन्त्रीं विनाशिनीम् । स्वसेवातत्पराणाम-

शेषपापनिवर्तनेन ज्ञानप्रदात्रीमित्यर्थः । तमसां तमसानदीमवाप । लक्षणया तत्तीरं प्रापेत्यर्थः । अत्र तमसां तमसामिति व्यञ्जनत्रितयस्यावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः । लक्षणं तूक्तम् ॥

तत्र कंचन कौञ्चमिथुनादेकं पञ्चशरविद्धमपि व्याधेनानुविद्धं नि-
ध्यायतो बद्धानुकम्पस्य भगवतो वाल्मीकेर्वदनारविन्दाच्छन्दोमयी का-
चिदेवं निःससार सरस्वती ।

तत्रेति । तत्र तमसातीरे । पञ्च शरा यस्य तेन पञ्चशरेण स्मरेण विद्धं प्रहतम् । काममोहितमिति यावत् । 'कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । पञ्चभिः शरैर्विद्धमिति गम्यते । 'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ॥' इत्यमरः । तथाभूतमपि व्याधेन लुब्धकेन । निषादेनेति यावत् । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुल्लुब्धकश्च सः' इत्यमरः । अनु पश्चाद्विद्धं संप्रहतम् । परमशोच्यतरमित्यर्थः । 'व्यध संप्रहारे' इति धातोः कर्मणि क्तः । कौञ्चमिथुनात्कौञ्ची च कौञ्चश्च कौञ्चौ वकविशेषौ । 'कुङ् कौञ्चोऽथ वकः कङ्कः' इत्यमरः । 'पुमान्नित्रया' इत्येकशेषः । तयोर्मिथुनाद्वन्द्वात् । तन्मिथुनादित्यर्थः । निर्धारणे पञ्चमी । 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । कंचनैकं पुमांसं निध्यायतः पश्यतः । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । अत एव बद्धानुकम्पस्योत्पन्नकरुणस्य । मैत्रीं मुदिता करुणा उपेक्षा चेति चतसृणां महच्चित्तवृत्तित्वेन । विद्धवेदनदर्शनस्य करुणोत्पादकत्वादिति भावः । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । भगवतो वाल्मीकेः । पदद्वयं व्याख्यातम् । वदन-
मरविन्दमिवेत्युपमितसमासः । न तु वदनमेवारविन्दमिति रूपकसमासः । तथा स-
त्यरविन्दस्य प्राधान्येन तस्मात्सरस्वतीनिःसरणायोगात् । छन्दोमय्यनुपुच्छन्दोनि-
वद्धा । 'द्वात्रिंशदक्षरानुपुम्' इति छान्दसाः । छन्दःशब्दात्ताद्रूप्ये मयट् । 'टिड्ढाणञ्-'
इत्यादिना ङीप् । काचिदपूर्वैवं वक्ष्यमाणप्रकारा सरस्वती वामिःससार निजप्रयत्नं
विनैव निर्जगाम । 'गीर्वाणवाणी सरस्वती' इत्यमरः । 'स्र गतौ' इति धातोलिट् ॥

तामेव सरस्वतीमाह—

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्कौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ६ ॥

मा निषादेति । हे निषाद, त्वं शाश्वतीः समा अनन्तसंवत्सरान् । 'संवत्सरो
वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीयां । प्रतिष्ठां स्थितिं
मागमो मा प्राप्नुहि । क्षिप्रमेव प्रियस्वेल्यर्थः । गमेर्लुङि पुषादित्वाच्छ्लेरङादेशः ।
'न माङयोगे' इत्यङागमप्रतिषेधे वक्तव्येऽप्यार्षत्तात्तदभावप्रतिषेधः । यद्यस्मात्कौञ्च-
मिथुनादेकं काममोहितं कीडांतत्परमवधीर्हतवानसि । हन्तेर्लुङि हनो वधादेशः । अयं

शापत्वेन प्रवृत्तः श्लोकः । वाल्मीकिर्महर्षेरीश्वरानुग्रहेण कृत्स्नकाव्यार्थसंग्रहो निःसृतः । संग्रहश्चायम्—मानिपाद मा लक्ष्मीर्निपीदति तिष्ठत्यस्मिन्निति मानिपाद लक्ष्मीनिवास श्रीराम, त्वं शाश्वतीः समाश्रितकालं प्रतिष्ठामगमः । अखण्डितैश्वर्यानन्दसंपन्नो विजयी भवेत्यर्थः । यद्यतः कारणात्कौशमिथुनात् 'कुञ्ज गतिकौटिल्याल्पीभावयोः' इति धातोः कृत्वा राक्षसी कैकसी तस्या अपत्यं कौञ्चो राक्षसो रावणः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । तस्य पत्नी कौञ्ची मन्दोदरी । अत्रापि पूर्ववदेकशेषः । तयोर्मिथुनादेकं काममोहितं लोकविद्विष्टकर्माणं रावणमवधीः । एतेन महर्षिणा वाल्मीकिना संप्रदायप्रवर्तकेन लक्ष्मीपतिरूपश्रीरामस्मरणरूपं महलं काव्यादाववश्यं कर्तव्याशीर्वचनं कृतमित्यवगन्तव्यम् । इत्येवं सरस्वती निःससारेति पूर्वेण संबन्धः । श्लोकाख्यमेतदानुष्टुभं वृत्तम्— 'पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरुपदं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥' इति वचनात् । 'मानिपाद प्रतिष्ठां लमगमः' इत्यत्र 'प्रतिष्ठां तु अम गमः' इति छेदः । न विद्यते मा यस्येति विग्रहः । तस्य संबुद्धिर्हे अम निर्भाग्य । इति नारायणीये ॥

तदनु समयोचितकृत्यं निर्वर्त्य स्वाश्रमं प्रति गतवति भगवति वाल्मीकौ ।

तदन्विति । तदनु 'मा निपाद' इत्यादिच्छन्दोनिबद्धवाङ्मयः सरणानन्तरम् । भगवति पूज्ये वाल्मीकौ । समयोचितं मध्याह्नकालोचितम् । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । कृत्यं स्नानसंध्यावन्दनादि कर्म निर्वर्त्य कृत्वा स्वाश्रमं स्वनि-
केननं पर्णशालां प्रति गतवति प्रविष्टे सति ।

ततः किं प्रवृत्तमित्यत आह—

वाणीविलासमपरत्रकृतोपलम्भ-

मम्मोजभूरसहमान इवाविरासीत् ।

आभाति यत्कृतिरनेकविधप्रपञ्च-

व्याजेन्द्रजालविधिसाधकापिच्छिकेव ॥ ७ ॥

वाणीति । अम्मोजं नारायणनाभीकमलं तत्र भवतीत्यम्मोजभूर्ब्रह्मा । तदुक्तं भागवते—'यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोकः' इति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । अपरत्र पुरुषान्तरे वाल्मीकौ कृतोपलम्भं विहितानुपपन्नम् । तत्रोपलम्भ्यमानमित्यर्थः । वाण्याः 'मा निपाद' इत्यादिवाचः । सरस्वतीदेव्याश्चेति गम्यते । विलासं लीलामसहमानोऽमृष्यमाण इवाविरासीत्प्रादुरभूत् । निजपरिग्रहस्य पुरुषान्तरासाक्तं को वा सहेतेति भावः । वस्तुतस्तु परमकारुणिकतया महर्षेर्वाल्मीकेर्व्याधविद्ध-
क्रौञ्चदर्शनानन्तरजनितशोकापनोदनार्थं निजाज्ञया प्रथमतो नारदोक्तमेवार्थं पुनः स्वयमप्युपदेष्टुं तत्समक्षं प्रत्यक्षोऽभूदिति तात्पर्यम् । युक्तं चैतदित्याह—आभातीति । यत्कृतिर्यस्याम्मोजभुवः कृतिः क्रियाशक्तिः कर्त्री । अनेकविधो देवतिर्यङ्मनुष्यादिभेदेन

बहुप्रकारो यः प्रपञ्चः सर्गः स इति व्याजोऽपदेशो यस्य स तथोक्तो य इन्द्रजालविधिः ।
 'अदेशकालपारोक्ष्यं परोक्षस्यैव वस्तुनः । यत्रौषधादिभिः सोऽयमैन्द्रजालविधिः स्मृतः ॥'
 इत्युक्तलक्षणः । तस्य साधकपिच्छिकेव निष्पादकपिच्छविशेष इवाभाति प्रकाशते ।
 अत एव तद्युक्तं कौञ्चहननं तद्दर्शनेन महर्षेरपि शोकोत्पादनं तदपनोदनार्थं स्वस्याविर्भाव-
 वश्चेति भावः । पिच्छिकेत्यत्र पिच्छैव पिच्छिका । स्वार्थे कप्रत्ययः । कात्पूर्वस्येकारादेशः ।
 यद्यपि 'पिच्छवर्हे नपुंसके' इत्यमरः, तथाप्यावन्तोऽयं पिच्छाशब्दो निघण्टुन्तरेषु मृग्यः ।
 अथवा महाकविप्रयोगदर्शनात्समाधेयम् । यथोक्तं कृष्णकर्णामृतस्तवे मङ्गले—'नवशिखि-
 पिच्छालाञ्छितम्' इति । तथा ज्ञानवासिष्ठे शाम्बरीकोपाख्याने—'इत्युक्त्वा पिच्छिका
 तेन भ्रामिता प्रसभं सभा । नानाविरचनावीजं मायेव परमात्मना ॥' इति । निरङ्कुशाः
 खलु कवयः सार्वपथीना इत्यलमतिप्रसङ्गेन । अत्र पूर्वावाक्ये वाण्योर्वाच्यप्रतीयमानयोः
 श्लेषभित्तिकाध्यवसायमूलातिशयोक्तिर्निर्व्यूढा । असहमान इति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । उ-
 त्तरवाक्ये तु प्रपञ्चे व्याजशब्देन तत्त्वमपहुत्येन्द्रजाललारोपणादपह्णवाङ्कारः । 'चला-
 दिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनमपहुतिः' इति सर्वस्वसूत्रम् । तदुज्जीविता चेयं पिच्छिकेत्यु-
 पमा । सा चोक्तोत्प्रेक्षया परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृज्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

ततः परमहर्षेण महर्षिणा विधिवदभ्यर्चितः परमेष्ठी मध्यमलोकेऽपि
 खवृत्तं प्रकाशयितुं किल भवन्तमेवोपतिष्ठमानयानया भारत्या रामचरितं
 यथाश्रुतं व्याक्रियतामिति व्याहृत्यान्तरधात् ।

तत इति । ततः प्रादुर्भावानन्तरम् । परमहर्षेण । पितामहोऽयमेवंभूते मयि दयया-
 विरभूदहो कृतार्थतेति परमानन्दभरितेनेत्यर्थः । महर्षिणा 'ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो निय-
 ताशी च संयमी । शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसंधो भवेदृषिः ॥' इत्युक्तलक्षणलक्षितेन
 ऋषिप्रवरेण वाल्मीकिना । विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । अभ्यर्चितोऽर्घ्यपाद्या-
 सनादिभिः पूजितः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा कर्ता । 'परमे स्थः कित्' इति
 कित् । इनिप्रत्यय औणादिकः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'स्थास्थिन्त-
 णाम्' इति वक्तव्यात्वत्वम् । मध्यमलोके भूलोकेऽपि । लोकत्रयपक्षेऽप्यस्य मध्यत्वादिति
 भावः । अपिशब्दो लोकान्तरप्रख्यातिं द्योतयति । खवृत्तं निजचरित्रं प्रकाशयितुं
 प्रख्यापयितुम् । किलेल्यलीके । वस्तुतस्तु मच्छन्दादेवेति भावः । भवन्तं त्वामेव । अन्यव्य-
 वच्छेदार्थमेवकारः । तवैव योग्यत्वादिति भावः । एवकारोऽयं भारत्या वा संबध्यते ।
 उपतिष्ठमानयानुवर्तमानयानया भवन्मुखाभिर्गतया भारत्या 'मा निषाद' इत्यादि-
 सरस्वत्या । ईदृशैरेव श्लोकैरित्यर्थः । रामचरितं श्रीरामचरित्रम् । श्रुतमनतिक्रम्य
 यथाश्रुतम् । नारदमुखतः श्रुतक्रमानतिक्रमणेनैवेत्यर्थः । 'यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सा-
 स्वार्थानतिक्रमः' इति शब्दार्णवे । व्याक्रियतां व्याख्यायतामित्येवं व्याहृत्योक्त्वोप-

दिश्य । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः । अन्तरधाददृश्योऽभूत् । अत्रेदं श्रीरामायण-
वालकाण्डवचनम्—'मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्स्नं
कुरु लघुपिसत्तम ॥' इत्यारभ्य 'इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत्' इत्यन्तम् ॥

अथ सरसिजयोनेराज्ञया रामवृत्तं

करवदरसमानं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा प्रतीच्या ।

शुभमतनुत काव्यं स्वाद् रामायणाख्यं

मधुमयफणितीनां मार्गदर्शी महर्षिः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ ब्रह्मतिरोधानानन्तरम् । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकालस्येष्वथो अथ'
इत्यमरः । मधुमय्योऽमृतस्त्राविण्यस्तासां फणितीनां रसालंकारोल्लसितशब्दार्थसंघटनावि-
शेषाणाम् । मधुमयेत्यत्र 'स्त्रियाः पुंवत्—' इत्यादिना पुंवद्भावः । मार्गं पद्धतिं दर्शयतीति
ताच्छील्येन कवीनामिति मार्गदर्शी । सकलकविकुलगुरुरित्यर्थः । दृशेर्ण्यन्तात्ताच्छील्ये
णिनिः । महांश्चासौ ऋषिश्च महर्षिः । 'तपोनिर्वृतपाप्मानो याथातथ्याभिधायिनः ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥' इत्युक्तलक्षण ऋषिश्रेष्ठो वाल्मीकिः । सरसिजं
योनिः कारणं यस्य तस्य ब्रह्मण आज्ञया श्रीरामचरितं व्याक्रियतामित्येवं-
रूपनियोगेन हेतुना । रामवृत्तं श्रीरामचरितं प्रतीच्या दृष्ट्वा योगदृष्ट्वा । बदर्याः फलं
वदरम् । 'फले लुक्' । करे हस्ते यद्वदरं तेन समानं तत्तुल्यमित्यर्थो उपमा, क्रियाविशेषणं
वा । निःशेषमित्यर्थः । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा । शुभं वक्तृणां श्रोतृणां च कल्याणकरम् । स्वाद् पाठतो
गानतश्च मधुरम् । 'त्रिष्विष्टमधुरा स्वाद्' इत्यमरः । रामस्यायनं स्थानं वर्णकले-
नेत्यन्वर्थसंज्ञा रामायणमित्याख्या यस्य तत्तथोक्तम् । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् ।
उत्तरायणवत् । काव्यं प्रबन्धमतनुताकरोत् । कवयते वर्णयतीति कविस्तस्य कर्म
काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । तस्य पङ्कजादिवद्बलाद्रसोल्लसितशब्दार्थसंघटनात्मकमेव,
न तु कर्ममात्रम् । तत्काव्यं रचितवान् । तथा च श्रीरामायणे—'ततः पश्यति ध-
र्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः । पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणवामलकं यथा ॥' इत्यारभ्य
'रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः' इत्यन्तम् । मालिनीवृत्तम्—'ननमयययुतेयं
मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एनं प्रबन्धं प्रयोक्तुं कः समर्थ इति चिन्तामुपगतवति सति भगवति
वाल्मीकी ।

एनमिति । भगवति वाल्मीकावेनं प्रबन्धं श्रीरामायणाख्यमेतत्काव्यं प्रयोक्तुमध्याप-
यितुं पाठितुं वा कः पुमानसमर्थोऽधिकारीत्येवंत्पां चिन्तां पर्यालोचनमुपगतवति सति ।

ततः किं जातमित्यत आह—

उपागतौ मिलितपरस्परोपमौ
बहुश्रुतौ श्रुतिमधुरस्वरान्वितौ ।
विचक्षणौ विविधनरेन्द्रलक्षणौ
कुशीलवौ कुशलवनामधारिणौ ॥ ९ ॥

उपागताविति । मिलिता संगता परस्परोपमान्योन्यसादृश्यं ययोस्तौ । यमल-
त्वात्परस्परतुल्यरूपावित्यर्थः । बहुश्रुतौ वेदवेदाङ्गादिसकलविद्याविशारदौ । 'शास्त्रश्रवणयोः
श्रुतम्' इति विश्वः । श्रुतिमधुरेण श्रवणानन्दकरेण स्वरेण श्रुत्यारब्धानुरणनलक्षणेना-
न्वितौ । श्राव्यकण्ठस्वरसंपन्नावित्यर्थः । स्वरलक्षणमुक्तं संगीतरत्नाकरे—'श्रुत्यनन्तरभावी
यः शब्दोऽनुरणनात्मकः । रसाद्रज्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते ॥' इति ।
विचक्षात इति विचक्षणौ विद्वांसौ । 'कर्तरि ल्युट्' इति न्यासकारः । 'असनयोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति चक्षिणः ख्यायादेशाभावः । विविधानि बहुप्रकाराणि
नरेन्द्रलक्षणान्याजानुवाहुत्वादिराजचिह्नानि ययोस्तौ । महाराजकुमारत्वान्महाभाग्य-
सूचकराजलक्षणलक्षितावित्यर्थः । कुशो लवश्चेति नाम धारयत इति कुशलवनामधा-
रिणौ । कुशैर्लवैश्च गर्भक्लेदमार्जनात्कुशलवावित्यन्वर्थसंज्ञावित्यर्थः । उक्तं च कालिदा-
सेन—'स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया । कविः कुशलवावेव चकार किल
नामतः ॥' कुशीलवौ गायकौ । पृषोदरादित्वात्साधुः । उपागतौ । चिन्तासमकालमेव
विशिष्टगुणसंपन्नौ मैथिल्यौ कुशलवौ । समीपं प्राप्तावित्यर्थः । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः
कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः । अत्रोदात्तता नाम गुणः । तदुक्तं विद्यानाथेन—
'श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगो यत्र सा स्यादुदात्तता' इति । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहेरिह रुचिरा
जभस्जगाः' इति लक्षणात् ॥

एतौ मुनिः परिगृह्य स्वां कृतिमपाठयत् ।

एताविति । मुनिर्मननशीलो वाल्मीकिः । मुनिलक्षणं तु—'निर्वित्तः सर्वतत्त्वज्ञः
कामक्रोधविवर्जितः । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥' इति ।
एतौ कुशलवौ परिगृह्य शिष्यत्वेन परिगृह्य स्वां स्वकीयाम् । 'स्वो ज्ञातावात्मनि
स्वं त्रिष्वात्मीये स्त्रोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । कृतिं श्रीरामायणाख्यं प्रबन्ध-
मपाठयदध्यापयामास । पठेयन्ताल्लङ् । 'गतिबुद्धि—' इत्यादिनाणिकर्तुः कर्मत्वम् ।

तौ पुनरितस्ततो गायमानौ दृष्ट्वा रामः प्रहृष्टमनाः स्वभवनमानीय
भ्रातृभिः परिवृतो निजचरितं गातुमन्वयुङ्क्त ।

ताविति । इतस्ततः । तत्र तत्र प्रदेश इत्यर्थः । गायमानौ गानेनैव श्रीरामायणं
पठन्तौ तौ कुशीलवौ कर्म । पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । दृष्ट्वा । रामः प्रहृष्टमना रूपगान

संपत्तिभ्यां संतुष्टान्तःकरणः सन्, स्वभवनं निजमन्दिरमानीय भृत्यैः प्रापय्य भ्रातृ-
भिर्लक्ष्मणादिभिः परिवृतः परिवेष्टितो निजचरितं स्वचरित्रं गातुं गानेन परिकर्तुमन्व-
युक्तापृच्छत् । प्रबन्धमेनं पठतमिति नियोजितवानित्यर्थः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च'
इत्यमरः ।

ततश्च ।

तत इति । ततोऽनुयोगानन्तरम् । चशब्दो वक्ष्यमाणक्रियायां संबध्यते ।

छन्दोमयीनां निलयस्य वाचा-

मन्तेवसन्तौ मुनिपुंगवस्य ।

एतौ कुमारौ रघुवीरवृत्तं

यथाक्रमं गातुमुपाक्रमेताम् ॥ १० ॥

छन्दोमयीनामिति । छन्दोमयीनामनुष्टुपादिछन्दोनिबद्धानां वाचाम् । निलयस्य ।
यद्यप्रपञ्चनिर्माणचातुर्यैकनिकेतनस्येत्यर्थः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः ।
छन्दःशब्दान्मयटि ङीप् । मुनिपुंगवस्य मुनिश्रेष्ठस्य वाल्मीकेः । अन्तेवसन्तावन्ते-
वासिनौ शिष्या । एतेनानयोरखण्डितवचनत्वं सूच्यते । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्यौ'
इत्यमरः । एतौ कुमारौ मैथिल्यौ कुशलवौ रघुवीरवृत्तं श्रीरामचरितं यथाक्रमम् । रूपदे-
शानुसारेणैवेत्यर्थः । गातुं गानेन पठितुमुपाक्रमेतामुपक्रान्तवन्तौ । चशब्दोऽयमनुयोगं
समुच्चिनोति । एतेन प्रश्नानन्तरमेवाविलम्बेन प्रारब्धगानयोरनयोः श्रीरामस्य
यान्योन्यं दैववशात्स्वयमेवोत्पन्ना प्रीतिरिति सूच्यते । इन्द्रोपेन्द्रमिश्रणादुपजा-
तेवृत्तम् । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तां जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदी-
रेतलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।' इति केदारणोक्तत्वात् ॥

उपक्रमप्रकारमेवाह—

अस्ति प्रशस्ता जनलोचनाना-

मानन्दसंदायिषु कोसलेषु ।

आज्ञासमुत्सारितदानवानां

राज्ञामयोध्येति पुरी रघूणाम् ॥ ११ ॥

अस्तीति । जनलोचनानामानन्दसंदायिषु । समस्तवस्तुसमृद्धतया सकलजननयनान-
न्दकरेष्वाित्यर्थः । कोसलेषुत्तरकोसलेषु जनपदेषु । बहुवचनान्तैव देशविशेषस्य संज्ञा ।
प्रशस्ता प्रख्याता । आज्ञयैव समुत्सारिता निरस्ता दानवा तेषां तेषाम् । चण्डशास-
नानामित्यर्थः । रघूणां रघुवंशोद्भवानां राज्ञां प्रजानुरक्तानां नृपाणाम् । रघुशब्देन
यदुशब्दवत्तदपेक्षे लक्षणा । जनपदशब्दानामतद्राजत्वाद्बहुषु लुगसंभवाद्भूरा-

जसंवन्धिनीत्यर्थः । योद्धुमशक्या अयोध्येत्यन्वर्थसंज्ञा पुरी राजधान्यस्ति । इन्द्रवज्रा-
वृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् । 'संधायिषु' इत्यपि पाठः । उदात्तालंकारः ॥

तामावसदशरथः सुरवन्दितेन

संक्रन्दनेन विहितासनसंविभागः ।

वृन्दारकारिविजये सुरलोकलब्ध-

मन्दारमाल्यमधुवासितवासभूमिः ॥ १२ ॥

तामिति । सुरवन्दितेन सुरसेव्येन संक्रन्दनेनेन्द्रेण । 'संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषा-
प्मेधवाहनः' इत्यमरः । विहित आसनसंविभागो दत्तार्धासनः । इन्द्रस्यापि मान-
नीय इत्यर्थः । तथा वृन्दारकारीणां दानवानां विजये सति । दानवेषु विजितेषु
सत्स्वित्यर्थः । सुरलोके स्वर्गे लब्धानि परितोषात्सुरैर्दीयमानतया प्राप्तानि मन्दा-
राणां माला एव माल्यानि पारिजातकुसुमस्रजस्तेषां मधुना पुष्परसेन वासिता सुर-
मिता वासभूमिर्निवासस्थानं यस्य स तथोक्तः । भूलोकेऽपि स्वर्गसुखानुभावक
इत्यर्थः । 'मधु मये पुष्परसे' इत्यमरः । दशरथो राजा तामयोध्यामावसदधिवसति स्म ।
'उपान्वध्याङ्गवसः' इति कर्मत्वम् । तत्र वर्तमानो निजकार्यनिर्वाहकतया सुरैः पूज्य-
मानश्चिरकालं साम्राज्यश्रियमनुवभूवेत्यर्थः । अनुप्रासोऽलंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथास्मिन्ननपत्यतया दूयमानमानसे पुत्रार्थं क्रतुसश्वमेधं विधातुं म-
न्त्रिभिः समं मन्त्रयमाणे दशरथे सुमन्त्रः प्रहृष्टमना महर्षेरङ्गदेशसंगतावग्रह-
निग्रहशौण्डस्य विभण्डकसूनोरवश्यमृष्यशृङ्गस्य प्रसादात्प्रभवो भविता
कुमाराणामिति सनत्कुमारोदीरितं पुरावृत्तमस्मै दशरथाय कथयामास ।

अथेति । अथानन्तरमस्मिन्दशरथेऽनपत्यतयापुत्रतया दूयमानं परितप्यमानं
मानसं यस्य तस्मिन् । 'नापुत्रस्य हि लोकोऽस्ति तत्सर्वं पशवो विदुः' इति, 'अपुत्रस्य
गतिर्नास्ति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । 'दूञ् परितापे' इति धातोः कर्तरि शानच् ।
अत एव पुंनाम्नो नरकात्तायन्त इति पुत्रास्तदर्थम् । पुत्रलाभार्थमित्यर्थः । अर्थेन सह
नित्यसमासः सर्वलङ्घिता च वक्तव्या । अश्वमेधं क्रतुसश्वमेधयागं विधातुं कर्तुं मन्त्रिभिः
समं सचिवैः साकं मन्त्रयमाणे विचारयमाणे सति । तदा सुमन्त्रः कुलक्रमागतो मन्त्रि-
प्रवरः कर्ता अङ्गदेशेऽङ्गराष्ट्रे संगतः प्राप्तो योऽवग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धः । 'अवे ग्रहो वर्ष-
प्रतिबन्धे' इत्यप्प्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षे' तद्विधाते वग्रहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तस्य
निग्रहे निवर्तने शौण्डस्य दक्षस्य । निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः । 'सप्तमी शौण्डैः'
इति समासः । विभण्डकसूनोर्विभण्डकाख्यमुनिपुत्रस्यर्ष्यशृङ्गस्य महर्षेः प्रसादादनुग्र-
हात् । 'प्रभावात्' इति पाठे सामर्थ्यात् । अवश्यं निश्चितं कुमाराणां पुत्राणां प्रभव

उत्पत्तिर्भविता भविष्यति । अनद्यतने लुप्त । दशरथ इति शेषः । इत्येवं सनत्कुमारेण परापरविदा ब्रह्ममानसपुत्रेणोदीरितं ब्रह्मसभायां कथितं पुरावृत्तं पूर्ववृत्तान्तमस्मै दशरथाय कथयामास । पूर्वमिद्वक्कुसारथ्येन ब्रह्मसभां गतस्तत्र भूलोकराजप्रस्ताव-
तत्परैर्देवैः पृष्टेन सनत्कुमारेण त्रैकाल्यविदा कथितस्य दशरथवृत्तान्तस्य मनसि स्थि-
तत्वात्तदानीमेतत्सर्वं निवेदयामासेत्यर्थः ॥

सोऽपि सुमन्त्रवचनाच्छान्ताधिः शान्ताकुटुम्बिनं संवन्धिनं मुनिमा-
नीय वसिष्ठादिष्टमश्वमेधाध्वरं सरयूरोधसि विधाय तत्र पुत्रीयामिष्टिं
विधिवत्कर्तुमारभत ।

स इति । स दशरथोऽपि सुमन्त्रस्य वचनात्तथ्यवाक्याद्धेतोः शान्तः शमं गत
आधिः पुत्राभावजातमनोव्यथा यस्य स तथोक्तः सन् । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा'
इत्यमरः । शान्ता नामाङ्गदेशाधीश्वरस्य पुत्री रोमपादनान्नस्तनया तथा कुटुम्बिनं
कुटुम्बवन्तम् । शान्ताजानिमित्यर्थः । अवग्रहनिवारणानन्तरं पारितोषिकतया निजपु-
त्रिकाया दत्तत्वादिति भावः । अत एव संवन्धिनं वन्धुम् । रोमपादस्य दशरथस्य च
सौहार्दसंवन्धसोदरभावस्य विद्यमानत्वादिति भावः । मुनिं मननशीलमृष्यशृङ्गमा-
नीय । स्वयमेवेति शेषः । वसिष्ठेन निजकुलगुरुणादिष्टमुपदिष्टमश्वमेधाध्वरं सरयू-
रोधसि सरय्याख्यनदीतीरे । 'कूलं रोधश्च तीरं च' इत्यमरः । विधाय विधिवोधित-
क्रमेण कृत्वा तत्र सरयूरोधस्येव । न त्वश्वमेधे । 'नहि कर्मणि कर्मारम्भः' इति शास्त्र-
निषेधात् । पुत्राणामियं पुत्रीया ताम् । पुत्रोत्पादनहेतुमित्यर्थः । 'वृद्धाच्छः' इति छप्र-
त्ययः । इष्टिं यागं पुत्रकामेष्टिं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति
वतिप्रत्ययः । कर्तुमारभतोपाक्रमत ॥

तदनु हविराहरणाय धरणौ कृतावतरणाः सर्वे गीर्वाणगणाः शैतम-
खप्रमुखाश्चतुर्मुखाश्च दशमुखप्रतापग्रीष्मोष्मसंश्लोषणमावेद्य तेन सह शरण-
मिति शार्ङ्गधन्वानं मन्वाना नानाविधप्रस्तुतस्तुतयः क्षीराम्बुराशिमासेदुः ।

तदन्विति । तदन्वारम्भानन्तरं हविराहरणाय हविर्भागानाहर्तुं धरणौ कृता-
वतरणा भुवं प्रत्यागताः शतमुखप्रमुखा इन्द्राद्याः सर्वे गीर्वाणगणा देवगणाश्चतुर्मु-
खाश्च वज्रणे दशमुखस्य रावणस्य प्रनापः कोशदण्डजं तेजः । 'स प्रभावः प्रता-
पश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । स एव ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तुजनितसंताप-
स्तेन यत्संश्लोषणं दाहः । 'क्षुप दाहे' इति धातोर्युट् । तदावेद्य विज्ञाप्य
तेन सह चतुर्मुखेन साकम् । शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुर्यस्य तं शार्ङ्गधन्वानं
श्रीमहाविष्णुम् । 'शार्ङ्गश्च' इत्यनङादेशः । तद्विनसमासत्वात् । शरणं रक्षितारम् । 'शरण

१. 'धरण्यां' इति पाठः. २. 'गीर्वाणाः' इति पाठः. ३. 'शक्र' इति पाठः. ४. 'प्र-
नापानल' इति पाठः. ५. 'संश्लोषणम्' इति पाठः. ६. 'कृतनानाविध' इति पाठः.

गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । इति मन्वाना अवबुध्यमानाः । शरणपदस्य कर्मत्वेऽपि निपातेनेति शब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीया । तिङाद्युपसंख्यानस्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामनः—'निपांते नाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्राधिक्यत्वात्' इति । नानाविधा बहुप्रकाराः प्रस्तुतास्तत्कालोचिताः स्तुतयः स्तोत्राणि येषां ते तथोक्ताः । यद्वा नानाविधं यथा तथा प्रस्तुता उपक्रान्ताः स्तुतयो येषां ते तथोक्ताः सन्तः । क्षीराम्बुराशि क्षीरार्णवमासेदुः । श्रीमहाविष्णोः क्षीराब्धिशायित्वात्तत्तीरं प्रापुरित्यर्थः । अम्बुराशिशब्दस्य रूढ्यार्णवपरत्वान्नानार्थान्तरायोगापेक्षया रूढिर्वलीयसीति मीमांसकाः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । 'षट् ल विशरणगल्यवसादनेषु' इति धातोर्लिट् ॥

अथ त्रिभिः कुलकेन श्रीमहाविष्णुं वर्णयति—

संतापघ्नं सकलजगतां शार्ङ्गचापाभिरामं

लक्ष्मीविद्युल्लसितमतसीगुच्छसच्छायकायम् ।

वैकुण्ठाख्यं मुनिजनमनश्चातकानां शरण्यं

कारुण्यापं त्रिदशपरिषत्कालमेघं ददर्श ॥ १३ ॥

संतापघ्नमिति । सकलजगतां समस्तलोकानां संतापं तापत्रयजनितं ग्रीष्मादिजनितं च संज्वरं हन्ति नाशयतीति संतापघ्नम् । 'हो हन्तेः—' इति कुलम् । शार्ङ्गमेव चापमिन्द्रधनुस्तेनाभिरामं मनोज्ञम् । लक्ष्मीरेव विद्युत्सौदामिनी तथा लसितं लसन्तम् । कर्तरी क्तः । 'गतिबुद्धि—' इत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थत्वात् । अतसी नाम क्षुमापरपर्यायो वृक्षविशेषः । 'अतसी स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । तस्या गुच्छस्य पुष्पस्तवकस्य समाना छाया कान्तिर्यस्य तादृशः कायो देहो यस्य तमित्युपमा । 'छाया लनातपे कान्तौ' इति वैजयन्ती । 'समानस्य च्छन्दसि—' इत्यादिसूत्रे समानस्येति योगविभागात्समासः । छायादिषु समानशब्दस्य सभावः । मुनयो मननशीलास्त एव जनास्तेषां मनांस्येव चातकाः पक्षिविशेषास्तेषां शरणे रक्षणे साधुं शरण्यम् । 'सर्वसहापतितमम्बु न चातकानाम्' इत्यादिना तेषां तदेकशरणत्वादिति भावः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । अपां समूह आपम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । कारुण्यं दयैवापं यस्य तम् । अथवा कारुण्यमेवापो यस्य तं कारुण्यापम् । 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समासान्तः । विकुण्ठ एव वैकुण्ठो विष्णुः । स्वार्थेऽणप्रत्ययः । स इत्याख्या यस्य तं कालमेघं नीलाम्बुदं त्रिदशपरिषद्ब्रह्मेन्द्रादिदेवसमाजो ददर्श । त्रिदशेत्यत्र तिस्रो दशा अवस्था वाल्ययौवनकौमाराणि जन्मसत्तावृद्धयो येषां ते । यद्वा त्रिदश परिमाणमेषामिति । 'बहुव्रीहौ संख्येये ङच्' । अत्रोपमारूपकयोरनुप्रासस्य च परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः । एतदादिश्लोकत्रयं मन्दाक्रान्तावृत्तम्—'मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्ममौ नतौ तो गुरु चेत्' इति लक्षणात् ॥

क्षीराम्भोधेर्जठरमभितो देहभासां प्ररोहैः

कालोन्मीलत्कुवलयदलाद्वैतमापादयन्तम् ।

आतन्वानं भुजगशयने कामपि क्षौमगौरे

निद्रामुद्रां निखिलजगतीरक्षणे जागरूकाम् ॥ १४ ॥

क्षीरेति । पुनर्देहभासां निजशरीरकान्तीनां प्ररोहैरङ्कुरैः क्षीराम्भोधेः क्षीरसमुद्रस्य । 'रुडिर्योगमपहरति' इति न्यायेन योगाद्भेदवैलीयस्त्वादिति भावः । जठरमभितः । मध्य-
प्रदेशस्य समन्तादित्यर्थः । 'सलिलमभितः' इत्यपि पाठः । 'अभितःपरितः—'इत्या-
दिना द्वितीया । काले चन्द्रोदयकाल उन्मीलन्ति विकसन्ति यानि कुवलयदलानि नी-
लोत्पलपत्राणि तैरद्वैतमभेदम् । तत्सादृश्यमित्यर्थः । आपादयन्तं संपादयन्तम् । का-
लग्रहणं दलानामम्लानलद्योतनार्थम् । निजदेहकान्तिच्छटाभिः क्षीरार्णवस्य नीलवर्णतां
जनयन्तमित्यर्थः । एतेन श्रीमहाविष्णुदेहस्येन्द्रनीलसादृश्यं सूच्यते । तदुक्तम्—'क्षी-
रमध्ये क्षिपेत्रीलं क्षीरं चैत्रीलतां व्रजेत् । स इन्द्रनीलो विज्ञेयः सर्वसौख्यकरः शुभः ॥'
इति रत्नशास्त्रवचनात् । अतएव क्षीरस्य स्वधवलमपरित्यागेनान्यनीलिमस्वीकरणो-
क्तैस्तद्गुणालंकारः । 'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहतिः' इति लक्षणात् । तथा
क्षौमवहुकूलवद्गौरे सित इत्युपमा । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' इति विश्वामरौ । भुजग-
शयने शेषपर्यङ्के निखिलजगतीनां सकललोकानां रक्षणे पालने जागरूकां जा-
ग्रतीम् । सावधानामित्यर्थः । 'जागरूकः' इत्यूकप्रत्ययः । अतएव कामप्यनि-
र्वाच्याम् । लोकविलक्षणत्वादिति भावः । निद्रामुद्रां योगनिद्रावस्थामातन्वानमनुकु-
र्वाणम् । तनोतेः शानच् ॥

अथ नृसिंहावतारं वर्णयति—

प्रह्लादस्य व्यसनमभितं दैत्यवर्गस्य दम्भं

स्तम्भं वक्षःस्थलमपि रिपोर्यौगपद्येन भेत्तुम् ।

वद्वश्रद्धं पुरुषवपुषा मिश्रिते विश्वदृष्टे

दंष्ट्रारोचिर्विशदभुवने रंहसा सिंहवेपे ॥ १५ ॥

प्रह्लादस्येति । अमितमपारं प्रह्लादस्य हिरण्यकशिपुतनयस्य निजभक्ताग्रेसरस्य
व्यसनं समुद्रपातनसर्पदंशनादि तत्पितृकृतविपदम् । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः ।
तथा दैत्यवर्गस्य हिरण्यकशिपुमुखासुरनिकरस्य दम्भं मायाडम्बरं स्तम्भमयोमयस्तम्भं
च रिपोर्वक्षःस्थलमप्युरःस्थलमपि । अपिशब्दः समुच्चये । यौगपद्येनैकवारमेव । न तु
कालक्रमेणेत्यर्थः । भेत्तुं विदारयितुं पुरुषवपुषा नरशरीरेण मिश्रिते मिलिते अतएव
विश्वदृष्टेऽस्त्वाश्चर्यतया विश्वजनालोकिते दंष्ट्राणां दन्तविशेषाणां रोचिभिः कान्तिभि-

विशदानि शुभ्राणि भुवनानि कुक्षिस्थलोका यस्य तस्मिन्सहवेषे सिंहाकारे रंहसा वेगेन
वद्धश्रद्धं विहितादरम् । नरसिंहरूपेणावतीर्णमित्यर्थः । ददर्शेति पूर्वेण संबन्धः । उक्तं
च श्रीभागवते—‘भक्तप्रतिज्ञापरिपालनाय सर्वात्मताव्याप्तिविवर्तनाय । दैत्येन्द्रवक्षो-
दलनाय विष्णुः स्तम्भानृसिंहाकृतिराविरासीत् ॥’ अत्र क्रमिकस्य स्तम्भादिविदारणस्य
यौगपद्यासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिरतिशयोक्तिभेदः ॥

नारायणाय नलिनायतलोचनाय

नामावशेषितमहाबलिवैभवाय ।

नानाचराचरविधायकजन्मदेश-

नाभीपुटाय पुरुषाय नमः परस्मै ॥ १६ ॥

नारायणायेति । नारायणाय परमात्मने । तदुक्तम्—‘नारायणः परोऽव्यक्ता
दण्डमव्यक्तसंभवः’ इति । यद्वा नरस्य संबन्धीनि नाराणि तत्त्वानि तान्ययनं स्थानं
यस्य नारायणः । तदुक्तम्—‘नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः । तस्य ता-
न्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥’ इति । अथवा नारा आपोऽयनं यस्य तथा । ‘अत
एवार्णवे तस्मिन्यत्तदस्यायनं गताः । नारास्ताः सृष्टिकरणास्तेन नारायणः स्मृतः ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । तस्य तास्त्वयनं पूर्वं तेन नारायणः
स्मृतः ॥’ इत्यादिना । नारा इत्यत्राजादित्वात्सिद्धं आपो वा ङष्भावः । तस्मै नाराय-
णाय । नलिनायतलोचनाय पुण्डरीकविशालाक्षाय । नाम्ना नाममात्रेणावशेषितमवशेष-
वत्कृतं महद्भूयिष्ठं बलिवैभवं वैरोचनी संपद्येन तस्मै । वामनावतारे बलिं पादेनाक्रम्य
पाताले निक्षिप्तवत् इत्यर्थः । नाना बहुप्रकारं चराचरं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् ।
‘चराचरं स्याज्जगति’ इति विश्वः । तस्य विधायको निर्माता ब्रह्मा तस्य जन्मदेशो ज-
न्मस्थानं नाभीपुटं नाभीपद्मकोशं यस्य तस्मै परस्मै पुरुषाय परमपुरुषाय नमः । ‘नमः-
स्वस्ति—’ इत्यादिना चतुर्थी । तथा च श्रीभागवते—‘नतोऽस्म्यहं त्वाखिलहेतुभूतं
नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययम् । यन्नाभिजातादरविन्दकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लोकः ॥’
इत्युक्तत्वात् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इति प्रणम्योत्थितानेतान्स्तुतिरवमुखरितहरिन्मुखान्हरिहयप्रमुखान-
खिलानमरानरुणारुणतामरसविलासचौरैर्लोचनमरीचिसंतानैरानन्दय-
न्नरविन्दलोचनः स्फुटमभाषत ।

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण प्रणम्य साष्टाङ्गप्रणामं कृत्वोत्थितानुत्थानं प्राप्तान्स्तुतिरवै-
स्तारतरस्तोत्रध्वनिभिर्मुखरितानि प्रतिध्वनिवशान्मुखरीकृतानि हरितां दिशां मुखानि
प्रदेशा एव मुखानि वदनानि येषां तान्हरिहयप्रमुखानिन्द्रादीन् । ‘जम्भभेदी हरिहयः’

इत्यमरः । एतान्पूर्वोक्तानखिलानमरानशेषमुरानरुणारुणमरुणप्रकारम् । अत्यन्तलोहित-
मित्यर्थः । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । तादृग्य-
त्तामरसं पदं तस्य विलासचोरैः । तत्तुल्यैरित्यर्थः । महाभाग्यलक्षणसंपन्नस्यास्य
रक्तान्तनयनत्वादिति भावः । तदुक्तं सामुद्रिकशास्त्रे—'पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तौ च
नखास्तथा । तालुजिह्वाधरोष्ठं च सप्तरक्तः सुखी भवेत् ॥' इति । लोचनमरीचिसंतानै-
र्दृष्टिप्रभापरम्परामिरानन्दयन्संतोपयन् । अरविन्दलोचनो विष्णुः । अरविन्दग्रहणं दृष्टी-
नां सुखनिमीललद्योतनार्थम् । स्फुटं व्यक्तमभापतावोचत् ॥

अपि कुशलममर्त्याः स्वागतं सांप्रतं वः

शमितदनुजदम्भा किं नु दम्भोलिकेलिः ।

अपि धिपणमनीषानिर्मिता नीतिमार्गा-

स्त्रिदशनगरयोगक्षेमकृत्ये क्षमन्ते ॥ १७ ॥

अपीति । हे अमर्त्या इन्द्रादिदेवाः, वो युष्माकं कुशलमपि क्षेमं किम् । 'कुशलं क्षे-
ममन्त्रियाम्' इत्यमरः । अपिशब्दः प्रश्ने । तथा वः सांप्रतमिदानीं शोभनमागतं स्वा-
गतं सुखागमनं किम् । कर्तरि क्तः । दम्भोलिकेलिर्वज्रायुधविलासः शमितो विदारितो
दनुजानां दानवानां दम्भः कपटोपायो यथा सा तथोक्ता किं नु । विध्वस्तदानवा कि-
मित्यर्थः । तथा धिपणस्य वृहस्पतेर्मनीषया बुद्ध्या निर्मिता रचिताः । 'वृहस्पतिः सुरा-
चार्यो गीष्पतिर्धिपणो गुरुः' इत्यमरः । नीतिमार्गा नीतिमार्गपद्धतयस्त्रिदशनगरस्यामरा-
वत्या योगक्षेमकृत्ये संरक्षणकर्मणि क्षमन्तेऽपि समर्था भवन्ति किम् । पूर्ववदपिः
प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः । अलब्धलाभो योगः, लब्धस्य
परिपालनं क्षेममिति विवेकः । मालिनीवृत्तम् । 'कृत्यै' इत्यपि पाठः । निष्पाद-
नाच्चेत्यर्थः ॥

एवं भगवतः कुशलानुयोगपुरःसरीममृतासारसरसां सरस्वतीमाकर्ण्य
संपूर्णमनोरथानां सुमनसां संसत्पुंसे परस्मै विज्ञापयामास ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण कुशलानुयोगपुरःसरीं कुशलप्रश्नपूर्विकाम् । 'पुरो-
ऽप्रतोऽप्रेषु सतैः' इति ट्छप्रत्ययः । टित्वान्डीप् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ।
अमृतासारेणामृतधारासंपातेन सरसां रुचिराम् । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः ।
भगवतः 'देश्वर्यस्य समग्रस्य धैर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चापि पण्णां चर्गो
भगो मनः ॥' इत्युक्तलक्षणपदुर्णैश्वर्यसंपन्नस्य विष्णोः सरस्वतीं वाणीमाकर्ण्य श्रुत्वा
संपूर्णमनोरथानां 'यदर्थं वयमागतास्तदेव भगवानपि पृष्टवान् । अतोऽस्सत्कार्यं जात-
प्रायमेव' इति परिपूर्णवाञ्छितानां सुमनसां संसत्सभा । 'सुमनः पुष्पमालल्योः स्त्री देव-
बुधयोः पुमान्' इति वैजयन्ती । 'समासमिति संसद्' इत्यमरः । परस्मै पुंसे परम-
पुरयाच विष्णवे विज्ञापयामास विज्ञापितवती ॥

किमिति विज्ञापयामासेत्यत आह—

देव, कथमकुशलमाविर्भवेद्भवता कृतावलम्बानामस्माकम् ।

देवेति । हे देव द्योतमान स्वामिन्, भवता महात्मना कृतावलम्बानाम् । युष्मदधीनानामित्यर्थः । अस्माकमकुशलमशुभं कथमाविर्भवेदुत्पद्येत । नाविर्भवेदेवेत्यर्थः ॥

तथापि किञ्चिद्विज्ञापनीयमस्तीत्याह—

किं तु ।

किं त्विति । त्वां शरणं गत्वा पुरतोऽवस्थानमेवास्मत्कार्यसाधनम् । तथाप्यार्त्यतिशयेन किञ्चिदुच्यत इति भावः ॥

अस्ति प्रशस्तविभवैर्विवुधैरलङ्घ्या

लङ्केति नाम रजनीचरराजधानी ।

माणिक्यमन्दिरभुवां महसां प्ररोहै-

स्तेजस्त्रयाय दिनदीपदशां दिशन्ती ॥ १८ ॥

अस्तीति । प्रशस्तविभवैः प्रख्यातवस्तुसंपद्भि रूपलक्षिता विबुधैरलङ्घ्या लङ्घितुमशक्या । देवानामप्यसाध्येत्यर्थः । माणिक्यमन्दिरभुवां मणिमयगृहप्रभवानाम् । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं—' इति पुंवद्भावादुवङ्गदेशः । महसां तेजसाम् । 'तेजोधाम महो विभा' इत्यमरः । प्ररोहैरङ्कुरैस्तेजसां भानुशीतभानुकृशानुरूपाणां धान्नां त्रयाय दिनेऽहि यो दीपस्तस्य दशमवस्थाम् । निस्तेजस्कतामित्यर्थः । 'दशा वर्ताव्वस्थायाम्' इति विश्वः । दिशन्ती । इत्यसंबन्धेऽपि संबन्धरूपातिशयोक्तिः । लङ्केति नाम लङ्केति प्रसिद्धा । लङ्कानाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः । रजनीचराणां राक्षसानां राजधानी नगरी प्रधाननगर्यस्ति । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति राजधानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणार्थे ल्युट् । एतदादिश्लोकचतुष्टयं वसन्ततिलकावृत्तम् । प्रशस्तो विभवो येषां तैरिति विबुधविशेषणत्वे व्याख्यान्तरम् ॥

एनां पुराणनगरीं नगरीतिसालां

सालाभिरामभुजनिर्जितयक्षराजः ।

हेलाभिभूतजगतां रजनीचराणां

राजा चिरादवति रावणनामधेयः ॥ १९ ॥

एनामिति । सालाः सर्जवृक्षास्तद्वदभिरामैरायतत्वादिगुणसंपन्नत्वात्तत्तुल्यैर्भुजैर्विंशतिसंख्याकनिजबाहुभिर्निर्जितो यक्षराजः कुबेरो यस्य स तथोक्तः । 'साले तु सर्जकादर्याश्वकर्णिकाः' इत्यमरः । विश्रवसोऽपत्यं रावणः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रकृते रवणादेशः । पौराणिकास्तु रावयतीति रावण इति व्युत्पादयन्ति । तदुक्तमुत्तररामायणे—'यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ।

तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीर भविष्यसि ॥' इति । रौतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् । रावण इति नामधेयं यस्य स तथोक्तः । हेलया विलासेन, अवज्ञया वा, अभिभूतानि तिरस्कृतानि जगन्ति यैस्तेषाम् । 'हेलावज्ञाविलासयोः' इति विश्वः । रजनीचराणां राजा चक्रवर्ती नगस्य पर्वतस्येव रीतिराकृतिर्यस्य स तथाभूतः सालः प्राकारो यस्यास्ताम् । गिरिदुर्गप्रायप्राकारावृतत्वादतिदुर्गममित्यर्थः । 'प्राकारो वरणः सालः' इत्यमरः । एनां पूर्वोक्तां लङ्कानाम्ना प्रसिद्धां पुराणनगरीं पुरातनपुरीं चिराचिरकालमारभ्य । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अवति रक्षति । अनुप्रासः ॥

अथ द्वाभ्यां तन्महिमानं वर्णयति—

यद्वाहुराहुरसनायितशस्त्रधारा

दिक्पालकीर्तिमयचन्द्रमसं प्रसन्ति ।

यद्वैरिणां रणमुखे शरणप्रदायी

नैवास्ति कश्चिदमुमन्तकमन्तरेण ॥ २० ॥

यदिति । यस्य रावणस्य बाहवो विंशतिसंख्याका भुजास्त एव राहवो विधुंलु-
दास्तेषां रसनायिता रसनावदाचरिताः शस्त्रधारा आयुधश्रेणयः । रसनायितेत्यत्र
आचारक्यवन्तात्कर्तरि क्तः । दिक्पालानामिन्द्रादिदिगीश्वराणां कीर्तिमयो यशोरूपः ।
ताद्रूप्ये मयद् । यश्चन्द्रमाश्चन्द्रः । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः' इत्यमरः । तं प्रसन्ति गि-
लन्ति । रणकोविदोऽयं रावणो निजबाहुबलेन दिक्पालाभिर्जित्य तत्कीर्तिं लुम्पतीत्यर्थः ।
एकस्य चन्द्रस्यानेकराहुसंमर्दे किमवस्थान्तरं वक्तव्यमिति भावः । तथा यस्य वैरिणां
शत्रूणां रणमुखे रणाग्रे । अमुमेनमिति हस्तनिर्देशः । अन्तकमन्तरेण यमं विना ।
'अन्तरान्तरेणयुक्ते' इति द्वितीया । कश्चित्कोऽपि देवः शरणप्रदायी रक्षणतत्परो
नास्त्येव । अन्यव्यवच्छेदार्थमेवकारः । रणपरायणान्वैरिणो विजित्य यमक्षयं नयती-
त्यर्थः । रसनायितेत्यत्रेवशब्दलोपाद्गुप्तोपमा । सा चोक्तरूपकेण संकीर्त्यते ॥

एतादृशसामर्थ्यं रावणस्य कुत आयातमित्यत आह—

अम्भोजसंभवममुं बहुभिस्तपोभि-

राराधयन्वरमवाप परैर्दुरापम् ।

तस्मादशौचभुवनं निजशासनस्य

लक्ष्मीकरोति रजनीचरचक्रवर्ती ॥ २१ ॥

अम्भोजेति । अपक्रान्तत्वादुत्तरत्र तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाच्चात्र यच्छब्दोऽध्या-
हृतव्यः । यो रजनीचरचक्रवर्ती राक्षससार्वभौमो रावणो बहुभिरनेकैस्तपोभिः पञ्चाग्नि-
नध्यमेकपादावस्थानादिरूपोऽग्रतपश्चर्याभिः । अमुमिति पुरोवातिनिर्देशः । अम्भोज-
संभवं ब्रह्माणमाराराधयन्संभावयन्परैर्दुरापं दुर्लभम् । अनन्यसाधारणमित्यर्थः । ईषदुः-

सुषु—' इत्यादिना खलप्रत्ययः । वरं सुरासुरावध्यत्वरूपमवाप प्राप । पूर्वमिति शेषः । तस्मात्कारणादशेषभुवनम् । अशेषलोकानित्यर्थः । निजशासनस्य निजाज्ञाया लक्ष्मीकरोति विषयीकरोति । चण्डशासनोऽयं निजशासनेनैवाशेषभुवनानि शास्तीत्यर्थः । अभूततद्भावे च्विः । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घः ॥

ततः किमित्यत आह—

तेन वयं पराधीना इव भवामः ।

तेनेति । तेन रावणेन वयं पराधीना परतन्त्रास्तत्त्वामिका इव भवामः । इदानीमिति शेषः । वस्तुतस्तु भवत्परतन्त्रा एवेतीवशब्दार्थः । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः ॥

पराधीनत्वमेव प्रतिपादयति—

तथा हि ।

तथाहीत्यादिना ।

सोऽयं कदाचित्क्रीडाधराधरमोरुह्य सावरोधवधूजनश्चरणाभ्यां संचरेत् चेदागमिष्यत्याग इत्यनाविष्कृतातपो भयेन भगवान्सहस्रभानुरपि संकुचितभानुरेव तत्सानूनि नूनं संश्रयते ।

सोऽयमिति । सोऽयं रावणः कदाचित्कस्मिंश्चित्समये । अवरोधवध्व एव जनस्तेन सह सावरोधवधूजनः । अन्तःपुरस्त्रीजनसहचरः सन्नित्यर्थः । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहभावस्य सत्वम् । क्रीडाधराधरं क्रीडाशैलम् । दिवाविहारदेशमित्यर्थः । तदुक्तं भावप्रकाशे— 'सरितः पुलिनं वेलाकान्तारारामभूधराः । लतागृहाणि चित्राणि शय्या किसलयोचिता ॥ दिवाविहारदेशाः स्युः' इति । आरुह्याधिष्ठाय । चरणाभ्यां यानं विहाय पादाभ्यां संचरेत् चेद्विहरेत् यदि । आगश्चरणतलसंतापोत्पादकरूपोऽपराधः । 'आगोऽपरागो मन्तुश्च' इत्यमरः । आगमिष्यति समापतेत् । तथा सति दण्डनं कुर्यादिति भावः । इति । मल्लेति शेषः । 'इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः प्रयोगे पौनरुक्त्यम्' इत्यालंकारिकाः । भयेनानाविष्कृतातपोऽप्रकटीकृतद्योतः । 'प्रकाशो द्योत आतपः' इत्यमरः । भगवान्पूज्यः । अथवा ऐश्वर्यादिषु संपन्नः । मूर्तित्रयमयत्वादिति भावः । सहस्रं भानवो मरीचयो यस्य सहस्रभानुरपि सूर्यः संकुचितभानुरुपसंहतमरीचिरेव सन् । 'भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्य क्रीडाधराधरस्य सानूनि प्रस्थान् । अधः प्रदेशानित्यर्थः । 'सुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । संश्रयते । साध्वसवशात्तत्र मिलीय वसतीत्यर्थः । लोकत्रयप्रकाशकस्यापि भगवतः किरणमालिन ईदृश्यवस्थेति

१. 'कदाचन' इति पाठः. २. 'अधिरुह्य' इति पाठः. ३. 'तत इतः संचरेत्' इति पाठः. ४. 'समाश्रयते' इति पाठः.

महत्कष्टमायातमिति भावः । नूतमिति निश्चये । न तूत्प्रेक्षायाम् । अत एव सहस्रभानोः सानुसमाश्रयेणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिः । एवमुत्तरत्र गद्यत्रयेऽप्यतिशयोक्त्यनुप्रासावूह्यौ ॥

एवं सूर्यावस्थामुक्त्वा संप्रति चन्द्रावस्थां निवेदयति—

एष मृगाङ्कोऽपि मृगयायासपरिश्रान्तिविश्रान्त्यै ससंभ्रमं नमज्जन-
परिवृते मज्जनगृहाभिमुखे दशमुखे तत्रत्यविचित्रतरशातकुम्भस्तम्भाप्र-
प्रत्यप्रप्रत्युप्तस्फटिकशिलाशालभञ्जिकापुञ्जकरतलकलितनिजोपलमयकल-
शमुखादच्छाच्छामविच्छिन्नधारामम्बुधारां निजकराभिमर्शादापादयं-
स्तस्य प्रसादपिशुनानां शुनासीरचिरकाङ्क्षितानां विंशतिविधवीक्षणानां
क्षणमात्रं पात्रं भवति ।

एष इति । एष मृगाङ्कश्चन्द्रोऽपि । सकललोकाशस्योदयतया श्लाघ्योऽपीति भावः ।
मृगयाखेटः । 'आखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः । तत्र तथा वा आयासः खेद-
स्तेन या परिश्रान्तिः खेदातिरेकानुभवः परिश्रमः । स्त्रियां क्तिन् । तस्या विश्रान्त्यै
विश्रमार्थम् । तदपनोदनार्थमित्यर्थः । 'श्रमः खेदोऽध्वरत्नादेर्जातखेदादिभूमिकृत्' इति
लक्षणात् । ससंभ्रमं ससाध्वसं सत्वरं यथा भवति तथा नमद्भिर्नमस्कुर्वाणैर्जनैः परि-
वृते परिवेष्टिते दशमुखे रावणे मज्जनगृहाभिमुखे सानगृहमण्डपोन्मुखे सति । तत्र मज्ज-
नगृहे भवास्तत्रत्याः । अव्ययात्तयप् । विचित्रतरा अत्यन्ताश्चर्यकराश्च ये शात-
कुम्भस्तम्भा हिरण्यगृहाधारदारुविशेषाः । 'हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शातकु-
म्भम्' इत्यमरः । तेषामग्रेषूपरिप्रदेशेषु प्रत्यग्रं नूतनं यथा तथा । अत्र प्रत्यग्रग्रह-
णमविलम्बेन निष्पन्दद्योतनार्थम् । प्रत्युप्तः कीलितो यः स्फटिकशिलाशालभञ्जिका-
पुञ्जचन्द्रकान्तमणिप्रतिमाश्रेणिस्तस्य करतलेषु कलिताः संघटिता निजोपलमयाश्चन्द्र-
मणिविकाराश्च ये कलशाः कुम्भास्तेषां मुखात् । मुखाकारविवरेभ्य इत्यर्थः । 'उपलः
प्रस्तरे मर्णा' इति विश्वः । विकारार्थे मयट् । अच्छाच्छामच्छप्रकाराम् । अतिनिर्मला-
मित्यर्थः । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । अवि-
च्छिन्नधारामखण्डितसंपाताम् । 'धारसंपात आसारः' इत्यमरः । अम्बुधारां सलिल-
धारां निजकराभिमर्शात्स्वकिरणसंपर्कादापादयन्नुत्पादयन् । तस्य रावणस्य प्रसादपि-
शुनानामनुग्रहसूचकानाम् । 'कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः ।
'सुः पूजायाम्' इति गणव्याख्याने । अतएव 'शुः पूजायाम्' इति श्वशुर इति । शोभना
नागीरा अग्रेतरा यस्य तेन शुनारीरेण पुरंदरेण चिरकाङ्क्षितानां चिरकालमारभ्या-
भिलषितानाम् । न तु प्राप्तानामित्यर्थः । एतेनात्यन्तदुर्लभत्वं सूच्यते । 'वृद्धश्रवाः शु-

१. 'निजितशतमन्त्रे दशमुखे' इति पाठः. २. 'अविच्छिन्नपाताम्बुधारां' इति पाठः
३. 'विंशतिवीक्षणानां' इति पाठः.

नासीरः' इत्यमरः । विंशतिविधवीक्षणानां विंशतिसंख्याककरुणाकटाक्षवीक्षणानाम् । न तु कियतामेवेति भावः । तथापि क्षणमात्रमल्पकालमेव पात्रं योग्यो भवति । 'मात्रं कात्स्न्यैऽवधारणे,' 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इति चामरः । शुनासीरचिरकाङ्क्षितानामित्यनेन पाकशासनस्य कारागृहप्रवेशेन दुःखं ब्रह्मवाक्येन मोचनं च सूचितं भवति ॥

अथ मारुतावस्थां विज्ञापयति—

तेन पुलस्त्यनन्दनेन संक्रन्दननन्दनात्स्वमन्दिरोद्यानमानीतस्य मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकरुवृन्दस्य वन्दीकृतसुरसुन्दरीनयनेन्दीवरद्वन्द्वञ्च करारविन्दकलितकनककलशाच्च मन्दोष्णं स्यन्दमानैरम्बुभिर्जम्बालितालवालस्य पचेलिमानामपि कुसुमानां पतनभयमाशङ्कमानाः पवमानाः परिस्पन्दितुमपि प्रभवो न भवन्ति ।

तेनेति । पुलस्त्यनन्दनेन विश्रवसः पुत्रेण तेन रावणेन संक्रन्दननन्दनादिन्द्रोद्यानात् । उद्धृत्येति शेषः । स्वमन्दिरोद्यानं निजगृहाराममानीतस्य प्रापितस्य । निजाशोकवनिकायां प्रत्यारोपितस्येत्यर्थः । तथा वन्दीकृता उपगृहीकृताः । कारागृहनिक्षिप्ता इत्यर्थः । 'प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्याम्' इत्यमरः । तासां सुरसुन्दरीणां देवतास्त्रीणां नयनेन्दीवरद्वन्द्वान्नेत्रोत्पलयुगलाच्च । करारविन्देषु तासामेव हस्तपद्मेषु कलितो यः कनककलशो हिरण्यवारिकुम्भस्तस्माच्च । उभयत्रापि जातावेकवचनम् । नयनारविन्दद्वन्द्वेभ्यः कनककलशेभ्यश्चेत्यर्थः । तासामारामतरुमूलसेकव्यापारे नियोजितत्वादिति भावः । मन्दोष्णमीषदुष्णं यथा तथा स्यन्दमानैः प्रस्रवद्भिरम्बुभिः । वाष्पोदकैः कलशोदकैश्चेत्यर्थः । कलशोदकानां शीतलत्वेऽपि शोकानलसंतप्तवाष्पोदकमिश्रणान्मन्दोष्णमित्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । जम्बालवत्कृतानि जम्बालितानि । पङ्कीकृतानीत्यर्थः । 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । तान्यालवालानि जलाधारमूलवलयानि यस्य तस्य । 'निषद्वरस्तु जम्बालः' इति, 'स्यादालवालमावालम्' इति चामरः । मन्दारप्रमुखस्य वृन्दारकरुवृन्दस्य पारिजातादिसुरतरुनिकरस्य संबन्धिनाम् । स्वयमेव पच्यन्त इति पचेलिमानि । पतनोन्मुखानीत्यर्थः । कर्मकर्तरि केलिमर्वाच्यः । तेषामपि कुसुमानां पतनभयमाशङ्कमाना अधःपातमुत्प्रेक्षमाणाः । तथा सति कुसुमानां पङ्कलेषमहापराधेन निगृह्णीयादिति भावः । पवमाना मरुतः परिस्पन्दितुं चलितुमपि । किमुत यथेच्छं विहर्तुमिति भावः । प्रभवः समर्था न भवन्ति ॥

अथाभ्यवस्थां निवेदयति—

एतेऽपि पावका रुढिशैङ्गावहां हुतवहाख्यां वहन्तस्तदृहे गार्हपत्यपूरोगाः पौरोगवधुरं दधते ।

१. 'नन्दनवनात्' इति पाठः. २. 'द्वन्द्वान्तत्करारविन्दकनक' इति पाठः.
३. 'स्पन्दमानैः' इति पाठः. ४. 'संततं परिस्पन्दितुं' इति पाठः. ५. 'शङ्का' इति पाठः.
६. 'पुरःसराः' इति पाठः. ७. 'पौरोगवीं धुरं' इति पाठः. ८. 'दधति' इति पाठः.

एत इति । गार्हपत्यं पुरोगोऽग्रेसरो येषां ते तथोक्ता एते परिदृश्यमानाः पा-
वका गार्हपत्याहवनीयदक्षिणान्वाहार्यावसध्यादिरूपा अग्नयोऽपि । रूढिरश्वकर्णादि-
वदवयवार्थाभावेन समुदायप्रसिद्धिः । तदुक्तमाचार्यैः—‘असत्त्ववयवार्थेषु योऽन्य-
त्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥’ इति । तच्छङ्कावहां तद्वो-
चरबुद्धिजननीं हुतवहाख्यां हुतवहाभिधानं वहन्तः सन्तः । पूर्वं हुतं यजमानैर्हूयमानं
हविर्वहन्तीति हुतवहा इति योगसिद्धेर्व्याख्या तामेवेदानीं लोकविद्विष्टकर्मणा रावणेना-
ध्वराणां विध्वंसितत्वाद्बिषामलभेन तादृक्शङ्कावहां दधाना इत्यर्थः । तद्वहे रावण-
मन्दिरे पौरोगवधुरं महानसाध्यक्षाधिकारं दधते धारयन्ति । ‘समानौ रसवत्यां तु
पाकस्थानमहानसे । पौरोगवस्तदध्यक्षः’ इत्यमरः ॥

सर्वज्ञस्य भगवतः पुरस्तात्किमवस्थान्तरं विज्ञापनीयमिति गमयन्ति—

किं बहुना ।

किं बहुनेत्यादिना । बहुभिः कालयापनकरैर्वाक्यैरलमित्यर्थः ॥

किंतु वक्तव्यांशमेव विज्ञापयाम इत्यत आह—

स एष मानुषादवमाननमागमिष्यतीत्यमन्वानस्तदितरैरवध्यत्वं चतु-
राननवराहध्वा समुद्रतः संप्रति संप्रहारसमाक्रान्तदिगन्तदन्तावल-
दन्तकुन्तव्रणाकिणस्थपुटितवक्षःस्थलः स्थलकमलिनीं वनवारण इव रावण-
खिलोकीमभिभवन्भवदीयानित्यस्मान्न जातु किञ्चिदपि जानातीति ।

स इति । स एष रावणः । मानुषात् । मनुष्येभ्य इत्यर्थः । जातावेकवचनम् । अव-
माननम् । अवज्ञापरिभव इति यावत् । ‘रीढावमाननावज्ञावहेलनम्’ इत्यमरः । आगमि-
ष्यति समापतेदित्येवममन्वानोऽनवबुध्यमानः । तेषां तृणप्रायत्वादिति भावः । तदितरैः
सुरासुरादिभिरवध्यत्वमर्हित्यत्वं चतुराननवराहध्वा प्राप्य । अत एव समुद्रतो दपों-
द्रिक्तः सन् । संप्रतीदानीम् । संप्रहितयतेऽनेनेति संप्रहारो युद्धम् । ‘संप्रहाराभिसंपातक-
लिसंस्फोटसंयुगाः’ इति पर्यायेष्वमरः । तत्र समाक्रान्ताः समवरुद्धा ये दिगन्तदन्ता-
वला ऐरावतादिदिग्गजास्तेषां दन्ता रदना एव कुन्ताः प्रासास्तैर्यानि व्रणानि क्षतानि
तैर्जाता ये किणाः शुष्कग्रन्थयः । ‘तृतीया तत्कृत—’ इत्यादिना समासः । तैः स्थपुटितं
निम्नोन्नतं वक्षःस्थलमुरःस्थलं यस्य तथोक्तः सन् । अत एव वनवारणो वनगजः । वन-
ग्रहणं निर्जलत्वद्योतनार्थम् । स्थलकमलिनीं स्थलप्रहृडपद्मिनीमिव । त्रयाणां लोकानां
समाहारत्रिलोकी । ‘तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च’ इति समासः । ‘संख्यापूर्वो द्विगुः’
इति द्विगुसंज्ञा । ‘अधिकारोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते’ इति स्त्रीत्वम् । ‘द्विगोः’
इति ङीप् । ‘द्विगुः—’ इत्येकवचनम् । तां जगन्नयीमभिभवन्नाक्रमन् । पीडयन्नित्यर्थः ।
अस्मान्भवदीयान्तावकीनान् । निग्रहानुग्रहसमर्थस्य भवतः संबन्धिन इत्यर्थः । जातु

कदाचिदपि किञ्चिदीषदपि न जानाति । सकललोककण्टकेन दर्पान्धेन रावणेन लन्महिमैव न ज्ञायते । अस्माकं तु का कथेति भावः । इति विज्ञापयामासेति पूर्वैण संबन्धः ॥ ततः किमत आह—

अथ भगवानाकर्ण्य गीर्वाणगणवाणीम् ।

अथेति । अथ विज्ञापनानन्तरं भगवान्विष्णुः । भगवच्छब्दो व्याख्यातः । गीर्वाण-गणस्येन्द्रादिसुरसङ्घस्य वाणीं वाचमाकर्ण्य श्रुत्वा ॥

किमकरोदित्यत आह—

इन्द्रनीलाचलोदञ्चच्चन्द्रिकाधवलस्मितः ।

वाचमूचे सुधाधारां मधुरां मधुसूदनः ॥ २२ ॥

इन्द्रनीलेति । मधुं सूदयतीति मधुसूदनो विष्णुः । कर्तरि ल्युट् । अत्र मधु-ग्रहणं मध्वादिमहादैत्यसंहर्तुरस्य कियान् रावणवध इति द्योतयितुमित्यवगन्तव्यम् । इन्द्रनीलाचल इन्द्रनीलपर्वतः । इन्द्रनीललक्षणमुक्तम् । तत्रोदञ्चत्युल्लसन्ती या चन्द्रिका कौमुदी तद्वद्वलं शुभ्रं स्मितं यस्य । स्मितपूर्वाभिभाषित्वात्कृतमन्दहासः सन् । यद्वा दुर्मदान्धोऽयं राक्षसभावाहुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनदक्षः मां ज्ञातुं न शक्नोतीति सावहेलनमन्दहासः सन्नित्यर्थः । अत्र मधुसूदनस्येन्द्रनीलसदृशाङ्गत्वादहासस्य च शुभ्र-त्वेन कविसमयसिद्धत्वादियमुपमा । सुधाधाराममृतस्यन्दिनीमत एव मधुरां माधुर्यगुण-युक्ताम् । 'मधुरं रसवद्वाचि स्वादुन्यपि मधुस्रुति । येन माधयन्ति विबुधा मधुनेव मधुव्रताः ॥' इति वचनात् । वाचमूच उक्तवान् । श्लोकाख्यमेतदानुष्टुभं वृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् । इदमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

वाचमेव विवृणोति—

भवतामपराधविधायिनस्तस्य यातुधानस्य निधनमधुनैव विधातुं शक्यम् ।

भवतामिति । हे देवा इत्यध्याहर्तव्यम् । भवतां युष्माकमपराधविधायिन उक्त-रीत्या अपकर्तुस्तस्य पूर्वोक्तस्य यातुधानस्य राक्षसस्य रावणस्य । 'यातुधानः पुण्यजनः' इति पर्यायेष्वमरः । निधनं विनाशमधुनैवेदानीमेव विधातुं कर्तुं शक्यं युक्तम् ॥

तर्हीदानीमेव क्रियतामित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

किं तु सरसिजासनशासनमप्यमोधीकुर्वन्नुर्वीतले पुत्रीयतः सुत्राम-मित्रस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुमादृतमानुषवेषः सन्नहमेव तं हेनिष्यामीति व्याहृत्यान्तरधात् ।

१. 'विधायिनो यातुधानस्य तस्य' इति पाठः. २. 'वधिष्यामि' इति पाठः.

३. 'उक्त्वा' इति पाठः.

च० रा० ३

[किं तु] सरसिजेति । किं तु सरसिजासनस्य ब्रह्मणः शासनं सुरासुरावध्य-
लक्षणावचनमपि । 'शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रास्तिपु' इति विश्वः । अमोघी-
कुर्वन् । ब्रह्मवरस्यान्यथाकरणानौचित्यादिति भावः । अभूततद्भावे च्चिः । 'अस्य च्चौ'
इति दीर्घः । तथोर्वीतले भूमण्डले । पुत्रानात्मन इच्छतीति पुत्रीयन् । 'सुप आत्मनः
क्यच्' इति क्यच् । 'सुपो धातु—' इत्यादिना मुच्लुकि 'क्यचि च' इति दीर्घः । तस्य ।
पुत्रार्थिन इत्यर्थः । सुत्राममित्रस्येन्द्रसखस्य । दैत्यविनाशनाखण्डितवैभवाम्यां तत्सुहृद
इत्यर्थः । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्कः' इति वैजयन्ती । दशरथस्य राज्ञो मनोरथं वाञ्छित-
मपि पुरयितुं सफलकर्तुमादृतमानुपवेपो गृहीतमानवाकारः सन् । अहमेव तं रावणं
हनिष्यामि विनाशयिष्यामि । मदन्यस्य यस्यकस्यचिद्धननेऽसामर्थ्यादिति भावः ।
इत्येवं प्रकारेण व्याहृत्योक्तत्वान्तरधाददृश्योऽभूत् । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः ॥

ततः सा परिपद्निमिपाणामुन्मिपितहर्षा हृषीकेशादेशात्प्रशमितदु-
र्दशानि निर्दशाननानि चतुर्दशभुवनानि बुद्धा दुग्धसागरान्निरगात् ।

तत इति । ततोऽन्तर्धानानन्तरं सा पूर्वोक्ता न निमिपन्तीत्यनिमिपाः । पचाद्यच् ।
'अनिमिपाणाम्' इति वा पाठे न विद्यन्ते निमिपाः पक्षपाता येषां तेषाम् । परिपदेवतासङ्गः ।
'हृषीकाणां विषयेन्द्रियाणामीशो हृषीकेशः' इति स्वामी । तस्य भगवत आदेशादह-
मेव तं हनिष्यामीत्याज्ञावचनादेवोन्मिपितहर्षा समुत्पन्नानन्दा सती चतुर्दशभुव-
नानि भूरादिचतुर्दशसंख्याकलोकाग्निर्दशाननान्यरावणानि । तेष्वपि संचारसंभवादिति
भावः । अतएव प्रशमिता प्रशान्ता दुर्दशा दुरवस्था येषां तानि तथोक्तानि बुद्धा ।
सत्यप्रज्ञस्य भगवतोऽत्यन्तविश्वसनीयवचनलात्तथावगम्येत्यर्थः । दुग्धसागराक्षी-
राम्भोधेः सकाशान्निरगाग्निर्जगाम ॥

ततस्तानमरान्प्राह स्म पितामहः ।

तत इति । ततो निर्गमनानन्तरं पितामहो ब्रह्मा तानमरानिन्द्रादीन्प्राह स्म
व्रते स्म । उवाचेत्यर्थः । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः'
इति णलदेशः । ब्रुव आहदेशश्च ॥

तदेव विवृणोति—

भवन्तस्तावद्वतरिष्यतो लक्ष्मीसहायस्य साहाय्यार्थमप्सरःप्रभृतिपु-
युवतिषु वानराच्छमद्भृगोपुच्छनीलमुखवेषभृतः प्रथितप्रभावाः प्रजाः
प्रजनयेयुरिति ।

भवन्त इति । हे देवा इत्यध्याहारः । भवन्तो यूयं तावदिदानीमवतरिष्यतो दा-

१. 'हर्षाणाम्' इति पाठः. २. 'वानरगोपुच्छमद्भृगवेषभृतः', 'वानरमद्भृगोपुच्छ-
वेषभृतः' इति पाठौ.

शरथीरूपेणोत्पत्स्यतो लक्ष्मीसहायस्य श्रीमहाविष्णोः साहाय्यार्थं सहायकर्म कर्तुम् ।
 'गुणवचन-' इत्यादिना ष्यङ् । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । अप्स-
 रसः स्वर्वेश्याः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्याः' इत्यमरः । तत्प्रभृतिषु तदाद्यासु
 युवतिषु गन्धर्वयक्षादिस्त्रीषु । 'यूनस्तिः' इति तिप्रत्ययः । वानरा मर्कटाः, अच्छभल्ला
 भल्लूकाः, गोपुच्छा गोलङ्गूलाः, नीलमुखा दीर्घपुच्छाश्च मर्कटभेदास्तद्वेषभृतस्तद्भू-
 मिकाधारिणः । 'मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके । ऋक्षाच्छभल्लभल्लूकाः'
 इति चामरः । प्रथितप्रभावा जगद्विख्यातप्रतापाः । प्रजायन्त इति प्रजाः संततीः ।
 पुत्रानित्यर्थः । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति डप्र-
 त्ययः । प्रजनयेयुरुत्पादयेयुरिति । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । भवच्छब्दस्य यु-
 ष्मदस्मद्व्यतिरिक्तत्वेन शेषत्वादिति ॥

पुंरैव किल मम जृम्भारम्भे संभूतवाङ्माम्भवानिति ।

पुरेति । किंच पुरा पूर्वकाले । सृष्ट्यादावित्यर्थः । मम जृम्भारम्भे जृम्भणसमये ।
 'जृम्भः स्याद्विषु जृम्भणम्' इत्यमरः । जाम्बवानाम् भल्लूकाधिपतिः संभूतवान्किल उ-
 त्पन्नः किल । सोऽयमिदानीं वर्तते सहायकर्म करिष्यतीति भावः । इत्येवमाह स्मेति
 पूर्वेण संबन्धः ॥

ततस्ते गीर्वाणास्तथाकुर्वन् ।

तत इति । ततो ब्रह्मनिदेशवचनानन्तरं ते पूर्वोक्ता गीर्वाणा इन्द्रादिदेवास्तथाकु-
 र्वन् । अप्सरःप्रभृतिषु युवतिषु पुत्राञ्जनयामासुरित्यर्थः ॥

अथ वैतानाद्वैश्वानरान्नरः प्राजापत्यः सहेमपात्रः कश्चिदुत्थाय पुत्री-
 यते दशरथाय पायसममृतप्रायं प्रायच्छत् ।

अथेति । अथानन्तरं वितानं क्रतुः । पुत्रेष्टिरिति यावत् । तत्प्रयोजनस्य वैता-
 निकः । 'क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानम्' इत्यमरः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । तस्मा-
 द्वैश्वानरादग्नेः सकाशात् । 'अग्निवैश्वानरो वह्निः' इत्यमरः । सहेमपात्रः । हिरण्मय-
 पात्रपाणिरित्यर्थः । कश्चिददृष्टपूर्वः प्रजापतेः संबन्धी प्राजापत्यः । प्रजापतिना प्रेषित
 इति यावत् । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपराण्यः' इति ण्यप्रत्ययः । परः पुरुषविशेषः ।
 उत्थाय निर्गत्य । पुत्रीयते पुत्रानात्मन इच्छते । 'सुप आत्मनः क्यच्' । दशरथाय
 राज्ञे यजमानायामृतप्रायममृतकल्पं पयसां संस्कृतं पायसं परमानम् । 'परमानं तु
 पायसम्' इत्यमरः । 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यण् । प्रायच्छत्पुत्रीयमेतदिति दत्तवान् ।
 'पाम्राध्मा-' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

१. 'पुरा खलु' इति पाठः. २. 'संभूतः' इति पाठः. ३. 'दशरथाय पुत्रीयते'
 इति पाठः.

ततः ।

तत इति ॥

पायसं तत्किमकरोदित्यत आह—

कौसल्यायै प्रथममदिशद्रूपतिः पायसार्धं

प्रादादर्धं प्रणयमधुरं केकयेन्द्रस्य पुत्र्यै ।

एते देव्यौ तरलमनसः पत्युरालोच्य भावं

स्वार्धांशाभ्यां स्वयमकुरुतां पूर्णकामां सुमित्राम् ॥ २३ ॥

कासल्यायौ इति । ततः पायसप्रदानानन्तरं भूपतिर्दशरथः कोसलस्य राज्ञो-
ऽपत्यं स्त्री कौसल्या । 'वृद्धेत्कोसलजादाञ्ज्यङ्' इति ञ्यङ्प्रत्ययः । तस्यै कौस-
ल्यायै अप्रमहिष्यै । 'यङश्चाप्' इति चाप् । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्'
इति संप्रदानलाघत्यर्थः । प्रथममाद्यं पायसस्यार्धं समविभागम् । 'पुंस्यर्धोऽर्धं समे-
ऽशके' इत्यमरः । अदिशदत्तवान् । केकयेन्द्रस्य केकयाधीश्वरस्य पुत्र्यै कैकेय्यै
प्रणयेन प्रेम्णा मधुरं माधुर्यगुणयुक्तम् । तस्यात्यन्तप्रेमास्पदत्वादिति भावः । अर्धमव-
शिष्टभागं प्रादादत्तवान् । ततः किं तत्राह—एते देव्यौ कौसल्याकैकेय्यौ तरलमनसः
सुमित्रायै पायसांशाप्रदानात्पर्याकुलचित्तस्य पत्युर्मर्तुर्दशरथस्य । 'पतिः समास एव'
इति विसंज्ञाभावः । 'ख्यत्वात्परस्य' इति डस इकारस्योकारः । भावं कथं वा
सुमित्रा लब्धपायसभागा भविष्यतीत्यभिप्रायमालोच्य । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वान्मुखचिह्नैरनु-
मीयेत्यर्थः । स्वयं स्वे । उभे इत्यर्थः । स्वार्धांशाभ्यां स्वयोः स्वकीययो राज्ञा दत्तयो-
रर्धयोरर्धांशाभ्यामर्धभागाभ्यां सुमित्रां पूर्णकामां सफलमनोरथामकुरुतां कृतव-
त्या । स्वार्धभागौ प्रत्येकं साम्येन द्वेधा विभज्यैकमेकं यागमात्मार्थं निक्षिप्यावशिष्ट-
भागौ सुमित्रायै ददतुरित्यर्थः । अयं च विभागो न रामायणसंमतः । तत्र चरोरर्धं
कौसल्यायै, अवशिष्टार्धार्धं सुमित्रायै, शिष्टार्धं कैकेय्यै, शिष्टं पुनः सुमित्रायै, इत्यभि-
धानात् । किं तु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः । उक्तं च नरसिंहसंहितायाम्—'ते पि-
ण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपतिः । पिण्डाभ्यामल्पमल्पं तु स्वसपत्न्यै प्रयच्छत ॥'
इति । उक्तं च कालिदासेन—'अर्चिता तेन कौसल्या प्रिया केकयवंशजा । अतः सं-
भावितां ताभ्यां सुमित्रामेच्छदीश्वरः ॥ ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।
चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥' इति । एवमन्यत्रापि सति विरोधे पुरा-
णान्तरात्समाधातव्यम् । मन्दाकान्तावृत्तम् ॥

अनन्तरकृतमाह—

अवभृथेऽवसिते सरयूतटा-

दथ यथायथमुच्चलिते जने ।

दशरथः परिपूर्णमनोरथः

पुरमगात्पुरुहूतपुरोपमाम् ॥ २४ ॥

अवभृथ इति । अवभृथे दीक्षान्तस्नानादिकृत्ये । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमरः । अवसिते परिसमापिते सति । 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोः कर्मकर्तरि क्तः । अथानन्तरं जने यज्ञार्थमागते जनसमाजे सरयूतटाद्यथायथं यथास्वम् । स्वकीयदेशमनतिक्रम्येत्यर्थः । 'यथास्वं तु यथायथम्' इत्यव्ययेष्वमरः । 'यथास्वं तु यथायथम्' इति निपातनाद्विर्भावो नपुंसकत्वं च । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । उच्चलिते प्रस्थिते सति । स्वस्वनियतदेशान्प्रति गतवति सतीत्यर्थः । तथा दशरथो राजा परिपूर्णमनोरथः पुत्रप्राप्त्युपायलाभात्सफलाभिलाषः सन् । उपमीयत इत्युपमा । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । पुरुहूतपुरमुपमोपमानं यस्यास्तां पुरुहूतपुरोपमामिन्द्रनगरी-तुल्यां पुरमयोध्यामगात्प्रविवेश । पुरु भूयिष्ठं हूयते यज्ञेष्विति पुरुहूत इति विग्रहः । द्रुतविलम्बितवृत्तम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

अथ तासां गर्भोत्पत्तिं प्रस्तौति—

अपाटवात्केवलमङ्गकानां

मनोज्ञकान्तेर्महिषीजनस्य ।

शनैः शनैः प्रोज्झितभूषणानि

चकाशिरे दौहदलक्षणानि ॥ २५ ॥

अपाटवादिति । मनोज्ञा गर्भाविर्भावात्पूर्वापेक्षयाप्यत्यन्तमनोहरा कान्तिलो-
वण्यं यस्य तस्य । कृताभिषेका राजपत्न्यो महिष्यस्ता एव जनस्तस्य । कौसल्याकैकेयी-
सुमित्राणामित्यर्थः । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । अल्पान्यङ्गान्यङ्गकानि तेषां हस्ता-
द्यवयवानाम् । अल्पार्थे कः । अल्पत्वमत्र कार्यं गर्भिणीनारीणां तत्संभवादिति भावः ।
केवलमत्यन्तमपाटवात्पटुत्वाभावाद्धेतोः प्रोज्झितानि परित्यक्तानि भूषणानि कङ्कणाद्या-
भरणानि येषु तानि । तेषां स्वस्थानस्थित्यसंभवाद्भारायमाणत्वाच्चेति भावः । दौह-
दलक्षणानि शरीरसादमुखपाण्डिमकृष्णचूचुकलादीनि गर्भचिह्नानि शनैः शनैः । दिन-
क्रमेणेत्यर्थः । वीप्सायां द्विर्भावः । चकाशिरे । सुव्यक्तानि वभूवुरित्यर्थः । स्वंहृदयेन
गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह बाहटः—'मातृजन्यस्य हृदयं मातृश्र हृदयेन
यत् । संबन्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धावमाननम् ॥' इति । तत्संबन्धित्वाद्गर्भो दौहदमि-
त्युच्यते । सा च तद्योगाद्दौहदिनी । तदुक्तं संग्रहे—'द्विहृदयां नारीं दौहदिनीमाचक्षते'
इति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

अथाग्रमहिष्याः कौसल्यायाः प्राधान्येन मध्यगौरवरूपं दौहदलक्षणं वर्णयति—मन्दमन्दमित्यादिभिलिभिः कुलकेन ।

मन्दमन्दमपयद्वैलित्रया

गाधताविषयनाभिगह्वरा ।

कोसलेन्द्रदुहितुः शनैरभू-

न्मध्ययष्टिरपि दृष्टिगोचरा ॥ २६ ॥

मन्दमन्दमिति । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । 'कर्मधारयवदुत्तरपदेष्वपि' इति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लोपः । अपयदपगच्छद्वलीनां मध्यरेखाणां त्रयं यस्याः सा तथोक्ता । 'वलिर्मध्यमरेखोर्मिजीर्णत्वगृहदारुणु' इति विश्वः । गाधताया उत्तानत्वस्य । 'गाढता' इत्यपि पाठः । विषयं गोचरं नाभिगह्वरं नाभि-कुहरं यस्याः सा । 'अथ नाभिस्तु जन्तुर्ज्ञेयस्य संज्ञा प्रसारिका' इत्यमरः । अत्र पूर्वं विद्यमानयोर्महाभाग्यलक्षणत्वेन सामुद्रिकशास्त्रोक्तयोर्वलित्रयनाभिगह्वरयोरिदानीं गर्भ-गौरवादपगम इत्यवगन्तव्यम् । अत एव कोसलेन्द्रदुहितुः कौसल्यायाः संबन्धिनी मध्ययष्टिर्यष्टिकल्पमध्यमपि शनैः कालक्रमेण दृष्टिगोचरा चक्षुर्विषयाभूत् । अपिशब्दा-त्कैकेयीसुमित्रयोरपि मध्ययष्टिः समुचीयते । अह्मकादर्यादिगर्भलक्षणे बाहटः— 'क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छा च्छादिररोचकः । जृम्भापसेकस्खलनं रोमराज्याः प्रका-शनम् ॥' इति । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

न्यग्रोधपत्रसमतां क्रमशः प्रयाता-

मङ्गीचकार पुनरप्युदरं कृशाङ्गथाः ।

जीवातवे दशमुखोरगपीडितानां

गर्भच्छलेन वसता प्रथमेन पुंसा ॥ २७ ॥

न्यग्रोधेति । कृशानि कादर्यावस्थामापन्नान्यङ्गान्यवयवा यस्यास्तस्याः कौस-ल्यायाः । 'अह्मगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्डीप् । उदरं कुक्षिः । 'पिचण्डकुक्षी जट-रोदरंतुन्दम्' इत्यमरः । क्रमशो दिनक्रमेण प्रयातामपगतं न्यग्रोधपत्रसमतां वटपत्र-सादृश्यम् । 'वटपत्रसमं स्त्रीणामुदरं पुत्रदायकम्' इति सामुद्रिके । 'न्यग्रोधो बहु-पाट्टटः' इत्यमरः । दशमुखो रावण एव उरगः सर्पः । दशमुखवान्सर्पश्च प्रतीयते । तेन पीडितानां दुःखितानाम् । लोकानामिति शेषः । जीवातवे जीवनौपधार्थम् । रावणं निहत्य तत्पीडिताञ्जीवयितुमित्यर्थः । 'जीवातुर्जीवनौपधम्' इत्यमरः । गर्भच्छलेन कुक्षि-स्थार्भकव्याजेन । 'गर्भोऽपवरकेऽन्तस्थाग्नौ कुक्षिस्थार्भके मतः' । 'छलं तु स्खलिते व्याजे' इति शब्दार्णवविश्वप्रकाशौ । वसता तिष्ठता प्रथमेन पुंसादिपुरुषेण विष्णुना

१. 'अपयात्' इति पाठः. २. 'वलित्रयी' इति पाठः. ३. 'परमेण' इति पाठः.

हेतुना पुनर्भूयोऽप्यङ्गीचकार । पूर्वं महाभाग्यलक्षणतया विद्यमाने वटपत्रसाम्ये निर्भरगर्भभारवशादिदानीमपगतेऽपि वटपत्रशायिनः श्रीमहाविष्णोर्निवासत्वेन पुनस्तत्साम्यं वभारेत्यर्थः । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिचिचिडाचश्च' इत्यङ्गीशब्दस्य गतिसंज्ञायां धातोः प्राक्प्रयोगः । विष्णोर्वटपत्रशायित्वमुक्तं च श्रीमहाभागवते तृतीयस्कन्धे कपिलदेवद्वृतिसंवादे—'स त्वं धृतो मे जठरस्य नाथ कथं तु यस्यादर एतदासीत् । विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपानः ॥' इति । अन्यत्र च—'अम्भोधिशायी वटपत्र-शायी श्रीरङ्गशायी रमतां मनो मे' इति । अत्र दशमुखोरगेति रूपकं गर्भच्छलेनेत्यत्र छलशब्देन नायं गर्भः किं तु साक्षाद्वटपत्रशायीति गर्भस्यासत्यप्रतिपादनाच्छलादिशब्दै-रसत्यत्वप्रतिपादनलक्षणोऽपह्नवभेदः । तदुज्जीविता चेयं पुनर्वटपत्रसाम्यभरणोत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जका प्रयोगाद्गम्या । स चोक्तरूपकेण संसृज्यते । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अपि च ।

मध्यं तनुत्वादविभाव्यमान-

माकाशमासीदसितायताक्ष्याः ।

गर्भोदये विष्णुपदापदेशा-

त्कार्श्यं विहायापि विहाय एव ॥ २८ ॥

[अपि च] मध्यमिति । असिते आयते चाक्षिणी यस्याः सा उत्पलपत्रायताक्ष्याः ल्यायाः संवन्धि । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पञ्च । 'षिद्रौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । मध्यमवलग्नं [कर्तुं] । 'मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री' इत्यमरः । तनुत्वात्सूक्ष्मत्वा-द्धेतोरविभाव्यमानमज्ञायमानम् । अपरिदृश्यमानं सदिति यावत् । आकाशमासीदाकाश-कल्पमभूत् । पूर्वमिति शेषः । तथा कविसमयसिद्धत्वादिति भावः । गर्भोदये गर्भो-त्पत्तौ सत्याम् । इदानीमिति शेषः । कार्श्यमाकाशभावनिमित्तं सौक्ष्म्यं विहाय त्य-क्त्वापि विष्णोर्गर्भरूपेण विद्यमानस्य पदं विष्णुपदम् । आकाशं चेति प्रतीयते । तदपदेशा-त्तद्व्याजात्तद्व्यपदेशाद्वा विहायाकाशमेवासीदिति संवन्धः । 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुं-स्याकाशविहायसी' इत्यमरः । अत्र पूर्वार्थे मध्याकाशयोर्भेदेऽपि तदेवासीदित्यभेदो-क्तेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः । तथा च तत्साम्यं गम्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः । उत्तरार्थे तु—आकाशमवननिमित्तकार्श्यं विहायापि तदेवासीदिति विरोधः । स च विष्णुपदमिति श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितापदेशशब्दापेक्षापह्न-वोजीवित इति संकरः ॥

अथ श्रीविष्णुराविरभूदित्याह—

ततः ।

तत इत्यादिना ।

उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ

लग्ने कर्कटके पुनर्वसुयुते मेघं गते पूषणि ।

निर्दग्धं निखिलाः पलाशसमिधो मेध्यादयोध्वारणे-

राविर्भूतमभूतपूर्वमपरं यत्किञ्चिदेकं महः ॥ २९ ॥

उच्चस्य इति । ततो दौहदलक्षणप्रकाशानन्तरं ग्रहाणां सूर्यादीनां पञ्चके उच्चेषु स्थानेषु तिष्ठतीत्युच्चस्थे । 'सुपि स्थः' इति कः । सूर्याङ्गारकगुरुशुक्रशनिषु पञ्चसु ग्रहेषु मेपादिस्वतुङ्गस्थानसंगतेषु सत्स्वित्यर्थः । सुरगुरौ बृहस्पतौ सेन्दाविन्दुयुक्ते सति । पूषणि सूर्ये । 'विभाषा द्वयोः' इति विकल्पादल्लोपाभावः । मेघं गते मेपराशिं प्रविष्टे सति । पुनर्वसुयुते पुनर्वसूनक्षत्रयुक्ते । नवानां पूरणी नवमी तस्याम् । तत्संज्ञिक इत्यर्थः । 'तस्य पूरणे ङट्' । 'नान्तादसंख्यादेर्मङ्' इति ङपो मङागमः । टित्वा-न्ङीप् । तिथौ दिने । अत्र तिथिशब्दः पुंलिङ्गो ग्राह्यः । यथाहामरसिंहः—'तदाद्यास्ति-थयो द्वयोः' इत्यमरः । कर्कटके कर्कटकनाम्नि लग्ने राश्यादयकाले । 'राशीनामुदयो लग्नम्' इत्यमरः । निखिलाः समस्ताः । पलं मांसमश्नन्तीति पलाशा राक्षसा त एव समिधः किंशुकसमिधश्च । अरणिजन्यस्याग्नेर्नैयत्येन पलाशसमिद्वाहकत्वादिति भावः । निर्दग्धं विनाशयितुं भस्मीकर्तुं च मेध्यात्पवित्रात् । अथवा मेधः क्रतुस्तदर्हाद्यागयो-ग्यादित्यर्थः । अयोध्यैवारणिरग्निमन्थनदारविशेषस्तस्मात् । 'मध्यात्' इति पाठेऽयो-ध्वारणेर्मध्यात् । मध्यदेशादित्यर्थः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । 'यूपाग्रं तर्मे निर्मन्ध्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । अभूतपूर्वमविद्यमानस्वसदृशम् । सजातीयभेद-रहितमित्यर्थः । न विद्यते परं यस्मात्तदपरमद्वितीयम् । विजातीयभेदरहितमि-त्यर्थः । एकं स्वगतभेदरहितमत एव यत्किञ्चिद्विधभेदरहिततया निर्वाच्यं म-हत्तेजः । परं ज्योतिरिति यावत् । ब्रह्मेत्यर्थः । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतेः । तदेव महोऽग्निरिति क्षिष्टरूपकम् । आविर्भूतं स्वयमेवाभिव्यक्तम् । अभूदिति शेषः । एते-नान्यमातृसंवन्धराहित्यं सूच्यते । गर्भवासादिकमन्यत्सर्वं प्रातीतिकमेव । न पारमार्थिक-मिति भावः । उक्तगुणयुक्ते शुभदिने श्रीरामादिमूर्तिचतुष्टयरूपेणायोध्यायां परमा-त्मा श्रीविष्णुराविरभूदिति फलितार्थः । अत्र समस्तवस्तुवांतिश्लेषसंकीर्णसावयवरूपका-लंकारः । अत्रेदमनुगंधेयम्—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा द्रपवणिजौ च दिवाकरादि-तुङ्गाः । दशदिग्निमनुयुक्तिधीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च ते सनीचाः ॥' सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेपादयो राशयः श्लोकोक्ताः कमविशिष्टा उच्चस्थानानि स्वस्वतुङ्गा-पेक्षया सप्तमस्थानानि नीचानि । अत्र उच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चानीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्रांशांशिशो भागः । यथाह नारदः—'त्रिंशद्भागान्महत्कं लग्नम्' इति । तेऽपि स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नी-

चगाः । तदुक्तं राजमृगाङ्के—‘खोचे पूर्णं स्वर्क्षगेऽर्धं सुहृद्भिः पादं द्विद्धिर्वाशुभं खचरेन्द्राः । नीचस्थायी वास्तगो वा न किञ्चित्पादाव्यूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥’ तदिदं साह कविः—
उच्चस्थ इति । यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः खोचस्थाः स देवतुल्यो भवतीति ।
तदुक्तं कृष्णीये—‘सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भि-
र्जायन्तेऽतः परं दिव्याः ॥’ इति । तदिदमाह—ग्रहपञ्चक इति । यद्यपि ‘उच्चस्थे ग्रहपञ्चके’
इत्यनेनैव सूर्यस्य खोचस्थानगतलोक्तेः पुनः ‘मेघं गते पूषणि’ इति पौनरुक्त्यदूषणं
प्रसज्यते, तथापि गोवलीवर्दन्यायेन समाधेयमित्यलमतिप्रसङ्गेन । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम्—‘सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’ इति लक्षणात् ॥

एवं तावत्तारकब्रह्मणोऽनन्यत्वेनाविर्भावमुक्त्वा संप्रति लौकिकरीत्या प्राथिकमव-
तारमाह—

अपि च ।

अपि चेति । अपि च । किं चेत्यर्थः ॥

अथ रामाभिधानेन कवेः सुरभयर्गिरः ।

अलं चकार कारुण्याद्रघूणामन्वयं हरिः ॥ ३० ॥

अथेति । अथ महःप्रादुर्भावानन्तरम् । हरति भक्तजनदुरितानीति हरिर्विष्णुः ।
रमन्ते योगिनोऽत्रेति रामः । ‘रमन्ते योगिनोऽनन्ते सदानन्दे चिदात्मनि । इति रामप-
देनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥’ इति श्रुतेः । ‘करणाधिकरणयोश्च’ इत्यधिकरणार्थं घञ् । स
इत्यभिधानं तेन रामनाम्ना कवेर्वाल्मीकिर्गिरो वाचः सुरभीर्मनोज्ञाः कुर्वन्सुरभयन् ।
सुरभीकरिष्यन्त्रित्यर्थः । ‘सुगन्धौ च मनोज्ञे च सुरभिर्वाच्यलिङ्गवत्’ इति विश्वः ।
‘तत्करोति—’ इति ष्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । तदनन्तरमेव
महाकविना वाल्मीकिना श्रीरामचरित्रस्य नियमेन वर्णयिष्यमाणत्वादिति भावः ।
कारुण्यात्करुणाहेतोः । ‘कारुण्यं करुणा घृणां’ इत्यमरः । करुणैव कारुण्यमिति विग्रहः ।
स्वार्थं ष्यङ् । रघूणामन्वयं रघुवंशमलं चकारालंकृतवान्भूषितवान् । प्रकाशितवानि-
त्यर्थः । परमकारुणिकोऽयं हरिः श्रीरामरूपेणावतीर्य रघुवंशमनुजग्राहेत्यर्थः । ज्येष्ठः
श्रीरामः कौसल्यायामजनीति फलितार्थः । परमकारुणिकाः किं न कुर्वन्तीति भावः ।
‘अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्’ इत्यमरः । एतदादिश्लोकचतुष्टयमानुषुभं वृत्तम् ॥

अथ भरतादिकुमारत्रयोदयमाह—

तमेनमन्वजायन्त त्रयस्त्रेताभितेजसः ।

अग्रजस्यानुकुर्वन्तस्तैस्तैर्लोकोत्तरैर्गुणैः ॥ ३१ ॥

तमिति । त्रेताभितेजस आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाभिन्नयं त्रेताभिस्तस्य तेज

इव तेजो येषां ते तथोक्ताः । तेजस्विन इत्यर्थः । 'वर्चसः' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । उपमालंकारः । 'अग्नित्रयमिदं त्रेता' इत्यमरः । त्रेताशब्देनैवाग्निशब्दप्रतीतिः पुनरग्निशब्दः करिकलभकर्णावतंसवंशकरीरादिपदवदवगन्तव्यः । एक एवाग्निस्त्रीण्याहवनीयादिरूपाणि । इतः प्राप्तस्त्रेता । तदुक्तम्—'एक एवावसथ्याग्निरग्न्याधेयेन कर्मणा । संस्कृतस्त्रीणि रूपाणि ततस्त्रेतेति शब्दते ॥' इति । आवसथ्याग्निरौपासनाग्निः । स्त्रीलं लोकात् । 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद्भिङ्गस्य' इति पृषोदरादित्वाद्भिङ्गव्यत्ययेन इकारस्थाने एकारे सति त्रेतेति रूपसिद्धिः । तथा तैस्तैः । वीप्सायां द्विर्भावः । लोकोत्तरैर्लोकोत्कृष्टैः । लोकेष्वसाधारणैरिति यावत् । गुणैर्विद्याविनयादिभिः शौर्यौदार्यगाम्भीर्यादिभिर्वा । अग्रजस्याग्रजम् । राममित्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि पठ्यते । अथवा संबन्धसामान्ये पठ्यते । भगवतो नारायणस्यानुकरोतीतिवत् । अनुकुर्वन्तोऽनुवर्तमानाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । तदुक्तं दण्ड्याद्यैः—'तदन्वेत्यनुवध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति । तस्य वानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यवाचकाः ॥' त्रयः कुमारास्तमेनमनु । तस्यामुप्य श्रीरामस्य पश्चादित्यर्थः । 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्धितीया । अजायन्त जाताः ॥

भरतस्तेषु कैकेय्यास्तनयो विनयोज्ज्वलः ।

अन्यौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायां कृतोदयौ ॥ ३२ ॥

भरत इति । तेषु त्रिषु कुमारेषु । कैकेयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'कैकेयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इति यशब्दस्येयादेशः । कैकेयीति तस्याः । विनयेन प्रश्रयेण विशिष्टनीतिसंपत्त्या वा उज्ज्वलः । विनयभूषण इत्यर्थः । भरतो नाम तनयः । जात इति शेषः । तथा लक्ष्मणशत्रुघ्ननामानावन्यौ भरतापेक्षया इतरौ कुमारौ सुमित्रायां कृतोदयौ समुत्पन्नौ ॥

एते ववृधिरे वीरा ब्रह्मक्षेमाय दीक्षिताः ।

लोकानन्दमुकुन्दस्य चत्वार इव बाहवः ॥ ३३ ॥

एत इति । ब्रह्मक्षेमाय ब्राह्मणपरिपालनं कर्तुम् । 'ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । दीक्षिताः संजातदीक्षाः । कृतसंकल्पा इत्यर्थः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच् । तारकादिराकृतिगणः । चत्वार एते पूर्वोक्ता वीरा दानदचायुद्धेषु शराः श्रीरामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना लोकानन्दो लोकानां भुवनानामानन्दकरः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । स चासौ मुकुन्दश्च । कमनीयत्वानमुकुन्द इति विग्रहः । तस्य चत्वारो बाहव उक्तविशेषणविशिष्टाचतुर्भुजा इव ववृधिरे वृद्धि गताः । पूर्णोपमालंकारः ॥

१. 'कैकेय्याम्' इति पाठः. २. 'प्रजाक्षेमाय' इति पाठः. ३. 'लोकानन्दा मुकुन्दस्य' इति पाठः.

अथ राक्षसविनाशनाटकस्य पूर्वैरङ्गभूतविश्वामित्रागमनं तावदाह—

अथ कदाचिदपरिमेयमायाभयानकयुद्धसमुद्धतदैत्यबलावस्कन्दकांदि-
शीकवृन्दारकानीकपरिवार्यमाणरथः पङ्क्तिरथस्तपश्चर्याजातानामाश्चर्या-
णामायतनं त्रिशङ्कुयाजिनं भगवन्तं पद्यप्रबन्धमिव दर्शितसर्गभेदं प्राकृत-
व्याकरणमिव प्रकटितवर्णव्यत्यासं बुधमिव सोमसुतं कुशिकसुतमैद्राक्षीतम् ।

अथेति । अथानन्तरं कदाचित्कस्मिंश्चिद्दिने अपरिमेया अपरिमिता या मायाः
शाम्बरीविद्याः । विचित्रकपटवृत्तय इति यावत् । 'स्यान्माया शाम्बरी विद्या' इत्य-
मरः । तामिर्भयानकानि भयंकराणि । 'घोरं भीमं भयानकम्' इत्यमरः । युद्धसमुद्ध-
तानि युद्धोद्धतानि च यानि दैत्यबलानि दैत्यसेनासोषामवस्कन्दादाक्रमणात्कांदिशीकैर्म-
यद्रुतैर्वृन्दारकानीकैर्दैवसैन्यैः परिवार्यमाणो निरीक्ष्य परिवेष्ट्यमाणो रथो यस्य
तथोक्तः । देवानामपि शरण्य इत्यर्थः । अथवा परिपाल्यमानः संरक्ष्यमाणो रथो यस्य
स तथोक्तः । एतदायत्तमस्मज्जीवनमिति मत्वा तैः परिरक्षितस्यन्दन इत्यर्थः । 'कांदि-
शीको भयद्रुतः,' 'अनीकिनी वलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्' इति चामरः । पङ्क्तिरथो
दशरथः । 'पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्' इत्यमरः । तपश्चर्याजातानां वसिष्ठस्पर्धया
ब्रह्मत्वसंपादनार्थं विरचितव्रतोपवासादितपोनुष्ठानाज्जितानामाश्चर्याणामद्भुतानामाय-
तनमास्यदम् । कारणमित्यर्थः । चर्येत्यत्र 'गदमदचर—' इत्यादिना यक्यन्तर्भा-
वितण्यर्थः । त्रिशङ्कुनाम राजा हरिश्चन्द्रपिता तं याजयतीति सदेहस्वर्गगमनार्थमिति
त्रिशङ्कुयाजिनम् । यजतेर्ष्यन्तात्ताच्छील्ये णिनिः । पद्यप्रबन्धमिव श्लोक-
निबद्धकाव्यमिव दर्शितः सर्गभेदः कथाविच्छेदरूपः सृष्ट्यन्तरं च येन तम् ।
प्राकृतव्याकरणमिव प्रकटितः प्रकाशितो वर्णव्यत्यासोऽक्षरव्यत्ययः क्षत्रियत्वपरित्या-
गेन ब्राह्मणवर्णस्वीकाररूपव्यत्यासश्च येन तम् । यथा 'आजित' इति संस्कृतपदस्य
'आर्जेविडप्पः' इति कर्मणि विडप्पादेशे विडप्पन्तीति वर्णव्यत्यासाभिधायिनी प्राकृत-
व्याकरणरीतिः । 'वर्णे द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे' इत्यमरः । बुधमिव सौम्य-
मिव सोमसुतं चन्द्रसुतं सोमयाजिनं च । सोमं सुनोतीति सोमसुत् । क्षिप् । भगवन्तं
पूज्यं कुशिकसुतं विश्वामित्रमद्राक्षीहृदशं । दशैर्लुङ् । 'इरितो वा' इति विकल्पादङ-
भावपक्षे सिचि वृद्धिः । 'न दशः' इति निषेधात्कसादेशाभावः । संक्षेपसंकीर्णमुपमात्रय-
मन्योन्यनैरपेक्ष्यात्संसृष्टम् । त्रिशङ्कुयाजनकथामुत्तरत्र वक्ष्यति ॥

तदनु यथाविधिर्कृतसपर्येण मर्यादातीतमहिम्ना महितेन गाधेतरह-
दयेन गाधिर्नन्दनेन सत्रपरित्राणार्थमित्थमैभ्यर्थितोऽभूत् ।

१. 'प्रतिपाल्यमानमहारथः' इति पाठः. २. 'निःशङ्कं त्रिशङ्कु' इति पाठः.
३. 'अद्राक्षीदप्राक्षीच्च' इति पाठः. ४. 'प्रतिकृत', 'परिगृहीत' इति पाठौ. ५. 'म-
हिम्ना गाधेतर' इति पाठः. ६. 'अभ्यर्थितः पार्थिवोऽभूत्' इति पाठः.

तदन्विति । तदनु दर्शनानन्तरम् । विधिमततिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम् । 'अव्ययम्—' इत्यादिनाव्ययीभावसमासः । कृता दशरथेन विरचिता सपर्या अर्घ्यपाद्यादि-
रूपा सपर्या पूजा यस्य तेन । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः' इत्यमरः ।
मर्यादातीतमहिम्नापरिमेयमाहात्म्येन महितः पूजितस्तेन गाधेतरहृदयेन गम्भीरचे-
तसा गाधिनन्दनेन विश्वामित्रेण सत्रपरित्राणार्थं यज्ञसंरक्षणार्थम् । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे'
इत्यमरः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । 'इदमस्त्रमुः' इति त्रमुप्रत्ययः । अभ्यर्थितो याचि-
तोऽभूत् । दशरथ इति शेषः । 'याच्यायामभिमाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति
केशवः । 'अर्थमर्थयतेरर्थयाने याच्यावरोधयोः' इति वचनाच्च ॥

प्रार्थनाप्रकारमाह—

राजन्, भवतस्तनयेन विनयाभिरामेण रामेण शरासनमित्रेण सौमि-
त्रिमात्रपरिजनेन कियमाणक्रतुरक्षो रक्षोदुरितमुत्तीर्य कृतावभृथो भवितु-
मभिलषामीति ।

राजन्निति । हे राजन्निति संबोधनम् । यतो रज्जनाद्राजा लमतोऽस्मद्बृहदय-
रज्जनमपि करिष्यसीति विज्ञापयितुमित्यवगन्तव्यम् । भवतस्तनयेन पुत्ररूपेण । अती-
र्णनेत्यर्थः । विनयः प्रश्रयस्तेनाभिरामेण रमणीयेन । एतेन यथोक्तकारित्वं सूच्यते । श-
रासनमेव मित्रं सुहृदस्य तेन । धनुर्मात्रसहायेनेत्यर्थः । सौमित्रिमात्रं लक्ष्मण एव प-
रिजनो भृत्यवर्गो यस्य तेन । अत्र मात्रशब्देन परिजनान्तरव्यवच्छेदकेनास्यासहाय-
शरत्वं सूच्यते । एवंभूतेन रामेण रक्षःसंहननार्थं श्रीरामरूपेणावतीर्णेन विष्णुना
कियमाणा विधीयमाना क्रतुरक्षा यागपरिपालनं यस्य तथोक्तः सन् । अहमिति शेषः ।
रक्षोदुरितं सुबाहुमारीचादिराक्षसरूपविघ्नं तत्कृतविघ्नं वा । अथवा तद्विरचितयाग-
दृष्टणलक्षणदुष्कृतम् । 'अंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । उत्तीर्य तीर्त्वा कृतावभृ-
थोऽतिवार्तितदीक्षान्तो भवितुमभिलषामि वाञ्छामि । इत्येवंप्रकारेण प्रार्थितोऽभूदिति
पूर्वेण संबन्धः । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः' इत्यमरः ॥

एतदाकर्ण्य कर्णपरुषं महर्षिभाषितमतिमात्रपुत्रवात्सल्यात्कौसल्या-
जानिः सशल्यान्तःकरणोऽभूत् ।

एतदिति । कर्णपरुषमेतत्पूर्वोक्तं महर्षेः । 'ऊर्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी च सं-
चर्मा । शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यमंधो भवेदपिः ॥' इत्युक्तलक्षणकृपिश्रेष्ठस्य विश्वा-
मित्रस्य भाषितं श्रीरामः प्रेषणीय इत्येवंरूपं वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा । महर्षिप्रहणम-
नानिक्रमणीयवचनत्वद्योतनार्थम् । 'भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः । अतिमात्रपुत्रवा-
त्सल्यादतिवेलपुत्रवेदाद्वेतोः । 'अतिवेलभृशाल्यर्थानिमात्रोद्गाढनिर्भरम्' इत्यमरः । सश-

१. 'तत्र कुमारिण' इति पाठः. २. 'शरासनमात्रमित्रेण' इति पाठः. ३. 'एवंवि-
थमाकर्ण्य' इति पाठः.

त्यान्तःकरणो विदीर्णहृदयोऽभूत् । तद्वचनस्य शस्त्रप्रायत्नादिति भावः । अत्र मुनिवचने शल्यत्वरूपणाद्रूपकालंकारः ॥

ततस्तस्मिन्बहुप्रकारैरेवार्थानिश्चये भगवति विश्वामित्रे दशरथस्तपनकुलहितेन पुरोहितेनैवमभिहितोऽभूत् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं तस्मिन्भगवति विश्वामित्रे बहुप्रकारैः । 'अहमेव गमिष्यामि योद्धुं तैः कूटयोधिमिः । रामस्यास्य न पश्यामि मुनेऽहं युद्धयोग्यताम् ॥ षष्ठिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । यत्नेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥' इत्याद्युक्तानेकोपायैरित्यर्थः । अवार्यो निवारयितुमशक्यो निश्चयः श्रीरामप्रेषणरूपो यस्य तस्मिन्सति तदा दशरथस्तपनकुलस्य सूर्यवंशस्य हितेन हितकारिणा । योगक्षेमानुसंधानतत्परेणेत्यर्थः । अतोऽस्य वचनमवश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः । पुरोहितेन वसिष्ठेनैवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाभिहितोऽनुशासितोऽभूत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

पर्याप्तभाग्याय भवानमुष्मै

कुर्यात्सपर्यां कुशिकात्मजाय ।

निर्यातुधानां वसुधां विधातुं

निर्यातु रामः सह लक्ष्मणेन ॥ ३४ ॥

पर्याप्तेति । हे राजनित्यध्याहारः । भवान्पर्याप्तं परिपूर्णं भाग्यं ब्रह्मवर्चसप्राप्तिरूपं भागधेयं यस्य तस्मै । एतेन दुःसाध्यब्रह्मवर्चससाधकस्य महात्मनो न किमप्यसाध्यमस्तीति सूच्यते । अतः पूज्यायेति भावः । अमुष्मै कुशिकात्मजाय सपर्यां श्रीरामप्रदानरूपां पूजां कुर्यात्करोतु । भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुष एव न मध्यमपुरुष इति भाष्ये स्थितत्वात् । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्' । अतो वसुधां भुवं निर्गता यातुधाना यस्यास्तां निर्यातुधानामराक्षसाम् । 'यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमरः । एवं विधातुं कर्तुं लक्ष्मणेन सह रामो निर्यातु निर्गच्छतु । प्राप्तकाले लोद् । श्रीरामस्य राक्षससंहारार्थं निर्गन्तुं कालः प्राप्त इत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् । लटानुप्रासः ॥

एवं वसिष्ठेन प्रतिष्ठापितधृतिर्दशरथः सुतप्रदानेन कुशिकसुतमनोरथमेव पूरयामास ।

एवमिति । एवमुक्त्वा रीत्या वसिष्ठेन प्रतिष्ठापिता पुनःसंस्थापिता धृतिर्धैर्यं यस्य स तथोक्तः । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्यं धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । दशरथः सुतप्रदा-

नेन श्रीरामसमर्पणेन कुशिकसुतमनोरथं विश्वामित्राभिलाषमेव पूरयासास सफलीचकार । न त्वप्रदानरूपं निजमनोरथमित्येवकारार्थः ॥

योगेन लभ्यो यः पुंसां संसारापेतचेतसाम् ।

नियोगेन पितुः सोऽयं रामः कौशिकमन्वगात् ॥ ३५ ॥

योगेनेति । यो रामः संसारात्पुत्रमित्रकलत्रबन्धुरूपादपेतं निवृत्तं चेतो येषां तेषां पुंसाम् । वीतरागाणां योगीश्वराणामित्यर्थः । योगेन लभ्यो ध्यानेन गम्यः । 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्करणीयः' इति श्रुतेः । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । सोऽयं श्रीरामः पितुर्नियोगेन निर्देशेन । नितरां योगेन चैति गम्यते । कौशिकमन्वगादनुजगाम । लोकानुग्रहदयालवः किं न विडम्बयन्तीति भावः । 'इषो गा लुङि' इति लुङि गादेशः । एतदादिश्लोकत्रयमानुष्टुभं छन्दः ॥

तत्र सत्रं परित्रातुं विश्वामित्रो महामुनिः ।

सौमित्रिसहितं रामं नयन्नयमवोचत ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समयेऽयं महामुनिर्मुनिश्रेष्ठः । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः । 'मित्रे चपौ' इति विश्वशब्दस्य दीर्घश्छान्दसः । लोकेऽपि शिष्टप्रयोगात् । सत्रं परित्रातुं यज्ञं परिपालयितुं सौमित्रिसहितं लक्ष्मणानुगतं रामं नयन्प्रापयन्नवोचतोक्तवान् ॥

तदेवाह—

वलेन तपसां लब्धे वलेत्यतिवलेति च ।

विद्येते मयि काकुत्स्थ विद्ये ते वितरामि ते ॥ ३७ ॥

वलेनेति । ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थः । अत्रेतत् पौराणिकी कथा—पुरा किल पुरंजनो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिर्दक्ष्वाको राजा देवैः सह समयान्वन्धेन देवासुरयुद्धे देवसहायार्थं महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निशाचरममुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञामलभतेति । तस्यापत्यं काकुत्स्थः । तस्य मधुद्विहं काकुत्स्थ श्रीराम । तपसां वलेन तपःशक्त्या । तपसामिति बहुवचनं विद्ययोरमुलभ्योतनार्थम् । लब्धे प्राप्ते वलेति अतिवलेति च नाम्ना प्रसिद्धे विद्ये मन्त्रा मयि विद्यन्ते वर्तन्ते । ते विद्ये ते तुभ्यं वितराम्युपदिशामीत्यवोचतेति संवन्धः । उपदिदेश चेति वाक्यशेषः । अत्र वलातिवले प्रक्रम्य ब्रह्मयामलेऽभिहितम्—'उत्साहवलयार्शुद्धिः परशस्त्रमहिष्णुता । न बाधा क्षुत्पिपासाभ्यां यतः सा कथिता वला ॥ यतः परस्य स्तालित्वं दृढमनःकायकर्मणाम् । खोपाये च ह्यमोघत्वं भवेत्सातिवला मता ॥ ददं विद्याद्वयं ज्ञानमात्रं मिद्विकरं नृणाम् । विष्णुरेतद्वयं स्मृत्वा जितवान्मधुकैटभी ॥'

इति । तथा रामायणश्लोकः—‘क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां
चैव पठतः पथि राघव ॥’ इति ॥

अथ मुनी राममनोविकासार्थं कथाः कथयितुमुपचक्रम इत्याह—

ततो गृहीतविद्यस्य दाशरथेः प्रदेशमेकं प्रदर्श्य भगवानित्थमकथयत् ।

तत इति । ततो गृहीते विद्ये बलातिबलाख्ये येन तस्य दाशरथेर्देशरथनन्दनस्य
श्रीरामस्य । ‘अत इञ्’ इतीञ्प्रत्ययः । एकं कमपि प्रदेशं जनपदं प्रदर्श्य दर्शयित्वा
[भगवान्] इत्थमकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अस्मिन्पुरा पुरभिदः परमेश्वरस्य

फालान्तरालनयनज्वलने मनोभूः ।

सद्यः प्रपद्य शलभत्वममुञ्चदङ्गं

तस्मादमुं जनपदं विदुरङ्गसंज्ञम् ॥ ३८ ॥

अस्मिन्निति । पुरा पूर्वकालेऽस्मिन्प्रदेशे मनोभूर्मन्थः पुरभिदस्त्रिपुरान्तकस्य ।
अस्यान्यान्तकत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः । परमेश्वरस्य त्र्यम्बकस्य फालान्तराले निट-
लतटे यन्नयनं तृतीयं नेत्रं तदेव ज्वलनोऽग्निः, तज्ज्वलनो वा, तत्र सद्योऽविलम्बेन श-
लभत्वं पतङ्गभावम् । ‘समौ पतङ्गशलभौ’ इत्यमरः । प्रपद्य प्राप्य । भस्मीभूत्वे(ये)त्यर्थः ।
अङ्गं शरीरममुञ्चत्युक्तवान् । ‘शे मुचादीनाम्’ इति सुमागमः । तस्मात्कारणादमुं जनपदं
देशम् । अङ्ग इति संज्ञा नामधेयं यस्य तं तथोक्तं विदुर्जानन्ति । पुराविद इति शेषः ।
अङ्गमोचनमेवाङ्गशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा तथा कथयन्तीत्यर्थः । ‘नीवृज्जनपदो देश-
विषयौ तूपवर्तनम्’ इत्यमरः ॥

तदनु मानससरःप्रसृतां सरयूमतिक्रम्य वृत्रवधप्रवृद्धवृद्धश्रवःपङ्क-
क्षालनलब्धमलैर्योर्मलदकरूशनाग्नोर्जनपदयोः सीम्नि कृतपदयोर्दाशर-
थयोः पुनरप्येवमब्रवीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं मानससरःप्रसृतां मानसाख्यकासारादुत्पन्नां सरयूं
नाम नदीमतिक्रम्य तीर्त्वा वृत्रवधेन वृत्रासुरहृत्तया प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यो वृद्धश्रवस इ-
न्द्रस्य पङ्कः पाप्मा । स एव पङ्कः कर्दम इति श्लिष्टरूपकम् । ‘पङ्कोऽस्त्री कर्दमेनसोः’ इति
निघण्टुः । तस्य क्षालनेन लब्धमलयोः प्राप्तकिल्बिषयोः । संक्रान्तमालिन्ययोरिति या-

१. ‘परिगृहीतः’ ‘प्रतिगृहीत’ इति च पाठः. २. ‘एकं प्रदेशं’ इति पाठः.
३. ‘लब्धमलदकरूशकनाग्नोः’ इति पाठः.

वत् । अत एव मलदकरुशनात्रोर्मलदः करुशश्चेति नाम यथोस्तयोर्जनपदयोर्देशविशेषयोः सीन्नि पर्यन्तभुवि । दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः कृतपदयोर्विन्यस्तपादयोः । प्रविष्टपादयोः सतोरित्यर्थः । पुनर्भूयोऽप्येवमब्रवीदुवाच । मालिन्ययोगान्मलदः, करुशः क्षुत्कार्श्यं वा तद्योगात्करुश इति संज्ञानिर्णयः ॥

यक्षः सुकेतुर्द्रुहिणप्रसादा-

लेभे सुतां कामपि ताटकाख्याम् ।

सुन्दः किलैनां परिणीय तस्यां

मारीचनीचं जनयांवभूव ॥ ३९ ॥

यक्ष इति । सुकेतुर्नाम यक्षो देवयोनिविशेषः । 'विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः' इत्यमरः । द्रुहिणस्य तपसा समाराधितस्य ब्रह्मणः प्रसादादनुग्रहात् । 'धाता-
ञ्जयोनिर्द्रुहिणः' इत्यमरः । ताटकेत्याख्या नाम यस्यास्तां कामपि कांचित्सुतां पुत्रिकां लेभे प्राप । जनयामासेत्यर्थः । अथ सुन्दो नाम कश्चियक्ष एनां ताटकां परिणीयोपयम्य । भार्यात्वेन परिगृह्येत्यर्थः । किलेति वार्तायाम् । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । तस्यां भार्यायां ताटकायां मारीच इति नीचं क्षुद्रम् । मारीचनामानं कंचन तनयमित्यर्थः । जनयांवभूवोत्पादयामास ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

एकदा सुन्दे निहते मारीचः कुम्भसंभवमभिभूय तस्य शापादवाप कोणपताम् । ताटकार्ण्यभूत्पुरुपादिनी ।

एकदेति । एकर्दकस्मिन्समये सुन्दे निहते सति । अगस्त्येनेति शेषः । मारीचः कुम्भसंभवमगस्त्यम् । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । अभिभूय पितृवधजनितरोपातिरस्कृत्य तस्य कुम्भसंभवस्य शापात्कोणपतां राक्षसत्वमवाप प्राप्तवान् । 'राक्षसः कोणपः कव्यात्' इत्यमरः । तथा ताटकापि पुरुपादिनी नरमांसभोजिनी राक्षसाभूत् । अत्रेदं रामायणवचनम्—'अगस्त्यः परमकुद्रस्ताटकामभिशाप्तवान् । पुरुपादी महावक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपं विहाय त्वं दारुणं रूपमाप्नुहि ॥' इति ॥

ततः किमित्याद्यद्वावदयं त्वयेयं हन्तव्येत्याह—

सेयमञ्जासनसिद्धसिन्धुरसहस्रप्रार्णात्मजेन सह जनपदविपदं विदधाना व्यापादनीया त्वयेति ।

१. 'एकदा तु सुन्दे' इति पाठः. २. 'विनिहते' इति पाठः. ३. 'कुम्भसंभवमुनिमभिभूय' इति पाठः. ४. 'चाभूत्,' 'अप्यासीत्' इति च पाठः. ५. 'आजन्मसिद्ध' इति पाठः. ६. 'जनपद' इति पाठः.

सेति । अब्जासनस्य तपःपरितोषितस्य ब्रह्मणो वरात्सिद्धो निष्पन्नः सिन्धुरा गजा-
स्तेषां सहस्रस्य प्राणः पराक्रमो यस्याः सा । ब्रह्मवरप्राप्तमहाबलसंपन्नैत्यर्थः । 'सिन्धुरः
सामजः कुम्भी' इति पर्यायेष्वमरः । अत एवात्मजेन सह जनपदविपदं निजाश्रमदेशोपपन्नं
विदधाना कुर्वाणा सेयं ताटका त्वया व्यापादनीया हन्तव्या इत्येवमब्रवीदिति पूर्वोक्त-
संबन्धः ॥

रामस्तमाकर्ण्य स्त्रीवधशङ्कामकरोत् ।

राम इति । रामस्तं विश्वामित्रोक्तं ताटकावृत्तान्तमाकर्ण्य श्रुत्वा स्त्रीवधस्य ता-
टकाहननस्य शङ्कां भयमकरोत्कृतवान् ॥

स्त्रीहत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वात्ताटकावधसंशयं श्रीराममनसि विद्यमानं पूर्वदृष्टान्तक-
थनेन निरस्यति—किं चेत्यादिना ।

किं च । वैरोचनीं मन्थरां वसुंधरापराधधुरंधरां पुरंदरेण निहतां
जनार्दनकृतमर्दनां च भार्गवजननीं प्रदर्श्य दाशरथेरमन्दां सुन्दवधूवध-
विचिकित्सां मुत्सारयामास ।

किं चेति । वसूनि धारयतीति वसुंधरा भूमिः । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' इत्यादिना
खच् । 'अरुद्विषद्-' इत्यादिना मुमागमः । तस्या अपराध उपद्रवाचरणरूपे धुरंधरां
समर्थाम् । तदुपद्रवाचरणतत्परामित्यर्थः । धूरेव धुरा तां धारयतीति धुरंधरेति विग्रहः ।
प्रक्रिया तु पूर्ववत् । अतएव पुरंदरेण पुरः शत्रुपुराणि धारयतीति पुरंदर इन्द्रः ।
'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः । 'वाचंयमपुरंदरौ च'
इति निपातनान्मुमागमः । तेन निहतां व्यापादितां वैरोचनीम् । विरोचनो नाम रा-
क्षसस्तस्यापत्यं स्त्री वैरोचनी तां विरोचनपुत्रीम् । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्-'
इत्यादिना ङीप् । विशेषणमेतत्कैकेयीदासीसंदेहनिवृत्त्यर्थम् । मन्थराम् । च तथा ज-
नार्दनेन जामदग्न्यरूपेण विष्णुना कृतं विरचितं मर्दनं विदारणं यस्यास्ताम् । छिन्न-
शीर्षामित्यर्थः । भार्गवजननीं परशुराममातरं रेणुकां च प्रदर्श्य दृष्टान्ततया निर्दिश्य
दाशरथेः श्रीरामस्यामन्दां मनल्पां सुन्दवधूवधविचिकित्सां ताटकावधगोचरसंशयमु-
त्सारयामास निरसितवान् । 'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः ॥

आश्रुतः श्रुतवृत्तेन तेन सुन्दप्रियावधः ।

तमेवान्ववदत्तस्य चापः शिञ्जारवच्छलात् ॥ ४० ॥

आश्रुत इति । श्रुतवृत्तेन प्रख्यातचरित्रेण । अथवा श्रुतं विश्वामित्रमुखादाक-
र्णितं वृत्तं मन्थरावधादिपूर्ववृत्तान्तो येन तेन तथोक्तेन । 'वृत्तं पथे चरित्रे त्रिष्वतीते
दृढवर्तुले' इत्यमरः । तेन श्रीरामेण सुन्दप्रियायास्ताटकाया वध आश्रुतोऽङ्गीकृतः ।

‘ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं परिज्ञातम्’ इत्यमरः । अथ तस्य श्रीरामस्य चापो धनुरपि शिञ्जारवो गुणध्वनिः स इति छलं कपटस्तस्मात्तं ताटकावधमेवान्ववदद-
नुमृल्लोक्तवान् । ताटकावधसमनन्तरमेव ज्याटंकारं चकारेत्यर्थः । ‘मौर्वी ज्या शिञ्जिनी
गुणः’ इत्यमरः । अत्र छलशब्देन नायं शिञ्जारवः किं लघुवाद इत्यारवस्यासत्यत्वप्रति-
पादनादपह्नवभेदः । ‘छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनमपह्नवः’ इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

तदा ताटकाप्यभ्युज्जगामेत्याह—

तत्काले पिशिताशनाशपिशुना संध्येव काचिन्मुने-

रध्वानं तरसा रुरोध रुधिरक्षोदारुणा दारुणा ।

स्वाधीने हनने पुरीं विदधती मृत्योः स्वकृत्यालय-

क्रीडतिंकरसंघसंकटमहाशृङ्गाटकां ताटका ॥ ४१ ॥

तत्काल इति । तत्काले शिञ्जारवसमये पिशितं मांसमश्रन्तीति पिशिताशा राक्ष-
सास्तेषां नाशस्य पिशुना सूचका । श्रीरामवध्यानां राक्षसानां स्वयं प्रथमत्वादिति भावः ।
अन्यत्र पिशिताशनानामशनस्य भोजनस्य पिशुना । संध्याया असुरभोजनकालत्वेन प्र-
सिद्धत्वादिति भावः । ‘कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः’ इत्यमरः । अत्र ज-
तुकाष्टवच्छब्दयोरेव श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः । रुधिरक्षोदेनासृक्पङ्केन । अन्यत्र रुधिरक्षो-
दवत्कुङ्कुमरज इव । अरुणा रक्तवर्णा । एकत्र हिंस्रतया वीभत्सितत्वात्, अन्यत्र स्वाभा-
व्याच्चेति भावः । ‘रुधिरं कुङ्कुमासृजोः’ इत्युभयत्रापि विश्वः । ‘क्षोदो रजसि पेपणे’ इति
नानार्थरत्नमाला । दारुणा भयंकरी । एकत्र तथा भीषणाकारत्वात्, अन्यत्र पिशाचा-
दिगन्धाराच्चेति भावः । ‘दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्’ इत्यमरः । तथा
हनने हिंसाकर्मणि स्वाधीने स्वायत्ते सति मृत्योः पुरीं यमपुरीम् । संयमिनीमिति यावत् ।
स्वेषां यत्कृत्यं प्राणिपीडनव्यापारस्तस्यालयेन विपर्ययेण क्रीडद्भिर्द्युथेच्छं विहरद्भिः
किंकरसंघैर्यमदूतनिवहैः संकटं संकुलम् । ‘संप्रोदश्च कटञ्च’ इति कटञ्च । मह-
द्विपुलं शृङ्गाटकं चतुष्पथं यस्यास्तां तथोक्तां विदधती विदधाना । दधातेः ‘शतर्युगि-
तश्च’ इति ङीप् । ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति नुमभावः । ‘शृङ्गाटकचतुष्पथे’ इत्यमरः । काचि-
त्ताटका नाम राक्षसी तरसा वलेन रंहसा वा । ‘तरसी वलरंहसोः’ इत्यमरः । संध्येव
सायंसंध्येव मुनेर्विश्वामित्रस्याध्वानं मार्गं रुरोध निरुद्धवती । संध्यायामपि नैष्ठि-
कानां तादात्मिकनिष्ठानियमनेन निरोधकर्तृत्वसंभवादियमुपमाश्लेषसंकीर्णा । अन्य-
थाकरणे वा प्रत्यवायापत्तेरिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ द्वाशरथेः कर्णमविशत्ताटकागुणः ।

यथा धनुर्गुणस्तूर्णं प्राविशत्तज्जिघांसया ॥ ४२ ॥

१. ‘स्वकृत्यालयात्’ इति पाठः. २. ‘यथा’ इति पाठः. ३. ‘तथा’ इति पाठः.
४. ‘अविशत्’ इति पाठः.

अथेति । अथानन्तरं ताटकाया गुणः शब्दः । सिंहनाद इति यावत् । दाशरथेः श्रीरामस्य कर्णं श्रोत्रमविशत् । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रम्' इत्यमरः । यथा येन प्रकारेण तस्यास्ताटकाया जिघांसया हन्तुमिच्छया । हन्तेः सन्नन्तात्त्रियामप्रत्यये टाप् । धनुषश्चापस्य गुणो ज्या । मौर्वीति यावत् । तूर्णं क्षिप्रं दाशरथेः कर्णं प्राविशत् । तथेति संवन्धः । ताटकानिर्द्वादश्रवणसमकालमेव श्रीरामो मौर्वीमाकर्णमाचकर्षेत्यर्थः । अत एवासंवन्धे संवन्धरूपातिशयोक्तिः । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति वैजयन्ती । एतदादिपद्यत्रयमानुष्टुभं छन्दः ॥

ततो भाविनि संग्रामे बद्धश्रद्धस्य ताटका ।

स्वप्राणान् रामबाणस्य वीरपाणमकल्पयत् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततस्ताटका भाविनि भविष्यति संग्रामे सुबाह्वादिराक्षससंहरणे बद्ध-श्रद्धस्य विहितादरस्य रामबाणस्य स्वप्राणान् स्वकीयप्राणवायून् वीरपाणमकल्पय-त्कल्पितवती । वीरपाणं नाम युद्धोपक्रम उत्साहवर्धनार्थं वीरैः कियमाणं पानम् । श्रीरामामोघबाणविद्धा सती प्राणांस्तत्याजेत्यर्थः । 'वीरपाणं तु यत्पानं वृत्ते भा-विनि वा रणे' इत्यमरः । 'वाभावकरणयोः' इति विकल्पाण्णत्वम् । वीराणां पानं वीरपाणमिति विग्रहः । नान्तोऽप्ययं शब्दो वर्तते । पूर्ववदतिशयोक्तिः ॥

मुनिर्भृशश्वोपज्ञानि ताटकामाथिने ददौ ।

अस्त्राणि जृम्भकादीनि जम्भशासनशासनात् ॥ ४४ ॥

मुनिरिति । मुनिर्विश्वामित्रो जम्भनामानं राक्षसं शास्तीति जम्भशासन इन्द्रः । कर्तरि ल्युट् । तस्य शासनात् 'महात्मने श्रीरामायान्नकलापं देहि' इति नियोगाद्धेतो-र्भृशश्वो नाम कश्चिद्विषितस्योपज्ञायन्त इत्युपज्ञानि । 'आतश्वोपसर्गे' इति कर्मण्य-प्प्रत्ययः । भृशश्वोपज्ञानि । भृशश्वेनादौ ज्ञातानीत्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमम्-' इत्यादिना नपुंसकत्वम् । 'उपज्ञोपक्रमान्ताश्च तदादित्वप्रकाशनम्' इत्यमरश्च । जृम्भकमादिर्येषां तानिजृम्भकादीन्यस्त्राणि । अस्त्रमन्त्रानित्यर्थः । ताटकां मथ्नाति हन्तीति ताटकामा-थिने श्रीरामाय ददावदात् । उपदिदेशेत्यर्थः । 'कर्मणा ग्रमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानलाच्चतुर्थी । तद्गुणसंविज्ञानं बहुव्रीहिः ॥

तत्र कंचन विरिञ्चिलोकप्रत्यादेशं प्रदेशं प्रदर्शयन्नवोचत ।

तत्रेति । तत्र वने विरिञ्चिलोकस्य ब्रह्मलोकस्य प्रत्यादेशम् । प्रत्यादिश्यत इति प्रत्यादेश इति विग्रहः । ब्रह्मलोककल्पमित्यर्थः । कंचन कमपि प्रदेशं विषयं प्रदर्श-यन्निदर्शयन्नवोचतोक्तवान् । मुनिरिति शेषः ॥

१. 'स्वप्राणैः' इति पाठः. २. 'वीरपाणम्' इति पाठः. ३. 'कृशश्वो' इति पाठः.
४. 'प्रदेशमेकं प्रदर्शयन्नवोचदुपचीयमानपरमहर्षो महर्षिः' इति पाठः.

तदेवाह—

प्रतिदिनमवदातैर्ब्रह्मभिर्ब्रह्मनिष्ठैः

प्रशमितभवखेदैः सादरं सेव्यमाने ।

बलिनियमनहेतोर्बामनः काननेऽस्मि-

न्बलिनियमपरः सन्ब्रह्मचारी चचारं ॥ ४५ ॥

प्रतिदिनमिति । अवदातैः प्रसन्नैः । विषयवैराग्यसंपन्नतया निर्मलान्तःकरणै-
रित्यर्थः । अतएव ब्रह्मैव निष्ठा विश्रान्तिपदं येषां तैः । अथवा ब्रह्मणि निष्ठा नियमो
येषां तैः । निदिध्यासनतत्परैरित्यर्थः । अतएव प्रशमिताः शान्तिं गमिता भवखेदाः
सांसारिकक्लेशा येषां तैः । तापत्रयविनिर्मुक्तैरित्यर्थः । ब्रह्मभिर्ब्रह्मापिभिः । 'ब्रह्मनिष्ठैर्म-
हद्भिः' इति पाठे महद्भिर्महागुभावैः । ऋषिभिरित्यर्थः । प्रतिदिनम् । निरन्तरमिति
यावन् । 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिनाव्ययीभावसमासः । सादरं सत्तेहं सेव्यमानेऽधि-
प्रीयमाने [अस्मिन्कानने] पुण्यारण्ये वामनो ब्रह्मचारी उपेन्द्रतयावतीर्णो मायावद्-
विष्णुर्बलेर्वैरोचनोर्नियमनहेतोः । बलिवन्धनार्थमित्यर्थः । 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' इति पृष्ठी ।
इष्टदेवतापूजोपहारा बलयः, शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रीणनानि नियमाः, तत्परस्त-
दासक्तः सन् । चचार । ब्रह्मचर्यनिष्ठापारतन्त्र्येण प्रावर्ततेत्यर्थः । 'बलिः पूजोपहारे च
करे दैत्यान्तरेऽपि च' इति नानार्थरत्नमाला । एतदादिश्लोकत्रयं मालिनीवृत्तम् ॥

अपहृतविबुधातेर्बामनस्याजमूर्ते-

रखिलभुवनभिक्षोराश्रमानोकहानाम् ।

ततिरियमतिनीला व्याप्तदिग्ब्योमसीमा

स्वयमपि परिमातुं लोकमभ्युद्यतेव ॥ ४६ ॥

अपहृतेति । अपहृता निरस्ता विबुधानामिन्द्रादिवृन्दारकाणामतिः पीडा ये-
न तत् । 'आतिः पीडाधनुष्कोट्योः' इत्यमरः । न जायत इत्यजो विष्णुः । 'अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते' इति उपप्रत्ययः । तन्मूर्तेः । श्रीविष्णवतारस्येत्यर्थः । 'अखिलभुव-
नभिक्षोः । पादत्रयपरिमितभूतलतया याच्चापदेशेन त्रिभुवनभिक्षातत्परस्येत्यर्थः । 'स-
नाशंसभिक्ष उः' । वामनस्याश्रमे तपोवने येऽनोकहा वृक्षाः । अनसः शकटस्याकं
गतिं घ्नन्तीत्यनोकहा इति विग्रहः । 'अनोकहः कुटः सालः' इति वृक्षपर्यायेष्वमरः । ते-
षामियं परिदृश्यमाना अतिनीलात्यन्तदयामलाकारा तथा व्याप्ता आवृता दिग्ब्योम-
सीमा दिशां व्योन्नथ सीमाः पर्यन्तभुवो यया । आक्रान्तदिग्भोऽन्तरालत्वेनातिसमु-

नतेत्यर्थः । 'सीमसीमे स्त्रियामुभे' इत्यमरः । नान्तपाठे सीमन इति निषेधान्न स्त्री-
त्वम् । इदं च विशेषणद्वयं विभक्तिपरिणामे वामनेऽपि योज्यम् । ततिः श्रेणिः । स्वय-
मपि लोकम् । त्रिभुवनमित्यर्थः । जातावेकवचनम् । परिमातुमियत्तावधारणेन परिच्छे-
तुमभ्युद्यता समुद्युक्तेव प्रतिभाति । प्रयेति शेषः । 'संसर्गजाः पुण्यगुणा भवन्ति' इति
न्यायेन त्रिभुवनपरिमातुस्तत्रभवतो त्रामनस्य सहवासवशात्तद्वत्स्वयमपि तथा कर्तुमु-
द्युक्तेव प्रतीयते इत्यर्थः । अत्रोन्नतगुणनिमित्ता अभ्युद्यतत्वजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्ज-
कसद्भावाद्वाच्या ॥

इति विविधरसाभिः कौशिकव्याहृताभिः

श्रुतिपथमधुराभिः पावनीभिः कथाभिः ।

गलितगहनकृच्छ्रं गच्छतोर्दाशरथ्योः

समकुचदिव सद्यस्तादृशं मार्गदैर्घ्यम् ॥ ४७ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण विविधा बहुप्रकारा रसा आस्वादा यासां तास्तथोक्ता-
स्ताभिः श्रुतीनां पन्थाः श्रुतिपथम् । 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समासान्तः । तस्य मधुरा-
भिः । श्रवणानन्दकरीभिरित्यर्थः । पावनीभिः पवित्राभिः कौशिकव्याहृताभिर्विश्वामि-
त्रकथिताभिः कथाभिरुपाख्यानेर्हेतुभिः । 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्यङ्प्र-
त्ययः । गलितमपगतं गहनकृच्छ्रं काननसंचारजनितकष्टं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति
तथा । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । गच्छतोर्दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोस्तादृशं
तथाविधम् । अत्यधिकमित्यर्थः । 'त्यदादिषु दशोऽनालोचने कञ्' इति कञ्प्रत्ययः ।
'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । मार्गदैर्घ्यं मार्गायामः सद्यः समकुचदिव संकोचमगम-
दिवेत्युत्प्रेक्षा । विश्वामित्रकथितमधुरतरकथाश्रवणकौतूहलपारवश्याद्द्वीयानपि मार्गो
नेदीयानिव प्रत्यभादित्यर्थः ॥

ततः सिद्धाश्रमं प्रविश्य विश्वामित्रः सत्रमारभत ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं विश्वामित्रः सिद्धाश्रमं निजतपोवनं प्रविश्य सत्रमार-
भत । ऋतुदीक्षितोऽभूदित्यर्थः ॥

तदनन्तरमन्तरिक्षान्तरालादापतन्तमन्तकानीकभयानकं तं पलाशग-
णमवलोक्य पलायमानाः कैरगलितसमित्कुशाः कुशिकनन्दनान्तेवासिनः
ससंभ्रममभिलषिताहवाय राघवाय न्यवेदयन् ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं सत्रप्रारम्भानन्तरमन्तरिक्षान्तरालान्नभोविवरादाप-
तन्तमुपसर्पन्तमन्तकानीकभयानकं यमकिंकरसेनाभयंकरं तं प्रसिद्धं पलाशानां सु-

बाहुमारीचादिराक्षसानां गणं समूहमवलोकय दृष्ट्वा पलायमानाः प्रद्रवमाणाः । अतएव करेभ्यो गलितं स्रस्तं समित्कुशं समिधः कुशा दर्भाश्च यज्ञीया येषां ते तथोक्ताः । 'अस्त्री कुशं कुथो दर्भः' इत्यमरः । 'जातिरप्राणिनाम्' इति द्वन्द्वैकवद्भावाद्वहुव्रीहिः । कुशिकमुतान्तेवासिनो विश्वामित्रशिष्याः । अन्ते समीपे वसन्तीत्यन्तेवासिनः । 'छात्रान्तेवासिनो शिष्ये' इत्यमरः । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक् । अभिलपिताहवाय । समरोत्सुकायेत्यर्थः । राघवाय श्रीरामाय ससंभ्रमं सोद्वेगं न्यवेदयन्व्यजिज्ञिषन् ॥

निवेदनप्रकारमेवाह—

हत्वाद्रेः शिखराणि तानि परितः क्षिप्वा हसित्वा क्रुधा

कृत्वा हस्तविघट्टनं तत इतः स्थित्वा नटित्वा मुहुः ।

सिक्त्वा क्षमासृजा स्रजान्नकृतया वद्धा कचान्वेचरा-

न्दग्ध्वाग्नेः सदृशा दृशा निशिचरा रुन्धन्ति रन्ध्रं दिवः॥४८॥

हत्वेति । अद्रेः शिखराणि गिरिशृङ्गाणि हत्वानीय तानि शिखराणि परितः क्षिप्वा समन्ताद्विकीर्य । तथा हसित्वादहासं कृत्वा । क्रुधा क्रोधेन । 'कोपक्रोधामर्षरोपप्र-
तिधा रुद्विषां स्त्रियाम्' इत्यमरः । हस्तविघट्टनं करतलास्फालनं कृत्वा । तत इतः स्थित्वा । समन्ताद्व्याप्येत्यर्थः । मुहुर्नटित्वा पुनः पुनस्तसाहनाव्यं कृत्वा । क्षमां मेदिनीमसृजा रक्तेन सिक्त्वाप्लाव्य । 'क्षमावनिर्मेदिनी मही,' 'रुधिरेऽसृग्लोहितास्तरक्तक्षतजशोणितम्' इति चामरः । तथान्नकृतया स्रजान्ननिर्मितया मालया कचाञ्छिरोरुहान्वद्धा सं-
ग्रथ्य । तथाग्नेः सदृशा अग्निज्वालाकल्पया दृशा निजदृष्टया । खे चरन्तीति खेचरा अन्तरिक्षचारिणश्चारणादयः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । तान्दग्ध्वा संताप्य निशिचरा राक्षसा दिवो रन्ध्रं नभोऽन्तरालं रुन्धन्त्यावृण्वन्ति । आच्छादयन्तीत्यर्थः । एवं न्यवेदयन्निति पूर्व्येण संवन्धः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

तत्र ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये ॥

संक्रान्तवर्णान्तरगाधिसूनोः

संपर्कपुण्यादिव रामभद्रः ।

क्षान्नक्रमात्पिप्पलदण्डयोग्यः

पलाशदण्डादृतपाणिरासीत् ॥ ४९ ॥

संक्रान्तेति । 'क्षणु हिंसायाम्' इति धातोः संपदादित्वात्किप् । 'गम्यादीनाम्-' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात्रायत इति क्षत्रं क्षत्रवर्णम् । 'सुपि-' इति योगविभागात्कप्रत्ययः । तस्य संवन्धी क्षात्रस्तस्मात्कमात् । क्षत्रियकुलाचारकमादित्यर्थः । पिप्पलदण्डयोग्योऽश्वत्थदण्डधारणार्हः । उपनयनसमये तथाविधि विहितत्वादिति भावः । 'पिप्पलः कुञ्जराशनः । अश्वत्थे' इत्यमरः । रामभद्रः श्रीरामः । अन्यो वर्णो वर्णान्तरम् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्ताधिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । 'सुप्सुपा' इति समासः । संक्रान्तं तपोब्रलात्संप्राप्तं वर्णान्तरं ब्राह्मण्यं यस्य स तथोक्तस्तस्य गाधिसूनुर्गाधिराजनन्दनस्य विश्वामित्रस्य संपर्केण सहवासेन यत्पुण्यं सुकृतं तस्मादिवेति हेतुत्प्रेक्षा । पलाशदण्डे किंशुकदण्डधारण आदृत आदरवान्पाणिरीत्यस्य स तथोक्तः । ब्राह्मणस्य पलाशदण्डधारणविधानात् । तस्य च 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायेन संभावितत्वाच्चेति भावः । तथा पलं मांसमश्रन्तीति पलाशा मारीचादिराक्षसास्तेषां दण्डे शिक्षण आदृतपाणिर्व्यग्रहस्तं आसीत् । विश्वामित्रशिष्यवाक्याकर्णनानन्तरमेव राक्षसशिक्षणव्यग्रहस्तोऽभूदित्यर्थः । आदृतपाणिरित्यत्र यद्यपि पाणेनचेतनस्यादृतत्वं चेतनधर्मो न योज्यते, तथापि तद्वता श्रीरामेण सहाभेदाध्यवसायादौपचारिक इत्यवगन्तव्यम् । ननु तेषां दण्डाः पलाशा ब्राह्मणस्य, औदुम्बरः क्षत्रियस्य, वैल्वोऽपि वैश्यस्येति गृह्यप्रकारेण क्षत्रियस्यौदुम्बरदण्डविधानात् । अत्र पिप्पलदण्डयोग्य इति वक्तुं कथमुपयुक्तमिति चेत्सत्यम् । पालाशविल्वयोर्दण्डौ ब्राह्मणस्य तु, न्यग्रोधचलदलयोः क्षत्रियस्य, पीलुदुम्बरयोर्विशः इत्यादि स्मृत्यनुसारात्पिप्पलदण्डयोग्यत्वकथनं न विरुध्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन । अत्र पिप्पलदण्डयोग्योऽपि पलाशदण्डादृतपाणिरिति सर्वतो विरोधस्य राक्षसशिक्षणपरतया परिहृतत्वाद्विरोधाभासालंकारः । 'आभासत्वं विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । स चोक्तोत्प्रेक्षानुप्राणित इति संकरः । उपजातिवृत्तम् ॥

मारीचनीचमतिराहवमारचय्य

क्षिप्तः क्षणेन रघुनायकसायकेन ।

मध्येपयोनिधि भयेन निमग्नमूर्ति-

र्वेषं पुपोष जलमानुषनिर्विशेषम् ॥ ५० ॥

मारीचेति । मारीच इति नीचमतिरपशद्वुद्धी राक्षसः । महात्मना जगदेकवीरेण श्रीरामेण सह योद्धुं न शक्यत इति सम्यग्वुद्ध्यभावाच्चीचमतित्वमवगन्तव्यम् । आहूयन्ते शत्रवोऽस्मिन्नित्याहवो युद्धम् । 'आङि युद्धे' इति ह्यतेराङ्पूर्वादप्रत्यये संप्रसारणम् । 'आहवः संगरे यागे' इति विश्वः । तमारचय्य कृत्वा । 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्यादेशः । रघुनायकस्य सायकेन वायव्यास्त्रेण क्षणेन क्षणमात्रेण । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । क्षिप्तः प्रेरितः । सुशुष्कपर्णवदित्यर्थः । मध्येपयोनिधि

पयोनिधेर्मध्ये । 'पारे मध्ये पष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावसमासः । तत्संनियोगादेकारान्त-
त्वं मध्यशब्दस्य । भयेन प्रकाशसंचारे पुनः प्रहरेदिति भीत्या निमग्नमूर्तिर्जलान्तर्हित-
शरीरः सन् जलमानुपाजलजनितमानुपवैपान्निविशेषमविशेषम् । तत्कल्पमित्यर्थः ।
वेपं भूमिकां पुपोप पोपितवान् । तद्वजलधिमध्ये निमज्ज्यातिष्ठदित्यर्थः । वसन्ततिल-
कावृत्तम् ॥

सुवाहुराहवोन्मत्तः कृत्तः काकुत्स्थपत्रिणा ।

मुनीनामनभिप्रेतः प्रेतनाथातिथिः कृतः ॥ ५१ ॥

सुवाहुरिति । मुनीनामनभिप्रेतोऽसंमत आहवोन्मत्तो युद्धोन्मत्तः सुवाहुर्नाम रा-
क्षसः काकुत्स्थपत्रिणा श्रीरामवाणेन । 'पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । काकुत्स्थशब्दो
व्याख्यातः । कृत्तश्छिन्नः सन् । 'कृती छेदने' इति धातोः कर्मणि क्तः । प्रेतनाथाति-
थिरन्तकवन्धुः कृतः । यमलोकं प्रापित इत्यर्थः । 'प्रेतनाथातिथीकृतः' इति च्व्यन्त-
पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥

वंशस्पृशा हृदयहारिफलान्वितेन

रामेरितेन सहसा सहसायकेन ।

स्नेहार्दितेन निरगादनुरागिणीव

प्राणावलिर्हृदयतः पिशिताशनानाम् ॥ ५२ ॥

वंशेति । वंशस्पृशा वेषसंभवेन सत्कुलप्रसूतेन च । 'वंशः पृष्ठास्थिदेहोर्ध्वकाष्ठे
वेणो कुले गुणे' इति विश्वः । 'स्पृशोऽनुदके किन्' । हृदयहारिफलान्वितेन हृदयविद-
लनकारिवाणाप्रयुतेन मनोहरलाभसमृद्धेन च । 'हृदयं मानसोरसोः', 'फलं वाणाग्रला-
भयोः' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । स्नेहार्दितेन तलादिस्नेहद्रव्यपरिशोधितेन संहार्द-
परिपूर्णेन च । 'स्नेहोऽस्त्री द्रवहार्दयोः' इति वैजयन्ती । रामेरितेन श्रीरामप्रयुक्तेनाभि-
राम इत्युदीरितेन च । रामाभिरीरितेन रत्यर्थं प्रेरितेन मुन्दरीणां स्वयमभिलषणीयेने-
त्यर्थः । 'मुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । सायकेन सह वाणेन साकम् । प्राणनायकेनेति च
गम्यते । पिशिताशनानां हृत्तशेपराक्षसानां प्राणावलिः पञ्चप्राणश्रेणिर्हृदयतो हृत्प्रदेशात् ।
पञ्चम्यास्तसिः । अनुरागिण्यनुरागवती युवतिरिव सहसा शीघ्रम् । 'स्वरादिपाठादव्य-
यम्' इति शाकटायनः । निरगाद्विर्जगाम । श्रीरामशरताडिता राक्षसास्तत्क्षणं प्राणां-
स्तत्सञ्चुरित्यर्थः । 'इणो गा लुङि' इति लुङि गादेशः । अत्र प्राणावलिनिर्गमनसायकनि-
र्गमनयोः कार्यकारणयोरसहभाविनोः सहभावोक्तेः कार्यकारणपर्यायपर्ययव्युत्पत्ति-
शयोक्त्युपजीविनी सहोक्तिरलंकारः । 'सहाधेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तिः' ।

१. 'रघुनायकसायकेन' इति पाठः. २. 'स्नेहान्वितेन' इति पाठः. ३. 'प्राणावली'
इति पाठः.

कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्यते ॥' इति लक्षणात् । सायकवन्निर्जगामेल्यौपम्यक-
ल्पनया कारणगताशुभावप्रतीतिश्चमत्कारि रहस्यम् । तथा प्रस्तुतसायकविशेषणौ साम्या-
दप्रस्तुतप्राणनायकप्रतीतेः समासोक्तिः । 'विशेषणानां तौल्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् ।
अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे सा समासोक्तिरिष्यते ॥' इति लक्षणात् । इदं चालंकारद्वयमन्यो-
न्यनैरपेक्ष्यात्संसृष्टं सद्वागिणीवेत्युपमासापेक्षितत्वात्तथा संकीर्यत इति संक्षेपः । वसन्त-
तिलकावृत्तम् ॥

अथ निशिचरमाथाद्वीतवैतानविघ्नो

मुनिरवभृथकृत्यं विश्वहृद्यं समाप्य ।

अमनुत जयलक्ष्म्या राममाजौ समेतं

यजनजनितमूर्त्या योक्तुमव्याजलक्ष्म्या ॥ ५३ ॥

अथेति । अथानन्तरं मुनिविश्वामित्रः । मथ्यत इति माथो मथनम् । कर्मण्यण् । नि-
शिचराणां राक्षसानां माथात्संहरणाद्वेतोर्वीतवैतानविघ्नो निरस्तयागीयान्तरायः सन् ।
विश्वहृद्यं विश्वजनमनोहरम् । लोकद्रोहिराक्षससंहरणपूर्वकत्वाल्लोकोपकारत्वाच्च सकलसं-
मतमित्यर्थः । अवभृथकृत्यं दीक्षान्तस्नानादिकर्म । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमरः ।
समाप्य कृत्वा । आजौ युद्धे । 'समित्याजिसमिधुधः' इत्यमरः । जयलक्ष्म्या विजयश्रिया
समेतं सहितं रामं श्रीरामभद्रं यज्ञने जनकयज्ञे जनिता मूर्तिर्यस्यास्तथा । तत्रावतीर्ण-
येत्यर्थः । अव्याजलक्ष्म्या सीतारूपिण्या निजया श्रीदेव्या योक्तुं संघटयितुममनुताबु-
ध्यत । यागार्थं जनकेनाहूतो भगवान्विश्वामित्रस्तत्र धनुर्भङ्गपूर्वकं विष्णुमूर्तेः श्रीरा-
मस्य सीतालक्ष्मीविवाहो भविष्यतीति मनसि निश्चित्य लक्ष्मणानुगतं श्रीरामं नेतु-
मैच्छदित्यर्थः । अत्रेदं पुराणवचनम्—'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनी ॥' इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु मुनिः श्रीरामं प्रति निजवंशकथां कथयितुं प्रारभतेत्याह—

अथ मिथिलां प्रति प्रस्थितः कौशिकः कौकुत्स्थमित्थमकथयत् ।

अथेति । अथानन्तरं मिथिलां जनकनगरीं प्रस्थितः प्रवृत्तः कौशिको विश्वामित्रः
काकुत्स्थं श्रीरामं प्रतीत्यं वक्ष्यमाणरीत्याकथयत् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु कुशेशयासनजन्मा कुंशाभिधानो राजर्षिः कुंशाम्ब-
प्रमुखैश्चतुर्भिः कौशाम्बीमहोदयधर्मारण्यगिरिब्रजाख्यानां पुरीणां क-
र्तृभिः पुत्री बभूव ।

१. 'घाताच्छान्त' इति पाठः. २. 'विश्वामित्रः' इति पाठः. ३. 'काकुत्स्थयोः'
इति पाठः. ४. 'कुशिकाभिधानो' इति पाठः. ५. 'कुशनाभकुशाम्ब' इति पाठः.
६. 'कर्तृभिश्चतुर्भिः' इति पाठः.

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्दः किलार्थको वाक्यालंकारे वा । कुशेशयासना-
त्कमलासनाद्ब्रह्मणो जन्म यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । 'अवार्यो बहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपदे'
इति वामनः । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । कुशाभिधानः कुशनामा राजर्षी रा-
जोत्तमः कौशाम्बी महोदयो धर्मारण्यं गिरिव्रजश्चेत्याख्या यासां तासां पुरीणां पट्टणानां
कर्तृभिरुद्देशकमेणैव निर्मातृभिः कुशाम्बः प्रमुख आद्यो येषां तैः कुशाम्बकुशनाभा-
धृतरजसवसुनामभिश्चतुर्भिः कुमारैः पुत्री पुत्रवान्वभूव । कुशाम्बादींश्चतुरः पुत्रान्महा-
पौरुषशालिनो जनयामासेत्यर्थः । तत्र कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बीत्यन्वर्थसंज्ञा । 'तेन
निर्वृत्तम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । अन्यत्पुत्रत्रयमैच्छिकनामाङ्कितमित्यव-
गन्तव्यम् ॥

तत्र स्वपितामहस्य कुशनाभस्य वृत्तान्तमाह—

कुशनाभस्तु घृताच्यां कन्याशतमजनयत् ।

कुशनाभ इति । कुशनाभस्तु । अवधारणार्थकस्तुशब्दः । घृताच्यामप्सरसि
कन्याशतं शतसंख्याकाः कन्यका अजनयदुत्पादयामास ॥

कन्यास्ताः संनद्धयौवनाः कामयमानः पवमानः प्रत्याख्यानात्प्रत्या-
पन्नमन्युरासामवयवेष्वनार्जवमतनुत ।

कन्या इति । संनद्धयौवनाः संपूर्णतारुण्याः कन्याः कन्यकाः कामयमानोऽभिलष-
माणः । उद्यानविहारसमय इति भावः । पवमानो वायुः प्रत्याख्यानात् 'वयं पित्रधीनाः,
तमभ्यर्थय' इति परिहाराद्धेतोः प्रत्यापन्नमन्युरुत्पन्नक्रोधः सन् । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ
क्रुधि' इत्यमरः । आसां कुशनाभकन्यकानामवयवेष्वनार्जवं कीटित्यमतनुत । वक्रपा-
णिपादास्ताश्चकारेत्यर्थः । तथा श्रीरामायणे—'तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः ।
प्रविश्य सर्वगात्राणि वभञ्ज भगवान्प्रभुः ॥' इति ॥

अथ विदितवृत्तान्तेन कुशनाभेन तेन क्षमामेव प्रतिक्रियां मन्यमा-
नेन चूलिसूनवे सौमदेयाय राज्ञे ब्रह्मदत्ताय दत्तास्ताः प्रकृतिस्था बभूवुः ।

अथेति । अथानन्तरं विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तः कन्यकाङ्गवैकल्यापादनरूपो यस्य
तेन । तथा क्षमां क्षान्तिमेव । न तु क्रोधमित्येवकारार्थः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः ।
प्रतिक्रियां मन्यमानेन । क्षमवात्रोचिता न तु क्रोध इति तूष्णींभूतेनेत्यर्थः । तेन कुशनाभेन
चूलिसूनवे चूलिनामकमुनिपुत्राय सौमदेयाय सोमदाख्यगन्धर्वाद्गनासंभूताय । चूलिना
गोमदायामुत्पादितायेत्यर्थः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । ब्रह्मदत्ताय ब्रह्मदत्तनाम्ने राज्ञे दत्ता
भार्यात्वेन प्रतिपादिताः सत्यस्ताः कन्यकाः प्रकृतिस्थास्तत्प्रभावाद्यथापूर्वरूपा बभूवुः ॥

१. 'कन्याशतं घृताच्याम्' इति पाठः. २. 'कुशनाभेन क्षमामेव' इति पाठः.
३. 'मन्यानेन' इति पाठः. ४. 'सौमतेयाय' इति पाठः. ५. 'प्रदत्ता' इति पाठः.

पुनरपि कुशनाभस्तु पुत्रीयन्पितुः प्रसादादगाधसत्त्वान्गाधिसंज्ञान-
स्मत्तातपादानुदपादयत् ।

पुनरिति । कुशनाभस्तु पुनर्भूयोऽपि पुत्रीयन्पुत्रमात्मन इच्छन् । आनृण्यार्थ-
मिति भावः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । पितुः कुशस्य राज्ञः प्रसादादनुग्रहादस्मत्तातपा-
दानस्मत्पितरम् । गाधिमित्यर्थः । उदपादयदुत्पादितवान् । 'तातस्तु जनकः पिता'
इत्यमरः । तातपादानिति बहुवचनं पूजार्थं गौडपादानिति वत् ॥

इत्थं दाशरथिः कौशिकोत्पत्तिकथानिशमननिरायामयामिनीयामा-
नुबन्धो बन्धूकस्तवकसुन्दरबन्धुरेण संध्यारागेण प्राचीमुखेन शोणी-
कृतेन शोणाभिधानं दधानेन नदेन प्रवर्तितप्रत्यूषकृत्यः कृतनियमेन
मुनिना सह गङ्गामुपतिष्ठमानेन पथा प्रातिष्ठत ।

इत्थमिति । इत्थमेनेन प्रकारेण दाशरथिः श्रीरामः कौशिकोत्पत्तिकथाया वि-
श्वामित्रोदयोपाख्यानस्य निशमनेनाकर्णनेन निरायाम आयामरहितः । अदीर्घ इति
यावत् । यामिन्या निशाया यामानुबन्धः प्रहरानुवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । कथाश्रवण-
जनितकौतूहलपारवश्यात्संकुचितवत्प्रतीयमानत्रियाम इत्यर्थः । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ'
इत्यमरः । तथा बन्धूकस्तवकवद्वन्धूकपुष्पगुच्छवत्सुन्दरं रमणीयं सद्बन्धुरं म-
नोज्ञं तेन संध्यारागेण संध्यारागवता । अरुणोदयवशालोहितायमानेनेत्यर्थः । 'व-
न्धूको बन्धुजीवकः' इत्यमरः । प्राचीमुखेन पूर्वदिग्भागेन [कर्त्रा] शोणीकृतेनानुरज्जि-
तेन । स्वसावर्ण्यमासादितेनेत्यर्थः । अभूततद्भावे च्चिः । 'अस्य च्चौ' इति दीर्घः ।
शोण इत्यभिधानं नाम दधानेन धारयता । दधातेः कर्तरि शानच् । नदेन कासारवि-
शेषेण [करणेन] । शोणाख्यपुण्यप्रवाहजलेनेत्यर्थः । प्राक्स्रोतसो नद्यः प्रत्यक्स्रोतसो
नदाः नर्मदां विनेत्याहुः । 'शोणस्तरलपादपे । नदेऽग्नौ रक्ततरुगे रागे' इत्यभिधानात् ।
प्रवर्तितप्रत्यूषकृत्यो विहितप्रातःस्नानसंध्यावन्दनादिनित्यकर्मतन्त्रः सन् कृतनियमेन
विरचितानुष्ठानेन मुनिना सह विश्वामित्रेण साकम् । 'साकं सत्रा समा सह' इत्यमरः ।
गङ्गां भागीरथीमुपतिष्ठमानेनानुसरता पथा । गङ्गाप्रापकमार्गेणेत्यर्थः । प्रातिष्ठत प्रा-
वर्तत । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । पथेत्यत्र तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानान्तृतीयोपपत्तिः समेन धावतीतिवत्तत्रापि पथःकरणत्वस्य प्रतीयमानत्वात्क-
र्तृकरणयोरेव तृतीयेति भाष्यकारः । यथाह कालिदासः—'दक्षिणेन प्रवृत्ता' इति ।
बन्धूकस्तवकसुन्दरेत्यत्रोपमा । शोणीकृतेनेत्यत्र नदस्य स्वनैर्मल्यं विहाय प्राचीमुख-
रागहरणोक्तेस्तद्गुणालंकारः । 'तद्गुणः स्वगुण्यागादन्योत्कृष्टगुणाहतिः' इति लक्षणात् ॥

१. 'पितृप्रसादात्' इति पाठः. २. 'प्रसादादस्मत्तात' इति पाठः. ३. 'निशमनेन नि-
रायामा यामिनीमनुभूय' इति पाठः. ४. 'स्तवकबन्धुरेण' इति पाठः. ५. 'प्राचीमुखे
शोणीकृते' इति पाठः. ६. 'दधाने नदे' इति पाठः. ७. 'प्रत्यूषःकृत्यः' इति पाठः.

आजानपावनक्षीरां वृषानन्दविधायिनीम् ।

श्रुतिप्रणयिनीं सोऽयमापगामाप गामिव ॥ ५४ ॥

आजानेति । सोऽयं श्रीराम आजानपावनं स्वभावशुद्धं क्षीरं नीरं यस्यास्ताम् । 'शुद्धं भागीरथीजलम्' इति वचनादिति भावः । आजानशब्दः स्वभावे रुढः । अथवा जनानां समूहो जानम् । 'तस्य समूहः' इत्यण् । आ समन्तात् । वहिरभ्यन्तरे चेत्यर्थः । जानं जनसमूहं पावयति स्नानपानाभ्यां पवित्रीकरोतीत्याजानपावनं क्षीरं यस्यास्तां तथोक्ताम् । 'क्षीरं स्थानीरदुग्धयोः' इति रत्नमाला । वृषैर्यमनियमादिभिर्धर्मैर्य आनन्दस्तं विदधातीति वृषानन्दविधायिनीम् । तीर्थविशेषस्नाननियमादिकर्मणां निःश्रेयसहेतुत्वेन शास्त्रप्रसिद्धैर्ब्रह्मानन्दकरीमित्यर्थः । यद्वा वृषाणामानन्दमुल्लासं विदधातीति तथोक्ताम् । धर्मादिभिर्वृद्धिकरीमित्यर्थः । यद्वा वृषानानन्दं च विदधातीति तथोक्ताम् । समस्तधर्मनिर्वहणद्वारा निरतिशयानन्दानुसंधायिनीमित्यर्थः । 'वृषः स्वाद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्लजे । पुंराशिभेदयोः शृङ्ग्यां मूषिकश्रेष्ठयोरपि ॥' इति विश्वः । 'सुकृते वृषभे वृषः' इत्यमरश्च । श्रुतिप्रणयिनीं श्रुतिपरिचिताम् । वेदप्रतिपाद्यामित्यर्थः । 'सितासिते सरितौ यत्र संगते' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वादिति भावः । 'प्रणयः स्यात्परिचये याच्नायां सौहृदेऽपि च' इति यादवः । अथवा तरङ्गसंगतधुमधुमध्वनिभिः श्रोत्रानन्दकरीमित्यर्थः । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथान्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः । अपां समूहमापम् । समूहार्थेऽण् । तेन गच्छतीत्यापगा । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । उपपदसमासः । तां भागीरथीम् । लक्षणया तत्कूलमित्यर्थः । आप प्राप । कथमिव स्थिताम् । गां धेनुमिव स्थिताम् । धेनुं कीदृग्विधाम् । आजानपावनमाजन्मशुद्धं क्षीरं दुग्धं यस्यास्ताम् । वृषस्य वृषभस्यानन्दं विदधाति रतिप्रदत्वादिति तथोक्ताम् । श्रुतिप्रणयिनीं श्रुतिसखीम् । तत्कल्पामित्यर्थः । 'चत्वारि वाक्परिमिता पदानि' इति ध्रुत्वा वेदवाचो धेनुत्वे निरूपितत्वादिति भावः । तथा गां कामधेनुमिव स्थिताम् । कीदृशीं कामधेनुम् । आजानपावनक्षीरामिति समानम् । वृषस्य शक्रस्य । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । विष्णोर्वा आनन्दं विदधाति वाञ्छितार्थदोग्धृत्वादिति तथोक्ताम् । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इत्यादिश्रुतिभिर्मुदाहरणीयामित्यर्थः । तथा गां भुवमिव स्थिताम् । कीदृशीं भुवम् । आजानपावनक्षीराम् । सकलपुण्यतीर्थाधारामित्यर्थः । यद्वा आजानपावनानि स्वतःपवित्राणि क्षीराणि क्षीरत्वेन परिणतानि रत्नमहौषधिप्रभृतिवस्तूनि यस्यास्ताम् । 'ताः क्षीरपरिणामिनीः' इति विष्णुपुराणात् । पूर्वं गौरूपधारिण्यास्तस्यास्तथा दुग्धत्वादिति भावः । अत्रार्थं प्रमाणं श्रूयते—'दुग्धा पुनर्दिव्यैर्बभूवुधरा । महौषधीश्च भासन्ति रत्नानि विविधानि च । वत्सश्च हिमवानामर्माद्दोग्धा मेरुर्महागिरिः ॥' इति रत्नौषधिप्रभृतीनामाजानपावनत्वं स्मृतिसिद्धं द्रष्टव्यम् । कामवर्षित्वाद्वपो विष्णुः । 'तेजो वृषो वृतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः' इति सहस्रनामस्तोत्रे । तस्यानन्दं विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्ताम् । 'विष्णुपत्नीं

महीं देवीम्' इति श्रुतेः । श्रुतिप्रणयिनीम् । 'मेदिनी देवी वसुंधरा' इत्यादिश्रुतिप्रति-
पाद्यामित्यर्थः । तथा गां भारतीमिव स्थिताम् । कीदृशीं भारतीम् । आजन्मशुद्धत्वा-
दाजानपावना क्षीरसवर्णत्वात्क्षीरा । 'अग्निर्माणवकः' इत्यादिवद्गौणोऽयं प्रयोगः । अ-
थवा क्षीरं क्षीरसावर्ण्यमस्या अस्तीति क्षीरा । अर्शआद्यच्चप्रत्ययः । आजानपावना च
क्षीरा च ताम् । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिनाजानपावनशब्दस्य पुंवद्भावः । सुरश्रेष्ठत्वा-
द्धर्मस्वरूपत्वाद्वा वृषो ब्रह्मा तस्यानन्दं विदधाति पत्नीत्वेनेति तथोक्तम् । 'विरिञ्चिपत्नी
कमलासनस्थिता सरस्वती नृत्यतु वाचि मे सदा' इत्यादिवचनादिति भावः । श्रुति-
प्रणयिनीम् । श्रुतीत्युपलक्षणम् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणागमादिरूपेण परिणतामित्यर्थः ।
'गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदार्थिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभा-
वपि ॥' इति केशवः । तदेवमुपमानेषूपमेये चार्थपञ्चकवचनात् । अर्थपञ्चकवाच्य-
विषयश्चित्रभेदः । अत्र श्लेषस्य शुद्धविषयतयासंभवेन सर्वालंकारबाधकत्वादुपमाप्रति-
भोत्थापितः प्रकृताप्रकृतश्लेषोऽयमित्यलंकारसर्वस्वकारः । एवं च पूर्णोपमाया निर्वि-
षयत्वप्रसङ्गाच्छ्लेषप्रतिभोत्थापितैर्यमुपमैवेत्यन्ये ॥

अथ भागीरथीकथां श्रोतुकामाय रामाय भगवानिदंभाषत ।

अथेति । अथानन्तरं भागीरथीकथां मन्दाकिन्युपाख्यानं श्रोतुमार्कण्डितुं कामो-
ऽभिलाषो यस्य तस्मै । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । श्रीरामाय
भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स
वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्र इदं वक्ष्यमाणम् । गङ्गावतरणवर्णनपरं
वचनमित्यर्थः । अभाषतोक्तवान् ॥

अथ चतुर्विंशता श्लोकैरानुष्टुभेन छन्दसा मन्दाकिन्युत्पत्तिप्रकारं वर्णयितुमारभते—

पुरा मनोरमा नाम सुमेरोरभवत्सुता ।

गृहमेधी तथैवासीच्चक्रवर्ती धराभृताम् ॥ ५५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मनोरमा नाम । मनोरमेति प्रसिद्धेत्यर्थः । सुमेरोः सुता मेरु-
कन्यका । 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः' इत्यमरः । तथा मनोरमयैव परिग्रहा-
न्तरव्यवच्छेदार्थमेवकारः । धराभृतां चक्रवर्ती पर्वतसार्वभौमो हिमवान्गृहमेधी गृहस्थ
आसीत् । तामुपयैम इत्यर्थः । 'मेधु संगमे' इति धातोस्ताच्छील्ये णिनिः । गृहेषु
संगतो गृहस्थ इत्यर्थः । अथवा । 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । यो मेधाया लभ्यते ।
आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्' इत्यादिश्रुतौ दर्शनान्मेधशब्दो यागवचनः । यथा त्व-
मेव पितृमेध इतिवत् । 'दारोष्वपि गृहाः' इत्यमरः । गृहैः पत्न्या सह मेधो यस्येति
गृहमेधी । सर्वधनीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थोऽयमत्ययः ॥

कन्याद्वयममुष्यासीदेका मन्दाकिनी तयोः ।

अन्या भगवती साक्षाच्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी ॥ ५६ ॥

कन्येति । अमुष्य मनोरमाजानेहिमवतः कन्याद्वयमासीत् । द्वे कन्ये समुत्पन्ने इत्यर्थः । तयोः कन्यकयोर्मध्य एका आद्या कन्या मन्दाकिनी । इति नामा प्रसिद्धाभूदित्यर्थः । अन्या द्वितीया कन्या साक्षाद्भगवती प्रत्यक्षपरमेश्वरी अतश्चन्द्रचूडकुटुम्बिनी चन्द्र-
शेखरभार्या । आसीदित्यर्थः । भविष्यदीश्वरपरिग्रहाभिप्रायेणेत्थं सिद्धपदाभिधानेनोक्त-
मित्यवगन्तव्यम् । 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमरः ॥

तां नदीं विवुधा लब्ध्वा नाकलोकमनीनयन् ।

तपस्यन्तीं गिरिगौरीं देवाय महते ददौ ॥ ५७ ॥

तामिति । विवुधा देवास्तां नदीं मन्दाकिनीं लब्ध्वा याच्यापूर्वकं हिमवन्नियोगा-
त्प्राप्य नाकलोकं स्वर्गलोकम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' इत्यमरः । अनीनयन्प्रापया-
मासुः । अतएव स्वर्णदीति प्रसिद्धिः । नयतेणौ चङ्युपधाह्रस्वोऽभ्यासदीर्घश्च । नीव-
ह्योर्हरतेश्च द्विकर्मकता । तथा गिरिहिमवांस्तपस्यन्तीं तपश्चरन्तीम् । ईश्वरपरिग्रहला-
भार्थमेवेति भावः । 'कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां वर्तिचरोः' इत्यङ्प्रत्ययः । गौरीं पा-
र्वतीं महते देवाय महादेवाय ददौ भार्यालेन दत्तवान् । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्र-
दानम्' इति संप्रदानलाचतुर्थी ॥

एवमन्ययोर्वृत्तान्तं संक्षेपेणोक्त्वा तत्र बहूपेक्षितत्वान्मन्दाकिनीवृत्तान्तस्यादौ त-
नुपेक्ष्य सूचीकटाहन्यायेन गौरीवृत्तान्तं तावदाह—शिवयोरित्यादिपञ्चभिः ।

शिवयोर्युञ्जतोर्वीर्यं दृष्ट्वा धात्र्यां समर्पितम् ।

पावकः प्रतिजग्राह दैवतैरनुनाथितः ॥ ५८ ॥

शिवयोरिति । शिवा च शिवश्च शिवौ तयोः शिवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः ।
'पुमान्नित्रया' इत्येकशेषः । युञ्जतोर्मिथुनकर्मतत्परयोः सतोः । धात्र्यां भुवि समर्पितं
निक्षिप्तम् । शिवनवेति शेषः । पार्वतीगर्भसमुत्पत्त्यमानमहाभूतप्रभीतैर्दैवैर्वीर्यं भुवि
समुत्सृजेति प्रार्थितत्वादिति भावः । वीर्यं रेतो दृष्ट्वा दैवतैरिन्द्रादिभिर्दैवैरनुनाथित-
स्त्वमेव तद्रूपाणेति याचितः सन् । 'नायु याच्यायाम्' इति धातोः कर्मणि क्तः । पाव-
कोऽग्निः । प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ॥

अनपत्यानैथामर्त्यान्वहुभार्या च मेदिनीम् ।

अकरोदम्बिकाक्रोधः पुत्रालाभसमुद्भवः ॥ ५९ ॥

१. 'युञ्जतः' इति पाठः. २. 'वृत्वा धात्र्या' इति पाठः. ३. 'अनुमोदितः' इति
पाठः. ४. 'तथा' इति पाठः. ५. 'कोपः' इति पाठः.

अनपत्यानिति । अथानन्तरं पुत्रालाभसमुद्भवः पुत्राप्राप्तिजनितोऽम्बिकाक्रोधः पार्वतीकोपोऽमर्त्यान्देवाननपत्यानपुत्रकांस्तथा मेदिनीं भुवं बहूनां राज्ञां भार्यां चाकरोत् । कोपवशात्तथा शशापेत्यर्थः । तेषां स्वपुत्रलाभविघातकत्वादिति भावः । तथा रामायणे—‘अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् । समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिता चैवं संगता पुत्रकाम्यया । अपत्यं खेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ एवमुक्त्वा सुरान्तर्वाञ्छशाप पृथिवीमपि । अवनेऽनेकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥’ इति ॥

अथ सेनान्यमिच्छद्भिरुक्तः स ब्रह्मभिः सुरैः ।

वहिरहाय जाह्नव्यां न्यषिञ्चद्वीर्यमैश्वरम् ॥ ६० ॥

अथेति । अथानन्तरं वहिरभिः । सेनां नयतीति । सेनानीः सेनानायकः । ‘सेनानीरन्निभूर्गृहः’ इत्यमरः । नयतेः क्तिप् । तं सेनान्यमिच्छद्भिः । तारकासुरसंहारार्थमिति भावः । स ब्रह्मभिर्ब्रह्मादिभिः सुरैरुक्तो जाह्नव्यामेतन्निषिञ्चेति व्याहृतः सन् । अहाय झटिति । ‘सागद्गटित्यञ्जसाहाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते’ इत्यमरः । ऐश्वरमीश्वरस्य संवन्धि वीर्यं तेजो जहोरपत्यं स्त्री जाह्नवी तस्यां मन्दाकिन्यां न्यषिञ्चन्निक्षिप्तवान् ॥

सापि सप्ताचिषा क्षिप्तं तेजस्तद्वोढुमक्षमा ।

हिमवत्प्रान्तकान्तारे श्रान्ता शरवणे जहौ ॥ ६१ ॥

सेति । सा जाह्नव्यपि सप्ताचिषा वह्निना । ‘सप्ताचिर्दमुनाः शुक्रः’ इत्यमरः । क्षिप्तं निक्षिप्तं तदैश्वरं तेजो वीर्यं वोढुं धारयितुमक्षमासमर्था । अत एव श्रान्ता खिन्ना सती हिमवत्प्रान्तकान्तारे तुहिनभूधरनिकटकानने यच्छरवणं शरप्रचुरं वनं तत्र जहौ तस्याज । ‘प्रनिरन्तःशर-’ इत्यादिना वननकारस्य णत्वम् ॥

तत्राभूत्कृत्तिकाप्रीत्यै षोढारूढमुखाम्बुजम् ।

तारकध्वान्तविध्वंसि सद्यः षाण्मातुरं महः ॥ ६२ ॥

तत्रेति । तत्र शरवणे कृत्तिकानां स्तन्यप्रदानार्थं देवैः प्रेरितानां षण्णां मातृणां प्रीत्यै परितोषार्थं षोढा षड्भिः प्रकारैः । ‘प्रकारवचने थाळ्’ । आरूढानि प्रादुर्भूतानि मुखाम्बुजानि वक्रकमलानि यस्य तत्तथोक्तम् । तासामवैषम्येन स्तन्यग्रहणार्थं गृहीतमुखषट्कमित्यर्थः । अत एव षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरम् । ‘षाण्मातुरः शक्तिधरः’ इत्यमरः । ‘मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः’ इत्यणप्रत्ययः । उकारश्चान्तादेशः । तारकस्तारकासुर एव ध्वान्तं तिमिरं तद्विध्वंसयति नाशयतीति तारकध्वान्तविध्वंसि महस्तेजः । कुमारस्वामीत्यर्थः । अभूजातम् । ‘तेजो धाम महो विभा’ इत्यमरः । रूपकालंकारः ॥

अथ वियद्गद्गावतरणं प्रस्तौति—

त्रैविध्यं श्रूयतां वत्स सरितस्त्रिदिवौकसाम् ।

यथोक्तं हव्यमश्रन्त्या देवताया इवाध्वरे ॥ ६३ ॥

त्रैविध्यमिति । हेवत्स श्रीराम । आदरातिशयेन संबोधनमेतत् । त्रिदिवः स्वर्ग
ओकः स्थानं येषां ते त्रिदिवौकसो देवास्तेषां संबन्धिन्याः सरितः । मन्दाकिन्या
इत्यर्थः । अध्वरे यागे यथोक्तं शास्त्रविहितं हूयत इति हव्यमाज्यादिकमश्रन्त्या
देवताया इव । अग्नेरिवेत्यर्थः । त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वम् । मया कथ्यमानमिति शेषः ।
श्रूयतामाकर्ष्यताम् । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण तस्यापि त्रैविध्यसंभवादिति
भावः । उपमालंकारः । एतेनात्यन्तपावनादिगुणयुक्तश्लाघ्यतास्याः सूच्यते ॥

तदेव विवृणोति—

पुरीमयोध्यामध्यास्त सावित्रः सगरो नृपः ।

केशिनीसुमतिभ्यां च लङ्घितप्रथमाश्रमः ॥ ६४ ॥

पुरीमिति । सावित्रः सवितृवंशोद्भवस्तथा केशिनीसुमतिभ्यां पत्नीभ्यां लङ्घित-
प्रथमाश्रमोऽतिक्रान्तब्रह्मचर्यः । गृहीतगृहस्थाश्रम इत्यर्थः । सगरो नाम नृपो राजायो-
ध्यां पुरीमयोध्याख्यां नगरीमध्यास्ताधिष्ठितवान् । ‘अधिशोड्स्थासां कर्म’ इति
कर्मत्वम् ॥

स पुत्रीयन्सपत्नीकस्तपस्तेपे समाः शतम् ।

भृगुः प्रीतमनास्तस्मै ददौ दायादसंपदम् ॥ ६५ ॥

स इति । स सगरः पुत्रानात्मन इच्छन्पुत्रीयन् । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ इति
क्यच् । सह पत्नीभ्यां सपत्नीकः सन् । ‘तेन सह’ इति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः । ‘नवृ-
तश्च’ इति कप् । शतं समाः शतसंख्याकान्वत्सरान् । ‘संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हाय-
नोऽस्त्री शरत्समाः’ इत्यमरः । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । तपस्तेपे ।
तपश्चरणतत्परोऽभूदित्यर्थः । भृगुर्महर्षिः प्रीतमनास्तपसा संतुष्टान्तःकरणः सन् तस्मै
सगराय दायादसंपदं सुतसंपत्तिं ददौ दत्तवान् । दायं विभक्तद्रव्यमस्तीति दायाद
इति विग्रहः । ‘दायादौ सुतवान्धर्वा’ इत्यमरः ॥

पुत्रसंपत्तिमेवाह—

असमञ्जं सुतं लेभे वैदर्भी केशिनी तयोः ।

प्राष्टिं पुत्रसहस्राणां सुमतिश्च यवीयसी ॥ ६६ ॥

असमञ्जमिति । तयो राजपुत्र्योर्मध्ये विदर्भस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री वैदर्भी । ‘तस्या-

पत्यम्' इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । केशिनी ज्येष्ठपत्न्यसमञ्जं नाम सुतं लेभे प्राप । स्वमनोरथानुसारेणेति भावः । तथा यवीयसी कनिष्ठा । युवशब्दादीयसुनि 'स्थूल-दूर-' इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपौ । 'उगितश्च' इति ङीप् । सुमतिश्च पुत्रसह-स्राणां षष्टिम् । षष्टिसहस्रसंख्याकान्पुत्रानित्यर्थः । लेभे । पूर्ववद्भावः । ततः परितोषितेन मुनिनैकपुत्रपक्षं षष्टिसहस्रसंख्याकपुत्रपक्षं च निर्दिश्यानयोः को वा पक्षोऽभिमत इति पृष्टे बहुपुत्रपोषणासमर्था केशिन्येकपुत्रमङ्गीचकार । अन्या खन्यमिति श्रीरा-मायणकथात्रानुसंधेया ॥

असमञ्जसचारित्रमसमञ्जसमपोह्य सः ।

आरब्धहयमेधः सन्नमुञ्चत तुरंगमम् ॥ ६७ ॥

असमञ्जसेति । स सगरोऽसमञ्जसचारित्रं पौरजनोपद्रवकारित्वादसाधुचरित्रम-समञ्जं केशिनीतनयमपोह्य त्यक्त्वा । गुणगृह्या एव महात्मानो न पक्षपातिन इति भावः । वक्ष्यति च—'सिद्धार्थको महामान्यस्तत्परित्यागमव्रवीत् । सरयूपातितानेकप्रजामारण-कारणात् ॥' इति । आरब्धहयमेध उपक्रान्ताश्वमेधः सन् । तुरंगममश्वमेधीयाश्वम-मुञ्चत त्यक्तवान् ॥

क्रव्यादवपुषा सोऽयमहारि हरिणा हयः ।

ततस्तं नष्टमन्वेष्टुं सौमतेयाः प्रतस्थिरे ॥ ६८ ॥

क्रव्यादेति । सोऽयं हयोऽश्वमेधीयाश्वः क्रव्यादवपुषा राक्षसवेषधारिणा । 'रा-क्षसः कौणपः क्रव्यात्' इत्यमरः । हरिणेन्द्रेण । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति शाश्वतः । अहार्यपहतः । स्वपदभ्रंशभयादिति भावः । हरतेः कर्मणि लुङ् । 'भा-वकर्मणोः' इति चिण् । 'चिणो लुक्' इति लुक् । ततस्तदनन्तरं नष्टमपहतं तमश्वम-न्वेष्टुं परिमार्गितुं सुमत्या अपत्यानि पुमांसः सौमतेयाः षष्टिसहस्रसंख्याकाः सुमति-पुत्राः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । प्रतस्थिरे प्रस्थिताः । पित्राज्ञयेति भावः । 'समवप्र-विभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥

सर्वे सपर्वतामुर्वी खनन्तः सगरात्मजाः ।

चक्रुर्झर्झरितध्वान्तं नागलोकं नखांशुभिः ॥ ६९ ॥

सर्व इति । सर्वे षष्टिसहस्रसंख्याकाः सगरात्मजाः सगरपुत्राः सपर्वतां सशैला-मुर्वी भुवं खनन्तोऽपदारयन्तः सन्तः नखांशुभिर्नखकान्तिभिर्नागलोकं पातालं झर्झ-रितध्वान्तं विध्वंसितान्धकारं चक्रुः । सर्वामप्यूर्वी विचित्य तत्राश्वालाभान्नखैरेव पातालपर्यन्तं भुवमवदारयामासुरित्यर्थः । 'अधोभुवनपातालं वलिसद्व रसातलम् । नाग-लोकः' इत्यमरः ॥

त एते तपसा दीप्ते तमःस्तोमप्रमाथिनि ।

कापिले ज्वलने वीरा लेभिरे शलभोपमाम् ॥ ७० ॥

तत इति । एते वीराः सर्वे सगरकुमारास्तपसा व्रतनियमोपवासादिकर्मणा दीप्ते ज्वलिते अत एव तमःस्तोममन्धकारपटलं गाढाज्ञानं च प्रकर्षेण मथ्नाति नाशयतीति तथोक्ते । ताच्छीत्ये णिनिः । कापिले कपिलमहर्षिपुरुषेणावतीर्णस्य विष्णोः संवन्धिनि ज्वलने कोपाग्नी शलभोपमां शलभसादृश्यं लेभिरे प्राप्ताः । कपटनाटकपटुना महेन्द्रेण पाताले कपिलनिकटनिवद्धमश्वं दृष्ट्वा 'अश्वापहर्तायं लब्धः' इति तं बाधयन्तः सर्वे सगरकुमाराः कोपानलेन भस्मीकृता इत्यर्थः ॥

असमञ्जसुतं पौत्रमंशुमन्तमथाव्रवीत् ।

सप्तिं हत्वा समाधत्तां सप्ततन्तुं भवानिति ॥ ७१ ॥

असमञ्जेति । अथानन्तरं सगरोऽसमञ्जस्य केशिनीतनयस्य सुतमंशुमन्तमंशुमन्नामानं पौत्रं प्रत्यवब्रीदुवाच । किमिति । भवान्सप्तिमश्वमेधीयहयं हत्वानीय । 'वाजिवाहर्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इत्यमरः । सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिस्तान्यत इति सप्ततन्तुः । सप्ततन्तवः संस्था यस्येति वा सप्ततन्तुरश्वमेधकतुः । 'सप्ततन्तुर्मखः कतुः' इत्यमरः । 'सितनिगमि-' इत्यादिना औणादिकस्तुमुन्प्रत्ययः । तं समाधत्ताम् । समापयत्वित्यर्थः । अन्यथा महाननर्थो भूयादिति भावः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमः ॥

सोऽपि गत्वा विलं तत्र दृष्ट्वा भस्मीकृतान्पितृन् ।

साश्रुस्तेभ्योऽञ्जलिं दित्सुश्चरं ह्येभे तुरंगमम् ॥ ७२ ॥

स इति । सोऽप्यंशुमानपि विलं पातालकुहरं गत्वा तत्र विले भस्मीकृतान्निर्दग्धान् । अभूततद्भावे च्विः । 'अस्य च्वा' इति दीर्घः । पितृन्पितृस्थानीयान्सौमतेयान्दृष्ट्वा साश्रुः कृतरोदनस्तथा तेभ्यः पितृभ्योऽञ्जलिं तर्पणाञ्जलिं दित्सुर्दातुमिच्छुः सन् । ददातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'सनि मीमा-' इत्यादिना इतादेशः । अत्र 'लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । चरन्पर्यटंस्तुरंगममश्वमेधीयाश्वं लेभे प्राप ॥

मातुलो गरुडस्तेपामेनं तत्रैवमव्रवीत् ।

गङ्गामिहानयायुष्मन्नैपामेपा गतिः परा ॥ ७३ ॥

मातुल इति । तेषां सौमतेयानां मातुलो मानृधाता । 'मातृधाता तु मातुलः' इत्यमरः । गरुडो गरुमांस्तत्र पाताल एनमंशुमन्तं प्रत्येवमनेन प्रकारेणाव्रवीत् । परमकारुणिकात्सर्ववधशाच भागिनियानां तरणोपायमुपदिदेशेत्यर्थः । तदेव विवृणोति—हे आयुष्मन्नित्यादरादामन्त्रणम् । गङ्गां मन्दाकिनीमिह पाताल आनय प्रापय ।

एषा गङ्गा एषां भस्मीकृतानां सौमतेयानां परा गतिः । परलोकप्रापिकेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकेण न कश्चित्तरणोपायोऽस्तीति भावः ॥

ततस्तनयवृत्तान्तं श्रुत्वा लब्धतुरंगमः ।

समाप्य सगरः सत्रं पुत्रशोकादिवं गतः ॥ ७४ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं सगरो लब्धतुरंगमः प्राप्ताश्वमेधीयाश्वः सन् । अंशु-
मतानीतत्वादिति भावः । तनयानां वृत्तान्तं विनाशवार्तां श्रुत्वा । अंशुमन्मुखादिति
शेषः । 'वार्तां प्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । सत्रमश्वमेधयागं समाप्य निर्वर्त्य पुत्रशोका-
त्पुत्रनाशजनितशोकाद्धेतोर्दिवं स्वर्गं गतः ॥

अथांशुमानयं राज्यं चिराय परिपालयन् ।

दिलीपे न्यस्तभूभारस्तपस्तेपे हिमालये ॥ ७५ ॥

अथेति । अथानन्तरमयमंशुमान् । राज्ञः कर्म राज्यम् । पुरोहितादित्वाद्यकप्र-
त्ययः । चिराय । चिरकालमित्यर्थः । 'चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्य-
मरः । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । परिपालयन्संरक्षयन् । ततो दिलीपे दिली-
पनाम्नि स्वपुत्रे न्यस्तभूभारो निक्षिप्तभूपालनकृत्यः सन् । हिमस्थालयः स्थानमिति हिमा-
लयस्तस्मिन्हिमवत्पर्वते तपस्तेपे । गङ्गाया भूलोकावतरणार्थं तपश्चर्यातत्परोऽभूदित्यर्थः ।
'न भवति कुलधुर्ये सूर्यवंश्यो गृहाय' इति खकुलचारपर्यवसितमस्य तपो न गङ्गान-
यन इति तात्पर्यम् ॥

दिलीपेऽपि दिवं याते श्रुत्वा वृत्तं भगीरथः ।

अमर्त्यसरितं कर्तुं मेने मर्त्यतरंगिणीम् ॥ ७६ ॥

दिलीप इति । दिलीपेऽपि दिवं याते स्वर्गं गते सति भगीरथो दिलीपपुत्रो
वृत्तम् । पितृतर्पणार्थं संचरन्तमंशुमन्तं प्रति गरुडेनोक्तं वृत्तान्तमित्यर्थः । श्रुत्वा ।
अमर्त्यसरितं सुरनदीं मर्त्यतरंगिणीं मानुषनदीं कर्तुं मेने । पितृतर्पणार्थं स्वर्गदीं भुव-
मतारयितुमुद्योजितवानित्यर्थः ॥

ततो गोकर्णमासाद्य तपस्यति भगीरथे ।

देवो देवापगां वोढुमन्वमंस्त दयानिधिः ॥ ७७ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं भगीरथे गोकर्णाख्यसिद्धक्षेत्रमासाद्य तपस्यति तपश्च-
रति सति । देवप्रसादार्थमिति भावः । 'कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति
क्यच् । दया निरवधिपरदुःखप्रहाणेच्छा तस्या निधिः । दयासमुद्र इत्यर्थः । देवो
गोकर्णेश्वरो देवापगां सुरनदीं वोढुं शिरसा धारयितुमन्वमंस्ताङ्गीकृतवान् । अनुदात्त-
त्वादिप्रतिषेधः ॥

अथ गङ्गावतरणं चतुर्भिः श्लोकैः कुलकेनाह—

अथ वीचीचयच्छन्नदिगन्तगगनान्तरा ।

शशाङ्कशङ्खसंभिन्नतारामौक्तिकदन्तुरा ॥ ७८ ॥

अथेति । अयानन्तरं वीचीचयैस्तरंगपरम्पराभिश्छन्नमाच्छादितं दिगन्तगगनान्तरं नभोऽन्तरालं च यस्याः सा । शशाङ्कश्चन्द्र एव शङ्खस्तेन संभिन्नानि संगतानि तारा नक्षत्राण्येव मौक्तिकानि मुक्तामणयस्तैर्दन्तुरा व्याप्ता । ‘दन्त उन्नत उरच्’ इत्यु-
रच् । ‘नक्षत्रमृक्षं भं तारा’ इत्यमरः । रूपकालंकारः ॥

तरंगाकृष्टमार्तण्डतुरंगायासितारुणा ।

फेनच्छन्नस्वमातङ्गमार्गणव्यग्रवासवा ॥ ७९ ॥

तरंगेति । पुनस्तरंगैराकृष्टामार्गप्रवातिता ये मार्तण्डतुरंगाः सूर्यरथाश्चास्तैरायासितः पुनानिजमार्गप्रवर्तनक्लेशवान्कृतोऽरुणः सूर्यसारथिर्यस्याः सा । ‘सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः’ इ-
त्यमरः । तथा फेनैर्दिण्डीरमण्डलैश्छन्न आच्छादितो यः स्वमातङ्ग ऐरावतस्तस्य मार्-
गणेऽन्वेषणे व्यग्रः संभ्रान्तो वासवो यस्याः सा । ‘दिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः’ इत्यमर-
शेषः । ऐरावतस्य शुभ्रत्वेन विविच्य गृहीतुमशक्यत्वादिति भावः । अत एव सा-
मान्यालंकारः । ‘सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता’ इति लक्षणात् ॥

आविःशाखाशिखोन्नेयनन्दनद्रुमकर्पणा ।

एकोदकनभोमार्गदिङ्मूढदिवसेश्वरा ॥ ८० ॥

आविरिति । पुनराविर्भूताभिः प्रत्यक्षाभिः शाखाशिखाभिः पल्लवपुष्पादिभिरभिव्य-
ञ्जकरुन्नेयमनुमेयं नन्दनद्रुमाणां मन्दारादिपुरंदरोद्यानतरुणां कर्पणं विलेखनं यस्याः सा ।
अनुमानप्रकारस्तु—इयं मन्दाकिन्याकृष्टनन्दनद्रुमा भवितुमर्हति । तत्पुष्पपल्लवकी-
लितत्वात् । या नैवं सा नैवं यथा गोदावरीति केवलव्यतिरेकी । अथवा आविर्भूताभिः
शाखाशिखाभिः शाखाग्रैरुन्नेयमभ्यूहनीयं नन्दनद्रुमाणां कर्पणमाकर्पणं यस्याः सा ।
प्रकाण्डानां जलनिमग्नत्वात् । संलक्ष्यमाणशिखामात्रोत्प्रेक्षणीयनन्दनद्रुमोत्पादिकेत्यर्थः ।
तथा एकोदकः केवलजलाप्लुतो नभोमार्गो यस्याः सा अत एव दिङ्मूढो दिग्भ्रान्ति-
मान्दिवसेश्वरः सूर्यो यस्याः सा तथोक्तेति कृतबहुव्रीह्योर्विशेषणयोर्मिथो विशेषण-
विशेष्यभावविवक्षायाम् । ‘विशेषणं विशेष्येण बहुलम्’ इति समासः । यद्वा—एको-
दकः केवलजलप्रायो यो नभोमार्गस्तस्मिन्दिङ्मूढो दिवसेश्वरो यस्याः सा । अथवा ए-
कोदका जलप्रचुरा नभोमार्गो दिशश्च यया सा एकोदकनभोमार्गदिक् । अत एव
मूढो मन्दरदिमदिवसेश्वरो यया सा तथोक्तेति व्यस्तसमासो वा ॥

आवर्तगर्तसंभ्रान्तविमानप्लवविप्लवा ।

नीलजीमूतशैवालकृतरेखाहरित्ता ॥ ८१ ॥

आवर्तेति । पुनः—आवर्ता अम्भसांभ्रमास्त एव गर्ताः प्रदरास्तेषु संभ्रान्ताः प-
रिभ्रममाणा ये विमाना व्योमयानानि तेषां प्लवविप्लवा उन्मज्जननिमज्जने यस्याः सा
तथोक्ता । 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' । 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यपि चामरः ।
अथवा विमाना एव प्लवा उड्डुपानि तेषां विप्लवो विशिष्टप्लवनं यस्यां सा । 'उड्डुपं तु
प्लवः क्रोलः' इत्यमरः । तथा नीलजीमूता नीलमेघास्त एव शैवालानि तैः कृता विर-
चिता रेखाः श्रेणयो येषां तानि तथोक्तानि हरित्तानि दिक्कूलानि यया सा तथोक्ता ।
निजवेगासहिष्णुतया मेघानां दिक्कूलनिलयाच्छ्रेणीभूतमेघवत्कृतदिगन्तेत्यर्थः । 'जल-
नीली तु शैवालं शैवलः' इत्यमरः । जीवनस्य मूतः पुटवन्धो जीमूत इति वि-
ग्रहः । पृषोदरादित्वात्साधुः । रूपकालंकारः ॥

अवलेपभराक्रान्ता सुरलोकतरंगिणी ।

पपात पार्वतीकान्तजटाकान्तारगह्वरे ॥ ८२ ॥

अवलेपेति । अवलेपो गर्वः स एव भरो भारस्तेनाक्रान्ताधिष्ठिता । मदीयवेगस्य
को वा सोढेति समुत्पन्नमहागर्वेत्यर्थः । 'अवलेपस्तु गर्वं स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति
विश्वः । सुरलोकतरंगिणी मन्दाकिनी पार्वतीकान्तस्य धूर्जटेर्जटाकान्तारं जटागहनं
तस्य गह्वरे महाकुहरे पपात । प्रावहदित्यर्थः । भाराक्रान्तस्य पतनं युक्तमेवेति
भावः ॥

अलब्धनिर्गमा शंभोः कपर्दादमरापगा ।

दधौ दूर्वाशिखालम्नतुषारकणिकोपमाम् ॥ ८३ ॥

अलब्धेति । अमरापगा मन्दाकिनी शंभोः कपर्दाजटाजूटात् । 'कपर्दोऽस्य ज-
टाजूटः' इत्यमरः । अलब्धनिर्गमाप्राप्तवहिःप्रसारा सती । तद्वर्षनिर्वापणकृत्यसंर-
म्भेण शंभुना तथाकृतत्वादिति भावः । दूर्वाशिखायां दूर्वाग्रे लम्ना संसक्ता या तु-
षारकणिका हिमविन्दुस्तदुपमां तत्सादृश्यं दधौ धृतवती । तथात्यल्पतयालक्ष्यतेत्यर्थः ।
कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य भगवतः शंभोः किं दुष्करमिति भावः । 'तुषारस्तुहिनं
हिमम्' इत्यमरः । उपमालंकारः ॥

अदृष्ट्वा तां नदीं तत्र तुष्टाव परमेश्वरम् ।

भगीरथो विधेः क्रौर्यात्परिक्षीणमनोरथः ॥ ८४ ॥

अदृष्ट्वेति । भगीरथस्तत्र धूर्जटिजटागह्वरे तां नदीं मन्दाकिनीमदृष्ट्वानवलोक्य

विधेः क्रौर्याद्देवप्राप्तिकृत्यात्परिक्षीणः प्रणष्टो मनोरथो गङ्गावतरणरूपो यस्य स तथोक्तः सन् परमेश्वरं महादेवं तुष्टाव स्तुतवान् । गङ्गायाः पुनर्निर्गमनार्थमिति भावः ॥

गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता न्यपतद्हरमूर्धनि ।

तेन स्तुत्या प्रसन्नेन क्षिप्ता बिन्दुसरस्यपि ॥ ८५ ॥

गङ्गेति । स्तुत्या भगीरथकृतस्तोत्रेण हेतुना प्रसन्नेन प्रसादमधिगतेन तेन परमेश्वरेण क्षिप्ता प्रेरिता गङ्गा सप्त आकृतयः स्रोतांसि यस्याः सा तथोक्ता जाता सती । एकधारासंपातेन हिमवान्न सहेतेति मत्वा सप्तभिः प्रवाहैः प्रवृत्ता सतीत्यर्थः । धरतीति धरः पर्वतः । हिमवानित्यर्थः । पचाद्यच् । 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः । तस्य मूर्धनि शिखरे न्यपतत्प्रथमं पपात । अथ बिन्दुसरसि बिन्दुसरोनामककासारविशेषेऽपि न्यपतत् । अत्रेदं रामायणविरुद्धम् । तत्र—'गगनाच्छंकरशिरसि ततो धरणिमाश्रिता' इत्यावन्मात्रस्यैव कथनाद्विमवन्मूर्धनि पातस्याकथनात् । तथा च 'न्यपतद्हरमूर्धनि' इति पदविभागं कृत्वा व्याख्यानेऽसांगत्यपौनरुक्त्यदोषापत्तेः । अतो यथाश्रुतमेव युक्तमित्युत्पदयामः । विरोधपरिहारस्तु—'शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरम्' इति भर्तृहरिवचनात् । पुराणान्तराद्यापि नेयमित्यलमतिप्रसङ्गेन । 'गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता न परं हरमूर्धनि' इति पाठे गङ्गा हरमूर्धनि परं सप्ताकृतिर्न जाता । अपि तु स्तुत्या प्रसन्नेन परमेश्वरेण बिन्दुसरस्यपि क्षिप्ता सती सप्ताकृतिर्जाता । सप्ता जटायुक्ता आकृतिर्यस्याः सा इत्येकत्र, अन्यत्र तु सप्तप्रकारा आकृतयः स्वरूपाणि यस्याः सा तथोक्त्यर्थः । अलंकारस्तु विरोधाभासः श्लेषानुप्राणितः । एवमर्थकल्पने न कोऽपि दोष इति प्रतिभाति ॥

तासु प्राचीं गतास्तिष्ठस्तिष्ठः प्राचेतसीं दिशम् ।

अन्या पितृक्रियोद्युक्तभगीरथपथानुगा ॥ ८६ ॥

तास्त्विति । तासु सप्तसु गङ्गासु तिस्रो ह्यदिनीप्रभृतयो गङ्गाः प्राचीं पूर्वदिशं प्रति गताः । तिष्ठः सुचक्षुःप्रभृतयः प्राचेतसीं वारुणीं दिशम् । प्रतीचीमित्यर्थः । गताः । अन्या अवशिष्टा सप्तमी गङ्गा पितृक्रियायां पितृतर्पण उद्युक्तस्य भगीरथस्य । भगीरथस्य पन्थाः भगीरथपथः । 'ऋक्पूरव्यूः—' इत्यादिना समासान्तः । तमनुगच्छत्यनुमत्य यार्ताति तथोक्ता । जातेति शेषः ॥

सैषा भागीरथी जहोः सत्रक्षेत्रं समावृणोत् ।

तां स पीत्वा ततः शान्तो जहौ श्रोत्रेण वर्त्मना ॥ ८७ ॥

सैति । सैषा भागीरथी भगीरथस्यापत्यं स्त्री गङ्गा जहोर्मुनेः सत्रक्षेत्रं यज्ञवाटं समावृणोन्मन्तादावृतवती । तत आवरणानन्तरं स जडुस्तां गङ्गां पीत्वा निजसत्र-

क्षेत्रावरणजनितकोपाग्निपीय ततः शान्तो भगीरथकृतस्तुत्या प्रसन्नः सन् श्रोत्रेण वर्त्म-
ना श्रोत्ररूपेण मार्गेण जहौ तस्याज ॥

तया तटिन्या जाह्नव्या प्रापयन्निदिवं पितृन् ।

भगीरथः पुरं प्राप परिपूर्णमनोरथः ॥ ८८ ॥

तयेति । भगीरथस्तया जहोरपत्येन जाह्नव्या उक्तरीत्या । तस्यापि जनकत्वादित्थं
निर्देशः । तटिन्या गङ्गया पितृन्कापिलानलभस्मीकृतान्सौमतेयांस्त्रिदिवं स्वर्गं प्रापयत् ।
गङ्गां पातालं नीत्वा भस्मीकृतान्पितृन्स्तयाप्लाव्य तत्संस्कारजनितपुण्यात्स्वर्गलोकनि-
वासिनश्चकारेत्यर्थः । आप्रोतेर्प्यन्तात्कर्तरि लङ् । 'गतिबुद्धि-' इत्यादिनाणिकर्तुः कर्म-
त्वम् । ततः परिपूर्णमनोरथः सन् पुरीमयोध्यां प्राप प्राप्तः ॥

अथ दाशरथिराकर्णितभागीरथीकथस्तां सरितं विलङ्घ्य विशालां
विलोक्य पुरीं कस्येयमिति गाधिनन्दनमपृच्छत् ।

अथेति । अथानन्तरमाकर्णिता विश्वामित्रमुखाच्छ्रुता भागीरथ्याः कथा उपा-
ख्यानं येन स तथोक्तो दाशरथिः श्रीरामस्तां सरितं भागीरथीं विलङ्घ्य तीर्त्वा ततो
विशालां विशालाख्यां पुरीं विलोक्य इयं परिदृश्यमाना पुरी कस्य राज्ञः संवन्धिनी-
त्येवं गाधिनन्दनं गाधितनयं विश्वामित्रमपृच्छत्पृष्टवान् ।

सोऽप्येवमवोचत् ।

स गाधितनयोऽप्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचदकथयत् ।

तदेव विवृणोति—

पुरा खलु सुरासुराणां सुधानिमित्तं मिथोविरोधे प्रवृत्ते मायां वि-
श्वमोहिनीं विश्वरूपः प्रदर्श्य दैतेयनिधनं शतधारपाणिना कारयामास ।

पुरेति । पुरा खलु पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । 'निषेधवाक्यालंकारजि-
ज्ञासानुनये खलु' इत्यमरः । सुराश्चासुराश्च सुरासुराः । 'एषां च विरोधः शाश्वतिकः'
इति नैकवद्भावः । 'एषां कार्यत एव विरोधः, गोव्याघ्रादिवन्न शाश्वतिकः' इत्याहुः । अ-
थवा सुरैः संगता असुरा इति मयूरव्यंसकादिलात्समासः । उत्तरपदलोपश्च । न तु
सुराश्चासुराश्चेति द्वन्द्वः । अत्र हि 'एषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येकवद्भावः स्यात् ।
तेषां सुरासुराणां देवदानवानां सुधानिमित्तम् । सुधालामार्थमित्यर्थः । मिथोविरोधे-
ऽन्योन्यवैरे प्रवृत्ते प्रसक्ते सति विश्वरूपः प्रपञ्चस्वरूपः । अथवा विश्वानि विश्वरक्षणत-
त्पराणि रूपाणि मत्स्यकूर्माद्यवतारा यस्य स विश्वरूपः श्रीमन्महाविष्णुः । विश्वमोहिनीं
जगन्मोहनजननीं मायाम् । योषिदाकृतिमित्यर्थः । प्रदर्श्य दर्शयित्वा । अन्योन्यवैरदार्ढ्या-

१. 'प्रापय्य' इति पाठः. २ 'पुरीं विलोकयन्' इति पाठः.

पादानेन दैतेयानिन्द्रेण घातयितुं मायायोषिद्रूपेण स्वयमाविर्भूयेत्यर्थः । शतधारपाणि-
नेन्द्रेण । दैतेयविदलनसमर्थसाधनसंपन्नद्योतनार्थं शतधारपाणिनेत्युक्तम् । शतधारं
पाणौ यस्येति विग्रहः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति सप्तम्यां परनि-
पातः । दित्या अपत्यानि पुमांसो दैतेयाः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । तेषां निधनं
नाशं कारयामास । न चैतत्प्राहुणिकहस्तेन सर्वमारणम्, किंतु कपटनाटकसूत्रधारोऽयं
निजमायावैचित्र्यप्रकटनार्थमित्थं कृतवानित्यवगन्तव्यम् । 'हृकोरन्यतरस्याम्' इत्यणि-
कर्तुः शतधारपाणेः कर्मत्वविकल्पत्वात्करणत्वम् ॥

ततः किं जातमित्यत्राह—

तेषां जननी दितिरतिवेलमन्युः शतमन्युशासनं कमपि पुत्रं
लब्धुकामा पत्युर्मारीचस्य वचनात्कुशप्लवे सुचिरं तपश्चचार ।

तेषामिति । तेषां दैतेयानां जननी माता दितिरतिवेलमन्युः पुत्रविनाशा-
त्समुत्पन्नोत्कटकोपा अत एव शतं मन्यवः क्रतवो यस्य स शतमन्युस्तं शास्ति
शिक्षतीति शतमन्युशासनम् । इन्द्रहन्तारमित्यर्थः । कर्तरि ल्युट् । 'मन्युः क्रोधे
कर्तौ दैत्ये' इत्युभयत्रापि विश्वः । कमप्यनिर्वाच्यवलं पुत्रं लब्धुकामा प्राप्नुकामा
सती । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । पत्युः भर्तुः । 'पतिः समास एव'
इति धिसंज्ञाभावः । मारीचस्य मरीचिग्रहपुत्रस्य कश्यपस्य वचनादाज्ञावचनात्कु-
शप्लवे विशालायाः पूर्वस्थाने तपोवने सुचिरं बहुकालं तपश्चचार । व्रतनियमोपवासादि-
रूपकर्माचरणतत्परा बभूवेत्यर्थः ॥

तदन्विन्द्रोऽपि तत्प्रतिक्रियां चकारेत्याह—

तां कैतवेन शुश्रूपमाणः शतधारपाणिः पादकलितकंचकलापा-
मापन्ननिद्रामपवित्रेति निर्वर्ण्यावगाहिततदीयजठरः सप्तधा गर्भं निर्भिद्य
निर्जगाम ।

तामिति । शतधारपाणिर्वज्रहस्तः । एतच्च विशेषणं भाविकार्योपयोगार्थमि-
त्यवगन्तव्यम् । शतधारपाणिरिन्द्रः कैतवेन सति रन्त्रे गर्भं निर्भेत्यामीति कपटेन तां
दितिं शुश्रूपमाणस्तत्कालोचितरूपचारैः सेवमानः सन् पादयोः पादस्थाने कलितो
निक्षिप्तः कचकलापः केशपाशो यया ताम् । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे'
इत्यमरः । तर्थापन्ननिद्रां प्राप्तस्यापाम् । शय्यायां शिरस्थाने पादौ पादस्थाने शिरः
कला निद्राणामित्यर्थः । एतच्छास्त्रनिषिद्धमिति भावः । अत एव तामपवित्राशुचि-
रिति निर्वर्ण्यावलोक्ष्य । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकेक्षणम्' इत्यमरः । अवगा-

१. 'तेषां तु' इति पाठः. २. 'अभ्युपगतमन्युः' इति पाठः. ३. 'मरीचिः' इति पाठः.
४. 'कुशप्लवने' इति पाठः. ५. 'शुश्रूपमाणः शक्रः' इति पाठः. ६. 'केश' इति पाठः.

हिततदीयजठरः प्रविष्टदितिकुहरः सन् गर्भं पिण्डं सप्तधा सप्तभिः प्रकारैः । 'प्रकारवचने थाल्' । निर्भिद्य विदार्य निर्जगाम निर्गतः । जठरादिति शेषः । अपवित्रेत्यत्र अपवित्रामिति कर्मत्वे वक्तव्ये निपातेनेतिशब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीयेत्युक्तम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

दितिरपि विदिततनयवृत्तान्ता तान्यपि खण्डान्याखण्डलेन सप्तमरुतः कारयित्वा त्रिविष्टपं प्रविष्टा ।

दितिरिति । इन्द्रनिर्गमनानन्तरार्थकोऽयमपिशब्दः । विदितो ज्ञातस्तनयस्य गर्भस्थस्य वृत्तान्तो विच्छेदनरूपवार्ता यया सा तथोक्ता सती तानि सप्तसप्तसंख्याकान्यपि खण्डानि गर्भशकलान्याखण्डलेनेन्द्रेण सप्तमरुतो वाताभिमानिनीर्देवताः । आवहादीनां सप्तानां मरुतां स्थानपालानित्यर्थः । कारयित्वा तृतीयं विष्टपं स्वर्गं प्रविष्टा । आवहादीनां नामानि—'आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्वहस्तथा । विवहाख्यः परीवाहः परावह इति क्रमात् ॥ सप्तैते मारुतस्कन्धा महाषिभिर्मुदाहृताः । आवहो वर्तयेद्वायुर्मेघोल्कादृष्टिविद्युतः ॥ वर्तयेत्प्रवहश्चापि तथा मार्ताण्डमण्डलम् । संवहो मारुतस्कन्धस्तथा शीतांशुमण्डलम् ॥ वर्तयेदुद्वहश्चापि तथा नक्षत्रमण्डलम् । पञ्चमो विवहाख्यस्तु तथैव ग्रहमण्डलम् ॥ सप्तर्षिचक्रं स्वर्गङ्गां षष्ठः परिवहस्तथा । परावहस्तथा वायुर्वर्तयेद्भवमण्डलम् ॥' इति ॥

अस्तु तर्हि । ततः किमित्याशङ्क्य प्रश्नस्योत्तरमाह—

ततः ।

तत इति । ततो दितेः स्वर्गप्रवेशानन्तरम् ॥

अलम्बुसायामिक्ष्वाकोर्जातः कश्चिन्महीपतिः ।

विशालेति खनामन्नात्र विशालां विदधे पुरीम् ॥ ८९ ॥

अलम्बुसायामिति । इक्ष्वाकोर्युष्मद्वंशकूटस्थाद्राज्ञोऽलम्बुसायां अलम्बुसाख्यायां निजभार्यायां जात उत्पन्नः कश्चिन्महीपतिर्विशालो नाम राजा । अत्र कुशप्लवे स्वस्य यन्त्राम विशाल इत्यभिधानं तेनैव । अङ्कितमिति शेषः । अत एव विशालेति नाम्ना प्रसिद्धां विशालां विस्तृतां पुरीं विदधे निर्ममे । 'वेः शालच्छङ्कटचौ' इति शालच्छल्ययः । विशालनिर्मितत्वमेव विशालपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

तदनु तद्वास्तव्येन सुमतिनाम्ना नृपतिना कृतातिथ्यः सराजपुत्रो भगवान्विश्वामित्रस्तत्र निशीथिनीं नीत्वा मिथिलां प्रति प्रस्थितः प्रतपसामुत्तमस्य गौतमस्याश्रमं प्रदर्श्य तद्द्वारानुषक्तां कथामित्थमकथयत् ।

१. 'कदना' इति पाठः. २. 'विशालः खेन नाम्नात्र' इति पाठः. ३. 'सराजपुत्रो विश्वामित्रः' इति पाठः.

तदन्विति । तदनु विशालानगरीवृत्तान्तकथनानन्तरं भगवान्पूज्यो विश्वामित्रस्तस्यां विशालायां वसतीति तद्वास्तव्यः तत्र वसन् । 'वसतेस्तव्यकर्तारि णिच' इति कर्तारि तव्यप्रत्ययो वृद्धिश्च । तेन सुमतिरिति नाम यस्य तेन सुमतिनाम्ना वृपतिना राज्ञा कृतातिभ्यो विहितातिथिसत्कारो राजपुत्राभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह सराजपुत्रः सन् तत्र विशालायां निशीथिनीं रात्रिम् । 'निशा निशीथिनी रात्रिः' इत्यमरः । नीत्वा गमयित्वा मिथिलां विदेहनगरीं प्रति प्रस्थितः सन् प्रतपसामुत्तमस्य महातपस्विप्रवरस्य गौतमस्य मुनेराश्रमं तपोवनं प्रदर्श्य तस्य गौतमस्य दारा भार्याहृत्या तस्यामनुपक्तां तदनुचक्षां कथामुपाख्यानमित्थमनेन प्रकारेणकथयत्कथयामास ॥

तदेव विवृणोति—

अत्रागमद्वौतमधर्मदाराननार्यजुष्टेन पथा महेन्द्रः ।

स च क्रुधा निर्वृपणं वृषाणं भार्यामदृश्यां च मुनिश्चकार ॥ ९० ॥

अत्रेति । अत्राश्रमे महेन्द्रोऽनार्यजुष्टेनासाधुजनाचरितेन पथा । कितवमार्गेणैत्यर्थः । गौतमस्य धर्मदारान्धर्मपत्नीमहृत्याम् । 'दाराः पुंसि च भूम्येव' इत्यभिधानात् । अगमद्राम्यधर्मेण संगतवान् । गमेर्लुङ् । पुषादित्वाच्चेरङादेशः । स मुनिर्गौतमश्च क्रुधाहृत्याजारत्नजनितक्रोधेन वृषाणं महेन्द्रम् । 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । निर्वृपणं विगताण्डकोशम् । 'मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः' इत्यमरः । तथा भार्यामहृत्यां चादृश्याम् । पूर्वहपपरित्यागेन पापाणभावमापन्नामित्यर्थः । चकार तथा शशाप । उपजातिवृत्तम् ॥

शापान्तं कथयति—

वनमेतद्गते रामे शापान्मुक्ता भविष्यसि ।

इत्युक्त्वा गौतमः पत्नीं हिमाद्रिं तपसे ययौ ॥ ९१ ॥

वनमिति । रामे श्रीरामचन्द्र एतद्वनमेतदरण्यं गते प्राप्ते सति शापात्पापाणभावनिर्वन्धरपान्मुक्ता भविष्यसि । श्रीरामचन्द्रपदारविन्दरजःकणस्यशीदेव मच्छापपरिग्रान्तां पापाणभाववावस्थां विहाय निजशरीरं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण गौतमः पत्नीमहृत्यां प्रत्युक्त्वा तपसे तपश्चर्यार्थं हिमाद्रिं ययौ प्राप ॥

इत्थं विदितवृत्तान्ते देवतानां गणे तदा ।

पितृणां प्राभवान्माहेभे मेपस्य वृषणं वृषा ॥ ९२ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण देवतानां गणेऽभ्यादिदेवसङ्घे विदितवृत्तान्ते गौतमशापादिन्द्रो निर्वृपणोऽभूदिति विशातवृत्तान्ते सति तदा तस्मिन्समये वृषेन्द्रः पितृणां पितृदेवतानां प्राभवान्माहात्म्यान्मेपस्य हविष्टेन कल्पितस्यैडकाख्यपशुविशे-

यस्य वृषणं लेभे प्राप । मेषवृषणं छित्तैतद्वृषणस्थाने योजयामासुरित्यर्थः । अत एव
‘मेषवृषण इन्द्रः’ इति लोकवेदयोः प्रसिद्धिः । ‘मिण्दोरभोरणोर्णायुमेषवृषणय एडके’
इत्यमरः ॥

तदेनामेनसो मुक्तां प्रतिगृह्णातु गौतमः ।

इति तस्याश्रमं भेजे साकं रामेण कौशिकः ॥ ९३ ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणाद्वैतम एनसो महेन्द्रसंभोगजनितपापान्मुक्ताम् । यु-
ध्मत्पादरजोमहिषेति शेषः । एनामहल्यां प्रतिगृह्णातु पुनः स्वीकरोतु । इति । उक्लेति
शेषः । इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । प्रयोगे वा पौनरुक्त्यमित्यालंकारिकाः ।
कौशिको विश्वामित्रो रामेण साकं तस्य गौतमस्याश्रमं भेजे प्राप ॥

दुःखे सुखे च रज एव बभूव हेतु-

स्तादृग्विधे महति गौतमधर्मपत्न्याः ।

यस्माद्गुणेन रजसा विकृतिं गता सा

रामस्य पादरजसा प्रकृतिं प्रपेदे ॥ ९४ ॥

दुःख इति । तादृग्विधे तादृक्प्रकारे । अनिर्वाच्य इत्यर्थः । महत्यनल्पे च गौतम-
धर्मपत्न्या अहल्याया दुःखे पाषाणावस्थाजनितक्लेशे सुखे पूर्वरूपप्राप्तिजनितानन्दे च
विषये रज एव रजोगुणो रेणुश्च । एवकारोऽवधारणार्थकः । हेतुः कारणं बभूव । कुतः ।
यस्मात्कारणात्सा गौतमधर्मपत्नी गुणेन गुणरूपेण रजसा । रजोगुणेनेत्यर्थः । विकृतिं
गता पाषाणावस्थाविकारं प्राप्ता । तथा रामस्य श्रीरामचन्द्रस्य पादरजसा चरणरेणुना
प्रकृतिं पूर्वरूपं प्रपेदे । श्रीरामचन्द्रचरणारविन्दरजःसंपर्कात्पाषाणत्वं विहाय निजा-
कृतिं प्रापेत्यर्थः । ‘अथो रजो गुणे रेणावार्तवे च’ इति नानार्थरत्नमाला । रज इति
केवलप्रकृतगोचरः श्लेषालंकारः । यद्यपि पूर्वमदृश्यां चकारेत्युक्तम्, नतु पाषाणावस्थाम्,
तथा ‘विकृतिं गता प्रकृतिं प्रपेदे’ इत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणावस्थासूच्यते । तथा च
पाद्मे—‘सा ततस्तस्य रामस्य पादस्यर्शान्महात्मनः । अभूत्सुरूपा वनिता समाक्रान्ता
महाशिला ॥’ इति । गुहेनाप्युक्तम्—‘क्षालयामि तव पादपङ्कजे नाथ दारुदृषदोः किम-
न्तरम् । मातुषीकरणचूर्णमस्ति ते पादयोरिति कथा प्रतीयसी ॥’ इति । महानाटके-
ऽप्युक्तम्—‘शिला कम्पं धत्ते शिव शिव वियुक्ते कठिनातामहो नारी च्छायामयति
वनितारूपमयते । वदत्येवं रामे विकसितमुखी वल्कलमुरःस्थले धृत्वा वध्वा कच-
भरमुदस्थादधिबधूः ॥’ इति । अन्यत्र गौतमेन च—‘पदकमलरजोभिर्मुक्तपाषाण-
देहामलभत यदहल्यां गौतमो धर्मपत्नीम् । त्वयि चरति विशीर्णप्राग्नि विन्ध्याद्रिपादे
कति कति भवितारस्तापसा दारवन्नः ॥’ इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तस्मिन्नेहल्यया गौतमेन च कृतमातिथ्यं विश्वामित्रः सराजपुत्रः
प्रतिगृह्य मिथिलोपकण्ठभुवि जनकयजनभवनमभजत ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमे विश्वामित्रोऽहल्यया गौतमेन च कृतातिथिसत्कारं
सराजपुत्रः श्रीरामलक्ष्मणसहितः सन्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य मिथिलोपकण्ठभुवि विदेहनग-
रान्तिकप्रदेशे जनकस्य यजनभवनं यज्ञशालामभजत प्राविशत् । 'विदेहो मिथिला-
पुरी' । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यमितोऽव्ययम्' इति चामरः ॥

तदनु जनकेन विधिवदैभ्यर्चिते तस्मिन्निमिकुलपुरोधाः शतानन्दो
रघुनन्दनमेवमभापत ।

तदन्विति । तदनु यज्ञशालाप्रवेशानन्तरं तस्मिन्विश्वामित्रे जनकेन राज्ञा विधिव-
द्विध्यहम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदहम्' इति वतिप्रत्ययः । अभ्यर्चिते पूजिते
सति निमिर्नाम राजा विदेहानां कूटस्थस्तत्कुलपुरोधास्तद्वंशपारम्पर्यागतपुरोहितः । पुर-
स्तादेव राज्ञो हितं धत्ते पुरोधाः इति विग्रहः । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । शता-
नन्दो गौतमपुत्रो मुनी रघुनन्दनं श्रीरामं प्रत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाभापतावोचत् ।
विश्वामित्रमाहात्म्यं वक्तुमुपचक्राम इत्यर्थः ॥

तदेव विवृणोति—

तिष्ठन्क्षत्रार्हवृत्तौ मुनिरगमदसावाश्रमं ब्रह्मसूनो-

रातिथ्यं तत्र लब्ध्वा निरवधिं सुरभेः प्राभवादित्यवेत्य ।

सा तेन प्रार्थिताभूत्तदनु मुनिवरे नाभ्युपेते चर्कप

क्रोशन्तीं तां तयैव प्रचुरवलज्जुपा कांदिशीको बभूव ॥ ९५ ॥

तिष्ठन्निति । असावयमिति हस्तनिर्देशः । मुनिर्मननशीलो विश्वामित्रः क्षत्रार्ह-
वृत्तौ क्षत्रवर्णयोग्यव्यापारे । 'क्षत्रार्ह—' इति पाठे क्षत्रधर्मयोग्यव्यापारे । तिष्ठन्वर्तमानः
सन् । पुरेति शेषः । ब्रह्मसूनोर्वसिष्ठस्याश्रमं तपोवनमगमत्प्राप । आखेटकयात्रायामिति
शेषः । अयं तत्राश्रमे निरवधिं निर्मर्यादम् । पङ्क्त्युपेतं चतुर्विधमष्टान्नपानादिसमृद्धतया
निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः । आतिथ्यमतिथिसत्कारं लब्ध्वा प्राप्य । वसिष्ठकृतमिति शेषः ।
ततः सुरभेः कामधेनोः । 'सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्राभवात्सामर्थ्यादित्येव-
मेवेत्य ज्ञात्वा सा सुरभिस्तेन विश्वामित्रेण प्रार्थिता मल्लभियं दीयतामिति वसिष्ठमुद्दिश्य
याचिताभूत् । तदनु याञ्चानन्तरं मुनिवरे मुनिश्रेष्ठे वसिष्ठे नाभ्युपेते । धेतुं दातुमनङ्गी-

१. 'अहल्यया कृत' इति पाठः. २. 'भुवि जातं' इति पाठः. ३. 'अभ्यर्चिते' इति
पाठः. ४. 'तस्मिन्कुशिकसुते निमि' इति पाठः. ५. 'सुरभि' इति पाठः. ६. 'सोऽनेन
प्रार्थितोऽभूत्' इति पाठः. ७. 'चर्कप' इति पाठः.

कृतवति सतीत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्पुपेति समासः । क्रोशन्तीमार्तस्वरं कुर्वन्तीं तां धेनुं चकर्षे बलात्कारेण नीतवान् । ततः प्रचुरबलजुषाल्यन्तबलिष्ठया तया वेन्वैव कांदिशीको भयद्रुतो बभूव । महाबलसंपन्नकामधेनुविदलितचतुरङ्गबलः सन्पलायितोऽभूदित्यर्थः । 'कांदिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः । तयैवेत्यत्र एवकारो वसिष्ठव्यवच्छेदार्थकः । राजा तपोबलेन न बध्य इति तेनोपेक्षितत्वादिति भावः । तदुक्तं श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे—'दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ तत्र हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् । देवमानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥' इति । स्रग्धरावृत्तम् । तदुक्तं कैदारेण—'म्रञ्जैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति ॥

एवंभूतोऽपि पुनर्युद्धार्थमेव प्रवृत्त इत्याह—

बहुशस्तद्वलचकितस्य तपोबलाधिगतविविधायुधनिगमस्य भूयोऽपि सुरभिनिमित्तं समारब्धसमरस्य दिव्यास्त्रपरम्परां ब्रह्मदण्डेन निरुन्धन्नरुन्धतीजानिरवतस्थे ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारम् । 'बह्वल्पाथच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस्प्रत्ययः । तस्याः कामधेनोर्वलाच्छक्तेश्चकितस्य भयसंभ्रान्तस्य । 'चकितं भयसंभ्रमम्' इत्यभिधानात् । तपसा तपोबलेनाधिगताः प्राप्ता विविधा बहुप्रकाराश्चायुधनिगमा धनुर्वेदाद्यस्त्रविद्या येन तस्य अतएव सुरभिनिमित्तं कामधेनुप्राप्त्यर्थं भूयः पुनरपि समारब्धसमरस्योपक्रान्तयुद्धस्य । विश्वामित्रस्येति शेषः । दिव्यास्त्रपरम्पराममानुषास्त्रश्रेणि ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मतेजोमयेन दण्डेन निरुन्धन्निवारयन् । मोचीकुर्वन्नित्यर्थः । अरुन्धत्येव जाया यस्यारुन्धतीजानिर्वसिष्ठः । 'जायाया निड्' इति निडादेशः । अवतस्थ औन्मुख्येन स्थितवान् । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥

ततोऽयं जातव्यलीकः क्षात्रात्तेजसः परं ब्राह्ममेव महो महीय इति निश्चित्य तत्सिद्धये दक्षिणस्यां दिशि तीव्रतरं तपश्चचार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमयं विश्वामित्रो जातव्यलीकः क्षत्रियबले समुत्पन्नाप्रीतिः सन् । 'अलीकं लप्रियेऽनृते' इत्यमरः । अथवा उत्पन्नदुःखः । 'व्यलीकमप्रिये दुःखे' इति वैजयन्ती । अतएव क्षात्रात्क्षत्रसंवन्धिनस्तेजसो बलात् । 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले' इत्यमरः । परमत्यन्तं ब्राह्मं ब्रह्मसंवन्धि महस्तेज एव महीयो महत्तरम् । प्रशस्तमिति यावत् । इति निश्चित्य निर्धार्य । तथा श्रीरामायणे—'धिग्वलं क्षत्रियवलं ब्रह्मतेजोवलं बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥' इति । तत्सिद्धये ब्रह्मतेजःप्राप्त्यर्थं दक्षिणस्यां दिशि तीव्रतरमत्युग्रं तपश्चचार । घोरतरतपोनिष्ठोऽभूदित्यर्थः ॥

अथ सावित्रः क्षत्रियस्त्रिशङ्कुः सशरीरः स्वर्गसिद्धिर्मभ्यर्थयमानो वसिष्ठेन प्रत्याख्यातस्तस्य पुत्रैर्महोदयादिभिर्निर्वन्धकुपितैर्दत्तचण्डालभावस्तमेन शरणमभजत ।

अथेति । अथानन्तरं सावित्रः सवितृवंशोद्भवः क्षत्रियः क्षत्रकुलप्रसूतः । 'क्षत्राद्धः' इति घप्रत्ययः । विशेषणद्वयेनापि गृहीतापरत्यागलं सूच्यते । त्रिशङ्कुराजा सशरीरः शरीरसहितः सन्नेव स्वर्गसिद्धिं स्वर्लोकप्राप्तिर्मभ्यर्थयमानः । सशरीर एवाहं स्वर्गं यास्यामीति याचमानः सन्नित्यर्थः । वसिष्ठेन गुरुणा प्रत्याख्यातः सशरीर-स्वर्गगमनमशक्यमिति निराकृतः । तथा निर्वन्धकुपितैर्युष्माभिरपि गुरुपुत्रैरहं स-शरीर एव स्वर्गं प्रापणीय इति पुनः पुनर्याच्जानिर्वन्धजनितोपद्रवसंजातकोपैर्महोदय आदिर्येषां तैस्तस्य वसिष्ठस्य पुत्रैर्दत्तचण्डालभावो यस्य स तथोक्तः । चण्डालो भवेति दासः सन्नित्यर्थः । तमेन विश्वामित्रं तपस्यन्तं शरणमभजत । तत्प्रतिपक्षतयायं मां स्वर्गं प्रापयिष्यतीति शरणगतोऽभूदित्यर्थः ॥

ततः किमत आह—

असावपि तन्मनोरथपरिपूर्ये क्रतुमेकं प्राक्रमत ।

असाविति । असां विश्वामित्रोऽपि तस्य त्रिशङ्कोर्मनोरथपरिपूर्ये । सशरीर-स्वर्गप्राप्तिरूपमनोरथं परिपूरयितुमित्यर्थः । एकं क्रतुं प्राक्रमत । कंचिद्यागं प्रारब्धवानित्यर्थः ॥

तत्र समागतेषु ब्राह्मणेषु जुगुप्सया त्रिशङ्कोरनागतान्वसिष्ठपुत्रानयं शापेन श्वभक्षकानकरोत् ।

तत्रेति । त्रिशङ्कोः संवन्धिनि तत्र तस्मिन्कतौ ब्राह्मणेषु ब्रह्मर्षिषु समागतेषु विश्वामित्रभयादुपागतेषु सत्सु त्रिशङ्कोर्नृपात् । 'जुगुप्साविराम—' इत्यादिना पञ्चमी जुगुप्सया । शाखान्तरं प्रविष्टो जातित्रयोऽस्मत्परिपन्थिनं शरणं गतश्चण्डालोऽयं यजमानः क्षत्रियश्च याजकस्तस्मात्तत्र गमनमनुचितमित्युत्पन्नमनः । संकोचेनेत्यर्थः । अनागतानसंप्राप्तान्वसिष्ठस्य पुत्रानयं विश्वामित्रः शापेन श्वभक्षकानकरोत् । यतोऽस्मदुपक्रान्तयागं प्रतीर्ष्यया न समागतास्त इमे वसिष्ठस्य पुत्राः श्वभक्षका भवन्त्विति शशापेत्यर्थः ॥

ततः क्रतुभुजां वर्गेऽपि स्वर्गादनवतीर्णे ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । क्रतुं भुजत इति क्रतुभुजस्तेषामिन्द्रादिदेवानां वर्गे सद्देऽपि स्वर्गादनवतीर्णे जुगुप्सयैवानवतरति । हविर्भागान्गृहीतुमिति शेषः ॥

१. 'प्रार्थयमानो' इति पाठः. २. 'पूर्ये' इति पाठः. ३. 'कर्तुं प्राक्रमत' इति पाठः. ४. 'त्रिशङ्कुव्रजनेऽनागतान्' इति पाठः. ५. 'तत्र' इति पाठः.

अयं महात्मा तपसः प्रभावा-

दारोपयामास दिवं त्रिशङ्कुम् ।

नीलाम्बरं निहुतराजवेषं

वर्षानिशीथादविशेषवेषम् ॥ ९६ ॥

अयमिति । महात्मा महानुभावोऽयं विश्वामित्रस्तपसः प्रभावात्तपःसामर्थ्यात्त्रिशङ्कुं दिवं स्वर्गमारोपयामासारोपितवान् । रुहेर्न्यन्ताह्निद् । 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इति पकारः । 'गतिबुद्धि-' इत्यादिनाणिकर्तुणौ कर्मत्वम् । कीदृशं त्रिशङ्कुम् । नीलमम्बरं वासो व्योम च यस्य तम् । एकत्र चण्डालाकृतिधारित्वादित्यर्थः । अन्यत्र मेघावरणजनितान्धकारावृतत्वात् । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि' इति विश्वः । तथा निहुत आच्छादितो राजवेषो नृपनैपथ्यं चन्द्रप्रकाशश्च यस्य तम् । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशकयोः' इति विश्वः । अत एव वर्षानिशीथात्प्रावृट्कालार्धरात्रादविशेषो विशेषरहितो वेषो यस्य तम् । अर्धरात्रतुल्याकारमित्यर्थः । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमिन् वर्षाः' इति, 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इति चामरः । श्लेषालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ततः ।

अपातयत्स्वर्गमुपाश्रयन्तं

संजातमन्युः शतमन्युरेनम् ।

ततोऽवलम्ब्यास्य नियोगशङ्कुं

लेभे त्रिशङ्कुर्गगने प्रतिष्ठाम् ॥ ९७ ॥

ततः । अपातयदिति । ततस्तदनन्तरं शतं मन्यवः क्रतवो यस्य शतमन्युरिन्द्रः संजातमन्युश्चण्डालं किमिति स्वर्गमारोपितवानिति समुत्पन्नक्रोधः सन् । 'मन्युर्दैन्ये कर्तौ क्रुधि' इत्यमरः । स्वर्गमुपाश्रयन्तं प्रविशन्तमेतं त्रिशङ्कुमपातयत्पातयामास । ततोऽनन्तरं त्रिशङ्कुः । पतमान इति शेषः । अस्य महात्मनो विश्वामित्रस्य नियोगशङ्कुं त्वमत्रैव तिष्ठेत्त्याशाख्यपालम्बनयष्टिविशेषमवलम्ब्यावष्टभ्य गगने प्रतिष्ठां स्थितिं लेभे प्राप । एतन्नियोगावलम्बेनान्तरिक्षे स्थितोऽभूदित्यर्थः । महात्मानः किंवा कर्तुं न शक्नुवन्तीति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥

ततो गीर्वाणगणंप्रार्थनया परित्यक्तभुवनान्तरनिर्माणकर्माणं तत्र तपःप्रत्यूहः प्रत्यूहूत इति पश्चिमायां दिशि पुष्करे पुष्कलं तपश्चरन्त-
ममुमम्बरीषयज्ञपशुविनाशप्रायश्चित्तार्थं बह्वीभिर्गोभिः क्रीत्वा नरपशुतां
नीयमानस्तावदृचीकस्य मध्यमपुत्रः शुनःशेषः शरणमयाचत ।

तत इति । ततस्त्रिंशद्भोगगनप्रतिष्ठापनानन्तरं गीर्वाणगणप्रार्थनया पुरंदरादि-
 वृन्दारकवृन्दयाच्चयापरित्यक्तं विसृष्टं भुवनान्तरनिर्माणकर्म स्वर्गान्तररचनैव कर्म येन
 तं तत्र दक्षिणस्यां दिशि । तपःप्रत्यूहस्तपोविघ्नः । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः ।
 प्रत्युद्भूतः संजात इति पश्चिमायां दिशि पुष्करे तीर्थविशेषे पुष्कलं समग्रं
 तपश्चरन्तममुं विश्वामित्रमम्बरीपस्य महाराजस्य यज्ञपशुविनाशे निमित्ते प्रायश्चि-
 त्तार्थं प्रायश्चित्तं नाम प्रारब्धकर्मलोपंजनितदुरितनिराकरणार्थमवश्यकर्तव्यकर्म-
 विशेषः, तदर्थं वहीभिरनेकाभिः । शतसंख्याकाभिरित्यर्थः । 'ओतो गुणव-
 चनात्' इति डीप् । गोभिर्मूल्यभूताभिः क्रीत्वा गृहीत्वा नरपशुतां नीयमानः । तत्प्रा-
 यश्चित्तस्य नरपशोर्निर्वर्त्यत्वेन विधिवोधितत्वादिति भावः । तावत्तदानीमृचीकस्य
 ऋचीकनाम्नः कस्यचिद्द्विब्राह्मणस्य शुनःशेषः शुनःशेषनामा । शुन इव शेषो
 यस्येति विग्रहः । 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु-' इत्यलुक् । मध्यमपुत्रः शुनःपुच्छः शुनोलाङ्गुलः
 इत्याद्यतृतीयपुत्रापेक्षया मध्यमोऽयं पुत्रः । मध्यमवो मध्यमः । 'मध्यान्मः' इति म-
 प्रत्ययः । 'पिता ज्येष्ठमविकेयं माता चाह कनीयसम् । विकीतं मध्यमं मन्ये राजपुत्र
 नयस्व माम् ॥' इति श्रीरामायणे तेनैवोक्तत्वात् । शरणमयाचत । आपन्नोऽहम्, मत्प्राण-
 संरक्षणं कुर्वति प्रार्थितवानित्यर्थः । ननु ऋचीकोऽयं ब्राह्मणः, तत्कथं स्वदग्धोदरपूरणाय
 पथर्थं स्वपुत्रदानरूपं पापं कृतवान् । किंच 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः पुत्र-
 स्यात्स्वरूपत्वादात्महन्तृत्वदोषप्रसङ्गाच्चेति चेत्, सत्यम् । बुभुक्षितस्यास्य तादृग्विवेक-
 शून्यत्वात् । उक्तं च—'त्यजेत्क्षुधार्ता महिलापि पुत्रं भुङ्क्ते क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् ।
 बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा नष्टगुणा भवन्ति ॥' अन्यच्च—'अस्य दग्धो-
 दरस्यार्थं किं न कुर्वन्त्यसांप्रतम्' इति । अतस्तथा कृतवानित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

ततः किं कृतवान्मुनिरित्यत आह—

अयं भगवान्निजतनयविनिमयेन रक्षितुमेतन्मुमुखः पराङ्मुखेभ्य-
 स्तेभ्यो हविष्यन्दादिभ्यः शापेन वसिष्ठपुत्रदशां दत्त्वा गाथाद्वयप्रीता-
 भ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्यामम्बरीपं शुनःशेषं च परिपूर्णमनोरथौ कार-
 यामास ।

अयमिति । अयमिति पुरोवर्तिनो निर्देशः । भगवान् 'उत्पातिं च विपातिं च' इत्यु-
 च्छलक्षणो विश्वामित्रो निजतनयविनिमयेन स्वपुत्रप्रत्यर्पणेनैव शुनःशेषं रक्षितुं पालयि-
 तुमुन्मुखः । 'सर्वकामसमृद्धस्य ह्यश्वमेधस्य यत्फलम् । तत्फलं लभते त्रस्ते रक्षिते शरणा-
 गते ॥' इति शरणागत्यक्षणे महाफलश्रवणात्रिजतनयार्पणेनाप्येनं पशुभावनिर्वन्धान्मो-
 चयितुं कृतनिश्चय इत्यर्थः । पराङ्मुखेभ्यो विनिमयानङ्गीकारेण प्रतिकूलेभ्यो हविष्यन्द
 आदिर्येषां तेभ्यो हविष्यन्दप्रमुखेभ्यस्तेभ्यो निजतनयेभ्यः शापेन वसिष्ठपुत्रदशां

१. 'अम्बरीपं च शुनःशेषं च' इति पाठः.

श्वभक्षकावस्थां दत्त्वा । वसिष्ठतनया इव श्वमांसभोजिनो भवन्त्विति शशापेत्यर्थः ।
'दशावर्ताववस्थायाम्' इति विश्वः । गाथाद्वयप्रीताभ्यां गाथयोरिन्द्रोपेन्द्रप्रसादकसूक्ति-
विशेषयोर्द्वयेन शुनःशेषगीतेन प्रीताभ्यां संतुष्टाभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्यां यागाधिष्ठान-
देवताभ्यामम्बरीषं शुनःशेषं चेत्युभौ परिपूर्णमनोरथौ संपूर्णाभिलाषौ कारयामास ।
इन्द्रोपेन्द्रसंतोषोत्पादनपूर्वकं यज्ञस्य साङ्गत्वापादनेनाम्बरीषमनोरथं प्राणपरित्राणेन
शुनःशेषमनोरथं च पूरयामासेत्यर्थः ॥

ततस्तपस्यन्तमेनं मेनकासङ्गतस्तपोभङ्गश्चिरमङ्गीचकार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं तपस्यन्तं तपःकुर्वाणम् । तपोनिष्ठमित्यर्थः । एनं विश्वा-
मित्रं मेनकाया मेनकाख्याया अप्सरसः सङ्गतः सङ्गात् । पञ्चम्यास्तसिः । तपोभङ्गस्त-
पोविघ्नः कर्ता चिरं बहुकालमङ्गीचकारानुसारं । मेनकासंभोगतात्पर्येण चिरकाल-
मयं परित्यक्तनियमोऽभूदित्यर्थः ॥

पश्चात्पश्चात्तापाभिभूतोऽयमुत्तरे भूभृति कौशिकीतीरे घोरं तपश्चचार ।

पश्चादिति । पश्चात्तदनन्तरमयं विश्वामित्रः पश्चात्तापेन किमेतदसदाचरितमङ्गी-
कृतमित्यनुतापेनाभिभूत आक्रान्तः सन्नुत्तर उत्तरस्मिन्भूभृति हिमवत्पर्वते । 'पूर्वा-
दिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पात्स्मिन्नादेशाभावः । कौशिक्यास्तत्रत्यायाः स्वभगि-
न्या नद्यास्तीरे घोरमत्युग्रं तपश्चचार । तथा च श्रीरामायणे—'कौशिकी परमोदारा
प्रवृत्ता च महानदी । दिव्यपुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितका-
म्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥' इति श्रीरामं प्रति स्वेनैवोक्तम् ॥

तत्र जम्भारिप्रहितां रम्भां शैली भवेति शङ्खा पूर्वस्यां दिशि निर-
स्तनिश्वासं तपश्चरत्यमुष्मिन्नूष्मणा तपोग्नेरुद्विग्नितामरसखस्तामरसासनः
सन्निधाय जितेन्द्रियत्वाद्ब्रह्मर्षिरसि वसिष्ठोऽप्येवं व्याहरतु भवन्तमित्य-
भाषत ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्पर्वते जम्भारिणा जम्भाख्यदैत्यद्वेषिणेन्द्रेण प्रहितां तपो-
विघ्नार्थं प्रेषितां रम्भामप्सरसम् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः । उर्वशी
मेनका रम्भा घृताची च तिलोत्तमा ॥' इत्यमरः । शैली शिलारूपा भवेति शङ्खा ।
शापेन पाषाणावस्थां दत्तेत्यर्थः । पूर्वस्यां दिशि प्राच्यां निरस्तनिश्वासं निरुद्धप्राणसंचारं
यथा तथा । रेचकपूरककुम्भकलक्षणप्राणायामसहितमित्यर्थः । अमुष्मिन्विश्वामित्रे
तपश्चरति महोग्रतपोनिष्ठापरतन्त्रे सति तपोग्नेस्तपोरूपवद्देहूष्मणा संतापजनकज्वा-
लयोद्विग्निता विह्वलिता ये अमरा देवास्तेषां सखा तत्सखः । भयसंभ्रान्ताखिलगीर्वा-
णसहितः सन्नित्यर्थः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । तामरसासनो ब्रह्मा सन्निधाय सन्निहितो

भूत्वा जितेन्द्रियत्वाद्विषयप्रवृत्तिप्रतिरोधेन शिक्षितेन्द्रियग्रामत्वाद्धेतोः ब्रह्मापिरसि जातः । वसिष्ठोऽपि त्वत्प्रतिपक्ष्यपि भवन्तमेवं ब्रह्मापिरसीति व्याहरतु वदतु । मदनुग्रहेणेति शेषः । तथैव तव मनसि विद्यत इति भावः । इतीत्यमभाषत ॥

ततः किं तत्राह—

असौ वसिष्ठनिर्देशाद्ब्रह्मार्पितमविन्दत ।

यथोपनयनसंस्काराद्विजन्मा ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९८ ॥

असाविति । असौ विश्वामित्रो वसिष्ठस्य निर्देशानिरूपणाद्ब्रह्मापिलम् । द्वेजन्मनी उत्पत्तिकर्मभ्यां यस्य स द्विजन्मा ब्राह्मण उपनयनसंस्कारादुपनयनरूपसंस्काराद्ब्रह्मवर्चसं यथा ब्रह्मतेज इवाविन्दतालभत । ‘ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः’ इत्युत्प्रत्ययः । अत्र यथाशब्द इवार्थकः । ‘इववद्वायथाशब्दाः’ इति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । अत एवोपमा ॥

इति जनकपुरोधःश्लाघितो गाधिसूनुः

सह नृपतनयाभ्यां शर्वरीं तत्र नीला ।

विधिवददिशदध्यं पुष्पदर्भाग्रगर्भं

सरसिजदयिताय ज्योतिषे छान्दसाय ॥ ९९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण जनकस्य पुरोधसा पुरोहितेन शतानन्देन श्लाघितः प्रशंसितो गाधिसूनुर्विश्वामित्रो नृपतनयाभ्यां सह श्रीरामलक्ष्मणाभ्यां साकं तत्र यज्ञशालायां शर्वरीं रात्रिं नीला गमयित्वा सरसिजदयिताय पद्मवान्धवाय छान्दसाय छन्दोमयाय । संध्यात्रयेऽपि क्रमेण ऋगादिवेदत्रयमयायेति भावः । तथा च श्रुतिः— ‘ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः सामवेदेनास्तमये महीयते’ इति । ज्योतिषे सूर्याय पुष्पदर्भाग्रगर्भं पुष्पदर्भाङ्कुरमिश्रम् । तथाभूतस्यैव शास्त्रचोदितत्वादिति भावः । उक्तं च ज्ञानवासिष्ठे— ‘दत्तार्घ्यं कीर्णकुसुमं प्रणम्याशु प्रदक्षिणेः । विष्णुमाह द्विजो वाक्यैरम्भोदमिव चातकः ॥’ इति । अर्घार्थं पूजार्थं जलमर्घ्यं जलाञ्जलिः । ‘पादार्घ्याभ्यां च’ इति यत्प्रत्ययः । ‘मूल्या पूजाविधावर्घः,’ ‘पद् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे,’ इति चामरः । विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । ‘तदहम्’ इति वक्तिप्रत्ययः । अदिशदत्तवान् । अत्र श्रुतिः— ‘तदुह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखः संध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि मन्देहादणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति’ इति । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु जनकराजधानीं रामलक्ष्मणनिरीक्षणकौतुकादनवरतर्पितेन

विकचकुवलयनिचयोपचीयमानमेचकर्मरीचिमलिम्लुचेन पौरनारीलोच-
नरोचिषा कवचितनरपतिपथां विश्वामित्रः प्रविश्य दशरथतनयाविद-
मभाषत ।

तदन्विति । तदन्वर्थ्यप्रदानानन्तरं विश्वामित्रः रामलक्ष्मणयोः कर्मणोः निरीक्षण-
कौतुकाद्विलोकनकौतूहलाद्धेतोः । 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः । अनव-
रतपतितेन निरन्तरप्रसूतेन विकचकुवलयानामुत्फुल्लनीलोत्पलानां निचयेन समूहेनोपची-
यमाना प्रवर्धमाना या मेचकमरीचिः श्यामलकान्तिः । 'कृष्णे नीलासितश्यामकालश्याम-
लमेचकाः' इत्यमरः । तस्या मलिम्लुचेन पाटच्चरेण । तिरस्करणेनेति यावत् । तद्वन्नीलवर्णे-
नेत्यर्थः । अत एवोपमा । 'प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः' इत्यमरः । पौरनारीणां
पुरसुन्दरीणां लोचनरोचिषा नयनकान्त्या कवचितः संवलितो नरपतेः पन्था नरपतिपथो
राजमार्गो यस्यास्ताम् । 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समाप्तान्तः । राजानो धीयन्तेऽस्यामिति
राजधानी । जनकस्य राजधानी जनकराजधानी मिथिलानगरी ताम् । 'करणाधिकरण-
योश्च' इत्यधिकरणार्थे ल्युट्प्रत्ययः । प्रविश्य । दशरथतनयौ श्रीरामलक्ष्मणौ प्रतीदं
वचनमभाषत ॥

तदेवाह—

अस्यां खलु नगर्यामारव्ययज्ञस्य राज्ञो जनकस्य भागधेयात्सीता-
नामधेयभाजनमजीजनत्कन्यारत्नं रत्नगर्भा भगवती ।

अस्यामिति । अस्यां नगर्यां मिथिलायाम् । खलुशब्दः प्रसिद्धार्थकः । भगवती
पूज्या रत्नानि मणयो गर्भे यस्याः सा रत्नगर्भा भूः । तथा । 'जगती रत्नगर्भा च' इत्यमरः ।
आरव्ययज्ञस्योपक्रान्तसवनस्य राज्ञः । हलमुखकर्षणेन यज्ञभूमिं शोधयत इत्य-
र्थः । भागधेयाद्भाग्याद्धेतोः । 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः ।
सीता लाङ्गलपद्धतिस्तस्तज्जन्यत्वात्सीतेत्यन्वर्थसंज्ञा । 'सीता लाङ्गलपद्धतिः' इत्यमरः । सी-
तेति नामधेयस्य नाम्नो भाजनं पात्रम् । 'नामरूपभागेभ्यः स्वार्यं धेयो वक्तव्यः'
इत्युभयत्रापि धेयप्रत्ययः । कन्यारत्नम् । श्रेष्ठां कन्यकामित्यर्थः । अजीजनजनयामास ।
रत्नगर्भायास्तस्या रत्नजननं युक्तमेवेति भावः । जनेणौ चङ्युपधाया ह्रस्वोऽभ्यास-
दीर्घश्च । 'रत्नं श्रेष्ठे मणावपि' इति विश्वः । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते'
इत्यभिधानात् ॥

अस्याः पुनः किमपरं माहात्म्यम् ।

अस्या इति । अस्याः पुनर्मिथिलानगर्या अपरमितोऽन्यन्माहात्म्यं महानुभा-
वत्वं किं वर्णनीयमस्ति । न किंचिदस्तीत्यर्थः ।

१. 'मरीचिवीचिमलि' इति पाठः. २. 'पौरनारीजनविलोचनं' इति पाठः. ३. 'इत्थम्'
इति पाठः. ४. 'तस्याः' इति पाठः. ५. 'किं परं किमपि' इति पाठः.

यतः ।

यतो यस्मात् कारणात् ॥

देव्या यस्या वसनमुदधिः पीठिका हाटकाद्रि-

हारः सिन्धुः सगरतनयस्वर्गमार्गैकवन्धुः ।

क्रीडाशैलः प्रथमपुरुषक्रोडदंष्ट्रा च तस्याः

सीतामातुर्जगति मिथिलां सूतिकागेहमाहुः ॥ १०० ॥

देव्या इति । यस्या देव्या भूदेव्या उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदधिः समुद्रः । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इत्युदकशब्दस्योदादेशः । वसनं वस्त्रम् । तथा हाटकाद्रिः स्वर्णाचलः । 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्' इत्यमरः । अल्पं पीठं पीठी सैव पीठिकोपवेशनपीठम् । गौरादिलान्डीप् । ततः स्वार्थे कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । तथा सगर-तनयानां कपिलानलदग्धानां स्वर्गमार्गं एकवन्धुर्मुख्यमुहत् । स्वर्णैकप्रापिकेत्यर्थः । सिन्धुः सरित् । मन्दाकिनीति यावत् । हारो मुक्ताकलापः । 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः । तथा प्रथमपुरुषः पुराणपुरुषो विष्णुः स चासीं क्रोडो वराहश्च तस्य दंष्ट्रा दन्तविशेषश्च क्रीडाशैलो विहाराचलः । सर्वत्राभूदिति शेषः । तस्याः सीतामातुः सीताजनन्या भूदेव्या जगति । जगत्स्वित्यर्थः । मिथिलां परिच्छिन्नतया वर्तमानां मिथिलानगरीं सूतिकागेहं सूतिकागृहमाहुर्बुवन्ति । यत एवमपरिमेयानुभावाया भूदेव्या मिथिलां सूतिकागेहं कथयन्ति अतोऽस्या माहात्म्यं किमन्यद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । 'ब्रुवः पञ्चानाम्-' इत्यादिना णलदेशः । ब्रुव आह्लादेशश्च । अत्रोदध्यादिपूपरञ्जकत्वेन वसनत्वादिरूपणात्समस्तवस्तुवतिरूपकालंकारः । 'आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिणः । उपरञ्जकमारोप्यमाणं तद्रूपकं मतम् ॥' इति लक्षणात् । तत्र तथात्पीयस्यां मिथिलायां सागराम्बरादिमत्तया महीयस्या भूदेव्या आधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलंकारः । तदुक्तम्—'आधाराधेययोरानुरूप्यभावोऽधिको मतः' इति । अयं चोक्तरूपकानुप्राणित इति संकरः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

तत्र सीताविवाहार्थममरैरपि दुष्करम् ।

जनकः कल्पयामास धनुरारोपणं पणम् ॥ १०१ ॥

तत्रेति । तत्र मिथिलायां सीतोत्पत्तिसमये जनको राजा पिता च । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । सीताया विवाहार्थममरैरिन्द्रादिभिरपि । किमुतान्यैरिति भावः । दुष्करं कर्तुमशक्यम् । 'ईषहुःसुपु-' इत्यादिना खदप्रत्ययः । धनुषो हरकोदण्डस्यारोपणमवनमनं पणं मूल्यं कल्पयामास । यो वा को वा इदं धनुरारोपयति तस्मा इयं कन्या

१. 'कुतः' इति पाठः. २. 'यस्याः पृथ्व्याः' इति पाठः. ३. 'परमपुरुष' इति पाठः.
४. 'अत्र' इति पाठः.

दीयते न लन्यस्मा इति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । इत्थमभाषतेति पूर्वेण संबन्धः । 'पणो द्यूता-
दिषूत्सष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च' इत्यमरः ॥

ततो महर्षिर्जनकस्य राज्ञः

सभां सुधर्मासदृशीं प्रपेदे ।

तौ चापतुश्चापविलोकलोलौ

सचापकौ कोसलराजपुत्रौ ॥ १०२ ॥

तत इति । ततः सीतावृत्तान्तकथनानन्तरं महर्षिर्विश्वामित्रः । ऋषिलक्षणमुक्तम् ।
सुधर्मासदृशीं देवसभासमाम् । 'स्यात्सुधर्मा देवसभा' इत्यमरः । जनकराजस्य सभामास्थानं
प्रपेदे प्राप । तथा चापविलोकलोलौ धनुर्दर्शनलालसौ । 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो
लालसश्च सः' इति यादवः । कुतः । चापाभ्यां सह सचापकौ धन्विनौ । इति धनुर्विद्या-
विशारदत्वं सूच्यते । 'तेन सह—' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्प्रत्ययः ।
तौ कोसलराजपुत्रौ रामलक्ष्मणौ च । एतेन महाकुलीनत्वादिसकलगुणसंपत्तिः सूच्यते ।
आपतुः प्राप्तवन्तौ । उपजातिवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

तत्र विधिवदभ्यर्चितः कथितदशरथतनयवृत्तान्तः कौशिकः कौशिक-
प्रमुखैरमरैरस्मत्कुलमहत्तरे देवराते निक्षिप्तं विशेषतः सीताशुल्कार्थं
मया रक्षितमिदमिति जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणाय राममादि-
देश ।

तत्रेति । तत्र सभायां कुशवंशसंभूतत्वात्कौशिको विश्वामित्रः । 'कुशवंशसंभूतत्वा-
त्कौशिकं रघुनन्दनः' इति श्रीरामायणे । विधिवदथाशास्त्रमभ्यर्चितः पूजितः । रा-
ज्ञेति शेषः । तथा कथित उपवर्णितो दशरथतनयस्य वृत्तान्तो वंशप्रशंसादिवृत्तिर्येन स त-
थोक्तः सन् । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । तथा कौशिकप्रमुखैर्महेन्द्रादिभिरमरैः ।
'महेन्द्रगुगुल्लकव्यालग्राहिषु कौशिकः' इत्यमरः । अस्मत्कुलमहत्तरेऽस्मद्वंशश्रेष्ठे
देवराते राज्ञि निक्षिप्तं विन्यस्तं विशेषतो विशेषाकारेण सीतायाः शुल्कार्थं विवा-
हमूल्यार्थम् । तदारोपणस्यैव सीताप्रदानमूल्यत्वादिति भावः । 'शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि
च' इत्यमरः । मया रक्षितं गुप्तमिदम् । धनुरिति शेषः । इत्युक्त्वा इतिनैव गम्यमानार्थ-
त्वादप्रयोगः । जनकेन प्रदर्शितस्य चापस्यारोपणायारोपणाय राममादिदेशाज्ञापया-
मास । नन्वीश्वरेण धनुर्देवराते न्यासभूततया निक्षिप्तमिति रामायणादौ श्रूयते । अत्रे-
न्द्रादिभिरिति कथमेतत्संगच्छत इति चेत्, सदेवेभ्यो धनुषि दित्सते तदानीमेतैर्देवैः
सन्निकर्षं गत्वा स्वयं गृहीतुं भित्तरस्मदर्थेऽस्य देवरातस्य देहीति प्रार्थितः सन् तस्य हस्ते
दत्तवानिति न कोऽपि विरोधः ॥

१. 'सचापलौ' इति पाठः. २. 'वृत्तान्तः कौशिकप्रमुखैः' इति पाठः. ३. 'आरोपणे'
इति पाठः.

ततः ।

तत आदेशानन्तरम् ॥

रामे बाहुवलं विवृण्वति धनुर्वंशे गुणारोपणं

मा भूत्केवलमात्मना तिलकिते वंशेऽपि वैकर्तने ।

आकृष्टं नितरां तदेव न परं सीतामनोऽपि द्रुतं

भङ्गस्तस्य न केवलं क्षितिभुजां दोःस्तम्भदम्भस्य च ॥ १०३ ॥

राम इति । रामे बाहुवलं निजभुजवलं विवृण्वति प्रकटयति सति धनुर्वंशे केवलं धनूरूपवेणुदण्ड एव गुणारोपणं मौर्वीयोजनं शौर्याद्यर्पणं च मा भून्नासीत् । अत्र माडो नञर्थत्वात् 'माडि लुङ्' इति लुङाशीरर्थत्वावकाशः । किंलात्मना स्वेन तिलकिते संजाततिलके । अलंकृते इत्यर्थः । अत्र स्वस्यावतीर्णत्वादिति भावः । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्यः—' इतीतच्प्रत्ययः । तारकादिराकृतिगणः । वैकर्तने विकर्तन-संबन्धिनि वंशे सूर्यकुलेऽपि । 'वंशो वेणौ कुलेऽपि च' इति विश्वः । गुणारोपणमभूदिति विरोधस्य शौर्यादिगुणसमर्पणमभूदिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलंकारः । इतर-वंशजं राजभिर्धनुषोऽनारोपितत्वात्सूर्यवंशावतंसेन श्रीरामेणारोपितत्वादिति तद्वंशस्य महती प्रतिष्ठा संपादितेत्यर्थः । 'मौर्वी द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः' इत्युभयत्राप्यमरः । किंच तद्वनुरेव नितरामतिशयेन कृष्टं मा भूत् । किंतु परमत्यन्तं द्रुतं शीघ्रं सीतामनोऽप्याकृष्टमभूत् । धनुराकर्षणस्यैव तन्मनःसमाकर्षणहेतुत्वादिति भावः । तथा तस्य केवलं धनुष एव भङ्गो विभेदो मा भूत् । किंतु क्षितिभुजां दोःस्तम्भदम्भस्य दोर्दण्डकैतवचलाडम्बरस्य च । 'दम्भस्तु कैतवे कल्के' इति विश्वः । भङ्गोऽभूत् । भग्नं धनुर्दृष्ट्वा राजानो निर्वापितनिजभुजगर्वा वभूवुरित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

रामाकर्षणभग्नकार्मुकभुवा ध्वानेन रोदोरुधा

दृप्तक्षत्रयशःसितच्छदकुले जीमूतनादायितम् ।

वीरश्रीप्रथमप्रवेशसमये पुण्याहघोषायितं

सीतायाः किल मानसे परिणये माङ्गल्यतूर्यायितम् ॥ १०४ ॥

रामेति । रामाकर्षणेन श्रीरामकर्तृकाकर्षणेन भग्नं विदलितं यत्कार्मुकं तस्माद्भ-वतीति तथोक्तेन । तथा रोदसी द्यावाभूमी रुणद्धि आशृणोतीति रोदोरुधा । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । सर्वव्यापिनेत्यर्थः । 'द्यावाभूमी च रोदसी' इत्यमरः । ध्वानेन ध्वनिना कर्त्रा दृप्ता मदोद्विक्ता ये क्षत्राः क्षत्रियाः । अत्र जातिवाचिना क्षत्र-शब्देन तत्रन्याः क्षत्रिया लक्ष्यन्ते । तेषां यश एव सितच्छदकुलं हंसश्रेणीति रूप-कम् । तस्मिन्विषये । 'हंसास्तु श्वेतगरुतः' इत्यमरः । जीवनस्य जलस्य मृतः पुटवन्धो

१. 'ततः' इति नास्ति क्वचित् २. 'नाभूत्' इति पाठः. ३. 'मथिल्याः' इति पाठः.

जीमूतो मेघः । मूतबन्धने पृषोदरादिलात्साधुः । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यभिधानात् । जीमूतनादेन जलदगर्जितेनेवाचरितं जीमूतनादायितम् । तस्य तन्निवारकलादिति भावः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ततो भावे क्तः । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तथा वीरश्रियो वीरलक्ष्म्याः प्रथमप्रवेशसमये प्रथमप्रवेशकाले । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । पुण्याहघोषेण स्वस्तिवाचनरवेणैवाचरितं पुण्याहघोषायितम् । पुण्यं च तदहश्च पुण्याहमिति विशेषणसमासः । 'राजाहः-सखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीवता' इवि क्लीबलम् । तथा सीताया मैथिल्या मानसे । मनसि प्रवर्तमान इत्यर्थः । परिणये विवाहविषये माङ्गल्यतूर्येण माङ्गल्यार्थं तूर्यध्वनिनेवाचरितं माङ्गल्यतूर्यायितम् । किलेति संभावनायाम् । 'वार्ता-संभाव्ययोः किल' इत्यमरः । लुप्तोपमालंकारः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

नवः कठिनकर्षणनुटितचापजन्मा क्षणा-

दिशां द्विरदधीकृतैः कृतहरित्पतिस्वागतः ।

जगद्भ्रमणकौतुकोच्चलितरामकीर्त्यङ्गना-

प्रयाणपटहध्वनिं प्रथयति स्म तारध्वनिः ॥ १०५ ॥

नव इति । कठिनकर्षणादृढाकर्षणाद्धेतोः छुटितो भग्नो यश्चापस्तस्माज्जन्म यस्य स तथोक्तः । इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । 'अवज्यौ बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । क्षणादतिशीघ्रं दिशां द्विरदधीकृतैर्दिग्गजघर्षाकारैर्हेतुभिः । स्वभयजनितैरेवेति भावः । कृतो विहितो हरित्पतिस्वागतो दिगीश्वरकर्तृकशोभनागमनप्रश्नो यस्य स तथोक्तः । अतिवेगेन दिगन्तव्यापीत्यर्थः । नवोऽभूतपूर्वस्तारध्वनिरुच्चध्वनिः । जगद्भ्रमणकौतुकाल्लोकसंचारकौतूहलद्धेतोः । उच्चलिता प्रवृत्ता रामस्य कीर्तिरेवाङ्गनेति रूपकं तस्याः प्रयाणपटहध्वनिं यात्रारम्भे भेरीभांकारं प्रथयति स्म प्रकटयति स्म । ताद्रूप्यमवापेत्यर्थः । अत्र धनुर्भङ्गजनितध्वनौ पटहध्वनितारोपणाद्रूपकालंकारः । तथान्यनिष्ठेषु धीकृतेष्वन्यकर्तृकस्वागतत्वरूपणाद्व्यधिकरणरूपमित्यनयोर्नैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः । पृथ्वीवृत्तम् । 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति लक्षणात् ॥

तत्र दशरथः सीतापरिणयकृतनिश्चयजनकप्रहितदूताहूतः पुरोहिताभ्युपगमान्मिथिलामुपागमत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये दशरथः सीतापरिणये सीताविवाहे कृतनिश्चयेन विहितनिर्णयेन । 'समौ निर्णयनिश्चयौ' इत्यमरः । जनकेन प्रहिताः प्रेषिता ये दूताः प्रेष्या-स्तेराहूतः सन् पुरोहिताभ्युपगमाद्वसिष्ठाङ्गीकारात् । 'अङ्गीकारोऽभ्युपगमः' इत्यमरः । मिथिलामुपागमत् ॥

१. 'रवः' इति पाठः. २. 'फीकृतैः' इति पाठः. ३. 'ताराध्वनिः' इति पाठः.
४. 'तत्र सीता' इति पाठः. ५. 'नियम' इति पाठः. ६. 'उपागमदशरथः' इति पाठः.

तमेव दशरथं वर्णयति—

यत्कीर्तिस्तिलकायते सुरवधूसंगीतगोष्ठीमुखे

येनाद्यः पितृमान्पुमान्वसुमती येनैव राजन्वती ।

इन्द्रः संगरसंकटेषु विजहौ वीरस्य यस्योन्मुख-

प्रेह्यस्यन्दनकेतनाम्बरदशासंदर्शनाहुर्दशाम् ॥ १०६ ॥

यदिति । यस्य दशरथस्य कीर्तिर्दानक्षात्रोद्भवा समाख्या सुरवधूनां देवतास्त्रीणां संगीतगोष्ठी संगीतप्रस्तावस्तस्या मुखं प्रारम्भः । स एव मुखं वक्त्रमिति क्षिप्ररूपकम् । तन्मिन् । 'मुखं प्रधाने प्रारम्भे वक्त्रे' इति नानार्थरत्नमाला । तिलकायते तिलको भूषण-विशेषश्च स इवाचरति । सुरवधूनामपि गेयान्तरापेक्षया प्रथमत एव वर्णनयोग्यो भवतीत्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकः । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्' इत्यमरः । तथा येन दशरथेन आद्यः पुमान्पुराणपुरूपो विष्णुः पितास्यास्तीति पितृमान् । अभूदिति शेषः । श्रीरामरूपेणास्य तद्गर्भसंभूतत्वादिति भावः । एतेनास्य महाभाग्यसंपत्तिः सूच्यते । येन दशरथेन । नान्येनेत्येवकारार्थः । वसुमती पृथिवी सुराजा अस्या अस्तीति राजन्वती सुराज्ञी अभूत् । 'सुराज्ञि देशे राजन्वान्' इत्यमरः । राजन्वान्सौराज्यनिपातनात्साधुः । 'उगितश्च' इति डीप् । तथा यस्य वीरस्य दशरथस्योन्मुखमभिमुखं यथा तथा प्रेह्यन्त्यो वायुवशाच्चलन्त्यो याः स्यन्दनकेतनाम्बरदशा रथनिबद्धध्वजपताकाक्षलानि तासां संदर्शनात्सम्यग्दर्शनाद्धेतोः । 'वर्त्यवस्थांशुकांशेषु दशा' इति रत्नमाला । इन्द्र-तीतीन्द्रः 'इदि परमेश्वर्ये' । परमेश्वर्यसंपन्नः पाकशासनः । 'उपेन्द्र—' इत्यादिना औणादिको रप्रत्ययः । संगरसंकटेषु देवासुरयुद्धसमर्देषु । 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः' इत्यमरः । दुर्दशां दुरवस्थां विजहौ तत्त्वाज । इन्द्रस्याप्याशास्यर्षारूप इति भावः । सोऽयं दशरथो मिथिलामगमदिति पूर्वेण संबन्धः । तिलकायत इत्यत्र लुप्तोपमा । सा चोक्तरूप-केण संकीर्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

जनकः स्वकनीयांसमाजुहाव कुशध्वजम् ।

हत्वा युधि सुधन्वानं सांकाश्ये स्थापितं पुरे ॥ १०७ ॥

जनक इति । जनको राजा स्वस्य कनीयांसम् । अनुजमित्यर्थः । 'जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः' इत्यमरः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति विकल्पात्क-नादेशः । तथा युधि युद्धे सुधन्वानं नाम राजानं हत्वा सांकाश्ये सांकाश्याद्ये सुधन्व-पट्टे स्थापितं प्रतिष्ठितं कुशध्वजमाजुहाव । तत्पुन्योरपि विवाहमहोत्सवं कर्तुमाकार-याममित्यर्थः ॥

तदनु ताभ्यामभ्यर्चितः सपुरोहितो दशरथस्तत्र पुत्राणां गोदान-
मङ्गलं निर्वर्तयामास ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं ताभ्यां जनककुशध्वजाभ्यामभ्यर्चितो यथार्हं पूजितः
सपुरोहितः सवसिष्ठो दशरथस्तत्र तस्मिन्समये पुत्राणां श्रीरामादीनां चतुर्णां कुमारानां
गोदानमेव मङ्गलं निर्वर्तयामास । विवाहदीक्षाज्ञत्वेन कृतवानित्यर्थः । 'गोर्नादित्ये वली-
वर्दे क्रतुभेदपिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृन्नियोः स्वर्ग-
वज्राम्बुरश्मिदृग्वाणलोमसु' इति केशवः । गावो लोमानि केशा दीयन्ते खण्ड्यन्ते इति
व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते ।
तदुक्तं मनुना—'केशान्तं षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यवन्धोर्द्वाविंशे
वैश्यस्य त्र्यधिके ततः ॥' इति । 'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अवि-
ष्कृतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥' इति ॥

जग्राह जनकात्सीतां तातादेशेन राघवः ।

आम्नायशासनेनार्चा यजमानादिवानलः ॥ १०८ ॥

जग्राहेति । रघोर्गोत्रापत्यं पुमान् राघवः श्रीरामस्तातस्य पितुर्दशरथस्यादेशेना-
ज्ञया । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । जनकादातुः सीतामनलो हुताशन आम्नाय-
शासनेन श्रुतिचोदनया यजमानाद्यजनशीलाद्रुहस्थात् । यजतेस्ताच्छील्ये शानच् ।
'आने मुक्' इति मुगागमः । अर्चा होमादिसत्क्रियामिव जग्राह गृहीतवान् । परिणी-
तवानित्यर्थः । बिम्बप्रतिबिम्बभावो नोपमालंकारः ॥

आश्चर्यमेतत् ।

आश्चर्यमेतत् । एतदद्भुतम् ॥

किं तदित्याह—

गुणमनिमिषचापे कंचिदारोप्य सीतां

कुशिकतनयवाक्यादग्रहीद्रामभद्रः ।

तदनु तदनुजन्मा मैथिलेन्द्रस्य चित्ते

निहितबहुगुणः सन्नूर्मिलां लक्ष्मणोऽपि ॥ १०९ ॥

गुणमिति । रामभद्रः श्रीरामः । अत्र भद्रशब्दप्रयोगः सकलकल्याणस्वरूपत्वाद्वि-
वाहकर्मदीक्षितत्वाच्चैत्यवगन्तव्यम् । 'श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्'
इत्यमरः । कुशिकतनयवाक्याद्विश्वामित्रवचनात् । न निमिषन्तीत्यनिमिषा देवाः ।
पचायच् । तेषां चापे । मूर्तत्वानिक्षेपणार्हं इति भावः । कंचिदेकं गुणं मौर्वीम् । विद्यादि-
ष्वेकतमं गुणं चेति गम्यते । आरोप्य निक्षिप्य सीतामगृहीद्रुहीतवान् । तदनु सीता-
ग्रहणानन्तरं तस्य श्रीरामस्य अनु पश्चाजन्म यस्यानुजन्मा लक्ष्मणोऽपि मैथिलेन्द्रस्य

जनकस्य चित्ते । अमूर्तत्वात्रिक्षेपणानर्हेऽपीति भावः । निहिताः परयोगं विनैव निक्षिप्ता बहवोऽनेके गुणा विद्याविनयादयो मौर्व्यश्च येन स तथोक्तः सन् । ऊर्मिलां जनकस्यारसीं कन्यामग्रहीत् । उक्करीत्या श्रीरामस्य सीताग्रहणं युक्तम् । लक्ष्मणस्योर्मिलाग्रहणमेवाश्वर्यमित्यर्थः । दुरारोपहरचापारोपणादमानुपवीर्यवत्तां निरीक्ष्य जनकः श्रीरामाय सीतां वीर्यशुल्कं ददौ । वीर्यविनयादिसकलसद्गुणसंपन्नतया योग्यतामालोच्य लक्ष्मणायोर्मिलामिति परमार्थः । नात्र व्युत्क्रमविवाहदोषः । भिनो-
दरत्वात्तेषाम् । 'पितृव्यपुत्रसापत्न्यपरनारीभुतेषु च । विवाहोपनयज्ञादौ न भवे-
त्सा हि दूषणी ॥' 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्भसत्त्वादिसंध्यादि-
विद्यादिविनयादिषु ॥' इति विश्वः । अत्रोपमानाच्छ्रीरामादुपमेयस्य लक्ष्मणस्याधि-
क्यप्रतीतिर्व्यतिरेकालंकारः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स उच्यते' इति लक्षणात् ।
स चोक्तश्लेषानुप्राणित इति संकरः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजनियोगतः ।

माण्डवीश्रुतिकीर्तिभ्यामभूतां गृहमेधिनौ ॥ ११० ॥

तत इति । ततो रामलक्ष्मणविवाहानन्तरं भरतशत्रुघ्नौ कुशध्वजस्य जनकानुजस्य
नियोगतो निदेशात् । पञ्चम्यास्तसिः । 'नियोजितौ' इति पाठे कुशध्वजेन नियोजितौ
मदीयं कन्याद्वयं यथायोग्यं प्रतिगृह्यतामिति नियोजितौ सन्तौ । माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यां
गृहमेधिनौ गृहस्थावभूताम् । माण्डवीश्रुतकीर्त्याख्ये कुशध्वजपुत्र्यौ क्रमेण भरतश-
त्रुघ्नौ परिणीतवन्तौ इत्यर्थः । गृहैर्दारैर्मंधेते संगच्छेते इति गृहमेधिनौ । 'दारेष्वपि गृहाः'
इत्यमरः । 'जाया च गृहिणीगृहाः' इति हलायुधश्च । 'मेधु संगमे' इति धातोर्णिनिः ॥

अथ दशरथः तनयैः सह कृतविवाहैर्विदेहेभ्यः प्रतिनिवर्तमानो सं-
वर्तसमयसमुज्जृम्भितहुतवहदुःसहरोपं भीषणदुर्वारपराक्रमं क्षत्रवर्गगर्व-
सर्वकपपरश्वधधाराधीनरुधिरधारार्कल्पितपितृतर्पणं दर्पवतामग्रेसरमुग्र-
प्रतापिनं तपःसमुचितवल्कलवसानमपि वासनावशादनतिपरिमुषित-
गुद्व्रद्धं मध्येमार्गं भार्गवं मुनिं राममद्राक्षीत् ।

अथेति । अथ तनयविवाहानन्तरं दशरथः कृतविवाहैर्विहितपरिणयः । नवोढासंगतै-
रित्यर्थः । तनयैः सह रामादिभिः साकं विदेहेभ्यो जनपदेभ्यः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति
पञ्चमी । प्रतिनिवर्तमानो निजराजधानीं प्रत्यावर्तन्सन् । संवर्तसमये प्रलयकाले ।
'संवर्तः प्रलयः कल्पः' इत्यमरः । समुज्जृम्भितो जाज्ज्वल्यमानो यो हुतवहोऽग्निस्तद्गुहः-

१. 'स्वतनयैः' इति पाठः. २. 'दुर्निमित्तदृश्यमानान्तरङ्गः संवर्त' इति पाठः.
३. दुःसहरोपभीषणम्' इति पाठः. ४. 'परिकल्पित' इति पाठः. ५. 'समुद्रप्रतापम्'
इति पाठः. ६. 'वल्कलमयवसनं वसानम्' इति पाठः. ७. 'अन्विष्टरामभद्रम्' इति पाठः.

सहः सोढुमशक्यो रोषो यस्य तम् । अत एव भीषणो भयंकरो दुर्वारो निवारितुमशक्यश्च पराक्रमो भुजबलं यस्य तम् । भीषणेयत्र 'भीष्म्योर्हेतुभये' इति भुब् । तथा क्षत्रवर्गस्य क्षत्रियनिवहस्य गर्वसर्वकषाहंकारनिरासका या परश्वधधारा । 'द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । तदधीना तदायत्ता । तन्निष्पादितेति यावत् । या रुधिरधारा रक्तप्रवाहस्तथा कल्पितमनुष्ठितं पितृतर्पणं येन तं तथोक्तम् । सप्रतिज्ञं त्रिः-सप्तकृत्वः क्षत्रियान्निजकुठारेण निहत्य तदीयरुधिरं पितृनिवापाञ्जलिं कृतवन्तमित्यर्थः । सर्वकषेयत्र 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु-' इति खच्चप्रत्ययः । 'अरुद्विषद्-' इत्यादिना मुमागमः । दर्पः शौर्यादिमदस्तद्वतामप्रेसरम् । अतिमदोद्धतमित्यर्थः । उग्रप्रतापिनम् । आज्ञादण्डप्रतिज्ञादण्डाभ्यां प्रचण्डप्रतापमित्यर्थः । यद्यपि 'न कर्मधारयान्मनुप्' इति कर्मधारयान्मन्त्वर्थो-यप्रत्ययो नोपपद्यते, तथाप्यनुद्वेगकरत्वात्सर्वधनी सर्वकेशीत्यादिवन्मन्त्वर्थोऽपि निर्वोढव्यः । तथा तपःसमुचितं तपश्चर्यानुकूलं वल्कलं वृक्षलङ्घनिर्मितवस्त्रं वसानमाच्छादयन्तम् । 'वस आच्छादने' इति धातोः शानच् । तथापि वासनावशात्क्षत्रियक्षेत्रसंजननवशादनति-परिमुषिता अत्यन्तानपहता युद्धश्रद्धा युद्धादरो यस्य तम् । 'इदं ब्राह्मयमिदं क्षात्रं शापा-दपि शरादपि' इति वचनादिति भावः । मुनिं मननशीलं शृगुवंशोद्भवं भार्गवं रामं जामदग्न्यं मध्येमार्गम् । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः । तत्सन्नियोगादे-कारान्तत्वं च मध्यशब्दस्याद्राक्षीदृष्टवान् । 'दशोर्लुङि 'इरितो वा' इति विकल्पात् अङ्भावपक्षे सिन्धि वृद्धिः । 'न दशः' इति वसादेशाभावः ॥

अप्राक्षीच्च तन्निरीक्षणादेव प्रक्षीणहर्षोऽपि महर्षिभिः सह विधाय सपर्यामार्यशील कुशलमिति ।

अप्राक्षीदिति । तस्य भार्गवस्य निरीक्षणादेव । न तु व्यापारादित्येवकारार्थः । प्र-क्षीणहर्षोऽपि निहतानन्दोऽपि महर्षिभिः सह वसिष्ठादिमहर्षिभिः साकं सपर्यां पूजाम् । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः' इत्यमरः । विधाय कृत्वा । अवश्यकर्तव्यत्वा-त्कालोचितत्वाच्चेति भावः । हे आर्यशील सत्स्वभावसंपन्नेति भयभक्तिभ्यामामन्त्रणम् । कुशलमिति काकुः । इत्यप्राक्षीतपृष्टवान् । 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम्' इति स्मरणात् । दर्शनसमुच्चयार्थकश्चशब्दः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

ततः किमित्यत आह—

अथ दशरथवाणीं तामशृण्वन्प्रसन्नां

भृगुपतिरिदमूचे प्रैश्रितं समभद्रम् ।

अवजिगमिषुरासं जीर्णचापात्तकीर्ते-

रविदितपरशोस्ते दोर्मदं कार्मुकेऽस्मिन् ॥ १११ ॥

अथेति । अथ कुशलप्रश्नानन्तरं भृगुपतिर्भागवतरामः प्रसन्नां प्रसादगुणसंपन्नाम् ।
 धाव्यामित्यर्थः । तां पूर्वोक्तां दशरथस्य वाणीमशृण्वन्ननादरादनाकर्णयन्प्रथितं ब्राह्म-
 णोऽयमिति विनयप्रह्वं रामभद्रं प्रति इदं वचनमूच उक्तवान् । किं तद्वचनमत आह—
 अविदितेति । जीर्णचापेन शिथिलहरचापारोपणेन हेतुना आत्तकीर्तेः संप्राप्तयशस-
 इति सावहेलनवचनम् । तथा अविदितपरशोरज्ञातनिजायुधप्रभावस्येति भयोत्पा-
 दनवचनम् । येन परशुना त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रिया विदारिता इति भावः । ते तव दोर्मदं
 भुजदर्पमस्मिन्वैष्णवे कार्मुके । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम् । 'कर्मण उकल्ल' इति उक्-
 प्रत्ययः । तस्मिन्नवजिगमिपुर्ज्ञातुमिच्छुरासमभवम् । गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । शिथिल-
 तरहरचापस्य किं नमनेन भङ्गेन वा, मदीयचापारोपणेन त्वदीयभुजबलं ज्ञातुमिच्छा-
 मीत्युक्तवानित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः श्रीरामः किमकार्पादित्यत आह—

आदाय तत्सगुणमाशु विधाय तत्र
 संधाय वाणमवधार्य तपोधनत्वम् ।

तज्जीवितस्य दयमानमना मनीषी

संभूतघोरसमराद्विरराम रामः ॥ ११२ ॥

आदायेति । मनस ईषी मनीषी विवेकसंपन्नः । शकन्त्वादित्यात्पररूपम् । ग्रीह्यादित्वा-
 न्मत्वर्थे इति । रामस्तद्गार्गवकार्मुकमादाय गृहीत्वा आशु शीघ्रं सगुणं सज्यं विधाय
 कृत्वा । 'मीवीं ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । तत्र कार्मुके वाणं शरं संधाय योजयित्वा ।
 ततस्तपोधनत्वमवधार्य । अयं तपस्वी ब्राह्मणोऽवध्य इति निर्धार्येत्यर्थः । अत एव
 तज्जीवितस्य भागवतरामप्राणधारणं प्रतीत्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी ।
 दयमानं ताच्छीत्येन दयातत्परं मनो यस्य स तथोक्तः सन् । संभूतघोरसमरात्समुप-
 स्थितदारुणरणाद्विरराम विरतोऽभूत् । 'जुगुप्साविराम—' इत्यादिना पञ्चमी । उक्तरीत्या
 चापारोपणाद्याटम्बरमेव कृतवान् । 'न ब्राह्मणो हन्तव्यः' इति न्यायेन युद्धं न कृत-
 वानित्यर्थः । नहि युक्तायुक्तविचारतत्परा विवेकिनो निजभुजबलमेव पश्यन्तीति
 भावः । यमन्ततिलकावृत्तम् ॥

तावुभा च भृगुवंशसंभवौ
 चापदण्डजमदग्निसंभवौ ।

प्रहृभावमवलम्ब्य केवलं

रात्रवार्पितगुणौ बभूवतुः ॥ ११३ ॥

ताविति । किंचेति चार्थः । भृगुवंशां भृगुमुनिवेषू संभवः कारणं ययोस्ती । तज-

न्यावित्यर्थः । यद्वा भृगुवंशे शैलप्रपातजवेणौ भृगुमुनिकुले च संभव उत्पत्तिर्योस्तौ । 'भृगुदैत्यगुरौ शंभौ जमदग्निप्रपातयोः' इति नानार्थरत्नमाला । तौ पूर्वोक्तावुभौ चाप-
दण्डजमदग्निसंभवौ धनुर्यष्टिजामदग्न्यौ केवलमत्यन्तं प्रह्लाभावमपरोपणताप्रयुक्तनम्रत्वं
विनयावनतत्वं चावलम्ब्य राघवेणार्पितो निक्षिप्तो गुणो मौर्वी साधुत्वं च ययोस्तौ ।
यद्वा राघवेऽर्पितो गुणः पराक्रमः सत्त्वगुणश्च याभ्यां तौ वभूवतुः । एकत्र स्वारोपस्य
महापराक्रमसूचकात्, अन्यत्र विष्णवतारत्वेन तत्र सत्त्वगुणसमर्पणाच्चेति भावः । अत्र
चापदण्डजमदग्निसंभवयोः केवलप्रकृतयोरेव प्रह्लाभाववलम्बनरूपसमानधर्मेणौपम्यस्य
गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरातुल्ययोगितालंकारः । 'प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्य-
धर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात् । स चोक्तश्ले-
षाङ्गेन संकीर्यते । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लग्नौ' इति लक्षणात् ॥

युगपत्प्राप्तगुणयोश्चापभार्गवरामयोः ।

ऋजुता वक्रतां प्राप वक्रतापि तथार्जवम् ॥ ११४ ॥

युगपदिति । युगपदेकदा प्राप्तो गुणो मौर्वी साधुत्वं च ययोस्तयोश्चापभार्गवरा-
मयोः । 'चापभार्गवयोस्तयोः' इति च पाठः । ऋजुता आर्जवं वक्रतां नम्रत्वमाप ।
तथा वक्रता कौटिल्यमार्जवं प्राप । 'आप्रोतेर्लुङ्' इति पुषादित्वाच्चेरडादेशः । सज्यत्वादृजु-
श्चापो नम्रोऽभूत् । तादृग्धनुर्नमनदक्षमिममहं किं कर्तुं शक्नोमीत्यहंकारं परित्यज्य सा-
धुत्वग्रहणाद्वक्रो भार्गवः ऋजुरासीदिति वाक्यार्थः । अत्र प्राप्तगुणपदार्थस्य विशेषणगत्या
ऋजुतावक्रतयोरितरेतरभावप्राप्तिं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । 'हेतो-
र्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् । तथा धनुर्युगप्राप्त्यनन्तरकाली-
नत्वेऽपि भार्गवगुणप्राप्तेः युगपदित्येककालीनत्वोक्त्या तदसंबन्धेऽपि संबन्धाभिधाना-
दसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । सा च स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धकार्यकारणपौ-
र्वापर्यविपर्ययनिबन्धनेति रहस्यम् । तथा ऋजुता वक्रता चार्जवं प्रापेति स्फुरतो विरो-
धस्योक्तरीत्या समाधानाद्विरोधाभासश्चेति संकरः ॥

ततस्तत्क्षणममोघेन राघवः शरेण भार्गवस्य स्वर्गतिं रुरोध ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं राघवस्तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
अमोघेनाव्यर्थेन शरेण भार्गवस्य भृगुनन्दनस्य रामस्य स्वर्गतिः स्वर्लोकगमनं रुरोध ।
चमञ्जेल्यर्थः । 'स्वरव्ययं स्वर्गनाक-' इत्यमरः । 'देशोपायगमे गतिः' इति वैजयन्ती ॥

स्थाने हि तत् ।

स्थाने हि तत् । तद्वतिनिरोधनं स्थाने हि युक्तं खलु । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः ॥

१. 'भार्गवयोस्तयोः' इति पाठः. २. 'स्वर्गजातिम्' इति पाठः.

तत्कथमित्यत आह—

नूनं जनेन पुरुषे महति प्रयुक्त-
मागः परं तदनुरूपफलं प्रसूते ।

कृत्वा रघूद्वहगतेः क्षणमन्तरायं
यद्भार्गवः परगतेर्विहतिं प्रपेदे ॥ ११५ ॥

नूनमिति । जनेन महति पुरुषे महानुभावे विषये प्रयुक्तं कृतमागोऽपराधः । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । परमत्यन्तं तस्यागसोऽनुरूपमनुगुणं फलं प्रसूते जनयति । नूनमिति वस्तुविचारत्वात्त्रायमुत्प्रेक्षालंकारः । कुतः । यद्यस्मात्कारणाद्भार्गवः । उद्वहतीत्युद्वहो रघूणामुद्वहो रघूद्वहो रघुनन्दनः । 'तस्यास्तु तोकापत्यं च प्रसवोद्वहनन्दनाः' इत्यमरः । 'नन्दिग्रहि—' इत्यादिना पचाद्यच् । तस्य गतौ विषये क्षणं क्षणमात्रमन्तरायम् । विघ्ननिरोधमिति यावत् । कृत्वा परगतेः स्वलोकप्राप्तेर्विहतिं हानिं प्रपेदे प्राप । ऐहिकामुष्मिकगत्योरन्यतरविच्छेदं पृष्टः सन्निहलोकसंचारतात्पर्येणासुष्मिकगतिनिरोधमेवाङ्गीचकार भार्गवः । अतस्तन्निरोधमेव श्रीरामश्चकारेत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालंकारः । 'सामान्यविशेषणकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

अथ संक्रान्तया जामदग्न्यशक्तिसंपदा संपन्नं पन्नगपरिवृढभोगभुजाभिरामं राममविरलमालिङ्ग्य मूर्ध्न्युपात्राय दशरथः परित्यजेव परिसरे परिसरन्त्या सरयूसरितानुविद्धामयोध्यां दारकान्सदारान्सादरमवलोकयन्तीनां पौरपुरंध्रीणां नीरन्ध्रितगवाक्षैः कटाक्षैः सौन्दर्यवञ्चिततापिच्छैः पिच्छातपत्रायमाणधवलातपत्रः प्रविवेश ।

अथेति । अथ जामदग्न्यस्य परलोकगतिविहयनन्तरं दशरथः संक्रान्तया प्रतिफलितया । जमदग्नेरपत्यं पुमाञ्जामदग्न्यः । 'गर्गादिभ्यो यच्' । तस्य भार्गवरामस्य शक्तिसंपदा सामर्थ्यसंपत्त्या संपन्नं समृद्धम् । अवतारादवतारान्तरसंक्रमणनियमात्संप्रतिपन्नवृष्णवतेजःपरिपूर्णमित्यर्थः । परिवृंहतीति परिवृढः प्रभुः । वृहेर्वा कर्तरि क्तप्रत्ययः । ते 'प्रभां परिवृढः' इति नकारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य ढलं च निपात्यते । पन्नगपरिवृढस्य भुजगेन्द्रस्य भोगः कायस्तत्कल्पाभ्यां भुजाभ्यामभिरामं मनोहरम् । 'भोगः मुखे कृयादिभृतावद्वेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । रामं श्रीरामभद्रमविरलं गाढमान्दिहशक्तिम् । तथा मूर्ध्नि शिरस्युपात्रायाग्राणं कृत्वा । कृच्छ्रनिर्गतं पुत्रं पिता शिरसि

१. 'अविरलमुलकम्' इति पाठः. २. 'सपरित्यजेव' इति पाठः. ३. 'नीरंधृत' इति पाठः. ४. 'तापिच्छैः' इति पाठः. ५. 'पिच्छातपत्रा' इति पाठः.

जिघ्रतीति शास्त्राचारप्रसिद्धिः । परिखया पट्टणस्य वलयाकारेण निखातजलाधारदुर्ग-
विशेषेणैवेत्युत्प्रेक्षा । परिसरे पर्यन्तभुवि । 'पर्यन्तभूः परिसरः' इत्यमरः । परिसरन्त्या
प्रवहन्त्या सरयूसरिता सरय्वाख्यया नद्यानुविद्धामावेष्टितामयोध्यां निजराजधानीं
सदारान्सवधूकान्दारकाञ्छ्रीरामादिकुमारान्सादरं सस्नेहमवलोकयन्तीनां पौरपुरंधीणां
संवन्धिभिस्तथा नीरन्ध्रितगवाक्षैर्निरन्तरगवाक्षमार्गैः । 'वातायनं गवाक्षः' इत्यमरः ।
सौन्दर्यवञ्चिततापिञ्छैः सौभाग्यनिर्जिततमालकुसुमैः । तत्सदृशैरित्यर्थः । अत एवो-
पमालंकारः । 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिञ्छः' इत्यमरः । तापिञ्छस्य पुष्पं तापि-
ञ्छम् । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक् । कटाक्षैरपाङ्गावलोकनैः । यद्वा । 'यद्गतागत-
विश्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् । तारकायाः कशाभिज्ञासं कटाक्षं प्रचक्षते ॥' इत्युक्त-
लक्षणैः । पिञ्छातपत्रं बर्हमयच्छत्रं तद्वदाचरतीति पिञ्छातपत्रायमाणम् । 'पिञ्छवर्हे
नपुंसके' इत्यमरः । पिञ्छातपत्रशब्दादाचारस्य व्यञ्जनाल्लटः शानजादेशः । 'आने
मुक्' इति मुगागमः । तथाभूतं धवलातपत्रं श्वेतच्छत्रं यस्य स तथोक्तः सन्प्रविवेश
प्रविष्टवान् । अत्रातपत्रस्य स्वधवलमपरित्यागेन कटाक्षनीलिमस्वीकरणलोक्तेस्तद्गुणा-
लंकारः । तेन चोक्तोपमानिरुढेन धवलातपत्रस्य पिञ्छातपत्रत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति त्रयाणां
संकरः ॥

लज्जावशादविशदस्मरविक्रियाभि-

स्ताभिर्वधूभिरतिवेलमवाप्तसौख्यान् ।

इक्ष्वाकुनाथतनयान्प्रथमो रसानां

तारुण्ययोगचतुरश्वतुरः सिषेवे ॥ ११६ ॥

लज्जेति । लज्जावशाल्लज्जायत्तलाद्वेतोः । त्रपापारतन्त्यादित्यर्थः । 'वश आयत्त-
तायां च' इत्यमरः । अविशदा अस्फुटाः स्मरविक्रिया मन्मथचेष्टा यासां ताभिः ।
एतेन मुग्धावस्था सूच्यते । 'उदयद्यौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा' इति लक्षणात् ।
ताभिर्वधूभिः सीतादिभिर्नवोढाभिः । 'वधूर्जयानवोढयोः' इति विश्वः । अतिवेल-
मत्यर्थमवाप्तसौख्यान्प्राप्तानन्दांश्चतुरश्वतुःसंख्याकानि क्ष्वाकुनाथस्य दशरथस्य तनया-
ञ्छ्रीरामादीन्कुमारान्स्तारुण्ययोगे यौवनसंगतिदशायां चतुरो निपुणः । विनोदकर इति
यावत् । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । रसानां नवानां प्रथमः शृङ्गार-
रसः सिषेवे सेवितवान् । सवधूकानां तरुणानां चतुर्णां राजकुमाराणां श्रीरामादीनां
संभोगशृङ्गारः प्रवृत्त इत्यर्थः । नवरसास्त्वलंकारशास्त्र उक्ताः—'शृङ्गारवीरकरुणारौद्रहास्य-
भयानकाः । वीमत्साद्भुतशान्ताख्या रसाः पूर्वैरुदाहृताः ॥' इति । तत्र शृङ्गारो द्विविधः—
संभोगो विप्रलम्भश्चेति । तदुक्तं शृङ्गारतिलके—'संभोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार इष्यते ।
संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥ विप्रलम्भश्चतुर्थान्न वर्ण्यते रसकोविदैः ।

१. 'तत्र । लजा' इति पाठः.

पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासे करुणात्मना ॥ प्रागसंगतयोर्यूनोरावः स्यादुत्तरे त्रयः । स्युः प्रा-
क्संगतयोरेव तत्र पूर्वानुरञ्जनम् ॥' इति । अत्र समवायिकारणत्वेनालम्बनयोर्नायिका-
नायकयोः समागमजन्मा रतिस्थायी संभोगशृङ्गारः । रतिर्नाम संभोगविषय इच्छा-
विशेषः । तदुक्तम्—'यूनोरन्योन्यविषया स्थायिनीच्छा रतिः स्मृता' इति । संभोगश्च
यूनोरन्योन्यानन्दजनकं दर्शनालिङ्गनादि कर्म । तदुक्तं भावप्रकाशे—'कामोपचारसंभूतः
कामः स्त्रीपुंसयोः सुखम् । सुखमानन्दसंभेदः परस्परविमर्दजः ॥ उपचारस्तथानन्दका-
रकं कर्म कथ्यते ॥' इति । तद्विषय इच्छाविशेषः स्पृहापरपर्यायः प्रमोदात्मकमनोवृत्ति-
विशेषो रतिरित्यर्थः । तदुक्तम्—'संपन्नैश्वर्यसुखयोरशेषगुणयुक्तयोः । नवयौवनयोः
श्लाघ्यप्रकृत्योः क्षिप्ररूपयोः ॥ नारीपुरुषयोस्तुल्यपरस्परविभावना । स्पृहाद्वया चित्तवृत्ती
रतिरित्यभिधीयते ॥' इत्यलमतिप्रसङ्गेन । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

विद्ययेव त्रयीदृष्ट्या दर्भपत्राग्रधीः सुधीः ।

राजपुत्र्या तथा रामः प्रपेदे प्रीतिमुत्तमाम् ॥ ११७ ॥

विद्ययेति । दर्भपत्राग्रधीः । निशितबुद्धिरिति यावत् । सुधीर्विद्वान् [कर्ता] । विशे-
षणद्वयमेतद्वामेऽपि योज्यम् । त्रयी त्रिवेदी । 'इति वेदास्तयस्त्वयी' इत्यमरः । तस्या
दृष्ट्या पर्यालोचनेन या विद्या ज्ञानं तथैव रामस्तथा राजपुत्र्या जानक्या । 'सुतोऽप्रराज-
भोजमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रवद्वक्तव्यः' इति दुहितृशब्दस्य पुत्रवदादेशः । उत्तमां प्रीतिं
परमानन्दं प्रपेदे प्राप । उपमालंकारः ॥

अथ कविः काव्यवर्णनमाख्यानपूर्वकं काण्डरामाप्तिं कथयति—

इति विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे वालकाण्डः समाप्तः ।

इतीत्यादि । इतिशब्दः परिसमाप्तिः । विदर्भाणां जनपदानां राजा विदर्भराजो
भोजस्तेन विरचिते प्रणीते । इति कविनामकथनम् । 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चम्पू-
रित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं चम्पूः । तथाभूतं रामस्यायनं चरितं वृत्तं चम्पूरामा-
यणम् । तस्मिन्निति काव्यवर्णयोः कथनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्द-
नचरणारविन्दमकरन्दस्नादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्व-
रशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य वचनान्वयमुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवता-
रान्तरस्यायुर्वेदप्रसूतनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोदण्डपण्डितवर्यस्य तनूजेन
गदास्त्रिकागर्भरत्नाकरमुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्या-
ख्यायां साहित्यमङ्गलप्रकाशमाख्यायां वालकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्थरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

वालकाण्डस्य संपूर्णा व्याख्या मङ्गलप्रकाशभिधा ॥

अयोध्याकाण्डम् ।

गच्छता दशरथेन निर्वृतिं

भूभुजामसुलभां भुजाबलात् ।

मातुलस्य नगरे युधाजितः

स्थापितौ भरतलक्ष्मणानुजौ ॥ १ ॥

गच्छतेति । भुजाबलान्निजभुजशक्तेः । 'वलं शक्तौ वलसुरे' इति शाश्वतः । भुजशब्ददष्टावन्तोऽप्यस्ति । 'त्रेतायां रघुनायकस्य महितख्याता भुजाया यथा' इति प्रयोगश्च । भूभुजां राज्ञामसुलभां दुर्लभाम् । अनन्यसाधारणामिति भावः । निर्वृतिं सुखम् । 'निर्वाणं निर्वृतिः सुखम्' इति पर्यायः । गच्छता प्राप्तवता । अनुभवतेति यावत् । गुणवत्पुत्रलाभेन निजभुजबलस्य साफल्यसिद्धेरिति भावः । दशरथेन । भरतलक्ष्मणानुजौ भरतशत्रुघ्नौ । शत्रुघ्नस्य रामानुजत्वेऽपि नैयत्येन भरतानुजत्वम्, लक्ष्मणस्य च श्रीरामानुजत्वमित्युभयस्यापि स्वतःसिद्धत्वादिति भावः । युधाजितो युधाजिन्नाम्नो मातुलस्य मातृभ्रातुः । तयोरेवेति भावः । 'मातृभ्राता तु मातुलः' इत्यमरः । नगरे केकयस्य पुरेऽश्वमेधपुरे वा स्थापितौ प्रतिष्ठापितौ । दौहित्रदिदक्षोर्द्वयस्य केकयस्याज्ञया तदानयनार्थमुपागतवति युधाजिति राजा तनयौ प्रेषितवानित्यर्थः । श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डप्रारम्भे 'गच्छता मातुलकुलम्' इत्याद्यपद्ये प्रथमतः प्रयुक्तं 'गच्छता' इति पदं वाल्मीकिना तदेतद्भोजेनात्रापि मङ्गलाचारतया चमत्कारकारितया वा प्रयुक्तमित्यनुसंधेयम् । एवमुत्तरत्रापि तत्तत्काण्डाद्यपदं तत्तत्काण्डादौ प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरं राजा श्रीरामाभिषेकं कर्तुमुद्युक्तवानित्याह—

अथ दशरथः पुत्रं रामं स्वतस्त्रिजगत्पतिं

स्वविषयमहीमात्रे कर्तुं पतिं विदधे मतिम् ।

भुवनभरणे कल्यं कल्याणभूधरमादरा-

त्स्वगृहपटलीधुर्यस्तम्भं विधातुमना इव ॥ २ ॥

अथेति । अथ भरतशत्रुघ्नयोर्मातुलनगरप्रतिष्ठापनानन्तरं दशरथः स्वतः स्वभावादेव । त्रयाणां जगतां समाहारत्रिजगत् । 'तद्वितार्थ—' इत्यादिना द्विगुः । तस्य पतिं त्रिलोकाधीश्वरं पुत्रं निजभाग्योदयात्पुत्ररूपेणावतीर्णं रामम् । श्रीरामनामाङ्कितं विष्णुमित्यर्थः । स्वविषया स्वस्य परिपाल्यत्वेन गोचरा या मही भूस्तन्मात्रे । तावत्यां मह्यामित्यर्थः । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । पतिं कर्तुं मतिं विदधे । निर्धारितवानित्यर्थः । अर्थनिर्धारणं मतिरिति तज्ज्ञाः । कथंभूत इव । भुवनभरणे त्रिलोकोद्बहने । 'भुवनं सलिले लोके' इत्यजयः । कल्यं समर्थं कल्याणभूधरं स्वर्णाचलम् । 'कल्याणमक्षये स्वर्णे

कल्याणं महलेऽपि च' इति विश्वः । आदराच्छ्राव्योऽयमित्यासक्तैः स्वगृहपटली निज-
गृहनिवहः । गौरादित्वात् डीप् । तस्या धुरं वहतीति धुर्यो धुरंधरः । 'धुरो यङ्कु' इति
यत्प्रत्ययः । स चासौ स्तम्भश्च तं विधातुमना इव कर्तुकाम इवेत्युत्प्रेक्षा । 'तुं काममनसो-
रपि' इति तुमुनोमकारलोपः । श्रीरामस्य परिमितमहीपतिकरणनिर्धारणं सुमेरोगृहाधा-
रदारुविशेषकरणनिर्धारणप्रायमिवेत्युत्प्रेक्षार्थः । तथा च विशिष्टमतिविधानमेरुस्तम्भवि-
धानयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टैकत्वासंभवात्सादृश्यलक्षणायामसंभवद्वस्तुसंबन्धवाक्यार्थवृत्तिनि-
दर्शनाभेदो व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः । स चायं दृष्टान्तो ध्वनितो वाक्य-
भेदेन प्रतिविम्बकरणाक्षेपे तस्योत्थानात् । अत्र तु 'वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैक-
वाक्यतायां तथा भावः' इत्यलंकारसर्वस्वकारः । हरिणीवृत्तम्—'भवति हरिणी न्सौ
म्रीं स्त्रीं गो रसाम्बुधिविष्टपैः' इति लक्षणात् ॥

तदनन्तरमसौ संमन्त्र्य मन्त्रिभिः सह पौरवृद्धान्वृद्धश्रवःपुरोधसः
समान्समाहूय समादिदेश ।

तदिति । तदनन्तरं मतिविधानानन्तरम् । अथ दशरथो मन्त्रिभिः । सुमन्त्रप्रमुखै-
रमार्त्यः सहेत्यर्थः । सहार्थविवक्षायां तृतीया । अतएव 'विनापि सहशब्देन भवति' इति
काशिका । संमन्त्र्य सम्यगालोच्य वृद्धश्रवःपुरोधाः पुरुहूतपुरोहितो वृहस्पतिस्तत्स-
मान् । विद्याबुद्ध्यादिभिर्गुणैस्तत्कल्पानित्यर्थः । उपमालंकारः । पुरोभवाः पौरास्ते च ते
वृद्धाश्च तान्वयोवृद्धान्विप्रान्समाहूयामन्त्र्य समादिदेश । उक्तवानित्यर्थः ॥

समादेशप्रकारमेव विवृणोति—

विदितमेव हि भवतां शिवतातिमेव मतिं दधानाः सुपथा संचर-
माणाः प्राणिनां दयमानमानसा मानधनाः यशःसंमार्जनजागरूकाः ज-
नोपतापसंमार्जनतत्पराः परां निर्वृतिमुपेत्य देवभूयं गताः सर्वे नः
पूर्वपुरुषा इति ।

विदितमिति । शिवतातिं शिवंकरीम् । कल्याणामेवेत्यर्थः । 'शिवतातिः शिवंकरः'
इत्यमरः । मतिं बुद्धिं दधाना धारयन्तः । न तु कदाचिदप्याघ्रातदुर्बुद्धिगन्धाः । सुपथा
नीतिशास्त्रोक्तमार्गेण संचरमाणाः प्रवृत्तितत्पराः । न तूत्पथवर्तिनः । पथेत्यत्र 'पथो
विभाषा' इति विकल्पात्समासान्तभावः । 'तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्'
इति तृतीयापत्तिरित्याद्युक्तं प्राक् । तथा प्राणिनां दयमानमानसाः । सकलभूतदया-
पूर्णचित्ता इत्यर्थः । न तु कटिनहृदयाः । प्राणिनामिति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति
कर्मणि पठ्यते । मानधना मानकवित्ताः । न तु यथाकथंचित्प्राणपरायणाः । यशःसंमा-

१. 'समानपुरोहितान्' इति पाठः. २. 'अयशः संसरणिसंमार्जनजागरूकाः' इति
पाठः. ३. 'मार्जनपराः' इति पाठः.

जर्जनजारूकाः क्रीतिसंपादनसावधानाः । न तु केवलार्थार्जनतत्पराः । 'जागरूकः' इत्यूक-
प्रत्ययः । जनोपतापसंमार्जनतत्परा निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छापरतन्त्राः । न तूपेक्षात-
त्पराः । इत्थंभूता नोऽस्माकम् । इदानींतनाभिप्रायसंभावनया न इति बहुवचनम् । सर्वे
निखिलाः पूर्वपुरुषा इक्ष्वाकुप्रभृतयः पुरातननृपालाः परां निर्द्वैति-परमसुखमुपेत्य देव-
भूयं देवत्वम् । भुवो भावे क्यप् । गताः प्राप्ताः । इत्येतद्वृत्तं भवतां विदितमेव ।
भवद्विज्ञातमेवेत्यर्थः । न तु मयाज्ञापनीयम् । तथापि वक्तव्यार्थसंगत्यर्थं ज्ञापितमि-
त्येवकारार्थः । 'मतिबुद्धिः' इत्यादिना वर्तमानार्थे क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी ।
विशेषणाभिप्रायगर्भत्वात्परिकरालंकारः । 'साभिप्रायविशेषणं परिकरः' इति लक्षणात् ॥

तस्मादस्माभिरपि तेषां मनीषामनुसरमाणैरेतावन्तं कालं परिपालिताः

किल सकलाः प्रजाः ।

तस्मादिति । तस्मात्कारणात्तेषामस्मत्पूर्वपुरुषाणां संवन्धिनीं मनीषां बुद्धिम् ।
'बुद्धिर्मनीषा धिषणा' इत्यमरः । 'सरणिम्' इति पाठे पद्धतिम् । मार्गमित्यर्थः । अनुस-
रमाणैरनुवर्तमानैः । 'अवश्यं पितुराचारः' इति न्यायेन शिवतातिबुद्धिधारणादि-
वैशिष्ट्येनैव प्रवर्तमानैरित्यर्थः । अत्रास्या मनीषाया अन्यत्रासंभवात्तत्सदृशीं मनी-
षामिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुरूपो निदर्शनालंकारः । अस्माभिरप्येतावन्तं का-
लम् । बहुकालमित्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । सकलाः प्रजाः परिपा-
लिताः किल । नीतिशास्त्रानुसारेण संरक्षिताः खलु । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः ॥

न तु वार्तामात्रमेव, किंतु भवन्तोऽप्यत्र प्रमाणमित्याह—

प्रमाणमत्र परिपालनक्रियामिमां मदीयामनुभवन्तो ननु भवन्त एव ।

प्रमाणमिति । अत्रास्मिन्नर्थे इमां प्रवर्तमानां मदीयां परिपालनक्रियां प्रजासंर-
क्षणकृत्यमनुभवन्तः प्रत्यक्षमनुसंधाना भवन्तो यूयमेव प्रमाणं ननु । साक्षिणः खल्वि-
त्यर्थः । किंप्रमाणान्तरोपन्यासेनेत्येवकारार्थः । नन्वित्यामन्त्रणे वा ॥

अस्तु तर्हि । ततः किं तत्राह—

भवतामभ्युपगमानां निगमानां प्रतीपगामिनीं पदवीं न प्रत्येति खलु
लोकस्तदस्ति किंचिदभ्यर्थनीयम् ।

भवतामिति । भवतामभ्युपगमानाम् । भवद्भिरङ्गीकृतानामित्यर्थः । 'अङ्गीकारो-
ऽभ्युपगमः' इत्यमरः । निगमानां नीतिशास्त्राणां प्रतीपगामिनीं प्रतिकूलवर्तिनीं पदवीं
मार्गं लोको जनः । कश्चिदपीति शेषः । न प्रत्येति नानुवर्तते खलु । युष्मदुपदिष्टनीति-

१. 'एतेषां सरणिम्' इति पाठः. २. 'क्रियामनुभवन्तो' इति पाठः. ३. 'एवम्'
इति पाठः. ४. 'अभ्युपगतानां निगमानां वा' इति पाठः.

मार्गमेवानुसरतीत्यर्थः । तस्मात्कारणात्किञ्चित्प्रयोजनमभ्यर्थनीयं याचनीयम् । द्रष्टव्यमिति यावत् । अस्ति ॥

किं तदन्यर्थनीयमित्याह—

मम सुरनरगीतख्यातिभिर्हेतिभिर्वा

दिवि भुवि च समानप्रक्रमैर्विक्रमैर्वा ।

नियतमपरिहार्या या जरा सा मदङ्गे

विकचकमलपण्डे चन्द्रिकेवाविरासीत् ॥ ३ ॥

ममेति । सुरनरगीतख्यातिभिर्देवमानुषाभिद्युतप्रतिष्ठैर्हेतिभिरायुधैर्वा । 'हेति-
र्ज्वालंशुरायुधम्' इति वैयाज्यन्ती । 'हेतिः शस्त्रेऽपि वृत्तियोः' इति केशवश्च । तथा दिवि
भुवि च स्वर्गमर्त्यलोकयोः समानप्रक्रमैस्तुल्यप्रकारैः । लोकद्वयेऽपि प्रतिहतप्रसारैरि-
त्यर्थः । विक्रमैः पराक्रमैर्वा या जरा पलितादिरूपा जीर्णावस्था । 'पलितं जरसा शौक्ल्यं
केशादां विलसा जरा' इत्यमरः । नियतं निश्चितमपरिहार्या परिहर्तुमशक्या । आयुध-
शक्त्या वा दुष्परीहारेत्यर्थः । सा जरा मदङ्गे मदीयशरीरे विकचकमलपण्डे प्रफुल्ला-
न्वुजकदम्बे चन्द्रिका कौमुदीवाविरासीत्प्रादुरभूत् । यथा चन्द्रिका कमलसंकोचम्लान-
तादिहेतुस्तथा मदीयाङ्गसंकोचादिहेतुर्जरा समुत्पन्नाभूदित्यर्थः । 'मृणालं विसमञ्जादिक-
दम्बे पण्डमन्त्रियाम्' इत्यमरः । 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इति चामरः । उपमालंकारः ।
मालिनीवृत्तम् ॥

ततः किमित्यत आह—

तस्मात्समस्तक्षत्रवर्गगर्वपाटनवैरिष्टधारापरश्वधभरणभीषणवेपभार्गव-
भङ्गादपरिच्छिन्नतरशौर्यशालिनि सौजन्यभाजने जनानुरागनिलये निर्-
मत्सरे वैत्सले वत्सेऽस्मिन्विश्वंभराभारं चिरकालधार्यमाणमार्यैरनुमतः
सन्नवतार्य विश्रान्तिसुखमनुभवितुमभिलषामीति ।

तस्मादिति । तस्माज्जराविर्भावाद्धेतोः समस्तक्षत्रवर्गस्य कार्तवीर्याद्यशेषक्षत्रि-
यनिवहस्य गर्वपाटनेनाहंकारविदलनेन वरिष्ठोरुतरा । महत्तरेति यावत् । 'प्रियस्थिर—'
इत्यादिनोद्देशस्य वराक्षाः । तादृशी धारा यस्य स तथोक्तः परश्वधः कुठारस्तस्य भर-
णेन दाहणेन भीषणो भयं करो वेपो नैपथ्यं यस्य स तथोक्तस्य भार्गवस्य जामदग्न्यस्य
भट्टेन गर्वनिर्वापणेनापरिच्छिन्नतरमतिगम्भीरं यच्छौर्यं तेन शाल्यत आभीक्ष्येनेति
तथोक्ते । 'बहुलमाभीक्ष्ये' इति णिनिः । सौजन्यभाजने सुजनलैकनिकेतने जनानुराग-
निलये सकलप्राणिलोकप्रेमास्यदे निर्मत्सरे परोत्कर्षासहनं मत्सरस्तद्रहिते । अनसूये इ-

१. 'खण्डे' इति पाठः. २. 'पटुधारा' इति पाठः. ३. 'मत्समेव' इति पाठः.
४. 'आर्यैरमाल्यैः' इति पाठः.

त्यर्थः । वत्सले सर्वतः स्निग्धे वत्सः स्नेहः सोऽस्यास्तीति वत्सलः । 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लक्षप्रत्ययः । अस्मिन्वत्स एतादृश सकलसद्गुणसंपन्न श्रीरामे चिरकालमारभ्य धार्यमाणमूढमानम् । विश्वं विभर्तीति विश्वंभरा । 'संज्ञायां भृतृवृज्-' इत्यादिना खच्चप्रत्यये मुमागमः । विश्वंभूराभारमशेषभूपरिपालनव्यापारमा-
यैस्तत्रभवद्भिरनुमतस्तपोवनाश्रयार्थमनुज्ञातः सन् अवतार्य निवेश्य । निक्षिप्येत्यर्थः । विश्रान्तिसुखमखण्डविश्रमानन्दमनुभवितुमनुसंधातुमभिलषामीच्छामीति । एवमादिदे-
शेति पूर्वेण संबन्धः ॥

ततः किंजातमित्यत आह—

ततः प्रावृषेण्यपयोवाहव्यूहस्तनितनादाकर्णनसमुदीर्णनिरतिशया-
ह्लादसंसर्गनिरर्गलनिर्गलत्केकालापिनः कलापिन इव जनाः प्रमदभवक-
लकलरवमुखरितहरिन्मुखा वभूवुः ।

तत इति । तत आदेशानन्तरं प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यो वार्षिकः । 'प्रावृष एण्यः' इति एण्यप्रत्ययः । तादृशो यः पयोवाहव्यूहो जलधरपटलस्तस्य स्तनितं गर्जितमेव ना-
दो ध्वनिः । 'स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च' इत्यमरः । तस्याकर्णनेन श्रवणेन समुदीर्णः । समुत्पन्न इत्यर्थः । गौणार्थत्वादग्राम्यत्वं प्रत्युतोत्कर्षावहमेव । यथाह दण्डी—
'निष्ठ्यूतोर्दीर्घदान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्ष्यां विगाहते ॥'
इति । तथाभूतो यो निरतिशयाह्लादः परमानन्दस्तस्य संसर्गेणावेशेन निरर्गलमप्रति-
बन्धं यथा तथा निर्गलन्त्यो निर्गच्छन्त्यो याः केकाः खवाण्यस्ता आलपन्ति ताच्छील्येन कूजन्तीति तथोक्ताः । के मूर्ध्नि कायति ध्वनयतीति विग्रहः । 'केका वाणी मयूरस्य' इत्य-
मरः । कलापिनो वह्निगो मयूरा इवेत्युपमा । जनाः श्रोतारः प्रमदभवो हर्षसमुत्पन्नः । 'प्रम-
दसंसर्गौ हर्षे' इत्यप्रत्ययान्तो निपातः । यः कलकलरवः कोलाहलध्वनिः । 'कोलाहलः
कलकलः' इत्यमरः । तेन मुखरितानि मुखरीकृतानि । वाचालीकृतानीत्यर्थः । 'तत्करोति—'
इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । तानि हरितो दिङ्मुखानि दिगन्तराणि तान्येव मुखानि वदनानि
येषां ते तथोक्ता वभूवुरिति श्लिष्टरूपकमुक्तोपमया संकीर्यते । श्रीरामाभिषेकवार्ता-
श्रवणजनितानन्दान्दातिशयोक्तिसितकोलाहलेनाशेषदिगन्तरालानि प्रतिध्वनिं चकुरित्यर्थः ॥

आनन्दवाष्पविसरो वदने प्रजाना-

माविर्वभूव मकरन्द इवारविन्दे ।

रामस्य कान्तिमभिषेकदिने भवित्रीं

प्रक्षाल्य चक्षुरिव वीक्षितुमादरेण ॥ ४ ॥

आनन्देति । आनन्दवाष्पविसर आनन्दाश्रुपूरः प्रजानां जनानां वदने मुखेऽर-

१. 'निनदाकर्णन' इति पाठः. २. 'निसर्ग' इति पाठः. ३. 'नयने' इति पाठः.

विन्दे पद्मे मकरन्दः पुष्परस इवेत्युपमा । आविर्वभूव प्रादुरासीत् । 'मकरन्दः पुष्परसः' इत्यमरः । किं कर्तुमिव । अभिपेकदिने पद्मभिपेकदिवसे भवित्रीं भाविनीं रामस्य कान्तिं शोभाविशेषम् । चक्षुः । नेत्राणीत्यर्थः । प्रक्षाल्य संशोध्यादरेण प्रेम्णा वीक्षितुं द्रष्टुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । यथा लोके चक्षुःप्रक्षालनपूर्वकं द्रष्टव्यं वस्तु पश्यन्ति तथात्रापि जना विशिष्टश्रीरामशरीरकान्तिं द्रष्टुकामाश्चक्षुः प्रक्षालयितुमिवानन्दाश्रूणि प्रवर्तयामासुरित्यर्थः । उत्प्रेक्षा । उक्तालंकारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्यात्संछष्टिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

राजापि तेषां संपत्स्यमानमहोत्सवोत्सुकजनसंमर्दजनिष्यमाणरजो-
राजिपातपरिजिहीर्षयेव रोमाञ्चप्रपञ्चेन कञ्चुकिताङ्गानां प्रमाणातीतां
प्रीतिं प्रपन्नानां हर्षप्रकर्षेण द्विगुणीकृतमानन्दमन्तर्निधय्य सुमन्त्रप्रमुखा-
न्मन्त्रिमुख्यानेवमाचख्यौ ।

राजेति । राजा दशरथोऽपि संपत्स्यमानः प्रत्यासन्नतया संभविष्यमाणो यो महो-
त्सवो हर्षोत्पादकश्रीरामपद्मभिपेकरूपव्यापारः । उक्तं च भावप्रकाशे—'उत्सूते हर्षमि-
त्येव उत्सवः परिकीर्तितः' इति । तेनोत्सुकाः कालक्षमललक्षणौत्सुक्यसंपन्नाः । 'प्रसितो-
त्सुकाभ्यां—'इत्यादिना तृतीयासमाराः । ये जनास्तेषां संमर्देन संभ्रमेण जनिष्यमाण
उत्पत्त्यामानो यो रजोराजिपातः धूलिनिकुरुम्वपतनं तस्य परिजिहीर्षया परिहरणेच्छ-
येवेति हेतुत्प्रेक्षा । 'उत्पन्नस्त प्रतीकारादनर्थस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम्' इति न्यायेन
प्रागेव रजःसंभ्रमेपरिहरणोपायचिकीर्षयेवेत्युत्प्रेक्षार्थम् । परिपूर्वात् हरतेः सन्नन्तात्त्रि-
यामप्रत्यये टाप् । रोमाञ्चप्रपञ्चेन रोमहर्षणव्याप्ती । 'रोमाञ्चो रोमहर्षणम्' इत्यमरः ।
कनुक्तितानि कञ्चुकवत्कृतानि । निर्मितानीत्यर्थः । तान्यङ्गानि येषां तेषाम् । कञ्चुकशब्दात्त-
त्करोतीति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । ततः प्रमाणातीतां प्रीतिमपरिच्छिन्नानन्दं प्रपन्नानां
तेषां जनानां हर्षप्रकर्षेण । इष्टलाभजन्यो मनःप्रसादो हर्षस्तस्य प्रकर्षणातिशयेन
हेतुना । द्वौ गुणावावृत्ती यस्य स द्विगुणः । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु'
इति वैजयन्ती । द्विगुणीकृतो द्विरावृत्तः । पूर्ववत्कर्मणि क्तः । तमानन्दमिष्टानुष्ठाना-
नुभयजन्यमुत्तमम् । राज्याभिपेकस्य प्रजाहर्षमूलत्वात्तदुपवृंहितानन्दान्दातिरेकमित्यर्थः ।
अन्तर्निधयन्मान्तरङ्गे निरुद्धा । सुमन्त्रप्रमुखान्सुमन्त्रादीन्मन्त्रिमुख्यान्माल्यप्रवरान्प्रत्येवं
वक्ष्यमाणप्रकरेणाचख्यौ । उवाचेत्यर्थः । अत्र प्रतिहर्षानन्दशब्दानां वृत्तिभेदाद्रे-
दोऽपनेयः ॥

आख्यानप्रकारमेवाह—

अस्माननाश्रिततपोवनभूमिभागा-

नुन्मुच्य मार्गपरिपालनजागरूकान् ।

अम्लानमौग्ध्यमचिरादवलम्ब्य राम-

मेवंविधः कथमुदेति जनानुरागः ॥ ५ ॥

अस्मानिति । अनाश्रितोऽनधिष्ठितस्तपोवनभूमिभागः पुण्यारण्यभूप्रदेशो येस्तां-
स्तथोक्तान् । अस्वीकृतवानप्रस्थाश्रमानित्यर्थः । किं च मार्गेण नीतिशास्त्रपद्धत्या परि-
पालने प्रजासंरक्षणे जागरूकान्सावधानान् । विशेषणद्वयेनाप्यपरित्याज्यत्वं सूच्यते । ए-
वंविधानप्यस्मान्नः । बहुवचनमत्रात्मसंभावनया अमात्याभिप्रायेण वा द्रष्टव्यम् । उ-
न्मुच्य त्यक्त्वा । अम्लानमक्षीणं मौग्ध्यं मुग्धभावो यस्य तम् । अनतिप्रौढमित्यर्थः ।
त्रिजगत्पतेः सकलकार्यधुरंधरस्य श्रीरामस्य तत्त्वतोऽत्यन्तप्रौढिमसंपन्नभावेऽप्यादराति-
शयादित्थं निर्दष्टमित्यनुसंधेयम् । राममचिरादक्षिप्रमेवावलम्ब्याश्रित्य । एवंविध इत्थं-
भूतप्रकारः । अनिर्वाच्य इति यावत् । जनानुरागः प्रजामिलाषविशेषः कथं कुतो
वोदेत्युत्पद्यते । एतदाश्चर्यमित्यर्थः । मनःप्रवृत्तेः परतन्त्रा एव प्रजाः । न संस्तव-
परतन्त्रा इति भावः । एतच्च 'अन्यत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्परामभवम्' इति न्यायेन
राज्ञोऽभिमतमेवेति रहस्यम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तेऽपि नियमितनिजमनोरथाय दशरथाय सविनयमेवं व्यजिज्ञपन् ।

त इति । ते सुमन्त्रप्रमुखा मन्त्रिणोऽपि । नियमितो निर्धारितो निजः स्वकीयो
मनोरथः श्रीरामाभिषेककरणरूपो यस्य तस्मै । यद्वा नियमितः प्रजानुरागस्य श्रीरामे
प्रवृत्तत्वात्संकोचितो निजमनोरथो राज्याभिलाषो यस्य । दशरथाय सविनयं सप्रश्रयं
यथा तथा एवं वक्ष्यमाणरीत्या व्यजिज्ञपन्विज्ञापयामासुः ॥

विज्ञापनमेवाह—

देवे स्थितेऽपि तनयं तव रामभद्रं

लोकः स्वयं भजतु नाम किमत्र चित्रम् ।

चन्द्रं विना तदुपलम्भनहेतुभूतं

क्षीरोदमाश्रयति किं तृषितश्चकोरः ॥ ६ ॥

देव इति । देवे राज्ञि त्वयि । 'देवः सुरे घने राज्ञि' इति विश्वः । स्थिते प्रजापरि-
पालनदक्षतया वर्तमाने सत्यपि लोको जनस्तवं तनयं रामभद्रं स्वयं चोदनां विनैव भ-
जतु सेवताम् । समाश्रयत्वित्यर्थः । नामेति संभावनायाम् । अत्रास्मिन्नर्थे किं चित्रमाश्चर्यम् ।
न किञ्चिदपीत्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—चन्द्रमिति । तृषितः पिपासित-
श्चकोरश्चन्द्रिकापायी पक्षिविशेषः । 'चकोरश्चन्द्रिकापायी' इत्युक्तत्वात् । चन्द्रं विना । चन्द्रं
विहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना विकल्पाद्वितीया । तदुपलम्भनस्य चन्द्रोत्पत्तेर्हे-
तुभूतं कारणभूतं क्षीराण्युदकानि यस्य तं क्षीरोदं क्षीरसमुद्रम् । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्'
इत्युदकशब्दस्योदादेशः । आश्रयति सेवते किम् । नाश्रयत्येवेत्यर्थः । अत एव तत्र

चित्रमिति वैधर्म्येण दृष्टान्तालंकारः । 'विम्बानुविम्बन्यायेन निर्देशो धर्मधर्मिणोः । दृष्टान्तालंकारतिशया भिन्नवाक्यार्थसंश्रया ॥' इति विद्याचक्रवर्तिलक्षणात् । वृत्तं पूर्ववत् ॥

तदनन्तरं तत्त्वरे तत्परस्तत्त्वविदां वरिष्ठस्य वसिष्ठस्य शासनादभिषेकोपकरणाहरणाय सामात्यः पौरवर्गः ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं राजमन्त्रिसंभाषणानन्तरकाले तत्त्वविदासागरहस्य-वेत्तृणां वरिष्ठस्य श्रेष्ठस्य वसिष्ठस्य महर्षेः शासनादाज्ञावचनादभिषेकोपकरणानां पुण्य-तीर्थपरिपूरितकनककलशभद्रासनच्छत्रचामरादिराज्याभिषेकसाधनानामाहरणाय । तान्याहर्तुमित्यर्थः । तत्पर आसक्तः सन् । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमरः । सामात्यो मन्त्रिसहितः पौरवर्गो नागरिकसमूहस्तत्त्वरे त्वरां चकार ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

आहूय रामं विनयाभिराम-

माविःप्रमोदः प्रभुरेवमूचे ।

तवोत्तमाङ्गे मुकुटं विधातु-

महाय तिष्ये दिवसे यतिष्ये ॥ ७ ॥

आहूयेति । प्रभुर्दशरथो विनयेन प्रश्रयेणाभिरामं रमणीयं राममाहूयाविःप्रमोदः समुत्पन्नानन्दः सन् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणोच उक्तवान् । तदेवाह—अहाय वृत्तं तिष्ये । पुण्यनक्षत्र इत्यर्थः । 'पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ' इत्यमरः । 'पुष्यः सर्वार्थसाधकः' इति शास्त्रा-त्यकलकार्यसिद्धिसाधकत्वेन प्रशस्तत्वादिति भावः । दिवसे । श्व एवेत्यर्थः । तथा रामायणे दशरथवचनम्—'श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिपिञ्चतु मे सुतः' इति । तवोत्तमाङ्गे शिरसि । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । मुकुटं महाराज्यलक्षणं कनककोटीरं विधातुं निक्षिप्तुं यतिष्ये यत्र करिष्ये । स्वाभाविकशास्त्रान्यां जनितभेदेन द्विविधस्यापि विनयस्य त्रयि विद्यमानत्वाद्वाजानं त्वां करिष्यामीत्यर्थः । अत्र कामन्दकः—'विनयप्रग्रहान्भूत्यै कुर्वीत वृषतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ विनीतमरसं पुत्रं यौवराज्ये-ऽभिषेचयेत् ॥' इत्युच्य इति संबन्धः । उपजातिवृत्तम् ॥

अथ दशरथमनोरथं कौसल्यायै निवेद्य स्वभवनमुपागतस्य रामस्य भगवान्वसिष्ठः संजातकौतुकः कौतुकमङ्गलं निर्वर्तयामास ।

अथेति । अथानन्तरं दशरथस्य मनोरथं मूर्धाभिषेककरणसंकल्पं कौसल्यायै निजजनन्यै निवेद्य विज्ञाप्य स्वभवनं निजमन्दिरमुपागतस्य प्रविष्टस्य श्रीरामस्य भगवान्पुण्यो वसिष्ठः संजातकौतुकः । इदानीं खल्वहं कृतार्थ इत्यर्थः । यतः श्रीरामाभिषेक-

प्रक्रियानुवर्तनतात्पर्येण संभवामीति समुत्पन्नहर्षः सन् कौतुकं हस्तसूत्रवन्धनरूपं मङ्गलं मङ्गलान्वारं निर्वर्तयामास । चकारेत्यर्थः । क्षोणीपाणिगृहोत्सवेऽवश्यकर्तव्यत्वेन शास्त्र-
बोधितत्वादिति भावः । 'कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इत्युभयत्रापि शाश्वतः ॥

आपूरयन्मङ्गलतूर्यघोषै-

राशावशावल्लभकर्णतालान् ।

उज्जृम्भितः कोऽपि गिरामभूमि-

रुन्मस्तकः पौरजनप्रमोदः ॥ ८ ॥

आपूरयन्निति । मङ्गलतूर्यघोषैर्मङ्गलार्थवाद्यध्वनिभिराशासु दिक्षु ये वशानां करिणीनां
वल्लभास्तेषां दिग्गजानां कर्णतालान्कर्णसंघट्टनविघट्टनजनितध्वनीन् । 'वशा स्त्री करिणी व-
न्ध्या' इत्यमरः । आपूरयन्विस्तारयन् । कोऽप्यभूतपूर्वः । अतएव गिरामभूमिर्वाचाम-
गोचरः । इयत्तयोदन्तया वक्तुमशक्य इत्यर्थः । रुन्मस्तक उन्नतशिराः । महानित्यर्थः ।
अथवा उल्लङ्घितशिरस्कः । अतिप्रभूत इत्यर्थः । पौरजनानां प्रमोद आनन्द उज्जृ-
म्भितः । उत्कटोऽभूदित्यर्थः । अत्र तूर्यघोषाणां द्विगजकर्णतालपूरणासंबन्धेऽपि तत्सं-
बन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

तत्र ।

तत्रेति । तत्र । तस्मिन्प्रमोदोज्जृम्भणसमय इत्यर्थः ।

यामेवाहुर्निशिचरकुलोन्मूलने मूलहेतुं

यस्याश्चित्तं प्रकृतिकुटिलं गात्रमित्रं बभूव ।

अम्भोजिन्याः शिशिरसैरसः कांसरीवाच्छमम्भः

कैकेय्याः सा हृदयमदयं मन्थरा निर्ममन्थ ॥ ९ ॥

यामेवेति । यां मन्थराम् । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थकः । निशिचराणां रावणादि-
राक्षसानां कुलोन्मूलने वंशनाशने गणविध्वंसने वा । 'सजातीयगणे गेहे गोत्रेऽपि
कथितं कुलम्' इति विश्वः । मूलहेतुमाद्यकारणमाहुर्ब्रुवते । जना इति शेषः । 'ब्रुवः पञ्चा-
नां-' इत्यादिना णलादेशो ब्रुव आहादेशश्च । तदुर्वोधाद्विपरीतबुद्ध्या कैकेय्या वनं
प्रव्राजिते ततः सीतापहरणे सति श्रीरामेण रावणादिसंहारस्य प्रकृतत्वादिति भावः ।
तथा प्रकृत्या कुटिलं स्वभावेन वक्रम् । 'प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया' इति तृतीयासमासः ।
यस्या मन्थरायाश्चित्तं गात्रमित्रं तस्या एव शरीरसदृशं बभूव । यथा तद्गात्रं स्वभाव-
वकं तथा चित्तमप्यासीदित्यर्थः । 'आकारसदृशी प्रज्ञा' इति वचनात्प्रायेण प्रज्ञाया
आकारसदृशत्वनियमादिति भावः । सा मन्थरा मन्थराभिधाना कैकेयीगृहवासिनी । का-

सरी वनमहिषीव । 'लुलायो महिषो वाहद्विपत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । 'जातेरस्त्री-
विषयादयोपधात्' इति ङीप् । शिशिरं च तत्सरसं मधुरं चेति विशेषणयोरपि मिथोवि-
शेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समासः । अच्छं नि-
र्मलम् । एतद्विशेषणद्वयं हृदयेऽपि योज्यम् । अम्भोजिन्याः सरस्या अम्भ इव कैकेय्या
हृदयमदयं दयारहितं यथा तथा निर्ममन्थालोडयामास । यथा तन्मनः श्रीरामाभिपेक-
विधातप्रवर्णं स्यात्तथा निजचित्तगात्रमित्रैरेव वाक्यैः प्रलोभयामासेत्यर्थः । मनोवा-
क्यायकर्मसु कुटिलायास्तस्याः किं कपटं नाटयितुमशक्यमिति भावः । पूर्णोपमालं-
कारः । मन्दाकान्तावृत्तम् ॥

अलघुचलितझञ्झावातनिष्पेपदोषा-

दशनिरिव कठोरः शीतलाम्भोदपङ्क्तौ ।

अपहृतजनसौख्यान्मन्थराभेदवाक्या-

दपि भरतजनन्यां हन्त दौर्जन्यमासीत् ॥ १० ॥

अलघ्विति । अलघ्वमन्दं चलितः प्रवृत्तो यो झञ्झावातो ध्वनिविशेषः सूक्ष्मा-
म्बुवर्षमिध्रितो महामारुतस्तेन यो निष्पेपः संघर्षणं स एव दोषस्तस्माद्धेतोः । 'झञ्झा
ध्वनिविशेषे स्यादपि सूक्ष्माम्बुवर्षणे' इति नानार्थरत्नमाला । शीतलाम्भोदपङ्क्तौ शि-
शिरजलदपटले कठोरस्तीक्ष्णोऽशनिर्दम्भोलिरिवापहृतं विध्वंसितं जनानां सौख्यं श्रीरा-
माभिपेकमहोत्सवजनिता नन्दो येन तस्मान्मन्थरायाः भेदवाक्यात् । राजेदानीं श्रीरा-
ममभिपेक्षुमुद्युक्तः, ततस्त्वं श्रीरामस्य प्रवाजनं भरतस्याभिपेकं च पूर्वदत्तवरद्वयेना-
भ्यर्थय, अन्यथा महाननर्थः स्यादित्युपजापवचनादित्यर्थः । 'भेदोपजापौ' इत्यमरः ।
भरतजनन्यां भरतस्य मातरि कैकेय्यामपि दौर्जन्यं श्रीरामाभिपेकविधातकलरूपम-
साधुलमासीत् । प्रादुरभूदित्यर्थः । भरतजनन्यामित्यनेन भरते सौजन्यं सुप्रसिद्धमेव,
तथा च तज्जनन्यामपि तथालमुपपद्यते । कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अतः
सौजन्ययुक्तायामप्यस्यां दौर्जन्यमासीदिति विरोधसूचकोऽयमपिशब्दः । एतेन म-
न्थराया वचनस्य तादृक्कित्यपोत्पादकपाठवं सूच्यते । हन्तेति विपादे । 'हन्त हर्षे-
ऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविपादयोः' इत्यमरः । अलंकारस्तु पूर्ववत् । मालिनीवृत्तम् ।
तथा श्रीरामायणे कैकेयीं प्रति मन्थरावाक्यम्—'तव देवामुरैर्युद्धे सह राजर्षिभिः
पतिः । अगच्छत्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥' इत्यारभ्य 'ती वरौ याच
भर्तारं भरतस्याभिपेचनम् । प्रवाजनं च रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश ॥' इत्यन्तम् ॥

ततः कैकेयी किमकरोदित्याशङ्क्यामाह—

सैषा मन्थराभिधानपिशाचिकर्वावेशपरवशनिजाशया पूर्वं दण्डके वैज-

यन्तपुरवास्तव्यशम्बरासुरसंगरसंगतवेदनापनोदनार्थमात्मने वितीर्णं व-
राय दशरथाय वरद्वयं न्यवेदयत् ।

सेति । मन्थरेत्यभिधानं नाम यस्याः सा तथोक्ता या पिशाचिका महाभूतग्रहः ।
स्वार्थे कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । तस्या आवेशेनावहेन । क्रमणेनेति यावत् । परवशः पर-
तन्त्रः । विवेकशून्य इति यावत् । निजाशयः स्वकीयान्तःकरणं यस्याः सा तथोक्ता ।
सैषा कैकेयी पूर्वं पूर्वकाले दण्डके वने वैजयन्तमिति यत्पुरं तद्वास्तव्यस्तत्र वसन् ।
'वसेस्तव्यकर्तरि णिच्' इति कर्तरि तव्यप्रत्ययो वृद्धिश्च । यः शम्बरासुरः शम्बराख्यो
महादैत्यस्तस्य संगरे युद्धे संगता प्राप्ता या वेदनासुरशस्त्रक्षतिजनितखेदम् । 'खेदेऽपि
वेदना' इत्यमरः । तदपनोदनं तन्निवारणमर्थः प्रयोजनं यस्य तत् । तत्संभावितमि-
त्यर्थः । 'अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । आत्मने स्वस्यै वितीर्णम् । तादृ-
ग्रणसंकटादपसार्यं तत्रत्यवाधाया निवर्तितत्वात्पारितोषिकतया दत्तमित्यर्थः । वरयोर्द्व-
यम् । द्वौ वरावित्यर्थः । 'देवादृते वरः श्रेष्ठे' इत्यमरः । वराय भर्त्रे दशरथाय । 'क्रियाग्रह-
णमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । न्यवेदयज्ज्ञापयामास । तथा रामायणे—
'स्मर राजनपुरावृत्तं तस्मिन्देवासुरे रणे । तत्र चाच्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ तत्र
चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः । जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥ तौ तु
दत्तौ वरौ देव निक्षेपं मृगयाम्यहम् । तवैव पृथिवीपाल सकाशे सत्यसंगर ॥' इति ॥

विज्ञापितस्य वरद्वयस्य विनियोगप्रकारमेवाह—

तयोरेकस्य संरम्भो भरतस्याभिषेचनम् ।

अन्यस्य वन्यवृत्त्यैव वने रामस्य वर्तनम् ॥ ११ ॥

तयोरिति । तयोर्वरयोर्मध्य एकस्य संरम्भः । संवृत्तिरिति यावत् । भरतस्या-
भिषेचनं राज्याभिषेकः । अन्यस्य वरस्य संरम्भो वन्यवृत्त्या मुनित्व्या । जटावल्कल-
धारणकन्दमूलफलाशनरूपव्यापारेणेत्यर्थः । उपजापवुद्धिजनकवृत्त्यन्तरव्यवच्छेदार्थ-
मेवकारः । रामस्य वने दण्डकावने वर्तनं वृत्तिः । अवस्थानमिति यावत् । पूर्वं सामान्येन
दत्तौ वराविदानीं भरताभिषेकरामविवासनरूपेण दातव्यावित्युक्तवतीत्यर्थः । तथा च
रामायणम्—'नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । चीराजिनजटाधारी रामो
भवतु तापसः । भरतो भजतामय यौवराज्यमकण्टकम् ॥' इति ॥

तदानीं किं जातमित्याह—

तस्मिन्क्षणे वरयुगं चिरैतत्प्रताम्र-

नाराचवेधपरुषं श्रवसी विदार्य ।

सत्यप्रहाणचकितस्य नृपस्य काम-

मूरीचकार हृदये पुटपाकरीतिम् ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे तत्काले । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । चिरं चिरकालं तप्तोऽग्निस्तप्तः । अत एव ताम्रो रक्तवर्णो यो नाराचः शलाकाकारस्तीक्ष्णशस्त्रविशेषस्तस्य वेधः संप्रहारस्तद्वत्परुषं कठोरम् । दुःसहमिति यावत् । वरयुगं कर्तुं । सत्यस्य सूनुतभापितस्य प्रहाणं प्रच्युतिः । 'कृत्यचः' इति णत्वम् । तस्माच्चकितस्य भयसंभ्रान्तस्य नृपस्य राज्ञो दशरथस्य श्रवणी विदार्य श्रोत्रे विभिय वा-
ह्येन्द्रियद्वारा । अन्तरिन्द्रियस्यार्थग्राहकत्वादिति भावः । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । हृदये तस्यैव मानसे पुटपाकरीतिं मूषिकासंपुटमध्ये सुवर्णादिकं निगूढं निक्षिप्याग्निना संतापनं पुटपाकस्तस्य रीतिम् । तत्सदृशीं परिपाटीमित्यर्थः । अतएव निदर्शना । काममल्यन्तमूरीचकाराङ्गीचकार । प्रतिश्रुतस्याश्रवणेऽग्रहणे वा सत्यविप्रवो भवेदिति ध्रुत्वा गृहीतत्वाच्च तप्तनाराचदुःसहं वरयुगद्वारभूतश्रवण-
विदाहपूर्वकं राज्ञोऽन्तरङ्गं प्रविश्य तं निरुच्छ्वासं तापयामासेत्यर्थः । 'ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाधुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिच्चिवञ्चश्च' इति गतिसंज्ञायाम् 'कु-
गतिप्रादयः' इति समासः । वरान्ततिलकावृत्तम् ॥

तनयविरहवार्तामात्रसंतप्यमाना-

दथ दशरथचित्ताचेतना निर्जगाम ।

द्वहुतवहरोचिर्ज्वालया लेह्यमाना-

ज्झटिति गहनगुल्मादुज्जिहाना मृगीव ॥ १३ ॥

तनयेति । अथानन्तरं तनयविरहवार्तामात्रेण श्रीरामविरहवृत्तान्ताकर्णनेनैव संतप्यमानाद्व्यमानान् । विरह एव सति किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति मात्रश-
ब्दार्थः । दशरथस्य चित्ताद्भ्रूयान् । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यापादानत्वात्पञ्चमी । चेतना संज्ञा जीवनशक्तिर्द्वहुतवहस्य वनवदे रोचिर्ज्वालया दीप्तिशिखया रोचिषा ज्वालया वा । 'वने च वनवद्वा च द्वौ दाव इतीरितः' इति शाश्वतः । लेह्यमाना-
त् । आस्त्रायमानादिनि यावत् । गहनगुल्मात्काननकुन्नादुज्जिहाना निर्गमनशीला । 'ओहाङ् गर्वा' इति धानोः शानच् । मृगी कुरद्गिव । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । झटित्यङ्गता । 'द्राग्झटित्यङ्गतादाय' इत्यमरः । निर्जगाम निरगात् । श्रीरामविरहवार्ता ध्रुत्वानिमात्रपुत्रवत्सलो राजा सपदि मूर्च्छामगच्छदित्यर्थः । पू-
णोपमालंकारः । मालिनीवृत्तम् ॥

अथ दशरथः कथमपि लब्धसंज्ञः कैकेयीमभाषत ।

१. 'तदनु' इति पाठः. २. 'लिख्यमानात्' इति पाठः.

अथेति । अथ चेतनानिर्गमनानन्तरं दशरथः कथमपि कृच्छ्रेण लब्धसंज्ञः प्राप्त-
चेतनः सन् कैकेयीं प्रतीदं वचनमभाषतावोचत ॥

तत्प्रकारमेवाह—

रामः काममुपाश्रयिष्यति वनं त्यक्त्वा धृतं कौतुकं

लोकस्त्यक्ष्यति कौतुकं चिरधृतं तस्याभिषेके कथम् ।

धर्मापायभयेन वत्सविरहं वक्ष्यामि वक्ष्यामि किं

यावत्कल्पमकीर्तिरार्तिजननी जायेत जाये तव ॥ १४ ॥

राम इति । रामो धृतं राज्याभिषेकाङ्गलेनामुक्तं कौतुकं हस्तसूत्रं त्यक्त्वा लीलयैव
विसृज्य काममत्यन्तम् । अप्रतिबन्धमित्यर्थः । वनमुपाश्रयिष्यति प्रवेक्ष्यति । धर्माचार-
तत्परत्वादनायासेनैव प्रव्रजिष्यतीत्यर्थः । तथा लोको जनस्तस्य श्रीरामस्याभिषेके वि-
षये चिरधृतं चिरकालमारभ्य संभृतं कौतुकं हर्षं कथं कथंचित्यक्ष्यति । दुस्त्यज-
मप्यतिकृच्छ्रेण विसृक्ष्यतीत्यर्थः । तथा धर्मस्याङ्गीकृतपरिपालनरूपसुकृतस्यापायाद्वि-
नाशाद्यद्भयं तेन वत्सविरहं रामवियोगं वक्ष्यामि धारयिष्यामि । अहमिति शेषः ।
'वह प्रापणे' इत्यस्माद्धातोर्लृट् । किं प्रतिवचनं वक्ष्याम्यालपिष्यामि । वक्तुमवकाशाभा-
वादिति भावः । अत्र 'वद व्यक्तायां वानि' इत्यस्माद्धातोर्लृट् । अथवा वक्ष्यामि व-
क्ष्यामीति वहनार्थे द्विरुक्तोऽयं शब्दः । पुनःपुनर्धारयिष्यामीत्यर्थः । 'चापले द्वे
भवतः' इति द्विरुक्तिः । 'संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिका । अतिदुःसहपुत्र-
विरहवेदनाजनितोद्वेगात्संभ्रमः । किंतु हे जाये हे भार्ये, तव यावत्कल्पम् । कल्पान्त-
पर्यन्तमित्यर्थः । 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः । आर्तिजननी पीडाकरी । मर्मभेदि-
नीति यावत् । 'आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः' इत्यमरः । अकीर्तिः श्रीरामाभिषेकविघ्ना-
चरणजन्यापह्यातिर्जायेत प्रादुर्भवेत् । जनेर्लिङि तङ् । यथातथा वास्माकं निर्वाहो
भविष्यति, जायालेन संभावितायास्तवैव महाननर्थः । 'संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणाद-
तिरिच्यते' इति गीतायां भगवता उक्तत्वादिति भावः । वृत्त्यनुप्रासः । शार्दूलवि-
क्रीडितं वृत्तम् ॥

वत्सं कठोरहृदये नयनाभिरामं

रामं विना न खलु तिष्ठति जीवितं मे ।

धातुर्बलादुपयमस्त्वयि जातपूर्वः

कैकेयि मामुपयमं नयतीति मन्ये ॥ १५ ॥

वत्समिति । हे कठोरहृदये कठिनचित्ते, यतः स्वप्नेऽपि दुःसहं श्रीरामविरहं सा-

क्षात्वं बोधयसि, अतस्त्वद्दृढस्य कठोरत्वं किं वक्तव्यमित्येतत्संबोधनम् । नयनाभिरामं नेत्रानन्दकरं वत्सं बालं तनयम् । विरहासहिष्णुत्वद्योतनार्थमेतद्विशेषणद्वयम् । 'वत्सो ना कुटजे वर्षे तर्णके तनयादिके' इति वैजयन्ती । रामं विना । रामं विहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना पञ्चम्यभावपक्षे द्वितीया । मे मम जीवितं जीवनं न निष्ठति खलु । मुनिश्रितं मरिष्यामीत्यर्थः । अतः हे कैकेयि, अत्र यद्यपि भार्यानामग्रहणं शास्त्रनिषिद्धं तथापि भार्येयं चण्डीति व्यवहर्तुं युज्यत इत्येवमामन्त्रितमित्यवधेयम् । धातुर्बलाद्विधिवलात्त्वयि विषये पूर्व जातो जातपूर्वः । 'सुप्सुपा' इति समासः । उपयमो विवाहः । यमसमीपं च ध्वन्यते । 'विवाहोपयमौ समौ' इत्यमरः । मां यमस्यान्तकस्य समीपं उपयमम् । 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिनाव्ययीभावः । नयति प्रापयतीत्येवं मन्ये बुध्यामि । उपयमस्योपयमप्रापकत्वं युक्तम् । अतो ममाप्येवं मरणमुपयुज्यत इत्यर्थः । लोके लक्षणवतीनां कन्यकानां परिणयो भर्तृजीवनाय भवति, ईदृगवलक्षणदुर्भगायास्तव परिणयस्तु मम मरणाय भवतीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनु निजमनोरथैकपरिपूरणे कृतादरा कैकेयी सोपहासमवादीत् ।

तदन्विति । तदनु दशरथभाषणानन्तरं निजमनोरथैकस्य भरताभिषेचनरामप्रप्राजनरूपस्वाभिलाषस्यैव परिपूरणे निष्पादने । अत्र मनोरथैकशब्दयोः शिवभागवतवत्समासः । अथवा एकपरिपूरणे मुख्यपरिपूरणे । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । कृतादरा विहितास्था कैकेयी सापहासं सोढुष्टनमवादीदुवाच । 'सोढुष्टनं तु गोदप्राप्तं सापहासाः समान्नयः' इति हलानुधः ॥

उक्तप्रकारमेव परिवृणोति—

सत्यविप्लवमपत्यसंगतः

संगतं भृशमपश्यतस्तव ।

आश्रुतस्य विफलत्वमस्ति चे-

दाश्रुतस्य रचितोऽयमञ्जलिः ॥ १६ ॥

सत्येति । अपत्यसंगतः पुत्रमोहाद्धेतोः । पञ्चम्यास्तसिः । संगतं प्राप्तं सत्यविप्लवं गलवाक्यप्रच्युतिं भृशमत्यन्तमपश्यतोऽनालोचयतः । ईदृषदप्यननुसंदधत इत्यर्थः । तथाश्रुतस्य वरद्वयं दास्यामीति प्रतिज्ञातवचनस्य । 'अर्हीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । विफलत्वं नैष्कन्यमस्ति चेत् । तत्प्रतिश्रुतं विफलं भवति यदीत्यर्थः । आः इत्युपहासे विगर्गान्तो निपातः । श्रुतस्य 'सत्यं वद धर्मं चर स्वाध्यायान्मा प्रमदः', 'अर्हीकृतं मुकुतिनः परिपालयन्ति' इत्यादि धर्मशास्त्रस्य । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः'

१. 'पूरणकृतादरा' इति पाठः. २. 'सोपहासम्' इति पाठः.

इत्यमरः । अयमञ्जलिः प्रणामः । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । रचितो विहितः । 'शासनाच्छास्त्रम्' इति व्युत्पत्त्या दुरध्वप्रवृत्तिप्रतिषेधकत्वेन प्रसिद्धं शास्त्रमिद्वच्छास्त्र-
स्यापि भवतो यद्येवं प्रवृत्तः स्यात्तर्ह्यकिंचित्करत्वात्तन्नमस्करोमीत्यर्थः । 'तस्माच्छास्त्रं
प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ' इत्यादि भगवद्वचनाच्छास्त्रमनुसरता लया प्रतिश्रुत-
निर्वाहोऽवश्यं कर्तव्यः । नान्यथाश्रेय इति तात्पर्यम् । भक्तिश्रद्धादरवन्धुरान्तःकरण-
तया विधीयमानो नमस्कारः प्रसिद्धः । तथोपहासादावपि नमस्कारः संभवति । तथ
प्रयुक्तं पूर्वैः—'विन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताप्रसरणिः कर्ता शिरोविन्दुकं कर्मेति क्रमशिक्षिता-
न्वयकला ये केऽपि तेभ्योऽञ्जलिः । ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकषणतुल्यत्कलङ्कैर्गिरामु-
ल्लासैः कवयन्ति विह्वणकविस्तेष्वेव सन्नह्यति ॥' इति । रथोद्धतावृत्तम्—'रान्नराविह
रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

प्रतिश्रुतमवश्यं कर्तव्यमिति पुरातनराजवृत्तान्तं दृष्टान्तयति—किमित्यादिना ।

किं नागतस्ते श्रवसोः सकाश-

मरिंदमः सत्यगिरां पुरोगः ।

श्येनामिषीभूतकपोतपोत-

जीवातवे शस्त्रनिकृत्तगात्रः ॥ १७ ॥

सत्यगिरां पुरोगः सत्यसंधाग्रगण्यः । अत एवानामिषमामिषं संपद्यमानमामिषी-
भूतम् । 'अभूततद्भावे च्विः' । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । श्येनस्य श्येनभूमिकाधा-
रिण इन्द्रस्यामिषीभूतो मांसखण्डीभूतः । 'पिशितं तरसं मांसं पललं कव्यमामिषम्'
इत्यमरः । यद्वा भोग्यवस्तुभूतः । 'आमिषं भोग्यवस्तुनि' इति केशवः । यः कपोत-
पोतः कपोतडिम्भवेषधारी यमः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः' इत्यमरः । तस्य जी-
वातवे जीवनौषधार्थम् । तमुपजीवयितुमित्यर्थः । 'जीवातुर्जीवनौषधम्' इत्यमरः ।
'तादर्थ्यं चतुर्थी वक्तव्या' । शस्त्रनिकृत्तगात्रः खड्गविदलितशरीरः । अरीन्दमयतीत्य-
रिंदमः शिविचक्रवर्त्यपरनामा लव्धंश्वो महाराजः । 'संज्ञायां भूतृवृज्-' इत्यादिना
खच् । 'अरुद्विषत्-' इत्यादिना मुमागमः । ते तव श्रवसोः सकाशं श्रोत्रपथं नागतः
किम् । लया न श्रुतः किमित्यर्थः । श्रुतश्चेत्कथमेवं वक्ष्यसीति भावः । पुरा किलेन्द्रयमौ
शिविसत्यसंधतायां विवदमानौ तत्परीक्षार्थं श्येनकपोतौ भूत्वा तत्र संकेतपूर्वकं श्येने-
नोपद्रुतलमात्मनो नाटयन्कपोतो यागदीक्षितं शिविं शरणं जगाम । सोऽपि श्येनेन 'मदा-
मिषीभूतोऽयं देयः' इति पृष्ठः शरणागतपरित्यागे दोषस्मरणान्तत्परिमाणखशरीरमांस-
पिण्डदानेनैव मोचयितुकामः कपोतं तुलायामारोप्य स्वमांसशकलदाने कैतवेन भाराय-
माणकपोतविप्रलब्धः प्रतिज्ञाभङ्गभयादशेषशरीरं निकृत्तवान्—इति पौराणिकी कथात्रानु-
संधेया । पठन्ति चात्रेयं श्लोकम्—'कर्णस्त्वचं शिविर्मौंसं प्राणाञ्जीमूतवाहनः । ददौ
दधीचिरस्थीनि किमदेयं महात्मनाम् ॥' वृत्तमुपजातिः ॥

ननु 'वहूनामनुग्रहो न्याय्यः' इति लोकप्रसिद्धिर्नैकेन दृष्टान्तेन किं चरितार्थते-
त्याह—

किंच ।

किंचेति । नैक एवायं दृष्टान्तः, किंतु राजान्तरमपि विद्यत इत्यर्थः ॥

तमेवाह—

अभ्यर्च्य कस्मैचिदुपाश्रिताय
वितीर्य विप्राय विलोचने स्वे ।

आपूरयत्कश्चिदलर्कसंज्ञः

प्राज्ञः प्रतिज्ञां प्रथितप्रभावः ॥ १८ ॥

अभ्यर्च्येति । प्राज्ञ एव प्राज्ञः । 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः' इत्यमरः । प्रज्ञादित्वा-
त्प्रार्थंऽणप्रत्ययः । अथवा प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' इति
णप्रत्ययः । प्रथितप्रभावः प्रख्याततेजाः । 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्ड-
जम्' इत्यमरः । अलर्कसंज्ञोऽलर्कनामा कश्चिद्राजा । 'संज्ञानामानि गायत्र्यां चेतनायां
रविः त्रियाम्' इति विश्वः । उपाश्रिताय । नेत्रयाचनार्थमतिथिभावेन समीपमाश्रिता-
येत्यर्थः । कस्मैचिदज्ञातकुलगोत्राय न तु परिचिताय विशेषं प्रापयतीति विप्राय
ब्राह्मणाय वेदवेदाङ्गपारगाय । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानलाघ-
नुर्था । अभ्यर्च्य पूजयित्वा । न लवज्ञायेत्यर्थः । अन्यथा 'असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमु-
दाहृतम्' इति गीतायां भगवदुक्तरीत्याप्रख्यापनीयता स्यादिति भावः । स्वे स्वकीये
'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वार्त्मीये' इत्यमरः । विलोचने नेत्रे । द्वितीयाद्विवचनमेतत् ।
न तु यार्त्कचिदृगित्यर्थः । वितीर्य दत्त्वा प्रतिज्ञां सत्यसंधतामापूरयत्परिपूरयामास ।
समाश्रितवानित्यर्थः । सत्यसंधतानिर्वाहेण कीर्तिसंपादनतत्परा राजानो नात्महेतुं गण-
यन्तीति भावः । तव तु नैवंविधहेतुः, तस्मादाश्रुतं परिपालनीयमिति श्लोकद्वयस्य ता-
त्पर्यम् । वृत्तं पूर्ववत् । 'शैच्यः श्येनकपोताय स्वमांसं पक्षिणे ददा' । अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा
जगाम गतिमुत्तमाम् ॥' तथा च—'संश्रुत्य शैच्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः ।
प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे ।
याननानि स्वके नेत्रे उदृष्ट्वाविमना ददा' ॥' इत्येतच्छ्लोकद्वयस्यापि मूलम् ॥

यथेवमाश्रुतो न परिपाल्येन तां हि सत्यसंधसमानस्कन्धगर्हणरूपानर्थः समापते-
दित्याह—

असुरसमरवेलाजातवाधावसाने

वरगुगमदिज्ञस्त्वं प्रीतिपूर्वं यया मे ।

अशिथिलगुणबन्धाः सत्यसंधा नरेन्द्रा

जललिपिरिति कामं संगिरन्तां गिरं ताम् ॥ १९ ॥

असुरेति । असुरसमरवेलायां शम्बरासुरयुद्धसमये जाता समुत्पन्ना या बाधा-
सुरशस्त्रक्षतिजनितवेदना तस्या अवसानेऽन्ते । संग्रामादन्यत्रोपसरणेन तद्बाधाया
निर्वर्तितत्वादिति भावः । त्वं यया गिरा वाचा मे मह्यं वरयोर्युगं युगलम् । 'युग्मं तु
युगलं युगम्' इत्यमरः । प्रीतिपूर्वं बाधानिवर्तनजनितपरितोषपूर्वकं यथा तथा-
दिशो दत्तवानसि । पारितोषिकतया वरद्वयं दास्यामीति यां गिरमुक्तवानसीति भावः ।
तां गिरमशिथिलोऽविच्छिन्नो गुणबन्धो दानदाक्षिण्यादिगुणानुवृत्तिर्येषां ते । सद्गुण-
संपादनदृढीकरणतत्परा इत्यर्थः । 'संधा विधौ प्रतिज्ञायाम्' इत्यमरः । नरेन्द्रा राजानः ।
'नरेन्द्रः पार्थिवे राज्ञि विषवैद्येऽपि च स्मृतः' इति वैजयन्ती । तां गिरं जललिपिरिति
जलाक्षरविन्यासरूपेति । 'लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखिरुभे स्त्रियौ' इत्यमरः । काम-
मत्यन्तं संगिरन्तामालपन्ताम् । संभावनायां लोट् । दशरथवचनं जललिपिवदप्रतिष्ठि-
तमिति सत्यसंधकृतं गर्हणं संभविष्यतीत्यर्थः । सत्यसंधनरेन्द्रविरचिताद्वाक्यप्रति-
ष्ठाभङ्गप्रयुक्तगर्हणादन्यः को वानर्थपदार्थोऽस्ति संभावितानामिति भावः । जललिपेः
कर्मलेऽपि निपातेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेत्युक्तम् । अत्र गिरो जललिपिलरूपणाद्रूपकालं-
कारः । मालिनीवृत्तम् ॥

किं बहुना ।

किं बहुनेति । किंबहुना मन्मनोरथापरिपूरणे स्वस्या मरणं निश्चितमित्याह—

सत्योद्यां गिरमिह निर्वहस्व मा वा

सन्मानं भुवि न सहेय राममातुः ।

संस्थास्ये विषमुपभुज्य पश्यतस्ते

संनाहं त्यजसि न चेत्प्रवर्तमानम् ॥ २० ॥

सत्येति । गिरं वरयुगं दास्यामीत्येवंरूपां वाचं सत्येनोद्येति सत्योद्यां यथार्थ-
वाच्याम् । 'वदः सुपि क्यप्च' इति क्यप् । 'उपपदम्' इति समासः । इहेदानीं निर्वहस्व
समर्थयस्व वा उत्तमा वा मा निर्वहस्व । सत्योद्यां मृषोद्यां वा कुरुष्वेत्यर्थः । नात्र ममाभिनि-
वेश इति भावः । किंतु भुवि लोके राममातुः कौसल्यायाः सन्मानं राजमातृत्वप्रयुक्त-
सत्कारं न सहेय न क्षमिष्ये । सोढुं न शक्नुयामित्यर्थः । सहेर्लिङ् । रामसन्मानस्य
सह्यत्वेऽपि सपत्नीसन्मानस्य दैन्यावहत्वेन दुःसहत्वादिति भावः । अतः प्रवर्तमानं
संपद्यमानं संनाहं रामाभिषेकसंभ्रमं न त्यजसि चेत् न विस्मजसि यदि ते तव पश्यतः
सतः । पश्यन्तं त्वामनादृत्येत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । विषमुपभुज्य गरलमभ्य-
वहस्य । 'क्ष्वेडस्तु गरलं विषम्' इत्यमरः । संस्थास्ये मरिष्ये । हीनजीवनाद्वरं मरणमेवेति ।

भावः । 'संस्थाभारे स्थितौ मूर्तौ' इत्यमरः । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । अत्र रामायणश्लोकः—'तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्हास्यसि मे वरम् । अथैव हि प्रहास्यामि जीवितं तद्विमानिता ॥ अहं हि विपमयैव पीत्वापि हि तवाग्रतः । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिपिच्यते ॥' इति । प्रहापिणीवृत्तम्—'श्रौं जीं गस्तिदशयतिः प्रहापिणीयम्' इति लक्षणात् ॥

एवंवादिनीमेनां भूयोऽपि भूपतिरवदत् ।

एवमिति । एवंवादिनीमेनां कैकेयीं भूयः पुनरपि भूपतिर्दशरथोऽवददुवाच ॥ तदेवाह—

अयि कठिनहृदये, किमुन्मुक्तलोकमर्यादया दयापेतया त्वयेति ।

अयमिति । कठिनहृदये कठिनचित्ते । पुनः पुनरनुनयेऽपि मार्दवाभावाद्दृढदयस्येदं संबोधनम् । उन्मुक्ता परित्यक्ता लोकमर्यादा सतीपतिन्यायरूपा यथा तथा । समतिक्रान्तकुलवधूसनानारयेत्यर्थः । दयापेतया दयाहीनया । क्रूरयेति यावत् । त्वया किम् । कुम्भितवननं वक्षुमगुनितमित्यर्थः । 'कुत्साप्रश्रवितकैष्वाक्षेपे किञ्चन्द इष्यते' इति शाश्वतः ॥

अनर्थानेवाह—

नैवाभवस्त्वमिह शीलवतीषु गण्या

नैवाभजत्पितृमतां गणनां स रामः ।

नैवापमात्मजसुखान्यहमप्यनार्यै

नैवापमन्वु भरतेन न मे प्रदेयम् ॥ २१ ॥

नैति । हे अनार्यै दुःशीले, अत एव त्वमिह लोके शीलवतीषु सद्गुतिसंपन्नासु । सार्धपितृव्यर्थः । 'शीले स्वभावे सद्गुतौ' इत्यमरः । गण्या गणनीया नैवाभवो नैवासि । भुवो लङ् । परोपतापेऽप्यात्मनः श्रेयोऽभावेन भक्षितेऽपि लघुने व्याधिर्न निवृत्तः । 'अतश्चने गुणाप्राप्तिः' इत्यादिवदुभयत्राग्रीयर्थः । तथा स रामः पितृमतां जीवत्पितृकाणां राज्ञानां मध्ये गणनां संख्यां नैवाभजन्न प्राप्नोत् । पिशाचिकयेव त्वया कान्तस्य समाकिनित्करतान्निगृह्णन्व्याभिषेकादिगन्मानासिद्धेरिति भावः । तथाहमप्यात्मजैर्यानि गुणानि तानि नैवापम् । वार्धके पुत्रकृतोपचाराद्विजनितासौख्यानि नैव प्राप्नोमितीत्यर्थः । रामप्रवाजनेन महादुःखपूर्वकमरणस्यावश्यं भाविलादिति भावः । सर्वत्रैवकारोऽन्वधारणार्थकः । आप्नोनेलङ् । पुषादित्वाच्चेरञ्जदेशः । तथा भरतेन मे मद्यम् । निवापः पितृवर्षणम् । 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । तस्य संबन्धि नैवापम् । संबन्धापेऽङ् । अन्वृद्धकं न प्रदेयं न दातव्यम् । भरतस्यार्यत्वेऽप्यनार्यायास्तव दुर्भग-गर्भगंभूतव्यात् । 'सर्वाज्ञान्यपि सत्यानि दुष्येयुः क्षेत्रदोषतः' इति न्यायेना-

योग्यतया ममौर्ध्वदैहिकक्रिया न कर्तव्येत्यर्थः । भवन्मरणभयाद्रामे प्रवाजिते आत्मनोऽपि मरणं सुनिश्चितमेवेति भावः । अत्र परेतस्य निवापोदकमिष्टमेव । तथापि न देयमिति निषेधितत्वादनिष्टविधेरिवेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वात्तेन निजमरणमाक्षिप्यत इत्याक्षेपालंकारः । उक्तं च विद्यानाथेन—‘समानार्थतयानिष्टवि-
ध्याभासोऽप्याक्षेप इत्युपगम्यते । यथा चेष्टनिषेधस्याप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्, तथा अनिष्टविधेरप्यनुपपद्यमानतया आभासत्वम्’ इति । रामाभिषेकविधातेऽपि पुत्रस्य राज्यलोभः स्यादिति लोभेन शीलवतीगण्यत्वाभावाद्यनर्थीङ्गीकारत्वेऽपि स्वस्य वैधव्यं स्वपुत्रस्य पितृकर्माचरणानर्हत्वं चेत्यैहिकामुष्मिकविरुद्धमनर्थद्वयं स्यादिति वा मत्वा । अस्मादभिनिवेशाद्विरता भविष्यतीति मत्वानेन राज्ञा भरतनिवापाम्बुदाननिषेधो-
पन्यासेन निजनिधनं सूचितमिति परमरहस्यम् । अत्र रामायणश्लोकः—‘रामः कार-
यितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् । सपुत्रया लया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ॥’ इति ।
यद्वा भरतेन नैवापमम्बु मे न प्रदेयमिति काकुः । प्रदेयमेवेत्यर्थः । रामप्रव्रजनोत्तरक्ष-
णमेव निजमरणस्यावश्यं भावित्वात्तत्सानिध्याभावेन भरत एव ममौर्ध्वदैहिकक्रिया-
चरणतत्परो भविष्यतीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरं विद्यत इत्याह—

किं च ।

वासस्त्वचां भवतु किञ्चन तारवीणां

छायाद्रुमाश्च भवनानि भवन्तु धन्याः ।

कैकेयि तस्य शयनानि कथं भवेयु-

स्त्वच्चेतसोऽपि कठिनानि शिलातलानि ॥ २२ ॥

किं च । वास इति । हे कैकेयि, तस्य रामस्य । दिव्याम्बरधारिण इति भावः ।
तारवीणां तरुसंवन्धिनीनाम् । संवन्धार्थेऽण् । ‘टिड्ढाणञ्—’ इत्यादिना ङीप् । लचां
संवन्धि किञ्चन किञ्चित् । वल्कलादिकमित्यर्थः । ‘लक्खी वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्’
इत्यमरः । वासो वस्त्रं भवतु । तथा धन्याः श्रीरामस्य निवासत्वेन सफलजन्मानश्लोका-
प्रधाना द्रुमा वृक्षाश्छायाद्रुमा नमेरुतरवः । शाकपार्थिवादिलान्मध्यमपदलोपी समासः ।
‘छायावृक्षो नमेरुः स्यात्’ इति शब्दार्णवः । नीरन्ध्रद्रुमा वा भवनानि गृहाणि भवन्तु ।
दिव्यभवनसंचारिण इति भावः । किंतु लच्चेतसस्तव हृदयादपि कठिनानि कठोराणि ।
लच्चेत एवातिकठिनं ततोऽप्यतिकठिनत्वे तेषां योग्यता किं वक्तव्येति भावः । शिला-
तलानि शिलाप्रदेशाः शयनानि शय्याः कथं भवेयुः । वल्कलच्छायाद्रुमैर्यथाकथंचिदेव
यात्रा भविष्यति । किंतु शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यसंपन्नशरीरस्य हंसतूलिकातल्प-
खापोचितस्य कठिनतरशिलातलान्येव शयनानि भवितुं नार्हन्तीत्यर्थः । एतदेव मम
हृदयं निकृन्ततीति भावः । वृत्तं तु पूर्ववत् । रामस्य भावीनि शयनानि शिलातलानि

त्वचेतसोऽपि कठिनानि कथं भवेयुः । त्वचेतसः कठिनतराणि नैव । किंतु त्वचेतः शिलातलसमकठिनमिति ध्वन्यते ॥

एवं भर्त्रा भर्त्सिताप्यार्द्रचित्ता

नाभूदेपा मन्थराक्रान्तवृत्तिः ।

राकाचन्द्रे राजमानेऽप्येवाधं

वीरुच्छन्ना चन्द्रक्रान्तस्थलीव ॥ २३ ॥

एवमिति । एवमुक्तीत्या भर्त्सिता ताच्छील्येनेति भर्त्रा तेन प्राणेश्वरेण दशरथेन । ‘भृङ्स्ताच्छील्ये’ इत्यङ् । भर्त्सितापवादितापि । ‘भर्त्सनं त्वपवादनम्’ इत्यमरः । मन्थरया पिशाचकल्पया क्रान्ता छन्ना । निहुता इति यावत् । वृत्तिः सद्वर्तनं यस्याः सा । ‘वृत्तिर्वर्तनजीवने’ इत्यमरः । एषा कैकेयी राकाचन्द्रे पूर्णमाचन्द्रे । ‘पूर्णो राकानि-
शाकरः’ इत्यमरः । अवाधं मेघावरणादिप्रतिबन्धरहितं यथा तथा राजमाने प्रकाशमाने सत्यपि वीरुच्छन्ना लताच्छादिता । ‘लता प्रतानिनी वीरुत्’ इत्यमरः । चन्द्रक्रान्तस्थली चन्द्रक्रान्तमणिभूमिरिव । ‘जानपद-’ इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् । आर्द्रचित्ता स्नेहा-
र्द्रहृदया । रामाभिप्रेकविधाताभिनिवेशपराङ्मुखीति यावत् । नाभून्नासीत् । नहि दुष्टाक्रान्ताः प्रयत्नेनापि प्रकृतिं प्रतिपद्यन्त इति भावः । अत्र साङ्गो नञर्थकत्वान्माङ्गि-
लुङो नाशीरर्थत्वावकाशः । अत्र सति भर्त्सितत्वकारणे चित्तस्यार्द्राभावरूपकार्यानु-
दयाद्विशेषोक्तिरलंकारः । ‘तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते’ इति लक्षणात् । तथा मन्थराक्रान्तवृत्तित्वस्य विशेषणगत्या चित्तार्द्राभावाभावं प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिङ्ग-
मलंकारः । तथा च चन्द्रक्रान्तस्थलीवेत्यत्र उपमेति त्रयाणामन्योन्यसापेक्षितत्वात्संकरः । शालिनीवृत्तम् । ‘शालिन्युक्ता श्रीं तर्गा गोऽद्विधलोकैः’ इति लक्षणात् ॥

तदनु मुहूर्तमात्रमपि राममुखावलोकनसुखमनुबुभूषुर्दशरथः कुमार-
मानयेति सुमन्त्रमादिदेश ।

तदन्विति । तदनु कैकेयीचित्तस्यानार्द्राभावानन्तरं मुहूर्तमात्रं क्षणमात्रं घटि-
काद्वयमपि वा । समनन्तरं श्रीरामविरहस्यावश्यंभाषिलादिति भावः । एतेन कैकेय्या अनिवार्यनिश्चयत्वं अधर्मभीरो राज्ञो रामप्रव्रजनविनिश्चितत्वं च सूच्यत इत्यवगन्त-
व्यम् । ‘मुहूर्तमल्पकाले स्याद्वटिकाद्वितयेऽपि च’ इति विश्वः । राममुखावलोकनेन य-
न्मुखमानन्दस्तदनुबुभूषुरनुभवितुमिच्छुः । श्रीरामं दिदृक्षुः सन्नित्यर्थः । भुवः सन्नन्तात्
‘मनाशंसमिक्ष उः’ । दशरथः कुमारं राममानय समीपं प्रापयेति सुमन्त्रं नाम मन्त्रिण-
मादिदेशाज्ञापयामास ॥

१. ‘माभूत्’ इति पाठः. २. ‘निशायां’ इति पाठः. ३. ‘अनुबुभूषुः कुमारम्’ इति पाठः.

तेन सत्वरं राजभवनं प्रवेशितो रामः कृतप्रणामः पितरमथामूतमुखविकासमारादालक्ष्य चकितः किमिदमिति कैकेयीमन्वयुङ्क्त ।

तेनेति । तेन सुमन्त्रेण सत्वरमविलम्बितम् । राज्ञो विलम्बासहिष्णुत्वादिति भावः । 'सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च' इत्यमरः । राजभवनं दशरथगृहं प्रवेशितः सन् । विशेष्यन्तात्कर्मणि क्तः । रामः कृतप्रणामः कृताभिवादनः सन् अथामूतः पृथग्भूतः पूर्वापेक्षया विलक्षणो मुखविकासो वक्रश्रीर्यस्य तं पितरं दशरथमारात्समीपे । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । आलक्ष्य दृष्ट्वा चकितो भयसंभ्रान्तः सन् । इदं राज्ञो मुखविकासराहित्यं किम् । कुतो वा जातमित्यर्थः । इत्येवं कैकेयीमन्वयुङ्क्तापृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

सापि पापाशया प्रत्यवादीत् ।

सेति । ततः पापाशया पापाभिप्राया । दुःसंकल्पेति यावत् । 'आशयः स्यादतिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्वः । सा कैकेय्यपि प्रत्यवादीत्प्रत्युवाच । श्रीराम-प्रश्नस्योत्तरं ददावित्यर्थः । ददर्शुङ्क्षि सिचि वृद्धिः ॥

तदेव विवृणोति—

वत्स, प्रतिश्रुतवरद्वयनिर्वहणे निपुणेतरस्तातस्ते संप्रति सानुशयस्तनयवात्सल्यात्सत्यव्यत्यासत्रासाच्च गाढमगाधे शोकसागरे निमज्जतीति ।

वत्सेति । हे वत्स राम, ते तव तातः पिता । 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । संप्रतीदानीं प्रतिश्रुतं पूर्वं प्रतिज्ञातं यद्वरद्वयं तस्य निर्वहणे समर्थने । वरद्वयं समनन्तरं स्वयमेव परिहरिष्यति । निपुणः प्रवीणस्तस्मादितरः । असमर्थः सन्नित्यर्थः । 'प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः' इत्यमरः । अत एव सानुशयः समनःसंतापः सन् । 'रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः' इत्यमरः । तनये त्वयि वात्सल्यात्त्वेहात् । 'श्रीमान्निगधस्तु वत्सलः' इत्यमरः । तथा सत्यव्यत्यास्तेः भरताभिषेकाकरणं प्रयुक्तसत्यविपर्यासस्तत्रासात्तद्व्याच हेतोरगाधे गम्भीरे । दुस्तर इत्यर्थः । शोकसागरे दुःखार्णवे गाढं भृशम् । असंभावितोन्मज्जनमित्यर्थः । 'प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः' इत्यमरः । निमज्जति निमग्नो भवतीत्येवं प्रत्यवादीदिति पूर्वण संबन्धः ॥

किं तद्वरद्वयमित्याशङ्कयामाह—

वरद्वयं तावत्तव मुनिवृत्त्यैव वने वर्तनमवनेरवनं भरतस्येति ।

१. 'प्रवेशितस्ततः' इति पाठः. २. 'विलास' इति पाठः. ३. 'चकितमतिः' इति पाठः. ४. 'अगाधशोक' इति पाठः. ५. 'वन्यवृत्त्यैव' इति पाठः. ६. 'भरतस्य चेति' इति पाठः.

चरेति । वरद्वयं वरयुगलम् । तावच्छब्दोऽवधारणार्थकः । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । तव भवते मुनिवृत्त्या तापसवृत्त्यैव । एवकारो भेदबुद्धिजनकवृत्त्यन्तरव्यवच्छेदार्थकः । वने दण्डकावने वर्तनं चतुर्दशवत्सरावस्थानम् । तथा भरतस्यावनेरवनं भूरक्षणं च । 'अव रक्षणे' । कर्तरि ल्युट् । तव वनवास एको वरः, भरतस्य भूपरिपालनमपर इत्यर्थः । इति वाक्यसमाप्तिः । अथवा इति च प्रत्यवादीदिति संबन्धः । यद्वा इति वरद्वयं तावद्वरद्वयं खल्विलम्ब्यः ॥

रामस्तदाकर्ण्य प्रमुदितहृदयः कृताञ्जलिरेनां प्रति व्यजिज्ञपत् ।

राम इति । रामस्तद्वरद्वयमाकर्ण्य सविशेषं श्रुत्वा प्रमुदितहृदयो धीरोदात्ततया विकारमन्तः संस्तभ्य संतुष्टान्तःकरणः सन् । धीरोदात्तलक्षणं तु—'महासत्त्वोऽतिगम्भीरः कृपावानविकल्पनः । सुवर्णाचलवद्भीरो धीरोदात्तः सुसंमतः ॥' इति । एतेन धैर्यमुच्यम् । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिकाः । अतएव कृताञ्जलिविंशितकरसंपुटः । भक्तिविनयविधेयतालक्षणमेतत् । एनां कैकेयीं प्रति व्यजिज्ञापद्विज्ञापयामास ॥

तदेवाह—

भीतो भूभरतः किमम्य भरतः किंवा वनात्पावना-

व्रस्तोऽहं सगरान्ववायककुदस्तातः कुतः शोचति ।

दिव्यायाः सरितो निवापकरणाहृद्वीं प्रतिज्ञामिमा-

मावाभ्यामभिपूरयिष्यति न चेत्पुत्री कथं स्यादयम् ॥ २४ ॥

भीत इति । हे अम्य मातः । 'अम्या माताथ बाला स्यात्' इत्यमरः । 'अम्वार्थन-सोर्द्वस्वः' इति ह्रस्वः । अत्र सापत्न्यमात्रत्वेऽपि सांप्रतिकविरोधाचरणतत्परत्वेऽपि भर्तृप्रातिकूल्यपरायणत्वेऽपि स्वयं निर्विकारत्वादेवमामन्त्रितवानित्यवगन्तव्यम् । भरतस्त्वपुत्रो भूभरतो भूभारात् । न तु वृथा भूभारात् । 'पञ्चम्यास्तसिः,' 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । भीतो भयविभ्रान्तः किम् । न भीत एवेत्यर्थः । तथाहं रामः । पावयतीति पावनात्पवित्रताहेतोः । न तु नैरर्थक्यापादकात् । 'पूङ् पवने' । कर्तरि ल्युट् । वनात्तपोवनात् । पूर्ववत्पञ्चमी । व्रस्तो भीतः किम् । न व्रस्त एवेत्यर्थः । 'चतुर्दश दरत्रासौ भीतिर्भाः साध्वसं भयम्' इत्यमरः । अतः सगरस्य सगरचक्रवर्तिनोऽन्ववायस्य कुलस्य ककुदः श्रेष्ठः । अथवा सगरान्ववायानां राज्ञां श्रेष्ठः । 'वंशोऽन्ववायः संतानम्' इति पर्यायेष्वमरः । 'ककुद्वत्ककुदौ श्रेष्ठवृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वप्रकाशः । अत्र सगरान्ववायग्रहणं सर्वेऽपि सगरकुलोद्भवा भगीरथादयो राजानो दुस्तरप्रतिज्ञापारावारपारीणा एव, अतस्तत्कुलश्रेष्ठस्यास्येद्वक्प्रतिज्ञाकुल्यावतरणं कियदिति

सूचनार्थमित्यवगन्तव्यम् । अतोऽस्मत्पिता मादृशपुत्रजनको दशरथः कुतो हेतोः शो-
चति खिद्यति । न कुतोऽपि शोचितव्यमित्यर्थः । शोककारणयोरुभयोरप्यन्यतरस्या-
भावादिति भावः । तत्कुत इत्याशङ्क्याह—दिविभवा दिव्या तस्याः सरितो वियद्ग-
ङ्गाया निवापकरणात्पितृतर्पणाञ्जलिविधानात् । अस्मत्पूर्वमहाराजभगीरथकर्तृकादिति
भावः । ‘निवापः पितृतर्पणम्’ इत्यमरः । लघ्वीमत्पाम् । न ततोऽप्यधिकां वेल्यर्थः ।
‘वोतो गुणवचनात्’ इति ङीप् । इमां प्रतिज्ञां वरद्वयरूपाम् । अयमस्मत्तातः । आ-
वाभ्यां स चाहं चावाभ्यां साधनभूताभ्याम् । भरतेन मया चेत्यर्थः । ‘त्यदादीनि
सर्वैर्नित्यम्’ इति सर्वग्रहणादत्यदादिना भरतेन सहास्मदसत्यदादित्वादेकशेषः । ‘युवावौ
द्विवचने’ इत्यावादेशः । ‘युष्मदस्मदोरनादेशे’ इत्यकारोऽन्तादेशश्च । नाभिपूरयिष्यति
चेन्न निर्वह्यिष्यति चेत् । कथं कुतः पुत्री प्रशस्तपुत्रवान् । प्रशंसायामिनिः । स्याद्भ-
वेत् । न स्यादेव । पुंनान्नो नरकात्रायत इति व्युत्पत्त्या अनन्यसाधारणनिरयोद्धरणै-
कसूत्राणां पुत्राणामस्माकं जनने बहुक्लेशभागिनोऽस्य राज्ञोऽस्मत्पूर्वराजस्य निर्व्यूहप्र-
तिज्ञापेक्षया अल्पतराया अस्या निर्वहणाभावे कुतो वा नः पुत्रशब्दवाच्यता । कु-
तो वायं पुत्रवानस्यात् । तस्मादावाभ्यामेतदङ्गीक्रियते । तातेनापि न शोचितव्यमि-
त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥

वनभुवि तनुमात्रत्राणमाज्ञापितं मे

सकलभुवनभारः स्थापितो वत्समूर्ध्नि ।

तदिह सुकरतायामावयोस्तर्कितायां

मयि पतति गरीयानम्ब ते पक्षपातः ॥ २५ ॥

वनेति । हे अम्ब, मे मह्यं वनभुवि कान्तारसीमि तनुमात्रस्य मामकदेहस्यैकस्यैव
त्राणं रक्षणम् । अल्पभारभरणमित्यर्थः । आज्ञापितमादिष्टम् । ममैतत्सुकरमिति भावः ।
किंतु वत्सो बालः । भारोद्वहनासमर्थ इति यावत् । तस्य भरतस्य स्वगर्भसंभूतस्य मूर्ध्नि
शिरसि सकलभुवनभारोऽशेषभूभारः । गुरुतरत्वादुर्वह इत्यर्थः । स्थापितो निक्षिप्तः ।
‘भुवनं विष्टपे लोके सलिलेऽपि वियत्यपि’ इति विश्वः । ततस्तस्माकारणादिहास्मिन्कार्य-
द्वये विषये । आवयोः । भरतस्य मम चेत्यर्थः । सुकरतायां सौकर्ये तर्कितायामालोचितायां
सत्यां गरीयान्गुरुतरः । गुरुशब्दादियसुनि ‘प्रियस्थिर—’ इत्यादिना गुरोर्गारादेशः । ते
तव पक्षपात आदरो मयि पतति प्रसरति । स्वतनये भरते सपत्नीनन्दने मयि चादरा-
नादराभ्यां सुखासुखसंपादकराज्याभिषेकवनवासविधानार्थं प्रयत्नः कृतः, सोऽयं
विचार्यमाणे विपरीतो जातः । अतस्तदेतद्गुरुकरणप्रवृत्तौ मर्कटभावन्यायप्रायं सुखार्थं
चन्दनलेपे वातोद्रेकप्रसङ्गकल्पं चाभूदित्यर्थः । अत एव विषमालंकारः—‘विरुद्धकार्य-
स्योत्पत्तिर्ग्रानार्थस्य वा भवेत् । विरुपघटना सा स्याद्विषमालंकृतिस्त्रिधा ॥’ इति लक्षणात् ।
मालिनीवृत्तम् ॥

आत्मां तावदुक्तिरचना । सुनिश्चितं वक्तव्यान्तरमस्तीत्याह—

किं च ।

किं चेति ।

तत्प्रकारमेवाह—

तातः स्ववाचा व्यवहृत्य हृद्यं

वत्साभिपेकोत्सवमङ्गलं मे ।

प्रणामसंज्ञस्य मयार्पितस्य

किं पूर्णपात्रस्य न पात्रमासीत् ॥ २६ ॥

तात इति । तातोऽस्मत्पिता स्ववाचा स्वमुखोच्चारितेन नियोगवचनेन । भवद्वचने-
नैव भरताभिपेकमभिनन्दयतो मम स्ववचनेन चेत्किमु वक्तव्यमिति भावः । हृद्यं मनो-
हरं वत्सस्योभयोरप्युपलालनीयस्य भरतस्याभिपेको मूर्धाभिपेकः स एवोत्सवः 'उ-
त्सूते हर्षमित्येष उत्सावः परिकीर्तितः' इत्युक्तलक्षणः स एव मङ्गलं कल्याणं मे मङ्गलं
व्यवहृत्योक्ता । कथयित्वेति यावत् । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः । मयार्पितस्य
दत्तस्य प्रणामसंज्ञस्य नमस्काराख्यस्य पूर्णपात्रस्योत्सवादिषु देयवस्तुनः पात्रं योग्यो
नासीत्किं न जातः किमिति काकुः । तातेन भरताभिपेकः कियत इति वक्तव्यम् । मया
चाद्रीकारपूर्वकं नमस्कर्तव्यं चेत्यर्थः । सत्यसंधस्य स्वस्य स्वमुखोच्चारणे कः संकोचः । ततो
निःसंकोचं वदलिति तात्पर्यम् । 'उत्सवादिषु यदेयं पूर्णपात्रं तदुच्यते' इत्यभियुक्ताः ।
'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । अत्र नासीत्किमिति काका राज्ञो योग्यतापादन-
द्वारा रामस्य भरताद्रीकरणमाक्षिप्यत इति गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । तदुक्तम्—'अगूढमपर-
स्याहं वाच्यसिद्धिदमस्फुटम् । संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काका क्षिप्तममुन्दरम् ॥' इति ।
श्रुतमुपजातिः ॥

तत्क्षणमशनिहृत इव पर्वतः, सर्वतः परीतद्वदह्न इव वनस्पतिः,
दिवस्पतिपदभ्रंशविधुर इव नहुषः पपात निःसंज्ञः पङ्क्तिरथः ।

तत्क्षण इति । तस्मिन्नेव क्षणे । रामस्य भरताभिपेकाद्रीकारसमय इत्यर्थः ।
अत्यन्तगंयोगे द्वितीया । पद्मिस्थो दशरथः । 'पद्मिदृष्टोऽपि दशमम्' इत्यमरः ।
अशनिहृतो वज्रविदारितः पर्वत इव । सर्वतः समन्तात्परीतद्वदहनो व्याप्तदवाग्निर्वन-
स्पतिवृक्ष इव । 'वनस्पतिवृक्षमात्रे विना पुष्पः फलद्रुमः' इति विश्वः । दिवः स्वर्गस्य
पतिर्दिवस्पतिरिन्द्रः । 'शतमन्युर्दिवस्पतिः' इति पर्यायेष्वरः । 'पथ्याः पतिपुत्र—'
इत्यादिना अलङ्कितकस्कादित्वादिसर्जनीयस्य सत्वम् । तस्य पदाङ्गशेन प्रच्युत्या विधुरो
विक्षिप्तः । 'विधुरः पन्थपते स्यात्कष्टविशिष्टयोरपि' इति वज्रयन्ती । नहुषो ययाति-

पितेव निःसंज्ञो विचेतनः सन् पपात । रामविरहासहिष्णुत्वान्मुमूर्च्छेत्यर्थः । पुरा किल नहुषः कुतश्चित्पुण्योदयात्स्वर्गे इन्द्रत्वं प्राप्य तत्र निजाहंकारहुंकारप्रकोपितेन कुम्भ-संभवेन भुजङ्गो भवेति शप्तः स्वर्गपदात्प्रच्युतो भुवि पपात—इति पौराणिकी कथा । वक्ष्यति चारण्यकाण्डे । उपमालंकारः ॥

ततः सा पितृनिदेशमाचरेति राममादिदेश ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं सा कैकेयी पितुर्दशरथस्य निदेशमाज्ञामाचर विधेहीति राममादिदेशाज्ञापयामास ॥

ततो रामः किमकार्षीदित्यत आह—

स एषः ।

मातुराज्ञां वहन्मूर्धा मालामिव महायशाः ।

वनाय रामो वव्राज जगतामवनाय च ॥ २७ ॥

स इति । योऽयं कैकेय्याज्ञप्तः स एष महायशाः कीर्तिसंपन्नो रामो मातुः कैकेय्या आज्ञां वनवासाय व्रजेत्येवंरूपशासनं मालां पुष्पस्रजमिव मूर्धा वहन् शिरसा धारयन्नि-
त्यादरोक्तिः । वनाय । दण्डकावनं प्रतीत्यर्थः । ‘क्रियार्थोपपद—’ इत्यादिना चतुर्थी ।
तथा जगतामवनाय जगद्रक्षणाय च वव्राज जगाम । वनं प्रति गन्तुमैच्छदित्यर्थः ।
वनवासे दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनाभ्यां लोकनिर्वाहस्य जायमानत्वाजगतामवनाये-
त्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । उपमालंकारः ॥

असौ समासाद्य सद्यः कौसल्यासदनमभिषेकप्रतिबन्धं कैकेयीनिर्व-
न्धमात्मनश्च वनवासं प्रणामानन्तरं तस्यै न्यवेदयत् ।

असाविति । असौ रामः सद्योऽविलम्बेन कौसल्यासदनं निजमातृगृहं समासाद्य
प्रविश्याभिषेकस्य निजराज्याभिषेकस्य प्रतिबन्धमन्तरायभूतं कैकेय्या निर्वन्धं संकटम् ।
वरद्वयाख्यपाशेन राजानं निर्वन्ध्य भरतस्याभिषेकप्रवर्तनरूपाभिनिवेशमित्यर्थः ।
तथा आत्मनो वनवासं च प्रणामानन्तरं नमस्कारानन्तरकाले तस्यै कौसल्यायै न्यवेद-
यत् । कथितवानित्यर्थः ॥

सैतदाकर्ण्य विदीर्णहृदया विषदिग्धमुखशिलीमुखविद्धश्रवणयुगलेव
सहसा निपेत्य विललाप ।

सैतदिति । सा कौसल्या एतद्रामवनवासवचनमाकर्ण्य श्रुत्वा विदीर्णहृदया
विदलितान्तरङ्गा सती । तस्य वज्रप्रहारप्रायत्वादिति भावः । शिली शल्यं मुखे यस्य

१. ‘निदेशविचारमचिरम्,’ ‘निदेशमविचारम्’ इति च पाठः. २. ‘समासाद्य कौसल्या’
इति पाठः. ३. ‘एतत्’ इति पाठः. ४. ‘भूम्यां निपत्य’ इति पाठः.

शिलीमुखम् । विपदिग्धं विपरुषितं मुखमग्रभागो यस्य स तथोक्तो यः शिलीमुखो चाणः ।
 'मुत्तं स्यादग्रभागेऽपि', 'अलिवाणौ शिलीमुखौ' इत्युभयत्राप्यमरः । तेन विद्धं संप्रहृतं
 श्रवणयुगलं कर्णयुग्मं यस्याः सा तथोक्तेवेत्युत्प्रेक्षा । तथा चैतद्वचनस्य विशिष्टवाणव-
 दत्यन्तदुःसहत्वं सूच्यते । सहसा शीघ्रम् । 'खरादिपाठादव्ययम्' इति शाकटायनः ।
 निपत्य भुवि पतित्वा । स्थातुमशक्यत्वादिति भावः । विललाप परिदेवनवती बभूव ।
 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ॥

तदेवाह—

रेखारथाङ्गसरसीरुहशङ्खचिह्ने

क्षेमंकरे तव करे जगतां त्रयाणाम् ।

कान्तारकन्दखननं रचयेति नून-

मावद्भवान्प्रतिसरं भगवान्वसिष्ठः ॥ २८ ॥

रेखेति । रेखा एव रथाङ्गानि चक्राणि च सरसीरुहाणि च शङ्खाश्च । रथाङ्गाद्याका-
 ररेखा इत्यर्थः । ते चिह्नानि यस्य तस्मिन् । सामुद्रिकशास्त्रोक्तमहाभाग्यसंपत्तिसूचक-
 तथा तादृग्लक्षणलक्षित इत्यर्थः । त्रयाणां 'जगतां भूर्भुवःस्वर्लोकानां स्वर्गमर्त्यपाता-
 लानां वा । उपलक्षणमेतत् । अशेषलोकानामित्यर्थः । क्षेमं करोतीति क्षेमंकरे शुभकरे ।
 'क्षेमप्रियमद्रेऽण्व' इति खच् । 'अर्धाद्विपद्-' इत्यादिना मुमागमः । तव करे हस्ते ।
 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । कान्तारे अरण्ये कन्दानामभ्यवहारोचितानां
 मूलविशेषाणां खननमवधारणम् । 'कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्' इत्यमरः । रचय विधेहि ।
 जीवनोपायार्थमिति भावः । इति मत्वेति शेषः । भगवान् । 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूताना-
 मगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणो वसिष्ठः
 प्रतिसरं हस्तसूत्रमावद्भवान्निवृद्धवान्नूनम् । अन्यथा कथमेवं भवेदिति भावः ।
 'ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अत्र राज्याभिषेकाङ्गत्वेनामु-
 क्तस्य प्रतिगारस्य कन्दखननार्थत्वेनोत्प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षा । सा च नूनमिति व्यञ्जकसद्भा-
 वाद्वाच्या । 'यत्रान्यधर्मसंवन्धादन्यत्वेनोपकीर्तितम् । प्रकृतं हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्प्रेक्षां
 प्रचक्षते ॥' इति लक्षणात् ॥

अत्रान्तरे रामाभिषेकविधानमसहमानो निरुडाभिमानो लक्ष्मणस्तावदूच इत्याह—

तत्र सौमित्रिर्गतिमात्रप्रवृद्धमन्युः शतमन्युसमानमेवमग्रजमकथयत् ।

तत्रेति । तत्र कौसल्याविलापसमये । मुमित्राया अपत्यं सौमित्रिलक्ष्मणः । 'वद्वा-
 दिन्वर्थ' इतीदृप्रत्ययः । अतिमात्रप्रवृद्धमन्युः श्रीरामवनवासकथायाः श्रोतुमशक्य-
 तादत्यन्तप्रवृद्धकोपः सन् शतमन्युसमानं भोगिश्वर्यादिसंपत्त्या इन्द्रतुल्यमित्युपमा ।
 अग्रजं ज्येष्ठभ्रातरं श्रीरामं प्रत्येवं वक्ष्यमाणरीत्याकथयदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

आर्य, अकार्यमिदं लोकगर्हणार्हायाः कैकेय्या वचसा रजसा जरसा च समाक्रान्तस्वान्ततया कृत्याकृत्यविवेकमूकस्य राज्ञः प्रज्ञाशैथिल्यान्निःसृतेन वचसा संत्यज्य राज्यमटवीपर्यटनं विधातुम् ।

आर्येति । हे आर्य पूज्य, इदमेतदकार्यमयुक्तम् । तवैतन्नोपपद्यत इत्यर्थः । किमिदमिलत आह—लोकेति । लोकगर्हणार्हाया ईदृगकार्यकरणशीलत्वाल्लोकनिन्द्यायाः । 'कुत्सा निन्दा च गर्हणे' इत्यमरः । कैकेय्या वचसा विप्रलोपेन रजसा रजोगुणेन च । 'रजो रजोगुणे धूलौ परागार्तवयोरपि' इति शाश्वतः । जरसा वार्धकावस्थया च । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जराशब्दस्य जरसादेशः । समाक्रान्तस्वान्ततया समभिभूतान्तःकरणतया हेतुना । 'स्वान्तं हन्मानसं मनः' इत्यमरः । कृत्याकृत्यविवेकमूकस्य कार्याकार्यविवेकशून्यस्य । उक्तत्रितयमध्य एकैकमप्यनर्थाय भवति । मेलने तु किमु वक्तव्यमिति भावः । राज्ञः प्रज्ञाशैथिल्याद्बुद्धिमान्धात्रिःसृतेन वचसा निर्गतेनानर्थकवाक्येन राज्यं प्रजापरिपालनात्मकं राजकृत्यं संत्यज्य विहाय । अटवीपर्यटनमरण्यसंचारं विधातुं कर्तुम् । अकार्यमिति पूर्वेण संबन्धः ॥

ननु भवतु यथा तथा वा । श्रेयस्कामेन पुंसा गुरुनिदेशोऽवश्यं कर्तव्यः । अन्यथा निषेधस्मरणादित्याशङ्क्य तत्र युक्तिं वक्ति—

किं तु । तुभ्यमनभ्यर्थमानाय प्रथममेव पित्रा प्रदत्ता ननु पृथिवी ।

किं त्विति । किं तु । ततः किमुच्यते चेदित्यर्थः । अनभ्यर्थमानायाचमानाय । पुनःपुनर्याच्जानिर्वन्धेनानुपद्रवकारिण इत्यर्थः । अभ्यर्थमानायैव दत्तं पुनर्न प्राप्यम् । अनभ्यर्थमानाय चेत्किमु वक्तव्यमिति भावः । 'अत्रेमेऽर्थयतेरर्था याचे याच्नावरोधने' इति वचनात् । तुभ्यं भवते । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । पित्रा पृथिवी भूः प्रदत्ता ननु वितीर्णा खलु । अतः प्रगृहीतायाः पुनरग्रहणेन तवापि प्रतिग्रहपरित्यागदोषः । तस्यापि नन्वयं दत्तापहरणदोषः । तस्मादुभयतारकत्वात्त्वया पुनरवश्यं पृथ्वी ग्राह्येति तात्पर्यम् ॥

ननु तथापि न ममायं धर्मः पुरुषार्थव्याहृतिहेतुत्वादिति न सन्तव्यम् । 'क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम्' इति मनुवचनात् । वस्तुतो धर्ममार्गभ्रंशेऽपि सम्यक्प्रजापालनतत्परस्य पुरुषस्य मोक्षसाधकत्वादित्याह—

क्षत्रधर्मोऽपि धैर्म्यात्पथः प्रमाद्यापि वर्णाश्रमरक्षणतः समीचीनः प्रायेण पुरुषं निश्रेयसे नियोजयेत् ।

१. 'न कार्यम्' इति पाठः. २. 'लोकगर्हणीयायाः' इति पाठः. ३. 'वचसा जरसा' इति पाठः. ४. 'सत्यात्पथः' इति पाठः. ५. 'प्रमाद्योऽपि' इति पाठः.

क्षत्रेति । समीचीनः समर्थः क्षत्रधर्मः क्षत्रियकुलाचारोऽपि । वस्तुस्वभावावधार-
णार्थकोऽयमपिशब्दः । धर्मादनपेतो धर्म्यः । ‘धर्मपत्यर्थन्यायादनपेते’ इति यत्प्र-
त्ययः । तस्मात्प्रथो मार्गात् । ‘जुगुप्साविराम-’ इत्यादिना पञ्चमी । प्रमाद्यापि प्र-
मादं प्राप्यापि । धर्ममार्गानवहितो भूत्वापीत्यर्थः । वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रमा ब्रह्म-
चर्यादयः, तेषां रक्षणतः परिपालनाद्वेतोः प्रायेण भूम्ना । ‘प्रायो भूयन्तगमने’ इत्य-
मरः । पुरुषम् । नितरां श्रेयो निश्रेयसम् । ‘अचतुर-’आदिना सूत्रेणाचप्रत्ययान्तो निपा-
तितः । तस्मिन्सकलपुरुषार्थाध्यक्षे नियोजयेत्प्रवर्तयेत् । मोक्षाधिकारिणं कुर्यादित्यर्थः ।
कुतश्चित्कारणाद्धर्ममार्गप्रमादेन वैगुण्येऽपि स्वधर्मत्वात्सम्यक्प्रजापरिपालनात्मकस्य क्ष-
त्रधर्मस्य मुनिमनोचिताटवीपर्यटनरूपपरधर्मानुष्ठानापेक्षया श्रेष्ठत्वाच्चेयस्करत्वं संभ-
वति । ‘श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भया-
वहः ॥’ इति भगवद्वचनादिति भावः ॥

अथ दैवबलाद्भवेनापि पौरुषस्य पुरुषार्थसमर्थनसामर्थ्यसंभवात्क्षत्रधर्मनिर्वाहकः
पुरुषकार एव समाश्रयणीय इत्याह—

नियतं नियतिवलमतिलङ्घ्य पौरुषमेव धीरस्य पुरुषार्थान्सैमर्थयेत् ।

नियतमिति । पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषकार एव । ‘पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे
कर्मणि तेजसि’ इति विश्वः । युवादित्वादण् । अवधारणार्थेऽयमेवकारः । नियतं नि-
श्चितं यथा तथा । नियतिवलं दैवबलम् । ‘नियतिर्नियमे दैवे’ इति विश्वः । अतिल-
ङ्घ्यातिक्रम्य । धीरस्य धैर्यशालिनः पुंसः पुरुषार्थान्धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषा-
र्थान्समर्थयेद्विर्वहेत् । स्वशक्त्या पौरुषनिर्वाहस्यैव पुरुषार्थलाभः । नलन्यस्य । अतः
पुरुषकार एव समाश्रयणीय इति भावः ॥

इत्थं स्वमतमुपन्यस्य तस्य फलितमाह—

मा भूत्त्वत्पदपद्मयोररुणिमा कान्तारसंचारतः

पाणौ पाटलिमा मनाक्प्रसरतु ज्याकर्पणादेव मे ।

कैकयीपरिभूततातवचने नम्रो भवान्मा स्म भू-

त्किंचिन्मामकमार्य शौर्यजलधे नम्रं धनुर्वर्तताम् ॥ २९ ॥

मा भूदिति । हे आर्य पूज्य, शौर्यजलधे । अपारशौर्यसंपन्नेत्यर्थः । त्वत्पदपद्मयो-
र्भयभरणारविन्दयोः कान्तारसंचारतोऽरण्यसंचारादरुणिमा आरुण्यम् । लौहिल्य-
मिति यावत् । ‘वर्णदृष्टादिभ्यः प्यञ्’ इति चकारादिमनिच् । मा भून्मास्तु । ‘माङि लुङ्’
इत्याशिपि लुङ् । किंतु ज्याकर्पणान्मोर्व्याकर्पणात् । ‘मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः’ इत्य-

१. ‘नियतेवल’ इति पाठः. २. ‘पुरुषस्य धीरस्य’ इति पाठः. ३. ‘समर्थयेत्’ इति
पाठः. ४. ‘किं वा’ इति पाठः.

मरः । मे मम पाणौ हस्त एव पाटलिमा रक्तिमा । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । पूर्ववदिमनिच् । मनागीषत्प्रसरतु प्रवर्तताम् । तथा भवान्कैकेय्या परिभूतस्य विमोहितस्य तातस्य पितुर्वचने विषये नम्रः प्रह्वः । विधेय इति यावत् । मा स्म भूत् । मा भूयादित्यर्थः । स्तनैवचनस्यानादरणीयत्वादिति भावः । 'स्रोत्तरे लङ् च' इति चकारादाशीरर्थे लङ् । 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेधः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषत्वम् । किंतु किञ्चिदीषन्मामकं मदीयम् । 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः । धनुर्नम्रं सत् वर्तताम् । स्त्रीपरतन्त्रस्य पितुर्वचननियन्त्रिततया कान्तारसंचारतत्परो मा भव । किंतु मौर्व्याकर्षणपूर्वकं मदीयं धनुरायम्य बाणप्रयोगेण कार्याकार्यविचारविधुरममित्रभूतं पितरं हनिष्यामीत्यर्थः । तथा च रामायणे—'प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या संतुष्टो यदि नः पिता । अमित्रभूतो निःशङ्कं वध्यतां वध्यतामिति ॥' तथा स्मृतिश्च—'गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥' इति । लक्ष्मणो धीरोद्धतत्वादित्यमुक्तवानित्यनुसंधेयम् । लक्षणं तु—'दर्पमाश्चर्यभूयिष्ठश्चण्डवृत्तिर्विकत्थनः । मायावी सुलभक्रोधः स धीरोद्धत उच्यते ॥' इति । अत्र साम्न्यैकलेन प्राप्तयोः श्रीरामपादपद्महस्तारुणिमपाटलिप्रोः श्रीरामपादपद्मारुणिमानं कठोरोक्त्या वर्जयित्वा पाणौ नियमनादेकः परिसंख्यालंकारः । तथोत्तरार्धे श्रीरामधनुर्नम्रत्वयोः प्राप्तयोः श्रीरामनम्रत्वं वर्जयित्वा धनुषि नियमनादपर इति तयोर्मापेक्षितत्वात्संकरः । 'एकस्य वस्तुनः प्राप्तावनेकत्रैकदा यदा । एकत्र नियमः सा हि परिसंख्या निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

एवमाचक्ष्णानं लक्ष्मणं रामः सान्त्वयन्नेवावोचत् ।

एवमिति । एवमुक्तरीत्याचक्ष्णानं वदन्तम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्माद्धातोः शानच् । लक्ष्मणं रामः सान्त्वयन्सामवादैरुपलालयन्नेव । 'साम सान्त्वमुभे समे' इत्यमरः । अवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

वत्स, सवितृवंशजातानां पितृनिदेश एव देशिकः सर्वकर्मसु ।

वत्सेति । हे वत्स लक्ष्मणेत्यादरेणामन्त्रणम् । सवितृवंशजातानां सूर्यवंशोद्भवानां राज्ञां पितृनिदेशः पितृनियोग एव सर्वकर्मसु सकलकार्येषु देशिक आचार्यः । उपदेष्टेति यावत् । सूर्यवंशोद्भवाः सर्वे पितुराज्ञापरिपालनतत्परा एवेत्यर्थः । अतो नास्माकमिदं विरुद्धमिति भावः ॥

न केवलमस्माकमियं मर्यादा, किंतु पूर्वेषामन्येषामपीत्याह—

वहवः खलु पितृनिदेशगौरवाद्गोहृत्यामपि मातृवधमपि तारुण्यविनि-

मयमपि कण्डुरैणुकेयपूरुप्रभृतयः कुर्वाणा निर्विचारमाचारवता-
मग्रण्या इति गण्यन्ते ।

वहव इति । कण्डुर्नाम महापिः । रेणुकाया अपत्यं रेणुकेयो जामदग्न्यो रामः ।
'स्त्रीभ्यो ङक्' । पूरुर्ययातिनन्दनः । प्रभृतिग्रहणात्सगरपुत्रादयः । कण्डुश्च रेणुकेयश्च
पूरुश्चेति द्वन्द्वः । ते प्रभृतिरादिर्येषां ते तथोक्ताः । वहवोऽनेके पूर्वं महात्मानः पितृ-
निदेशे पित्राज्ञायां गौरवादादरातिशयात् गोहत्यामपि । न तु यस्यकस्यचिजन्तोर्ह-
त्याम् । 'हनस्त च' इति हन्तेर्भावे क्यप् । तकारश्चान्तादेशः । स्त्रीलं लोकात् । तथा
मातृवधमपि । न तु यस्याः कस्याश्चित्त्रियो वधम्, तथा तारुण्यस्य यौवनस्य विनि-
मयो बुद्धिपूर्वकपरिवृत्तिस्तमपि । न तु यस्यकस्यचिद्वयसो विनिमयम् । अत्यन्ता-
कृत्यविनियोजक एव पितृनिदेशो न लङ्घनीयः, इत्यत्कालवनवासविनियोजकस्तु
किं वक्तव्यमित्यपिशब्दत्रयार्थः । निर्विचारं विचाररहितं यथातथा धर्मशास्त्रनिषिद्धं
गोहत्यादिमहापातकं कथंकारं कर्तुमुपयुक्तं स्यादिति शङ्काशून्यमित्यर्थः । कुर्वाणा
आचरितवन्तः । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् । तेनाचरणेनाचारवतां सदाचारसंपन्नाम् ।
अग्रं नयन्तीत्यग्रण्यः श्रेष्ठाः । 'सत्सूद्रिप—' इत्यादिना क्तिप् । 'अग्रप्रामाभ्यां न-
यतेणो वक्तव्यः' इति णत्वम् । इत्येवं गण्यन्ते संख्यायन्ते । प्रशस्यन्ते खल्वित्यर्थः ।
पितृनिदेशं गुरुमाकुर्वतामीदृगकार्यकरणमेव प्रशंसाहेतुरभूत् । किमुत वनवारादिकार्य-
करणमिति भावः ॥

उक्तमर्थं निगमयति—

तस्मादवश्यं वश्य एव पितुरवगाहे गहनमिति ।

तस्मादिति । यस्मात्पितृनियोगोऽवश्यमनुष्ठेयस्तस्मात्कारणादित्यर्थः । अवश्यं
निश्चितं पितुर्वश्यो वशं गत एव सन् । न तु विमत इत्येवकारार्थः । 'वशं गतः' इति
यत्प्रत्ययः । गहनमग्रण्यमवगाहे प्रविशेत्यवोचतेति पूर्वेण संबन्धः । अत्र रामायणम्—
'ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा । गोर्हता कण्डुना धर्मं जानतापि विपश्चिता ॥
जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् । कृता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारणात् ॥
अस्माकं तु कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः । खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥'
इति । पुरुस्तु न रामायणे संगृहीतः । तस्येयं कथा महाभारतादौ कथिता—पूर्वं
शुक्रशापवशादसमयसंप्राप्तदुःसहजराभारविह्वलेन पित्रा ययातिना नियुक्तः पूरुः
स्वनादप्यं तस्मिं दत्त्वा तज्जरां स्वयं गृहीतवानिति । अत्र गोहत्याशुद्विष्टक्रमेण कण्डु-
दीनानुद्देशात्क्रमापरनामा यथासंख्यालंकारः—'उद्दिष्टानां पदार्थानां पूर्वं पश्चाद्यथाक-
मम् । उद्देशो नु भवेद्यत्र तद्यथासंख्यमुच्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

१. 'नृकुण्ड' इति पाठः. २. 'कुर्वाणास्तोऽपि इति पाठः.

तत्र विस्तृतपुत्रवात्सल्या कौसल्या तेन सह गन्तुमभिलषन्ती
कृतप्रणामेन रामेण सविनयमेवमभिहिता ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये विस्तृतपुत्रवात्सल्या समधिकपुत्रलोहा कौसल्या तेन
सह पुत्रेण साकं गन्तुम् । वनं प्रतीति शेषः । अभिलषन्ती कामयमाना सती । कृतप्रणा-
मेन विहितनमस्कारेण रामेण सविनयं सप्रश्रयमेवं वक्ष्यमाणरीत्याभिहितोक्ता ॥

तत्प्रकारमेवाह—

कान्तारभाजि मयि केकयराजपुत्र्याः

कार्कश्यकन्दलितया दलितस्य वाचा ।

तातस्य शोकदहनग्लपितं शरीरं

मातस्त्वया न तु कदाचिदुपेक्षणीयम् ॥ ३० ॥

कान्तारेति । हे मातः, मयि कान्तारभाजि अरण्यं गते सति । केकयराजपुत्र्याः
क्षत्रियतनयायाः । अतः क्षात्रयुक्तमेव करिष्यतीति भावः । कार्कश्येन क्रौर्येण ।
'कर्कशं कठिनं क्रूरम्' इत्यमरः । कन्दलितयोत्पन्नया वाचा । शस्त्रधाराकल्पयेत्यर्थः ।
दलितस्य विदारितस्य । पीडितस्येत्यर्थः । तातस्यास्मत्पितुः संवन्धि शोकदहनग्ल-
पितं मद्विरहजनितशोकानलेन पीडितम् । संतप्तमिति यावत् । शरीरं त्वया कदाचि-
त्क्षणमात्रमपि नोपेक्षणीयं नानादरणीयम् । तुः अवधारणार्थकः । किंतु तत्तत्कालोचि-
तोपचारैः सर्वदा परितोषणीयमित्यर्थः । वाक्छलविदलनमेव दुःसहम्, तत्रापि शोका-
नलसंतापश्चेत्किमु वक्तव्यम् । नखत्रणोपरि मुसलघातप्रयत्नादिति भावः । मयैकेनैव
वनं प्रति गम्यते । पतिदेवताया त्वया तु तदुपचारतात्पर्येण गृह एव स्थातव्यमिति
भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः सा तनयस्य स्वस्त्ययनाय समस्तदेवताकीर्तनपुरःसरीमाशिष-
माचक्षे ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं सा कौसल्या तनयस्य रामस्य स्वस्त्ययनाय । माङ्गल्य-
संपादनार्थमित्यर्थः । समस्तदेवताकीर्तनपुरःसरीमिन्द्रादिसकलदेवतास्तुतिपूर्वकाम् ।
'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तः' इति टप्रत्यये 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । आशिषमाचक्ष
उवाच । 'यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥'
इत्याद्याशीर्वादं चकारेत्यर्थः ॥

तदनु रामस्तामभिवन्द्य निष्क्रान्तः प्रक्रान्तनेपथ्यायाः सीतायाः
प्रासादमाससाद् ।

तदन्विति । तदन्वाशीस्तनन्तरं रामस्तां कौसल्यामभिवन्द्य नमस्कृत्य नि-

प्रकान्तः । मातृगृहाद्विनिर्गतः सन् प्रकान्तमारब्धं नेपथ्यमभिषेकोचितवेपो यस्यास्तस्याः
सीतायाः प्रासादं सदनमाससाद विवेश ॥

ततः श्रीरामः किमकरोदित्याह—

कल्याणवादसुखितां सहसैव कान्तां

कान्तारचारकथया कलुषीचकार ।

अम्भोदनादमुदितां विपिने मयूरीं

संत्रासयन्निव धनुर्ध्वनिना पुलिन्दः ॥ ३१ ॥

कल्याणेति । कल्याणवादेन राज्याभिषेकमङ्गलकथनेन सुखितां संजातसुखाम् । तार-
कादित्वादितच् । तां कान्तां प्रियतमां सीतां कान्तारचारकथयारण्यसंचारवार्तया विपिने-
ऽम्भोदनादेन जलदग्गजितेन मुदितामानन्दिताम् । मह्यमतिशयेन रातीति मयूरीं
मयूराङ्गनाम् । पृषोदरादित्यात्साधुः । 'जातेरस्त्रीविषयात्—' इति ङीष् । धनुर्ध्वनिना
धनुष्टङ्गरेण पुलिन्दो व्याध इव संत्रासयन्भीषयन्सहसा सद्य एव कलुषीचकार संक्षो-
भयामास । कैकेयीवचननियन्त्रितेन राज्ञा नियुक्तोऽहं वनं प्रति गमिष्यामीत्येवं-
रूपवचनेन विमनीचकारेलथः । उपमालंकारः । नात्र नीचोपमाशङ्का धर्मप्राधान्य-
कथनेनैव तथालोपपत्तेः क्विन्न संत्रासनमात्र एव कथिविश्रान्तिः । अन्यथातिप्रसङ्गा-
दित्यलम् । गृत्तं पूर्ववत् ॥

ततः किमत आह—

अयमेनामनुगन्तुमुपकान्तामकथयन् ।

अयमिति । अयं श्रीरामोऽनुगन्तुमनुसर्तुमुपकान्तां कृतादरामेनां सीतां प्रत्यकथ-
यद्वेषन् ॥

तदेवाह—

प्रिये जनकनन्दिनि प्रकृतिपेशलामीदृशीं

कथं ग्लपयितुं सहे तव शिरीषमृद्धां तनुम् ।

गृहीतहरिणीगणत्रिकविसारिनानाशिवा-

क्षतक्षरितशोणितारुणवृकानने कानने ॥ ३२ ॥

प्रिय इति । प्रीणानीति प्रिया । 'द्रुपध—' इत्यादिना कम्प्रत्ययः । अकारान्तत्वा-
दृप् । हे प्रिये जनकनन्दिनि जनकराजपुत्रि । 'कृत्यत्युद्यो बहुलम्' इति बहुलप्रहण-
नामध्यान्नद्यादिन्यात्युद्प्रत्ययः । इन्वान्डीप् । एतत्संबोधनद्वयं कान्तारसंचारानर्हता-

द्योतनार्थम् । प्रकृत्या पेशलां चास्तुराम् । 'चारौ दक्षे च पेशलः' इत्यमरः । अत एव शिरीषमृद्धीं शिरीषपुष्पवन्मृदुलामीदशीमित्थंभूताम् । सुखोपचारोचितामित्यर्थः । तव तनुं शरीरम् । गृहीतं दष्टं यद्वरिणीगणत्रिकं कुरङ्गनिकुरुस्वत्रिकप्रदेशः । वृको हि जिघृक्षितजन्तोस्त्रिकप्रदेशमेव प्रथमं गृह्णातीति प्रसिद्धिः । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः । तत्र विसारिण्यो निःसरन्त्यो नानाशिरा नानाविधनाड्यः । 'नाडी तु धमनी शिरा' इत्यमरः । ताभ्योऽक्षतमविच्छिन्नं यथा तथा । यद्वा तासां क्षतेभ्यो व्रणेभ्यः क्षरितं परिसृतं यच्छोणितमसृक्तेनारुणानि वृकाणामीहामृगाणामाननानि यस्मिंस्तस्मिन् । हिंस्रप्रचुरतयात्यन्तभयंकर इत्यर्थः । 'कोकस्त्वीहामृगो वृकः' इत्यमरः । काननेऽटव्यां ग्लपयितुं परिक्लेशयितुं कथं सहे कुतो वा मृष्टे । न कथंचिदपि सह इत्यर्थः । एवमकथयदिति पूर्वेण संबन्धः । पृथ्वीवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

तदनु नानाविधप्रयत्नेनाप्यनुन्मिषदनुजिगमिषा शैथिल्यायां मैथिल्यां लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसाये वासिष्ठाय सुयज्ञाय भूषणमशेषं नागसहस्रेण सह शत्रुंजयाह्वयं मातुलदत्तं मत्तहस्तिनमगस्त्यकौशिकाभ्यां च महाघाणि रत्नानि वितीर्य तदनु निर्जरारिवीर्यमुषी धनुषी निरपायत्राणकर्मणी वर्मणी निर्मर्यादशिलीमुखकृतानुषङ्गौ निषङ्गौ निर्वर्तितवीरपाणौ कृपाणौ वरुणेन जनकसदसि दत्तमेतत्संस्तमायुधजातमादाय मामनुगच्छेति सौमित्रिमन्वग्रहीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं मैथिल्यां जानक्यां नानाविधेन हितबुद्ध्या खलु चोभयेन । तदभिधीयते—'सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम्' इत्यादि रामायणोक्तप्रकारेणापि प्रयत्नेन । बहुप्रकारैरप्युपकारैरित्यर्थः । अनुन्मिषदनुदयदनुजिगमिषा । शैथिल्यमनुगमनेच्छादौर्वल्यं यस्यास्तस्याम् । अनिवृत्तानुसरणेच्छायां सत्यामित्यर्थः । तथा लक्ष्मणेऽप्यनवसितानुगमनव्यवसायेऽनिवर्तितानुयात्रोद्योगे सति । अनवसितेत्यत्र 'षो अन्तकर्मणि' इति धातोः कर्मकर्तरि क्तः । अतो नञ्समासः । ततो वासिष्ठाय वसिष्ठपुत्राय । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । सुयज्ञाय सुयज्ञनाम्न आचार्यायाशेषं भूषणं भूषणजातम् । कनकरत्नमयकेयूराङ्गदकुण्डलाद्यशेषभूषणानीत्यर्थः । शत्रूञ्जयति शत्रुञ्जयः । 'संज्ञायां भृतृवृजि—' इत्यादिना खच्प्रत्ययः । 'अरुद्विषत्—' इत्यादिना मुमागमः । स इत्याह्वयो यस्य तम् । शत्रुंजयनाम्ना प्रसिद्धमित्यर्थः । मातुलेन दत्तं मत्तहस्तिनं मत्तेभ्यं च नागसहस्रेण सह गजसहस्रेण साकम् । 'ग्राहाभ्राहिगजा नागाः' इति वैजयन्ती ।

१. 'प्रयत्नशतेन' इति पाठः. २. 'अतुलं मातुलदत्तं हस्तिनम्' इति पाठः. ३. 'महाघाणि च रत्नानि वितीर्य निर्जराराति' इति पाठः. ४. 'सर्वमादाय' इति पाठः.

निर्वीर्यं दत्ता । तथागस्त्यकौशिकाभ्यां कुम्भसंभवविश्वामित्राभ्यां च महाप्राण्यमूल्यानि ।
 'मूल्यां पूजाविभावर्यः' इत्यमरः । रत्नानि मणिकाननादीनि श्रेष्ठवस्तूनि च । 'रत्नं श्रेष्ठे
 मणानि' इति विश्वः । वितीयं तदनु निर्जरीरणां देवद्विपां दैत्यानां वीर्यं प्रभावे
 नामर्थ्यं वा मुष्णतोऽपहरन इति तथोक्ते । 'अमरा निर्जरा देवाः', 'वीर्यं शुल्के प्रभावे
 न नेजःसामर्थ्ययोरपि' इत्यमरशब्दवर्तौ । धनुषी च निरपायं निरातङ्गं त्राणकर्म रक्ष-
 णकृत्यं ययोस्तौ तथोक्ते वर्मणी कञुकै । 'तनुत्रं वर्मं कञुकम्' इत्यमरः । तथा निर्म-
 दादा अगम्येया ये शिलीमुक्ता वाणार्स्तः कृतोऽनुपद्भोऽनुबन्धो ययोस्तौ । अक्षयसाय-
 काविलर्थः । निपद्भी तूर्णारौ च । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिपद्भा द्युधिर्द्वयोः' इत्यमरः । निर्व-
 निनं निष्पादितं वीरपाणं रणसमाप्त्यनन्तरकर्तव्यमधुपानं याभ्यां तौ । शत्रुसंहारका-
 विन्यर्थः । 'वीरपाणं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमरः । कृपाणौ खड्गौ चेतोत-
 दसमन्तम् । 'नपुंसकमनपुंसकेन—' इत्येकशेषः । जनकसदृशं जनकयज्ञशभायां वरुणेन
 मे मयं दत्तमायुधजातगन्धकलापमादाय गृहीत्वा मामनुगच्छानुसरति सौमित्रिं लक्ष्मणम-
 न्वगृहीदनुगृहीतवान् । आज्ञापितवानित्यर्थः । तथा च श्रीरामायणम्—'ये च राज्ञो ददौ
 दिव्ये महतीं वरुणः स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी ते प्रदर्शय ॥ उभे च कवचे
 दिव्ये तूणी चाक्षयसायका । आदित्याविव तौ चोर्भा गर्द्भा हेमपरिष्कृता ॥ राक्षस्य
 निहितं गर्वमेतदार्यस्य सन्निवि । गलमायुधमादायक्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥' इति । अत्रैके
 व्याख्यातारः किञ्चिदादायैव समादधुः । तत्प्रकारस्तु—ननु जनकयज्ञे धनुरादिप्रदा-
 नस्तान्धवणात्कथमप्राप्तये तदनुवादः क्रियते । सत्यमेतत् । भगवतो वाल्मीकेरियं शैली-
 प्रस्तुतार्थप्रतिपादना पारनद्याद्यत्र वक्तव्यमर्थं तत्रानुक्तलोत्तरत्र केननिश्चाजेन प्रसि-
 द्धमनुवर्तते । यथा चालकाण्डे नाभिहितं मणिवन्धनम् 'मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्यै
 शत्रुरेण मे' इति गुन्दरकाण्डेऽभिहितवान् । अयोध्याकाण्डे वक्तव्यं काकागुरवृत्ता-
 न्तम् 'म पित्रा च परित्यक्तो यः सुरेश महापिभिः' इत्यादि गुन्दरकाण्डे उक्तवानिति ।
 अतनादनुगारिणा तत्रभवता भोजेनापि तथैवोक्तवान्न विरोधमिति मन्तव्यम् ॥
 ततः किमिदं आह—

सीतापि निजाभरणजातं सुवस्त्रपद्मैर्न्यदान् ।

सीतापीति । नाशोऽपि शब्दः । निजाभरणजातं स्वकेश्युराक्षरशनादिस्वकीय-
 नूपयकलापं सुवस्त्रं पद्मैर्भाष्यैर्व्यदादत्तवती । महाप्रभोः श्रीरामस्याचार्यसंभा-
 वनं तत्पत्न्याः सीतायामन्वर्त्तनंभावनं युक्तमित्यर्थः ॥

ततः सौमित्रिरपि स्वार्थनेन धनेन कंचित्कौसल्याश्रितमुपाध्यायम-
 नोपयन् ।

तत इति । ततः सौमित्रिर्लक्ष्मणोऽपि स्वार्थनेन स्वायत्तेन । 'अर्थानो निद्र आयत्तः'

१. 'यम्' इति पाठः. २. 'विदधे' इति पाठः. ३. 'सौमित्रिरपि स्वार्थनेन' इति पाठः.

इत्यमरः । धनेन रत्नकाञ्चनादिरूपेण द्रव्येण कौसल्याश्रितम् । कौसल्यायाः प्रत्येकं पुरो-
हितमित्यर्थः । कंचित्तैत्तिरीयाचार्यमुपाध्यायं ब्राह्मणमतोषयत् । स्वकीयद्रव्यप्रदानेन सं-
भावयामासेत्यर्थः । एतेन सौमित्रेर्निजनन्यपेक्षया कौसल्यायामेवात्यन्तादरः सूच्यते ॥

तत्र सकुटुम्बाय त्रिजटाभिधानाय निर्धनाय द्विजातये स्वहस्तनिक्षि-
प्तदण्डपतितदेशावधिकं गोधनं च कपिञ्जलादिभ्यो द्विजातिभ्यश्च रघु-
पतिर्वित्तानि विविधानि विततार ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये रघुपतिः सकुटुम्बाय कुटुम्बसहिताय । पत्नीपुत्रसहिताये-
त्यर्थः । त्रिजटा इत्यभिधानं नामधेयं यस्य तस्मै निर्धनायोञ्छवृत्तये कस्मैचिद्विजातये ।
स्वहस्तेन त्रिजटाहस्तेन निक्षिप्तः परिक्षिप्तः । दण्डेन यावत्तावदवाप्त्यसीति ब्राह्मणानां
गोग्रहणचापल्यप्रदर्शनार्थमुदीरितश्रीरामवचनवशात्प्रेरितो यो दण्डस्तस्य पतितदेशः स
एवावधिर्मर्यादा यस्य तथोक्तम् । तावद्देशस्थमित्यर्थः । गोधनं गोव्रजं च । 'गोकुलं तु
गोधनं स्याद्रवां व्रजे' इत्यमरः । तथा कपिञ्जलो नाम ब्राह्मण आदिर्येषां ते तथोक्तास्ते-
भ्यो द्विजातिभ्यः कठकलापमाणवकादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विविधानि नानारूपाणि वि-
त्तानि गोरत्नाम्बरयानादीनि द्रव्याणि । 'द्रव्यं वित्तं स्वापतेयम्' इत्यमरः । विततार
विश्राणितवान् । 'विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः ॥

ततस्ते पौरनारीणां निश्वासझञ्झानिलचलदधरकिसलयानामस्र-
सलिलासारेण शोकपावकेन च वपूंषि मनांसि च सिक्त्वा दग्ध्वा च नि-
षिद्धपरिजनानुगमनतया प्रकाशितप्रवाससिद्धान्ताश्कुद्धान्तान्निश्चक्रमुः ।

तत इति । ततो विश्राणनानन्तरम् । ते सीतारामलक्ष्मणाः । निश्वासैरेव झञ्झा-
निलैः सध्वनिमहामारुतैश्चलन्ति वलमानान्यधरकिसलयान्योष्ठपल्लवा यासां तास्त-
थोक्तास्तासां पौरनारीणां वपूंषि मनांसि च । अस्रसलिलासारेणाश्रुजलधारासंपातेन ॥
'अस्रमश्रुणि शोणिते' इति विश्वः । शोकपावकेन शोकदहनेन सिक्त्वाद्राकृत्य दग्ध्वा
संताप्य च । वपूंष्यस्रसलिलासारेण सिक्त्वा मनांसि शोकपावकेन दग्ध्वा चेति य-
थाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । तथाद्वेलं विषादमुत्पादेत्यर्थः । निषिद्धपरिजनानुगम-
नतयैकान्तिकत्वान्निवारितभृत्यानुयात्रतया हेतुना प्रकाशितः प्रकटीकृतः प्रवाससि-
द्धान्तो वनवासनिश्चयो यैस्तथोक्ताः सन्तः शुद्धान्तादन्तःपुरान्निश्चक्रमुर्निर्जग्मुः ॥

१. 'त्रिजटाभिधाय द्विजातये' इति पाठः. २. 'स्वहस्ततलनिक्षिप्तदण्डदेशा' इति
पाठः. ३. 'काम्पिल्यादिभ्यो' इति पाठः. ४. 'निश्वासान्निश्वासजृम्भानिल' इति पाठः.
५. 'अश्रु' इति पाठः.

तत्र ।

तत्रेति । तत्र निर्गमनसमये ॥

सीता पुरा गगनचारिभिरप्यदृष्टा

मा भूदियं सकलमानवनेत्रपात्रम् ।

इत्याकलय्य नियतं पिदधे विधाता

वाष्पोदयेन नयनानि शरीरभाजाम् ॥ ३३ ॥

सीतेति । सीता पुरा पूर्वं गगनचारिभिरपि खैचरैरपि । किमुतान्यैरिति भावः । अदृष्टानवलोकिता । महाराजपरिग्रहत्वादिति भावः । इयं सीता सकलमानवनेत्रपात्रं समस्तजनदृग्गोचरा मा भून्मास्तु । 'माडि लुङ्' इत्यादिनाशीरर्थे लुङ् । 'न माडयोगे' इत्यदृष्टप्रतिषेधः । इत्येवमाकलय्य विचार्य । विधत्त इति विधाता युक्तायुक्तसमाधान-तत्परो ब्रह्मा वाष्पोदयेनाश्रुत्पादनेन शरीरभाजां प्राणिनां नयनानि नेत्राणि पिदध आच्छादितवान् । नियतं निश्चितमित्युत्प्रेक्षायाम् । श्रीरामप्रवाससहमाना मानवाः सो-द्वेगं रुरुदुरित्यर्थः । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । 'वाटि वागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यपेक्षारलोपः ॥

ततः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ।

रुद्धापि यान्तमनुगच्छति मैथिली मां

वत्सो जहाति न कदाचन लक्ष्मणोऽपि ।

इत्येतयोरनुगतिं प्रतिबोध्य गन्तुं

भूयोऽपि राजभवनं प्रविवेश रामः ॥ ३४ ॥

रुद्धेति । मैथिली सीता रुद्धा बहुप्रयत्नेन निवारितापि यान्तं वनं प्रति गच्छन्तम् । यान्तेः शतप्रलयः । मामनुगच्छत्यनुसरति । तथा वत्सोऽनुजो लक्ष्मणोऽपि कदाचन क्षण-मात्रमपि मां न जहाति न त्यजति । सोऽप्यनुगच्छतीत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणैतयोः सीतालक्ष्मणयोरनुगतिमनुयात्रां प्रतिबोध्य विज्ञाप्य । दशरथायेति शेषः । गन्तुं वनं प्रति यातुं रामो भूयः पुनरपि राजसदनं दशरथगृहं प्रविवेश । सर्वत्र तदाज्ञाया एव प्रथान्यादिति भावः ॥

तस्मिन्सुमन्त्रेण विज्ञाप्य प्रदर्शिते भूपतिर्भूताविष्ट इव विष्टरान्निपत्य सदारः सदारचितपरिदेवनो वनोत्कण्ठा स्वयमप्यकरोत् ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्त्रैरामे सुमन्त्रेण मन्त्रिभूतेन विज्ञाप्य रामोऽयं भवद्दर्शनायै

१. 'वाष्पोदयेन' इति पाठः. २. 'ततः' इति क्वचिन्नास्ति. ३. 'दक्षिते दशरथो' इति पाठः.

समागतं इति विज्ञापनं कृत्वा । इत्थंभूतव्यवहारस्य राजधर्मत्वादिति भावः । प्रदर्शिते दृग्गोचरीकृते सति भूपती राजा भूताविष्टः पिशाचाक्रान्त इव । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः' इति विश्वः । विष्टरादासनात् । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति निपातनात् 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । निपत्य । शोकवेगस्य सोढुमशक्यत्वान्मूर्च्छया भुवि पतित्वेत्यर्थः । सदा अविच्छिन्नम् । क्रियाविशेषणमेतत् । रचितपरिदेवनः कृतविलापः सन् । सदारः कौसल्यासहितः स्वयमपि वनोत्कण्ठां वनवासौत्सुक्यम् । 'वनोत्कण्ठां मतिम्' इति पाठे वनवासौत्सुकां बुद्धिम् । अकरोत् ॥

तदा सुमन्त्रः कैकेयीमब्रवीत् ।

तदेति । तदा तस्मिन्समये सुमन्त्रः कैकेयीमब्रवीदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

देवि, विरम रामाभिषेकसमुन्मिषिताह्लादाङ्कुरावग्रहादाग्रहात् ।

देवीति । हे देवि कैकेयि, रामाभिषेकेन श्रीरामराज्याभिषेकोत्सवेन सम्यग्जलसेकेन च समुन्मिषितः समुत्पन्नो य आह्लादाङ्कुर आनन्दकन्दल इति रूपकम् । तस्यावग्रहात्प्रतिबन्धकादाग्रहादभिनिवेशात् । 'जुगुप्साविराम—' इत्यादिना पञ्चमी । विरम विरता भव । तादृगाग्रहं परित्यजेत्यर्थः । 'व्याङ्परिभ्यः—' इति परस्मैपदम् ॥

पुनस्तस्या दौःशील्यपरित्यागार्थं तन्मातृगोचरमितिहासमाह—

पुरा खलु वैरदप्रसादादवगतसकलप्राणिभाषणतया पर्यङ्कपर्यन्तपरिसरत्पिपीलिकालापे कृतहासं तव पितरं हसनकारणं पृष्ट्वा तद्विवरणं प्रत्युर्मर्षणकारणमित्यवेत्यापि भूयसो निर्वन्धात्कुपितेन राज्ञावज्ञाताया मातुस्ते विधां मानुकुर्वीथा इति ।

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । वरदस्य वरप्रदातुः कस्यचिद्योगिनः प्रसादादनुग्रहादवगतसकलप्राणिभाषणतया विज्ञातसकलजन्तुवचनतया हेतुना पर्यङ्कपर्यन्ते शयनसमीपे परिसरन्तीनां प्रसर्पन्तीनां पिपीलिकानां भूविवरसंचारिसूक्ष्मजन्तुविशेषाणामालापे भाषणे विषये कृतहासं किमेते अज्ञानजन्तवः समालपन्तीति हसितवन्तं तव पितरं केकयं हसनकारणं हासहेतुं पृष्ट्वा । केनापि हेतुनायं हसतीति जिज्ञासयानुयज्येत्यर्थः । तद्विवरणं हसनकारणकथनं प्रत्युर्मर्षणकारणमित्यवेत्येव ज्ञात्वापि । तद्वचनादेवेति भावः । भूयसो बहुलात् । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति भूरादेशः । बहोर्लोपश्च । निर्वन्धात्प्रयासकरणाद्धेतोः कुपितेन क्रुद्धेन राज्ञा केक-

१. 'विरम विरम' इति पाठः. २. 'ब्रह्मणो वरप्रसादात्' इति पाठः. ३. 'मरणहेतुः' इति पाठः. ४. 'मार्गं मा कुर्वीथाः' इति पाठः.

येनावज्ञाताया अवमानितायास्तौ तव मातृविधां प्रकारम् । 'विधा विधा प्रकारे च' इत्यनरः । मानुकुर्वीथाः । मानुकुरुष्वेत्यर्थः । भर्तृप्रतिकूल्याचरणेन मातृवद्विगर्हणीया मा भूरित्यर्थः । करोतोलिङि थाद् । इत्यत्रवीदिति पूर्वेषु संबन्धः ॥

नृपप्रवचनं श्रुत्वा सा किमकापीदित्यत आह—

नतः ।

कृतासमञ्जनिर्यासं सगरं केकयात्मजा ।

निर्दर्शनत्वे निर्दिश्य निरवधान्निजं पतिम् ॥ ३५ ॥

नत इति । केकयात्मजा केकेर्या । कृतो विहितोऽसमज्ञानम्नः पुत्रस्य निर्यासः परिव्यागो येन तम् । असमज्ञास्यपुत्रलाग्निसमित्यर्थः । सगरं राजानं निर्दर्शनत्वे दृष्टान्तत्वे निर्दिश्य । सगरवत्त्वमपि पुत्रं परित्यजेति निरूप्येत्यर्थः । निजं पतिं स्वभर्तारं निरवधान्निजनं चकारेत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे केकेर्यावचनमसाहमानः कश्चिदमालवृद्धः प्रलवोनदित्याह—

तत्र ।

सिद्धार्थको महामाल्यस्तत्परित्यागमत्रवीत् ।

सरयूपातितानेकप्रजामरणकारणात् ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र केकेर्यानिर्वन्धवाक्यसमये सिद्धार्थकः सिद्धार्थकनामा महामाल्यः नृमन्त्रादन्योऽमाल्यप्रवरः । अमा सह भवतीत्यमाल्यः । शुभाशुभकार्येषु सादा सह वर्तते इत्यमाल्यः । 'अव्ययात्तत्पू' । सरयूपातितानां सरयून्दीनिक्षिप्तानामनेकप्रजानां बहुजनानां मरणमेव कारणं निमित्तं तस्मात् । तत्परित्यागं तस्यासमज्ञस्य व्यागः समज्ञासः, सकलमदृष्टाभिरामस्य तु परित्यागः कथं समज्ञस्य इति भावः ॥

इत्थं बहुपालम्भेऽप्यवार्थनिश्चयामवबुध्य राजा राममेवमुवाचेत्याह—

अथ दशरथेन रामः सपरिच्छद एव गच्छेति निर्दिष्टः केवलं खनित्रपिट्कौ वल्कलयुगलं च प्रार्थयत् ।

अथेति । अधामालोत्थयनन्तरं दशरथेन रामः सपरिच्छदः सपरिवारः सन्नेव गच्छ त्रजेत्येवं निर्दिष्टो नियुक्तः सन् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद इति विग्रहः । 'पुंनि गंज्ञायां घः प्रायेण' इति घञ्प्रत्ययः । 'घेरुपसर्गस्य' इति ह्रस्वः । खनित्रपिट्कौ खनित्रमवदारणं खननमाधनम् । कुडालादिकमित्यर्थः । पिट्कः कन्दमूलफलाद्याहरणयोग्यः कण्टोलः । तौ केवलं तौवेव । 'खनित्रमवदारणे', 'कण्टोलपिट्कौ' इति

चामरः । केवलशब्दस्त्वधारणार्थकः । तथा वल्कलयुगलं वल्कलवस्त्रयुगलं च । प्रार्थयतायाचत । त्यक्तसङ्गस्य मम परिच्छदेन कार्यं किम्, अपि तु मुनिजनोचितं वल्कलखनित्रपिटकमात्रमेव दातव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

अत्रान्तरे श्रीरामविवासनदीक्षिता कैकेयी विलम्बासहिष्णुतया द्रुततरं वल्कलान्याजहारेत्याह—

सुखोचितानां सुव्यक्तदिव्यलावण्यसंपदाम् ।

त्रयाणामपि कैकेयी वल्कलान्युदपाहरत् ॥ ३७ ॥

सुखोचितानामिति । कैकेयी सुखोचितानां सुखार्हाणां सुव्यक्तं स्फुटं यथा तथा दिवि भवं दिव्यं श्रेष्ठम् । 'तत्र भवः' इति भावार्थे यत्प्रत्ययः । लावण्यं शरीरसौन्दर्यादिसंपलक्ष्मीश्च येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । सकलगुणसंपन्नानामित्यर्थः । त्रयाणां सीतारामलक्ष्मणानामपि । नैकस्यैव श्रीरामस्येत्यपिशब्दार्थः । वल्कलानि चीराण्युदपाहरत् । परिदद्ममिति प्रादादिति भावः ॥

अथ रघुकुलनाथो मध्यमाम्बानियोगा-

द्रुणवति परिधाने मङ्गलार्हे निराशः ।

अधिकुचतटवल्गज्जानकीवाष्पसेका-

दपगतखरभावं वल्कलं पर्यधत् ॥ ३८ ॥

अथेति । अथ वल्कलाहरणानन्तरं रघुकुलनाथो रघुवंशश्रेष्ठः श्रीरामः । मध्येभवा मध्यमा । 'मध्यान्मः' इति मत्वम् । सा च सा अम्बा च तस्या मध्यमाम्बायाः कैकेय्या नियोगादाज्ञावशात् । मङ्गलार्हे राज्याभिषेककल्याणोचिते गुणवति मार्दवादिगुणसंपन्ने तन्तुविनिर्मिते वा परिधानेऽधोशुके । 'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुके' इत्यमरः । निराशो निःस्पृहः सन् । अधि कुचतटेऽधिकुचतटम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तत्र वल्गन्तः प्लवन्तो ये जानकीवाष्पाः सीतानेत्राम्बूनि तैः सेकात् । कठिनतरकुचतटपतनोत्पतनाद्वाष्पविन्दूनां तत्र संक्रमणादिति भावः । एतेन जानक्या भर्तुरत्यन्तसन्निध्यं वल्कलधारणासहिष्णुत्वं च सूच्यते । 'वाष्पो नेत्राम्बुधूमयोः' इत्यभिधानात् । अपगतः खरभावः कार्कश्यं यस्य तत्प्राप्तमार्दवम् । संधारणानुकूलमित्यर्थः । वल्कलं पर्यधत् परिधृतवान् । अत्र केचित्—राज्ञः कैकेयी तृतीयैव महिषी । मध्यमाशब्दप्रयोगस्तु मध्यमाच्छन्दोवत्प्रसिद्धत्वात् । न तु मध्येभवत्वात् । अर्जुनस्य कुन्तीमुत्तममध्यमप्रयोगवदिति वदन्ति । तदेतदविचाररमणीयम् । वक्वन्धप्रयासत्वात्किञ्चिज्ज्ञाप्रामादिकप्रयोगाणामेव तादृक्समाधानत्वात् । किंतु स्वर्गपातालयोर्मध्येभवत्वाद्भूलोकस्य यथा मध्यमलोकप्रयोगः, तथा कौसल्यासुमित्रयोर्मध्येभवत्वान्मध्यमेयमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

एतदभिप्रायेणैव सर्वज्ञो भोजोऽपि मध्यमाम्बानियोगादिति प्रयुक्तवानित्यलं प्रसक्तानु-
प्रगच्छता । मालिनीवृत्तम् ॥

तत्र चित्रायन्तः सर्वे निर्विकारवदनलक्ष्मीकमिक्ष्वाकुकुलाध्यक्षमध्य-
क्षयन्तनेपामेव शोकशङ्कुकीलितमानसानामाननेषु पारम्पर्येणास्फुर-
द्विकारः ।

नचेति । तत्र तस्मिन्काले श्रीरामवल्कलभारणममे । सर्वे अशेषा ये जनाधित्री-
यन्त आधर्यं कुर्वन्तः । 'नमोत्तरिगधिचयः क्यच्' इत्यत्र 'चित्रद आधर्ये' इति क्यच् ।
निर्विकारा भीरोदात्तनाद्विकारा विकाररहिता प्रगता लक्ष्मीमुखशोभा यस्य तम् ।
रूपिकः कप्रलयः । क्ष्वाकुकुलाध्यक्षमिक्ष्वाकुकुलश्रेष्ठं श्रीरामम् । अध्यक्षं प्रत्यक्षं
कुर्वन्तोऽध्यक्षयन्तः । पश्यन्त इत्यर्थः । अध्यक्षशब्दात्तत्करोतिर्प्यन्ताद्धटः शब्तादेशः ।
शोक एव शृङ्गेण शोकशयनेन कीलितमानमानां विद्धहृदयानां नेपामेव जनानामाननेषु
सुरोषु । 'माननेषु' इति पाठे हृदयेषु । 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः'
इत्यमरः । पारम्पर्येणाविच्छेदेन । विकारो वैवर्ण्यं वैकल्यं न । अस्फुरन् । वल्कलव-
नानं श्रीरामं दृष्ट्वा सर्वे जना विवर्णवदना विकलमानगाश्च बभूवुरित्यर्थः । निर्विकारद-
र्शनेन विकारोत्पत्तिविघ्नमिति भावः ॥

तदानीं गर्वाभाषण्याद्द्रुमिष्टसोत्पन्नं विकारमन्यथा योजयति —

किं नु ।

किंचित्ति ।

तदेवाह—

सवल्कले दाशरथा विपादा-

दामीलिताक्षो यदभूद्द्रुमिष्टः ।

तदेव जातं करणं महर्षेः

काकुत्स्थयाथाध्यविलोकनस्य ॥ ३९ ॥

सवल्कल इति । दाशरथा श्रीरामे । 'अन द्रव्' । मवल्कले । द्रुमलविकारवा-
नोभारिति गर्वात्यर्थः । विपादास्तेदाद्द्रुमिष्ट आमीलिताक्षो द्रुमशक्ततयेपन्मी-
लितनयनः । 'यदुर्ग्राह्यमकथ्यशोः स्वादात्पन्' । अभूदिति यत्तन्मिमीक्षाक्षमेव महर्षेः
कथितेष्टस्य वगिष्टस्य । काकुत्स्थयाथाध्यविलोकनस्य श्रीरामतत्त्वदर्शनस्य । भावे
कः । करणं साधनं जातम् । आमीलितनयनानामुपार्पाणां तत्त्वावबोधकत्वेनोपकारकमभूदि-
महर्षेरमुष्यामीलितनयनत्वं तारकब्रह्मणः श्रीरामस्य तत्त्वावबोधकत्वेनोपकारकमभूदि-

त्यर्थः । तत्त्वानुसंधानसमये संयमिनामधोन्मीलितनयनत्वं योगशास्त्रसिद्धम् । केवल-
निमीलने निद्रा स्यात् । केवलोन्मीलने विषयदर्शनेन चित्तविक्षेपः स्यादिति अत्र वि-
पादकृतामीलनस्य तत्त्वानुसंधानपरत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्या । वृत्त-
मुपजातिः ॥

अत एव न व्यथितोऽभूदित्याह—

अस्य पीताम्बरत्यागे किं जाता विक्रियापुरा ।

इति प्रत्यगृह्णां श्रेष्ठो वसिष्ठो नातिविव्यथे ॥ ४० ॥

अस्येति । अस्य श्रीरामस्य पीताम्बरत्यागे काञ्चनाम्बरविसर्जने सति । पीताम्बरं
त्यक्त्वा वल्कलं दधाने सतीत्यर्थः । अपुरा अपूर्वा । पीताम्बरधारणसमयेऽनुपलभ्यमा-
नेत्यर्थः । पूर्वार्थवाचिनो निपातात्पुराशब्दान्नञ्समासः । विकारो विक्रिया जाता उत्पन्ना
किम् । न जातैवेत्यर्थः । स्वतो निर्विक्रियाणामलंकारानलंकारयोरकिञ्चित्करत्वादिति
भावः । इत्यालोच्येति शेषः । प्रत्यगृह्णामन्तर्मुखानाम् । ज्ञानिनामित्यर्थः । श्रेष्ठः प्रशस्यः ।
'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रद्देशः । वसिष्ठो नातिविव्यथेऽत्यन्तव्यथां न प्राप । लौकिकानु-
वृत्त्या किञ्चिद्वथां प्रापैवेत्यतिशब्दार्थः । पीताम्बरं त्यक्त्वा वल्कलं धृतवतः श्रीरामस्य
बाह्याभ्यन्तरविकारराहित्येन विशुद्धचित्तस्वभावमनुसंधाय न शुशोचेत्यर्थः । उक्तं च
ज्ञानवासिष्ठे—'यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी । नित्यं चिदनुसंधानः स
न शोकेन बाध्यते ॥' इति ॥

सोऽयं मैथिलीवल्कलधारणमरुणदरुणसारथिकुलगुरुः ।

स इति । सोऽयमरुणसारथिकुलगुरुः । अरुणोऽनूरुः सारथिर्यस्यारुणसारथिः
सूर्यः । 'सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः' इत्यमरः । तस्य कुलं वंशस्तस्य गुरुराचार्यो वसिष्ठः ।
मैथिलीवल्कलधारणमरुणन्यवारयत् । अस्याः सुकुमार्या राजकुमार्या नेदृग्वत्सनधारणं
योग्यमिति निवारितवानित्यर्थः । रुधेर्लङि 'रुधादिभ्यः श्रम्' इति श्रम् । 'श्रसोर-
ल्लोपः' इत्यकारलोपे संयोगान्तलोपः । 'रषाभ्यां—' इत्यादिना णत्वम् । अत्र लक्ष्मणव-
ल्कलधारणाकथनेऽपि श्रीरामस्य तद्धारणकथनात्सीतायाश्च तन्निषेधात्सोऽपि धृतवाने-
वेत्यनुसंधेयम् ॥

तत्र प्रयाणाय प्रणिपतन्तीं स्नुषामाश्लिष्य प्रस्नुतपुत्रवात्सल्या कौ-
सल्या बाष्पगद्गदमवदत् ।

तत्वेति । तत्र तस्मिन्समये प्रयाणाय वनवासयात्रार्थं प्रणिपतन्तीं नमस्कुर्वाणां

लुषां श्रीरामवधूं सीताम् । 'समाः सुषाजनीवध्वः' इत्यमरः । आश्लिष्यालिङ्ग्य । प्र-
सुतं समुत्पन्नं पुत्रे श्रीराम इव वात्सल्यं स्नेहो यस्याः सा तथोक्ता । लुषायामपि सुतनि-
विशेषं स्नेहवतीत्यर्थः । कौसल्या वाष्पैर्गद्गदमविस्पष्टं वचनमवददवोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

धर्मे निदाघकिरणस्य करैः कठोरैः

कान्तारमध्यपदवीषु नखंपचासु ।

त्वां वीक्ष्य संस्थुलपदां वनदेवताभि-

निन्दिष्यते नियतमेव निमेषहानिः ॥ ४१ ॥

धर्म इति । धर्मे ग्रीष्मर्तौ निदाघकिरणस्योष्णांशोः कठोरैस्तीक्ष्णैः करैः किरणैः ।
नखान्पचन्ति संतापयन्तीति नखंपचासु । 'मितनखे च' इति खचि मुमागमः । कान्तार-
मध्यपदवीषु गहनान्तरालमार्गेषु संस्थुलपदां परिस्खलितपादविन्यासाम् । पदवीनाम-
त्यन्तसंतप्तत्वात्परिक्लिष्टसंचारमित्यर्थः । त्वां वीक्ष्य दृष्ट्वा वनदेवताभिः । वनाभि-
मानिनीभिर्देवताभिरित्यर्थः । निमेषहानिः स्वकीयनिर्निमेषत्वं निन्दिष्यते गर्हिष्यत
एव । निर्निमेषत्वादस्माभिरीदृकुमारीपरिक्लेशाविच्छिन्नदर्शनजनितसंतापोऽनुभूयते ।
सनिमेषत्वे तु नैवं स्याद्वि । कष्टं ब्रह्मणा किमेतत्कृतमित्युपालस्यत इत्यर्थः । नियतमि-
त्युत्प्रेक्षायाम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ मैथिलीनाथः सलक्ष्मणः सप्रदक्षिणं राजानं जननीजनं च
प्रणम्य प्रतिषिद्धप्रतिहारचक्रो निश्चक्राम ।

अथेति । अथानन्तरं मैथिलीनाथः सीतापतिः श्रीरामः । मैथिलीग्रहणं तया च
सहितः सन्निति सूचनार्थम् । सलक्ष्मणो लक्ष्मणसहितः सन् । सप्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणप्रक-
मपूर्वकमित्यर्थः । राजानं दशरथम् । जनन्य एव जनस्तं च । कौसल्यादिजननीश्चे-
त्यर्थः । प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिषिद्धप्रतिहारचक्रो निवारितद्वाःस्थनिवहः सन् ।
अनुसरतो द्वारपालकान्निवारयन्नित्यर्थः । निश्चक्राम निर्जगाम । अन्तःपुरादिति शेषः ।
'द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः' इत्यमरः ॥

ततः किमित्यत आह—

रथोऽपि दशरथाज्ञापरतन्त्रेण सुमन्त्रेण द्वारि समानीतः ।

रथ इति । दशरथाज्ञापरतन्त्रेण । रामप्रयाणार्थं रथमानयेति दशरथनियुक्तेने-
त्यर्थः । सुमन्त्रेण रथो द्वारि द्वारप्रदेशे समानीतः संप्रापितः । 'स्त्री द्वाद्वारं प्रतीहारः'
इत्यमरः ॥

१. 'निस्तुलपदाम्' इति पाठः. २. 'अपि' इति नास्ति क्वचित्.

तदानीमौत्सुक्यात्प्रथमं सीतैव प्रथमं रथमारुरोहेत्याह—

प्रारब्धयात्रस्य रघूद्वहस्य

प्रागेव सीता रथमारुरोह ।

आनीलरथ्यं रथमारुरुक्षो

रह्नां प्रभोरग्रसरी प्रभेव ॥ ४२ ॥

प्रारब्धेति । सीता प्रारब्धयात्रस्य प्रकान्तप्रयाणस्य । वनं प्रति जिगमिषोरित्यर्थः । रघूद्वहस्य रघुनन्दनत्याग्रसरी सती । इदं च वाक्यान्तरस्थमप्यन्वयसौकर्यार्थमत्रानुषङ्गनीयम् । अन्यथा 'अन्यारादितरते—' इत्यादिना पञ्चमी स्यात् । प्राक्प्रथममेव रथमारुरोहारुढवती । कथमिव । रथं वहन्तीति रथ्याः । 'तद्वहति रथयुग—' इति यत्प्रत्ययः । आनीला ईषनीलाः । हरिद्वर्णा इत्यर्थः । रथ्या रथवोढारोऽश्वा यस्य तं रथमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः । रुहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अह्नां प्रभोरहर्षतेः सूर्यस्याग्रे सरतीत्यग्रसरी पुरःसरी । 'पुरोऽप्रतोऽग्रेषु सतेः' इति टप्रत्ययः । टित्वान्ङीप् । प्रभा दीप्तिरिवेति श्रौती पूर्णोपमा । तथा च सीतारामयोरत्यन्ताविनाभूतरूपं वस्तु व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

दाशरथी च रथमारुरुहतुः ।

दाशरथी इति । दाशरथी रामलक्ष्मणौ च तं रथमारुरुहतुरारुढवन्तौ ॥

यथा यथा राघवराजधानीं

विहाय सीता विपिनोत्सुकाभूत् ।

तथा तथाजायत यातुकामा

लङ्कां विना राक्षसराजलक्ष्मीः ॥ ४३ ॥

यथेति । सीता यथा यथा येन येन प्रकारेण । वीप्सायां द्विर्भावः । राघवराजधानीमथोद्ध्यां विहाय त्यक्त्वा विपिनोत्सुका वनवासोत्कण्ठिताभूत् । तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । पूर्ववद्विर्भावः । राक्षसराज्यलक्ष्मी रावणसाम्राज्यश्रीः । लङ्कां विना । विहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना—' इत्यादिना पाक्षिकद्वितीया । यातुं कामो यस्याः सा यातुकामा गन्तुमनाः । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । अजायत जाता । तद्वनवासमूलत्वात्तदपसरणस्येति भावः । वृत्तमुपजातिः ॥

आवालवृद्धमनुगच्छति रामभद्र-

मेषा पुरी तदिह मा खलु निर्गुणा स्याम् ।

इत्यादरादिव धरा बहुधा विधाय

धूलिच्छलान्निजतनुं तमनु प्रतस्थे ॥ ४४ ॥

आवालेति । एषा पुरी अयोध्या । बालाश्च वृद्धाश्च बालवृद्धास्तानभिव्याप्यावा-
लवृद्धम् । अभिविधावव्ययीभावः । रामभद्रं प्रयान्तं श्रीराममनुगच्छत्यनुसृत्य ग-
च्छति तत्तस्मात्कारणादिह जगत्सहं निर्गुणाननुसरणाद्गुणहीना मास्यां खलु न भवेयं
किमिति काकुः । स्यामेवेत्यर्थः । भक्त्या गौरवेण सङ्गर्भेण वा महदनुसरणस्य कर्त-
व्यत्वादिति भावः । इति । मलेति शेषः । धरा भूः । आदरात्प्रेमवशात्त्रिजतनुं स्वकीय-
मूर्तिं धूलिच्छलाद्रजोव्याजाद्बहुधा विधाय बहुप्रकारं कृत्वा । तमनु । श्रीरामस्य पश्चा-
दित्यर्थः । 'पश्चात्साहस्ययोरनु' इत्यमरः । 'अनुलक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । 'पुरतः' इति पाठे तस्य पुरस्तात्प्रतस्थे
जगामेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा वाच्या । व्यञ्जकसद्भावात् । सा च धूलिच्छलादिति च्छल-
शब्देनासत्यप्रतिपादनरूपापह्नवोजीवितेति संकरः । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मने-
पदम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

नृपसुखविमुखेन स्वेन कान्तेन साकं

दुहितरि विधिपाकात्काननाय ब्रजन्त्याम् ।

अकुशलमिति मत्वा नूनमन्हाय धात्री

परिजनमुखवाप्यं पांसुभिः पर्यहर्षात् ॥ ४५ ॥

नृपेति । नृपसुखविमुखेन राजभोगविरक्तेन स्वेन स्वकीयेन कान्तेन साकं प्राणना-
थेन श्रीरामेण सह । 'जीवितेशः प्राणनाथः कान्तो रमणवल्लभौ' इति प्रतापमार्ताण्डः ।
दुहितरि स्वपुत्रिकायां विधिपाकाद्वैवविपर्यासात्काननाय वनाय । 'क्रियार्थोपपदस्य च क-
र्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । ब्रजन्त्यां गच्छन्त्यां सत्याम् । धात्री वसुमती जननी च ।
'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमात्पु' इति विश्वप्रकाशः । अकुशलममङ्गलमिति
मत्वा परिजनमुखेषु श्रुत्यजनवदनेषु यो बाष्पो नेत्राम्बुन्हाय द्राक्पांसुभिः
परागैः पर्यहर्षात्परिहृतवती । परिपूर्वाद्भरतेर्लुङि सिचि वृद्धिः । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् ।
भालिनीवृत्तम् ॥

रामानुसाररसनिर्गतपौरवर्गा

संस्थानमात्रगृहचत्वरराजमार्गा ।

निर्मुक्तभोगभुजगत्वगिव क्षणेन

लब्ध्वा बभूव रघुपुंगवराजधानी ॥ ४६ ॥

रामेति । रामस्यानुसरणे यो रसो रागस्तेन निर्गतः पौरवर्गः पुरजननिवहो
यस्याः सा । 'गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । अत एव संस्थानमात्रा अवस्थित्यैवा-

वशिष्टाः । न तु तत्तदनुगुणसंभ्रमोऽभूत्स्मिता इत्यर्थः । ते गृहाश्चलराण्यङ्गणानि राज-
मार्गाश्च यस्याः सा । 'अङ्गणं चलराजिरे' इत्यमरः । रघुपुंगवानां राजधानी प्रधानन-
गरी । 'प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते' इति प्रतापमार्ताण्डः । निर्मुक्तो
भोगः कायो यया सा तथोक्ता या भुजगलङ्घिर्भोक्पट्टिका सेव क्षणेन लब्धी निः-
सारा । शून्येति यावत् । वभूव । 'भोगः सुखे रूपादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः ।
उपमालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ दशरथः सान्तःपुरजनः पुरान्निर्गत्य गत्यन्तराभावात्तमेव रामं
सुचिरमालोकयन्नालोकपथमतिक्रान्ते सुमन्त्राक्रान्तस्यन्दने रघुनन्दने स्य-
न्दमानवाष्पप्रवाहो मोहमुपगम्य भूम्यां पपात ।

अथेति । अथ श्रीरामनिर्गमनानन्तरं दशरथः सान्तःपुरजनः सावरोधवधूकः
सन् । पुरादयोध्यानगरान्निर्गत्य । गम्यत इति गतिर्गन्तव्यदेशः । अन्या गतिर्गत्यन्त-
रम् । 'सुप्सुपा-' इति समासः । तस्याभावादसंभवात् । 'दशोपायगमे गतिः' इति
वैजयन्ती । तं राममेव सुचिरं बहुकालमालोकयन् । ततः सुमन्त्रेण सारथिनाक्रान्तो-
ऽधिष्ठितः स्यन्दनो रथो यस्य तस्मिन् । 'शताङ्गः स्यन्दनो रथः' इत्यमरः । रघुन-
न्दने । आलोकपथं दर्शनमार्गम् । 'आलोकौ दर्शनद्योतौ' इत्यमरः । 'ऋक्पूः-' इत्या-
दिना समासान्तः । अतिक्रान्तेऽतीत्य गते सति । स्यन्दमानवाष्पप्रवाहो विगलदधु-
पूरः सन् । मोहं मूर्च्छामुपगम्य भूम्यां पपात ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

ततः परिजनकृताश्चासाल्लब्धसंज्ञाय राज्ञे कौसल्यासदनमरोचत ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं परिजनैः सेवकजनैः कृतो विहितो य आश्वासो मूर्च्छा-
पगमोचितोपचारस्तस्माद्धेतोः । लब्धसंज्ञाय पुनःप्राप्तचेतनाय राज्ञे दशरथाय । 'रु-
च्यर्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी । कौसल्यायाः सदनं गृहमरोचत निवासार्हतये-
ष्टमभूत् । तद्गृहं प्रविवेशेत्यर्थः । एतेन राज्ञः पूर्वं कैकेयीगृहमेव नियतनिवास इति
सूच्यते ॥

ततः श्रीरामवृत्तान्तमाह—

अथ दशरथिरहमहमिकया संमूर्च्छन्महाजनौघदुरवगाहतया मन्दा-
यमानस्यन्दनवेगः सकलजनविवेककोकनदं मुकुलयन्मोहतमसा तमसा-
तटमुपागमत् । चरमगिरितटमपि सहस्रदीधितिः ।

१. 'अवलोकयन्' इति पाठः. २. 'स्यन्दमान' इति पाठः. ३. 'अथ' इति नास्ति-
क्वचित्. ४. 'दशरथिरपि' इति पाठः. ५. 'शिखरम्' इति पाठः.

अथेति । दाशरथिः श्रीरामोऽपि । अन्योन्यं प्रति श्रेष्ठोऽहमित्यभिमानोऽहमहमिका ।
 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवेदहंकारः' इत्यमरः । अहमिति विभक्ति-
 प्रतिरूपकमव्ययं निपातितम् । तस्य वीप्सायां द्विरुक्तिः । संज्ञायां कप्प्रत्ययः । तया ।
 अहंप्रथमिकयेत्यर्थः । मूर्च्छन्तंसमिलन्यो महाजनौघो बहुजनसंघस्तेन दुरवगाहतया
 दुष्प्रवेशतया मन्दायमानो मन्दीभवन्त्यन्दनवेगो यस्य स तथोक्तः सन् । मोहस्तम
 इव मोह इव तमश्चेत्युपमितसमासः । तेन मोहान्धकारेण । सकलजनानामशेषजनानां
 विवेकः कोकनदं रक्तोत्पलमिव स इव च कोकनदम् । 'रक्तोत्पलं कोकनदम्' इत्य-
 मरः । मुकुलयन्संकोचयन् । विशेषणमेतत्सूर्येऽपि योज्यम् । तमसा नाम नदी तस्या-
 स्तदमुपागमत्प्राप । तथा सहस्रदीधितिः सूर्योऽपि चरमगिरितटमस्ताचलकूटम् । अगम-
 दिति संबन्धः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्दाशरथिसहस्रदीधित्योर्मुकुलयन्निति समानधर्मेणौ-
 पम्यस्य गम्यत्वादीपकम् । 'प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामान्ये तुल्यधर्मतः । औपम्यं ग-
 म्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते ॥' इति लक्षणात् । तच्चोपमया संकीर्यते ॥

आविःप्रलापमटवीं भजतो जनस्य

काकुत्स्थपादविरहासहमानसस्य ।

आस्तीर्णपर्णशयनान्यभवन्गृहाणि

मूलस्थलानि तमसातटभूरुहाणाम् ॥ ४७ ॥

आविरिति । आविःप्रलापमाविर्भवत्परिदेवनं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा ।
 अटवीं भजतः प्रविशतः । काकुत्स्थपादविरहस्य श्रीरामचरणारविन्दवियोगस्य न
 सहत इत्यसहिष्णु । पचाद्यच् । तन्मानसं यस्य तस्य । आस्तीर्णान्यास्तृतानि यानि
 पर्णानि तान्येव शयनानि शय्या येषां तानि तमसातटभूरुहाणां तमसानदीतीररुहत-
 रूपां मूलस्थलानि मूलप्रदेशा गृहाणि मन्दिराण्यभवन् । तेषु विश्रमुरित्यर्थः । य-
 द्यपि 'गृहाः पुंसि च भूम्येव' इत्यमरः, तथापि नपुंसकत्वे कविरेव प्रमाणम् । अत्र
 मूलस्थलेषु गृहस्वरूपणाद्रूपकालंकारः ॥

अथ निशीथे दाशरथिः सुमन्त्रेण संमन्त्र्य वञ्चितजनसंहतिरतिविन-
 तानन्दनेन स्यन्दनेन वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकानाम नदीत्रयपरिष्कृता-
 मिक्ष्वाकवे मनुना दत्तां वसुमतीमतीत्य विविधवनगहनवीरुत्तृणपटलपि-
 हितरथतुरगखुरमुद्रया पदव्या गङ्गातरङ्गसंगतमूलं गगनगङ्गालिङ्गितशृङ्गं
 शृङ्गिवेरपुरालंकारमिङ्गुदीपादपमुपागमत् ।

अथेति । अथानन्तरं दाशरथिः श्रीरामो निशीथेऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ'

इत्यमरः । सुमन्त्रेण सह संमन्त्र्य निद्राणानिमान्पौरान्विलोभ्य गमिष्यामीत्यालोच्य
वञ्जितजनसंहतिः प्रतारितानुगतपौरवर्गः सन् । विनतानन्दमतिकान्तोऽतिवि-
नतानन्दनस्तेन । वैनतेयाधिकजवेनेत्यर्थः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'
इति समासः । स्यन्दनेन रथेन करणेन । वेदश्रुतिश्च गोमती च निष्यन्दिका चेति
नामानि यस्य तत्तथोक्तं यन्नदीत्रयं तेन परिष्कृताम् । वेदश्रुतिगोमतीनिष्यन्दिकाख्या-
मिस्तिष्ठभिर्नदीभिर्भूषितामित्यर्थः । 'संपर्युषेभ्यः करोतेर्भूषणे' इति सुडागमः । तथा
इक्ष्वाकवे राज्ञे मनुना पित्रा वैवस्वतमनुना दत्तां वसुमतीं भूमिम् । कोसलदेशमित्यर्थः ।
अतीत्यातिक्रम्य । एतेनास्य राज्यलक्ष्म्यां तृणीकारः सूच्यते । विविधानि नानाप्रका-
राणि वनानि संचारयोग्यानि गहनानि दुष्प्रवेशान्यरण्यानि तेषु वीरुधां लतानां तृ-
णानां च पटलेन जालेन पिहिताच्छादिता । अनुपलभ्यमानेति यावत् । रथतुरगखु-
रमुद्रा रथाश्चखुरन्यासो यस्यां तथा पदव्या मार्गेण । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानान्तृतीयोपपत्तिः । गङ्गाया भूतलवाहिन्या मन्दाकिन्यास्तरङ्गैर्मिभिः संगतं
मूलं यस्य तम् । गङ्गातीररुहमित्यर्थः । एतेनात्यन्तपवित्रता सूच्यते । तथा गगन-
गङ्गायाकाशगङ्गायालिङ्गितमाश्लिष्टं शृङ्गमप्रभागो यस्य तम् । इत्यौन्नत्यातिशयोक्तिः ।
शृङ्गिवेरपुरस्य गुहनगरस्यालंकारभूतमाभरणभूतम् । शोभावहमित्यर्थः । इङ्गदीपादपं
तापसतरुमुपागमत् । तन्मूलप्रदेशमशिश्रयदित्यर्थः । 'इङ्गदी तापसतरुः' इत्यमरः ॥

ततः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितैर्दृश्यं शुभैः कर्मभिः

श्रुत्वा मातृवरद्वयादुपगतां वृत्तिं च वैखानसीम् ।

अत्युज्जृम्भितहर्षशोकजनितैर्बाष्पैर्निषादाधिपः

शीताशीतगुणान्वितैराविरलैः संपृक्तवक्त्रोऽभवत् ॥ ४८ ॥

दृष्ट्वेति । निषादा वनगोचरा जाल्यन्तरास्तेषामधिपो राजा गुहः । अनेकजन्मर-
चितैः । जन्मान्तरसहस्राचरितैरित्यर्थः । शुभैः कर्मभिर्भ्रतनियमोपवासादिसत्कृतैर्हेतु-
भिर्दृश्यं साक्षात्करणीयम् । रामं दृष्ट्वा । तथा मातुः कैकेय्या वरद्वयात्पूर्वोक्ताद्वरयुग्मा-
द्धेतोरुपगतां प्राप्ताम् । वैखानसानां वानप्रस्थानां संवन्धिनीं वैखानसीम् । 'तस्येदम्'
इत्यण् । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । वृत्तिं च । जटावल्ललधारणकन्दमूलाद्यशनवनवा-
सव्यापारं चेत्यर्थः । 'वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः' इति यादवः । श्रुत्वा । अत्यु-
ज्जृम्भिताभ्यामत्युत्कटाभ्यां हर्षशोकाभ्यामानन्दविषादाभ्यां जनितैः । श्रीरामदर्शनाद्धर्षः,
वनवासश्रवणाच्छोक इति विवेकः । अत एव शीताशीतगुणाभ्यां शीतोष्णगुणाभ्याम-
न्वितैः समवेतैः । हर्षजत्वाच्छीतगुणान्वितत्वम्, शोकजत्वादशीतगुणान्वितत्वमिति

विवेकः । अविरलैः सान्द्रैर्वाष्पैरश्रुभिः संपृक्तवक्त्रः परिक्लिन्नवदनोऽभवत् । श्रीरामदर्शनवनवासश्रवणजनितानन्दविषादाभ्यां शीताशीतगुणान्वितान्यश्रूण्यवर्तयदित्यर्थः । अत एव यथाक्रममन्वयात्कमापरनामा यथासंख्यालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

सोऽयं प्रियसुहृत्समासाद्य गुहः कृताञ्जलिरञ्जसा रघुनाथमनुनाथितवान् ।

स इति । सोऽयं प्रियसुहृत्प्रियमित्रम् । 'सुहृद्दुर्हदौ मित्रमित्रयोः' इति निपातः । गुहः समासाद्य समीपमागम्य कृताञ्जलिर्विरचितकरसंपुटः सन् । विनयलक्षणमेतत् । अञ्जसा याथार्थ्येन । न लौपचारिकतयेत्यर्थः । 'तत्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयम्' इत्यमरः । रघुनाथं श्रीराममनुनाथितवान्याचितवान् । प्रार्थितवानित्यर्थः । 'नाथु याच्चायाम्' इति धातोः क्तवतुप्रत्ययः ॥

तत्प्रकारमेव विवरिष्यन्नादौ तावत्सविनयमाविष्करोति—

देव, पितृनियोगप्रवणान्तःकरणमपि भवन्तं विज्ञापयितुमैज्ञान-पदरीतिर्भारती मां मुखरयति ।

देवेति । हे देव स्वामिन्, पितृनियोगप्रवणं पित्राज्ञापरतन्त्रमन्तःकरणं यस्य तं तथोक्तमपि । अनिवार्यनिश्चयमपीत्यर्थः । भवन्तं प्रति विज्ञापयितुं वक्तव्यार्थं कथयितुमज्ञानासमिवेकिनां ज्ञानपदानां जनपदवासिनां प्रकृतीनां रीतिः शैली यस्याः सा तथोक्ता । पामरसाधारणीत्यर्थः । भारती सरस्वती मां मुखरयति । मुखं वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तरभाषी । 'नखमुखकुञ्जरेभ्यो रो वक्तव्यः' इति रप्रत्ययः । 'दुर्मुखे मुखरावद्मुखौ' इत्यमरः । ततः 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताद्ध । मुखरीकरोति । व्याहारयतीत्यर्थः । अतो विज्ञापयामीति भावः ॥

संप्रति यद्विज्ञापनीयं तदाह—

अस्त्येतदनिवार्यवीर्योद्भटभट्टदुर्गवर्गयुक्तमनुषक्तभोग्यजातमन्थरं मन्थराहृदयतोदावहमस्मदीयं राज्यम् ।

अस्तीति । अनिवार्यवीर्योद्भटा अनतिक्रमणीयपराक्रमोजृम्भिता भटा वीरायोधा यस्मिन्स तथोक्तो यो दुर्गवर्गो गिरिदुर्गादिगुप्तिस्थाननिबहस्तेन युक्तं संगतम् । दुर्गे-त्यत्र दुःखेन गम्यतेऽत्रेति विग्रहः । 'सुदुरोरधिकरणस्य' इति गमेर्ङः । इत्थंभूतस्यैव राज्ञामाश्रयणीयत्वादिति भावः । तथाह मनुः—'धनुर्दुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेन्नृपः ॥' इति । तथानुषक्तमनपायि यद्भोग्यजातं

१. 'प्रिय' इति नास्ति क्वचित्. २. 'विज्ञापितुम्' इति पाठः. ३. 'अज्ञात' इति पाठः. ४. 'वर्गदुर्गयुक्तम्' इति पाठः.

सर्वचन्दनादिभोगार्हवस्तुविशेषसमृद्धिस्तेन मन्थरं निर्भरम् । परिपूर्णमित्यर्थः । एवंभूतस्यैवोपादेयत्वादिति भावः । तथा मन्थराया युष्मद्राज्याभिषेकविघातकारिण्याः कैकेयीदास्या हृदयतोदावहं मनोव्यथाकरम् । एतद्विघटने तस्या अनधिकारादिति भावः । अस्मदीयमस्मत्संबन्धि । 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छः । एतद्राज्यम् । अयं देश इत्यर्थः । अस्ति वर्तते ॥

अस्तु । प्रस्तुते किं तत्राह—

तदेतदनिदं प्रथमप्रवृत्तं परिगृह्य किञ्चिदनुगृह्य च परिजनयोग्यभाग्यभाजनममुं जनममुञ्चन्नेव तातादेशं देशेऽस्मिन्विस्मयनीयानुभावमुनिवृन्दं मन्दाकिनीसंदर्शनेन मन्दायमानजननीजनवियोगदुर्दशश्चतुर्दशदशरथकथिताः समाः समापयतु भवानिति ।

तदिति । हे राम, भवान् । इदं प्रथमं यस्य तदिदं प्रथमम् । तत्र भवतीत्यनिदं प्रथमम् । अनूतनमित्यर्थः । प्रवृत्तं व्यापारो यस्य तत्तथोक्तम् । पूर्वं यदाकदाचिदपीदृक्प्राजापरिपालितत्वादिति भावः । एतत्पूर्वोक्तप्रकारमेतद्राज्यं परिगृह्य स्वीकृत्य । तथा अमुं जनम् । मामित्यर्थः । परिजनस्य भृत्यवर्गस्य योग्यमर्हं यद्भाग्यं भागधेयं तस्य भाजनं पात्रम् । किञ्चिदपीदृक्पूर्णानुग्रहस्यानर्हत्वादिति विनयोक्तिः । अनुगृह्य । भृत्यत्वेन नियुज्येत्यर्थः । तथा तातादेशम् । मुनिवृत्त्या वनमाश्रयेत्येवंरूपं पितृनियोगमित्यर्थः । स्वयममुञ्चन्नपरित्यजन्नेव । विस्मयनीय आश्चर्यकरोऽनुभावस्तपःसामर्थ्यं यस्य तत्तादृशं मुनिवृन्दं यस्मिन्तस्मिन् । गङ्गातीरत्वेनात्यन्तपुण्यक्षेत्रत्वान्निरन्तरमहातपोनिष्ठनिवहाधिष्ठित इत्यर्थः । एतेन सहवासयोग्यसंपन्नतया निवासार्हता सूच्यते । अस्मिन्देशे जनपदे । मन्दाकिनीसंदर्शनेन हेतुना मन्दायमाना मन्दीभवन्ती जननीजनविरहदुर्दशा मातृवर्गविश्लेषजनितविषादो यस्य स तथोक्तः सन् । लोकजननीलाद्गङ्गाया इति भावः । एतेन मातृणामत्यन्तपवित्रता सूच्यते । दशरथेन कथिता निर्दिष्टाश्चतुर्दशसंख्यकाः समा वत्सरान्समापयत्यतिवाहयतु । इत्यनुनाथितवानिति पूर्वेण संबन्धः । संपूर्वादाप्रोतेर्णिचि प्रार्थनायां लोट् । शेषे प्रथमः । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः ॥

तस्मिन्निर्त्यं प्रार्थनाभाजि सख्यौ

प्रत्याचख्यौ रामभद्रः प्रियोक्त्या ।

मातुर्वाक्याद्वल्कलेनावृतं मे

गात्रं क्षात्रप्रक्रियां नार्हतीति ॥ ४९ ॥

१. 'तदिदमनिशम्' इति पाठः २. 'च' इति नास्ति क्वचित् ३. 'योग्यभाजनम्' इति पाठः ४. 'तातादेशेन' इति पाठः

तस्मिन्निति । सख्यौ मित्रे तस्मिन्गुह इत्यमनेन प्रकारेण प्रार्थनाभांजि प्रार्थनां कुर्वति सति रामभद्रः प्रियोक्त्या प्रियवचनेन । अन्यथा तस्य मनःक्लेशः स्यादिति भावः । प्रत्याचख्यौ प्रत्याख्यातवान् । तत्प्रार्थनां निराकृतवानित्यर्थः । किमिति । मातुर्वाक्यात्कैकेयीनियोगवचनात् । अत्र मातृग्रहणं पितुर्निर्दोषत्वप्रकाशनार्थं वल्कलेनावृतं मुनिवेषधारीत्यर्थः । मे मम गात्रं शरीरम् । क्षात्रप्रक्रियां क्षत्रियोचितप्रकारम् । राजवेषमित्यर्थः । गृहीतुमिति शेषः । नार्हति । योग्यं न भवतीत्यर्थः । 'गृहीतं न परित्यजेत्' इति न्यायाद्गृहीतपरित्यागस्यानुचितत्वादिति भावः । इति । प्रत्याचख्याविति पूर्वेण संबन्धः । शालिनीवृत्तम् ॥

ततस्तु तदनुरोधेन रोधस्तरोरधस्तात्सुमन्त्रनियन्त्रितरथ्ये दाशरथ्योरातिथ्यं समधुपर्कं कर्तुमिव मन्दमन्दमरविन्दवृन्दस्यन्दमानमकरन्दविन्दुसंदोहवाहिनि वाहिनीतरङ्गमरुति वाति काननगमनावस्थां काकुत्स्थस्य प्रेक्षितुमक्षमायामिव क्षमाभृति चरमे तिरोहितायामहामधिदेवतायां संध्यां चरमां रामः समाप्य तस्यां तरुमूलभुवि लक्ष्मणकल्पितं पर्णतल्पमभजत् ।

तत इति । ततः प्रत्याख्यानानन्तरं तदनुरोधेन गुहानुवर्तनेन रोधस्तरोः । गङ्गानदीतटरुहस्य कस्यचिद्वृक्षस्येत्यर्थः । अधस्तादधःप्रदेशे सुमन्त्रे नियन्त्रितरथ्ये नियमितरथाश्चे सति दाशरथ्यो रामलक्ष्मणयोः । मधुपर्को मधुगुडादिमधुरपदार्थमिश्रितं पूज्यानां देयद्रव्यं तेन सह समधुपर्कम् । आतिथ्यमतिथिसत्कारं कर्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । अरविन्दवृन्दादञ्जपण्डात्स्यन्दमानं प्रसवन्तं मकरन्दविन्दुसंदोहं पुष्परसशीकरनिकुरन्त्वं वहतीति तथोक्ते वाहिनीतरङ्गमरुति गङ्गातरङ्गमारुते मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयसद्भावात्सुपो लुक् । एतेन शैत्यमान्यसौरभ्यसंपत्तिरुक्ता । वाति प्रसरति सति । वातेः शतृप्रत्ययः । 'वहति' इति पाठे वहति प्रवर्तमाने सति । तदा काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य । अत्रैकवचनग्रहणं तस्यैव प्राधान्यादित्यवगन्तव्यम् । काननगमनावस्थामरण्ययात्रादुर्दशां प्रेक्षितुं द्रष्टुमक्षमायामसहमानाया मिवेत्युत्प्रेक्षा । अहामधिदेवतायाम् । अहःपतौ चरमे क्षमाभृत्यस्ताचले । 'अस्तस्तु चरमक्षमाभृत्' इत्यमरः । तिरोहितायामन्तर्हितायां सत्याम् । सूर्येऽस्तं गते सतीत्यर्थः । रामश्चरमां पश्चिमां संध्यामुपास्य । सायंसंध्यावन्दनं कृत्सेत्यर्थः । तस्यां पूर्वोक्तायां तरुमूलभुवीद्बुदीवृक्षाधःप्रदेशे लक्ष्मणेन कल्पितं रचितं पर्णतल्पं पर्णमयशय्याम् । 'तल्पं शय्यादृदारेषु' इत्यमरः । अभजत्प्रापत् । तत्र संविवेशेत्यर्थः । अत्र सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दस्यापि भगवतः श्रीरामस्य संध्यावन्दनचरणं लोके संप्रदायप्रवर्तनार्थमित्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं भगवता गीतासु—'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स

यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥' इति । अथवा 'अहरहः संध्यामुपासीत' इत्यादि । सकलशाखाभिज्ञस्य समस्तधर्माचरणतत्परस्य लीलाविग्रहधारिणः श्रीरामस्यायुरारोग्यादिसकलश्रेयःप्रदत्वात्संध्यावन्दनं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम् । तथा च महाभारते— 'पितामहः पितृन्मृष्ट्वा मूर्तितामुत्ससर्ज ह । सा प्रातः सायमागल्य संध्यारूपेण वर्तते ॥ एतां संध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घमुपासते । दीर्घायुषो भविष्यन्ति नीरुजः पाण्डु-नन्दन ॥' इति ॥

रामे विदेहसुतया तरुमूलसंज्ञ-

मन्तःपुरं विशति लक्ष्मणसौविदलम् ।

निध्याय तं नियमितामितबाष्पवृष्टि-

निद्रां निरस्य निषसाद् निषादनाथः ॥ ५० ॥

राम इति । रामे विदेहसुतया वैदेह्या । सहेत्यर्थः । अत्र सहायाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायाम् 'वृद्धो यूना' इति सूत्रादेव प्रयोगात्सहार्थानामप्रयोगेऽपि 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सहार्थे तृतीया । लक्ष्मण एव सौविदलः कञ्चुकीदौवारिको यस्य तत् । सौमित्रिकृतसंरक्षणमित्यर्थः । 'सौविदलः कञ्चुकिनः' इत्यमरः । तरुमूलं वृक्षाधःप्रदेश इति संज्ञा यस्य तम् । तद्रूपमित्यर्थः । अन्तःपुरं शुद्धान्तं विशति प्रविष्टवति सति । निषादनाथो गुहस्तं तथाभूतं भूतलशाथिनं श्रीरामं निध्याय दृष्ट्वा । 'निर्वर्णेन तु निध्यानं दर्शनालोकेनेक्षणम्' इत्यमरः । नियमितान्तनिरुद्धामितबाष्पवृष्टिरविच्छिन्नाश्रुसंपातो येन स तथोक्तः सन् । श्रीरामदुर्दशादर्शनेन कंचित्कालं कृतरोदन इत्यर्थः । निद्रां निरस्य लयक्त्वा निषसाद् । लक्ष्मणसंलापतात्पर्येण जाग्रदेव तत्रोपविष्टवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

व्यतीतायां विभावर्यामर्यम्णि मरीचिमालाहारिणि पूर्वोर्वीधरमूर्ध्नि विरचितजटाबन्धौ सह सीतया दाशरथी भागीरथीकच्छमगच्छताम् ।

व्यतीतायामिति । विभावर्या रजन्याम् । 'विभावरीतमस्त्रिन्यौ रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । व्यतीतायां प्रभातायां सत्याम् । पूर्वोर्वीधरमूर्ध्नुदयाचलशिखरे । 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरः । अर्यम्णि सूर्ये मरीचिमालाहारिणि तेजःपुञ्जधारिणि । अभ्युदिते सतीत्यर्थः । दाशरथी रामलक्ष्मणौ । विरचितो विहितो जटानां बन्धो वटवृक्षक्षीरैर्यथं याम्यां तौ । सीतया सह भागीरथीकच्छं गङ्गातीरमगच्छतां प्राप्तवन्तौ । 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः ॥

तत्र रामः प्रहृष्टचेताः सीतामाचष्ट ।

तत्रेति । तत्र भागीरथीकच्छे रामः प्रहृष्टचेतास्तद्दर्शनेनात्यन्तसंतुष्टान्तःकरणः सन् । सीतामाचष्टावोचत् ॥

१. 'अर्यममरीचिवीचिमाला' इति पाठः. २. 'जटाबन्धौ दाशरथी' इति पाठः.

तदेवाह—

मेध्याश्चमार्गपरिमार्गणसंभवस्य

दिव्यौषधिं कपिलकोपमहाज्वरस्य ।

तातानुतर्पणपचेलिमंभागधेयां

भागीरथीं भगवतीं शरणं भजामः ॥ ५१ ॥

मेधेति । मेध्यः पवित्रः । यद्वा 'प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । यो मेधाया लभ्यते । आशासानामेधपतिभ्यां मेधम्' इत्यादि श्रुतौ दर्शनान्मेघशब्दो यागवचनः । यथा 'त्वमेव पितृमेधः' इतिवत् । 'मेधः क्रतुधियां मेधा' इति विश्वश्च । तथा च मेधे साधु मेध्यः । 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । अथवा मेधाहो मेध्यः । 'तदर्हम्' इति यत्प्रत्ययः । स चासावश्वश्च । अश्वमेधीयाश्च इत्यर्थः । तस्य मार्गपरिमार्गणे वर्तमान्वेषणे संभव उत्पत्तिर्यस्य तस्य कपिलकोपमहाज्वरस्य कपिलमुनिक्रोधरूपमहामयस्य दिव्यौषधिमसाधारणीपधीभूताम् । तदुपशान्तिकरीमित्यर्थः । तथा तातानुतर्पणेनास्मत्पूर्वपितृसंतर्पणेन पचेलिमं परिपक्वं भागधेयं भाग्यं यस्यास्ताम् । परोपकाराचरणोपयोगितयैव जन्मसाफल्यसंभवादिति भावः । पचेलिमेत्यत्र 'कर्मकर्तरि केलिमद्वाच्यः' इति केलिमतप्रत्ययः । भगवतीं पूज्यां भागीरथीं गङ्गां शरणं भजामः प्राप्नुमः । यतोऽस्मात्कुलमहत्तरेण भगीरथेनेन्द्रपरिमुषिताश्वमेधीयाश्वान्वेषणसमये कपिलानलदग्धानां पितृणां स्वर्लोकप्रापणयावतारिता कार्यसिद्धिं कृतवती, अतो भागीरथीनाम्नेयं व्याह्रियते । तस्मादस्माकमपि शरणागतानां कार्यसिद्धिं करिष्यतीति तद्भजनं युक्तमेवेति भावः । स्पष्टोऽत्र रूपकालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनन्तरं रामः सान्त्ववचननिवारितसुमन्त्रः ससौमित्रिर्मङ्गलानि प्रार्थयमानया तया मैथिल्या सह गुहेनानीतां नावमारुरोह ।

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं भागीरथीभजनानन्तरं रामः सान्त्ववचनैः प्रियोक्तिभिरेव वारितः । त्वं पुनरयोध्यां प्रति याहीति निवर्तितः सुमन्त्रो येन स तथोक्तः । अत्र सान्त्वग्रहणं तन्मनःखेदनिरासार्थमित्यवगन्तव्यम् । ससौमित्रिः सलक्ष्मणः सन् । मङ्गलानि । 'पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः । निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥' इत्यादिश्रीरामायणोक्तकल्याणानीत्यर्थः । प्रार्थयमानया याचमानया । 'याच्यायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इत्यभिधानात् । तयानुसृतया मैथिल्या सह जानक्या साकम् । गुहेन नीतां भृत्यद्वारा प्रापितामित्यर्थः । नावं तरीमारुरोहाधिष्ठितवान् । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरी' इत्यमरः ॥

स एष निषिध्य निषादाधिपतेरनुगमनमपि तूर्णमेव विर्तीर्णसुरसरि-

त्पूरः संपूर्णसस्ये वत्साभिधाने जनपदे कृतपदचललक्ष्यवेधनचतुरश्रतुरो
मृगान्निहृत्य कुत्रचिद्वनस्पतिमूले निशामनैषीत् ।

स इति । यो नावमारुरोह स एष रामो निषादाधिपतेर्गृहस्यापि । सुमन्त्रानुसरण-
निषेधसमुच्चयार्थकोऽयमपिशब्दः । अनुगमनमनुसरणं निषिध्य त्वया सम्यग्भक्तिः प्र-
दर्शिता, अतस्त्वमत्रैव वसेति निवार्य । तूर्णं क्षिप्रमेव । विलम्बेऽन्तरायः स्यादिति भया-
दिति भावः । वितीर्णसुरसरित्पूरो विलङ्घितगङ्गाप्रवाहः सन् । 'निस्तीर्ण' इति च पाठः ।
संपूर्णसस्ये । व्रीह्यादिसकलसस्यसमृद्ध इत्यर्थः । वत्स इत्यभिधानमाख्या यस्य त-
स्मिञ्जनपदे देशे । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ' इत्यमरः । कृतपदः । प्रविष्ट इत्यर्थः । च-
ललक्ष्यवेधनचतुरश्रञ्चलशरव्यसंप्रहारनिपुणः । अत एव चतुरश्रतुःसंख्याकान्मृगा-
न्वराहादीन्निहृत्य प्रहृत्य । क्षत्रधर्मत्वेनानिषिद्धत्वादिति भावः । कुत्रचित्कस्मिंश्चिद्वन-
स्पतिमूले वृक्षाधःप्रदेशे निशां रात्रिमनैषीद्यगमयत् । 'मत्स्याभिधानः' इति
प्रामादिकः पाठः । उक्तं च श्रीरामायणे—'ततः समृद्धाञ्छुभसस्यशालिनः क्षणेन वत्सा-
न्मुदितानुपागमत् । तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्वराहमुश्यं पृषतं महारुरुम् ॥' इत्यादि ॥

अन्येद्युर्वन्येन पथा प्रयातास्ते प्रयागे प्रैतायमानहोमधूमप्राग्द्वारं
भरद्वाजाश्रमं श्रयन्तश्चाभिवन्द्यतममन्दहर्षं महर्षिमनेनादिष्टवर्त्मना वै-
कर्तनीपूरोपप्लवं प्लवेन वैणवेन निस्तीर्य शमधनजनसंनिधानशमितशान्त्र-
वसकलसत्त्वचारित्रविचित्रं चित्रकूटाचलमभजन् ।

अन्येद्युरिति । अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने । 'सद्यः—' इत्यादिना निपातितमव्ययम् । 'अ-
द्यात्राहयथ पूर्वेऽहीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥' इत्य-
मरः । ते सीतारामलक्ष्मणाः । वने भवो वन्यस्तेन पथारण्यवर्त्मना प्रयाताः प्रस्थिताः
सन्तः प्रयागे प्रयागाख्ये पुण्यक्षेत्रे प्रतायमानो व्याघ्रवानः । तनोतेर्यकि लटः शानचि
सुमागमः । 'तनोतेर्यकि' इत्यनुनासिकस्य वैकल्पिकोऽकारः । होमधूमप्राग्भारो होम-
धूमसमूहो यस्मिंस्तम् । हव्यगन्धिधूमानुमेयमित्यर्थः । प्राग्भारशब्दः समूहे रूढः । भर-
द्वाजाश्रमं भरद्वाजाख्यमहर्षेस्तपोवनं श्रयन्त आश्रयन्तः सन्तः । अमन्दहर्षं निजा-
गमनादमन्दो हर्ष आनन्दो यस्य तं महर्षिमृषिश्रेष्ठं तं भरद्वाजमभिवाद्य नमस्कृत्य च ।
रामः स्वयं तारकब्रह्मणि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वात् । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' इत्यादि-
स्मरणात्क्षत्रियमर्यादां प्रवर्तितवानिति सूचितम् । अनेन महर्षिणादिष्टं यद्वर्त्म चित्रकूट-
मार्गस्तेन । विकर्तनस्य सूर्यस्यापत्यं स्त्री वैकर्तनी यमुना नदी । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'टि-

१. 'चललक्ष्य' इति पाठः. २. 'प्रभाते' इति पाठः. ३. 'प्रतीयमान' इति पाठः.
४. 'भारद्वाजाश्रमसाश्रयन्तः' इति पाठः. ५. 'महर्षिजनेन' इति पाठः. ६. 'शात्रवसत्व-
चारित्रम्' इति पाठः. ७. 'चरित्रं विचित्रम्' इति पाठः. ८. 'चित्रकूटमचलम्' इति
पाठः. ९. 'अभजन्त' इति पाठः.

झाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । तस्याः पूरः प्रवाह एवोपप्लव आपत्तम् । मार्गनिरोधकत्वादिति भावः । 'कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्यमरः । वैणवेन वेणुमयेन प्लवेनोड्डपेन । 'उड्डपं तु प्लवः कोलः' इत्यमरः । निस्तीर्य तीर्त्वा । शमो वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्वं स एव धनं येषां ते शमधना महर्षयस्त एव जनास्तेषां संनिधानेन सांनिध्येन शमितशात्रवाणि प्रशान्तवैराणि यानि सकलसत्त्वानि गोव्याघ्रादिसमस्तजन्तवस्तेषां चरित्रेणान्योन्यसाहचर्यरूपेण विचित्रमाश्चर्यकरम् । निर्वैरदेशलान्निवासार्हमित्यर्थः । चित्रकूटं नामाचलं पर्वतमभजन्प्रापुः ॥

अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु माद्य-

त्परभृतगलचञ्चत्पञ्चमैरैश्वितासु ।

जनकदुहितृयोगाज्जातसाकेतसौख्य-

श्चिरमरमत रामश्चित्रकूटस्थलीषु ॥ ५२ ॥

अनुजेति । अनुजरचितपर्णागारहृद्यासु सौमित्रिनिर्मितपर्णशालामनोहरासु । तथा माद्यत्परभृतानां मत्तकोकिलानां गलेषु कण्ठकुहरेषु चञ्चन्तः प्रसरन्तो ये पञ्चमाः स्वरविशेषास्तैः । 'पिकः कूजति पञ्चमम्' इत्यभिधानात् । 'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिकः' इत्यमरः । अश्वितासु मनोहरासु । 'अश्वेः पूजायाम्' इति नुडागमः । चित्रकूटस्य स्थलीष्वकृत्रिमभूमिषु । 'जानपद-' इत्यादिनाकृत्रिमार्थे ङीप् । रामो जनकदुहितृयोगाज्जातसांगत्याद्धेतोः । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । जातमुत्पन्नं साकेतेऽयोध्यायां यत्सौख्यमानन्दस्तत्सदृशं सौख्यं यस्य स तथोक्तः सन्निति निदर्शनालंकारः । चिरं बहुकालमरमताकीडत । 'साकेतं स्यादयोध्यायां कोसलानन्दिनी तथा' इति यादवः ॥

अथ मां वनवासनैरस्यादपि नैम रामः समाह्वयेदिति प्रत्याशया परतत्रः सुमन्नः कानिचिदहानि गुहसकाशे नीत्वा निराशस्ततः प्रतिनिवृत्तो निवृत्तोत्सवामयोध्यामासाद्य निर्दाशरथिरयं समागत इति शोकातिरेकातुरपौरजनजनिताक्रन्दमन्दीभूतनेमिघोषाद्वरुह्य रथाद्दशरथं प्रयाणोन्मुखप्राणं प्राणंसीत् ।

अथेति । अथ चित्रकूटभजनानन्तरं वनवासं क्लेशभूयिष्ठे वनसंचारे नैरस्याद्वेषादपि नाम । अस्मत्सहवासानुरागाभावेऽपीत्यपिशब्दार्थः । नामेति संभावनायाम् । 'नाम

१. 'कुलम्' इति पाठः. २. 'रञ्जितासु' इति पाठः. ३. 'नाम' इति नास्ति क्वचित्.
४. 'प्रत्याशयो' इति पाठः. ५. 'निर्दाशरथिः सारथिरिति' इति पाठः. ६. 'शोकातिरेकातुर' इति पाठः. ७. 'नेमी' इति पाठः.

प्राकाश्यसंभाव्यकुत्साभ्युपगमेषु च' इति विश्वः । रामो मां समाह्वयेदाकारयेदित्येवंभूतया प्रत्याशया प्रत्याकाङ्क्षया परतन्त्रः परार्थीनः । तादृगाशावद्धः सन्नित्यर्थः । सुमन्त्रो गुह-
सकाशे गुह्निकटे कानिचिदहानि । द्वित्राणि दिनानीत्यर्थः । तथा रामायणम्—'ततः
सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः' इति । नीला गमयित्वा ततस्तदनन्तरं निराशः ।
दृढप्रतिज्ञस्य कुतो नैरस्यं कुतः पुनराह्वानमित्याशारहितः सन् । प्रतिनिवृत्तः प्रत्यावृत्तः ।
निवृत्तोत्सवाम् । निरानन्दामित्यर्थः । अयोध्यामासाद्य प्राप्य । निर्दाशरथिर्दाशरथि-
रहितः पुनरयं समागत इति हेतोर्यः शोकातिरेको विषादातिशयस्तेनातुरैर्विह्वलैः
पौरजनैर्जनित उत्पादितो यो दीनाक्रन्द आतर्दोषस्तेन मन्दीभूतोऽन्तर्हितो नेमिघो-
षश्चक्रधाराध्वनिर्यस्य तस्मादित्याक्रन्दातिशयोक्तिः । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इत्यमरः ।
रथादवरुह्य । प्रयाणोन्मुखा उत्क्रमणोद्युक्ताः प्राणा यस्य तम् । पुत्रवियोगवेदनास-
हिष्णुत्वेनासन्नमरणमित्यर्थः । दशरथं प्राणंसीत्प्रणतवान् । नमेल्लुङ् । 'यमरमनमातां
सक्च' इति सगागमः । चकारादिडागमश्च । 'इट ईटि' इति सिचो लृक् । 'नेटि' इति
प्रतिषेधाद्ब्रह्मभावः । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति णत्वम् ॥

एतद्दर्शनेन विसंज्ञो दशरथः कौसल्यासुमित्राभ्यां समाश्वासितः
कथं प्रयातं रामेण कथं कथितं मैथिल्या किंवृत्तः सौमित्रिरिति मुहुर्मु-
हुरश्रुकुण्ठितकण्ठः सुमन्त्रमन्वयुङ्क्त ।

एतदिति । एतद्दर्शनेन । सुमन्त्रस्य केवलस्यालोकेनेत्यर्थः । विसंज्ञो विचेतनः ।
मूर्च्छित इति यावत् । अथ कौसल्यासुमित्राभ्याम् । कैकेय्या अनभिमततया वहिर्भू-
तत्वादिति भावः । समाश्वासितः । यथा ससंज्ञः स्यात्तथोपलालितः सन्नित्यर्थः । दश-
रथः । रामेण कथं केन प्रकारेण प्रयातं प्रस्थितम् । भावे क्तः । न तु दुःखेन प्रयातं किमि-
त्यर्थः । तथा मैथिल्या कथं कया रीत्या कथितमुक्तम् । न तु निर्वेदेन कथितं किमि-
त्यर्थः । तथा सौमित्रिः किंवृत्तः कथंभूतव्यापारः । अनुवर्तनतत्परो वा उत न
वेत्यर्थः । इत्येवं मुहुर्मुहुः पुनःपुनः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । अश्रुकुण्ठितकण्ठो वाष्प-
गद्गदवचनः सन् । सुमन्त्रमन्वयुङ्क्तपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

सोऽपि राज्ञे व्यजिज्ञपत् ।

स इति । सुमन्त्रोऽपि राज्ञे दशरथाय व्यजिज्ञपद्विज्ञापितवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

देव, कथं ब्रवीमि । कठिनहृदयोऽहम् ।

देवेति । हे देव राजन्, कथं कुतो वा ब्रवीमि कथयामि । प्रत्युत्तरमिति शेषः ।
कुतः । यतोऽहं, कठिनहृदयो निर्दयचित्तः । अरण्ये रामं विहाय पुनरागतत्वात्तस्य
तादृग्यात्राकथनव्यालोलरसनत्वाच्चेति भावः ॥

एवमात्मानं विनिन्द्य संप्रति प्रश्नत्रयस्य क्रमेणोत्तरमाह—

सेवारसानुगतपौरमनोरथस्य

दूरे रथस्य च सुतौ तव वर्तमानौ ।

भूत्वा विदेहदुहितुर्नवसौविदल्लौ

भागीरथीतटवने पथिकावभूताम् ॥ ५३ ॥

सेवेति । हे देव, तव सुतौ लत्पुत्रौ रामलक्ष्मणौ सेवारसेन भजनानुरागेणानुगता अनुसृता ये पौराः पुरवासिनो जनास्तेषां मनोरथस्यानुवर्तनरूपाभिलाषस्य । तथा रथस्य स्यन्दनस्य च दूरे विप्रकर्षे वर्तमानौ । तमसातीरे निद्राणानां पौराणां निसृष्टत्वाच्च वनवासतत्पराणामस्माकं किमनेन रथेनेति परित्यक्तत्वाच्चेति भावः । भागीरथीतटे यद्वनं तत्र विदेहदुहितुर्वैदेह्या नवसौविदल्लौ नूतनकञ्चुकिनौ भूत्वा । तत्परिरक्षण-
तत्परौ संभूयेत्यर्थः । एतत्सौविदल्लस्येदं प्रथमत्वाजागलकलद्योतनार्थत्वाच्च वलं द्रष्टव्यम् । पन्थानं गच्छत इति पथिकौ । पादचारिणौ इति यावत् । 'पथष्कन्' इति ठञ्प्रत्ययः । अभूताम् । अत्र पूर्वार्धे मनोरथरथयोः केवलप्रकृतयोर्दूरीकृतत्वतुल्यधर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । उत्तरार्धे तु दाशरथ्योर्नवसौविदल्लख-
रूपणाद्रूपकालंकार इत्यनयोरन्योन्यनैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरमप्यस्तीत्याह—

किं च ।

किं चेति ॥

तदेवाह—

देव त्वत्तनयस्य कुन्तलभरं क्षीरैः स्वधेनूद्भवैः

सेक्तुं नालमरुन्धतीपतिरभूत्तस्याभिषेकोत्सवे ।

सिक्तो हन्त स एष मैथिलसुतावाष्पोदकोत्पादकै-

न्यग्रोधक्षरितैर्जटां रचयितुं क्षीरैर्निषादाहतैः ॥ ५४ ॥

देवेति । हे देव, अरुन्धतीपतिर्वसिष्ठोऽभिषेकोत्सवे राज्याभिषेकमहोत्सवे तस्य त्वत्तनयस्य युष्मत्पुत्रस्य रामस्य कुन्तलभरं चिकुरनिकुरुम्बम् । 'चिकुरः कुन्तलो वालः' इत्यमरः । स्वधेनूद्भवैः स्वस्य या धेनुः कामधेनुस्तदुद्भवैस्तत्संभूतैः । अत्यन्तश्ला-
घ्यैरित्यर्थः । क्षीरैः सेक्तुमाद्रां कर्तुम् । तदानीं गोक्षीराभिषेकस्य शास्त्रविहितत्वादिति भावः । अलं शक्तो नाभूत् । वैवर्ण्यापत्तिभयादिति भावः । अलमिति पर्याप्तिवचनेष्वल-
मर्थेषु तुमुन् । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । स एष कुन्तलभरो

मैथिलसुतायाः सीताया वाष्पोदकोत्पादकैरश्रुजलोत्पत्तिहेतुभिर्निषादाहृतैर्गुहपरिजनानी-
तैर्न्यग्रोधक्षरितैर्वटवृक्षोद्भवैः । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वटः' इत्यमरः । क्षीरैर्जटां रचयितुं
ग्रथयितुं सिक्त आर्द्राकृतः । हन्तेति खेदे । अत्रारुन्धतीपतेः कामधेनुक्षीराभिषेकश-
क्तत्वेऽपि तदशक्तलोक्तेः संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः । तथा च कुन्तलभरस्य ता-
दृशमणीयकं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥

तस्या विदेहदुहितुः पदयोर्नखेषु

लाक्षां विनाप्यरुणिमा सहसा बभूव ।

वन्ये पथि प्रियतमेन सह ब्रजन्त्या

वैवर्ण्यमाविरभवन्न कदापि वक्त्रे ॥ ५५ ॥

तस्या इति । वन्ये पथि कान्तारमार्गे प्रियतमेन भर्त्रा श्रीरामेण सह ब्रजन्त्या
गच्छन्त्यास्तस्या विदेहदुहितुर्वैदेह्याः पदयोश्चरणयोर्नखेषु लाक्षां विनापि । अलक्तकद्रव्या-
भावोऽपीत्यर्थः । 'पृथग्विना-' इत्यादिना द्वितीया । अरुणिमा लौहित्यम् । 'वर्णदृढा-
दिभ्यः घ्यञ्' इति चकारादिमनिच् । सहसा शीघ्रं बभूव प्रादुर्बभूव । पल्लवकोमललाचर-
णनखेष्वारुण्यमरण्यसंचारेणाविरभूदित्यर्थः । वक्त्रे मुखे तु कदापि कदाचिदपि वैवर्ण्यं
कान्तिहैन्यं नाविरभवन्न प्रादुरभूत् । पूर्ववदेव वक्रमशोभतेत्यर्थः । प्रियतमसाहचर्या-
दिति भावः । तद्वचनं तु किमपि न श्रुतमिति वाक्यशेषः । अत्र लाक्षारूपकारणं विना-
प्यरुणिमारूपकार्योत्पत्तिकथनाद्विभावनालंकारः । तथा कान्तारसंचाररूपकारणसद्भा-
वेऽपि वैवर्ण्यरूपकार्यानुत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरित्यनयोः परस्परनैरपेक्ष्यात्संसृष्टिः स्पष्टा ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सीतापतेः किसलयैः परिकल्प्य तल्पं

संचार्य सत्त्वदमनाय निशासु दृष्टिम् ।

धन्वी तदङ्घ्रिभजनादिव पुण्यलभ्या-

दस्वप्न एव वनवर्त्मनि लक्ष्मणोऽभूत् ॥ ५६ ॥

सीतेति । धन्वी धनुर्धरः । ग्रीह्यादित्वादिनिः । लक्ष्मणो वनवर्त्मनि कान्तारमार्गे
निशासु रात्रिषु सीतापतेः । सीतासमेतस्य श्रीरामस्येत्यर्थः । किसलयैः पल्लवैस्तल्पं शय्यां
परिकल्प्य निर्माय । सुखशयनार्थमिति भावः । तथा सत्त्वदमनाय । दुष्टजन्तून् दमयितुमि-
त्यर्थः । 'सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । दृष्टिं संचार्य दिक्षु प्रसार्य । पुण्यलभ्यात्पुण्यै-
र्मतोपवासादिसुकृतविशेषैर्लभ्यात्प्राप्यात्तदङ्घ्रिभजनात्तस्य श्रीरामस्याङ्घ्रिभजनाचरणसे-
वाया इवेति हेतुप्रेक्षा । अस्वप्नो निर्निद्रः । जागरूक एवेति यावत् । देवश्चेति गम्यते ।
एवकारः क्षणमात्रनिद्रासंबन्धमपि व्यवच्छिन्नति । अभूजातः । महात्मन्स्तत्र भवतः
श्रीरामस्य पादसेवाया देवभूयप्रापकत्वादिति भावः । अस्वप्न इत्यत्र अभिधायाः प्र-
च० रा० १३

स्तुतैकगोचरत्वादेव विषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । स चोत्प्रेक्षानिर्वाहकत्वाद्वाच्यसि-
द्ध्यङ्गम् ॥

एवं सुमन्त्रनिवेदितपुत्रचरित्रश्चरमगिरिशिखरजुषि निगमवपुषि ज्यो-
तिषि हृदयलग्नशोकशल्यां कौसल्यां समाश्वास्य नरपतिरित्थमकथयत् ।

एवमिति । एवमुक्तरीत्या सुमन्त्रेण निवेदितं विज्ञापितं पुत्रयो रामलक्ष्मणयो-
श्चरित्रं व्यापारो यस्य स तथोक्तः । सुमन्त्रमुखादाकर्णितपुत्रस्तुषावृत्तान्त इत्यर्थः । नर-
पतिर्दशरथो निगमवपुषि त्रयीतनौ ज्योतिषि सूर्ये चरमगिरिशिखरजुष्यस्ताचलकूट-
भाजि । अस्संगते सतीत्यर्थः । हृदयलग्नं शोक एव शल्यं शङ्कुर्यस्यास्ताम् । दुरन्तशोका-
क्रान्तान्तःकरणमित्यर्थः । कौसल्यां समाश्वास्य तत्कालोचितैर्वचनैरुपलाल्येत्यं वक्ष्य-
माणरीत्याकथयदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

पुरा खलु सरयूरोधसि विविधतरुनिवहपिहितदिवस्पतौ मृगयास्पृ-
हया कमपि समयमगमम् ।

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । विविधतरुनिवहेन नानाविधवृ-
क्षसंदोहेन पिहितदिवस्पतौ छादितसूर्ये । सूर्यतेजसोऽप्यनवकाशप्रद इति तरुणां सा-
न्द्रत्वातिशयोक्तिः । सरयूरोधसि सरयूनदीतीरे मृगयास्पृहयाखेटकेच्छया कमपि स-
मयम् । कस्मिंश्चित्काल इत्यर्थः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः ।
'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । अगममगच्छम् ॥

ततः किमत आह—

तत्र ।

तत्रेति । तत्र सरयूरोधसि ॥

तोयादानसैदानपुष्करगजभ्रान्त्या तपस्वी मया

विद्धः कश्चन शब्दवेधनविदा पाथः सरय्वां हरन् ।

तोयेति । तोयादानेनोदकग्रहणेन सनादं सवृंहितं पुष्करं शुण्डाग्नौ यस्य स तथोक्तो
यो गजः स इति भ्रान्त्या भ्रमेण । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले' इत्यमरः ।
शब्दवेधनविदा शब्दानुसारेण । लक्ष्यसंप्रहाराभिज्ञेनेत्यर्थः । मया सरय्वां नद्यां पाथ उद-
कम् । 'कवन्धमुदकं पाथः' इत्यमरः । हरन्पित्रर्थं कमण्डलुना सशब्दं संगृह्णन्कश्चन त-
पस्वी मुनिपुत्रः शरेण विद्धः संप्रहृतः ॥

१. 'आश्वास्य' इति पाठः. २. 'विवस्वति वेतस्वति' इति पाठः. ३. 'निदान' इति
पाठः. ४. 'सरय्वा हरन्' इति पाठः.

ततः किमत आह—

तत्पित्रो जरदन्धयोरनुमृतिं कर्तुं चिंतिं चिन्वतोः

शापो मय्यपतद्भवानपि सुतप्रेम्णा प्रणश्येदिति ॥ ५७ ॥

तदिति । जरन्तौ जराजीर्णौ तौ च तौ अन्धौ च तयोः । 'जराजीर्णो जरन्नपि' इत्यमरः । विशेषणयोरपि मिथोविशेषणविशेष्यभावविवक्षायाम् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समासः । अत एवानुमृतिं पुत्रमनुसृत्य मरणं कर्तुं चितिमग्निदीप्तकाष्ठसंचयं चिन्वतोः प्रार्थयतोः । न चात्रात्मघातदोषः । 'अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः । भृग्वग्निजलसंपातैर्मरणं प्रविधीयते ॥' इति स्मरणात् । तस्य तपस्विनः पित्रोर्मातापित्रोः । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । शापो मय्यपतत्पपात । अगर्जिताशनिवदिति भावः । किमिति । भवांस्त्वमपि सुतप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन प्रणश्येन्मित्रयादिति । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

शरविद्वस्तपस्वी किं जात इत्यत आह—

अहं वैश्यस्य शूद्रायां जातस्तस्मान्न संभवेत् ।

ब्रह्महत्येति मामुक्त्वा स्वर्गतो दुर्गतो मुनिः ॥ ५८ ॥

अहमिति । अहं वैश्यस्य वणिजः शूद्रायां शूद्रजातीयाङ्गनायाम् । 'शूद्रां तजातिरङ्गना' इत्यमरः । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्युक्तत्वात् ङीप् । जातः करणः । न तावद्वैश्योऽप्यस्मीत्यर्थः । 'वैश्यात्करणः शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्यः । 'शूद्राविशोस्तु करणः' इत्यमरश्च । तस्मात्कारणाद्ब्रह्महत्या न संभवेत् । कुतो ब्रह्महत्येति भावः । इति मां प्रत्युक्त्वा दुर्गतः शरसंप्रहारदुरवस्थाक्रान्तो मुनिः स्वर्गतः स्वर्लोकं गतः । 'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' इत्यमरः । तथा च श्रीरामायणे—'ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरहं राजन्मा भूते मनसो व्यथा ॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जानपदाधिप ॥' इति ॥

तदवश्यं वश्य एवास्मि मृत्योरिति स्मृतिपथगतराम एव विरराम ।

तदिति । तत्तस्मान्मुनिशापकारणादवश्यं निश्चितं मृत्योरन्तकस्य वैश्यो वश्यं गत एवास्मि । नात्र संदेह इत्येवकारार्थः । इत्युक्त्वेति शेषः । स्मृतिपथगतः स्मरणोच्चरो रामो यस्य स तथोक्तः सन्नेव । राममनुशोचन्नेवेत्यर्थः । विरराम निर्वचनोऽभूत् । कण्ठगतप्राणोऽभूदित्यर्थः । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ॥

मुनिशापकृतोत्पत्तिर्विपत्तिर्निष्प्रतिक्रिया ।

ततो दशरथायाशु दिदेश दशमीं दशार्म ॥ ५९ ॥

१. 'चितां' इति पाठः. २. 'नरपतिः श्रुतिमार्गगत' इति पाठः. ३. एतदनन्तरम् 'किं बहुना' इति कचित्.

मुनीति । ततो विरामानन्तरं मुनिशापेनोक्तरूपेण कृतोत्पत्तिर्यस्याः सा तथोक्ता । मुनिशापजनितेत्यर्थः । निष्प्रतिक्रिया प्रतिक्रियारहिता । उपायान्तरैरपरिहार्येत्यर्थः । विपत्तिरापत् । दशरथाय । दशानां पूरणी दशमी । 'तस्य पूरणे डट्' इति डट् । 'नान्तादसंख्यादेर्मट्' इति डटो मंडागमः । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । तां दशमीं दशां मरणावस्थां दिदेश दत्तवती । अमोघमुनिशापानुसारेणैवायं ममारेत्यर्थः । मन्मथावस्था-
स्वस्या दशमत्वादित्थं निर्देशः । तदुक्तम्—'दङ्मनःसङ्गसंकल्पो जागरः कृशता-
रतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥' इति दशरूपके ॥

नाक्रान्तस्त्रिदिवः परैः सुमनसां कान्ता न वन्दीकृता

नाकीर्णं पुरुहूतशासनधरैः साकेतबाह्याङ्गणम् ।

नादिष्टाः सचिवाश्च भूतलपरित्राणाय यद्यप्यसौ

नाकं शोकवशादगादशरथो नास्थां वहन्वाहने ॥ ६ ॥

नेति । अत्र यद्यपीति पदं सर्वत्रानुवध्यते । यद्यपि विचार्यमाणे परैः शत्रुभि-
स्त्रिदिवः स्वर्गो नाक्रान्तो नास्कन्दितः । तथा यद्यपि सुमनसां देवानाम् । 'सुमनाः पु-
ष्पमालस्यो ह्री देवबुधयोः पुमान्' इति वैजयन्ती । कान्ता न वन्दीकृता नोपगृ-
हीताः । शत्रुभिरिति शेषः । 'प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्याम्' इत्यमरः । तथा यद्यपि पुरुहूतशासन-
धरैरिन्द्राज्ञाकरैर्दूतैः साकेतबाह्याङ्गणमयोध्यापुरवहिश्चत्वरम् । 'स्यात्स' 'तमयोध्यायाम्'
इत्यमरः । नाकीर्णं न संकीर्णम् । इन्द्राज्ञया निजाह्वानार्थमागतैर्देवदूतैर्द्वि-कुलमित्यर्थः ।
तथा यद्यपि भूतलपरित्राणाय भूमण्डलसंरक्षणार्थं सचिवा मन्त्रिणो नादिष्टा नाज्ञप्ताः ।
राज्ञो देशान्तरगमने भूभारस्य सचिवेषु निक्षिप्यत्वादिति भावः । तथापीति शेषः ।
असौ दशरथः शोकवशात्पुत्रविरहजनितशोकायत्तत्वाद्देतोः । 'वश आयत्ततायां च'
इत्यमरः । वाहने रथ आस्थामादरं न वहन्नगह्वरेव । वाहनं विहायैवेत्यर्थः । नाकं
स्वर्गम् । 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' इत्यमरः । अगात्प्राप । पूर्वं त्रिदिवस्य पराक्रमादि-
निमित्तसंभवे तत्र गच्छति । इदानीं तु तादृङ्निमित्ताभावेऽपि तत्रागादित्याश्चर्य-
मित्यर्थः । अत एव विभावनालंकारः । पुत्रशोकातुरतया स्थूलशरीरं विहाय सूक्ष्म-
शरीरेण खलोकं जगामेति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ दशरथप्रशंसामांसलैः कैकेयीनिन्दाकन्दलितै रामगुणकीर्तन-
गुणितैरवरोधवधूजनपरिदेवनारवैर्मुखरितेषु दिङ्मुखेषु ।

अथेति । अथ राज्ञः खलोकगमनानन्तरं दशरथस्य प्रशंसया महाराजोऽयं सत्य-
संधः खलोकं गत इत्याद्युपश्लोकेन मांसलैः प्रचुरैः । तद्भूयिष्ठैरित्यर्थः । सिध्मादित्वा-
न्मत्वर्थो लचप्रत्ययः । कैकेय्या निन्दया पापिष्ठयानया रामे प्रव्राजिते तद्विरहशो-

कातुरो राजा कालधर्मं गत इत्यादि गर्हणेन कन्दलितैः समुद्रतैः रामस्य गुणकीर्तनेन गुर्वाज्ञापरतन्त्रः सत्यधर्मपरायणोऽयं मुनिव्रतचारी वनं गत इत्यादिसद्गुणवर्णनेन गुणितैरावर्तितैरवरोधवधूजनपरिदेवनारवैरन्तःपुरस्त्रीजनविलापाक्रन्दैर्दिङ्मुखेषु हरिदन्त-रालेषु । वदनेषु चेति गम्यते । मुखरितेषु वाचालितेषु । प्रतिध्वनितेषु सत्स्वित्यर्थः ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

अभूदराजकम्लानसद्गुणं गगनाङ्गणम् ।

आलोक्येव तदा शान्तमशेषं च महीतलम् ॥ ६१ ॥

अभूदिति । तदा तस्मिन्समये । न विद्यते राजा चन्द्रो यस्य स तथोक्तः । कृष्ण-पक्षरात्रिवाचन्द्ररहित इत्यर्थः । शैषिकः कप्प्रत्ययः । अत एव म्लानस्तेजोहीनः सद्गुणो नक्षत्रमण्डलं यस्य तत्तथोक्तं गगनाङ्गणं नभःस्थलमालोक्य दृष्ट्वेत्युत्प्रेक्षा । अशेषं कृत्स्नं महीतलं भूमण्डलं च । अराजको दशरथरहितः । अत एव म्लानः सद्गुणः साधुजननिवहो यस्य तत्तथोक्तं सच्छान्तं स्तिमितमभूत् । 'वा दान्त—' इत्यादिना निपातः । चन्द्रराहिल्येन गगनं यथा तेजोहीननक्षत्रकं भवति, तथा दशरथमहाराज-राहिल्येन भूतलमपि खिन्नसाधुजनमभूदित्यर्थः । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे क्षत्रे क्षत्रिय-शक्योः' इति विश्वः । 'सन्सत्ये विदुषि श्रेष्ठे साधौ भवति च त्रिषु । सत्कीवमृक्षे' इति नानार्थरत्नमालायाम् । अत्रोत्प्रेक्षाश्लेषयोः सापेक्षत्वात्संकरः ॥

ततः प्रभाते वसिष्ठवचसा सचिवाः तैलद्रोण्यां निक्षिप्य क्षितिपते-स्तनुं क्षिप्रमेव भरतमकथितदशरथकथा एव आनयतेति दूतान्केकयेषु प्रे-षयामासुः ।

तत इति । ततः परिदेवनानन्तरं प्रभाते प्रातःकाले सचिवा मन्त्रिणः । 'मन्त्री धीसंचिवोऽमाल्यः' इत्यमरः । वसिष्ठस्य वचसा भरतागमनपर्यन्तमेतच्छरीरं रक्षन्त्विति नियोगवचनेन क्षितिपतेः परेतस्य दशरथस्य तनुं कलेवरं तैलद्रोण्यां तैलपूरितकाष्ठाम्बु-वाहिण्यां निक्षिप्य । उच्छूनत्वादिना वैरूप्याभावार्थमिति भावः । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवा-हिनी' इत्यमरः । अकथितदशरथकथा अनिवेदितदशरथवृत्तान्ताः सन्त एव । अन्यथा कार्यविधातापत्तेरिति भावः । भरतं क्षिप्रमविलम्बितमेवानयत प्रापयतेति । आ-दिश्येति शेषः । दूतान्संदेशहारिणः केकयेषु देशेषु प्रेषयामासुः प्रहितवन्तः । 'स्यात्सं-देशहरो दूतः' इत्यमरः ॥

तेऽपि जितपवनजवनवाजिसंकोचितपथास्तुरंगपतिपुरे दुःस्वप्नदूय-मानमानसं भरतमभिवन्द्य गुरुनियोगं व्यजिज्ञपन् ।

१. 'सचिवाः' इति नास्ति क्वचित्. २. 'नश्यति निक्षिप्य क्षिप्रमेव' इति पाठः.

३. 'कथमेव' इति पाठः. ४. 'यवनहय' इति पाठः. ५. 'दुःस्वप्नदूयमान' इति पाठः.

६. 'निदेशम्' इति पाठः.

तेऽपीति । तेऽपि दूताश्च जितपवनाः पवनाधिकवेगा जवना जवशीलाश्च । 'जु-
च्चक्रम्य-' इत्यादिना युच् । ये वाजिनोऽश्वास्तैः संकोचितः संकोचं प्रापित इव पन्था येषां
ते तथोक्ताः सन्तः । तादृगश्ववेगवशात्संकुचिततया प्रतीयमानमार्गदैर्घ्या इत्यर्थः । तुर-
गपतेरश्वपतेः केकयस्य पुरे पट्टणे दुःस्वप्नेन स्वपितुर्दुरवस्थाशंसिस्वप्नेन दूयमानं प-
रितप्यमानं मानसं यस्य तं तादृशं भरतमभिवन्द्य नमस्कृत्य गुरोर्वसिष्ठस्य नियोगं
शीघ्रमागन्तव्यमित्येवंरूपामाज्ञां व्यजिज्ञपन्विज्ञापयामासुः ॥

सोऽयं मातामहेन युधाजिता चानुज्ञातः कतिपयैरेव दिनैरनिमित्त-
संपातेन सातङ्कः साकेतमाससाद ।

सोऽयमिति । सोऽयं भरतो मातामहेन मातुः पित्रा केकयेन युधाजिता मातुलेन
चानुज्ञातः कतिपयैरेव दिनैः कैश्चिदेवाहोभिः । मातुलगृहनिर्गमनदिनमारभ्या-
ष्टमे दिन इत्यर्थः । तथा रामायणे—'अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्थकवेश्मनः' इति कै-
केयीं प्रति भरतवचनम् । अनिमित्तसंपातेन दुर्निमित्तपरम्परया सातङ्कः सभयसं-
भ्रमः सन्साकेतमयोध्यामाससाद प्राप ॥

अतिचकितमतिः पुरैव पश्य-

न्पुरमयथापुरचारपौरवर्गम् ।

न्यविशत भरतः परीतदूतः

पितृभवनं पितृकाननादनूनम् ॥ ६२ ॥

अतीति । परीतदूतः परिवेष्टितदूतो भरतः । पुरा भावमनतिक्रम्य यथापुरं
यथापूर्वम् । यथार्थेऽव्ययीभावः । 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिप-
दिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । तत्र भवतीत्ययथापुरम् । ततश्चारशब्देन 'सुप्सुपा-' इति
समासः । अयथापुरश्चारप्रचारः परिपाटी यस्य स तथोक्तः । पौराणां चार आचारः
प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन्स तथोक्तम् । श्रीरामवनवासराजविपत्तिभ्यां विषण्णजनसंकुलमि-
त्यर्थः । पुरमयोध्यां पुरा निकट एव पश्यन्नवलोकयन् । 'स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निक-
टागामिके पुरा' इत्यमरः । अत एवातिचकितमतिरत्यन्तभयसंभ्रान्तान्तःकरणः सन् ।
पितृकाननाच्छानादनूनमन्यूनं भूताक्रोशभूयिष्ठत्वात्तत्कल्पम् । पितुर्दशरथस्य भवनं
गृहं न्यविशत प्रविष्टवान् । 'श्मशानं स्यात्पितृवनम्' इत्यमरः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ।
'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥

स पितरमनवेक्ष्य तत्र मातुः

सदनगतः प्रणिपत्य तामपृच्छत् ।

क नु मम गतवान्पितेति सैषा

परुषतरं भरताय वाचमूचे ॥ ६३ ॥

स इति । स भरतस्तत्र भवने पितरं दशरथमनवेक्ष्यादृष्ट्वा मातुः कैकेय्याः स-
दनगतो गृहं प्रविष्टः सन् तां मातरं प्रणिपत्य गुरुजनादरतत्परत्वात्तमस्कृत्य मम पिता
दशरथः क नु कुत्र गतवानित्यपृच्छत्पृष्टवान् । अथ सैषा कैकेयी भरताय । भरतं प्र-
तीत्यर्थः । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । परुषतरमत्यन्तकर्ण-
कठोरं यथा तथा वाचमूच उक्तवती । वृत्तं पूर्ववत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

वनचर इव साकं मैथिलीलक्ष्मणाभ्यां

पितृविधिमभिरोक्षुं प्रस्थितो रामभद्रः ।

तदनु तत्र पिताभूत्कालधर्मानुयात-

स्त्वमनुभव यथेच्छं निःसपत्नां धरित्रीम् ॥ ६४ ॥

वनचर इति । रामभद्रो मैथिलीलक्ष्मणाभ्यां साकं पितृविधिं पितृनियोगमभिरो-
क्षुमनुवर्तितुं वनचरो मुनिरिव प्रस्थितो गतः । मुनिवेषधारी सन् त्वं गच्छेति पित्रा-
ज्ञप्तः सन् अरण्यं गत इत्यर्थः । तदनु तदनन्तरमसौ तव पिता दशरथः कालधर्मं म-
रणमनुयातोऽनुगतः । मृत इत्यर्थः । 'स्यात्पञ्चता कालधर्मः' इत्यादि पर्यायेष्वमरः ।
अतस्त्वं निःसपत्नां निष्कण्टकां धरित्रीं यथेच्छं स्वच्छन्दमनुभव । परिपालयेत्यर्थः ।
मालिनीवृत्तम् ॥

मयूरीव महानागं केकया केकयात्मजा ।

भारत्या भरतं चक्रे परिश्रुभितमानसम् ॥ ६५ ॥

मयूरीति । केकयात्मजा कैकेयी भारत्या उक्तरूपया वाचा भरतम् । मयूरी व-
हिणी । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । केकया स्ववाण्या । 'केका वाणी म-
यूरस्य' इत्यमरः । महानागं महाभुजङ्गमिव परिश्रुभितमानसं श्लुब्धहृदयं चक्रे । 'म-
यूरो वह्निर्गो वही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इत्यभिधानात् । मयूर्यास्तद्विरोधित्वादिति
भावः । पूर्णोपमालंकारः ॥

तदनु भरतश्चिरतरं विलप्य विलुप्यमानविवेकः कैकेयीमकथयत् ।

तदन्विति । तदनु कैकेयीवचनानन्तरं भरतश्चिरतरं बहुकालं विलप्य । पितृ-
भ्रातृद्वेष्टेन परिदेवनं कृतेत्यर्थः । विलुप्यमानो लोपं प्राप्नुवन्विवेको यस्य स तथोक्तः ।
पितृमरणभ्रातृप्रव्रजनश्रवणलुप्तबुद्धिस्फुरणतया कर्तव्याकर्तव्यविचारविधुर इत्यर्थः ।
कैकेयीमकथयदवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

परिणतिपरुषाणां पाप्मनां संनिपाता-

त्र हि भवसि चतुर्णां सा त्वमस्माकमम्बा ।

तदिह तनयवत्यः संलपिष्यन्ति कामं

श्रुतिपुटरचितातेस्त्वां सवित्रीमकीर्तेः ॥ ६६ ॥

परिणतीति । हे कैकेयि, परिणतिपरुषाणां पर्यन्तदुर्दशानुसंधायकानां पाप्मनामेवंविधपापानाम् । ‘अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा’ इत्यमरः । संनिपातात्सङ्गाद्धेतोः । सा तथाभूता त्वं चतुर्णां श्रीरामादीनामस्माकं अम्बा माता न भवसि हि न जायसे खलु । ईदृक् पापिष्ठा त्वमस्माकमम्बा भवितुं नार्हसीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् । इहास्मिन्लोके तनयवत्यः पुत्रवत्यः स्त्रियः । तथाभूतानामेव परिज्ञानसंभवादिति भावः । त्वां श्रुतिपुटयोः श्रोत्रगोलकयो रचिता विहितातैः पीडा यया सा तथोक्ता । तस्याः श्रोतृणामत्यन्तखेदकारिण्या इत्यर्थः । ‘अकीर्तेर्दुष्कीर्तेः’ सवित्रीमम्बां काममत्यन्तं संलपिष्यन्ति । पापाचारेयं किमेतदकृत्यमकरोत् । यतो दुर्निवारपकीर्तिमूलमभूदित्यन्योन्यसंभाषणं करिष्यन्तीत्यर्थः । ‘संलापो भाषणं मिथः’ इत्यमरः । ‘संभाषितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते’ इति भगवद्वचनादिति भावः । अत्र कैकेय्या निजमातृत्वमपहुत्याकीर्तिमातृत्वस्यारोपादपहवभेदः । एतदादिश्लोकचतुष्टयं मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु तन्मुखादाकृष्टदृष्टिरनुजमिदमवादीत् ।

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं तन्मुखात्कैकेयीवदनादाकृष्टापसारिता दृष्टिर्यस्य स तथोक्तः । ईदृगपकारकारिण्या मुखं किमवलोकनीयमिति जुगुप्सया तदपनीतचक्षुः सन्नित्यर्थः । अनुजं शत्रुघ्नं प्रतीदं वचनमवादीदवोचत् ॥

तदेव विवृणोति—

अविरलमिनवंशं दग्धुमाश्रित्य तापं

जनमनसि किरन्त्यां हन्त सत्यां भवत्याम् ।

अनुसवनमपापैर्देवता पूज्यमाना

वहति कथमिदानीमाश्रयाशाभिधानम् ॥ ६७ ॥

अविरलमिति । भातीति भवत्यां पूज्यायाम् । ‘भातेर्भवतुः’ इत्यौणादिको डवतुप्रत्ययः । ‘उगितश्च’ इति डीप् । सत्यां साध्व्याम् । अस्यां कैकेय्यामिति सोल्लुण्ठनोक्तिः । ‘सती साध्वी पतिव्रता’ इत्यमरः । अविरलम् । सान्द्रवृद्धमिति यावत् । ‘अविकलम्’ इति पाठे वैकल्यरहितम् । अक्षतमित्यर्थः । इनवंशं सूर्यवंशं वेषुवनं च गम्यते । दग्धुं ना-

शयितुं भस्मीकर्तुं च । आश्रित्याधिष्ठाय । जनानां मनसि हृदये तापं संतापमौष्ण्यं च
किरन्त्यां विक्षिपन्त्याम् । प्रवर्तयन्त्यां सत्यामित्यर्थः । वंशविनाशकारिण्यास्तस्याः सज-
नमनःसंतापहेतुत्वादिति भावः । सवनेष्वनुसवनम् । प्रातरादिसवनत्रयेऽपीत्यर्थः ।
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अपापैः सुकृतिभिर्यजमानैः पूज्यमाना देवताः पावक इत्यर्थः ।
इदानीमस्मिन्नवसर आश्रयं काष्ठगुल्मादिकमश्रातीत्याश्रयाशः । स इत्यभिधानं ना-
मधेयं कथं वहति प्राप्नोति । न वोढव्यमित्यर्थः । सति प्रति । पक्षे स्वप्रतिष्ठाया अ-
निर्वाहत्वादिति भावः । ‘आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः’ इत्यमरः । हन्त
अप्रच्युतास्मद्दशस्येयं प्रच्युतिं संपादितवतीति खेद इत्यर्थः । अत्रोपमेयस्याधिक्यकथना-
पेक्षयोपमानस्य पावकस्याश्रयाशाभिधानवहनाक्षेपात्प्रतीपालंकारः । ‘यत्रोपमानस्या-
क्षेपः कैमर्थक्येन कथ्यते । यद्वोपमेयभावोऽत्र प्रतीपः स्यादलंकृतिः ॥’ इति लक्षणात् ॥
पुत्रपीडनमतिदुःसहदुःखकारणमिति दर्शयितुमितिहासमाह—

अविरतकृषितान्तं वत्समालोक्य धेनो-

रपि समजशतानां मातुरसं बभूव ।

तदिह तनयशोकं संतरेदेकपुत्रा

कथय कथमिदानीं कोसलेन्द्रस्य पुत्री ॥ ६८ ॥

अविरतेति । अविरताविच्छिन्ना । मध्याह्नपर्यन्तमिति यावत् । तथा कृष्या
कर्षणेन तान्तं ग्लानं खिन्नं वत्सम् । तनयौ । बलीवर्दावित्यर्थः । जातावेकवचनम् ।
स्ववंश्यत्वाद्वत्सत्वेन निर्देशः । ‘वत्सो ना कुटजे वर्षे तर्णके तनयादिके’ इति वैजयन्ती ।
आलोक्य दृष्ट्वा । समं तुल्यं जायन्त इति समजाः पुत्रास्तेषां शतानां मातुः । अनेक-
पुत्रजनन्या अपीत्यर्थः । धेनोः कामधेनोः । गगनस्थाया इति शेषः । अस्त्रमश्रु
बभूव । तनयक्लेशजनितशोकवशाद्ब्रूदितवतीत्यर्थः । ‘रोदनं चास्त्रमश्रु च’ इत्यमरः ।
ततस्तस्मात्कारणादेकः श्रीरामः पुत्रो यस्याः सा तथोक्तैकपुत्रा कोसलेन्द्रस्य पुत्री
कौसल्या । इहास्मिन्नोक्त इदानीं तनयशोकं पुत्रविरहजनितशोकम् । अतिदुस्तर-
मिति भावः । कथं केनोपायेन संतरेत्तरितुं शक्नुयात् । न केनापि संतरेदेवेत्यर्थः ।
कथय ब्रूहीति विषादाभिनयवचनम् । बहुपुत्रसंपन्नापि स्वर्लोकनिवासिन्यपि कामधे-
नुरपि साक्षादनात्मजस्यापि वत्सस्य क्लेशमसहमाना शोचितवती । एवंभूता कौसल्या
शोचिष्यतीतिकमुक्तव्यमित्यर्थः । तथा श्रीरामायणम्—‘यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि
शोचति कामधुक् । किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ एकपुत्रा च साध्वी
च विवर्त्सेयं त्वया कृता ॥’ इति । अत्र कामधेन्वपेक्षयासारायाः कौसल्यायाः शोकसं-
तारणाशक्तत्वस्य कैमुत्यन्यायेन कथितत्वादर्थोपत्तिरलंकारः । ‘एकस्य वस्तुनो भावा-
यत्र वस्त्वन्यथा पतेत् । कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थोपत्तिरलंक्रिया ॥’ इति लक्षणात् ॥

अपिबदियममन्त्रे कालयोगान्नरेन्द्रे

वरयुगरसनाभ्यां प्राणवायुं तदीयम् ।

अपनगरममुष्या वर्तनं युक्तरूपं

पितृवनवसुमत्यां कापि वल्मीकवत्याम् ॥ ६९ ॥

अपिबदिति । इयं कैकेयी भुजगी च प्रतीयते । नरेन्द्रे राज्ञि दशरथे विषवैद्ये च । 'नरेन्द्रो घातिका राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते' इति विश्वः । कालयोगात्कालवशात् । न विद्यते मन्त्र उपायचिन्तनं भुजगस्तम्भनमन्त्रश्च यस्य तस्मिन्मन्त्रे । पूर्वं मन्त्र-संपन्नत्वेऽपि कालवशात्तद्विहीने सतीत्यर्थः । वरयुगमेव रसने ताभ्यां तदीयं नरेन्द्र-संवन्धनम् । 'त्यदादीनि च' इति संज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । प्राणवायुम-पिबत्पीतवती । वरयुगापदेशेन नरेन्द्रं निहतवतीत्यर्थः । 'पाघ्राध्मा-' इत्यादिना पिबादेशः । अतोऽमुष्याः कैकेय्याः । नगरादपस्त्यापनगरम् । अयोध्यानगरं वर्ज-चित्त्वैत्यर्थः । 'अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावसमासः । 'अव्ययी-भावश्च' इति नपुंसकत्वम् । वल्मीकवत्यां भुजगीनिवासोचितवामलरुप्रचुरायाम् ॥ 'वामलरुश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम्' इत्यमरः । कापि कस्यांचित्पितृवनवसुमत्यां श्मशानभुवि वर्तनमवस्थानं युक्तरूपं प्राशस्त्येन युक्तम् । 'प्रशंसायां रूपम्' । ईदृक्कूर-संसाचारेयं नगरान्निर्वासनीयेत्यर्थः । अत्र वरयुगे रसनालरूपणात्कैकेय्या भुजगीलप्र-तीतेः श्लेषसंकीर्णैकदेशवर्ति सावयवरूपकम् । यथा पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थं प्रति-हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

एषा निकृष्टमतिरालगुणोचितेषु

वंशेषु सत्सु बहुधा पिशिताशनानाम् ।

माकन्दशालिनि वने विषवल्लरीव

हा हन्त केकयकुले कथमाविरासीत् ॥ ७० ॥

एषेति । निकृष्टमतिर्नाचबुद्धिरेषा कैकेयी आत्मगुणोचितेषु निजदुर्गुणानुगुणेषु पिशि-ताशनानां राक्षसानां वंशेषु बहुधा बहुप्रकारेण सत्सु विद्यमानेषु सत्सु । माकन्दैश्चूतवृक्षैः शालतेऽभीक्ष्णमिति माकन्दशालिनि । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । तस्मिन्वने उ-द्याने विषवल्लरी विषमञ्जरीव । 'वल्लरी मञ्जरी समा' इत्यमरः । केकयस्य राज्ञः कुले । सकललोकश्लाघ्ये महाराजवंश इत्यर्थः । कथं कुत आविरासीदुदिताभूत् । तादृज-हाराजकुलेऽस्या उत्पत्तिरनुचितेत्यर्थः । उपमालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

जननीतिविहीना मे जननीति स धर्मवित् ।

निरयान्निरयाद्वीरो निरयादिव सानुजः ॥ ७१ ॥

जननीतीति । वीरो देयदानादिषु वीर्यशाली धर्मविद्धर्मज्ञः स भरतो

मे मम जननी माता जनानां नीत्या मर्यादया विहीनेति । उक्त्वेति शेषः । सानुजः । सशत्रुघ्नः सन्नित्यर्थः । निरयात् । रलयोरभेदान्निलयात् । कैकेयीगृहान्निरयान्नरकादिव । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । निरयान्निरगात् । निःपूर्वादयगताविनिधातोर्लङ् । उपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥

तत्र सामात्यः समुपेत्य पत्युश्चित्ताधिरोहणमभिलषन्तीं कौसल्यां भरतः शपथशतैर्निवार्य वसिष्ठोदिष्टेन पथा दशरथाय सदा यागशीलाय यायजूकाभिप्रेतं प्रेतकृत्यमकरोत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये भरतः सामात्यः समन्त्रिवर्गः सन् समुपेत्य समीपमागत्य । कौसल्याया इति शेषः । पत्युर्भर्तुर्दशरथस्य चित्ताधिरोहणमनुगमनमभिलषन्तीं कामयमाजाम् । 'आर्ताते मुदिते हर्षा प्रोषिते मलिना क्रुशा । मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मृत्या तस्याः पतिव्रताधर्मत्वादिति भावः । कौसल्यां शपथकृतैः । 'कृताशास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूतस्य कदाचन । सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तानेकशपथैरित्यर्थः । निवार्य चित्ताधिरोहणमभिवेशाभिर्वर्त्य । वसिष्ठेन निजकुलाचार्येण महापिणादिष्टेन प्रधान्येष्टिमाणेन सदा यागशीलाय दशरथाय यायजूकोऽश्वमेधादिवहुयज्ञकर्ता । 'इज्याशीलो यायजूकः' इत्यमरः । 'यजजपदशां यङः' इति यजतेर्यजन्तादूकप्रत्ययः । तस्याभिप्रेतमभिमतं प्रेतकृत्यं दहनादिमृतसंस्कारमकरोत् । 'मृतः प्रेतः परासुश्च' इति वैजयन्ती ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

ताते पितृवनं याते यातुं भ्रातृवनं तथा ।

भरतः प्रार्थयामास प्राञ्जलिः प्रकृतीः कृती ॥ ७२ ॥

तात इति । कृतमनेन कृती कुशलः । कृतकृत्य इत्यर्थः । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीन्द्रप्रत्ययः । भरतस्ताते प्रितरि दशरथे पितृवनं श्मशानं याते गते सति । परलोकगामिनि सतीत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण स्वयं भ्रातृवनम् । श्रीरामाधिष्ठितं दण्डकावनमित्यर्थः । यातुं गन्तुं प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् । 'कुणतिप्रादयः' इति समासः । प्रकृतीरमाल्यान् । 'प्रकृतिः सहजे योनावमाले परमात्मनि' इति विश्वः । प्रार्थयामास याचितवान् ॥

तदनन्तरवृत्तान्तमाह—

अथ ताभ्यां सुमित्राकौसल्याभ्यामन्तःपुरजनेन च साकमनुनीतो भरतो भवनमभजत ।

१. 'ततः' इति पाठः. २. 'समुपेत्य' इति नास्ति क्वचित्. ३. 'चित्तारोहणम्' इति पाठः. ४. 'अधिष्ठितेन' इति पाठः. ५. 'सदा यागशीलाय' इति नास्ति क्वचित्. ६. 'प्रेतकृत्यमशेषम्' इति पाठः. ७. 'अथ' इति नास्ति क्वचित्. ८. 'सह भरतः' इति पाठः.

अथेति । भरतोऽनुनीतो वसिष्ठसुमन्त्रादिभिः प्रार्थितः सन् । ताभ्यां मातृत्वेन थसिद्वाभ्यां कौसल्यासुमित्राभ्याम् । कैकेय्या अनादराभिभूतत्वादिति भावः । तथान्तःपुरजनेनान्येन राजावरोधवधूजनेन च साकं भवनं गृहमभजत प्रविवेश ॥

अथ यथाविधिविहितोर्ध्वदैहिकं गमितचतुर्दशदिवसं दिवसकरकुलहितेन पुरोहितेन नगरवृद्धैः सार्धममात्याः समुपेत्य मुकुटस्य भरणाय प्रार्थयामासुः ।

अथेति । अथ गृहप्रवेशानन्तरम् । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि यथाशास्त्रम् । 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । ऊर्ध्वदेहोद्भवमौर्ध्वदैहिकं परलोकक्रियाम् । 'मृतार्थे तदहर्दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम्' इत्यमरः । 'ऊर्ध्वदेहाच्च' इति वक्तव्यादृक् । अनुशक्तिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः । विहितमाचरितमौर्ध्वदैहिकं येन तं तथोक्तम् । गमिता नीताश्चतुर्दशसंख्याका दिवसा येन तं भरतम् । अमा सह वसन्तीत्यमात्या मन्त्रिणः । 'अव्ययात्यप्' । दिवसकरकुलहितेन पुरोहितेन वसिष्ठेन तथा नगरे पट्टणे ये वृद्धा ज्ञानवृद्धा वयोवृद्धास्तैश्च सार्धं समुपेत्य समीपमागत्य मुकुटस्य राजचिह्नस्य कोटीरस्य भरणाय प्रार्थयामासुर्याचितवन्तः । मूर्धाभिपिक्तो भूत्वा भुवं परिपालयेत्यनुनीतवन्त इत्यर्थः । ननु 'क्षत्रियस्य षोडशाहनि' इति षोडशाहाशौचसद्भावात्कथं चतुर्दशदिवसमित्युच्यत इति चेत्सत्यम् । 'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः' इत्यादि विशेषशास्त्रानुसारेण दशाहेनाशौचनिवृत्तौ द्वादशेऽहनि श्राद्धं कृतवानिति मन्तव्यम् । चतुर्दशदिवसमिति तु वास्तवत्वादविरोधः । तथा च रामायणम्—'ततो दशाहेऽपि गते कृताशौचो नृपात्मजः । द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥' तथा—'ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे । समेत्य राज्यकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥' इति । 'ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे । विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ॥' इति त्रयोदशेऽहनि भरतस्य शोकविह्वलत्वेन प्रसाधयितुमयुक्तत्वात् 'दिवसेऽथ चतुर्दशे' इति श्रीरामायण उक्तम् । अत्र तु गमितचतुर्दशदिवसमित्यनेन चतुर्दशस्याप्यहो गमितत्वात्पञ्चदशेऽह्नीत्यायातम् । तथा च श्रीरामायणविरोध इति चेत्, तर्हि यद्यपि विरोधो दुर्वारः, तथापि यथाकथंचिदुपान्यन्यायेन चतुर्दशदिवस एव परिणमयितव्यम् । यद्वागमित इत्यत्र वर्तमानार्थे क्तप्रत्यये क्रियमाणे गमितो गम्यमानः । नीयमान इति यावत् । चतुर्दशदिवसो येन तमिति चतुर्दशदिवस एव पर्यवस्यति । तदा न कोऽपि विरोध इत्यलमिति प्रसङ्गेन ॥

ततस्तान्निर्वध्नतः सोऽयं प्रत्यवादीत् ।

तत इति । ततः प्रार्थनानन्तरं निर्वध्नतो मुकुटभरणायै निर्वन्धं कुर्वतस्तानमास्यान्प्रत्यवादीदुवाच ॥

तदेवाह—

बहुभिरिह किमुक्तैस्त्यक्तसौमित्रिवृत्ति-

मुकुटमपि वहेयं युष्मदाज्ञा हि पूज्या ।

मम परमवकाशः पर्णशालानुकूलः

कचिदपि विपुलायां नास्ति चेदण्डकायाम् ॥ ७३ ॥

बहुभिरिति । इहेदानीं बहुभिरनेकैरुक्तैरुक्तिभिः । भावे क्तः । किम् । न किंचिदपीत्यर्थः । वृथा कालक्षेपावहत्वादिति भावः । किंतु त्यक्ता विसृष्टा सौमित्रैर्लक्ष्मणस्य वृत्तिवर्तनं श्रीरामकैकर्यरूपं येन स तथोक्तः सन् । मुकुटमपि वहेयं धारयेयम् । राज्याधिपत्यमङ्गीकुर्यामित्यर्थः । अपिशब्दः संभावनायाम् । कुतः । युष्माकमाप्तानां भवतामाज्ञा नियोगः पूज्या हि माननीया खलु । अवश्यकर्तव्येत्यर्थः । कथं चेद्विपुलायां विस्तृतायां दण्डकायां क्वचित्कुत्रचिदपि मम पर्णशालानुकूलः पर्णशालानिर्माणानुगुणः । तावन्मात्र इत्यर्थः । अवकाशोऽन्तरं परमत्यन्तं नास्ति चेत् । तथा वहेयमिति संबन्धः । अतो लक्ष्मणवच्छ्रीरामकैकर्यतत्परेणैव मया भूयते । न तु मुकुटभरणादरेणेति तात्पर्यम् ॥

इत्युक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुकमना निश्चक्राम ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वा श्रीरामसेवोत्सुकं श्रीरामकैकर्योत्कण्ठितं मनश्चित्तं यस्य स तथोक्तः सन्निश्चक्राम निर्जगाम । गृहादिति शेषः ॥

तत्र ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्भरतनिर्गमनसमये ॥

अनुपधि रचयित्वा सत्पथे पांसुलवं

सुजननयनसौख्यप्रातिकूल्यं च कृत्वा ।

नरपतिगृहमध्यात्तूर्णमुद्धूर्णमाना

कुटिलगातिरुदस्थान्मन्थरां नाम वात्या ॥ ७४ ॥

अनुपधीति । अनुपध्यकपटम् । अगूढमिति यावत् । क्रियाविशेषणमेतत् । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः' इत्यमरः । सत्पथे श्रीरामाभिषेकाचरणरूपसाधुमार्गे । अन्यत्र सतां नक्षत्राणां पन्थास्तस्मिन्नाकाशे । 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समासान्तः । पांसवो दोषा अस्याः सन्तीति पांसुल । 'स्त्रैरिणी पांसुला च स्यात्' इत्यमरः । सिध्मादित्वाल्छप्रत्ययः । तस्या भावस्तत्त्वम् । तद्विघातकरणरूपदोषकारित्वमित्यर्थः । 'त्वतलोगुणवचनस्य' इति पुंवद्भावो वक्तव्यः । अन्यत्र पांसवः परागा अस्य सन्तीति पांसुल-

१. 'वृत्ति' इति पाठः. २. 'अथ' इति पाठः. ३. 'राम' इति पाठः. ४. 'अनवधि' इति पाठः. ५. 'भुवन' इति पाठः.

त्वम् । रचयित्वा प्रकटयित्वासाद्य च । अत एव सुजननयनसौख्यप्रातिकूल्यं सजननेत्रोत्सवविधातम् । अन्यत्र सुष्ठुजनानां नयनसौख्यस्य नेत्रसुखस्थितेः प्रातिकूल्यं विरोधं च कृत्वा । उद्धूर्णमाणा परिभ्रममाणा । एकत्रोन्मत्तत्वात्, अन्यत्र स्वभरताच्चेति भावः । कुटिलगतिर्वक्रगतिः । एकत्र कुञ्जत्वात्, अन्यत्र तादृक्चक्र-चङ्क्रमणशीलत्वाच्चेति भावः । मन्थरा नाम मन्थरेति प्रसिद्धा वाल्या वातसंहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' इति यत्प्रत्ययः । नरपतिगृहमध्याद्राजभवनान्तरात् । तूर्णं क्षिप्रमुद-स्थादुत्थितवती । निर्गतवतीत्यर्थः । 'उदोऽनूध्वकर्मणि' इत्येतस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अत्र प्रकृताप्रकृतगतः श्लेषालंकारः । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यम् । श्लेषोऽयं श्लिष्टत्वं सर्वत्रायद्वयेनान्यः ॥' इति लक्षणात् ॥

केशहस्तं स्वहस्तेन गृहीत्वा तद्वधोद्यतम् ।

कौसल्या वारयामास क्रुद्धं रामानुजानुजम् ॥ ७५ ॥

केशहस्तमिति । ततस्तदनन्तरं क्रुद्धं तद्दर्शनात्कोपोद्विक्तमत एव स्वहस्तेन नि-जकरणेन केशहस्तं मन्थराकेशकलापम् । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः । गृहीत्वा तस्या मन्थराया वध उद्यतमुद्युक्तम् । ईदृक्पापिष्ठाय वधे न स्त्री-हत्यादोषः प्रसज्येतेति तद्विध्वंसने विहिताग्रहमित्यर्थः । रामानुजस्य भरतस्य ल-क्ष्मणस्य वानुजं शत्रुघ्नं कौसल्या वारयामास । किमनेन क्षुद्रदासीनिग्रहेणेति तन्नि-र्वन्धाभिनिवेशान्निवारितवतीत्यर्थः । एतेनास्याः साध्वीजनोचितदयासौशील्यादिगुणसं-पत्तिः सूचितेति मन्तव्यम् ॥

तत्र सान्तःपुर एव पुरान्निर्गत्य शिल्पिवर्गसमीकृतसरणिर्भरतः पुरतः प्रसृतनरगजरथतुरगचरणक्षुण्णक्षोणीतलसमुत्कीर्णेन रेणुनिकुरुम्बेन जम्बालयजम्बालगङ्गां गङ्गां च सुमन्त्रभणितगुणनिवहगुहानुमत्या नि-स्तीर्य दूरादेवाश्रमद्वारे निवेशितवलभारो भरद्वाजाभिवन्दनमकरोत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये भरतः सान्तःपुर एव कौसल्याद्यन्तःपुरस्त्रीसहितः सन्नेव शिल्पिवर्गेण खनकवर्धकीवृक्षतक्षकीप्रमुखशिल्पिनिवहेन समीकृता गर्तपाषाण-गुल्मादिनिरसनेन कञ्जकृता सरणिर्मार्गो यस्य स तथोक्तः सन् । पुरतः पुरस्तात्प्रसृ-तानां प्रवृत्तानां नराणां गजानां रथानां तुरगाणां च चरणैः पदैः क्षुण्णमवदारितं य-त्क्षोणीतलं तस्मात्समुत्कीर्णेन समुत्थितेन रेणुनिकुरुम्बेण पांडुभरेणाम्बरगङ्गामाकाशगङ्गां जम्बालयजम्बालवतीं कुर्वन्पङ्क्तिं यन् । इत्यसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । 'निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्क्तोऽस्त्री शादकदर्दमौ' इत्यमरः । जम्बालशब्दात् 'तत्करोति' इति ण्यन्ताल्लटः

शत्रादेशः । तथा सुमन्त्रेण भणितो वर्णितो गुणनिबहः सौशील्यसौहार्दादिसद्गुणसंपत्ति-
र्थस्य तथोक्तस्य गुहस्य निष्पादनायस्यानुमत्याङ्गीकारेण गङ्गां भूतलवाहिनीं च निस्तीर्य
तीर्त्वा । अस्माभिः क्रियमाणमतिथिसत्कारं परिगृह्य पुनर्गन्तव्यमिति प्रार्थयमानं गुहं
सान्त्वयचनैः प्रसाद्य तदनुमत्या तेन सहैव गङ्गां संतीर्येत्यर्थः । दूराद्दूरत एव विप्र-
कृष्टदेश एव । महर्षेरमर्षोदयभयादिति भावः । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति
चकारात्पञ्चमी । आश्रमद्वारे तपोवनप्रतिहारप्रदेशे निवेशितबलभारः संस्थापितसे-
नानिवहः सन् । महर्ष्याश्रमपीडाभयात्कोशादेव विस्मृष्टसैन्य इत्यर्थः । तथा श्रीरामा-
यणम्—'भरद्वाजश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः । बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सपुरो-
हितः ॥' इति । अथ भरद्वाजस्य मुनेरभिवन्दनं पादवन्दनमकरोत् ॥

सोऽयं प्रीतमना मुनिर्भरद्वाजो भरतं जननीजनमपि प्रत्येकमालोक्य
सेनार्मप्याहूय यथोचितमातिथ्यमकुरुत् ।

स इति । सोऽयं मुनिर्मननशीलो भरद्वाजः प्रीतमनास्तदागमनात्संतुष्टान्तःकरणः
सन् । भरतं जननीजनमपि कौसल्यादिभरतमातृजनं च प्रत्येकं विविक्तमालोक्य ।
दयादृष्ट्यानुगृह्येत्यर्थः । सेनां भरतचमूमप्याहूय 'आनीयतामितः सेना' इति भरतमा-
ज्ञाप्य । तद्गुल्यमुखेनाकारयित्वेत्यर्थः । यथोचितं यथार्हमातिथ्यमतिथिसत्कारमकुरुत्
कृतवान् ॥

तत्प्रकारमेव वर्णयति—

तथातिथ्यं चक्रे भरतबलभाजां तनुभृतां

भरद्वाजः सोऽयं भ्रुकुटिभटकल्पाखिलसुरः ।

तपस्तप्त्वा घोरं दिवि सुमनसस्तत्फलभुजो

यथा तेषां तोषं क्षणमभिलषेयुर्मुनिकृतम् ॥ ७६ ॥

तथेति । भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गमात्रेणैव हेतुना । ईषदसमाप्ता भटा भटकल्पाः । किंक्-
रप्राया इति यावत् । 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्ददेश्यदेशीयरः' इति कल्पप्रत्ययः । तेऽखि-
लसुरा अखिलदेवा यस्य स तथोक्तः । लोकत्रयेऽप्यस्यासाध्यं न किञ्चिदस्तीति भावः । अत
एव सोऽयं भरद्वाजः । भरतस्य बलभाजां चमूचराणाम् । 'भजो ण्विः' । तनुभृतां
शरीरिणां तथा तेन प्रकारेणातिथ्यमभ्यञ्जनस्नानवासोगन्धमाल्यालंकारमृष्टान्नपाना-
द्यतिथिसत्कारं चक्रे चकार । 'अतिथेर्व्यः' इति तादर्थ्यं व्यप्रत्ययः । कथं चकारेत्यत
आह—घोरं दुष्करं तपो व्रतोपवासादिरूपं तप्त्वा कृत्वा सुमनसो देवाः सन्तः । अत
एव दिवि स्वर्गे तत्फलभुजस्तस्य तपसः फलभुजो रम्भासंभोगादिफलभोक्तारः पुरुषा
मुनिकृतं भरद्वाजेन विहितं तेषां भरतचमूचराणां तोषमानन्दं क्षणं क्षणमात्रं यथाभि-

लषेयुः । क्षणमात्रमपीदृक्परितोषोऽस्माकं संभवेद्यदि तर्हि कृतार्था भवेमेति यथा वाञ्छे-
युस्तथा चकारेत्यर्थः । सर्वेऽपि चमूचरा मुनिकृतातिथ्यवशात्स्वर्गसुखादप्यधिकं सुखम-
नुवभूवुरित्यर्थः । अत्र स्वर्गिणां तत्परितोषणाभिलाषणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरति-
शयोक्तिभेदः । शिखरिणी वृत्तम् । 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसमला गः शिखरिणी' इति
लक्षणात् ॥

इति तद्दिनं दिनशतकल्पं तत्र नीत्वा मुनेर्निदेशेन सर्वे चित्रकूटवनो-
द्देशमविशन् ।

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण । तद्दिनं मुनिदर्शनदिनं दिनशतकल्पम् । श्रीराम-
दर्शनौत्सुक्याद्बहुदिनतुल्यमित्यर्थः । तत्र भरद्वाजाश्रमे नीत्वा गमयित्वा । अथ मुने-
र्निदेशेन भरद्वाजाज्ञया सर्वे भरतादयश्चित्रकूटस्य पर्वतस्य वनोद्देशं वनप्रदेशमविश-
न्प्रविष्टवन्तः ॥

तत्र संन्यस्तसैन्यस्तत इतो गुहेन सह राममन्विष्यन्हव्यगन्धिना ग-
न्धवहेन धूमगन्धेन च दूरादेव विभाव्यमानमचलमृगगणमदृश्यरूपाभिर्व-
नदेवताभिरवकीर्यमाणवलिकुसुममैशेषपिशिताशनपिशाचोच्चाटनमन्त्रा-
यमाणलक्ष्मणचापघोषश्रवणसमुचितसामीप्यप्रदेशं नूतनपरिकल्पितपर्ण-
शालावास्तव्यवैखानसकुटुम्बिनीनिर्विरीसभूभागमनोकहशाखावलम्बमा-
नवलकलाजिनममरतरुशाखापचितैरन्वरचरपतिर्घृतनागणकरकिसलय-
विमुक्तैरभिनवपल्लवभङ्गशवलैरविरलैः कुसुमनिकरैरभ्यर्च्यमानजान-
कीनिवासतरुमूलवेदिकमालक्ष्यमाणखङ्गकार्मुकनिषङ्गमतिथिजनसपर्या-
पर्युत्सुकसौमित्रिसमाहृतकन्दमूलफलकल्पितैकदेशमविनाभूतजनकदुहि-
तृचरणनलिनविन्यासमपहसितसंकेतरामणीयकं रामाश्रमं भरतः ससं-
श्रममभजत ।

तत्रेति । भरतस्तत्र वनोद्देश एव संन्यस्तसैन्यस्तत्कानीकः सन् । श्रीराममनस्य-
न्यथा प्रतीत्यनुदयार्थमिति भावः । तथा गुहेन सह गहनमार्गवेदिना निषादाधिपेन
साकं तत इतः प्रदेशे राममन्विष्यन्मृगयन् । हूयत इति हव्यमाज्यादि तद्गन्धो-
ऽस्यास्तीति तथोक्तेन हव्यगन्धिना गन्धवहेन वायुना धूमगन्धेन होमधूमसौरभ्येण च

१. 'सर्वेऽपि' इति पाठः. २. 'होमधूमेन' इति पाठः. ३. 'अचलमृग' इति पाठः.
४. 'अशेषित' इति पाठः. ५. 'निविडित' इति पाठः. ६. 'असुं तरु' इति पाठः.
७. 'शाखारचितै' इति पाठः. ८. 'सेना' इति पाठः. ९. 'अविरलैः' इति नास्ति क-
चित्. १०. 'साकेतम्' इति पाठः.

दूराद्विप्रकृष्टदेश एव विभाव्यमानमनुमीयमानमचला निर्भयदेशत्वादपलायमाना
मृगगणा हरिणादिमृगयूथा यस्मिंस्तम् । अदृश्यरूपाभिरन्तर्हिताकाराभिर्वनदेवताभि-
र्वनाभिमानिनीभिर्देवताभिरवकीर्यमाणानि विक्षिप्यमाणानि बलिकुसुमानि पूजोपहार-
पुष्पाणि यस्मिंस्तम् । वनदेवतानामप्यर्चनीयमित्यर्थः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः' इ-
त्यमरः । अशेषाः समस्ता ये पिशिताशनाः क्रव्यादास्त एव पिशाचा भूतग्रहविशेषास्तेषा-
मुच्चाटनमन्त्रवदाचरनुच्चाटनमन्त्रायमाणो यो लक्ष्मणचापघोषः सौमित्रिधनुष्टंकारस्त-
च्छ्रवणस्य तदाकर्णनस्य समुचितो योग्यः सामीप्यप्रदेशः प्रान्तभूमिर्यस्य तम् । निर-
न्तरलक्ष्मणचापघोषधुमायमानसमीपदेशमित्यर्थः । नूतनपरिकल्पिताः श्रीरामसह-
वासेन कृतार्थत्वं संपादयितुं प्रत्यग्रं निर्मिताः पर्णशालास्तासु वसन्तीति वास्तव्या वसन्तः ।
'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्' इति कर्तरितव्यप्रत्ययो वृद्धिश्च । वैखानसास्तपोविशेषलब्ध-
संज्ञास्तापविशेषाः । यद्वा ब्रह्मणो नखजाता वैखानसाः । 'ये नखास्ते वैखानसाः'
इति श्रुतेः । यद्वा विखनसमुनिना प्रोक्तं सूत्रमधिकृत्य तन्मार्गानुसारिणो वैखानसाः ।
नूतनपरिकल्पितपर्णशालावास्तव्याश्च ते वैखानसकुटुम्बिनो वानप्रस्थसांसारिकाश्च तैर्नि-
विरीसो निविडो भूभागो भूप्रदेशो यस्य तम् । 'निविडं निविरीसं च दृढं वाढं प्रचक्षते'
इति वैजयन्ती । 'निविडज्विरीसचौ' इति निःशब्दाद्विरीसचप्रत्ययः । 'निविडितेन'
इति पाठे स्पष्टोऽर्थः । अनोकहानां वृक्षाणां शाखास्ववलम्बमानानि संसमानानि संस्था-
नकानि बल्कलानि चीरवसनान्यजिनानि कृष्णाजिनानि च यस्मिंस्तम् । तथामर-
तरुशाखाभ्यः कल्पवृक्षशाखाभ्योऽपचितैर्लनैरभिनवपल्लवभङ्गशवलैर्बालप्रवालंशकल-
मिश्रणकर्तुर्वर्णैः । 'चित्रं किमीरकल्माषशवलैताश्च कर्तुरे' इत्यमरः । अम्बरचरपतेः
सिद्धगन्धर्वादिखेचराधीश्वरस्येन्द्रस्य यः पृतनागणः सैन्यनिवहस्तस्य करकिसलयवि-
मुक्तैः पाणिपल्लवविकीर्णैरविरलैः सान्द्रैः कुसुमनिकरैः पुष्पनिकुरुम्बैरभ्यर्च्यमाना सं-
पूज्यमाना जानकीनिवासतरुमूलवेदिका सीतानिकेतनवृक्षाधःप्रदेशवितादिका य-
स्मिंस्तम् । 'स्याद्वितादिस्तु वेदिका' इत्यमरः । आलक्ष्यमाणं परिदृश्यमानं खङ्गकार्मुक-
निषङ्गं यस्मिंस्तम् । अतिथिजनानां सपर्यायां पर्युत्सुकेन प्रोत्साहेन सौमित्रिणा समाहृतै-
रानीतैः कन्दमूलफलैः कल्पितः समृद्ध एकदेशो यस्य तम् । कन्दा वर्तुलमूलपिण्डाः,
मूलानि दीर्घाकाराणि इति विवेकः । अविनाभूता निरन्तरानुवृत्ता जनकदुहितृचरण-
नलिनविन्यासा जानकीपादपद्मसुद्रा यस्मिंस्तम् । अपहसितं परिहसितम् । धिक्कृत-
मिति यावत् । साकेतरामणीयकमयोध्यापुरसौभाग्यं येन तम् । 'योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ्' ।
रामाश्रयं श्रीरामनिवासस्थानं संभ्रमेण संतोषजनितवेगेन सहितं यस्मिन्कर्मणि
तद्यथा भवति तथा ससंभ्रममभजत प्राप । अत्र साकेतरामणीयकस्यापहसितत्वा-
त्संबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥

अथावासं शान्तेरकृतसुकृतानामसुलभं

नवाम्भोदश्यामं नलिननयनं बल्कलधरम् ।

जटाजूटापीडं भुजगपतिभोगोपमभुजं

ददर्श श्रीमन्तं विपिनभुवि सीतासहचरम् ॥ ७७ ॥

अथेति । अथाश्रमभजनानन्तरं शान्तेरावासं शमैकनिकेतनम् । अकृतसुकृतानाम-
नाचरितपुण्यकर्मणां जनानामसुलभं दुष्प्रापम् । नवाम्भोदश्यामं नीलमेघकोमलाङ्गम् ।
नलिननयनं पुण्डरीकाक्षम् । वल्कलधरं वल्कलवस्त्रधारिणम् । जटाजूट एवापीडः शेखरो
यस्य तम् । 'शिखाखापीडशेखरौ' इत्यमरः । भुजगपतेरादिशेषस्य भोगः कायः स
एवोपमा सादृश्यं ययोस्तौ तादृशौ भुजौ यस्य तम् । वृत्तायतपीवरबाहुमित्यर्थः ।
श्रीमन्तं सहजशोभासंपन्नम् । 'नित्ययोगे मनुष्ये' । सीतासहचरं जानकीसमेतं श्रीरामं
विपिनभुवि कान्तारसीमि ददर्श । एतदादि शिखरिणी वृत्तम् ॥

ततस्तस्योपान्ते जनकयजनाधीनजननां

ववन्दे वैदेहीं रजनिकररेखामिव नवाम् ।

अरण्यानां पुण्यात्पदकमलमुद्रापरिचया-

दयोध्यासध्रीचीमविकलमवस्थां विदधतीम् ॥ ७८ ॥

तत इति । ततः श्रीरामदर्शनानन्तरं तस्य श्रीरामस्योपान्ते पार्श्वदेशे नवां
नूतनां रजनिकररेखां चन्द्रकलामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । भूलोकगतायाश्चन्द्र-
कलाया अप्रसिद्धत्वान्नोपमा । जनकस्य राज्ञो यजनाधीनं यज्ञायत्तं जननं जन्म
यस्यास्ताम् । हलमुखकृष्टजनकयज्ञक्षेत्रसमुत्पन्नामित्यर्थः । 'अधीनो निम्न आयत्तः'
इत्यमरः । तथा पुण्यात्पवित्रात्पदकमलमुद्रापरिचयान्निजपादपद्मविन्याससंस्थानाद्धेतोः ।
अरण्यानां विपिनानाम् । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । अविकलं दृढं यथा तथा ।
अयोध्यासध्रीचीमयोध्यासहचरीम् । तत्सदृशीमित्यर्थः । अत एवोपमालंकारः । अवस्थां
दशां विदधतीम् । संपादयन्तीमित्यर्थः । यत्र निजसंचारस्तस्यैवायोध्यापुरसप्रह्लाचारि-
त्वादिति भावः । दधतेः शतरि 'उगितश्च' इति डीप् । 'नाभ्यस्थाच्छतुः' इति नुमभावः ।
वैदेहीं जानकीं ववन्दे नमश्चकार । श्रीरामस्य दर्शनं सीतायाश्च वन्दनं चेति नैतच्चोद्य (?) -
मुद्रावनीयम् । श्रीरामापेक्षयापि तत्पत्न्यां परमपतिव्रतायां तस्यामेवात्यन्तादर-
संभवादिति भावः । सध्रीचीत्यत्र सहाश्र्वतीति सध्रीची । 'ऋत्विक्-' इत्यादिना
किन्प्रत्ययः । 'सहस्य सध्रिः' इति सहशब्दस्य सध्र्यादेशः । 'अनिदितां-' इत्यादिना
नकारलोपः । 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः । अश्वतेः 'उगितश्च' इति डीप् ।
उक्तालंकारयोः परस्परनैरपेक्ष्यात्संस्थितिः ॥

स्वतःसिद्धं यस्मिन्नितरदुरवापं विजयते

सुमित्रापुत्रत्वादपि जगति रामानुजपदम् ।

यदीयाक्षिद्वन्द्वप्रतिनिधि भवेदम्बुजयुगं

निशीथे निर्निद्रं यदि तमपि साक्षादकृत सः ॥ ७९ ॥

स्वतःसिद्धमिति । इतरदुरवापं भ्रात्रन्तरदुष्प्रापम् । मित्रोदरदुर्लभमित्यर्थः । रामानुज इति पदं शब्दो यस्मिंलक्ष्मणे । सुमित्रापुत्रत्वात्सापत्न्यमातृजनितत्वेन । मित्रोदरत्वादपीत्यर्थः । कौसल्यागर्भसंभूतत्वाभावेऽपीत्यपिशब्दार्थः । तथात्वे रामानुजपदं स्वतःसिद्धत्वस्याविवाद एवेति भावः । यद्वा सुमित्राया आपुत्रत्वादीपुत्रत्वादस्य सुमित्रागर्भसंभूतत्वमात्रमेव । पुत्रलाभफलस्य तु कौसल्यागामित्वादिति भावः । अत्रापिरवधारणार्थकः । अथवा सुमित्रमकृत्रिममुहत् । आपुत्रगीपत्पुत्रः । पुत्रपत्न्य इत्यर्थः । 'पितृसमो ज्येष्ठः' इति न्यायस्यात्रैव प्रसिद्धत्वादिति भावः । सुमित्राया आपुत्रत्वेति विशेषणसमासः । तस्य भावस्तत्त्वात् । अन्यस्यैतादृशत्वाभावादि-त्यपिशब्दार्थः । यद्वा सुमित्रापुत्रत्वात्सुमित्रापुत्रत्वं विहायेत्यर्थः । त्वच्छोपे कर्मणोपि पञ्चमी । अत्रापिरेवकारार्थकः । स्वतःसिद्धं निसर्गसिद्धं सत् । जगति लोके मित्राग्रे सर्वोत्कर्षेण वर्तते । 'पुण्यैर्यशो लभ्यते' इति न्यायादिति भावः । 'विपराभ्यां जे' इत्य-त्मनेपदम् । तथा अम्बुजयुगमरविन्दयुग्मम् । कर्तुं । निशीथेऽर्धरात्रे । 'अर्धरात्रिर्निशीथी द्वौ' इत्यमरः । निर्निद्रं यदि प्रफुल्लं चेत् । यस्य लक्ष्मणस्य संवन्धि यदीयम् । तत्र तदक्षि-द्वन्द्वं नेत्रयुगलं च तस्य प्रतिनिध्युपमानं भवेत्स्यात् । नास्योपमानं किञ्चित्पदयाम इति भावः । एतेन लक्ष्मणस्य सर्वत्र निद्राराहित्यं सूच्यते । तं लक्ष्मणमपि भरतः । गच्छा-दकृत प्रत्यक्षीचकार । अपश्यदित्यर्थः । करोतेर्लुङि सिचः कित्वात्र गुणः । 'इत्ता-द्वात्' इति सलोपः । अत्राम्बुजयुगस्य निर्निद्रनिशीथत्वात्संवन्धेऽपि तत्संभाषणस्य संवन्धकथनादतिशयोक्तिः । तदेतत् 'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्नानं' इत्यादि-त्यालंकारसर्वस्वकारः स्पष्टीचकार ॥

तदनन्तरं मरुपथे पृथुततरग्रीष्मोष्मणि दैवात्कृतोपलम्भमम्भोरु-
तटाकं सुधासैरपूरितापं भूरितापः सतृण इव कृष्णसारः सैरभनं समु-
पेत्य पादयोर्निपत्य चिरं रुदन्दशरथकैथां कथयित्वा मैथिलीसहिताय
सलक्ष्मणाय रामाय शोकमूर्च्छां प्रायच्छत् ।

तदनन्तरमिति । अत्र रामं भरत इति च पदद्वयमध्याहृतं व्यम् । तदनन्तरं श्रीरामसीतालक्ष्मणदर्शनानन्तरम् । पृथुतरोऽत्यन्तबहुलो ग्रीष्मोष्मा ग्रीष्मर्तुजनित-संतापो यस्मिंस्तस्मिन् । दुःसहसंतापकारिणीत्यर्थः । मरुपथ ऊपरस्थलवर्त्मनि । मि-र्जलदेश इति यावत् । 'कृक्पूः' इत्यादिना समासान्तः । दैवाद्भाग्यवशात् । 'देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम्' इत्यमरः । कृतोपलम्भम् । उपलब्धिं प्राप्तमित्यर्थः । सुधाया अ-

१. 'प्रथिततर' इति पाठः. २. 'धारा' इति पाठः. ३. 'सैरभसमुपेत्य' इति पाठः.
४. 'निपत्य पादयोश्चिरतरं' इति पाठः. ५. 'कथामपि' इति पाठः.

मृतस्य सार इव सारमुत्कृष्टांशो यासां ताः पूरिताः परिपूर्णाश्च । कर्तरि क्तः । आपो यस्मिंस्तम् । अमृतप्रायपयःपरिपूर्णमित्यर्थः । 'कृक्पूः—' इत्यादिना समासान्तः । अम्भो-रुहट्टाकं पद्मसरोविशेषम् । भूरितापो बहुलसंतापः । अत एव सतृष्णः पिपासातुरः कृष्णसारो हरिणविशेष इवेत्युपमा । भरतः सरभसं सवेगं यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयोः' इत्यमरः । रामं समुपेत्य प्राप्य पादयोनिं पत्य चिरं रुदन्रोदनं कुर्वन्दशरथस्य कथां परलोकयात्रारूपां वार्तां कथयित्वा मैथिलीसहिताय सलक्ष्मणाय च रामाय शोकेन या मूर्च्छां तां प्रायच्छद्दत्तवान् । भरतमुखादशरथपरलोकयात्रां श्रुत्वा सीतारामलक्ष्मणाः शोकवशान्मूर्च्छां प्रापुरित्यर्थः । 'पाग्राध्मा—' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

ततः किमित्यत आह—

वेलोलङ्घनमेतेषां शोकोदन्वति तन्वति ।

अगस्त्यायितमेतस्मिन्वसिष्ठेनात्मवेदिना ॥ ८० ॥

वेलेति । एतेषां श्रीरामादीनां संबन्धिन्येतस्मिन्पूर्वोक्ते । शोक उदन्वानिवेत्युपमितसमासः । अगस्त्यायितमित्युपमा लिङ्गात् । तस्मिंश्शोकोदन्वति दुःखसागरे । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधुः । वेलोलङ्घनं कूलातिवर्तनं मर्यादातिक्रमणं च । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । तन्वति कुर्वति । उद्वेले सतीत्यर्थः । आत्मवेदिना आत्मतत्त्वज्ञेन । शोकापनयकोविदेनेत्यर्थः । वसिष्ठेन महर्षिणा । अगस्त्येनेवाचरितमगस्त्यायितम् । कुम्भसंभवोऽम्भोधिमिव वसिष्ठस्तदीयशोकसंरम्भं स्तम्भितवानित्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । ततो भावे क्तः । उपमालंकारः ॥

ततः प्रतिपद्य संज्ञामनुज्ञया गुरोरभरसरिति विरचितसमुचितनिवापकृत्यं प्रणिपत्य रामं प्रतिनिवर्तयितुं भरतः प्रावर्तत ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं संज्ञां चेतनां प्रतिपद्य प्राप्य । प्रतिबुध्येत्यर्थः । 'संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनायां रविस्त्वियाम्' इति विश्वः । गुरोरनुज्ञया वसिष्ठनिर्देशेनामरसरिति गङ्गायां विरचितमारचितं समुचितं न्याय्यं तत्कालोचितं वा निवापकृत्यं पितृ-तर्पणकर्म येन तम् । 'इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् । यदन्नं पुरुषो भुङ्क्षे तदन्नास्तस्य देवताः ॥' इति श्रीरामायणोक्तरीत्या तदानीं संभवद्भिः पदाथैर्निर्वर्तितपितृयज्ञमित्यर्थः । 'रामं प्रणिपत्य नमस्कृत्य भरतः प्रतिनिवर्तयितुं वनवासात्प्रत्यावर्तयितुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् । श्रीरामं प्रतिनिवर्तनार्थं विज्ञापयितुमुपाक्रमतेत्यर्थः ॥

१. एतत्पूर्वं 'रामजननीजनोऽपि तत्र निपत्य सुचिरमरोदीत्' इति कचित्.

२. 'प्रपद्य' इति पाठः. ३. 'राममसकृत्प्रवर्तयितुम्' इति पाठः. ४. 'प्रार्थयत्' इति पाठः.

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

विकर्तनकुलस्य यदनुकूलं गुणगणस्य यदनुगुणं यशोरूपस्य यदनु-
रूपं समाचारस्य यत्समुचितं प्राचीनभाग्यस्य यद्योग्यं लोकगर्हणाय य-
दनर्हं श्रुतस्य वा यत्सदृशं तादृशमाशयं प्रकाशयन्ती भरतोपज्ञा वि-
ज्ञापना ।

विकर्तनेति । तत्रानुकूलादिशब्दानां प्रायशस्तावदेकार्थकत्वम् । तथापि किञ्चि-
द्व्याख्यायते—विकर्तनकुलस्यार्कवंशस्य । ‘विकर्तनार्कमार्ताण्ड—’ इत्यमरः । यद्याद-
गिति सर्वत्र यच्छब्दार्थः । अनुकूलं संमतम् । गुणगणस्य विद्याविनयादिसंपत्तेर्यदनुगुण-
मनुवृत्तम् । यशोरूपस्य प्रशस्तयशसः । ‘प्रशंसायां रूपम्’ । ‘प्रशंसावचनैश्च’ इति समासः ।
यदनुरूपमर्हम् । समाचारस्य सम्यगाचारस्य यत्समुचितं न्याय्यम् । प्राचीनभाग्यस्य
पुरातनपुण्यस्य यद्योग्यं युक्तम् । लोकगर्हणाय लोकापवादाय यदनर्हमयोग्यम् । लोकनि-
न्दानिवर्तकं यादृगित्यर्थः । श्रुतस्य शास्त्रस्य यत्सदृशं समानम् । अविरुद्धमित्यर्थः ।
‘श्रुतं शास्त्रावधृतयोः’ इत्यमरः । तादृशं तादृक्प्रकारमेव । विधेयप्राधान्यात्पुलिङ्गनि-
र्देशः । आशयमभिप्रायम् । ‘आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि’ इति विश्वः ।
प्रकाशयन्ती प्रकटयन्ती विज्ञापना प्रार्थना भरतस्य । उपज्ञायत इत्युपज्ञा । भरतेनैवादौ
ज्ञातेत्यर्थः । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कर्मण्यण्प्रत्ययः । कर्तरि षष्ठ्या समासे । ‘उपज्ञोपक्र-
मं—’ इत्यादिना नपुंसकत्वेऽपि विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गता । ‘उपज्ञोपक्रमाणांश्च तदा-
दित्प्रकाशनम्’ इत्यमरः (?) । महाकुलीनत्वादिगुणसंपन्नत्वस्य यथायुक्तं स्यात्तथा भ-
रतो विज्ञापितवानिति फलितार्थः । श्रीरामप्रतिनिवर्तनार्थमनन्यसाधारणीं विज्ञा-
पनां कृतवानिति तात्पर्यम् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

तत्क्षणं क्षणप्रभाभङ्गुरलक्ष्मीसमावेशलक्ष्मणि क्षोणीपतिशतधृतो-
ज्झिते मुकुटे विघटिताशं सादरं प्रणिपत्य मां पादुकाभ्यां परिष्कुरुतं
युवामिति रघुवरचरणौ स्वयमेव प्रार्थ्य प्रतिश्रयितुं स्थण्डिलशायिचै-
रणमिव वभार भरतस्योत्तमाङ्गम् ।

तत्क्षणमिति । तस्मिन्नेव क्षणे तत्क्षणम् । ‘अत्यन्तसंयोगे द्वितीया’ । क्षणं प्रभा
द्युतिर्यस्याः सा क्षणप्रभा विद्युत्तद्भङ्गुरा भङ्गशीला । अतिचञ्चलेत्यर्थः । ‘भञ्जभास-
मिदो घुरच्’ । तस्या लक्ष्म्या राज्यत्रियः समावेशस्य संप्राप्तेर्लक्ष्मणि चिह्ने । तथा क्षो-
णीपतिशतैरनेकक्षोणीपतिभिर्धृतं च तदुज्झितं च त्यक्तं च । इति स्नातानुलिप्तवत्पूर्व-
कालसमासः । तस्मिन् । विशेषणद्वयेनापि हेयत्वं सूच्यते । मुकुटे कोटीरे विघटिताशं

१. ‘गर्हणीयाय’ इति पाठः. २. ‘रामं प्रणिपत्य सादरम्’ इति पाठः. ३. ‘चरण-
द्वयम्’ इति पाठः. ४. ‘परिरचयितुम्’ इति पाठः. ५. ‘चरितम्’ इति पाठः.

त्यक्तस्पृहं भरतस्योत्तमाङ्गं शिरः । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । अतएव सादरं सगौरवं प्रणिपत्य नमस्कृत्य युवां पादुकाभ्यां भवदीयाभ्यां परिष्कुरुतं मामलंकुरुतम् । नहि मे तद्व्यतिरेकेण मुकुटमलंकार इति भावः । 'संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' इति सुप् । करोतेर्लोट् । मध्यमपुरुषद्विवचनम् । इत्येवं रघुवरचरणौ रघुनायकपादौ स्वयमेवोत्तमाङ्गमेव प्रार्थ्य याचयित्वा प्रतिश्रयितुं निजप्रार्थनामङ्गीकर्तुम् । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः' इत्यमरः । स्थण्डिले भूतले शेते व्रतवशादिति स्थण्डिलशायी । 'यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ' इत्यमरः । 'स्थण्डिलाच्छ्रयितरि व्रते' इति णिनिः । तस्य यच्चरणमाचरणं स्थण्डिलशायित्वरूपं तद्वभारेवेत्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चिद्व्रती स्वेष्टदेवताया यावदनुग्रहमधःशयने व्रतनियमादितात्पर्येणावतिष्ठते, तथा भरतस्योत्तमाङ्गमपि श्रीरामचरणनिकटे पादुकादानरूपानुग्रहपर्यन्तं निपत्यातिष्ठदित्युत्प्रेक्षार्थः ॥

ततः श्रीरामः किमकरोदित्यत आह—

लया मया च कर्तव्यः सत्यवाचः पितुर्विधिः ।

इति प्रत्यादिशद्रामो भारतीमपि भारतीम् ॥ ८१ ॥

त्वयेति । सत्यवाचः सत्यवचनस्य पितुर्देशरथस्य विधिः । चतुर्दशवत्सरावधिक-भूपरिपालनवनवासनियोग इत्यर्थः । लया मया च । पुत्राभ्यामावाभ्यामित्यर्थः । कर्तव्योऽवश्यं विधेयः । अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः । इत्युक्त्वेति शेषः । भारतीं भरतसंबन्धिनीमपि भारतीं प्रार्थनावाचं रामः प्रत्यादिशत्प्रत्याख्यातवान् । पुत्रस्य पित्राज्ञोद्घनमनुचितमतोऽवश्यं मया नियतकालं वनं वस्तव्यम् । लया च प्रजापरिपालन-तत्परेण भवितव्यमिति निराकृतवानित्यर्थः । तादृग्विनयादिसद्गुणसंपन्नस्य भरतस्यैव प्रार्थनां प्रत्याख्यातवान् । किमुतान्यस्येति किं वक्तव्यमस्य सत्यप्रतिज्ञापरिपालकत्व-मपीत्यपिशब्दार्थः ॥

अथ किं तत्राह—

तत्र

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये ॥

जावालिप्रार्थनायामपि व्यर्थायाम् ।

जावालीति । अत्र रामायणम्—'आश्वासयन्तं भरतं जावालिर्ब्राह्मणोत्तमः । उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मपेतमिदं वचः ॥ साधु राघव माभूते बुद्धिरेवं निरर्थका । प्राकृतस्य वरस्येव ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्तं कस्य केनचित् । यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ तस्मान्माता पिता चेति राम सज्येत यो

१. एतत्पूर्वम् 'तथाहि' इति क्वचित्. २. 'कर्तव्यम्' इति पाठः. ३. 'वचः' इति पाठः. ४. 'तत्र' इति नास्ति क्वचित्.

नरः । उन्मत्त इति विज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥' इत्येवंभूतायां जाबालेर्महर्षेः प्रार्थनायां याच्नायामपि व्यर्थायामनङ्गीकृतायां सत्याम् । जाबालिवचनेऽपि निराकृते सतीत्यर्थः । महर्षेरपि वचनं नाङ्गीकृतम् । किमुतान्यस्येत्यपिशब्दार्थः । भरतप्रार्थनानङ्गीकारसमुच्चयार्थको वा ॥

भरतस्तदनु प्रार्थ्य लेभे लाभविदां वरः ।

काकुत्स्थपादुकाकारं महार्घं मुकुटद्वयम् ॥ ८२ ॥

भरत इति । तदनु जाबालिप्रार्थनानन्तरम् । लाभविदामधिकफलप्राप्तिव्यवहार-परिज्ञातृणाम् । विदेर्ज्ञानार्थात्संपदादित्वात्किप् । वरः श्रेष्ठः । 'देवादृते वरः श्रेष्ठे' इत्यमरः । भरतः प्रार्थ्य 'अधिरूढार्थपादाभ्यां पादुके हेमभूषिते । एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥' इति रामायणोक्तरीत्या याचयित्वा काकुत्स्थस्य श्रीरामस्य पादुकाकारं महार्घममूल्यम् । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । मुकुटद्वयं कोटीरयुगलं लेभे प्राप । किमेतेनापकर्षावहेन राजलक्षणकोटीरेणेति परिहृत्योत्कर्षावहं मस्तकालङ्कारोत्तमपादुकाद्वयं स्वीकृतवानित्यर्थः । धर्मिष्ठं ज्येष्ठं परित्यज्य राज्यपरिपालनपूज्यमिति मत्वा तदीयपादुकाद्वयपुरस्कारेण राज्यं कर्तुं तद्वयं संगृहीतवानिति भावः । अत्र लाभविद्वरपदार्थस्य विशेषणगत्या मुकुटद्वयप्राप्तिपदार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

स एष सानुजः प्रायादयोध्यां भ्रातृशासनात् ।

अटवीं पितृसंदेशाद्ययौ रामः सलक्ष्मणः ॥ ८३ ॥

स इति । स एष भरतः सानुजः सशत्रुघ्नः सन् भ्रातृशासनाच्छ्रीरामनियो-गादयोध्यां प्रायात्प्रापत् । तथा रामः सलक्ष्मणः सन् पितृसंदेशात्पितृशासनादटवीं दण्डकारण्यं ययौ । यथा श्रीरामस्य पित्राज्ञापरिपालनत्वेन गरिष्ठा तथा भरतस्य भ्रात्राज्ञेत्यर्थः । एतेन भरतस्य पित्राज्ञापेक्षयापि भ्रात्राज्ञैव गरीयसीति सूच्यते ॥

विलङ्घ्य विविधान्देशान्भरतो धृतवल्कलः ।

विषयं स्वमुपाश्रित्य विषये विमुखोऽभवत् ॥ ८४ ॥

विलङ्घयेति । भरतो धृतवल्कलः सन् । ज्येष्ठे धर्मिष्ठे वल्कलधारिणि सति मम समीचीनवस्त्रधारणमनुचितमिति परिधृतवल्कलवसन इत्यर्थः । विविधान्देशान्देशान् । भरद्वाजाश्रमादिप्रदेशाञ्जनपदान्वा । विलङ्घयाति क्रम्य । ततः स्वं स्वकीयं विषयं कोसलदेशमुपाश्रित्य विषये राजाहं भोगे विमुखो निरास्थोऽभवत् । भ्रातृवत्कन्दमूलफलाहारेण शरीरयात्रातत्परोऽभूदित्यर्थः । अत्रायं ध्वनिः—भरतो नाम क-

श्चन मुनिर्विविधांस्तिर्यङ्मनुष्यादिरूपेण बहुप्रकारान् । दिश्यन्त इति देशान् । शरीराणि विलङ्घ्य । तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तच्छरीरोपाध्यवच्छिन्नतया यावत्कर्मानुभवं स्थित्वा तत्तत्कर्मक्षये तानि सर्वाण्यतिक्रम्येत्यर्थः । धृतवल्कलश्चरमशरीरावच्छिन्नदशायां वैराग्याद्वल्कलधारी सन् । खं स्वहृदयाकाशान्तस्थविषयं ज्ञेयतया निर्दिष्टं चिदानन्दात्मकं ब्रह्मोपाश्रित्य कुतश्चिद्भाग्योदयाद्व्यानगोचरं कृत्वा विषये तुच्छे सांसारिकसुखे विमुखो विरक्तोऽभवत् । अत्राभिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादप्रकृतमुनिगोचरशब्दमूलोऽयं ध्वनिरिति संक्षेपः ॥

ततश्चायं यावदार्यस्य प्रत्यागमनं तावदयोध्यां नाध्यास्ये । तस्मिन्नवधिमतिक्रम्य चिरायति यदि सद्य एवाश्रयाशमाश्रित्यपि प्राणान्नन्दयिष्यामीति नन्दिग्रामसंज्ञमाश्रममशिश्रयत् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमयं भरतः । यावद्यावत्पर्यन्तमार्थस्य श्रीरामस्य प्रत्यागमनं तावत्तावत्पर्यन्तमयोध्यां नगरीं नाध्यास्ये नाधितिष्ठामि । ‘अधिशीङ्स्थासां कर्म’ इति कर्मत्वम् । सति वनवासिनि ज्येष्ठे तत्र राज्यं कर्तुमनर्हत्वादिति भावः । तथा तस्मिन्श्रीरामेऽवधिं चतुर्दशवत्सरात्मकमर्यादामतिक्रम्योल्लङ्घ्य चिरायति यदि । शीघ्रं नायाति चेदित्यर्थः । सद्योऽविलम्बेनैवाश्रयमश्नातीत्याश्रयाशमनलमाश्रित्यापि प्राणान्नन्दयिष्यामि संतोषयिष्यामि । तदनन्तरविरहस्याग्निप्रवेशादप्यत्यन्तदुःसहत्वादिति भावः । प्राणपरितोषकोपायान्तरात्यन्ताभावसूचकोऽयमपिशब्दः । इति । प्रतिज्ञायेति शेषः । नन्दिग्राम इति संज्ञा नामधेयं यस्य तमाश्रमं निवासमशिश्रयदाश्रितवान् । तत्रार्यपादुकयो राज्याभिषेकं कृत्वा तत्परतन्त्रया राज्यं परिपालयन्नतिष्ठदित्यर्थः । श्रयतेर्लुङि ‘णिश्चिद्रुभ्यः कर्तरि चङ्’ इति चङ् । ‘चङि च’ इति द्विलम् । ननु ‘असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांल्लोकान्प्रेत्य गच्छन्ति ये चात्महनना जनाः ॥’ इति श्रुतेरात्महन्तृणां महानर्थश्रवणाद्धर्मशास्त्ररहस्याभिज्ञोऽयं भरतः कथमाश्रयाशाश्रयणरूपप्रतिज्ञां कृतवानिति चेत्, सत्यमेवं कथयति भगवती श्रुतिः । तथाप्यातुरस्य भरतस्यात्यन्तसौमित्रप्रदर्शनार्थकत्वादित्थं प्रतिज्ञेति वेदितव्यम् ॥

दाशरथिरपि शमधनजनकथितनिशिचरगणरचितकदनपरिहरणाय गहनजठरमवजगाहे ।

दाशरथिरिति । दाशरथिः श्रीरामोऽपि शमधनजनैर्महर्षिभिः कथितं निवेदितं निशिचरगणरचितं राक्षसनिवहकृतं यत्कदनमाश्रमोपपन्नवरूपं तस्य परिहरणाय निरसनार्थम् । महोपद्रवकारिराक्षससंहरणेन महर्षीन्स्वस्थान्कर्तुमित्यर्थः । गहनजठरं कान्तारान्तरालमवजगाहे प्रविवेश ॥

१. ‘यदि’ इति नास्ति क्वचित्. २. ‘प्राणानपि निन्दिष्यामीति’ इति पाठः. ३. ‘रचित’ इति नास्ति क्वचित्.

विस्तीर्णाक्षैर्विपिनहरिणैर्वीतभीतिप्ररोहै-

र्द्धर्मासेऽप्यकृतसुचिभिः सस्पृहं वीक्ष्यमाणः ।

रामः प्राप्य प्रकृतिमहितं स्थानमत्रैर्महर्षे-

र्जग्राहास्य प्रमुदितधियः प्रेमपर्यां सपर्याम् ॥ ८५ ॥

विस्तीर्णेति । रामो वीतोऽपगतो भीतिप्ररोहो भयाविर्भावो येषां तैः । प्रसन्नत्वा-
दिगुणदर्शनजनितविस्मभादनुत्पन्नभयैरित्यर्थः । अत एव विस्तीर्णान्यौत्सुक्याद्विस्ता-
रितान्यक्षीणि येषां तैः । 'बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' । तथा दर्माणां ग्रासे
कवलेऽप्यकृतसुचिभिरविहितादरैः । श्रीरामदिव्यमूर्तिदर्शनव्यासङ्गान्निजदेहयात्राया-
मन्यासक्तिरहितैरित्यर्थः । विपिनहरिणैररण्यमृगविशेषैः सस्पृहं साभिलाषं यथा तथा
वीक्ष्यमाणोऽवलोक्यमानः सन् । श्रुतिभवपद्मभवप्रमुखानामप्यगोचरो भगवान्सी-
तालक्ष्मणोपेतः श्रीरामः पद्मपरि गङ्गाप्रवाहवदस्माकं पुरतः प्रादुरासीदिति सकलजग-
न्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रदर्शनानन्दविच्छेदभयेन निमेषरहितैर्नैत्रैर्विशिष्टमृगादिभिरपि
सविस्मयं परिदृश्यमान इत्यर्थः । तिरश्चामेवायं विलोकनीयः, किमुतान्येषामिति भावः ।
प्रकृत्या स्वभावेन महितं पूज्यमत्रैरत्रिनाम्नो महर्षेः स्थानं प्राप्य प्रमुदितधियोऽस्य महर्षेः
संबन्धिनीं प्रेमपर्यां प्रीतिपूर्विकां सपर्यामितिथिपूजां जग्राह स्वीकृतवान् । यथार्हातिथि-
सत्काराचरणतत्परेण महर्षिणा यावदुत्साहं संभावितं पूजां गृहीतवानित्यर्थः । 'पूजा
नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः' इत्यमरः । सकललोकपूज्यस्यास्य भगवतो
रघुनन्दनस्य महर्षिपूज्यत्वं युक्तमेवेति भावः ॥

ततः किमत आह—

सीतामप्यनसूयाभिधानास्य पत्नी स्वभूषणैरतोषयत् ।

सीतेति । अनसूयेत्यभिधानमाख्या यस्याः सा तथोक्ता तस्य महर्षेरत्नेः पत्नी
भार्या सीतां श्रीरामधर्मपत्नीमपि स्वभूषणैः स्वकीयालंकारैरतोषयदामोदयत् । वस्त्रमा-
ल्यादिदानेन संभावयामासेत्यर्थः । साध्वीमणेः साध्वीमणितोषणं युक्तमिति भावः ।
तथा रामायणम्—'इदं दिव्यं वरं मूल्यं वस्त्रमाभरणानि च । अङ्गरागं च वैदेहि महाहं च
विलेपनम् ॥ मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभय ॥' इति ॥

खण्डनाय वसुधावधूमनः-

पुण्डरीकतुहिनलिषां द्विषाम् ।

दण्डकावनमवाप राघव-

श्चण्डभानुरिव मेघमण्डलम् ॥ ८६ ॥

इति विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणेऽयोध्याकाण्डः समाप्तः ।

खण्डनायेति । राघवो रघुवंशोद्भवः श्रीरामः । वसुधैव वधूर्भार्या । तत्त्वतस्तस्य
च० रा० १५

श्रीमहाविष्णुत्वेन भूपतिलादिति भावः । तस्या मन एव पुण्डरीकं सिताम्भोजम् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यमरः । तस्य तुहिनत्विषां हिमकराणाम् । चन्द्राणामिति यावत् । चन्द्रवत्तदुल्लासनिरसनहेतुभूतानामित्यर्थः । अधर्माचरणतत्परत्वेन मनःसंतापकारिलादिति भावः । न चानेकचन्द्रग्रहणं दोषाय । विशेष्यबाहुल्येनोपचरितत्वादित्युक्तं विद्यानाथेन—'प्रोद्यन्मुक्तौघताराप्रकरपरिवृतस्वर्वधूवक्चन्द्राः' इति । द्विषां राक्षसानां खण्डनाय संहरणार्थम् । वस्तुतः स्वयं दुष्टराक्षसशिक्षणार्थमवतीर्णत्वात्तेषां चावश्यमुपलालनीयाया वसुधारूपनिजभार्याया मानसोल्लासनिरसनकृत्यकारित्वाच्चेति भावः । चण्डभानुः सूर्या मेघमण्डलमभ्रवृन्दमिव दण्डकावनमवाप । तत्समीपं जगामेत्यर्थः । रूपकोपमयोः संसृष्टिः । स्पष्टाशब्दस्त्वनुप्रासः । चमत्कारकारितया संप्रदायशुद्धिद्योतकतया च श्रीरामायणयोध्याकाण्डान्तिमश्लोकतुरीयपादान्तिमोपमामत्राप्यन्ते प्रयुक्तवानित्यनुसंधेयम् । तथा च श्रीरामायणम्—'इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परतपः । वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥' इति । रथोद्धता वृत्तम् । 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दिन्द्रसंदोहामन्दानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य वचनान्वयसुधापापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण श्रीरामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायामयोध्याकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्थरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

अयोध्याकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

अरण्यकाण्डम् ।

प्रविश्य विपिनं महत्तदनु मैथिलीवल्लभो

महाबलसमन्वितश्चलितनीलशैलच्छविः ।

निशाचरदवानलप्रशमनं विधातुं शरै-

श्चचार सशरासनः सुरपथे तडित्वानिव ॥ १ ॥

प्रविश्येति । तदनु दण्डकावनसमीपप्राप्त्यनन्तरं महाबलसमन्वितः । अप्रमेयप-
राक्रमशालीत्यर्थः । एतेनाविस्वादितया सकलराक्षसशिक्षणदक्षत्वं सूच्यते । अन्यत्र म-
हाबलो वायुस्तेन समन्वितः । तत्प्रेरित इत्यर्थः । चलितस्य संचलतो नीलशैलस्ये-
न्द्रनीलाचलस्य च्छविरिव च्छविर्यस्य स तथोक्तः । सामान्यमेतत् । एतेनात्यन्ताश्चर्यक-
रत्वं महौन्नत्यं च सूच्यते । मैथिलीवल्लभः सीतापतिः श्रीरामो महद्विपुलं विपिनं दण्ड-
कारण्यं प्रविश्य शरैर्वाणैर्नरैश्च । 'शरो दध्याद्यप्रसारे वाणे काण्डे तृणान्तरे । शरं तु नीरे'
इति नानार्थरत्नमाला । निशाचरा राक्षसा दवानला वनवह्नय इवेत्युपमितसमासः । तडि-
त्वानिवेति स्पष्टोपमालिङ्गात् । तेषां प्रशमनं विनाशमुपशमनं च विधातुं कर्तुं सशरा-
सनो धनुर्धरः सन् । अन्यत्र सेन्द्रचापः । सुरपथ आकाशे । 'ऋक्पूः-' इत्यादिना समा-
सान्तः । तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान्मेघ इव । 'तसौ मत्वर्थीयः' इति भसंज्ञायां पद-
कार्ये (दकारः ?) न भवति । किंतु ज्ञायो मतुपो यकारस्य वकारः । 'तसौ मत्वर्थ-' इति
भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणापदत्वान्न जस्त्वम् । चचार । विजहारेत्यर्थः । अत्रोत्तरार्धे
श्लेषानुप्राणितोऽयमुपमालंकारः स्पष्टः । चलितनीलशैलेत्यत्र नीलशैलस्य चलनासंभ-
वादियमभूतोपमेत्याचार्यदण्डिप्रभृतयो वभणुः । अत एवाप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रे-
क्षेत्याधुनिकालंकारिकाः सर्वे वर्णयन्ति । पक्षच्छेदात्पूर्वं यदि विवक्षा तदैवोपमेत्यलम् ।
पृथ्वीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् । अत्र श्रीरामायणारण्यकाण्डाद्यपद्याद्यपदं प्रयुक्तमित्यवग-
न्तव्यम् । तच्च 'प्रविश्य तु महारण्यम्' इति ॥

तदनु कैण्डूलवरशुण्डालकपोलकषणविषमितामितविटपसालषण्ड-
निर्यातनिर्यासगन्धानप्यात्तगन्धान्विदधानैराहुतिगन्धैरनुमीयमानानवि-
नाभूतजलाशयानाश्रमभागानमितश्चरतोरातिथ्यर्शमितमार्गश्रमयो रौ-
मलक्ष्मणयोरध्वानं रुरोध विराधाभिधानो यातुधानः ।

तदन्विति । कण्डूनाम नखाद्युल्लेखनापनेयस्त्वग्रोगविशेषः । सा एषामस्तीति क-

१. 'ततः' इति पाठः. २. 'कण्डूलापनयनपटुशुण्डाल' इति पाठः. ३. 'मितानमित-
विकटविटप' इति पाठः. ४. 'श्वा' इति पाठः. ५. 'गन्धैर्धूमस्तोमैः' इति पाठः. ६.
'श्रमित'; 'प्रश्रमित' इति पाठौ. ७. 'दाशरथ्योः' इति पाठः. ८. 'तरसा रुरोध'; 'सहसा
रुरोध' इति पाठौ.

ण्डलाः । सिध्मादित्वाल्लच् । शुण्डास्तुण्डा एषां सन्तीति शुण्डालाः । 'प्राणी स्यादातो ल-
ज्वक्तव्यः' इति मत्वर्थायो लच्प्रत्ययः । रेफान्तपक्षे 'शमीकुटीशुण्डादिभ्यो रः' इति रप्र-
त्ययः । कण्डूला ये वरशुण्डालकपोला मत्तेभगण्डस्थलानि तेषां कषणेन संघर्षणेन विष-
मिता विशकलीकृता अमिता असंख्याताश्च विटपाः शाखा यस्य स तथोक्तः । 'विटपः
पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्भशाखयोः' इति विश्वः । तादृशो यः सालषण्डः सर्जकतरुनिव-
हस्तस्मान्निर्यातो निर्गतो निर्यासगन्धो मज्जाविशेषामोदो येषां ते तथोक्तानप्यात्मग-
न्धान्पुनः स्वीकृतामोदान् । अभिभूतामोदानिति गम्यते । विदधानैः । निर्गसगन्धवि-
धुरत्वेऽपि पुनः स्वाभिव्यास्या बहुलतरगन्धसंपन्नान्कुर्वाणैरित्यर्थः । 'सालेः सर्जकार्या-
श्चकर्णकाः सस्यसंवरः,' 'आत्मगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इति चामरः । आहुतिगन्धैर्हृयमा-
नहविराद्यामोदैर्हेतुभिः । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संवन्धगर्वयोः' इति विश्वः । अनु-
मीयमानानभ्यूह्यमानान् । दूरादेवेति शेषः । इमे ऋष्याश्रमा भवितुमर्हन्ति । आहुतिगन्ध-
वत्त्वात्संप्रतिपन्नाश्रमवदित्यनुमिति विषयीक्रियमाणानित्यर्थः । अविनाभूताः सर्वतः प्र-
तिपन्ना जलाशया ह्वा येषु तान् । श्रमहारिण इत्यर्थः । आश्रमभागानभितस्तपोवनानां
समन्तात् । 'अभितःपरितः—' इत्यादिना द्वितीया । चरतोः संचारोत्तरयोरातिथ्येन
मुनिविरचितातिथिसत्कारेण । 'अतिथेर्यः' इति ण्यप्रत्ययः । शमितः शान्तिं गमितो
मार्गश्रमोऽध्वगमनप्रयुक्तखेदो ययोस्तयोः । 'श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः' इति लक्षणम् । राम-
लक्ष्मणयोर्दाशरथ्योरध्वानं मार्गम् । विराध इत्यभिधानं नाम यस्य स तथोक्तो यातु-
धानो राक्षसो हरोध निरुद्धवान् । 'यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी' इत्यमरः ॥

स एष रोषभीषणवेषस्त्रिशिखशिखावतंसितविविधमृगशवशतहृदयः
शतहृदातनयः सीतामपजहार । व्याजहार च दाशरथी ।

स इति । रोपेण सहजामर्षेण भीषणो भयंकरो वेषो यस्य स तथोक्तः । नन्द्या-
दित्वाल्ल्युट् । त्रिशिखशिखया त्रिशूलग्रेणावतंसितानि प्रोतानि विविधमृगशवशत-
हृदयानि शतसंख्याकसिंहादिनानाविधमृगमृतशरीरवक्षःप्रदेशा यस्य स तथोक्तः
सन् । भक्षणार्थं शूलाग्रप्रोतसिंहाद्यनेकमृगनिवह इत्यर्थः । तथा रामायणम्—
'त्रीन्सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान्द्वौ वृकौ पृषतां दश । सविषाणं वसादिगन्धं गजस्य च शिरो
महत् । अवसज्जयायसे शूले निनदन्तं महास्वनम् ॥' इति । शतहृदायास्तनयः स एष
सोऽयं विराधः । सीतामपजहारापहतवान् । दाशरथी रामलक्ष्मणौ प्रति व्याजहारो-
वाच । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः ॥

व्याहारप्रकारमेवाह—

कौ युवां युवानौ, कुतस्त्यौ, वामाचारवत्प्रतिभाति वामाचारः । चीरं

१. 'भीषणखिलोकी' इति पाठः. २. 'शिखरावतंसित' इति पाठः. ३. 'शतः' इति
पाठः. ४ 'प्रतिभाति मे' इति पाठः.

वपुषि, जटाः शिरसि, करे च चण्डकोदण्डः । कायमाकल्पः, कचन कल्पलताकल्पेयमनल्पाभरणा तरुणीति ।

काचित् । युवानौ तरुणौ युवां भवन्तौ कौ । कस्मिन्वंशे जातावित्यर्थः । कुतः कस्मादेशादागतौ कुतस्त्यौ । 'अव्ययात्यप्' । वां युवयोः । 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी-द्वितीयास्थयोर्वानावौ' इति वामादेशः । आचारः प्रवृत्तिर्वामाचारवद्वक्त्राचारवत् । अतिरम्याचारवदिति परमार्थः । 'वामस्तु वक्रो रम्ये स्यात्सव्ये वामस्थितेऽपि च' इति शब्दार्थवे । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । प्रतिभाति परिस्फुरति । कुतः । वपुषि देहे चीरं वल्कलम् । शिरसि जटाः । करे च चण्डः प्रकाशमानः कोदण्डो धनुर्यस्य स तथोक्तः । अयं परिदृश्यमान आकल्पो जटावल्कलशरचापासिधारणरूपो वेषः । 'आकल्पवेषौ नैपथ्यम्' इत्यभिधानात् । क । कल्पलताकल्पा कल्पवल्लीसदृशी । सकलमनोरथपूरणीत्यर्थः । 'ईषदसमाप्तौ कल्पवन्देयदेशीयरः' इति कल्पप्रत्ययः । अनल्पाभरणा सकलाभरणभूषितेयमेषा तरुणी सुन्दरी । कचन । मुनिवेषधारणस्त्रीसाहचर्ययोरत्यन्तविरुद्धत्वादिति भावः । इति व्याजहारेति संबन्धः ॥

दाशरथिरपि कथितनिजान्वयो विराधाङ्गे वेपमानां विदेहदुहितरं विलोक्य सकोपः सौमित्रिणा साकं रक्षोवक्षसि शिलीमुखान्निचखान ।

दशरथिरिति । दाशरथिः श्रीरामोऽपि कथित उक्तो निजान्वयो निजवंशो येन स तथोक्तः सन् । इक्ष्वाकुवंशप्रभवत्वादिनिजकथां कथयित्वेत्यर्थः । विराधस्याङ्गे । कटिप्रदेश इति यावत् । वेपमानां भयसंभ्रान्ततया कम्पमानां विदेहदुहितरं वैदेहीं विलोक्य । अत एव सकोपः सामर्षः सन्सौमित्रिणा साकं लक्ष्मणेन सह रक्षोवक्षसि विराधोरःस्थले । शिली शल्यं मुखे येषां ते शिलीमुखा वाणास्तान्निचखान निखातितवान् । सप्तभिर्वाणै रक्षोवक्षो विदारयामासेत्यर्थः । 'धनुषा ज्यागुणवता सप्तवाणान्मु-मोच ह' इति श्रीरामायणे । 'अलिवाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः ॥

ततः किं तत्राह—

³
विशिखे विशिखे तस्मिन्विधातृवरवर्मणि ।

सीतां विक्षिप्य चिक्षेप शूलं रक्षो रघूद्वहे ॥ २ ॥

विशिख इति । विधातृवरो ब्रह्मवर एव वर्म कञ्चुकं यस्य तस्मिन् । अभेद्यकवच इत्यर्थः । 'तनुत्रं वर्म कञ्चुकम्' इत्यमरः । अत एव तस्मिन्विराधे विप्रये विशिखे । रामवाणेष्वित्यर्थः । जातावेकवचनम् । अत एव शिलीमुखानि न बहुवचनविरोधः ।

१. 'विदेहराज' इति पाठः. २. 'निजधान' इति पाठः. ३. एतत्पूर्वम् 'ततः' इति पाठः क्वचित्. ४. 'तत्र' इति पाठः. ५. 'निक्षिप्य' इति पाठः.

विगताः शिखा अग्राणि यस्य तस्मिन् । अकिंचित्करोषु सत्स्वित्त्वर्थः । रक्षो विराधः ।
सीतां विक्षिप्य विहाय रघूद्वहे रघुनायके विषये शूलं चिक्षेप प्रयुयोज ॥

तदनु शूलमखण्डयदञ्जसा

शितशिखं रघुनायकसायकः ।

नियतमेव विराधविरोधिनां

हृदयशूलमपि त्रिदिवौकसाम् ॥ ३ ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं रघुनायकस्य सायको वाणः शितशिखं तीक्ष्णाग्रं
शूलं विराधप्रयुक्तं त्रिशूलमञ्जसा शीघ्रमखण्डयदच्छिनत् । तथा विराधविरोधिनाम् ।
विराधोपद्रुतानामित्यर्थः । त्रिदिवः स्वर्ग ओकः स्थानं येषां तेषां देवानां नियतं
नित्यानुस्यूतम् । एवकारस्त्वयोगव्यवच्छेदार्थकः । हृदयशूलं हृच्छूल्यमप्यखण्डयत् ।
श्रीरामवाणखण्डितं विराधशूलं निरीक्ष्य देवा विशल्यान्तःकरणा बभूवुरित्यर्थः ।
अत्र द्वयोः शूलयोः प्रकृतयोरेव खण्डनक्रियारूपसाम्यादौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवल-
प्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । द्रुतविलम्बितम् । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति
लक्षणात् ॥

विराधोऽपि क्रुधा सरभसमभिपत्य स्कन्धे निधाय रामलक्ष्मणौ ग-
तिनिरोधापराधपरिहाराय हिमकराहिमकरौ प्रस्थे वहन्विन्ध्य इव प्रतस्थे ।

विराध इति । विराधोऽपि क्रुधा शूलखण्डनजनितक्रोधेन सरभसं सवेगम् ।
'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः । अभिपत्याभ्युपगम्य । गतिनिरोधापराधपरिहाराय
निजागमनप्रतिबन्धनिराकरणार्थं रामलक्ष्मणौ स्कन्धे । अंसयोरित्यर्थः । निधायारोप्य
हिमकराहिमकरौ चन्द्रसूर्यौ प्रस्थे सान्वोः । 'स्तुः प्रस्थः सानुरत्त्रियाम्' इत्यमरः ।
वहन्धारयमाणो विन्ध्यो विन्ध्याचल इव प्रतस्थे चचार । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्या-
त्मनेपदम् । अत्र विन्ध्यस्य मेरुस्पर्धया चन्द्रसूर्यगतिनिरोधकौत्रत्यसंभवेऽपि प्रस्थाना-
संभवादुत्प्रेक्षा ॥

रामस्तत्र विराधवधोद्युक्तं सौमित्रिमेवमभिदधे ।

राम इति । तत्र तस्मिन्समये रामो विराधस्य वधे हिंसायामुद्युक्तं संनद्धं सौ-
मित्रिमभिदधे उवाच ॥

तदेवाह—

या तु नः पदवी सैषा यातुनश्चास्य लक्ष्मण ।

यातुकामं तयैवेदं यातु कामं न हन्यताम् ॥ ४ ॥

येति । हे लक्ष्मण, या तु यैव । तुशब्दस्त्ववधारणार्थकः । नोऽस्माकं संवन्धिनी-
पदवी मार्गः । यस्माज्जिगमिषता पदवीत्यर्थः । सैषैवास्य यातुनो राक्षसस्य पदवी । 'नैर्ऋतो-
यातुरक्षसी' इत्यमरः । अस्त्वेव । किं तत्राह—इदं रक्षस्तया पदव्यैव । यातुं कामो यस्य
तयातुकामं गन्तुकामम् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । अतः कामं यथेच्छं
यातु गच्छतु । यातेलोट् । न हन्यतां न वध्यताम् । दुर्गमेऽस्मिन्कान्तारमार्गेऽस्मद्वहन-
तात्पर्येणोपकारत्वादयं न हन्तव्य इत्यर्थः । नह्यस्माभिरस्मात्क्षुद्ररक्षः कीटकाद्भेदव्यम् ।
किंतु कतिपयोद्वहनेन सुखं गत्वानन्तरममुं निहन्वः । अतो यथेच्छं गच्छलित्यर्थः । एतेना-
स्यात्यन्तधैर्यसंपत्तिः सूच्यते । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्त्वपि हेतुषु' इति रसिकाः ।
अत्र श्रीरामस्य कान्तारसुखसंचारे काकतालीयन्यायेनान्यस्यार्थस्य रक्षोवहनस्य कार-
णत्वकथनात्समाधिरलंकारः । 'कारणान्तरयोगात्कार्यस्य सुकरत्वं समाधिः' इति सूत्रम् ॥

अयि कवलय माममू विमुञ्चे-

त्यतिकरुणं रुदतीमवेक्ष्य सीताम् ।

अरमरचयतामुभावसिभ्यां

पिशितभुजं भुजभारहीनमेनम् ॥ ५ ॥

अयीति । अयि हे राक्षस, मां कवलय भक्षय । अमू रामलक्ष्मणौ विमुञ्च त्यज ।
'शेमुचादीनाम्' इति जुम् । इत्युक्त्वेति शेषः । स्वापेक्षयापि तयोरत्यन्तप्रेमातिशय-
त्वस्य संभवादिति भावः । अतिकरुणमतिदीनं रुदतीं रोदनं कुर्वाणां सीतामवेक्ष्य
दृष्ट्वा उभौ रामलक्ष्मणौ । अरं क्षिप्रम् । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । असिभ्यां
खङ्गाभ्यामेनं पिशितभुजं क्रव्यादं विराधम् । भुजावेव भारस्तेनहीनं रहितमरचय-
तामकुरुताम् । लक्ष्मणः सव्यबाहुं रामो दक्षिणं च चिच्छेदेत्यर्थः । तथा श्रीरामायणम्—
'तस्य रौद्रस्य सौमित्रिः सव्यं बाहुं वभञ्ज ह । रामोऽपि दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य र-
क्षसः ॥' इति । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ
जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥

ततस्तीक्ष्णतरप्रहरणगवाक्षितवक्षसा रक्षसा न परित्यक्तेषु प्राणेषु परा-
क्रमाविषयपराक्रमौ प्राक्रमेतामेतौ तदङ्गलितरुधिरधारासेकेन खनन-
क्षमायां काननक्षमायां राक्षसशवोचितमैवटमतिविशङ्कटमुत्पादयितुम् ।

तत इति । ततो भुजच्छेदानन्तरं तीक्ष्णतरप्रहरणेन गाढतरप्रहारेण गवाक्षव-
त्कृतं गवाक्षितं छिद्रितम् । 'तत्करोति' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । वक्ष उरःस्थलं
यस्य तेन तथोक्तेन । शैषिकस्य कपो वैभाषिकत्वान्न कप् । तेन रक्षसा विराधेन प्रा-

णेषु न परित्यक्तेषु सत्सु । तस्मिन्न मृते सतीत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः । एतौ रामलक्ष्मणौ पराक्रमस्य भुजबलस्याविषयोऽगोचरः पराक्रमः काठिन्यं यस्याः सा तस्याम् । अशक्यायामित्यर्थः । तथा तस्य विराधस्याङ्गेभ्योऽवयवेभ्यो गलितया परिस्त्वन्त्या रुधिरधारया रक्तप्रवाहेण यः सेक आप्लवस्तेन खननक्षमायामवदारणयोग्यायां काननक्षमायां कान्तारक्षित्याम् । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । राक्षसशवस्य राक्षसकुणपस्योचितमनुरूपम् । 'यादृशां तादृशी गतिः' इति वचनादिति भावः । राक्षसानां प्रेतानां गर्तप्रक्षेपणस्य धर्मत्वादिति भावः । तेनैवोक्तं श्रीरामायणे श्रीरामं प्रति—'रक्षसां गतसत्त्वानामेव धर्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥' इति । अतिविशङ्कटमत्यन्तविशालम् । 'विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः । अवटं गर्तम् । 'गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे' इत्यमरः । उत्पादयितुं रचयितुं प्राकमेतामुपक्रान्तवन्तौ ॥

तत्क्षणमेव क्षणदाचरोऽपि संजातप्रत्यभिज्ञो रामाय व्यजिज्ञपत् ।

तत्क्षणमेवेति । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे । गर्तरचनासमय एवेत्यर्थः । 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' । क्षणदाचरो विराधोऽपि संजाता स्मृत्यारूढा प्रत्यभिज्ञा पूर्वानुस्मृतान्तपरामर्शो यस्य तथोक्तः सन् । रामाय व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास । निजवृत्तान्तमिति शेषः । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

आत्मनो गन्धर्वकुलसंभवं रम्भापरिरम्भणारम्भसंरम्भं तच्छ्रवणकुपितवैश्रवणदैत्तां रक्षोरूपिणीं शापव्यापदं तस्यास्तथाविधमवसानं च ।

आत्मन इति । आत्मनः । स्वस्येति सर्वत्र संबध्यते । गन्धर्वाणां देवयोनिविशेषाणां देवगायकानां कुले वंशे संभवमुत्पत्तिम् । तथा रम्भाया वैश्रवणकुषायाः परिरम्भणारम्भसंरम्भमालिङ्गनोद्योगसंप्रभं च । तथा तच्छ्रवणेन रम्भापरिरम्भणारम्भसंरम्भाकर्णनेन कुपितः क्रुद्धो वैश्रवणः कुवेरस्तेनैव दत्तामतिस्त्रष्टाम् । विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवण इति विग्रहः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रकृतेर्विश्रवणादेशः । 'किंनरेशो वैश्रवणः' इत्यमरः । रक्षोरूपिणीम् । राक्षसरूपदायिनीमित्यर्थः । शापव्यापदं शापरूपमहाविपत्तिं च । तस्याः शापव्यापदस्तथाविधं तादृक्प्रकारम् । वनवाससंचारतत्परेण रामेण श्वभ्रप्रक्षेपणरूपमित्यर्थः । अवसानमन्तं च । व्यजिज्ञपदिति संबन्धः । अत्रेदं रामायणवचनम्—'अभिशापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन ह ॥ प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः । यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति । इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तमुवाच ह ॥' इति ॥

१. 'प्रत्यभिज्ञः सन् रामं' इति पाठः. २. 'परिरम्भ' इति पाठः. ३. 'दत्तः' इति पाठः.

रक्षोवधः प्रकृत इत्ययमेव शंसे-

त्स्वर्गाय गायकपदं गमितो विराधः ।

नागालयाय वपुरस्य वदेद्वितीयं

श्वभ्रे तदक्षिपदिषुप्रहतं स रामः ॥ ६ ॥

रक्ष इति । रक्षोवधो राक्षससंहारः प्रकृतः प्रकान्तः । रामेणेति शेषः । इति । एतद्वचनमित्यर्थः । गायकपदं गन्धर्वस्थानं गमितः प्रापितोऽयं विराध एव स्वर्गाय । स्वर्गलोकवासिभ्य इत्यर्थः । शंसेत् । स्वर्गलोकगतमयं दृष्ट्वा देवाः प्रकान्तो राक्षोवध इति जानीयुरित्यर्थः । तथास्य विराधस्य वपुर्मृतशरीरं कर्तुं नागालयाय । पाताललोकवासिभ्य इत्यर्थः । 'अधोभुवनपातालबलिसद्वरसातलम् । नागलोकः' इत्यमरः । रक्षोवधः प्रवृत्त इति वदेत्कथयेत् । भूलोके तु प्रसिद्धमेवेति भावः । इति । मलेति शेषः । स राम इषुभिर्वाणैः प्रहतं प्रकर्षेण हतं तद्विराधवपुः श्वभ्रे गर्तेऽक्षिपत् । क्षिप्तवानिवेत्युत्प्रेक्षा । पातालपर्यन्तगम्भीरे गर्ते तद्वपुर्निपातितवानित्यर्थः ॥

तदनु नाकलोकभजनाय पुरुहूतेन समाहूतस्य भगवतः शरभङ्गस्याश्रमपदं रघुपतिरभजत ।

तदन्विति । तदनु विराधवधानन्तरं रघुपतिः श्रीरामो नाकलोकभजनाय स्वर्लोकनिवासार्थं पुरुहूतेनेन्द्रेण समाहूतस्य । तावकं तपः फलितम्, अतः स्वर्लोकं भजेत्याकारितस्येत्यर्थः । समस्तमुनिजनसमभिलषणीयसांनिध्येनेन्द्रेण स्वयं समाहूतत्वात्किं तस्य माहात्म्यं कथनीयमिति भावः । भगवतः पूज्यस्य शरभङ्गस्य शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमपदं तपोवनस्थानमभजत प्राप ॥

तत्र ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् ॥

दशशतनयनेऽपि वीक्ष्यमाणे

दशरथपुत्रसिषेविषैव जाता ।

मनसिजशरभङ्गकारिवृत्ते-

र्मनसि मुनेः शरभङ्गनामभाजः ॥ ७ ॥

दशेति । दशशतानि नयनानि यस्य तस्मिन्सहस्राक्षे वीक्ष्यमाणे दृश्यमाने सत्यपि । अलभ्यदर्शने देवेन्द्रे दृष्टे सत्यपीत्यपिशब्दार्थः । मनसिजशराणां मन्मथवाणानां भङ्गं करोतीति तद्भङ्गकारिणी वृत्तिर्वर्तनं यस्य तथोक्तस्य । जितेन्द्रियस्येत्यर्थः । भङ्गकारीत्यत्र 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना पुंवद्भावः । शरभङ्ग इति नाम भजतीति तथोक्तस्य मुनेः । 'निवृत्त

सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधादिवाजितः । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥”
इत्युक्तलक्षणस्य शरभङ्गमुनेर्मनसि दशरथपुत्रसिषेविषैव श्रीरामभजनेच्छैव । सेवतेः
सनन्तास्त्रियामप्रत्यये टाप् । जाता समुत्पन्ना । निरतिशयनिर्मलनित्यानन्दस्वरूपस्य
भक्तजनपारिजातस्य भगवतः श्रीरामस्य भजनानन्दं विहाय खल्लोके न किमपि भोक्त-
व्यमस्ति, अतस्तत्सेवां कृत्वा खल्लोकमागमिध्यामीतीन्द्रं प्रेषितवानित्यर्थः । अतः
एवेन्द्रवाक्यमुल्लङ्घ्यापि श्रीरामभजनमस्य युक्तमिति भावः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥

स मुनिराश्रमस्थं काकुत्स्थमातिथ्येन समाराध्य तत्सानिध्याच्छुद्धां
मन्त्रपूतामाहुतिमिव आत्मतनुं तनूनपाति पातयित्वा शाश्वतं पदं स-
माश्रितवान् ।

स इति । स मुनिः शरभङ्गः । आश्रमे तिष्ठतीत्याश्रमस्थम् । निजभाग्यवशादाश्रमं
प्रत्यागतमित्यर्थः । ‘सुपि स्थः’ इति कप्प्रत्ययः । काकुत्स्थं ककुत्स्थान्वयेऽवतीर्णं श्री-
राममातिथ्येनातिथिसत्कारेण समाराध्य सम्यक्पूजयित्वा । तस्य श्रीरामस्य सानिध्येन
संनिधानेन शुद्धां पवित्रामात्मतनुं निजशरीरं मन्त्रेण ऋग्यजुःसामादिना मन्त्रवादेन
पूतां पवित्रामाहुतिमाज्याहुतिमिवेत्युपमा । अतनुरमन्द ऊष्मा यस्य तस्मिन् । जा-
ज्वल्यमान इत्यर्थः । तनूनपाति जातवेदसि । ‘जातवेदस्तनूनपात्’ इत्यमरः । पात-
यित्वा निक्षिप्य । शाश्वतं पदं ब्रह्मस्थानं समाश्रितवान् । मुक्तोऽभूदित्यर्थः । ‘आत्मा
वारं द्रष्टव्यो मन्तव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः’ इत्यादिश्रुत्या परमात्मरूपश्रीराम-
दर्शनस्य मोक्षहेतुत्वान्मुक्तिर्युक्तैवेति भावः । ‘वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातमिष-
क्त्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु शृग्वग्न्यनशनान्मुभिः ॥’ इति वचनाच्छरभङ्गस्य न्याय्य
एवामिप्रवेश इति मन्तव्यम् ॥

ततस्तीक्ष्णतपसः सुतीक्ष्णस्य तस्य निदेशेन देशान्तस्मादुच्चलितः सल-
लिनिधिपानसंभावितजीवनाभावशङ्कया शरणाश्रयणाय लम्बमाननी-
लाम्बुदकुटुम्बसंदेहावहेन नानानोकहनिवहेन पिहिताभोगमगस्याश्रमं
रामः ससंभ्रममाससाद् ।

तत इति । ततः शरभङ्गमोक्षानन्तरं रामस्तीक्ष्णं निश्चितं तपो व्रतोपवासादिरूपं
यस्य तथोक्तस्य सुतीक्ष्णस्य मुनेर्निदेशेनाज्ञया । एतेन सुतीक्ष्णसंदर्शनमपि कृतमिति
सूचितम् । तस्माद्देशात्सुतीक्ष्णाश्रमप्रदेशात् । ‘पञ्चमी विभक्ते’ इति पञ्चमी । उच्च-
लितः प्रस्थितः सन् । सल्लिनिधिपानेन समुद्राचमनेन संभाविता संप्रतिपन्ना या
जीवनाभावशङ्का जीवनस्योदकस्य । जीविकायाश्चेति गम्यते । अभावशङ्काभावोत्प्रेक्षा

१. ‘आहुतिम्’ इति पाठः. २. ‘आत्मनस्तनुं’ इति पाठः. ३. ‘सुतीक्ष्ण’ इति पाठः.
४. ‘निदेशात्’ इति पाठः. ५. ‘रामः ससंभ्रमम्’ इति नास्ति क्वचित्.

तया हेतुना । शरणाश्रयणाय । शरणं गन्तुमित्यर्थः । लम्बमानं संसमानं यन्नीलाम्बुद-
कुटुम्बं नीलमेघनिकुलम्बम् । तदिति संदेहावहेन संशयप्रदेन नानानोकहनिवहेन ना-
नाविधवृक्षषण्डेन पिहिताभोगमाच्छादितदेशविस्तारम् । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्यो-
रुपसर्गयोः' इत्यपेकारलोपः । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः ।
अगस्त्यमुनेराश्रमं ससंभ्रममाससाद प्राप ॥

अकथयच्च मैथिलीम् ।

अकथयदिति । मैथिलीं प्रत्यकथयदुक्तवांश्च । मनोविनोदार्थमाख्यायिकाः कथि-
यितुमारब्धवानिति भावः । अत्रानोकहनिवहविशिष्टनीलाम्बुदसंदेहवल्बोत्प्रेक्षणात्संदे-
होजीविनी गुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षेति संकरः । संदेहशब्दस्य भ्रान्तिपरत्वेन
भ्रान्तिमदलंकार इति विवेकः ॥

कथनप्रकारमेवाह तस्येत्यादिना चतुर्भिः—

तस्येदमाश्रमपदं सरसीरुहाक्षि

संख्याविहीनमहिमैकनिकेतनस्य ।

भर्ता समस्तसरितां कुपितस्य यस्य

हस्तारविन्दमकरन्ददशामवाप ॥ ८ ॥

हे सरसीरुहाक्षि पद्मलोचने मैथिलि, इदमेतत्परिदृश्यमानं संख्याविहीनमहिमैक-
निकेतनस्यागणनीयमाहात्म्यमुख्यनिलयस्य तस्य मुनेराश्रमपदमाश्रमस्थानम् । यत्तदो-
निल्यसंबन्धात्तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षायामाह—समस्तसरितां भर्ता समुद्रः कुपितस्य
क्रुद्धस्य यस्य मुनेरगस्त्यस्य हस्त एवारविन्दं तत्र मकरन्ददशां पुष्परसावस्थामवाप ।
ईदृग्माहात्म्यसंपन्नोऽयं मुनिरिति भावः । रूपकालंकारः । तथा परिच्छिन्ने मुनिहस्ते-
ऽपरिच्छिन्नसमुद्रस्याधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽलंकारः । 'आधाराधेययोरानुरूप्याभावे-
ऽधिको मतः' इति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इह समदगजेन्द्रन्यस्तहस्तातिभारा-

त्पथि नियमितशाखः सल्लकीवृक्ष एषः ।

अभिनयति निकामं संगतोच्छ्रायहानि-

मुनिवरकरपाताद्भुग्विन्ध्याद्रिमुद्राम् ॥ ९ ॥

इहेति । इहास्मिन्पथ्याश्रममार्गे समदगजेन्द्रेण मत्तमहामतङ्गजेन न्यस्तो विश्र-
मार्थं पल्लवमक्षणार्थं वा निक्षिप्तो यो हस्तो निजतुण्डः स एवातिभारो भारातिशयस्त-
स्माद्वेतोः । नियमितशाखो भुग्नशाखः । अत एव निकाममत्यन्तं संगता प्राप्ता

उच्छ्रायहानिरौन्नत्यभङ्गो यस्य स तथोक्तः । उत्कृष्टः श्राय उच्छ्रायः । घबन्तेनोप-
सर्गस्य समानोपसृष्टाद्व्यप्रत्ययः । 'श्रेणीभुवोऽनुपसर्गे' इति नियमात् । एषोऽयं परि-
दृश्यमानः । सल्लकी चासौ वृक्षश्चेति विशेषणसमासः । गजभक्ष्याख्यवृक्षविशेषः । अत्र
वृक्षशब्दस्य सामान्यवाचकत्वात् पौनरुक्त्यं चूतवृक्ष इत्यादिवत् । 'गन्धिनी गजभ-
क्ष्या तु सुमहासुरभी रसा । महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्यादिनीति च ॥' इत्यमरः । 'स-
ल्लकी स्याद्गजप्रिया' इति हलायुधश्च । मुनिवरस्यागस्त्यस्य महामुनेः करपाताद्धस्तेन
नियमनाद्धेतोः । भुम्नस्यावनतस्य विन्ध्याद्रेर्मुद्रां परिपाटीमभिनयति नाटयत्यनु-
करोति । प्रकटयतीत्यर्थः । एतन्मुनिनियमितविन्ध्यादिमुद्रानुकरणमेतन्मुन्याश्र-
मस्थवृक्षस्य युक्तमिति भावः । पुरा किल मेरुस्पर्धया प्रवर्धमानं सूर्यमार्गविरोधिनं
विन्ध्याचलं त्रिदशाभ्यर्थितोऽगस्त्यः स्वहस्तेन नियमितवानिति पौराणिकी कथा ।
अत्राभिनयतेः सादृश्यपर्यवसानादुपमा । तथा मुद्रामित्यत्र तत्सदृशीं मुद्रामिति
सादृश्यस्यापेक्षादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपो निदर्शनालंकारः । इत्यनयोः संसृष्टिः । मा-
लिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन्महापथधिया वदनं विगाह्य
निर्गन्तुमक्षमतया जठरे लुठद्भिः ।

वन्यैर्गजैरजगराः पिशिताशनेभ्यो

वातापिदानवदशामुपदेशयन्ति ॥ १० ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमेऽजगरास्तिलिप्सापरनामानो महाङ्गाः सर्पविशेषाः
कर्तारः । 'तिलिप्सः स्यादजगरः' इत्यमरः । महापथधिया महामार्ग इति भ्रान्त्या । अत
एव भ्रान्तिमदलंकारः । वदनं निजवक्त्रकुहरं विगाह्य प्रविश्य । निर्गन्तुं पुनरागन्तु-
मक्षमतयासमर्थतया । संकटत्वादिति भावः । जठरे कुक्षिगोलके लुठद्भिर्वर्तमानैर्वने-
भवैर्वन्यैर्गजैः पिशिताशनेभ्यः क्रव्यादेभ्यः । वातापिदानवदशां वातापिनामक-
दानवावस्थामुपदेशयन्त्युपदेशं कारयन्ति । उपमा । उपपूर्वाद्विशतेर्ण्यन्ताल्लङ् । पूर्व-
समुच्च महात्मनोऽगस्त्यस्योदरे वातापिनामा दानव एवमेव परिलुठङ्गीर्णोऽभूत् ।
अतो युष्माभिः कैतवाचरणैर्न भवितव्यमिति बोधयन्तीत्यर्थः । अत्रोक्तार्थासंबन्धेऽपि
तत्संबन्धकथनादतिशयोक्तिभेदः । स च पूर्वोक्तभ्रान्तिमता सापेक्षितत्वात्संकीर्यते ।
अत्र श्रीरामायणवचनम्—'अगस्त्योऽपि तथा देवैः प्रार्थितोऽयं महापिभिः । अनुभूय
किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ॥' इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आश्चर्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किंच ।

किञ्चेति ॥

चुलुकगतसमुद्रास्वादने कुम्भयोने-

रितरकरनिरस्ता मक्षिकोत्साररीत्या ।

गगनगतिविहीना ये घनाः पल्वलान्ते

विपिनमहिषवेषैः केवलं ते वलन्ते ॥ ११ ॥

चुलुकेति । ये घना मेघाश्चुलुकगतसमुद्रस्य दक्षिणकरतलस्थसागरस्यास्वादने । पानसमय इत्यर्थः । मक्षिकोत्साररीत्या मक्षिकानिराकरणप्रक्रियया कुम्भयोनेरग-
स्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः । इतरकरेण सव्यहस्तेन निरस्ता निराकृताः ।
जाता इति शेषः । ते घना गगनगतिविहीना निराकरणजनितदौर्बल्यान्नभोमार्ग-
संचरणसामर्थ्यरहिताः सन्तः । पल्वलान्तेऽल्पसरोमध्ये । 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः'
इत्यमरः । विपिनमहिषवेषैररण्यलुलायभूमिकाभिः केवलमत्यन्तं वलन्ते संचलन्ते ।
वन्यमहिषव्याजेन परिलुठन्तीत्यर्थः । अत्र वेषशब्देन महिषत्वमपहृत्य विशिष्टघनत्व-
प्रतिपादनात्सापहवोत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्ग्रन्था । मालिनीवृत्तम् ॥

एवं विपिनविलोकनविस्मितमतिस्तदुदजनिकटमासाद्य रामः शिष्यैः प्र-
वेशितः सकललोकवन्द्यमानचरणारविन्दैरविन्दसंभवमिव वृन्दारकैर्मु-
निवृन्दारकैश्च परिवृत्तं कोपहुंकारनिरहंकाराय नहुषाय भुजंगभावदू-
षिताय दत्तभुजंगभावं खगगतिनिरोधकल्यवैपुल्ययोर्दुरवगाहमहावन-
योर्विबन्ध्यशैलसिन्धुराजयोगार्धतागाधतातस्करकरोदरमुदरजातवेदोविरे-
चितवातापिदानवावलेपलोपं लोपामुद्रावल्लभं सकलसरिद्वल्लभनिःशेषी-
करणवाडवं वाडवप्रशस्तमपास्तसमस्ताशमप्युपगतदक्षिणाशं वृषैकतान-
जन्मानमपि कुम्भजन्मानं भगवन्तमगस्त्यमपश्यत् ।

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विपिनविलोकनेन तपोवनदर्शनेन विस्मिता विस्मयं
प्राप्ता मतिर्यस्य स तथोक्तो रामस्तस्यागस्त्यस्य मुनेरुदजनिकटं पर्णशालाभ्यर्णम् ।
'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आसाद्य प्राप्य । शिष्यैर्मुन्यन्तेवासिभिः श्रीरा-
मोऽयं मुनिसंदर्शनाकाङ्क्षितया समागतस्तस्मै निवेदयन्त्विति लक्षणवाक्येन मुनये वि-
वेद्य । तदनुमत्या पुनरागतैरित्यर्थः । प्रवेशितो मुनिसमीपं प्रापितः सन् । सकललोकेना-
शेषमुवनस्थजनेन वन्द्यमाने नमस्क्रियमाणे चरणारविन्दे पादपद्मे यस्य तम् । 'लो-
कस्तु भुवने जने' इत्यमरः । वृन्दारकैर्देवैस्तथा मुनिवृन्दारकैर्मुनिमुख्यैश्च परिवृत्तं परि-

१. 'चुलुक' इति पाठः. २. 'अरविन्दभवमिव वृन्दारकवृन्दैः' इति पाठः. ३. 'उद-
रजातजातवेदो' इति पाठः. ४. 'जितवातापि' इति पाठः. ५. 'ब्राह्मणश्रेष्ठम्' इति पाठः.

चेष्टितम् । सकलमुनिसेव्यमित्यर्थः । 'वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम्,'
 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ' इत्युभयत्राप्यमरः । अत एवारविन्दसंभवं ब्रह्माणमिव स्थित-
 मित्युपमा । तथा कोपहुंकारेण निजरोषजनितहुंकारेण निर्गतोऽहुंकारो यस्य तस्मै ।
 भुजंगभावेन शचीविटभावेन दूषितायावलिप्ताय नहुपाय ययातिजनकाय राज्ञे दत्तो
 भुजंगभावः सर्पत्वं येन तस्मै । 'भुजङ्गो विटसर्पयोः' इत्युभयत्राप्यभिधानात् । पुरा
 किल नहुपो राजा कुतश्चित्पुण्यवशात्सशरीरः स्वर्गं प्राप्य तत्रेन्द्रः सन् शचीजारणार्थं
 यानमधिरुह्य गच्छन्साहुंकारः सर्पं सर्पेति भगवन्तमाक्षिप्य कोपहुंकारकारिणा तेन सर्पो
 भवेति शप्त इति पौराणिकाः कथाः कथयन्ति । खे गच्छन्तीति खगाः पक्षिणस्तेषामपि
 गतिनिरोधे गमनप्रतिबन्धे कल्यं समर्थं वैपुल्यं विशालत्वं ययोस्तयोर्दुरवगाहं दुध्र-
 वेशं महावनं महाकाननमगाधजलं च ययोस्तयोः । 'वने सलिलकानने' इत्युभय-
 त्राप्यमरः । विन्ध्यशैलसिन्धुराजयोर्विन्ध्याचलसमुद्रयोः संवन्धिन्यौ ये गाधतागाधते
 औन्नत्यगाम्भीर्यं तयोस्तस्करमवलोककं करोदरं करो हस्त उदरं कुक्षिश्च यस्य
 तं तथोक्तम् । करतलनियमितविन्ध्यत्वात्कुक्षिनिक्षिप्तसमुद्रत्वाच्चेति भावः । अ-
 साधारणसामर्थ्यैकनिकेतनमित्यर्थः । अत्र विन्ध्यस्य गाधता समुद्रस्यागाधतेति च
 यथाक्रममन्यद्वाद्नेत्यत्र श्लेषसंश्लेषो यथासंख्योऽलंकारः । तथोदरजातवेदसा जाठ-
 राग्निना विरचितो विहितो वातापिदानवावलेपलोपो वातापिनायकदानवगर्वनिर्वारणं
 येन तं तथोक्तम् । 'अवलेपस्तु गर्वं स्याद्वेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः । लोपा-
 मुद्राया वल्लभं दयितम् । 'मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी' इत्यमरः । 'वल्लभो द-
 यितेऽध्यक्षे' इति विश्वः । सकलानामशेषाणां सरितां नदीनां वल्लभः पतिः समुद्रस्तस्य
 निःशेषीकरणे निरवशेषतापादने वाडवं वडवानलम् । पूर्वं निजोदरस्य सामर्थ्यवर्णनम्,
 इदानीं स्वस्येति न पौनरुक्त्यम् । अत्र मुनौ वाडवत्वरूपणाद्रूपकम् । तेन प्रसिद्धं वडवान-
 लस्यैतच्छेषकमित्यपूर्वत्वरूपं वस्तु व्यज्यते । वाडवप्रशस्तं ब्राह्मणोत्तमम् । 'वाडवो
 वडवानलः,' 'आश्रमोऽस्त्री द्विजाल्यग्रजन्मभूदेववाडवाः' इति चामरः । अपास्तसम-
 स्ताशं निरस्ताशेपतृष्णमप्युपगतदक्षिणाशं प्राप्तदक्षिणारूपद्रव्यातिनृष्णमिति वि-
 रोधः । अधिष्टितयाम्यदिशमिति परिहाराद्विरोधाभासोऽलंकारः । 'आशा दिगति-
 तृष्णयोः' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—'अगस्त्यो दक्षिणामाशा-
 माश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यावातापिमर्दनः ॥' इति । तथा
 वृषैकतानं सुकृतैकायनं जन्म यस्य तम् । सकलधर्मैकनिकेतनावतारतया महानुभाव-
 मित्यर्थः । वृषभायत्तजन्मानमिति च प्रतीयते । तथापि कुम्भजन्मानं क्षुद्रकुम्भोद्भव-
 मिति विरोधः । ऊर्वशीदर्शनात्प्रस्कन्नस्य मित्रावरुणतेजसः कुम्भे निक्षिप्तत्वात्तत्संभव-
 त्वेनास्य वस्तुगत्वा परिहारात्पूर्ववदलंकारः । माहात्म्ये तावन्नोत्पत्तिस्थानं प्रयोजक-
 मिति भावः । भगवन्तं पट्टणैश्वर्यसंपन्नमगस्त्यमपश्यत् । 'सुकृते वृषभे वृषः,' 'एकता-
 नोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि' इति चामरः ॥

ततः श्रीरामः किमकार्षीदित्याशङ्क्याह—

प्रभामिवाकौ तमसां निहन्त्रीं

ब्राह्मीं दधानं नियमेन लक्ष्मीम् ।

तपोनिधिं शौर्यनिधिः प्रपन्नः

स्वनाम संकीर्त्य ननाम रामः ॥ १२ ॥

प्रभामिति । आर्कमर्कसंवन्धिनीं प्रभां दीप्तिमिव तमसामज्ञानजनितमोहानाम-
न्धकाराणां च निहन्त्रीं विध्वंसकारिणीम् । ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति कर्मणि षष्ठी ।
ब्राह्मीं लक्ष्मीं ब्रह्मतेजो नियमेन नैयत्येन निष्ठापारतन्त्र्येण समित्कुशाद्यागन्तुकसाधन-
निष्पाद्यकर्मविशेषेण वा हेतुना । दधानं धारयन्तम् । ‘नियमस्तु स यत्कर्मनित्यमागन्तु-
साधनम्’ इत्यमरः । तपसो व्रतोपवासादिसहितमेध्याशनरूपस्य निधिं निधानमगस्त्यं
शौर्यनिधिर्महाशौर्यसंपन्नः प्रसन्नः । निर्मलान्तःकरण इति च । विशेषणद्वयेन दुष्टनि-
ग्रहशिष्टानुग्रहसामर्थ्योक्तिः । रामः स्वनाम संकीर्त्य ननाम । ‘श्रीरामशर्माहं भो अभि-
वादये’ इति निजनामोच्चारणपूर्वकं नमश्चकारेत्यर्थः । ज्यायसां नमस्कारे तथा शा-
स्त्राचारादिति भावः । ‘अभिवादपरं विप्रं ज्यायांसमभिवादयेत् । असौ नामाहमस्मीति
स्वनाम परिकीर्तयेत् ॥’ इति मनुस्मरणात् । अत्र श्लेषसंकीर्णोपमा । वृत्तमुपजातिः ॥

ततः परमहर्षेण महर्षिणा प्रणीताभिराशीर्भिः सह मुरशासनश-
रासनं सरसिजासनाखं सौत्रामणं तूणीरयुग्मं रुक्ममयकोशं खड्गं च
प्रतिगृह्य तदाज्ञया गोदावरीतटप्रकटितां पञ्चवटीमसेवत ।

तत इति । ततो नमस्कारानन्तरम् । राम इत्यध्याहारः । परमहर्षेण । साक्षात्प-
रब्रह्मरूपोऽयं श्रीरामो महर्शनापदेशेनागत्य स्वयं प्रत्यक्षोऽभूत्कृतनमस्कारश्चाभूदित्यु-
त्पन्नामन्दानन्दतुन्दिलान्तःकरणेत्यर्थः । महर्षिणागस्त्येन । प्रणीताभिः स्वयं महर्षि-
त्वात्तस्य च प्रतीत्या राजपुत्रत्वाच्च विरचिताभिराशीर्भिः सहाशीर्वादैः साकम् । मुर-
शासनशराशनं वैष्णवचापं सरसिजासनाखं ब्रह्मास्त्रम् । सुत्राम्ण इदं सौत्रामणमैन्द्रं
तूणीरयुग्ममक्षयसायकतूणयुगलम् । तथा रुक्ममयकोशं हिरण्यमयपिधानं खड्गं च प्रति-
गृह्य स्वीकृत्य । ‘कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽथौघदिव्ययोः’ इत्यमरः । तदाज्ञया
तस्यागस्त्यस्य निदेशेन गोदावर्यास्तटनिकटे रोधःसमीपे प्रकटितां प्रसिद्धाम् । पञ्चानां
वटानां समाहारः पञ्चवटी ताम् । तदुपलक्षितत्वात्तदाख्यया प्रख्यातं कंचिदाश्रममित्यर्थः ।
असेवत निवासार्थमभजत । पञ्चवटीत्यत्र ‘तद्वितार्थ—’ इत्यादिना समासः । ‘संख्या-
पूर्वो द्विगुः’ इति द्विगुसंज्ञा । आकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भविष्यत इति स्त्रीत्वम् ।
‘द्विगोः’ इति ङीप् ॥

तत्र विस्तृतपक्षद्वन्द्वमप्यप्रतिद्वन्द्वशौर्यं शौर्यावस्थाप्रत्ययं कृताप-
रोक्षमिव ताक्ष्यं महामहीध्रकल्पं गृध्रराजमद्राक्षीत् ।

तत्रेति । तत्र पञ्चव्यां श्रीरामो विस्तृतं विशालं पक्षद्वन्द्वं गरुडगमं यस्य तम् ।
'पक्षः पार्श्वगरुत्ताध्यसहायवलभित्तिषु' इति यादवः । अप्रतिद्वन्द्वमविद्यमानप्रति-
भटम् । जगदेकवीरमित्यर्थः । अतः शौर्यावस्थाया महाशौर्यमर्यादायाः प्रत्ययमधीनम् ।
लोकोत्तरशौर्यसीमानमित्यर्थः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । 'अप्र-
तिद्वन्द्वशौर्यावस्थाप्रत्ययम्' इति पाठेऽप्रतिद्वन्द्वाया निरुपमायाः शौर्यावस्थायाः प्रत्ययं
कृतमपरोक्षमपरोक्षता येन तं प्रत्यक्षं ताक्ष्यं गरुडमिव स्थितमित्युपमा । 'गरुत्मान्ग-
रुडस्ताक्ष्यः' इत्यमरः । महीं धरतीति महीध्रः । मूलविभुजादिलात्कप्रत्ययः । यथाह
वामनः—'महीध्रादयो मूलविभुजादौ तथा दर्शनात्' इति । महामहीध्रकल्पं महापर्वत-
सन्निभम् । ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्ययः । गृध्राणां राजानं गृध्रराजं जटायुपम् । 'राजाहः-
सखिभ्यष्टच्' इति टच् । अब्राक्षीदपश्यत् । दशोर्लुङि सिचिचृद्धिः ॥

पानेन हीनजलमब्धिमपास्य नूनं

मैनाक एष मुनिमाश्रयतीति जाताम् ।

शङ्काभिमां रघुपतेः कथितात्मवंश-

स्वत्तातमित्रमहमित्यहरज्जटायुः ॥ १३ ॥

पानेनेति । एपोऽयं मैनाकः पर्वतः सिद्धवत्कृतनिर्देशोऽत्र तथा-प्रतीयमानला-
दित्यवगन्तव्यम् । पानेन मुनिकर्तृकपानक्रियया हेतुना हीनजलं जलरहितम् ।
स्थलप्रायमित्यर्थः । अब्धिं समुद्रमपास्य त्यक्त्वा । पूर्वं पक्षच्छेदोद्यतपुरंदरभयात्तत्र
निलीयमानत्वादिति भावः । यथाह कालिदासः—'मैनाकमम्भोनिधिवद्भसौख्यम्' इति ।
मुनिमगत्स्यमाश्रयत्यनुसरति । स्वाश्रयभङ्गकारिणः स्वस्याश्रयणीयत्वादिति भावः ।
नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । इत्येवंप्रकारेण जातामुत्पन्नाभिमां रघुपतेः श्रीरामस्य शङ्कां वि-
तर्कम् । 'शङ्का वितर्कभययोः' इति शाश्वतः । जटायुः कथितात्मवंशो विनतायां कश्य-
पाजातस्यारुणस्य गरुडाग्रजस्य तनयोऽहं श्येनीगर्भसंभवः संपातेरनुज इत्याद्युपवर्णित-
निजान्वयवृत्तान्तः सन् । अहं स्वत्तातस्य दशरथस्य मित्रं सुहृत् । 'मित्रं सुहृदि मित्रो-
ऽर्क' इति विश्वः । इत्युक्त्वेति शेषः । अहरत्यरिहृतवान् । श्रीराममुक्तसंदेहरहितम-
कार्पादित्यर्थः । तथा रामायणम्—'द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च । तस्मा-
जातोऽहमरुणात्संपातिश्च ममाग्रजः । जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ॥
इति । अत्र कविसंमतसादृश्यान्महोन्नते जटायुषि मैनाकसंदेहोदयात्तस्य च तेनैव परि-
हृतत्वात् । निश्चयान्तःसंदेहालंकारः । अत्र शङ्काशब्दस्य भ्रान्तिपरत्वे भ्रान्तिमदलंकारः ।
स चोत्प्रेक्षयाहेन संकीर्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रामस्तु दशरथमिव तं पश्यन्काश्यपसंभूतं संपातेरनुजमनुजरचित-
पर्णशालः पञ्चवट्यां कंचित्कालं गमयामास ।

राम इति । रामस्तु रामोऽपि काश्यपसंभूतम् । काश्यपपौत्रमित्यर्थः । संपातेर-
नुजं तं जटायुषं दशरथमिव पश्यन्पितुरतिसुहृत्वात्तमिव बहुमन्यमानः सन् । अनुजर-
चितपर्णशालो लक्ष्मणनिर्मितोटजः सन् । पञ्चवट्यां कंचित्समयं कियन्तं कालं गमयामास
यापयामास ॥

अथ शूर्पणखागमनं वक्तुं तत्कालोद्दीपकं हेमन्तं वर्णयति—अथेत्यादिना ।

अथ कदाचिदुपचीयमानमनोभववैभवः पाककपिशकैलममञ्जरी-
पुञ्जपिञ्जरीभूतकेदारप्रपञ्चः पञ्चवाणरणप्रयाणोचितवीरपाणवत्पत्रपु-
टपात्रदृश्यावश्यायविन्दुसंदोहश्चन्द्रातपे निरानन्दतां चन्द्रनानुलेपने
निर्लोलुपतां चन्द्रशालायां निराशतां चन्द्रोपलस्थले निरास्थतां वातायन-
सेवने निरुत्सुकतां वापीकूपोपकण्ठे निरुत्कण्ठतां वासरावसानेऽनौदरतां
वारिविहारे निराकाङ्क्षतामुत्पलमालायामुपेक्षतामुपवनभजनेऽप्युद्विग्नतां
च जनानां जनयन्नाम्भीराभोगगर्भगृहस्य च घनेष्टकारचितभित्तेर-
श्लक्ष्णतिरस्करिणीपटलस्य च शशोदररोममृदुकम्बलस्य च कालागरु-
धूमस्य च काश्मीराङ्गरागस्य च निर्धूमाङ्गारभरितहसन्तिकायन्नस्य च
सुभगंकरः रेणुकणायमानतुषारधूलिधूसरवासरः सरसीरुहदावपावक-
स्तुहिनव्रणितलांसिकाधरदलदूरीभूतदंशकृत्यः प्रक्षीणतारुण्यपण्याङ्ग-
नाङ्गवत्प्रयातसौभाग्यप्रपासन्निवेशस्तालवृन्तविश्रान्तिकालः कामिनीस्त-
नभरगिरिदुर्गसीन्नि निर्भयनिलीननिदाघभावो दिवाभीतव्रातस्याप्यनति-
भयंकरदिवाकरश्चकोरनिकरस्याप्यनतिक्षेमंकरस्तुधाकरः कादम्बकदम्ब-
स्याप्यनतिप्रियंकरकमलाकरः कृतकरयुगलस्वस्तिकावन्धनतया नीहा-

१. 'काश्यपकुलसंभूतम्' इति पाठः. २. 'कलममञ्जुमञ्जरी' इति पाठः. ३. 'पञ्चवाण-
प्रयाणो' इति पाठः. ४. 'चन्द्रकान्तस्थले' इति पाठः. ५. 'निरादरताम्' इति पाठः.
६. 'च' इति नास्ति कचित्. ७. 'घनेष्टिकारचितभित्तिश्लक्ष्ण' इति पाठः. ८. 'करेणुकर-
निकरवर्मकणायमान' इति पाठः. ९. 'गहनदाव' इति पाठः. १०. 'लासिकाधरदूरी-
कृतवंशकृत्यः' इति पाठः. ११. 'करः' इति पाठः. १२. 'निशाकरः' इति पाठः.
१३. 'प्रीतिकर' इति पाठः. १४. 'करयुगकृत' इति पाठः.

रान्तकशङ्कया हृदयकमलमिव गोपायन्तमश्रान्तदन्तवीणाव्यापारवे-
पमानाधरपुटतया शीतिकापिशचिकानिर्हरणाय निपुणं मन्त्रजपमिव
कुर्वन्तमविरलपुलकपालीककम्बलितकलेवरतया सकरुणविधिवितीर्णरो-
मकम्बलकृताङ्गरक्षमिव भिक्षामटन्तं दुर्गतवर्गं निर्घृणा कदाचिदपि क-
मला नालोकितवतीति तस्यै सासूय इव तदीयावासतोमरसं सपत्रकोशं
विनाशयन्गगनमतङ्गजकरपुष्करोत्थितशीकरनिकराकौररतिपरुषस्मरश-
रत्तापप्रतप्तगगनाङ्गनाङ्गस्रवत्सदृक्षैरक्षीणहिमप्रकरैरध्वगान्तःकरणा-
नि सीमन्तयन्हेमन्तसमयः समुदजृम्भत ।

अथ पञ्चवत्यां कियत्कालयापनानन्तरम् । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये । शरत्कालावसान
इत्यर्थः । हेमन्तसमयः समुपजृम्भतेत्यन्वयः । कीदृशो हेमन्तसमय इत्याकाङ्क्षायां तमेव
विशिनष्टि—उपचीयमानः प्रवर्धमानः । चिनोतेः कर्मणि शानच् । मनोभववैभवो
मन्मथप्रभावः कामोत्सवो वा यस्मिन्स तथोक्तः । उद्दीपकत्वादिति भावः ।
पाकेन पक्कावस्थया कपिशाः पिशङ्ग्यो याः कलममञ्जर्यः शालिविशेषकणिशगुच्छास्तासां
पुञ्जैः कदम्बकैः पिञ्जरीभूतः केदारप्रपञ्चो व्रीहिक्षेत्रविस्तारो यस्मिन्स तथोक्तः । तत्र
तेषां पचेलिमत्वसंभवत्वादिति भावः । अपिञ्जरः पिञ्जरः संपद्यमानः पिञ्जरीभूतः ।
'अभूततद्भावे चिवः' । 'अस्य च्वौ' इति दीर्घः । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । 'शा-
लयः कलमाद्याश्च,' 'कणिशं सस्यमञ्जरी' इति चामरः । पञ्चवाणस्य भारमहावीरस्य
रणप्रयाणे जैत्रयात्राप्रारम्भ उचितमनुरूपं यद्वीरपाणं वीराणामवश्यकर्तव्यं मधुपानम् ।
तेषां तथाचारादिति भावः । 'वीरपाणं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे' इत्यमरः ।
'तेन तुल्यं तद्वतिः' इति तद्वितगतार्थी उपमा । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वति-
प्रत्ययः । 'तद्वितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा । पत्रपुटानि तरुपलाशसंपुटानि ता-
न्येव पात्राणि चपका इति रूपकम् । तेषु दृश्यः संलक्ष्यमाणोऽवश्यायविन्दुसंदोहो
नीहारशीकरनिकुरुम्बं यस्मिन्स तथोक्तः । 'अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिनं हिमम्'
इत्यमरः । तथा चन्द्रातपे चन्द्रिकायां निरानन्दतां प्रीतिराहित्यं चन्दनानुलेपने पटीर-
चर्चायां निर्लोलुपतां निरपेक्षताम् । चन्द्रशालायां शिरोगृहे । 'चन्द्रशाला शिरोगृहम्'
इत्यमरः । निराशतामभिलाषराहित्यम् । चन्द्रोपलस्थले चन्द्रकान्तमणिकुट्टिमे ।
'उपलः प्रस्तरे मणौ' इति विश्वः । निराशतामासक्तिरहितत्वम् । वातायनसेवने गवा-
क्षमार्गानुवर्तने । 'वातायनं गवाक्षः स्यात्' इत्यमरः । निरुत्सुकतापरितोषताम् ।

१. 'नालोकयतीति' इति पाठः. २. 'तामरसकोशं नाशयन्नङ्गजमतंगज' इति पाठः.
३. 'शशिकर' इति पाठः. ४. 'जातताप' इति पाठः. ५. 'स्वेदविन्दु' इति पाठः.
६. 'अक्षीणमहिमहिमप्रसारैः' इति पाठः.

वापीनां दीधिकणां कृपानामुदपानानां चोपकण्ठेऽन्तिकसंचारे निरुत्कण्ठतां निरुल्लासताम् ।
 वासरावसाने सायंकालेऽनादरतामतत्परताम् । वारिविहारे जलक्रीडायां निराकाङ्क्षतां
 निःस्पृहत्वम् । उत्पलमालायां कुवलयदाह्र्युपेक्षतामुदासीनताम् । उपवनभजन उद्या-
 नवनसेवनेऽप्युद्विगतां निरुत्साहताम् । जनानां जनयन्नुत्पादयन् । कालान्तरोपयोगिनां
 चन्द्रातपादिशीतलोपचाराणां तदानीमनुपयुक्तत्वेनानपेक्षत्वात्तेषु निरानन्दत्वादिजनक
 इत्यर्थः । अत्र चन्द्रातपनिरानन्दत्वादीनां केवलप्रकृतानामेवोत्सादनक्रियारूपधर्म-
 संबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । तदुक्तम्—‘प्रस्तुतानां
 तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा स्मृता तुल्ययोगिता ॥’
 इति लक्षणात् । तथा—गम्भीरस्तुषारवातादिदुष्प्रवेशगाम्भीर्ययुक्त आभोगो विस्तारो
 यस्य तथोक्तं यद्गर्भगृहमावासागारम् । ‘गर्भागारं वासगृहम्’ इत्यमरः । तस्य च । घनं
 नीरन्ध्रं यथा तथा इष्टकामी रचिता या भित्तिः कुञ्चम् । तस्याश्च शीतवाधानि-
 वर्तकत्वेनोपयोगित्वादिति भावः । ‘भित्तिः स्त्री कुञ्चमेङ्कम्’ इत्यमरः । ‘इष्टकेषीका-
 मालानां चित्तूलभारिषु’ इति ह्रस्वः । अश्लक्ष्णोऽतनुः । सुघटित इति यावत् । तस्य
 तिरस्करिणीपटलस्य प्रतिसीरनिकरस्य । ‘श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनुः,’ ‘प्रतिसीरा
 यवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा’ इति चामरः । ‘तिरसोऽन्यतरस्याम्’ इति नलम् ।
 शशस्य मृगविशेषस्योदरे कुक्षिप्रदेशे यानि रोमाणि कीमलतनूरुहाणि तन्निमित्तं य-
 न्मृदुकम्बलम् । अथवा तद्वन्मृदु यत्कम्बलं सुखसंस्पर्शकम्बलं तस्य च । ‘शीतं नैव वि-
 तीर्यते प्रियतमैरालिङ्गनं कम्बलम्’ इति चारुचर्यावचनादिति भावः । कालागरुधूमस्य
 कृष्णागरुधूमस्य च । काश्मीराङ्गारागस्य कुङ्कुमविलेपस्य । ‘काश्मीरपङ्केन कृतप्रलेपो है-
 मन्तकानाशु निहन्ति दोषान्’ इति तस्य दोषनिवर्तकत्वेन तदानीमपेक्षितत्वादिति
 भावः । ‘कुङ्कुमं घुष्टणं पुण्यं प्रोक्तं लोहितचन्दनम् । काश्मीरजन्म विद्वद्भिः कालेयं
 जाङ्गलं स्मृतम् ॥’ इति हलायुधः । निर्धूमाङ्गारैर्धूमरहिताङ्गारैर्भरितं पूर्णं हसन्ति काय-
 न्नमङ्गारशकटीरूपयन्त्रं तस्य च । ‘अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि’ इत्यमरः ।
 निर्धूमग्रहणं नेत्रयोरनुद्वेजकार्थमित्यवगन्तव्यम् । सुभगं कुर्वन्त्यनेन सुभगंकरो
 भाग्यकरः । गर्भागारादीनां शैत्यक्लेशनिवर्तकत्वेनोपयोगित्वात्तज्जन्मसत्तासाफल्यसंपादक
 इत्यर्थः । ‘आल्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वचौ कृजः करणे ख्युन्’ इति
 ख्युन्प्रत्ययः । ‘अरुद्विषद्—’ इत्यादिना मुमागमः । अत्रापि पूर्ववद्गर्भगृहादीनां प्रकृ-
 तानामेव सौभाग्यलभरूपधर्मसंबन्धेनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्य-
 योगिता । तथा रेणुकणायमाणा रेणुकणवदाचरन्तः । अतिसूक्ष्माकारा इत्यर्थः ।
 आचारक्यङ्गन्ताल्लटः शानजादेशः । तादृशा ये तुषारा नीहारास्त एव धूलयः प-
 रागा इति रूपकम् । तामिर्धूसरा धूम्रा वासरा दिवसा यस्य स तथोक्तः । सरसीरुहाणां
 दावपावको दावाग्निः । तुषारतुषानलेन तद्वत्सकरत्वादिति भावः । ‘वने च वन-
 वद्भौ च दवो दावश्च कथ्यते’ इति शाश्वतः । तुहिनेन व्रणितानि व्रणवत्कृतानि ।
 स्फुटितानीत्यर्थः । व्रणशब्दात्करोतेत्यन्तात्कर्मणि क्तः । तादृशानि यानि लासिकानां

पण्यस्त्रीणामधरदलान्यधरोष्ठपल्लवानि तेषां दूरीभूतं दूरतोऽपास्तं दंशकृत्यं दन्तक्षत-
क्रिया यस्मिन्स तथोक्तः । स्वतः स्फुटितानां दंशकृत्यासह्लादिति भावः । 'वंशकृत्य-'
इति पाठे दूरीकृतं दूरतः परिहृतं वंशकृत्यं वेणुनादक्रिया यस्मिन् । स्फुटितानामध-
राणां वेणुपूरणासमर्थत्वादिति भावः । कुलवधूजनाधरपुटानां दंशकृत्यानौचित्याल्लासि-
काग्रहणं द्रष्टव्यम् । 'नर्तकी लासकी समा' इत्यमरः । प्रक्षीणतारुण्यपण्याङ्गनाङ्गवद्भवे-
श्यावयववदित्युपमा । प्रयातसौभाग्योऽपगतरामणीयकः प्रपासन्निवेशः पानीयशालि-
कासंस्थानं यस्मिन्स तथोक्तः । विटानां पान्थानां चानपेक्षितत्वात्प्रसाधनाभावेन वृद्ध-
पण्याङ्गनाङ्गानां प्रपासन्निवेशानां चापगतरामणीयकं द्रष्टव्यम् । 'प्रपा पानीयशालिका'
इत्यमरः । घञर्थे कविधानम् । तालवृन्तानां व्यजनानां विश्रान्तिकालो विश्रमसमयः ।
ग्रीष्मर्तावितस्ततो व्याधूननजनितानन्दसंभवादिति भावः । 'व्यजनं तालवृन्तकम्'
इत्यमरः । कामिनीनां तरुणीनां स्तनभरः कुचभार एव गिरिदुर्गसीमा गिरिदुर्गस्थानं
तत्र निर्भयं निरातङ्कं यथा तथा निलीनो निगूढतया प्रवर्तमानो निदाघभाव ऊ-
ष्मलं यस्मिन्स तथोक्तः । तदानीं कामिनीकुचभरेष्वत्यन्तौष्ण्यस्य विद्यमानत्वात् ।
इयमुत्प्रेक्षागम्या रूपकसंकीर्णा । एतेन हेमन्तनिदाघयोर्जेतुजेतव्यभावो व्यज्यते ।
'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्राये चेष्टात्म-
जन्मसु' इति विश्वप्रकाशामरौ । दिवाभीतव्रातस्य दिवा अहनि भयशीलस्य घूकनिक-
रस्यापि । 'दिवान्धः कौशिको घूकः' इत्यमरः । अनतिभयंकरः । मन्दप्रकाशत्वादी-
पद्भयंकरः सूर्यो यस्मिन्सः । 'मेघातिभयेषु कृञ्' इति खचि 'अरुद्विपद्-' इत्यादिना
मुमागमः । चकोरनिकरस्यापि चन्द्रिकापायिपक्षिविशेषनिबहस्यापि । 'चकोरश्चन्द्रिका-
पायी' इत्यभिधानात् । अनतिक्षेमं करो नीहारावरणेन मन्दरश्मिस्तादीपचूत्तिकरः
सुधाकरश्चन्द्रो यस्मिन्सः । 'क्षेमप्रियमद्रेण्व' इति खचि मुमागमः । कादम्बकदम्बः
स्यापि कलहंसनिकुरुम्बस्यापि । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्' इत्यमरः । अनतिप्रियंकरा-
पद्मोल्लासहत्यादीपप्रियजनकाः कमलाकराः सरांसि यस्मिन्सः । प्रियंकरेत्यत्र पूर्व-
त्वच्प्रत्ययमुमागमौ । तथा करयुगलस्य हस्तयुग्मस्य स्वस्तिकं स्वस्तिकाकारः सन्निवे-
शविशेषो व्यत्यासस्थापकस्वस्तिकशब्दार्थस्तद्रूपो यो बन्धः स कृतः शीतवाधानिवर्त-
कवसनकम्बलाद्याच्छादनाभावादुरसि विरचितो येन स तथोक्तः । शीतवाधया
व्यत्यस्तहस्ताच्छादितोरस्थल इत्यर्थः । तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना । नीहारातङ्का तुहि-
नोपद्रवा या शङ्का भीतिस्तया । 'शङ्का वितर्कभययोः' इति यादवः । हृदयकमलं हृत्पद्मं
गोपायन्तं रक्षन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः' इत्यायप्रत्ययः ।
दन्ता एव वीणा बल्लकी वाद्यविशेषः । शैल्यजनितकम्पवशेन ध्वननशीलत्वाद्धान्तं
निरन्तरं यो दन्तवीणाव्यापारश्चलनरूपक्रियाविशेषस्तेन वेपमानाधरपुटतया कम्पमाना-
धरोष्ठतया हेतुना शीतिकायाः शैल्यवाधायाः पिशाचिकायाश्च निर्हरणाय तां निराकर्तुम् ।
उच्चाटयितुं चेत्यर्थः । निपुणं समर्थं मन्त्रजपं मन्त्रोच्चारणं कुर्वन्तमिति वेत्युत्प्रेक्षा । अवि-
रलपुलकपाल्या सान्द्रोमाञ्चप्रपञ्चेन कम्बलितं ग्रस्तम् । आच्छादितमिति यावत् । कले-

वरं शरीरं यस्य तत्तया हेतुना । सकरुणेन दयालुना विधिना ब्रह्मणा वितीर्णं दत्तं यद्रो-
मकम्बलं तनूरुहरूपकम्बलं तेन कृताङ्गरक्षं विरचिताङ्गसंगोपनमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षाणां
तिमृणां संघट्टिः । भिक्षामटन्तं भिक्षाचरणतत्परं दुर्गतवर्गं दरिद्रसमूहम् । 'दरिद्रो
दुर्गतोऽपि सः' इत्यमरः । निर्घृणा निष्करुणा । 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः । कमलं
लीलापद्ममस्या अस्तीति कमला लक्ष्मीः । अर्शआद्यच्प्रत्ययः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा
कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः । नालोक्तवती न दृष्टवती । करुणाकटाक्षवीक्षणेन तस्य
धन्यतां नापादितवतीत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । अथवा आलो-
कितवती न भवतीत्यर्थः । 'अस्तिभवन्तिपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति भाष्यकारव-
चनाद्भवन्तीति लटः पूर्वाचाराणां संज्ञा । इति मलेति शेषः । तस्यै कमलायै । तस्यां कम-
लायामित्यर्थः । 'क्रुधदुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' इति चतुर्थी । सासूयः सेर्ष्यः
सन्निवेत्युत्प्रेक्षा । सपत्रकोशं सपर्णकुञ्जलं सवाहनार्थौघं च । 'पत्रं वाहनपर्णयोः',
'कोशोऽस्त्री कुञ्जले खङ्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इति विश्वामरौ । तस्या इदं तदीयं
कमलासंवन्धि । यदावासतामरसं निवासपङ्केरुहम् । 'पङ्केरुहं तामरसम्' इत्यमरः ।
तद्विनाशयन्निवध्वंसयन् । तत्रस्थायाः कमलायाः प्रतीकारस्य दुष्करत्वेन तदीयावास-
तामरसप्रतीकारकथनात्प्रत्यनीकालंकारः । तदुक्तम्—'बलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे
सुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥' इति । सा चोक्तोत्प्रेक्षोजीवित
इति संकरः । सपत्रकोशमिति श्लेषस्तु विशेषः । तथा गगनमेव मतङ्गजः कुञ्जरः ।
'मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी' इत्यमरः । तस्य करपुष्करेण हस्ताग्रेणोत्थित
उत्क्षिप्तो यः शीकरनिकरो जलबिन्दुसंदोहस्तदाकारैस्तद्रूपैः । इति रूपकसंकीर्णताद्रु-
प्योत्प्रेक्षागम्या । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले' इत्यमरः । अत्र पुष्करशब्दे-
नैव करप्रतीतेः पुनः करग्रहणं करलब्धकर्णावतंसादिवद्ब्रष्टव्यम् । अतिपरुषस्मरशर-
तापेनात्यन्तकठोरमन्मथवाणकृतसंज्वरेण प्रतप्तं संतप्तं यद्गगनमेवाङ्गना तस्या अङ्गं शरीरं
तस्मात्सर्ववन्संस्ववमाणो यः स्वेदो घर्माम्बुकणगणस्तत्सदृक्षैस्तत्सदृशैरित्युत्प्रेक्षा । अभू-
तोपमा । गगनस्याङ्गस्वेदयोरप्रसिद्धत्वादित्युक्तम् । 'प्राक्सदृशैः कसा' इति कसादेशः ।
अमूर्तस्य गगनस्यैव स्मरशरसंतप्तत्वम् । किमुतान्यस्येत्याश्रयमिति भावः । अक्षीण-
हिमप्रकरैरविच्छिन्नतुषारासारैरध्वगन्तः करणानि पान्थहृदयानि सीमन्तयन्निवदार-
यन् । हेमन्तसमयो हेमन्तकालः समुदजृम्भत विजृम्भितोऽभूत् ॥

यत्र कान्ता न पश्यन्ति क्लान्ता विरहवह्निना ।

निशावसानवेलां च वेलां च व्यसनाम्बुधेः ॥ १४ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्हेमन्ते विरहवह्निना प्रियवियोगाग्निना क्लान्ता निपीडिताः
क्लान्ताः स्त्रियो निशावसानवेलां रजनीविरामकालं व्यसनाम्बुधेर्दुःखसागरस्य वेलां
कूलं च न पश्यन्ति । दुःसहविरहवेदनावशात्तयोस्तथानवधिकत्वेन प्रतीयमानत्वादिति
भावः । 'अब्ध्यम्बुविकृतौ वेलाकालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । अत्र वेलयोरुभयोरपि

प्रकृतयोरेवाददर्शनक्रियारूपधर्मसाम्येनौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥

तत्र पर्णशालामध्यमध्यासीनं लक्ष्मणाग्रजमुपससाद शूर्पणखा ।

तत्रेति । तत्र हेमन्ते शूर्पं शोणितभाजनम् । 'नखि विदूषणे' इति धातोः । शूर्पेण शोणितभाजनेन यज्ञादिसत्क्रिया नखीयति दूषयतीति शूर्पणखा । यद्वा शूर्पाकाराणि नखानि यस्याः सा शूर्पणखा नाम राक्षसी रावणस्वसा । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति णत्वम् । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति न ङीप् । पर्णशालामध्यम् । तन्मध्य इत्यर्थः । 'अधि-शीङ्स्यासां कर्म' इति कर्मत्वम् । अध्यासीनमधिष्ठितम् । 'ईदासः' इतीकारः । लक्ष्मणाग्रजं राममुपससाद प्राप । कामातुरतयेति भावः । भाविकार्यकरणदक्षत्वाल-लक्ष्मणग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥

तस्मिन्नुज्जृम्भितोष्णस्तनतटदयिताहीनसंहारकाले

काले प्रालेयधाराकवचितगगनाभोगदिक्चक्रवाले ।

कामान्धा राक्षसी सा पतिमतिमतनोन्मैथिलीप्राणनाथे

लक्ष्मीलीलारविन्दे नवपिशितधियं तन्वती श्येनिकेव ॥ १५ ॥

तस्मिन्निति । प्रलयादागतं प्रालेयम् । 'तत आगतः' इत्यण् । 'केकयमित्रयुप्रल-यानां यादेरियः' । यज्ञवदस्येयादेशः । प्रालेयधाराभिर्नीहारासारैः कवचित आवेष्टितो गगनाभोगो गगनविस्तारो दिक्चक्रवालं दिङ्मण्डलं च येन तस्मिस्तथोक्ते । 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमरः । अत एवोज्जृम्भितोष्णं प्रवृद्धोष्म स्तनतटं कुचमण्डलं यासां ता-भिर्दयिताभिर्वधूभिर्हीना विहीना वियुक्ता । विरहिण इत्यर्थः । तेषां संहारकाले प्रल-यकाले । अथवा तेषां संहारे संहरणक्रियायां काले कृतान्तरूपे । 'कृतान्तानेहसोः कालः' इत्यमरः । 'हसन्तीं च हसन्तीं च हसन्तीं वामलोचनाम् । हेमन्ते ये न से-वन्ते ते नरा दैववञ्चिताः ॥' इति वचनाद्विरहिजनमारक इत्यर्थः । तस्मिन्काले हेमन्तसमये । कामेनान्धा । विवेकदृष्टिशून्येत्यर्थः । सा पूर्वोक्ता राक्षसी शूर्पणखा । 'जातेर-स्त्रीविपयादयोपधातु' इति ङीप् । लक्ष्म्या लीलारविन्दे विहारपद्मे लीलया कर्धृत-कमले वा । नवपिशितधियं नूतनमांसवुद्धिं तन्वती कुर्वती । तादृग्भ्रान्तिं प्राप्नुवतीत्यर्थः । 'पिशितं तरसं मांसम्' इत्यमरः । नवग्रहणं जिघृक्षोत्पादनार्थमित्यवगन्तव्यम् । श्येनि-केव श्येनाङ्गनेव । वर्तमानेति शेषः । श्येनो गृध्रजातीयः कपिञ्जलादिक्षुद्रखगग्राही पक्षि-विशेषः । 'जातेरस्त्री-' इत्यादिना ङीप् । ततः स्वार्थे कः । 'के णः' इति ह्रस्वः । मैथिली-प्राणनाथे सीतावह्निभे श्रीरामे । एतेनास्य संभोगार्थं ह्यन्तरात्यन्ताभावः सूच्यते । पतिमतिं पतिरयं मे भूयादिति बुद्धिमत्तनोदकरोत् । पतित्वेनावृणोदित्यर्थः । श्येनि-

कालीलारविन्दे मांसबुद्धिमिव शूर्पणखा श्रीरामे प्रियतमबुद्धिं चकारेत्यर्थः । अथवा राक्षसी इयेनिका लक्ष्मीलीलारविन्दे पिशितधियमिव मैथिलीप्राणनाथे पतिमतिं तन्वती निदधाना सती अतनोत् । वरणमिति शेषः । त्वं मे पतिर्भवेति श्रीरामममृणोदित्यर्थः । उपमालंकारः । स चारविन्दे इयेनिकायाः पिशितभ्रान्त्युदयकथनाद्भ्रान्तिमताङ्गेन संकीर्यते । स्वग्धरावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

ततस्तेन जानकीजानिरिति जानीहि जनममुं ममानुजमतिमनुजवल्मबालमबलावियुक्तं युक्तमाश्रयितुं तवेति रामेण प्रत्याख्याता सौमित्रमुपेत्य यथामनीषितमभाषत ।

तत इति । ततः पतित्वेन वरणानन्तरम् । इममेनं जनम् । सामित्यर्थः । तस्याखण्डितमहिमातिशयद्योतनार्थमिदंशब्देन निर्देशः । जानकी जनकमहाराजपुत्री जाया यस्य जानकीजानिः सीतापतिः । 'जायाया निङ्' इति निङादेशः । ईदृक्सौभाग्यशालिनी महाकूलप्रसूतेयं सन्निहिता मम भार्या, निसर्गतोऽहं चैकपत्नीव्रतशीलः, तस्मान्मम लव्वरणमयुक्तमिति भावः । इति जानीहि । जानकीपतिमवबुध्यस्वेति प्रातीतिकोऽर्थः । परमार्थस्तु दशरथनन्दनरूपेण जननाज्जनं दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनार्थं राजपुत्रत्वेनावतीर्ण इत्यर्थः । इमं मां जानीहि । सीतारूपिण्या लक्ष्म्याः पतिः श्रीमहाविष्णुः । तथा च राक्षससंहर्तुर्विष्णोर्न राक्षसीवरणं युक्तमिति भावः । इति जानीहि । ततः किमित्याशङ्क्याह—'गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विना' इत्यादिन्यायेन । भ्रातृविषयमपि परिहासं प्रयोजयन् रामो लक्ष्मणविषयत्वेन प्रवृत्त्याभासप्रत्यायकैस्तात्पर्येण निवृत्तिप्रतिपादकैः शिष्टशब्दैः प्रलोभनार्थमुत्तरमनुभाषते—ममेत्यादिना । ममानुजं सोदरम् । ननु यं कंचन । सौशील्यसौन्दर्यादिभिर्मनुजमित्यर्थः । मनुजानतिक्रान्तमतिमनुजम् । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । तद्भुजबलं यस्य तम् । अमानुषबाहुपराक्रमशालिनमित्यर्थः । अबालं तरुणम् । रतिक्षममिति यावत् । अबलावियुक्तमनूढभार्यमसन्निहितभार्यं वा । अतो भार्यापेक्षितमित्यर्थः । सा च त्वमेव भविष्यसीति भावः । ईदृशं लक्ष्मणमाश्रयितुं भार्यात्वेनानुवर्तितुं तव युक्तमनुरूपमिति परिहासानुकूलप्रातीतिकोऽर्थः । अन्तराशयस्तु—ममानुजं धर्मशीलत्वादिना मत्समं ब्रह्मचारिणमित्यर्थः । अतिमनुजः पुरुषोत्तमो विष्णुरिति यावत् । तस्येव भुजबलं यस्य तम् । विष्णुतुल्यपराक्रममित्यर्थः । बालोऽविवेकी न भवतीत्यबालस्तम् । विवेकिनमित्यर्थः । अबलावियुक्तं परदारपरिग्रहादिशून्यम् । एकपत्नीव्रतमित्यर्थः । आश्रयितुं युक्तमिति काकुः । न युक्तमित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण रामेण प्रत्याख्याता प्रत्युक्त्वा निराकृता वा सा शूर्पणखा सौमित्रमुपेत्य । तात्पर्यानिभज्जतया श्रीरामेण स्वानुकूलमेव मन्वाना मन्दबुद्धिरियं लक्ष्मणसमीपं गत्वेत्यर्थः । १. विवर्तमानमिति

यथामनीपितम् । यावदभिलापमित्यर्थः । अभाषत मां परिगृहाणेत्यवोचत । 'यथासा-
दये' इत्यव्ययीभावः । 'यथासादृशवीप्सार्थपदार्थानतिवृत्तिषु' इत्यभिधानात् ।

ततः किं जातमित्यत आह—

तेनापि भद्रे तस्यार्यस्य दासोऽहं दासभार्यापदमनार्यभार्यायाः कु-
लजातायास्तस्मात्तमेव भजेथाः ।

तेनेति । भद्रे हे कल्याणि, आर्यस्य श्रेष्ठस्य तस्य श्रीरामस्य यस्त्वया प्रथमवृत्तस्त-
स्याहं दासो भृत्यः । अतः कुलजातायाः सत्कुलप्रसूतायाः । आर्याया इति यावत् ।
नार्या वध्वाः । 'नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः । दासभार्यापदं भृत्यभार्यास्थानम् ।
तथाभूतत्वमित्यर्थः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु' इत्यमरः । अनार्यं नन्वयुक्तं
खलु । दासभार्या भूत्वा दासीभावं गन्तुमसांप्रतमित्यर्थः । तस्मात्कारणात्तमार्यं श्रीराममेव
भजेथाः प्राप्नुयाः । आर्याया आर्यभजनं युक्तमित्यक्षरार्थः । वास्तवार्थस्तु विरुद्धलक्षणया
अपह्वेन हे अमङ्गले कुजवासरे । अमङ्गले मङ्गलशब्दप्रयोगवत् । 'अभद्रे जाते
सर्वभद्रं जातम्' इत्यादिप्रयोगवद्ब्रष्टव्यम् । आर्यस्य श्रेष्ठस्य श्रीरामस्य भार्या त्वमेव
भविष्यतीति भावः । ईदृशं लक्ष्मणमाश्रयितुं भार्यात्वेनानुवर्तितुं तव युक्तमनुरूपमिति
परिहासानुकूलः प्रातीतिकोऽर्थः । सर्वसुपर्वसार्वभौमस्य तस्य प्रसिद्धस्य श्रीरामस्य श्री-
महाविष्णुरूपिणोऽहं दासो भक्तः । श्रीविष्णुरूपश्रीरामभक्तत्वेनात्यन्तपावन इत्यर्थः ।
अतः कुलकान्ताया भवत्या नार्या दासस्य श्रीविष्णुभक्तस्य भार्याया यत्पदं तद्वरणमयु-
क्तम् । शून्या आन्दोलिकारोहणवाञ्छितवदित्यर्थः । तस्मात्तं विष्णुरूपं राममेव
भजेथाः शरणं गच्छेः । यत ईदृगपकारिणी त्वं मुक्ता भविष्यसीत्यर्थः ॥

अक्रूरसत्त्वां भयानककाननसंचाराचतुरां विहाय वैदेहीं तत्रभवती-
मेवासौ परिग्रहीष्यतीति लक्ष्मणेनाभिहिता वीतमतिः सा तदीयं वच-
नमनुमतममनुत ।

अकूरेति । अथ 'गुरुणापि समं हास्यम्' इत्यादिन्यायेन लक्ष्मणः श्रीरामे सीताया-
नपि परिहासं प्रयुक्ते । किंतु । अक्रूरसत्त्वामदृढचित्तामत एव भयानके भयंकरे कानने
संचाराचतुरां संचरणाशक्ताम् । यद्वा संचारेणाचतुरां विह्वलाम् । वनवासप्रतिघन्धभूता-
मित्यर्थः । वैदेहीं विदेहराजपुत्रीम् । न तु सदेहराजपुत्रीम् । अत एव कृशाङ्गीमित्यर्थः ।
'अनुदरा कन्या अलवणा यवागूः' इत्यादिभाष्यकारवचनादीपदर्थवाचिनञर्थकोऽयं वि-
शब्दः । निपातनाव्ययानामनेकार्थत्वाद्विदेहशब्दोऽयं राजविशेषणं राजपुत्रीविशेषणं वा ।

१. 'कुलसंभूतायाः' इति पाठः. २. एतदनन्तरम् 'किंच' इत्यधिकं क्वचित्.
३. 'क्रूरसत्त्व' इति पाठः. ४. 'निहितं हितमिति तदीयं' इति पाठः. ५. 'वचनम-
मनुत' इति पाठः.

त्वं तु नोक्तत्रयविशेषणविशिष्टेति भावः । ईदृशीं सीतामपहाय त्यक्त्वा । तत्रभवतीं लामेव । पूज्यामित्यर्थः । 'इतरेभ्योऽपि दृश्यते' इति प्रागिदशीयस्त्वप्रत्ययः । 'सुप्सुपा' इति समासः । 'उगितश्च' इति डीप् । 'त्रिषु तत्रभवान्पूज्यस्तथैवात्रभवानपि' इति यादवः । असौ श्रीरामः परिग्रहीष्यति स्वीकरिष्यतीति प्रातीतिकोऽर्थः । वस्तुतस्तु अकूरसत्त्वां प्रसन्नहृदयां विशिष्टकाननसंचारेणाचतुरां पीडिताम् । सुकुमारीमित्यर्थः । यद्वा तत्संचारभीरुमित्यर्थः । भीरुत्वस्यैव कुलस्त्रीधर्मत्वादिति भावः । विदेहराजपुत्रीं जनकमहाराजकन्यकां महाकुलप्रसूतां विशिष्टदेहराजपुत्रीम् । अतएव तत्रभवतीं बहुमाननीयां सीताम् । एतादृशसकलगुणसंपन्नत्वेनापरित्यागार्हमित्यर्थः । विहाय कठोरहृदयां कुलवधूधर्मपरित्यागेनाततायितया काननस्वैरसंचारतत्परां राक्षसीत्वेनाकुलजातां विकृताकारां च । अतएव तत्रभवतीं विरुद्धलक्षणतयापूज्यां परित्यागार्हां त्वां परिग्रहीष्यत्येवेति काकुः । न परिग्रहीष्यत्येवेत्यर्थः । इत्येवंप्रकारेण तेन लक्ष्मणेनाभिहिता प्रयुक्ता सती । वीतमतिः परिहासाशयानभिज्ञतया नष्टबुद्धिः सा शूर्पणखा तदीयं लक्ष्मणोक्तं वचनमनुमतमनुकूलममनुताबुध्यत । तत्र वीतमतिपदार्थस्य विशेषणगत्या मननशब्दार्थं प्रति हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

ततः सा किमकरोदित्यत आह—

दशरथासजयुग्मनिरीक्षण-

क्षणसमाकुलबुद्धिरियं दधौ ।

उभयकूलसमस्थितशाद्वल-

भ्रमगतागतखिन्नगवीदशा ॥ १६ ॥

दशरथेति । दशरथात्मजयुग्मस्य रामलक्ष्मणयोर्निरीक्षणक्षणेन दर्शनोत्सवेन समाकुला ससंभ्रमा बुद्धिर्यस्याः सा । अनयोः कतरं भजामीति डोलायमानमानसेत्यर्थः । 'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । इयं शूर्पणखा । उभे च ते कूले च उभयकूले । अत्र 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति पृथक्सूत्रग्रहणादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यलग्नग्रहणसामर्थ्याद्वृत्तिविषय उभयशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम् । यथाह कैयटः—अत्र 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभयशब्दप्रयोगो माभूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति । एतद्व्याख्यातं मदीयशृङ्गारनाटके । तयोः पूर्वोत्तरनदीतीरयोः समं तुल्यं यथा तथा स्थितौ शाद्वलौ शष्पश्यामदेशौ । शादाः शष्पाण्यनयोर्देशयोः सन्तीति शाद्वलाविति विग्रहः । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वश्च । 'नडशादाद्वलच्' इति बलचप्रत्ययः । तयोर्यौ भ्रमः कुत्र वा गच्छामीति चित्रसंभ्रमस्तेन हेतुना गतागताभ्यां यातायाताभ्यां खिन्ना खेदं प्राप्ता या गवी गौर्धनुः ।

१. समुत्थित' इति पाठः.

च० रा० १७

‘गोरतद्वितलुकि’ इति समासान्तष्टच् । टित्वान्डीप् । तस्या दशामवस्थां दधौ धृत-
वती । ‘दशा वर्ताववस्थायाम्’ इति विश्वः । रामलक्ष्मणयोरन्यतरप्राप्त्याशान्दोलनेन
परमखिद्यतेत्यर्थः । अत्रान्यधर्मस्यान्यत्रासंभवात्तत्सदृशीं दशामिति सादृश्याक्षेपादसं-
भवद्वस्तुसंबन्धरूपो निदर्शनालंकारः । तदुक्तम्—‘असंभवद्वस्तुयोगादुपमानोपमेययोः ।
प्रतिविम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥’ इति लक्षणात् ॥

वृषस्यन्ती वृषस्कन्धं राघवं रावणानुजा ।

भूयः शूर्पणखा भेजे शूर्पकारातिवाधिता ॥ १७ ॥

वृषस्यन्तीति । वृषः पुमान् । ‘वृषः स्याद्वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्लजे । पुंरा-
शिभेदयोः शृङ्गयां मूपकश्रेष्ठयोरपि ॥’ इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मन इच्छतीति वृष-
स्यन्ती कामुकी । ‘वृषस्यन्ती तु कामुकी’ इत्यमरः । ‘उप आत्मनः क्यच्’ इति क्यच् ।
‘अश्वक्षीरवृषपलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि’ इत्यसुगागमः । ‘अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छाया-
मिति वक्तव्यम्’ इत्यर्थनियमः । ततः शत्रुप्रत्ययः । ‘उगितश्च’ इति डीप् । रावणानुजा
रावणस्वसा शूर्पणखा शूर्पकः शम्बरापरनामा कश्चिदसुरस्तस्यारातिस्तेन वाधिता पीडिता
सती । जगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहश्रीरामदर्शनजनितमदनातुरा सतीत्यर्थः । वृषस्य वृष-
भस्य स्कन्धाविव स्कन्धौ भुजशीर्षे यस्य तम् । स्कन्धौन्नत्यस्य महापुरुषलक्षणत्वादिति
भावः । राघवं श्रीरामं भूयः पुनरपि भेजे प्राप ॥

तदनु जनकदुहितुरनितर्युवतियोग्यं भाग्यं रामस्य रामणीयकं
च निरूप्य पुनरेवमचिन्तयत् ।

तदन्विति । तदनु भजनानन्तरमियं शूर्पणखा जनकदुहितुर्जनक्याः संबन्ध्यनि-
तर्युवतियोग्यमनन्यवधूसाधारणं भाग्यं श्रीरामपत्नीत्वरूपं भागधेयम् । तथा रामस्य
रूपरामणीयकमाकारसौन्दर्यं च । ‘रूपं स्वभावे सौन्दर्यं आकारश्लोकयोरपि’ इति विश्वः ।
‘योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुच्’ । यद्वा कुण्डलमुक्ताहारनूपुराङ्गदादिचतुर्विधभूषणाभावेऽपि
भूषितवदवभासमान आकारविशेषो रूपम् । तदुक्तं भावप्रकाशे—‘अवेध्यारोप्यनि-
क्षिप्य भूषणीयैरभूषितम् । यद्भूषितमिवाभाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥’ इति । ‘अङ्गान्य-
भूषितान्येव प्रेक्षणीयैर्विभूषणैः । येन भूषणवद्भाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥’ इति तस्य
रामणीयकं रामणीयत्वं च निरूप्य निर्दिश्य । पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । एवं वक्ष्य-
माणप्रकारेणाचिन्तयच्चिन्तितवती ॥

तत्प्रकारमेवाह—

लावण्याम्बुनिधेरमुष्य दयितामेनामिवैनं जनं

कस्मान्नासृजदस्मदन्वयगुरोरुत्पत्तिभूः पद्मभूः ।

आस्तां तावदरण्यवासरसिके हा कष्टमस्मिन्निमां

कान्तिं काननचन्द्रिकासमदशां किं निर्ममे निर्ममे ॥ १८ ॥

लावण्यमिति । अस्मदन्वयगुरोरस्मत्कुलश्रेष्ठस्य । अस्मत्कुलकूटस्थस्य पुलस्त्यस्येत्यर्थः । 'गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे' इति विश्वः । उत्पत्तिभूर्जन्मस्थानम् । साक्षाज्जनक इति यावत् । तथा चास्मत्पितामहेनास्माकं हिताचरणतत्परेण भवितव्यमिति भावः । पद्मभूर्ब्रह्मा । लवण एव लावण्यं कान्तिविशेषः । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्यङ्ग्यप्रत्ययः । 'लवणो रसरक्षोऽब्धिभेदेषु लवणादिषु' इति विश्वः । यद्वा 'मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इति भूपालः । तदम्बुनिधेः । अपरिच्छिन्नलावण्यसंपन्नस्येत्यर्थः । अमुष्य श्रीरामस्य दयितां भार्यामिनां सीतामिव । एनं जनम् । मामित्यर्थः । कस्माद्धेतोर्नाष्टजन्म सृष्टवान् । प्रपितामहसंबन्धत्वादित्यमेव सृष्टव्या । तथा मामकाङ्गं न सृष्टवान्कूहको विधातेत्यर्थः । एवं चेदियमिवाहमप्यस्य लावण्याम्बुधेर्भार्या भूत्वा धन्यतां प्राप्नुयामिति भावः । किमनयाकाण्डचिन्तयेति स्वमनसि स्वयमेव निषेधति—**आस्तामिति ।** एतत्सृजनविषयकचिन्तनमास्तां तिष्ठतु । गतजलसेतुवन्धनप्रायेणानेन किमित्यर्थः । किंलरण्यवासरसिके वनवासतत्परे । राज्यस्त्रीसंभोगादिनिस्पृह इत्यर्थः । 'अत इनिठनौ' इति रसशब्दान्मत्वर्ययष्टन्प्रत्ययः । कुतो निर्ममे । ममेत्येतद्विभक्तिप्रतिरूपमव्ययम् । ममत्वाद्वाञ्छितादरहितो निर्ममः । तस्मिन्वैराग्यसंपन्न इत्यर्थः । अस्मिञ्श्रीरामे काननचन्द्रिकासमदशामरण्यचन्द्रिकाप्रायाम् । उपभोगानुपयोगितया निष्फलमित्यर्थः । इमामेतादृशां कान्तिं लावण्यसंपत्तिं किं किमर्थं निर्ममे निर्मितवान् । अरण्यचन्द्रिकावन्निरर्थकत्वादीदृक्कान्तिनिर्माणमयुक्तमित्यर्थः । प्रायश एतादृशानुपयुक्तनिर्मातैवायं विधातेति भावः । हेति खेदे । कष्टम् । ब्रह्मण एतादृशकान्तिनिर्माणप्रयासवैफल्यात्कृच्छ्रमित्यर्थः । अथेद्वक्पुरुषालाभात्स्वस्याः कष्टमित्यर्थः । एवमचिन्तयदिति संबन्धः ॥

ततः किं जातं तत्राह—

सीतामाहर्तुकामाससुलभविषयप्रार्थनोद्दामकामां

सौमित्रिः शस्त्रपाणिर्दशमुखभगिनीं तामनार्यां निवार्य ।

कामक्रोधात्मिकानामहमहमिकया प्रेङ्खतामायतानां

तस्याः श्वासानिलानामकुरुत तरसा मार्गविस्तारकृत्यम् ॥ १९ ॥

सीतामिति । सीतामाहर्तुं कामो यस्यास्ताम् । रामलक्ष्मणकृतावमानजनितक्रोधात्सीताग्रहणेच्छयाम्बुद्वच्छन्तीमित्यर्थः । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । असुलभो दुर्लभो यो विषयः श्रीरामसंभोगरूपार्थस्तस्य प्रार्थनायां तत्प्राप्तियाच्चायासुद्दामो बहुलः कामोऽभिलाषो यस्यास्ताम् । मूर्खतयात्यन्तालभ्यलाभाकाङ्क्षिणीमि-

त्यर्थः । 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमरः । अत एवानार्या दुर्बुद्धिर्भर्ता तां पूर्वोक्तां दशमुखभगिनीं रावणानुजां सौमित्रिर्लक्ष्मणः । शस्त्रं पाणौ यस्य सः शस्त्रपाणिः खड्गहस्तः सन् । 'सप्तम्युपमान-' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठा-सप्तम्यौ भवतः' इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः । निवार्य निरुध्य । अलभ्यवस्तु-वाञ्छाविशेषः कामः, तदभावान्मनःप्रज्वलनं क्रोधः, तदात्मकानामहमधिकोऽहम-धिक इत्यन्योन्यं प्रति योऽभिमानोऽसावहमहमिका । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यंहंकारः' इत्यमरः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं निपातितम् । तस्य वीप्सायां द्विरुक्तिः । संज्ञायां कन्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वादिति सुभूतिचन्द्रस्तथाहमह-मिकया हेतुना प्रेङ्गतां परिलुठताम् । नासाविवरयोः संकुचितत्वेन संकटत्वादिति भावः । आयतानां दीर्घाणाम् । तस्याः शूर्पणखायाः श्वासानिलानां निश्वासामारुतानां तरसा ब-लेन रहसा वा । 'तरसी बलरंहसोः' इत्यभिधानात् । मार्गस्य विस्तारकृत्यं विस्तार-क्रियामकुरुत कृतवान् । संकुचितमार्गे तद्विस्तारकृत्यस्य युक्तत्वादिति भावः । श्रीरा-माज्ञया खड्गेन तन्नासिकां चिच्छेदेत्यर्थः । तस्यास्तथैव प्रायश्चित्तत्वादिति भावः । एतेन कर्णच्छेदोऽपि लक्ष्यते । तथा च श्रीरामायणम्—'इत्युक्त्वा लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पश्यतः । उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥' इति । अत्र नासिकाच्छे-दनरूपकारणप्रस्तुतेनैव मार्गविस्ताररूपस्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तिरलंकारः— 'कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन संबन्धं तत्पर्यायोक्तिरिष्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

ततस्तस्या निकृत्तकर्णनासिकायाः कनीयस्याः परिभवं वदने वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च जनस्थानवर्ती समरमुखमुखरः खरश्चतुर्दशसहस्रसं-ख्याकशाखं चतुर्दशाध्यक्षरक्षितं रक्षोवलं रामलक्ष्मणौ जिघृक्षुः प्रे-षयामास ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । जनस्थानं नाम दण्डकारण्यमध्यभूप्रदेशस्तत्र वर्तितुं शीलमस्यास्तीति जनस्थानवर्ती । तदधिप इत्यर्थः । ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययः । समरमुखे रणाग्रे मुखरः सिंहनादाडम्बरतत्परः । रणशूर इत्यर्थः । खरो नाम राक्षसाधिपतिः । निकृत्तं छिन्नं कर्णनासिकं यस्यास्तस्यास्तथाभूतायाः कनीयस्या अनुजायास्तस्याः शूर्पणखायाः परिभवं कर्णनासिकच्छेदनरूपं भङ्गं वदने वचने च दृष्ट्वा श्रुत्वा च । वदने दृष्ट्वा वचने श्रुत्वा इति यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । तदनन्त-रमेव शूर्पणखया तत्समीपं गत्वा प्रत्यक्षं स्वमुखभङ्गं प्रदर्श्य श्रीरामलक्ष्मणकथायाः कथितत्वादिति भावः । वचन इत्यत्र अपादाने वक्तव्येऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । रामलक्ष्मणौ जिघृक्षुर्गृहीतुमिच्छुः सन् । गृहेः सन्नन्तादुपत्ययः । चतुर्दशसहस्रसंख्याकाः

शाखा व्यूहा यस्य तत्तथोक्तम् । स्वयं चतुर्दशसहस्रसंख्याकराक्षसाधिलादेकैकसहस्रकल्पितैकैकव्यूहमित्यर्थः । अत एव चतुर्दशाध्यक्षैश्चतुर्दशसंख्याकसेनानायकै रक्षितं परिपालितम् । एकैकव्यूहस्यैकैकनायकेन भाव्यत्वादिति भावः । रक्षोबलं राक्षससैन्यं प्रेषयामास प्रहितवान् ॥

अथ दाशरथिर्निरीक्ष्य दिक्षु रक्षोगणमुपसर्पन्तमपसर्पभूतया शूर्पणखया दर्शितसरणिर्मरिणिरिव मन्थनात्पूर्वमनाविष्कृततेजःप्रसरः सीतारक्षणे लक्ष्मणमादिश्य यातुधानवधं तथाविधमकरोत् ।

अथेति । अथानन्तरं दाशरथिः श्रीरामः । अपसर्पभूतया । चारसमयावस्थानं प्राप्तयेत्यर्थः । 'अपसर्पश्चरः स्पशः' । 'युक्ते क्षमादायुते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु' इति चामरः । शूर्पणखया दर्शिता निवेदिता सरणिर्मार्गं यस्य तम् । अत एवोपसर्पन्तं समीपं प्रत्यागच्छन्तं रक्षोगणं राक्षससैन्यं निरीक्ष्य । मन्थनात्पूर्वमरणिमिनिर्मन्थनदाविं । 'यूपाग्रं तर्मे निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । अनाविष्कृतोऽप्रकटितस्तेजः-प्रसरः प्रभावस्फूर्तिरनलप्रकाशश्च यस्य सः । निर्मन्थनदारुण्यमिवन्निगूढप्रताप इत्यर्थः । श्लेषसंकीर्णयमुपमा । 'तेजोऽनले प्रभावेऽद्वि ज्योतिष्यान्विषि रेतसि' इति वैजयन्ती । लक्ष्मणं सीतारक्षणे आदिश्याज्ञाप्य । स्वयमसहायशरत्वात्तादृक्संकटे वधूनां रक्षणीयत्वाच्चेति भावः । तथाविधं तादृक्प्रकारं यातुधानवधं राक्षससंहारमकरोत् । 'यातुधानः पुण्यजनः' इत्यमरः ॥

कीदृग्विधं राक्षसवधमकरोदित्यत आह—

यथा तपोधननिधनकरकरनिर्कुरम्बमिदं परुषभाषणस्पृहयालुतालुजा-तमिदं परदारनिरीक्षणनिरपत्रपनेत्रवृन्दमिदं तापसावसथचारणचतुरं चरणयुगलमिदमिति निशिततरनिर्जशरं शकलीकृतनिशिचरशरीरावय-वानाहत्याहृत्य प्रत्युटजं प्रदर्शयद्भिस्तपोधनाध्वशुद्धिं विदध्वमिति गृध्ररा-जनिदेशादिव देशान्तरादापतद्भिः कङ्ककाकप्राचीकप्रायैः पतद्भि-रनवकाशमभूदाकाशम् ।

१. 'भूतया तया' इति पाठः. २. 'निदर्शित' इति पाठः. ३. 'अरणिमिव' इति पाठः. ४. 'प्राक्' इति पाठः. ५. 'प्रसरं' इति पाठः. ६. 'अतनुत' इति पाठः. ७. 'यथा' इति नास्ति क्वचित्. ८. 'निकुरम्ब' इति पाठः. ९. 'तापसावसथचारण-चतुरं चरणयुगलमिदं' इति नास्ति क्वचित्. १०. 'निज' इति नास्ति क्वचित्. ११. 'शरशतशकलित' इति पाठः. १२. 'निशिचरावयवान्' इति पाठः. १३. 'दर्शयद्भिः' इति पाठः. १४. 'आपतद्भिः पतद्भिः' इति पाठः. १५. 'काक' इति नास्ति क्वचित्. १६. 'पतद्भिः' इति नास्ति क्वचित्.

यथेति । यथा येन प्रकारेण देमेतत्तपोधननिधनं मुनिर्हिंसां करोतीति तथोक्तं करनिकुरुम्बं हस्तकदम्बकम् । 'निकुरुम्बं कदम्बकम्' इत्यमरः । इदं परुषभाषणाय कठोरवचनाय स्पृहयालु स्पृहावत् । स्पृहयतेरदन्ताच्चुरादिणिचि 'स्पृहिष्टहि—' इत्यादिनालुच्प्रत्ययः । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लघूपधागुणः । तालुजातं काकुदनिवहः । 'तालु तु काकुदम्' इत्यमरः । इदं परदाराणां परस्त्रीणां निरीक्षणे सस्पृहावलोकने निरपत्रपं निर्लज्जम् । 'लज्जा सापत्रपान्यतः' इत्यमरः । नेत्रवृन्दं नयनसमूहः । इदं तापसावस्थेषु तपस्विनिवासेषु चारणे संचारे चतुरं निपुणं चरणयुगलम् । इत्येवंप्रकारेण निश्चिततरैरतितीक्ष्णैर्निजशरैः स्वकीयबाणैः शकलीकृतानि खण्डितानि यानि निश्चरशरीराणि राक्षसकलेवराणि तेषामवयवान्पूर्वोक्तप्रभृत्यङ्गान्याहृत्य प्रत्युटजं प्रतिपर्णशालम् । 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिना वीप्सायामव्ययीभावः । 'पर्णशालोऽटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रदर्शयद्भिः प्रत्यक्षीकुर्वद्भिः । तेषामानन्दार्थमिति भावः । व्यञ्जकाभावाद्भूम्योत्प्रेक्षा । तपोधनाध्वशुद्धिमाश्रममार्गशोधनं विदध्वं राक्षसशवभक्षणेन कुरुध्वमित्येवंभूताद्भृगुराजस्य जटायुषो निदेशादाज्ञावचनादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । अन्यो देशो देशान्तरम् । तस्मात्तद्विषयेभ्य इत्यर्थः । 'मुष्णुषा' इति समासः । 'नीवृजनपदो देशविषयौ' इत्यमरः । आपतद्भिरागच्छद्भिः कङ्काकप्राचीकप्रायैः कङ्का लोहपृष्ठापरनामकाः पक्षिविशेषाः । 'लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्' इत्यमरः । 'कङ्को गृध्रो लोहपृष्ठः' इति वैजयन्ती च । काकाः ध्वाङ्गाः, प्राचीका मांसभुजः पक्षिविशेषाः, तत्प्रायैस्तद्भूयिष्ठैस्तद्रूपैर्वा । 'प्रायो भूयोमृत्युतुल्यबाहुल्यानशनेषु च' इत्येकाक्षरः । प्राचीकशब्दः पक्षिवाचको निघट्टन्तरेषु मृग्यः । यद्वा 'प्राचीकोल्का पिपीलिका' इति स्त्रीलिङ्गविशेषेऽप्यमरः । तत्र मधुमक्षिकाः प्राचीका इति तस्माद्व्याप्ताः । तथा कङ्काकाः प्राचीका इव नीरन्ध्रत्वसाम्यात्तत्प्रायैस्तत्प्रचुरैः पतद्भिरण्डजैः । 'पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः' इत्यमरः । आकाशमन्तरिक्षमनवकाशमवकाशरहितम् । नीरन्ध्रमिति यावत् । अभूत् । तथाविधं यातुधानवधमकरोदिति संबन्धः ॥

ततो निकृत्तशिरसि त्रिशिरसि विस्त्रगन्धिना शरीरस्तुतवसास्रो-
तसा प्रेत्यापि क्रियमाणाश्रमदूपणे दूषणे च रोषभीषणवीक्षणखरः खरो
राधवमाहवायाह्वयत् ।

तत इति । ततो राक्षसवलवधानन्तरं त्रिशिरसि त्रिशिरोनामराक्षससेनानायके निकृत्तं रामवाणच्छिन्नं शिरो यस्य तस्मिन्स्थोक्ते सति । तथा दूषणे दूषणाख्यसेनापतौ प्रेत्य मृत्वापि । जीवनदशायां किं वक्तव्यमिति भावः । विस्त्रगन्धोऽस्यास्तीति विस्त्रगन्धिनामगन्धिना । 'विस्त्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः । 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः । अथवा विस्त्रमामगन्धिवस्तु तस्येव गन्धो यस्य तत्तथोक्तेनेत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः । 'उपमानाच' इति गन्धस्येकारोऽन्तादेशः । शरीराच्छ-

रविदलितनिजगात्रात्सुतेन स्रवता वसास्रोतसा हन्मेदःप्रवाहेण । 'हन्मेदस्तु वपा वसा' इत्यमरः । क्रियमाणमाश्रमदूषणं तपोवनवीभत्सं येन तस्मिंस्तथोक्ते । तस्मिन्नपि निहते सतीत्यर्थः । रोषभीषणाभ्यां क्रोधावेशभयंकराभ्यां वीक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां खरस्तीक्ष्णः । दुर्दर्श इत्यर्थः । 'तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्' इत्यमरः । खरो राक्षस आहवायाहवार्थम् । योद्धुमित्यर्थः । राघवं श्रीराममाह्वयत स्पर्धयाहृतवान् । निहतैरैभी राक्षसैः का श्लाघा । मां जित्वा खलु तव कृतकृत्यतेत्यात्मनोऽसहायशूरत्वगर्वादाकारितवानित्यर्थः । हृतैर्लुङि 'स्पर्धायामाङः' इत्यात्मनेपदम् । 'लिपिसिन्विह्वश्च,' 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति च्लेर-ङादेशः । तत्रायं परमार्थः स्फुरति । तत्प्रकारमेवाह—श्रीरामोऽयं साक्षाद्विष्ववतारः । तदेतेन निहतानां निश्चिता ननु परमपदप्राप्तिः । एवं च सत्येतावतो राक्षसान्निहत्य हतशेषमेकममुं किं हनिष्यामीति यदुपेक्षेत तदेतन्ममानिष्टं स्यात् । तस्मात् 'आहूतेन निवर्तते द्यूतादपि रणादपि' इति क्षत्रियधर्मत्वेनाह्वाने सति पुनर्न निवर्तते, तथा च ममेष्टसिद्धिः स्यादिति मत्वाहृतवानिति ॥

तत्र विपश्चिद्भिरप्यनिश्चीयमानजयापजयमनिमेषैरप्यननुसंधीयमानशरसंधानमोक्षमभूदभूतपूर्वं द्वंद्वयुद्धम् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये विपश्चितो विद्वांसः । संदिग्धार्थनिर्धारका इति यावत् । तैरपि । किमुतान्यैरिति भावः । अनिश्चीयमानावनिर्धार्यमाणौ जयापजयावन्यतरविषयौ यस्मिंस्तत्तथोक्तमन्योन्यं तुल्यबलतया निर्धारितुमशक्यत्वादिति भावः । न विद्यते निमेषो येषां तैरनिमेषैः । सुरैरिति यावत् । तैरपि । किमुतान्यैः सनिमेषैरिति भावः । अननुसंधीयमानावविभाव्यमानौ शराणां रामखरवाणानां संधानमोक्षौ मौर्वीयोजनविसर्गौ यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । तथा क्षिप्रहस्तत्वादिति भावः । पूर्वं भूतं भूतपूर्वम् । 'सुप्सुपा' इति समासः । ततो नञ्समासः । निरुपममित्यर्थः । द्वंद्वस्यासहायशूरयोर्द्वंद्वं युद्धमभूत् । श्रीरामखरयोरिति भावः । अत्र जयपराजययोर्निश्चयसंबन्धेऽपि तथा शरसंधानमोक्षयोरनुसंधीयमानत्वसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्त्योश्च परस्परनैरपेक्ष्यात्संश्लिष्टिः ॥

तैतः खरो गृहीतकोदण्डः सकृदनुभूयमाननमनोन्नमनायासःसमरसमापनचतुरं चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं दशार्हशरासनं ग्राहयितुकामं इव रामहस्तात्प्राक्तनं चापं शरैरपजहार ।

तत इति । ततो द्वंद्वयुद्धानन्तरं गृहीतकोदण्डश्चापपाणिः खरः सकृदेकवारमनुभूयमानोऽनुभवगोचरीक्रियमाणो नमनोन्नमनायासो ज्याकर्षणप्रयासः शरसंधानमोक्षप्रयासो वा येन स तथोक्तः सन् । असकृच्छरसंधानमोक्षप्रयासेऽपि क्षिप्रहस्तत्वात्ताभूत् इव प्रतीयमान इति वेगातिशयोक्तिः । समरसमापने रणसमाप्तिकरणे चतुरं निपुणम् ।

१. 'अनिमेषैः' इति पाठः. २. 'तत्र' इति पाठः. ३. 'त्वसकृत्' इति पाठः. ४. 'चतुरः' इति पाठः. ५. 'संधानार्ह' इति पाठः.

क्षिप्रमेव रिपुमारकत्वादिति भावः । चतुराननास्त्रसंधानदशार्हं ब्रह्मास्त्रसंधानक्रियायोग्यम् । तेनैव स्वशिरसदृष्टस्यमानत्वादिति भावः । दशार्हस्य संवन्धि दशार्हं वैष्णवं पूर्वमगस्त्यदत्तं शरासनं चापं ग्राहयितुं ग्रहणं कारयितुं कामो यस्य स तथोक्त इवेति फलोत्प्रेक्षा । रामेणेति शेषः । उत्तरत्र तस्यैव ग्रहिष्यमाणत्वादिति भावः । ग्रहेर्ण्यन्तात्तुमुन् । ततः 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । रामहस्तात्सकाशात् । प्राक्तनं पुरातनम् । पूर्वं धृतमित्यर्थः । 'सायंचिरं—' इत्यादिना ट्युत्प्रत्ययस्तुङागमश्च । चापं शरैरपज-हारापहतवान् । निजहस्तलाघवं प्रदर्शयञ्श्रीरामचापं मुष्टिप्रदेशेऽखण्डयदित्यर्थः । तथा च रामायणे—'ततोऽस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः । खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥' इति ॥

सोऽपि कोपपावकेन यावकिताननः कुम्भसंभवदत्तं धनुराधत्त ।

स इति । स श्रीरामोऽपि कोपपावकेन चापखण्डनजनितकोपाग्निना यावकवत्कृतं यावकितम् । शोणीकृतमित्यर्थः । 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । तदाननं यस्य स तथोक्तः सन् । कुम्भसंभवदत्तमगस्त्यमुनिदत्तं धनुर्वैष्णवं चापमाधत्त गृहीतवान् । 'अगस्त्यः कुम्भसंभवः' इत्यमरः ॥

खरपरुषि शरासने गृहीते

खरकिरणान्वयशेखरेण तेन ।

खररघुवरयोर्रेणं समाप्तं

खरनखरायुधयोरिव क्षणेन ॥ २० ॥

खरेति । खरकिरणान्वयशेखरेण सूर्यवंशावतंसेन । यद्वा खरकिरणान्वयानां सूर्यवंशजराजन्यानां शेखरेण शिखामणिना । 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमरः । तेन श्रीरामेण खराणि निविडानि पशुपि पर्वाणि यस्य तस्मिन् । दुष्प्रधर्पण इत्यर्थः । 'ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमरः । शरासने वैष्णवधनुषि गृहीते स्त्रीकृते सति । खररघुवरयोः खरासुरश्रीरामयोः खरनखरायुधयो रासर्भासिंहयोरिव । 'रासभा गर्दभाः खराः' इत्यमरः । क्षणेनाल्पकालेन रणं समरम् । 'अस्त्रियां समरानीकरणाः' इत्यमरः । समाप्तम् । अभूदिति शेषः । गर्दभासिंहयोर्यावदन्तरं तावत्खरराधवयोरपीत्युपमार्थः । श्रीरामेण वैष्णवधनुर्गृहीत्वा तत्रेन्द्रदत्तमहास्त्रसंधानेन क्षिप्रमेव खरवधोऽपि कृत इत्यर्थः । स च प्रकृतप्रकृतेनैव स्वकार्येण गम्यत इति पर्यायोक्तमुक्तोपमया संसृज्यते । इन्द्रशरेण खरवधे रामायणवचनम्—'धनुर्दत्तं मधवता सुरज्येष्ठेन धीमता । संदधे च स धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा । वलो वेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥' इति । केचित्तु खरनखरायुधयोरिवेत्यत्र 'कुक्कुटश्चरणायुधे' इत्यभि-

धानात्तीक्ष्णकुट्टयोरिवेति कथयन्ति । तदत्यन्तारमणीयम् । श्रीरामे हीनोपमादि-
दोषप्रसङ्गात् । इत्यलम् ॥

खरवधपरिशुद्धे दण्डकारण्यभागे

मुनिभिरभिहितानामाशिषां तादृशीनाम् ।

स्वयमंचरमपात्रं स्वैर्गुणैर्मन्थराभू-

त्तदनु मनुकुलेन्दुः सानुजः शौर्यराशिः ॥ २१ ॥

खरेति । दण्डकारण्यभागे दण्डकावनप्रदेशे खरवधेन खरासुरसंहारेण परिशुद्धे
परिपूते । निर्वाधे सतीत्यर्थः । अत एव मुनिभिस्तद्विषयवासिभिस्तापसैरभिहितानां
निर्वाधस्थितिलाभजनितानन्दतिरेकेणोक्तानां तादृशीनां तथाविधानाम् । अमोघाना-
मित्यर्थः । आशिषां स्वस्तिवचसाम् । 'स्वत्स्याशीःक्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । मन्थरा
कैकेयीदासी । स्वैः स्वकीयेर्गुणैः कैकेयीदुर्मन्त्रबोधनश्रीरामराज्याभिषेकविघात-
कत्ववनावासप्रेरकत्वादिभिः स्वयमंचरमपात्रमाद्यभाजनमभूत् । 'दैवानुकूल्ये किं नाम
न शिवाय प्रवर्तते' इति न्यायेन दैवानुकूल्येऽगुणमपि सगुणं भवति यतो विरुद्धाच-
रणतत्परमपि मन्थरा मुन्याशीर्वादानामपात्रं नाभूत्, किंतु प्रथमपात्रमित्येतच्चित्रमि-
त्यर्थः । तस्या एवोक्तरीत्या मुनिविरोधिराक्षसनाथनिदानत्वादिति भावः । 'योग्य-
भाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । तदनु तदनन्तरं शौर्यराशिः । अतिशौर्यशालीत्यर्थः ।
सानुजः सलक्ष्मणः । मनुकुलेन्दुर्वैवस्वतमनुसंतानाह्लादकरः श्रीरामः स्वैर्गुणैः शौर्यौ-
दार्यमुनिजनक्षेमंकरत्वादिभिरंचरमपात्रमभूदिति संबन्धः । मन्थरामूलेनायं समागत्या-
स्माकं निरुपद्रवं चकारेति सानन्दं मुनयः श्रीरामस्याशिषं प्रयुज्जते स्मेत्यर्थः । अत्र
शौर्यराशिरिति शौर्यतद्वतोरभेदोक्तेर्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः । तथा मन्थराया अंचरम-
पात्रत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिरित्यनयोः संसृष्टिः ॥

ननु साक्षाद्राक्षसहन्तारं सकलसद्गुणाभिरामं विहायामान्याया मन्थरायाः कथं
मुनिजनाशीर्वादाचरमपात्रमिति कविराशङ्क्य नैतावद्राक्षससंहार एवेयं मूलम्, किंतु
त्रिलोककण्टकरावणादिसंहारेऽपि चेति मनसि कृत्वा तथुक्तमेवेत्याह—

तथाहि ।

तथाहीति ॥

तदेव विवृणोति—

प्राग्मन्थरेति महिषीति वरद्वयीति

धर्मव्ययव्यथितभूपतिभारतीति ।

काकुत्स्थकाननकथेति च सन्ति संज्ञाः

पौलस्त्यहीनभुवनत्रयभाग्यपङ्केः ॥ २२ ॥

प्रागिति । प्राक्प्रथमं मन्यरेति । ततो महिषी कैकेयीति । तदनु वरद्वयी पूर्वदत्तवरद्वयमिति । अनन्तरं धर्मव्ययव्यथितस्य धर्मच्युतिनिपीडितस्य भूपतेर्दशरथस्य भारती रामवनवासप्रेरकवाक्यमिति । काकुत्स्थकाननकथा श्रीरामवनवासवा-
र्त्तन्ति च । एवं पूर्वस्योत्तरोत्तरप्रेरकत्वेन प्रसिद्धा मन्यरादय इत्यर्थः । पौलस्त्येन लोक-
कण्टकेन रावणेन हीनं रहितं यद्भुवनत्रयं त्रैलोक्यं तस्य भाग्यपङ्केर्निर्वाधस्थिति-
हेतुभूतभागधेयश्रेण्याः संज्ञा नामधेयानि वर्तन्ते । अतो मन्यराया अचरमपात्रत्वं
युक्तमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ शूर्पणखाया लङ्कागमनवृत्तान्तमाह—

अथ शूर्पणखा लङ्कामपि जनस्थानमिव विजनस्थानं काकुत्स्थेन का-
रयितुं दशकण्ठोपकण्ठे कृत्वेव निपत्य रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यं वैदेह्या
देहसौन्दर्यं खरप्रमुखैः साकमनीकस्य चतुर्दशसहस्रसंख्याकस्य पञ्चता-
करणकारणभूतामात्मावज्ञां च विज्ञापयामास ।

अथेति । अथ खरप्रमुखाक्षससंहारानन्तरं शूर्पणखा लङ्कापुरं रावणराज-
धानीमपि जनस्थानं खरासुरदेशमिव विजनं जनरहितं स्थानं यस्य तत्तथोक्तम् ।
शून्यमित्यर्थः । काकुत्स्थेन श्रीरामेण कारयितुम् । विध्वंसयितुमिवेत्यर्थः । अत एव
फलोत्प्रेक्षागम्योपमयाङ्गेन संकीर्णा । सीताहरणोपदेशादिना तथा भविष्यमाणत्वा-
दिति भावः । करोतेत्यन्तात्तुमुन् । ‘हृक्कोरन्यतरस्याम्’ इत्यणि कर्तुः कर्मत्वविकल्पात्
‘कर्तृकरणयोस्तृतीया’ इति तृतीया । दशकण्ठोपकण्ठे रावणसमीपे कृत्वेव मरणा-
धिदेवतेव । ‘कृत्वा क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः’ इत्यमरः । ‘क्यङ् च’ इति च-
कारात्क्यङ् । निपत्य भुवि पतित्वा । रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यम् । यथातथाभावमनति-
क्रम्य यथातथम् । यथारूपमिति यावत् । ‘यथार्थं तु यथातथम्’ इत्यमरः । यथार्थे-
ऽव्ययीभावः । ‘स नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वम् । ‘द्वस्रो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ इति ह्रस्वत्व-
म् । तस्य भावो याथातथ्यम् । ब्राह्मणादिलाङ्गावे ष्यङ्प्रत्ययः । ङ्त्वादादिवृद्धिः । ‘दीर्घ-
वाहुर्विशालाक्षश्चौरकृष्णाजिनम्वरः । कन्दर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ॥’ इत्यादिश्री-
रामलक्ष्मणतत्त्वस्वरूपमित्यर्थः । तथा वैदेह्या देहसौन्दर्यम् । अन्यूनानतिरिक्तावयवसंनिवे-
शप्रयुक्तजगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहरामणीयकमित्यर्थः । तदुक्तम्—‘अङ्गप्रत्यङ्गकानां
यः सन्निवेशो यथोचितम् । संश्लिष्टसंघिवन्धं यत्सौन्दर्यमिति चोच्यते ॥’ इति । तथा
खरप्रमुखैः साकं खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतिभिः सह । ‘साकं सत्रा समं सह’ इत्यमरः ।
चतुरधिका दश चतुर्दश सहस्राणि यस्यां सा तथोक्ता संख्या यस्य तत्तथोक्तस्य । अ-
नीकस्य राक्षससैन्यस्य । ‘अनीकं तु रणे सैन्ये’ इति विश्वः । पञ्चताकरणे मरणकर्मणि
कारणभूतां कारणत्वेन पर्यवसिताम् । ‘स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥' इत्यमरः । आत्मावज्ञां कर्णनासिकाच्छे-
दनरूपनिजावमाननां च विज्ञापयामास विज्ञापितवती । सीतारामकथाकथनेन राव-
णस्य कामक्रोधावुद्दीपयामासेत्यर्थः । 'रीढावमाननावज्ञा' इत्यमरः ॥

ततो रावणः किं कृतवानित्यत आह—

स दण्डकायां कृतदण्डकायां

स्वसारमेनां प्रथितस्वसारः ।

निशाम्य रामस्य निशम्य वृत्तं

चक्रे रुषं राक्षसचक्रवर्ती ॥ २३ ॥

स इति । प्रथितः सकललोकप्रख्यातः स्वसारः स्वकीयभुजबलं यस्य स त-
थोक्तः । 'सारो वले स्थिरांशे च' इत्यमरः । राक्षसचक्रवर्ती राक्षससार्वभौमः स रा-
वणो दण्डकायां दण्डकारण्ये कृतो लक्ष्मणविरचितो दण्डः कर्णनासिकाच्छेदनरूपशासनं
यस्य स तथोक्तः कायो देहो यस्यास्तामिति बहुव्रीहिर्गर्भितबहुव्रीहिः । 'दण्डोऽस्त्री
शासने राज्ञां हिंसायां लघुडेऽपि च । मर्यादायां सैन्यभेदे' इति वैजयन्ती । 'कायो
देहः ह्लीवपुंसोः' इत्यमरः । एनां स्वसारं भगिनीं शूर्पणखां निशाम्य दृष्ट्वा । 'शमो
दर्शने' इत्यत्र शमो दर्शनार्थेऽमित्वाद्भ्रस्वादेशाभावः । तथा रामस्य वृत्तं पूर्वोक्तरूपच-
रितं निशम्य श्रुत्वा । तन्मुखादेवेति शेषः । 'निशम्यतीति श्रवणे तथा निशमयत्यपि'
इति भट्टमल्लः । अत्र निशम्यतेरिदं रूपमन्यथा निशम्येति स्यात् । अत एवाह वा-
मनः—'निशम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदौ' इति । रुषं चक्रे । मत्पराकमानभिज्ञतया
वनगोचरोऽयं रामः कियत्कार्यं कृतवानिति चुकोपेत्यर्थः । वृत्तमुपजातिः ।
उपेन्द्रवज्रा ॥

ततः प्रस्थाप्य जनस्थाने राक्षसानष्टौ नष्टनीतिरयं ताटकेयं हाटक-
मृगं पुरस्कृत्य सीताह्वां हरिणीं गृहीतुं तस्यावसथमाससाद् ।

तत इति । ततो रोषानन्तरं जनस्थाने खरालयेऽष्टराक्षसान्प्रस्थाप्य तत्परिपाल-
नार्थं प्रेषयित्वा नष्टनीतिर्हतनयः । अमार्गवर्तीत्यर्थः । अयं रावणः । ताटकाया अपत्यं
ताटकेयो मारीचः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । ढक्येयादेशः । तद्रूपो हाटकमृगो मायाकल्पित-
हिरण्यहरिणः । 'हिरण्यं हेम हाटकम्' इत्यमरः । हाटकस्य हाटकमयो वा मृगो
हाटकमृग इति विग्रहः । षष्ठ्या विवक्षितार्थलाभे सति मयडादिग्रहणाभावेऽप्यदोषः ।
तं पुरस्कृत्य पुरोधाय सीताह्वां सीताभिधानां हरिणीं मृगीं गृहीतुम् । विचार्येति शेषः ।
यथा लोके लुब्धकः कंचन मृगं पुरस्कृत्य वनं गत्वा तद्विप्रलब्धं मृगान्तरं गृहीतुमि-
च्छति तद्वदित्यर्थः । तस्य मारीचस्यावसथं स्थानमाससादविवेश । 'स्थानावसथ-

वास्तु च' इत्यमरः । अत्रैवं जनस्थानं प्रति राक्षसप्रेरणं सीतापहरणात्पूर्वमुक्तम् । श्रीरामायणे तु तदनन्तरम् । इत्येवं पौर्वापर्यविपर्ययनिबन्धनो विरोधः पुराणान्तरात्समाधेयः । तादृकेयं हाटकमृगमित्यत्र रूपकशङ्का न कार्या । तस्या रूपहेतुत्वान्मारीचे तु हाटकमृगत्वस्यागमसिद्धेरनारोप्यमाणत्वादिति ॥

मारीचोऽप्याकर्णितरावणभूतः प्रयत्नशतैरप्यनिवार्यमाणे तस्मिन्सुवाहुमेव बहुमन्यमानो गत्यन्तराभावात्तदभ्यर्थनामङ्गीकृत्य जातरूपमयमृगरूपं गृहीत्वा सीतां वञ्चयितुं पञ्चवटीमवगाहत ।

मारीच इति । मारीचोऽप्याकर्णितं श्रुतं रावणस्य मतं सीतापहरणरूपं चिकीर्षितं येन स तथोक्तः सन् । तस्मिन्रावणे प्रयत्नशतैरपि । 'अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकानराक्षसान् । अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तबहुप्रयत्नैरित्यर्थः । अनिवार्यमाणे निवारयितुमशक्ये सति । तद्विनाशकालस्य प्रत्यासन्नत्वादिति भावः । सुवाहुं सुवाहुनामानं स्वभ्रातरमेव । यो हि विश्वामित्राध्वरे श्रीरामेण निहत इति भावः । बहु भूयिष्ठं मन्यमानः । सुवाहुवत्पूर्वमेवात्मनो मरण इदानीमेतादृशनिर्वन्धो न स्यात्, अतः स एव धन्य इत्यवबुध्यमानः सन्नित्यर्थः । गत्यन्तराभावात्तद्विपरीतबुद्धिनिवर्तन आत्मनो विमोचने वोपायान्तराभावात् । 'देशोपायगमे गतिः' इति वैजयन्ती । अभ्यर्थनामङ्गीकृत्य ततो जातरूपमयः काञ्चनविकारः । विकारार्थं मयट् । यो मृगस्तद्रूपं तदाकारं गृहीत्वा स्वीकृत्य । राक्षसानां कामरूपत्वान्मायाकनकमृगभूमिकां धृत्वेत्यर्थः । 'चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने' इत्यमरः । सीतां वञ्चयितुं प्रलोभयितुं पञ्चवटीमवगाहतासेवत । प्रविवेशेत्यर्थः ॥

दशमुखोऽपि जलधरपथस्थापितरथो दाशरथिविघट्टने कृतास्थस्तस्थौ ।

दशमुख इति । दशमुखो रावणो जलधराणां मेघानां पन्था जलधरपथोऽन्तरिक्षम् । 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समासान्तः । 'तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाविलम्' इत्यमरः । तत्र स्थापितो निक्षिप्तो रथो येन स तथोक्तः । निजकपटाप्रकाशार्थमिति भावः । दाशरथिविघट्टने रामलक्ष्मणवियोजने कृतास्थो विहितादरः । तदेकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः । तस्थौ स्थितवान् ॥

त्रिपिनमवजगाहे राक्षसानां करोटी-

रसकृदसकृदाविर्वाष्पमालोक्य शोचन् ।

कृतरुचिरिव वर्त्मन्यङ्कुशानां कुशानां

पथिकचरणलाविन्यङ्कुरे न्यङ्कुरेषः ॥ २४ ॥

१. 'मतिः' इति पाठः. २. 'तस्मिन्रावणे' इति पाठः. ३. 'अभ्युपेत्य' इति पाठः.
४. 'अगाहत' इति पाठः.

विपिनमिति । अथानन्तरमेष न्यङ्कुः कनकमृगरूपो मारीचः । 'न्यङ्कुर्गुरुकुल-
स्थायां शिष्ये मीने मुनौ मृगे' इति नात्रार्थरत्नमाला । 'कृष्णसारो रुह्यङ्कुः' इत्यमरश्च ।
राक्षसानां खरादीनां करोटीः शिरोस्थीनि । कपालानीति यावत् । 'शिरोस्थनि
करोटिः स्त्री', 'कपालः कर्परः समौ' इत्यमरवैजयन्तौ । असकृदसकृत्पुनः पुनः । बहु-
वारमित्यर्थः । वीप्सायां द्विर्भावः । आविर्वाष्पं प्रादुर्भवदश्रुजलं यथा तथा । 'वाष्पोऽश्रु-
ण्यम्बुधूमयोः' इति वैजयन्ती । आलोक्य दृष्ट्वा । शोचन् । 'हा कष्टम् । जनस्थानवा-
सिना रामेण खलु निहताः सर्वेऽपि बान्धवाः । तदेषामिमाः करोव्यः परिलुठन्त्यो दृ-
श्यन्ते । स्वात्मनोऽप्यस्मिन्देशे मरणं निश्चितम्' इति मनसि विषीदन्सन्नित्यर्थः । तथा
वर्त्मनि विपिनमार्गेऽङ्कुशानां नैशित्यसाम्यात्स्त्रिप्रायाणाम् । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः'
इत्यमरः । कुशानां दर्भाणां संबन्धीनि । 'अस्त्री कुशं कुथो दर्भः' इत्यमरः । अत एव
पथिकानां पान्थानां चरणान्पादतलानि लुनातीति पथिकचरणलावी । 'कर्मण्यण्' ।
अङ्कुरे । अङ्कुरेष्वित्यर्थः । कृतश्चिः कृताभिलाष इव । पश्यतां स्वकपटाप्रकाशनार्थं
मृगजातिधर्ममनुवर्तमान इवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु न तथेति भावः । विपिनं पञ्चवटीनिक-
टारण्यमवजगाहे प्रविवेश । वैदेह्या लोचनगोचरीभवितुमिति भावः । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु जनकपुत्रीयाच्चया तं जिघृक्षु-

हरिणमनुजगाहे चापमादाय रामः ।

समय इति च भेजे वैक्रमातस्य मृत्युः

कुशिकसुतमखाजौ भ्रष्टमेनं जिघांसुः ॥ २५ ॥

तदन्विति । तदनु मृगप्रवेशानन्तरं रामो जनकपुत्र्या जानक्या याच्चया
'आर्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः । आनयैनं महावाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥'
इत्यादि प्रार्थनया हेतुना तं हरिणं मायाकनकमृगं जिघृक्षुर्गृहीतुमिच्छुः सन् । ग्रहेः
सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'न लोकाव्यय-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । चापमादायानुजगाहे-
ऽनुसृत्य जगाम । तथा मृत्युरन्तकश्च । समयोऽयमेव कवलनावसर इति । मलेति
शेषः । वक्त्रमातस्य व्यादाय कुशिकसुतमखाजौ विश्वामित्राध्वरसमयप्रवृत्तयुद्धे ।
'समित्वाजिसमिद्युधः' इत्यमरः । भ्रष्टं गलितम् । श्रीरामबाणेन समुद्रमध्ये जीवत एव
तस्य प्रवेशितत्वादिति भावः । एनं मारीचं मायामृगं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः सन् ।
हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । पूर्ववत्षष्ठीप्रतिषेधः । भेजे । तदन्तिकं प्रापेत्यर्थः । श्री-
रामजिघृक्षितस्य तस्यावश्यंभाविवरणकत्वादिति भावः । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तर-
वाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

आकृष्य दूरमुटजादथ दृशिताशः

क्रव्याश एष रघुनाथशरेण विद्धः ।

१. 'तजिघृक्षुः' इति पाठः. २. 'पाशम्' इति पाठः. ३. 'दृशिताङ्गः' इति पाठः.
४. 'क्रव्यादः' इति पाठः.

कार्तस्वरेणतनुतां विजहौ हतोऽस्मी-

त्यार्तस्वरेण सह रामवचोनिभेन ॥ २६ ॥

आकृष्येति । अथानन्तरमेष पूर्वोक्तः । क्रव्यं मांसमश्नातीति कव्याशो मा-
यामृगरूपो मारीचः । 'कर्मण्यणू' । 'पललं क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः । दर्शिता उत्पा-
दिताशा ग्रहणकाङ्क्षा येन स तथोक्तः सन् । हस्तलभ्यवत्पुनः पुनर्मायया सन्निहितत्वा-
दिति भावः । श्रीराममुटजात्पर्णशालायाः सकाशादूरं विप्रकृष्टमाकृष्य । उत्तरोत्तराशो-
त्पादनेन दूरं नीत्वेत्यर्थः । 'प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि' इति रावणस्य
कृतसंकेतस्य तथाभूतत्वादिति भावः । अथ रघुनाथस्य श्रीरामस्य शरेण वाणेन विद्धः
प्रलोभेन दूराकर्षणजनितकोपात्संप्रहृतः सन् । हतोऽस्मि मृतो भवामीत्येवंरूपेण
रामवचसा सदृशेन रामवचोनिभेन । नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः । अत एव
'स्युरुत्तरपदे लमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥' इत्यमरः । आर्तस्वरेण
सह 'हा सीते, हा लक्ष्मण' इति दीनाक्रन्दनेन साकम् । एवं चेत्सीता रामं प्रति लक्ष्मणं
प्रेषयेत् । तच्छ्रुत्ये पर्णशालाभ्यन्तरे सीतां रावणोऽपहरेदिति कपटोपायादिति भावः ।
कार्तस्वरमयी हिरण्मयेणतनुमृगशरीरं यस्य कार्तस्वरेणतनुस्तस्य भावस्तत्ता तां विजहौ
तत्याज । 'हिरण्यं हेम हाटकम् । रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥' इत्य-
मरः । दीनाक्रन्दनपूर्वकं कृत्रिममृगशरीरं परित्यज्य पूर्वरूपं धृतवानित्यर्थः । तथा
च रामायणे—'त्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुम् । श्रुत्वा तुच्छमती रक्षो
दध्यौ येन तु लक्ष्मणम् ॥ इह प्रस्थापयेत्सीतां शून्ये तां रावणो हरेत् । संप्राप्तकालमा-
ज्ञाय चकार च ततः स्वरम् ॥ सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च । मृगरूपं तु
तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमात्मनः ॥ चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् ॥'
इति । अत्रार्तस्वरेण सह देहत्यागकथनात्सहोक्तिरलंकारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'सहो-
क्तिस्तु सहार्थस्य बलादेकार्थवाचकः' इति ॥

एतदाकर्ण्य विदीर्णहृदया हृदयदयितप्रेम्णा कर्तव्याकर्तव्यमजानाना
जानकी जानीहि भ्रातरमिति सौमित्रिमादिदेश ।

एतदिति । एतच्छ्रीरामवचनसदृशमार्तवचनं जानक्याकर्ण्य श्रुत्वा हृदयदयिते मनो-
बल्लभे । प्राणेश्वर इति यावत् । श्रीरामे प्रेम्णा स्नेहेन हेतुना । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं
प्रेम स्नेहः' इत्यमरः । विदीर्णहृदया विदलितान्तरङ्गा । अत एव कर्तव्याकर्तव्यं विधे-
याविधेयं कृत्यमजानानानवबुध्यमाना । इतिकर्तव्यताशून्या सतीत्यर्थः । 'ज्ञा अवबो-
धने' इत्यस्माच्छानच् । 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः । भ्रातरं श्रीरामं जानीहि परामृ-
शेत्वेवंप्रकारेण सौमित्रिमादिदेशः । राक्षसेभ्यो रामस्य विपत्तिमाशङ्क्येत्थमाज्ञापया-
मासेत्यर्थः । तथा रामायणम्—'आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने । उवाच
वचनं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥' इत्यादि ॥

ततश्चायं, न कार्यमिदमादिष्टम् । दिष्टदोषान्मिथ्याप्रतीतिः परिभवति भवतीं परम् ।

तत इति । ततश्च निदेशानन्तरं च । हे आर्ये पूज्ये जानकि । इदमादिष्टमयमादेशः । भावे क्तः । न कार्यं न कर्तव्यम् । भ्रातरं जानीहीत्येवमाज्ञप्तुं न युक्तमित्यर्थः । कुतः । दिष्टदोषात्कालविपर्ययात् । 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । अथवा दिष्टदोषाद्वैवप्रातिकूल्यात् । 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः । मिथ्याप्रतीतिर्विपर्ययज्ञानम् । अरामसंबन्धिन्यार्तस्वरे तत्संबन्धित्वेन भ्रान्तिरित्यर्थः । भवतीं त्वां परमधिकं परिभवति तिरस्करोति । लोके चाकचक्यदोषाच्छुक्तौ रजतभ्रान्तिप्रतिपत्तिवत्तवापि तस्मिंस्तद्ब्रह्णमुत्पन्नमभूत् । अतः परं भ्रान्तासीत्यर्थः ॥

ननु लयाप्ययमार्तस्वरः प्रत्यक्षमनुभूतः । स च रामस्य विपत्तिमन्तरा नोपपद्यते । अतः कथं मम भ्रान्तलमित्याशङ्क्य नैतद्विश्वसितुं योग्यमित्याह—

त्रिभुवनैकधनुर्धरस्य शौर्यराशेरार्यस्य कः श्रद्धधीत कोणपवुणनिमित्तां विपत्तिमिति प्रणिपत्य प्रत्याचक्षाणं लक्ष्मणं हृदयतोदकारिण्या वाण्या मोहविह्वला सा बह्वर्जयत् ।

त्रिभुवनेति । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । 'तद्वितार्थ—' इत्यादिना समाहारसमासः । 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति स्त्रीलिङ्गताप्रतिषेधः । 'पात्राद्यदन्तैरेकार्था द्विगुलक्ष्यानुसारतः' इत्यमरः । तत्रैकधनुर्धरस्य जगदेकधानुष्कस्येत्यनेनास्त्रबलसंपन्नत्वोक्तिः । शौर्यराशेर्महाशौर्यसंपन्नस्येति शारीरबलसंपन्नत्वोक्तिः । एवंविधस्यार्यस्य महात्मनः श्रीरामस्य कोणपा राक्षसास्ते घुणाः कीटविशेषा इव तन्निमित्तां तन्मूलाम् । यद्वा मृगभूमिकया प्रच्छन्नमप्यमुं निजबुद्ध्या राक्षसं निश्चित्याह—कोणपो राक्षसो मारीचः स घुणस्तन्निमित्तां तन्मूलाम् । 'राक्षसः कोणपः कव्यात्' इत्यमरः । विपत्तिं प्राणसंकटं को विवेकी श्रद्धधीत विश्वसेत् । न श्रद्धधीतैवेत्यर्थः । 'पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैः । अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतुं न संशयः ॥' इति श्रीरामायणेऽप्युक्तत्वादिति भावः । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वाच्या' इति श्रच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । इत्येवंप्रकारेण प्रणिपत्य नमस्कृत्य प्रत्याचक्षाणं प्रत्याल्लपन्तं लक्ष्मणं हृदयतोदकारिण्या मनोव्यथोत्पादिकया वाण्या वाचा । 'अनार्याकरुणारम्भ नृशंस कुलपांसन । अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ॥' इत्याद्यारभ्य 'न त्वहं राघवादन्यं पदापि पुरुषं स्पृशे' इत्यन्तया श्रीरामायणोक्तप्रकारयेत्यर्थः । मोहेन प्रियविपत्त्याशङ्काजनितचित्तवैकल्येन विह्वला विकृता सती सा जानकी

१. 'पराभवति' इति पाठः. २. 'रामार्यस्य' इति पाठः. ३. 'कोणप' इति पाठः.
४. 'लक्ष्मण' इति नास्ति क्वचित्

बहु भूयिष्ठमतर्जयदभर्त्सयत् । अनिन्दयदिति यावत् । तर्जयतेः परस्मैपदं कवि-
प्रयोगात्सिद्धम् । तर्जयतेरनुदात्तत्वेऽपि तस्यानुदात्ततश्चक्षिडो डित्करणेनानुदात्त-
निमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति । अत एव 'तर्जयति भर्त्सयति च
इत्यपि दृश्यते' इति भट्टमल्लः ॥

तामेतां सीतावाणीमसहमानो लक्ष्मणः पुनरुवाचेत्याह—

भूयोऽपि लक्ष्मणः प्रजावतीं परुषभाषिणीमेवमभाषत ।

भूय इति । भूयः पुनरपि लक्ष्मणः परुषभाषिणीं कर्णकठोरालापिनीं प्रजावतीं
भ्रातृभार्यां सीतामेवं वक्ष्यमाणरीत्याभाषतावोचत । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः ॥

लक्ष्मणवाक्यमेव विवृणोति—

सुमुखि मम सुमित्रा सत्यमम्बा यदासी-

स्तदभजमवितर्कं मातृसंपर्कसौख्यम् ।

अहह विधिविपाकाद्याहरन्ती दुरुक्तिं

त्वमसि विपिनमध्ये मध्यमाम्बा हि जाता ॥ २७ ॥

सुमुखीति । हे सुमुखि मधुरभाषिणि जानकि । 'स्वाङ्गात्—' इत्यादिना ङीष् । यदा-
स्मात्कारणात्त्वं मम सत्यं यथार्थम् । अकपटमिति यावत् । सुमित्रा सुमित्रारूपिण्यम्बा
मातासीरभूः । सुवचनोपलालनादिना निजजननी जातासीरित्यर्थः । तत्तस्मात्कारणा-
दवितर्कं निःशङ्कं मातृसंपर्केण मातृसंनिध्येन यत्सौख्यमानन्दस्तदभजं प्राप्नवम् ।
अन्वभूवमित्यर्थः । एतावत्पर्यन्तमिति शेषः । मातृत्वे तव त्वत्सहवाससौख्यानुभवस्य
युक्तत्वादिति भावः । सपदीदानीं तु विधिविपाकाद्वैवप्रातिकूल्याद्धेतोः । 'विधिवि-
धाने दैवेऽपि' इत्यमरः । विपिनमध्येऽरण्यमध्ये लं दुरुक्तिं कर्णकठोरवचनं व्याहरन्ती
आलपन्ती सती । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः । मध्यमाम्बा कैकेय्यपि जातासि ।
न केवलं सुवचनेन सुमित्रैव, किंतु दुर्वचनेन कैकेय्यपि जातेति कुलोभयथापि त्वं ममा-
म्बैव भवसि । अतः पुत्रे मयि कान्यशङ्का कार्येति भावः । मध्यमाम्बाशब्दो व्याख्यातः ।
मालिनीवृत्तम् ॥

इत्युक्त्वा भ्रातृसमीपगामिनि लक्ष्मणे तत्क्षणमेव रन्ध्रान्वेषी दशक-
न्धरः स्यन्दनं विहाय विहायःस्थलादवतीर्य निजान्तःकरणेऽप्यमान्तं
रागं वहिः प्रकटयन्निव कपटसंन्यासिवेषः पर्णशालाभ्यर्णमासदत् ।

इतीति । इत्येवमुक्त्वा लक्ष्मणे भ्रातृसमीपं श्रीरामनिकटं प्रतिगच्छतीति तद्वा-
मिनि सति । तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव क्षणे । विलम्बे कार्यविधातादिति भावः । अत्यन्त-

१. 'परुषभाषणभाषिणीं प्रजावतीं' इति पाठः. २. 'आसीत्' इति पाठः. ३. 'भ्रातृजायां
भ्रातृ' इति पाठः. ४. 'धृतकापायपटसंन्यासवेषः' इति पाठः. ५. 'पर्णशालामाससाद'
इति पाठः.

संयोगे द्वितीया । रन्ध्रमपहरणोचितसमयमन्विषत्याकाङ्क्षत इति रन्ध्रान्वेषी । दशक-
न्धरो रावणः स्यन्दनं शताङ्गम् । 'शताङ्गः स्यन्दनो रथः' इत्यमरः । विहाय त्यक्त्वा ।
विहायः स्थलादाकाशमण्डलादवतीर्यावस्थ । 'पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । 'नि-
जान्तःकरणे निजमानसेऽप्यमान्तम् । अत्युत्कटत्वान्निर्गच्छन्तमित्यर्थः । रागमनुरागं
लौहित्यं च । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशदौ लोहितादिषु' इति विश्वः । बहिर्बाह्येऽपि
प्रकटयन्प्रकाशयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । सा च रागयोः श्लेषभित्तिकामेदाध्यवसाय-
मूलातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वात्संकरः । कपटसंन्यासिवेषो मायाभिक्षुवेषधारी सन् । सद्य
एव तस्या अनुद्वेगार्थमिति भावः । पर्णशालाभ्यर्णं सीतानिवासपर्णशालोपकण्ठमासद-
त्प्राप । सदेर्लुङि पुषादित्वाच्चेरङादेशः । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितो-
ऽप्ययम्' इत्यमरः ॥

रामाश्रमाद्विगतलक्ष्मणसन्निधाना-

त्सीतां जहार चपलः पिशिताशनेन्द्रः ।

मालां नवोत्पलमयीं पललभ्रमेण

देवालयादिव निरस्तजनादलर्कः ॥ २८ ॥

रामेति । चपलश्चपलः । अनियतचित्त इत्यर्थः । पिशिताशनेन्द्रो राक्षसचक्रवर्ती
रावणो विगतं लक्ष्मणस्य सन्निधानं सान्निध्यं यस्य तस्मात् । लक्ष्मणरहितादित्यर्थः ।
रामाश्रमाच्छ्रीरामनिवासात् । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । सीतां
जहारापहतवान् । साधारणबधूभ्रान्त्येति भावः । कथमिव । निरस्तजनादलर्कः सापस्मारशुनक इवेत्यु-
क्त्यादेवालयादेवतायतनात् । पूर्ववत्पञ्चमी । नवोत्पलमयीं नूतनेन्दीवरविकाराम् ।
तद्व्यथितामित्यर्थः । नवग्रहणमम्लानताद्येतनार्थम् । विकारार्थे मयटि डीप् । मालां
स्रजं पललभ्रमेण सकालखण्डान्भ्रान्त्या । अन्यथा पललशब्दस्य केवलमांसपरत्वे
तस्य रक्तवर्णत्वेन नीलोत्पलमालयां तद्भ्रान्त्यनुदयादलर्कः सापस्मारशुनक इवेत्यु-
पमा । अलर्कस्य मालापहरणे यो लाभः स एव सीतापहर्तुं रावणस्यापीत्युपमार्थः ।
'शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः' इत्यमरः । अत्र कश्चिद्ब्रह्मस्योपदेशः क-
थितः श्रीरामायणव्याख्यातृभिः—यद्यपि लक्ष्मीरूपा सीता विष्णुरूपरामस्य मृगान्वे-
षणसमये राम एव तिरोहिता, तथापि तस्मिन्समये देवैः स्वकार्यार्थं श्रीरामानुमत्या
मायया निर्मिता सीता तत्र स्थिता, तां रावणो जहारेति । अन्यथा रामस्य वियो-
गाङ्गीकारेण क्षणमात्रमपि विश्लेषाभावप्रदिपादकं 'विष्णोरेषांनपायिनी' इति वाक्यम-
प्रमाणं स्यात् । ननु क्षणमात्रविश्लेषस्यानङ्गीकारे विवाहात्पूर्वं संबन्धाभावः कथमिति
चेत् । सर्वदा स्वस्मिन्विद्यमानाया एव सीताया लोकव्यवहारमनुसरजनकस्य गृह
आविर्भावं परिकल्प्य विवाहादिलीलाकरणात् । अन्वेषणविलापनाद्यनुकरणमात्रं तच्च
स्त्रीसङ्गिनामियमवस्थेति प्रख्यापनार्थम् । अत एवोक्तं श्रीभागवते—'स्त्रीसङ्गिना-

मिति गतिं प्रथयंश्चचार' इति । रावणकुम्भकर्णयोः पूर्वं वरप्रदानादेव स्ववध्यत्वे सिद्धे यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तयोर्वधः संभवति तथापि मायारूपसीतां कल्पयित्वा तदपहरणापराधेन रावणहननादिकथाप्रवर्तनेन लोकं पवित्रीकर्तुं परदारापहर्तुं रेवं विनाश इति ज्ञापनार्थं चैत्यलमतिकथया । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः किं जातमित्यत आह—

हा नाथ क्व चिरायसीति बहुशो व्याकुश्य वाष्पाविलं

चक्षुर्दिक्षु विमुञ्चतीं दशरथस्याद्यामवेक्ष्य स्नुषाम् ।

रे रे राक्षस मा वधूं प्रेरदतीं मुञ्चेति गृध्राधिपो

रुद्धाध्वानमनल्पकोपमकरोदग्रेवणं रावणम् ॥ २९ ॥

हेति । हेति खेदे । नाथ प्राणेश्वर श्रीराम, क्व कुत्र चिरायसि विलम्बसे । येनैतादृश्यवस्था संप्राप्तेति भावः । इत्यनेन प्रकारेण बहुशो बहुवारम् । 'वह्णल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस्प्रत्ययः । व्याकुश्योच्चैराकन्य वाष्पाविलमश्रुकलुषं चक्षुर्दिक्षु दिगन्तरेषु विमुञ्चतीं प्रसारयन्तीम् । श्रीरामागमनाशयेति भावः । दशरथस्याद्यां स्नुषां ज्येष्ठपुत्रकलत्रत्वाज्ज्येष्ठस्नुषामवेक्ष्य दृष्ट्वा । रे रे इति प्रकृतेर्भर्त्सने चापलाङ्घिरुक्तोऽयं शब्दो हीनसंवोधनवाची । 'हीनसंवोधने तु रे' इत्यमरः । 'चापले द्वे भवतः' इति द्विरुक्तिः । 'संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिकोपदेशाच्च संभ्रमः । तत्र 'स्वरितमाग्रेडिते—' इत्यादिना प्राप्तस्य हुतस्य स्वरः हुतः । 'साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्या' इति पाक्षिकः प्रतिषेधः । 'शास्त्रत्यागः साहसम्' इति हरदत्तः । राक्षसेति तस्य नामाप्युच्चरितुमनुचितमित्यामन्त्रितमिति मन्तव्यम् । सीतापहरणसाहसं मा कुर्वित्यर्थः । प्रेरदतीं प्रकर्षेण क्रोशन्तीं वधूं स्नुषां मुञ्चत्यज । 'मा प्रतिरुधाः' इति वा पाठः । तत्पक्षे निरोधं मा कुर्वित्यर्थः । 'समाः स्नुषाजनीवध्वः' इत्यमरः । अत्र दशरथस्यात्मप्रियमुहृद्भावेन भ्रातृत्वात्तत्स्नुषाया अपि स्वस्नुषात्वाद्बधूग्रहणं द्रष्टव्यम् । इति । उक्तेति शेषः । गृध्राधिपो जटायुरग्रेवणम् । वनपुरोभाग इत्यर्थः । 'वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः' इति वननकारस्य णत्वम् । अध्वानं मार्गं रुद्धा निरुद्धय रावणं प्रत्यनल्पकोपमधिकक्रोधमकरोत् । अनुचितकारिणं रावणं विजित्य सीतां मोचयितुमुद्युक्तवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

समभूत्समये तस्मिन्समरं समरंहसोः ।

मिथोमथनसंकुद्धगृध्रराक्षसराजयोः ॥ ३० ॥

समभूदिति । तस्मिन्समये सीताहरणकाले समरंहसोस्तुल्यवेगयोः । अतएव

१. 'रावण' इति पाठः. २. 'प्रति रुधा' इति पाठः.

मियोमथनेन परस्परप्रहारेण संकुद्वौ सम्यकुपितौ यौ गृध्राक्षसराजौ जटायूरावणौ
तयोः समरं युद्धं समभूत् । सम्यक्प्रवृत्तमित्यर्थः ॥

ततः किं तत्राह—

दशमुखरथमाशु ध्वस्तरथ्यं विसूतं
शिथिलतरवरूथं शीर्णचक्रं स चक्रे ।

गरुदभिहतशक्तिप्रासवाणासखङ्ग-

त्रिशिखविशिखतूणीपाशकुन्तः शकुन्तः ॥ ३१ ॥

दशमुखेति । स शकुन्तः पक्षी जटायुः । 'शकुन्तपक्षिशकुनि-' इत्यमरः ।
शक्त्य आयुधविशेषाः । प्रास्यन्त इति प्रासाः कुन्तापरपर्यायाः क्षेपणीया आयुध-
विशेषाः । तदुक्तं वृत्तिकारेण—'कर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यत्र प्रास्यन्त इति
प्रासा इति । वाणा इषवोऽस्यन्तेऽनेनेति वाणासः कार्मुकम् । 'कर्मण्यण्' । 'धनुश्चापौ ध-
न्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् । इष्वासः' इत्यमरः । खङ्गश्चन्द्रहासः । 'खङ्गे तु नि-
खिंशचन्द्रहासासिरिष्ठयः' इत्यमरः । त्रिशिखं त्रिशूलम् । विशिखा वाणाः । 'पृषत्कवाण-
विशिखाः' इत्यमरः । तूण्यौ तूणीरौ । तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः । तूण्याम्
इत्यमरः । पाशा रज्ज्वपरपर्याया आकर्षणसाधनायुधविशेषाः । कुन्ताः प्रासाः
प्रसिद्धाः । 'प्रासस्तु कुन्तः' इत्यमरः । एते रावणप्रयुक्ता आयुधविशेषा गरुद्भ्यां
पक्षाभ्यामभिहताः पराहता यस्य स तथोक्तः सन् । 'गरुत्पक्षच्छदाः पत्रम्' इत्यमरः ।
दशमुखरथं रावणस्यन्दनमाशु क्षिप्रं ध्वस्ता विनाशिता रथ्या रथवोढारोऽश्वा
यस्य तम् । 'रथ्यो वोढा रथस्य यः' इत्यमरः । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्र-
त्ययः । विगतः सूतः सारथिर्यस्य विसूतम् । 'सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः ।
शिथिलतरोऽत्यन्तविशिष्टोऽवरूथो रथगुप्तिर्यस्य तम् । 'रथगुप्तिर्वरूथो ना' इत्यमरः ।
शीर्णे विच्छिन्ने चक्रे रथाङ्गे यस्य तम् । तथोक्तं चक्रे कृतवान् । सीताविमोचनाभि-
निवेशतया यावच्छक्ति वीभत्सं चकारेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः किं तत्राह—

राक्षसासिक्षतः क्षिप्रं पपात पततां वरः ।

मैथिलीपक्षपातेन पक्षपातमवाप्य सः ॥ ३२ ॥

राक्षसेति । स पततां वरोऽण्डजमण्डलेश्वरो जटायुर्मैथिल्यां पक्षपातेनासक्तिवि-
शेषण हेतुना । राक्षसासिक्षतो रावणचन्द्रहासविदलितः सन् । पक्षपातं गरुद्भङ्ग-
माप्य क्षिप्रं पपात । पक्षपाततत्पराणां पक्षपातप्राप्तिर्युक्तैवेति भावः । असिनिर्भिन्न-
पक्षो भुवि न्यपतदित्यर्थः । 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती ।
तथा रामायणम्—'स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा । निपपात हतो गृध्रो
धरण्यामल्पजीवितः ॥' इति ॥

तत्क्षणमन्यरथाधिरूढेन रावणेन भूयोऽपि नीयमाना जानकी
शृङ्गसंगतप्लवंगपञ्चके पञ्चचूड इव क्षमाधरकुमारे कस्मिंश्चित्सुग्री-
वसात्कृतदशग्रीवप्रतापानलसदृशं वालिविनाशपिशुनं महोल्कापातप्र-
तिमं रामसाहाय्यप्रोत्साहनाय पुत्रमभिपतत्पतङ्गविम्बशङ्कावहं कनक-
पिशङ्गकौशेयमयोत्तरीयान्तरितमाभरणजालमपातयत् ।

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे । जटायुनिपातानन्तरक्षण इत्यर्थः । अ-
न्यरथाधिरूढेन रथान्तराधिष्ठितेन । पूर्वस्थस्य जटायुषा विध्वस्तत्वादिति भावः ।
रावणेन भूयः पुनरपि नीयमानापक्षियमाणा जानकी शृङ्गसंगतं शिखरोपविष्टं
प्लवंगानां सुग्रीवादिकपीनां पञ्चकं यस्य तस्मिंस्तथोक्ते । ‘कपिप्लवंगप्लवंगशाखामृगव-
लीमुखाः’ इत्यमरः । अत एव पञ्च चूडाः शिखा यस्य तस्मिन् । ‘शिखा चूडा केश-
पाशः’ इत्यमरः । क्षमाधरकुमारे राजकुमार इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । राजकुमारस्य पञ्च-
चूडत्वासंभवाद्युपनयकालीनत्वविवक्षा, तदोपमैवेति विवेकः । कस्मिंश्चित्समाधरे पर्वते ।
ऋष्यमूक इत्यर्थः । सुग्रीवसात्कृतो ब्रह्मणा सुग्रीवाधीनः कृतः । ‘देये त्रा च’ इत्यत्र चकारा-
त्सातिप्रत्ययः । तथाभूतो यो दशग्रीवप्रतापानलो रावणप्रतापान्निस्तत्सदृशं तत्तुल्यम् ।
अत्र रावणप्रतापानलस्य सुग्रीवसात्कृतत्वेन स्वतःसिद्धत्वसंदेहादुपमोत्प्रेक्षयोः संदेहः
संकरः । वालिविनाशस्य पिशुनः सूचको यो महोल्कापातस्तत्प्रतिमं तत्सदृशमित्यादि
पूर्ववत्संदेहात्संकरः । उत्तरत्र एतत्प्रत्यक्षीकरणतत्परसुग्रीवप्रत्यायितेन श्रीरामेण तथा
करिष्यमाणत्वादिति भावः । ‘कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनः’ इत्यमरः । रामस्य य-
त्साहाय्यकं सहायकर्म । ‘योपधादुरुपोत्तमाद्गुञ्’ । तत्र प्रोत्साहनाय प्रेरणार्थं पुत्रं सु-
ग्रीवं प्रत्यभिपततोऽभ्यागच्छतः पतङ्गस्य यद्विम्बं मण्डलम् । ‘पतङ्गौ पक्षिसूयौ च’ इ-
त्यमरः । तच्छृङ्गावहं तत्संदेहजनकं तद्भ्रान्तिजनकं वा । अतस्तावेचालंकारौ । तथा
पतङ्गविम्बस्य पतनासंभवात् । अभूतोपमोत्प्रेक्षा वा । मतभेदादित्युक्तं तदेतदुज्जीवित-
मुक्तालंकारद्वयमिति संकरः । कनकेन कनकवद्वा पिशङ्गं कपिशं यत्कौशेयम् । ‘कौशेयं कृमि-
कोशोत्थम्’ इत्यमरः । तन्मयं तद्रूपं यदुत्तरीयं संव्यानं तेनान्तरितं निबद्धम् । ‘संव्या-
नमुत्तरीयं च’ इत्यमरः । आभरणजालं हारनूपुराद्याभरणकलापमपातयत् । रावणेन
नीयमानां यामिमे वानराः श्रीरामाय कथयेयुरिति मत्वा पातयामासेत्यर्थः ॥

तत्पतनमपि स्वतेजःपतनमिव नालक्षयलङ्कालंकारभूतामशोकव-
निकां मैथिलीमनयदैनयाभिज्ञौ दशग्रीवः ।

तदिति । तत्पतनमपि तस्याभरणजालस्य पतनमपि स्वतेजःपतनमिव निज-
प्रतापनिपातमिव नालक्षयन्न पर्ययन् । ‘न कलयन्’ इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । कामान्ध-

१. ‘ऋष्यमूकश्च’ इति पाठः. २. ‘पञ्चचूडाधर इव’ इति पाठः. ३. ‘क्षमाधरे’ इति
पाठः. ४. ‘कपिश’ इति पाठः. ५. ‘भारम्’ इति पाठः. ६. ‘न पश्यन्’ इति पाठः.
७. ‘अनयज्ञ’ इति पाठः.

त्वादिति भावः । नचर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति संमासः । नयामिज्ञो नीतिनिपुणः । 'प्रवीणे निपुणामिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः' इत्यमरः । स न भवतीत्यनयामिज्ञः । दुर्विनीत इत्यर्थः । 'अनयज्ञः' इति पाठे नयं जानातीति नयज्ञः । स न भवतीत्यनयज्ञः । अत्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । न तु 'इगुपध-' इत्यादिना कप्रत्ययः । अत एवाह भगवान्कात्यायनः—'अकारादनुपसर्गात्कर्मोपपदो भवति' इति 'प्रतिषेधे च' इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञशब्दमुदाहृत्याप्यर्थस्य समर्थनात्ततो नञ्समासः । अनयज्ञः । नीतिशास्त्राचारश्च इत्यर्थः । दशग्रीवो रावणो मैथिलीं सीतां लङ्काया अलङ्कारभूतां लङ्कालङ्कारभूतामलङ्कारोपमिताम् । तत्प्रायामित्यर्थः । 'भूतं क्षमादौ पि-
शाच्चादौ न्याग्ये सत्योपमानयोः' इति विश्वः । अशोकवनिकां निजविहारोचितोद्यान-
वनिकामनयत् । तत्र निक्षिप्तवानित्यर्थः । दुहादित्वान्नयतेद्विकर्मकत्वम् । अत्र रामा-
यणम्—'द्वियमाणा तु वैदेही कंचिन्नाथमपश्यती । ददर्श गिरिशृङ्गस्थान्पञ्च वानरयूथ-
पान् ॥ तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् । उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि
च ॥ मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति भामिनी । वल्लमुत्सृज्य तन्मध्ये विनिक्षिप्तं सुभूष-
णम् । संभ्रान्तस्तु दशग्रीवस्तत्कर्म च न बुद्धवान् ॥' इत्यादि ॥

अशोकवनिका लेभे राक्षसीपरिवेष्टिताम् ।

सीतां मारुतिवालाग्निस्तम्भनार्हामिवौषधिम् ॥ ३३ ॥

अशोकेति । अशोकवनिका कर्त्री राक्षसीभिर्निगूढनसंगोपनार्थं रावणनियुक्तराक्ष-
सस्त्रीभिः परिवेष्टितां परिवृतां सीताम् । मारुतस्यापत्यं पुमान्मारुतिर्हन्मान् । 'अत
इञ्' इतीञ् । तस्य बाले लाङ्गूले योऽग्निः सुन्दरकाण्डे वक्ष्यमाणरूपस्तस्य स्तम्भने
निरोधनेऽर्हं योग्याम् । शक्तमित्यर्थः । औषधिं लताविशेषमिव । लेभे प्रापेवेत्युत्प्रेक्षा ।
सीतान्वेषणसमये लङ्कां प्रविष्टो हनूमान्सीतामालोक्य निजागमनज्ञापनार्थमशोकव-
निकां भङ्क्त्वा पितृनियुक्तेनेन्द्रजिता निवध्यानीतो बाले वल्लैः संवेष्टयामिना प्रज्वा-
लितो वैदेहीनिवासतयैकामशोकवनिकामन्तरेण कृत्वा लङ्कां ददाहेति सुन्दरकाण्डे
वक्ष्यति ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसामधिपतेर्वाग्वागुरावेष्टिते

कृत्वा हाटकताटेक्यहरिणे शार्दूलविक्रीडितम् ।

आगच्छन्ननुजेन तत्र गदितामाकर्ण्य वार्तां ततः

सीतासंगमलालसस्तदुदजं रामः प्रतस्थे द्रुतम् ॥ ३४ ॥

काकुत्स्थ इति । काकुत्स्थो रघुनायकोऽपि रक्षसामधिपते रावणस्य वाक्प्रेरणव-
चनं सैव वागुरा मृगबन्धिनी । रज्जुनिर्मितजालविशेष इति यावत् । तथा आ-
वेष्टिते आवृते । नियमित इत्यर्थः । 'वागुरा मृगबन्धिनी' इत्यमरः । हाटकस्य वि-

कारो हाटकमयो यस्ताडकेयो मारीचस्तस्मिन्नेव हरिणे मृगे । शार्दूलविक्रीडितं शार्दूलो व्याघ्रः । 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमरः । तस्य विक्रीडितवद्विक्रीडितं कृत्वा । शार्दूलवत्तं निहलेत्यर्थः । अथानन्तरमागच्छन् । तत्रागमनसमयेऽनुजेन लक्ष्मणेन गदितामुक्तां वार्ताम् । दीनाकन्दश्रवणविपण्णसीतानिष्ठुरवचनप्रेरितोऽहमागतोऽस्मीत्येवंरूपवृत्तान्तमित्यर्थः । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । आकर्ण्य श्रुत्वा ततस्तदनन्तरं सीतायाः संगमे समागमे लालसोऽत्यन्ताभिलाषः सन् । विजने वने तद्विपत्तेरवश्यंभावित्वादिति भावः । तदुदजं तस्याः सीताया उदजं पर्णशालां प्रति । तद् इति वा च्छेदः । रामो द्रुतं शीघ्रं प्रतस्थे चचाल । अत्र भिन्नवाक्यस्थलात्काकुत्स्थ-रामशब्दयोर्न पौनरुक्त्यम् । यद्वा काकुत्स्थः ककुत्स्थवंशोद्भव इति विशेषणत्वेन वा योजना । अत्र वाक्ताडकेययोर्वागुराहरिणरूपणेन काकुत्स्थे मृगयुत्वप्रतीतेरेकदेशवर्तिरूपकम् । तच्च शार्दूलविक्रीडितमित्यत्र तत्सदृशं विक्रीडितमिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्रस्तुसंबन्धरूपनिदर्शनया सापेक्षितत्वात्संकीर्यते । शार्दूलविक्रीडितमित्रत्यास्यापि वृत्तस्य शार्दूलविक्रीडितत्वात्कवेष्वानुर्यमनुसंधेयम् । 'सूर्याश्वैर्मसजास्तथा सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ॥

अयं कथं स्यादिति वाष्पगर्भ-

मालोक्यमानो वनदेवताभिः ।

विलोकयन्केवलपर्णशालां

विनष्टचेता विललाप रामः ॥ ३५ ॥

अयमिति । अयं श्रीरामः कथं कथंभूतः स्याद्भवेत् । प्रियतमारहितपर्णशालां दृष्टेति शेषः । इति मत्वेत्यर्थः । वाष्पाण्यधूणि गर्भे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा वनदेवताभिरालोक्यमानो हृदयमानः सन् । तासामपि शोचनीय इति भावः । रामः केवलं सीताराहित्येन शून्यां पर्णशालामुदजं विलोकयन् । अतएव विनष्टचेता भ-
शोत्साहः सन् । विललाप परिदेवयामास । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । 'म-
हात्मगुरुदेवानामधुपातः क्षितौ यदि । देशभ्रंशो महद्दुःखं मरणं च भवेद्भुवम् ॥' इति क्षितौ देवताधुपातनिषेधदर्शनाच्छ्रीरामस्य क्षिप्तमेव महद्दुःखप्राप्तिसूचनार्थं वाष्पगर्भ-
मित्युक्तम् । वृत्तमुपजातिः ॥

विलापप्रकारमेवाह पञ्चभिः—

हा कष्टमत्र नहि सा किमिदं प्रवृत्त-

मालोकयामि चटुलामिह पादमुद्राम् ।

मां वीक्ष्य नूनमगृहीतमृगं मुहूर्त-

मन्तर्हिता तरुषु रोषवतीव सीता ॥ ३६ ॥

हा कष्टमिति । हेति खेदे । कष्टं कृच्छ्रम् । प्राप्तमिति शेषः । कुतः । अत्रास्यां पर्णशालायां सा सीता नहि नास्ति खलु । 'अस्तिर्भवतिपरोऽप्रयुज्यमानोऽन्यस्ति' इति भाष्यकारवचनाद्भवतीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । इदमेतत्सीताभावरूपं कार्यं किं प्रवृत्तम् । केन कारणेन संजातमित्यर्थः । तथेहास्मिन्प्रदेशे चटुलां पादमुद्राम् । विकलितान्पादविन्यासानित्यर्थः । आलोकयामि पश्यामि । किमेतदित्यर्थः । इत्येवमुक्त्वा स्वयं कथंचिदन्यथोत्प्रेक्षते—मामिति । अगृहीतमृगमनाहतहिरण्मयहरिणं मां वीक्ष्य सीता रोषवती कुपितेव । वस्तुतस्तु न तथा । परमप्रेमास्पदे मयि रोषाभावादिति भावः । तरुषु वृक्षेषु मुहूर्तं क्षणमात्रं घटिकाद्वितयं वा । 'मुहूर्तमल्पकाले स्याद्वटिकाद्वितयेऽपि च' इति विश्वः । अन्तर्हितान्तर्धानं गता । नूनमित्युत्प्रेक्षा । लोके हि कान्ताः कान्ते स्वाभिमतार्था संग्रहीतरि सति रोषविडम्बनया कुत्रचिन्निगूढतया कंचित्कालं रमयन्ति तद्वदित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एवं सामान्याकारेण विलप्य संप्रति सीतामामन्त्र्य विलपति—

त्वदभिलषितपूर्त्या वञ्चितः पञ्चवट्या-

मचरमचरमोऽहं मोहभाजां प्रजानाम् ।

तदिह सरलबुद्धे नैष रोषस्य कालः

सुमुखि मम मुखं किं सोढसीतावियोगम् ॥ ३७ ॥

त्वदिति । हे सरलबुद्धे ऋजुबुद्धे सुमुखि सुन्दरानने जानक्रीति संवोधनद्वयेनैवं विप्रलम्भस्त्वया कर्तुं नोचितमिति सूच्यते । त्वदभिलषितपूर्त्या तवाभिलषितमरण्येऽपि सहसंचाररूपो मनोरथः । चित्रमृगाहरणरूपो मनोरथो वा । तस्य पूर्त्या पूरणेन हेतुना वञ्चितो विप्रलब्धः प्रतारितः । व्यामोहित इति यावत् । अहं मोहभाजाम् । त्रैणानामित्यर्थः । प्रजानां जनानाम् । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' इत्यमरः । चरमोऽन्तिमो न भवतीत्यचरम आद्यः । अग्रेसरः सन्नित्यर्थः । पञ्चवट्यामचरं संचरितवानस्मि । एतावत्पर्यन्तं तत्साहचर्यात्त्वन्मनोरथपरिपूरणतत्परतया व्यवहृतवानस्मीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादिह महारण्ये रोषस्यैष कालो न । रोषं कर्तुमयं समयो न भवतीत्यर्थः । सत्यपि रोषहेतावीदृग्वनवाससंकटे मनः समाधायाजुकूल्येनैव वार्ति-तव्यत्वादिति भावः । अस्तु वायं रोषकालः । मम विरहासहिष्णुत्वाद्वा त्वयैवं कर्तुमयुक्तमित्याह—हे सुमुखि, मम मुखं च यत्त्वत्सहवासेनैव सोढासमिति भावः । सोढः क्षान्तः सीतायास्तव वियोगो विरहो येन तत्तथोक्तं किं सीताविरहसहिष्णु-

भवति किम् । न भवत्येवेत्यर्थः । अतः सर्वथा रोषं परित्यज्य सन्निधेयमिति भावः ।
अत्र सीतेत्यन्यापदेशग्रहणमखण्डितप्रेमास्पदलद्योतनार्थम् । मालिनीवृत्तम् ॥

तथाप्यपूर्वमृगाहरणे यदि तवाभिलाषस्तदानेन तुच्छेन मायामृगेण किम् । इतोऽप्य-
त्यन्तं श्लाघ्यमानेष्वामीत्याह—

यद्यस्ति कौतुकमपूर्वमृगे मृगाक्षि

चान्द्रं हरामि हरिणं मम सन्निधेहि ।

यावन्न मुञ्चसि मया हृतमेणमेनं

तावदधातु तव वक्त्रतुलां मृङ्गाकः ॥ ३८ ॥

यदिति । हे मृगाक्षि कुरङ्गनयने जानकि, अपूर्वमृगेऽसाधारणमृगे कौतुकं कुतू-
हलम् । अभिलाष इति यावत् । 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः । अस्ति
यदि वर्तते चेत् । तवेति शेषः । तर्हि चन्द्रस्यायं चान्द्रः । चन्द्रनिष्ठ इत्यर्थः । 'तस्ये-
दम्' इत्यण् । तं हरिणं हराम्यानयामि । यद्वा हरिष्यामीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्त-
मानप्रत्ययः । अतो मम सन्निधेहि सन्निहिता भव । मत्समीपं प्रत्यागच्छेत्यर्थः । अतो
मया हृतमानीतमेनं चान्द्रमेणं हरिणं यावद्यावत्पर्यन्तं न मुञ्चसि न त्यजसि । कौ-
तुकादिति भावः । तावन्मृगोऽङ्गुष्ठिर्द्वयस्य मृगाङ्गुष्ठेन्द्रस्तव वक्त्रेण निष्कलङ्केन
त्वदीयवदनेन तुलां सादृश्यं दधातु धारयतु । संभावनायां लोट् । तदनन्तरमिदानीं
वा वक्त्रसादृश्यधारणकथैव नास्तीत्यर्थः । अत्र तुलां दधात्विति संभावितार्थोपमा-
नया चोपमानादुपमेयस्याधिक्यप्रतिपादनरूपो व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकार-
ध्वनिः । लोकोत्तरलावण्यसंपन्नभवन्मुखावलोकनाभावे मम कथं निर्वाह इति फ-
लितार्थः । वक्त्रतुलामित्यत्र तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामित्यत्रासादृश्यापर्यायस्यैव तुला-
शब्दस्य प्रतिषेधादत्र सादृश्यवाचित्वात्तद्योगेऽपि तृतीयासमासः । वसन्ततिलका-
वृत्तम् ॥

इत्थं विलापेऽप्यसन्निहितायास्तस्या मृतिं निश्चिनोति—

सप्राणा चेज्जनकतनया किं न तिष्ठेत मह्यं

हिंस्रैः सत्त्वैर्न खलु निहता रक्तसिक्ता न पृथ्वीः ।

गोदावर्या पुलिनविहृतिं रामशून्या न कुर्या-

द्युक्तं नक्तं चरकवलनात्संस्थिता सर्वथा सा ॥ ३९ ॥

सप्राणेति । जनकस्य तनया जानकी । विशिष्टपितृजन्यत्वात्परमसाध्वीत्यर्थः ।
सप्राणा चेत्सजीविता यदि । मह्यम् । अत्यन्तविरहासहिष्णव इति भावः । न तिष्ठेत किमा-
त्मानं प्रकाशयन्ती न वर्तते किम् । वर्ततेवेत्यर्थः । अतो न प्राणसहितेति । तिष्ठते-

लिङि 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । तर्हि व्याघ्रादिभिर्भक्षिता किम् । नै-
त्याह—हिंस्रैः सवैर्व्याघ्रादिघातुकजन्तुभिः । 'शरारुघातुको हिंस्रः' इत्यमरः । न निहता
खलु न हिंसिता खलु । कुतः । पृथ्वीर्भू रक्तसिक्ता रुधिरक्लिन्ना न । भवतीत्यर्थः ।
तथा चेद्रक्तसिक्ता भवेदेवेति शेषः । तर्हि गोदावरीतीरे विहर्तुं गतवती किम् । तथाभू-
तापि न भवतीत्याह—गोदावर्याम् । लक्षणया गोदावरीतीर इत्यर्थः । 'गोदावर्याः' इति
षष्ठ्यन्तपाठे तस्याः पुलिनेषु सैकतेषु विहर्ति विहारम् । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं
सिकतामयम्' इत्यमरः । रामेण प्रियतमेन मया शून्या विरहिता सती न कुर्यान्न विद-
ध्यात् । युक्तम् । प्रियतमविरहितविहारस्य पतिव्रतानामधर्मत्वादिति भावः । किंतु
सा जानकी सर्वथा सर्वप्रकारेण । 'प्रकारवचने थाल्' । नक्तंचरकवलनाद्राक्षसकर्तृक-
भक्षणाद्धेतोः संस्थिता नष्टा । युक्तम् । एतद्विचारणं संगतमित्यर्थः । 'संस्था स्थितौ व्य-
वस्थायां नाशे' इति विश्वः । अत्रैवं बहुधा संदिग्ध निश्चयपर्यवसानकथनान्निश्चयान्तः-
संदेहालंकारः । मन्दाक्रान्ता ॥

लोकान्तरप्रणयिनं श्वशुरं प्रणन्तु-

माज्ञप्तकालमतिलङ्घ्य यदि प्रयासि ।

विज्ञाप्य मामपि समाह्वय साध्वि तस्मै

सौमित्रिरेव भरते निदधातु राज्यम् ॥ ४० ॥

लोकान्तरेति । हे जानकि, लोकान्तरप्रणयिनं स्वर्गस्थं श्वशुरं पत्युः पितरं दशरथं
प्रणन्तुं नमस्कर्तुम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । आज्ञप्तश्चतुर्दशवत्स-
रात्मकतया नियुक्तो यः कालस्तमतिलङ्घ्योल्लङ्घ्य । तावन्तं कालमयापयित्वैवेत्यर्थः । तदानीं
साप्रैव वर्षस्यावशिष्टत्वादिति भावः । 'अविलङ्घ्य' इति पाठे स्पष्टार्थः । प्रयासि यदि
गच्छसि चेत् । यद्यपि परमपतिव्रतायास्तव मां पतिमुत्सृज्य पुरस्ताद्गमनमनुचितम्,
तथापि श्वशुरप्रणामौत्सुक्येन गच्छसि चेदित्यर्थः । तर्हि हे साध्वि पतिव्रते । अतो मद्विरहं
न सहिष्यसीति भावः । 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । तस्मै श्वशुराय विज्ञाप्य
प्रियवियुक्ताहं स्थातुं न शक्नोमीति निवेद्य । मामपि समाह्वयाकारय । प्रवेशयेत्यर्थः ।
'हूतिराकारणाह्वानम्' इत्यमरः । तद्विनाशत्वादात्मनोऽपि विनाशो निश्चित इति भावः ।
तर्हि राज्यस्य का गतिरित्याह—सौमित्रिर्लक्ष्मण एव भरते राज्यं निदधातु निक्षि-
पतु । स्वर्लोकयात्रातत्परेण श्रीरामेणाहं कर्तव्यतायां नियुक्त इति भरतं मदाज्ञा-
परिपालनतत्परं साम्राज्येऽभिषेक्ष्यतीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

कवेर्वाक्यम्—

इत्थं विलप्य दयितां विपिने विचिन्व-

न्रामो न तत्र धृतिमान्न च लक्ष्मणोऽपि ।

तादृग्विधामपि कथां कथयन्स्ववाचां

वल्मीकजन्ममुनिरेव कठोरचेताः ॥ ४१ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवनं कृत्वा रामस्तत्र तस्मिन्वि-
पिनेऽरण्ये दयितां प्रेयसीं सीतां विचिन्वन्मृगयन्धृतिमान्धैर्यवान्नाभूत् । किंतु सीता-
विरहवेदनया विषण्णहृदयोऽभूदित्यर्थः । तथा लक्ष्मणश्च धृतिमान्हि । नाभूदेवेत्यर्थः ।
तदुःखस्यैतदुःखत्वादिति भावः । किंतु तादृशो विधः प्रकारो यस्यास्ताम् । इत्थमिति
वक्तुं श्रोतुं वाशक्तामित्यर्थः । तथाभूतामपि कथां श्रीरामविलापप्रकारवाक्यप्र-
बन्धं स्ववाचा निजकण्ठोक्त्या कथयन्पुनःपुनर्वर्णयन्कठोरचेताः कठिनहृदयः । नि-
र्दय इति यावत् । वल्मीकाजन्म यस्य स तथोक्तः । स चासौ मुनिश्च स एव वाल्मी-
किरेव धृतिमानभूत् । सकललोकानन्दकरसमस्तसद्गुणाभिरामस्य तत्रभवतः श्रीरा-
मस्य तादृग्विपादवैक्लव्याभिव्यञ्जकविलापकथाकथनानिर्विण्णचित्ततया स एवातिधैर्य-
संपन्नोऽभूदित्यर्थः । पेलवचित्तानामस्माकं कथं धृतिमत्त्वमिति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

तैतः प्रारभमाणप्रयाणान्प्राणानवष्टभ्य जटायुस्तैत इतः क्रियमाण-
सीतान्वेषणं सलक्ष्मणं राममालक्षयन्नवोचत ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रारभमाणमुपक्रम्यमाणं प्रयाणं परलोकयात्रा चै-
स्तान् । उत्क्रमणशीलानित्यर्थः । प्राणाञ्जटायुरवष्टभ्य संस्तभ्य । निरुध्येत्यर्थः । श्रीरा-
माय वार्ताकथनार्थमिति भावः । तत इतः प्रदेशेषु क्रियमाणसीतान्वेषणम् । सीता-
मन्विष्यन्तमित्यर्थः । सलक्ष्मणं सौमित्रिसहितं राममालक्षयन्पश्यन्नेवमवोचतोक्तवान् ।
ब्रूवन्चेर्वा लुङि 'वच उम्' इत्युमांगमे गुणः ॥

किमित्यवोचतेत्यत आह—

आयुष्मन्, मां खड्गविक्षतपक्षतिं क्षितितले निक्षिप्य क्षिप्रमपजहार
मैथिलीं रावण इति ॥

आयुष्मन्निति । हे आयुष्मन् । प्रशंसायां मनुप् । सकललोकहिताचरणतत्परं-
तया सफलजीवनेत्यर्थः । खड्गविक्षतपक्षतिं चन्द्रहासविदलितपक्षमूलम् । 'स्त्री प-
क्षतिः पक्षमूलम्' इत्यमरः । मां क्षितितले निक्षिप्य । परिश्रान्तं मां पक्षविच्छेदपूर्वकं
भूमौ पातयित्वेत्यर्थः । रावणः क्षिप्रं द्रुतं मैथिलीं जानकीमपजहारापहतवान् । इत्य-
वोचतेति पूर्वेण संबन्धः । तथा च रामायणम्—'परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन
रावणः । सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ॥' इति ॥

१. 'दशाम्' इति पाठः. २. 'तत्र' इति पाठः. ३. 'तत इतः' इति क्वचिन्नास्ति.
४. 'क्षिप्रतरम्' इति पाठः.

ततः किं जातं तत्राह—

स्वयमपि शरभङ्गस्वीकृतां भङ्गहीनां

सपदि गतिमवाप्तः संहतायुर्जटायुः ।

नयनसलिलमिश्रं रामहस्तेन दत्तं

दशरथदुरवापं प्राप नैवापमम्भः ॥ ४२ ॥

स्वयमिति । जटायुः सपदि सद्य एव । श्रीरामस्य सीतापहरणवार्ताकथनसमय एवेत्यर्थः । संहतायुस्त्यक्तजीवितः सन् । स्वयमपि शरभङ्गेण मुनिना स्वीकृतां प्राप्तां भङ्गहीनामक्षताम् । शाश्वतीमित्यर्थः । गतिं वैकुण्ठं स्थानमवाप्तः प्राप्तः सन् । निजभाग्योदयेन परब्रह्मरूपस्य श्रीरामस्य दिव्यमङ्गलविग्रहसाक्षात्काराच्छरभङ्गवन्मुक्तः सन्नित्यर्थः । नयनसलिलमिश्रं वाष्पोदकमिश्रितम् । पितृसखित्वेन तस्य पितृवद्रोदनार्हत्वादिति भावः । रामहस्तेन दत्तं दशरथस्य दुरवापं दुर्लभम् । असान्निध्यादिति भावः । नैवापं पितृतर्पणसंबन्धि । 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः । अम्भः प्राप । पितृनिर्दिशेषं तस्यौर्ध्वदैहिकं रामश्चकारेत्यर्थः । उक्तं च रामायणे— 'ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ । उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥' इति । ननु तिरश्चां कर्मानधिकारादग्निसंस्कारानर्हत्वाच्चोत्तमलोकाभावेन कथमस्य मुक्तियुक्तत्वमिति चेन्न । 'मया त्वं समनुज्ञातः शाश्वतीं मुक्तिमाप्नुहि' इति श्रीरामायणोक्तत्वादस्यैवास्य मुक्तिः । तदुक्तं नृसिंहपुराणे—'मत्कृते मरणं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मान्मम प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि ॥' इति । 'सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिकपथः' इति मुक्तमध्यपरिगणनाजटायुषो मुक्तिप्राप्तिः सिद्धेत्यवगम्यत इत्युपरम्यते । मालिनीवृत्तम् ॥

अथ दक्षिणारण्यानीं प्रति प्रस्थिते काकुत्स्थे राक्षसी काचिदयोमुखीनाम सौमित्रिमभिभूय तदीयेन शस्त्रेण शूर्पणखासिद्धिमभजत ॥

अथेति । अथ जटायुमुत्तयनन्तरम् । काकुत्स्थे श्रीरामे । महदरण्यमरण्यानी । 'महदरण्यमरण्यानी' इत्यमरः । 'इन्द्रवरुण—' इत्यादिना ङीप् । आनुगागमश्च । दक्षिणा दक्षिणदिगवस्थिता सा च सारण्यानी च । तां प्रति प्रस्थिते चलिते सति । जटायुषा तदिगवस्थितेन रावणेन सीतापहरणस्योक्तत्वादिति भावः । अयोमुखीनामयोमुखीतिनाम्ना प्रसिद्धा काचिद्राक्षसी सौमित्रि लक्ष्मणमभिभूय 'एहि रंस्यावहे' इत्युक्त्वा 'समालम्बितलक्ष्मणाम्' इत्याद्युक्तप्रकारेणाक्षिप्य तदीयेन सौमित्रिसंबन्धिना शस्त्रेण खड्गेन शूर्पणखाया रावणभगिन्या या सिद्धिर्मुखमङ्गलरूपनिष्पत्तिस्तत्सदृशी सिद्धिमिति निदर्शना । अलभत प्राप । शूर्पणखेव लक्ष्मणखड्गनिकृत्तकर्णनासिका वधूवेत्यर्थः ।

उपलक्षणमेतत् । विकृतस्तना च वभूव । तथा चोक्तं श्रीरामायणे—‘एवमुक्तस्तु
कुपितः खड्गमुद्यम्य लक्ष्मणः । कर्णनासे स्तनौ तस्या विचकर्तारिसूदनः ॥’ इति ॥

ततः क्रौञ्चारण्यसरण्या प्रयातावेतौ महर्षेः स्थूलशिरसः शापात्को-
णपतां प्रपन्नः पन्नगपतिभोगभीषणाभ्यां भुजाभ्यां बबन्ध यथार्थनामा
कवन्धः ॥

तत इति । ततोऽयोमुखीकर्णनासिकास्तनच्छेदानन्तरम् । क्रौञ्चारण्यस्य सरण्या
मार्गेण । ‘अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः । सरणिः’ इत्यमरः । अत्र तृती-
योपपत्तिर्व्याख्याता । प्रयातौ प्रस्थितावेतौ रामलक्ष्मणौ कर्म । स्थूलशिरसस्त-
न्नाम्नो महर्षेर्ऋषिप्रेष्ठस्य शापात्कोणपतां राक्षसत्वं प्रपन्नः प्राप्तो यथार्थनामान्वर्थाभि-
धानः कवन्धो राक्षसः पन्नगपतेः कुण्डलीश्वरस्य भोगः कायस्तद्वद्भीषणाभ्यां भयंकरा-
भ्यां भुजाभ्यां बबन्ध । रुरोधेत्यर्थः । वस्तुतस्तु श्रीरामस्य साक्षाद्विष्णोः शेषाङ्क-
शायित्वाद्भ्रमणस्य शेषावतारत्वाच्च तयोर्नायं बन्धो न दुःखहेतुश्चेति ज्ञापयितुं पन्नग-
पतिभोगभीषणाभ्यामिति भुजविशेषणमुक्तमित्यनुसंधेयम् । कवन्ध इत्यत्र विरुद्धल-
क्षणया कस्य शिरसो बन्धोऽस्यास्तीति कवन्ध इति विग्रहः । अपमूर्धकलेवर
इत्यर्थः । ‘कवन्धं सलिले प्रोक्तमपमूर्धकलेवरम्,’ ‘कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्ध-
कलेवरम्’ इति विश्वामरौ । प्रकृतेऽपीन्द्रवज्राभिघाताद्वक्षोविभुमशिरस्कतया कव-
न्धत्वाद्यथार्थनामत्वमस्येति भावः । तथा च रामायणे लक्ष्मणं प्रति कवन्धवाक्यम्—
‘पुरा मम महाबाहो महाबलपराक्रम । रूपमासीन्महाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुपितो मया । विचिन्वन्विधिवं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः ॥
तेनाहमुक्तः प्रेष्यैवं घोरशापाभिधायिना । एतदेव नृशंसं ते रूपमस्त्वतिगर्हितम् ॥
इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तमेव रणाजिरे ॥’ इति ॥

तदनन्तरमनश्रुपात्रेषु राक्षसीनेत्रेषु सैदोत्पादिततरवारिभ्यां रामल-
क्ष्मणयोस्तरवारिभ्यां कवन्धबाहुयुगलं कदलीलावमलूयत ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं निरोधानन्तरम् । अनश्रुपात्रेष्ववाष्पयोग्येषु ।
निजभर्तृमहिम्ना कदापि शोकाद्युपहृत्यभावादनाघ्राताश्रुगन्धेष्वित्यर्थः । ‘योग्यभाज-
नयोः पात्रम्’ इत्यमरः । राक्षसीनेत्रेषु राक्षसाङ्गनानयनेषु । सदा सर्वदोत्पादितत-
राण्यतिशयेनोत्पादितानि । ‘द्विवचनविभज्य—’ इत्यादिना तरप्प्रत्ययः । तानि वारीणि
वाष्पोदकानि याभ्यां तौ ताभ्याम् । राक्षसखण्डनेन शोकोत्पादकत्वान्तिरन्तरराक्षसी-
नेत्रजलोत्पादकाभ्यामित्यर्थः । रामलक्ष्मणयोस्तरवारिभ्यां खड्गाभ्याम् । ‘तरवारिर्म-

१. ‘तदनु’ इति पाठः. २. ‘सदोत्पादितवारिभ्यां तरवारिभ्यां रामलक्ष्मणयोः’
इति पाठः. ३. ‘लावमिव’ इति पाठः.

ण्डलाग्रः खड्गकौक्षेयकौ समौ' इत्यमरः । कवन्धबाहुयुगलं कदलीमिव लला कदलीला-
वमल्लयताच्छिद्यत । कदलीकाण्डमिवानायासेनाखण्ड्यतेत्यर्थः । 'कदलीलाववत्' इत्यप-
पाठः । 'उपमाने कर्मणि च' इति णमुत्प्रत्ययः । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति
ल्ल इणनुप्रयोगः (?) । निर्वन्धकुपितौ श्रीरामलक्ष्मणौ निजासिभ्यां कवन्धस्य दक्षिण-
सव्यबाहू चिच्छिदतुरित्यर्थः । अत्र करणयोरपि तरवार्योः कर्तृत्वव्यपदेशस्तयोर-
खण्डितत्वद्योतनार्थम् । तथा च रामायणम्—'दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना ततः ।
चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥' इति ॥

तदनु दनुकवन्धेनादरादर्थितौ तौ

गिरितटभुवि देहं देहतुस्तस्य भीमम् ।

अकथयदथ शापापायतुष्टः स रामं

तपनतनयमैत्र्या मैथिलीं प्राप्नुहीति ॥ ४३ ॥

तदन्विति । तदनु बाहुच्छेदानन्तरं दनुवंशोद्भवत्वादनुः स चासौ कवन्धश्चेति वि-
शेषणसमासः । यद्वा दनुरित्यस्य पूर्वनाम । तथा श्रीरामायणेऽरण्यकाण्डे—'एवमुक्तस्तु
रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम्' इति । 'दनोः सकाशात्तत्वेन प्रभावं ते महात्मनः' इति शबरीं
प्रति वाक्यं च । तथा 'दनुर्नाम त्रियः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः' इति किष्किन्धाकाण्डे
चोक्तत्वात्तथा च । दनुनामा चासौ कवन्धश्च दनुकवन्ध इति शाकपार्थिवादिलान्मध्य-
मपदलोपसमासः । शाकपार्थिवादिराकृतिगणः । तेन दनुकवन्धेनादराद्रीरवाद-
र्थितौ । 'मित्रं चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना' इति याचितौ तौ रामल-
क्ष्मणौ गिरितटभुवि गिरिप्रदरसीम्नि । 'गिरिप्रदरमासाद्य पावकं विससर्जतुः' इति रा-
मायणात् । भीमं भयंकरं तस्य कवन्धस्य देहं कलेवरं देहतुर्भस्मीचक्रतुः । 'दह भस्मी-
करणे' इति धातोर्लिट् । 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्येलाभ्यासलोपो । अथ
दहनानन्तरम् । शापापायेन मुनिप्रयुक्तशापान्तेन तुष्टस्तोषं गतः सन् । कवन्धो रामं प्र-
त्यकथयदवोचत् । किमिति । तपनतनयमैत्र्या सुग्रीवस्नेहेन मैथिलीं सीतां प्राप्नुहि
लभस्वेति । उक्तं च श्रीरामायणे—'श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः'
इत्यारभ्य 'स ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्गणे' इत्यन्तेन । मैत्र्येत्यत्र ब्रा-
ह्मणादिलात् 'गुणवचन-' इत्यादिना व्यञ्जप्रत्ययः । 'पितृरादिभ्यश्च' इति ङीप् ।
'स च मातरि षिच्' इति षित्वादेव सिद्धे मातामहशब्दस्य गौरादिपाठेनानित्यत्व-
ज्ञापनाद्वैकल्पिकः । अतएवाह वामनः—'व्यञ्जित्करणादीकारो बहुलम्' इति । 'स्त्री-
नपुंसकयोर्भावक्रिययोः व्यञ्जचिच्च पुञ् । औचित्यमौचिती मैत्र्यं मैत्री वुञ्प्रागु-
दाहृतः ॥' इत्यमरः । मालिनीवृत्तम् ॥

तस्मिन् ऋष्यमूकमार्गमुपदिश्य स्वर्गं गते मतङ्गाश्रमवासिन्या तपस्वि-
न्या शवर्या कृतां सपर्या परिगृह्य रामस्तदनुज्ञया मनोज्ञविविधविहग-
कूजितं मृगगणविहरणमनोहरं गहनपदमवगाह्य व्याकोचकुशेशयपरि-
चयकषायैर्वनदेवतालतादोलानुकूलैः कूलायतलीलापरवशवशावल्लभमदा-
म्बुचुम्बिभिः शम्बरारातिशरधिसदृशैर्तटरुहसहकारशिखरविसरदासवा-
सारशीकरशेखरैर्विविधलतालासिकालास्योपदेशदेशिकायमानैः कायमान-
समानाभोगलतागृहकेलिलुब्धलुब्धकपुरंध्रीशिथिलधम्मिल्लमल्लिकागन्धमां-
सलैर्मल्लिकाक्षपक्षविक्षोभक्षोदीभूतपाथःपाथेयैस्तटवनपवनैरनुकम्प्यमानः
पम्पामभजत् ॥

इति श्रीमद्विदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे श्रीमदरण्यकाण्डः समाप्तः ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्कवन्धे ऋष्यमूकमार्गं सुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूकाख्यपर्वत-
वर्त्मोपदिश्य निवेद्य स्वर्गं गते सति मतङ्गस्य महर्षेराश्रमे वसति ताच्छील्येनेति मत-
ङ्गाश्रमवासिन्या । 'ताच्छील्ये णिनिः' । तपस्विन्या व्रतोपवासादितपोनिष्ठया । 'अ-
स्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । शवर्या शवरत्रिया मतङ्गशिष्यया क-
याचिद्विरक्तरमण्या कृतां विहितां सपर्यामर्त्यपाद्यादिरूपपूजाम् । 'पूजा नमस्यापचितिः
सपर्यार्चाहृणाः समाः' इत्यमरः । रामः परिगृह्य स्वीकृत्य । निरन्तरभक्तिपरतन्त्रत्वाच्छव-
र्यास्तद्विरचिताया अपि पूजाया महात्मनो भक्तवत्सलस्य श्रीरामस्य ग्राह्यत्वादिति
भावः । ततस्तदनुज्ञया तस्याः शवर्या नियोगेन मनोज्ञानि मनोहराणि विविधान्य-
नेकप्रकाराणि विहगकूजितानि शुकसारिकादिपक्षिरुतानि यस्मिंस्तत्तथोक्तं मृग-
गणानां हरिणचमरदुर्वारमृगयूथानां विहरणेन स्वैरसंचारेण मनोहरं हृदयानन्द-
करं गहनपदमरण्यस्थानमवगाह्य प्रविश्य । अथ व्याकोचकुशेशयपरिचयेन संफु-
ल्लकमलपरिशीलनेन कषायैः सौरभ्यसंपन्नैः । 'प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोचविकच-
स्फुटाः' 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्' इति चामरः । 'रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री
निर्यासे सौरभे रसे' इति यादवः । वनदेवतानां या लतादोला लतारूपप्रेङ्खोलिकास्ता-
सामनुकूलैरनुगुणैः । स्वप्रयत्नं विनैव ततस्तच्चालनहेतुत्वादिति भावः । कूले पम्पारोधस्या-
यतलीलापरवशा अविच्छिन्नक्रीडापरतन्त्राः । तिर्यग्दन्तप्रहाररूपव्यापारतत्परा इत्यर्थः ।
ये वशानां करिणीनां वल्लभा मत्तमतङ्गजास्तेषां मदाम्बु दानोदकं चुम्बन्त्यववध्नन्तीति

१. 'तपस्विन्या' इति नास्ति क्वचित्. २. 'रामः परिगृह्य' इति पाठः. ३. 'मनो-
ज्ञकूजितविहंगमृग' इति पाठः. ४. 'विहार' इति पाठः. ५. 'व्याकोश' इति पाठः.
६. 'तटरुहकार' इति पाठः.

तथोक्तैः । मदगन्धसंवन्धवन्धुरैरित्यर्थः । 'वशा स्त्री करिणी बन्ध्या' इत्यमरः । शम्बरा-
रातिशरधिसदृशानि पञ्चवाणतूणीरसरूपाणीत्युपमा । यानि तटरुहसहकारशिखरा-
णि तीररुहातिसौरभरसालाग्रमञ्जर्यः । अत्र शिखरशब्देन तद्रुतमञ्जर्यो लक्ष्यन्ते । 'शि-
खरं शैलवृक्षाग्रशिखापुलककोटिषु' इति विश्वः । तेभ्यो विसरन्ध्रसमानो य आसवासारो
मकरन्दधारासंपातस्तस्य शीकरकणा एव शेखरा अवतंसा येषां तैस्तथोक्तैः । मा-
कन्दमकरन्दविन्दुसंदोहसुन्दरैरित्यर्थः । 'आम्रश्रूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः',
'शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' इति चामरः । विविधा नानाप्रकारा लता मल्लिकामालया-
दिस्तवकास्ता एव लासिका नर्तक्य इति रूपकम् । तासां लास्योपदेशे नाट्यक्रियासंशि-
क्षणे देशिका गुरव इवाचरन्तो देशिकायमानास्तैः । नाट्यविद्याचार्या इव तासां नर्तनप्रव-
र्तकैरित्यर्थः । आचारक्यजन्ताल्लटः शानजादेशः । अत्र विचित्रलताचलनेन मारुतानां
देशिकायमानलोत्प्रेक्षणाक्रियानिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । 'नर्तकीलासिके समे', 'ताण्डवं
नटनं नाट्यं लास्यं नृत्तं च नर्तने' इति चामरः । कायं मितं मानं प्रमाणं यस्य स कायमानो-
ऽङ्गणादौ स्तम्भादिनिर्मितपुरुषप्रमाणोन्नतो मण्डपविशेषतत्समानस्तत्सदृश आभोगो वि-
स्तारो येषां तेषु लतागृहेषु लतावितानमयनिकेतनेषु केलिलुब्धानां क्रीडागृध्नां लुब्ध-
कपुरंग्रीणां पुलिन्दसुन्दरीणां ये शिथिलधम्मिल्ला विश्लथकचमारास्तेषु या मल्लिकास्तृण-
शूल्यकुसुमानि तासां गन्धेन सौरभ्येण मांसलैः परिपूर्णैः । 'कवरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः
संयताः कचाः' इत्यमरः । 'मल्ली तु मृत्पात्रतृणशूल्ययोः' इति रत्नमालायाम् । मल्लि-
काक्षा मलिनचञ्चुचरणा हंसविशेषाः । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः । म-
लिनैर्मल्लिकाक्षाः' इत्यमरः । तेषां पक्षविक्षोभेन गरुदभिधातेन क्षोदीभूतं चूर्णीभूतम् ।
नीहाराकारेण शकलीकृतमित्यर्थः । तादृशं यत्पाथ उदकं तदेव पाथेयं कवलं येषां तैः ।
तत्सहकृतैरित्यर्थः । 'कवन्धमुदकं पाथः' इत्यमरः । 'क्षोदीभूतम्' इत्यत्राक्षोदः क्षोदः
संपद्यमानः क्षोदीभूत इति विग्रहः । अभूततद्भावे चिवः । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः ।
पाथेयमित्यत्र पथि साधु पाथेयम् । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ङञप्रत्ययः । एवं
शैल्यमान्वसौरभ्यसंपन्नैस्तटवनपवनैस्तीरकान्तारमारुतैरनुकम्प्यमानो दोधूयमानः स-
न्विरहिणां वेदनोद्दीपकत्वादिति भावः । पम्पां नाम पुष्करिणीमभजत । तत्तीरं प्रापेत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दन-
चरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वर-
शाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य वञ्चनान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवता-
रान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन
गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरासायणव्याख्यायां
साहित्यमञ्जूषिकाख्यायामरण्यकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्थरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

अरण्यकाण्डव्याख्यासौ पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

किष्किन्धाकाण्डम् ।

अथ किष्किन्धाकाण्डो व्याख्यायते—

स तां सतां बुद्धिमिव प्रसन्नां

पम्पां वियोगज्वरजातकम्पः ।

विलोकयल्लोकनिविष्टकीर्ति-

रार्तिं रघूणां प्रवरः प्रपेदे ॥ १ ॥

स तामिति । स विराधखरत्रिशिरोदूषणकवन्धादीनामयत्नसंहरणेन प्रसिद्धप-
राक्रमयुक्तः । अत एव लोकनिविष्टकीर्तिर्जगद्विख्यातयशःसंपन्नो रघूणां प्रवरो रघु-
नायकः सतां साधूनां बुद्धिं चित्तवृत्तिमिव प्रसन्नां निर्मलाम् । एकत्र स्वाभाव्यादन्यत्र
रागाद्यनुपहतत्वाच्चेति भावः । तां चिकीर्षितरावणवधोपयोगिसुग्रीवाधिष्ठितामृष्य-
मूकसमीपवर्तिनीं पम्पां विलोकयन्पश्यन् । अत एव वियोगेन सीताविरहशोकातिश-
येन यो ज्वरः संतापः । इन्द्रियक्षोभ इति यावत् । तेन जात उत्पन्नः कम्पो गात्र-
वेपथुर्यस्य स तथोक्तः सन् । आर्तिं मदनपीडां प्रपेदे प्राप । तस्याः प्रसन्नत्वेऽपि विर-
हिणामुद्दीपकत्वात्परामयं व्ययामनुवभूवेत्यर्थः । 'आर्तिः पीडा धनुष्कोट्योः' इत्यमरः ।
अत्र बुद्धिमिवेत्येकं पदम् । इवेन सह नित्यसमासे विभक्त्यलोपः । 'पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वा-
च्च' इति वक्तव्यात् । अत एव समासगा श्रौती पूर्णोपमा । वृत्तमुपजातिः । अत्रादौ 'स तां
पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझपाकुलाम् । रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥'
इति श्रीरामायणकिष्किन्धाकाण्डाद्यपद्यादिमपदप्रयोगेण चातुर्यं दर्शितं कविनेत्यनुसं-
धेयम् ॥

ततस्तस्यास्तटवने नानानोकहनिवहपरिष्कृते निभृतेतरभ्रमणपरभृ-
तव्रातचञ्चूमयविपश्चीसमुदञ्चितपञ्चमाञ्चिता संतताकुञ्चितपञ्चशरशरास-
नवञ्चितपथिकजनसंचारप्रपञ्चा प्रमदचञ्चलचञ्चरीककुलकञ्चुकितमाध-
वीमाधवीभूतिरुदजृम्भत ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं नानाविधानामनोकहानां चूतचाम्पेयादितरुविशेषाणां
निवहेन निकुरम्बेन परिष्कृते भूषिते । 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' इति सुडागमः ।
तस्याः पम्पायास्तटवने परिसरवार्तिकानने निभृतेतरमनिभृतमतिचपलं भ्रमणमौत्सु-
क्यप्रयुक्तसंभ्रमो यस्य तथोक्तो यः परभृतव्रातः पिकनिकरः । 'वनप्रियः परभृतः
कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । तस्य चञ्चूमयी त्रोटिरूपा । अत्र चञ्चूशब्देन कण्ठोऽपि
लक्ष्यते । तत्रैव स्वराविर्भावात् । 'चञ्चुलोटरुमे स्त्रियाम्' इत्यमरः । ताद्रूप्ये मयद् ।

१. 'परिभ्रमण' इति पाठः. २. 'शरासनशरासारवञ्चितसंचरपथिकप्रपञ्चा' इति पाठः.

‘स्त्रियाः पुंवत्-’ इत्यादिना पुंवद्भावः । तादृशी या विपश्ची वीणा ‘विपश्ची बलकी वीणा’ इति वैजयन्ती । ‘वीणा तु बलकी । विपश्ची’ इत्यमरश्च । तस्याः सकाशात्समुदञ्चिता समुत्पन्नो ये पञ्चमाः पञ्चमाख्याः स्वरविशेषाः । ‘पिकः कूजति पञ्चमम्’ इत्यभिधानात् । तैरञ्चिता मनोज्ञा । ‘अञ्चेः पूजायाम्’ इतीडागमः । तथा संततं निरन्तरमाकुञ्चितं शरसंधानार्थ-
भवनमितं पञ्चशरशरासनं मन्मथकार्मुकं तेन वञ्चितो निवारितः पथिकजनानां विर-
हिणां संचारप्रपञ्चो यत्ताद्यातप्रचारो यस्यां सा । तथा प्रमदं मकरन्दलाभात्प्रमत्तं य-
च्चञ्चरीककुलं रोलम्बनिकुरुम्बं तेन कञ्चुकिताः कञ्चुकवत्कृताः । आवेष्टिता इत्यर्थः ।
‘तत्करोति’ इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । ता माधव्योऽतिमुक्तलताः यस्याः सा । ‘इन्दि-
न्दिरश्चञ्चरीको रोलम्बो वम्भरश्च सः’ । ‘अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता’
इति चामरः । यद्वा मधोर्वसन्तस्येयं माधवी । ‘मधुर्वसन्ते चैत्रेऽथ’ इति विश्वः । ‘त-
स्येदम्’ इत्यण् । ‘टिड्ढाणञ्’ इत्यादिना ङीप् । भूतिः संपदुदजृम्भतोऽजृम्भितवती ।
‘भूतिर्भस्मनि संपदि’ इत्यमरः ॥

यत्र कान्तैर्वियुक्तानां युक्तानामपि सुभ्रुवाम् ।

दोलाकर्म वितन्वन्ति मनांसि च वपूंषि च ॥ २ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्वसन्तसमये कान्तैः प्रियतमैर्वियुक्तानां कान्तैर्युक्तानामपि
सुभ्रुवां सुन्दरीणां मनांसि हृदयानि च वपूंषि शरीराणि च दोलाकर्म दोलालीलां वित-
न्वन्ति कुर्वन्ति । विरहिणां मनांसि प्रियवियोगवेदनया दोलायमानानि भवन्ति ।
प्रियसंगतानां वपूंषि तु वसन्तोत्सवे प्रियैः साकं दोलाखेलनलाभात्तादृशखेलनजनित-
सुखमनुभवन्तीत्यर्थः । अत एव यथाक्रममन्वयात्क्रमापरनामा यथासंख्यालंकारः ।
तथा मनसां वपुषां वर्ण्यतया प्रकृतानामेव दोलाकर्मवितन्वनक्रियारूपधर्मसंबन्धेनौप-
म्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगितेयं चोक्तालंकारेणाङ्गेन संकीर्यते ॥

करतलैरुपचायमथेक्षणै-

रपचयं च वनेषु जनेषु च ।

सुमनसां मनसामपि यद्दिने

विरचयन्ति विलोलविलोचनाः ॥ ३ ॥

करतलैरिति । यद्दिने । यस्य वसन्तस्य दिनेष्वित्यर्थः । विलोलविलोचनाश्चञ्च-
लाक्ष्यः करतलैर्निजहस्तप्रदेशैर्विनेषूद्यानवनेषु । सुमनसां पुष्पाणाम् । ‘स्त्रियः सुमनसः
पुष्पम्’ इत्यमरः । अपचीयत इत्यपचायं लवनम् । उपसृष्टाद्बुञ् । अथेति वाक्यारम्भे ।
ईक्ष्णैर्दृष्टिभिर्जनेषु मनसाम् । अपचीयत इत्यपचयमपहारम् । आकर्षणमिति यावत् ।

‘अपहारस्त्वपचयः’ इत्यमरः । विरचयन्ति वितन्वन्ति । अलंकारौ पूर्ववदुत्रेयौ । द्रुत-
विलम्बितवृत्तम् । ‘द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ’ इति लक्षणात् ॥

तस्मिन्नसमशरसमरसमये पम्पां समया पर्यटन्पर्याकुलहृदयो ह-
ृदयदयितां हृदि लक्ष्यंलक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नसमशरसमरसमये पञ्चवाणरणकाले । वसन्तसमय इत्यर्थः ।
पम्पां समया पम्पायाः समीपे । ‘समयानिकषाशब्दौ सामीप्येऽप्यव्यये मताौ’ इति
हलानुबन्धः । ‘अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेष्वपि दृश्यते’ इति द्वितीया ।
पर्यटन्संचरन् । पर्याकुलहृदयो व्याकुलान्तःकरणः श्रीरामो हृदयदयितां सीतां
हृदि लक्ष्यन्निरन्तरभावनया हृदये विलोकयन् । लक्ष्मणं प्रतीदमनेन प्रकारे-
णाभाषतावोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

आधौ सिद्धौषधिरिव हिता केलिकाले वयस्या

पत्नी त्रेतायजनसमये क्षत्रियाण्येव युद्धे ।

शिष्या देवद्विजपितृसमाराधने बन्धुरातौ

सीता सा मे शिशिरितमहाकानने का न जाता ॥ ४ ॥

आधौविति । अत्र यत्तदोर्नित्यसंबन्धादुत्तरवाक्ये तच्छब्दस्य विद्यमानत्वाद्यच्छ-
ब्दोऽध्याहार्यः । या सीता मे ममाधौ मानसव्यथायां सत्याम् । ‘पुंस्याधिर्मानसी व्यथा’
इत्यमरः । आधिग्रहणेन तज्जन्यशारीरामयो लक्ष्यते । सिद्धौषधिरिव संजीविन्याद्यौ-
षधिविशेष इव । हिता पथ्या । आरोग्यकरीत्यर्थः । तादात्मिकोपचाराचरणहितोपदे-
शादिनाधि निरस्य तज्जनितव्याधेरपि निवर्तकत्वादिति भावः । तदुक्तं ज्ञानवासिष्ठे—
‘आधिजा व्याधयस्तत्र द्रव्यमन्त्रशुभक्रमैः । चिकित्सनादिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्ति त्वं च वेत्सि
तत् ॥’ इति । केलिकाले क्रीडासमये वयस्या सखी । अनपायनीत्यर्थः । ‘आलिः सखी
वयस्या च’ इत्यमरः । तथा त्रेतायजनसमये त्रेताया आहवनीयाद्यभिन्नयस्य यजन-
समये हविरादिद्रव्यदानपूजाकाले । ‘त्रेता त्वभिन्नये युगे’ इत्यमरः । त्रेताशब्दो
व्याख्यातो बालकाण्डे ‘त्रयस्त्रेताभितेजसः’ इत्यत्र । पत्नी सहधर्मिणी । पत्युरनया
यज्ञः संपद्यत इति पत्नीति विग्रहः । ‘पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी’ इत्य-
मरः । युद्धे क्षत्रियाण्येव क्षत्रियकुलोद्भवैव । क्षात्रयुक्तधर्मोपदेशतत्परैवेत्यर्थः । पला-
यनाद्युपदेशव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः । ‘अर्यक्षत्रियाभ्यां च’ इति स्वार्थे ङीप् । आनु-
गागमश्च । तथा देवानामिष्टदेवानाम्, द्विजानां वसिष्ठादिब्राह्मणानाम्, पितॄणां दशरथ-
कौसल्यादीनां च समाराधने पूजायां विषये शिष्या अन्तेवासिनी । भयभक्तिश्र-

१. ‘समन्तात्’ इति पाठः.

द्वापूर्वकमुचितोपचारकरणतत्परेत्यर्थः । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये' इत्यमरः । तथा आर्तावागन्तुकपीडायां सत्यां बन्धुः प्रियसुहृत् । हितोपायोपदेशादिना तन्निरसननि-
पुणेत्यर्थः । जातेति सर्वत्रानुषज्यते । सा सीता मे मम शिशिरितं खसाहचर्येण पूर्वं
शिशिरीकृतं यन्महाकाननं महारण्यं तस्मिन्का न जाता कापि नाभूत् । आध्यादिषु पूर्वं
तत्तदानुगुण्येन तथा तथा जाता, इदानीं त्वस्मिन्महारण्येन कापि जातेति महत्कष्ट-
मापन्नमित्यर्थः । ईदृगुणगणशालिन्याः सीताया विरहे कथं मम निर्वाह इति भावः ।
सिद्धौषधिरिवेत्युपमा स्पष्टा । अन्यत्र रूपकमित्यनयोः संसृष्टिः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

मलयगिरिचरोऽयं मन्मथाधोरणाज्ञा-

मथितपथिकवर्गो मारुतव्यालहस्ती ।

विरचयति मदीये शैत्यसौरभ्यमान्धै-

स्त्रिविधमदसमृद्धो मानसे वप्रलीलाम् ॥ ५ ॥

मलयेति । मलयगिरिचरो मलयाचलवर्ती । एकत्र दाक्षिणात्यत्वादन्यत्र तद्भवत्वा-
च्चेति भावः । तदुक्तम्—'हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा नगाः' इति । तथा म-
न्मथ एवाधोरणो हस्तिपक्षस्तस्याज्ञया नियोगेन मथितो व्याकुलितो मर्दितश्च पथि-
कवर्गः पान्थनिवहो येन स तथोक्तः । एकत्रोद्दीपकत्वादन्यत्र निरङ्कुशत्वाच्चेति भावः ।
'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । अयं प्रवर्तमानो मारुत एव
व्यालहस्ती दुष्टगजः । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे' इत्यभिधानात् । व्यालशब्देनैव हस्ति-
प्रतीतौ पुनर्हस्तिग्रहणं करिकलभकर्णावतंसविव द्रष्टव्यम् । शैत्यसौरभ्यमान्धैस्त्रि-
विधस्त्रिप्रकारो यो मदो दानोदकं परप्रहरणहेतुभूतदर्पो वा तेन समृद्धः संपूर्णः
सन् । शैत्यादिगुणत्रितयरूपमदोन्मत्त इत्यर्थः । मदीये मानसे वप्रलीलामुत्खातकेलिं
विरचयति तनोति । अत्यन्तवैकल्यापादकवेदनोत्पादनेन मन्मनोविदारणं करोती-
त्यर्थः । 'उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवे । हस्तिमात्रस्यैव व-
प्रक्रीडा दुःसहा । तस्य तु पुनराधोरणाज्ञप्तत्वं दुष्टत्वं त्रिविधमदसमृद्धत्वं च यदि
तदा किमु वक्तव्यमिति भावः । मारुते शैत्यादिगुणवर्णनं कविसमयसिद्धत्वादिति
द्रष्टव्यम् । अत्र मारुते व्यालहस्तिरूपणान्मन्मथसाधोरणरूपणं गम्य इत्येकदेशवर्ति
सावयवरूपकम् । मालिनीवृत्तम् ॥

ततो दुःसहविरहकृशानुभावं कृशानुभावं भावसंभ्रुक्षणाविचक्षणलक्ष्म-
णवचनधार्यमाणधैर्यं रात्रवमग्रतः सुग्रीवो विलोक्य वालिप्रहितापसर्प-
धिया सुदूरमपसर्प ॥

१. 'व्याजहस्ती' इति पाठः. २. 'एवम्' इति पाठः. ३. 'भावम्' इति नास्ति
कचिन्. ४. 'प्रणिहिता' इति पाठः.

तत इति । ततो भीषणानन्तरं दुःसहः सोढुमशक्यो यो विरहकृशानोर्विरहान-
लस्य भावश्चेष्टा । व्यापार इति यावत् । तेन कृशः क्षीणोऽनुभावः सामर्थ्यं चित्त-
स्वास्थ्यं यस्य तं तथोक्तम् । ‘कृशानुः पावकोऽनलः’ इत्यमरः । अनुगतो भावोऽनु-
भाव इति घञन्तेन प्रादिसमासः । न तूपसृष्टादञ्प्रत्ययः । ‘श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे’ इत्यनु-
पसर्गाद्भवतेर्घञ्विधानात् । अत एव काशिकायाम्—‘कथं प्रभावो राज्ञां प्रकृष्टो
भाव इति प्रादिसमासे’ इति चाद्यपरिहारौ । भावसंयुक्षणं स्वभावानुसंधानम् । पुनः
प्रकृतिप्रापणमिति यावत् । धुक्षेर्ल्युट् । तत्र विचक्षणानि निपुणानि लक्ष्मणवचनानि
तैर्धार्यमाणं धारणविषयीक्रियमाणं धैर्यं चित्तस्थैर्यं येन तं तथोक्तम् । ‘संस्तम्भ राम
भद्रं ते मा शुचः पुरुषर्षभ । नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥’ इति श्रीरा-
मायणे लक्ष्मणोक्तवचनालम्बितधैर्यमित्यर्थः । ‘भावः सत्ताप्रभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु’
इत्यमरः । राघवं श्रीराममप्रतः पुरोभागे सुग्रीवो विलोक्य दृष्ट्वा वालिना प्रहितो वृ-
त्तान्तपरिज्ञानार्थं प्रेषितो योऽपसर्पो गूढचारः स इति धिया । तद्भ्रान्त्येत्यर्थः । ‘अप-
सर्पश्चरः स्पशः । चारश्च गूढपुरुषः’ इत्यमरः । सुदूरमतिविप्रकृष्टमपसर्पापसृतवान् ।
पूर्वाधिष्ठितस्थलं परित्यज्य स्थलान्तरं जगामेत्यर्थः ॥

स तु संमन्त्र्य मन्त्रिभिस्तयोराशयमवजिगमिषुः प्रभञ्जनात्मजं प्रा-
हिणोत् ॥

स इति । स तु सोऽपि सुग्रीवः । पाङ्गुण्यचिन्तनं मन्त्रः स एषामस्तीति मन्त्रिणः ।
तैरमालैः सह । ‘मन्त्री धीसचिवोऽमालः’ इत्यमरः । अत्र सहादिशब्दाप्रयोगेऽपि
तदर्थगम्यतायां ‘वृद्धो यूना’ इति ज्ञापनात्तृतीया । संमन्त्र्य सम्यग्विचार्य तयो राम-
लक्ष्मणयोराशयमभिप्रायमवजिगमिषुरवगन्तुमिच्छुः । जिज्ञासुः सन्निवृत्तः । अवपूर्वा-
द्भमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । प्रभञ्जनात्मजं पवमानतनयं हनूमन्तं प्राहिणोत्प्रेषितवान् ।
तत्समीपमिति शेषः । तस्यैव महाबुद्धिसंपन्नत्वेन दूत्ये प्रेषणीयत्वादिति भावः ॥

सोऽपि श्रीरामं प्रति जगामेत्याह—

तपनपवनयोर्यः प्राप्तवान्पुत्रभावं

शतमखकृतपौलिर्विद्यया जन्मना च ।

स तु दशमुखकीर्तिस्तोमसोमस्य पक्ष-

श्चरम इव तनूमान्प्राप रामं हनूमान् ॥ ६ ॥

तपनेति । यो हनूमान्विद्यया सकलशास्त्राभ्यासेन जन्मनोत्पत्त्या च हेतुना तपन-
पवनयोः सूर्यपवमानयोः पुत्रभावं पुत्रत्वं प्राप्तवान्गतवान् । ‘मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र
भगवांस्तिमिरापहः । तेजसोऽस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ यदा च शा-

स्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति । तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥ भविता त्रिषु लोकेषु न कश्चिच्छास्त्रदर्शनः ॥' इत्युत्तरकाण्डे भगवतः सूर्याल्लब्ध-
वरलक्षणात्तत्सकाशात्सकलशास्त्राध्ययनेन सूर्यपुत्रत्वं प्राप्तवान् । शिष्यस्योपाध्याय-
पुत्रत्वं चोक्तं श्रीरामायणे वालिनं प्रति श्रीरामवाक्यम्—'ज्येष्ठभ्राता पिता वापि
यश्च विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्म्ये च पथि वर्तिनः ॥' इति । 'धर्म-
श्चेदत्र कारणम्' इति पाठान्तरम् । 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
अन्नदाता भयत्राता पथैते पितरः स्मृताः ॥' इति । तथा 'तत्र राजा प्रशस्तस्य
केसरी नाम वै पिता । यस्य भार्या बभूवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्यां
वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥' इति तत्रैवोक्तलाजन्मना वायुपुत्रत्वं च प्राप्तवानित्यनुसं-
धेयम् । अत एव यथाक्रममन्वाद्यथासंख्यालंकारः । तथा शतमखेनेन्द्रेण कृता वि-
रचिता पालिरङ्गो वामहनुभङ्गरूपो यस्य स तथोक्तः । बाल्ये क्षुधार्तस्य फलमोहा-
त्सूर्यं गृहीतुकामस्यास्येन्द्रवज्राभिघातेन गिरिपतनस्येव हनुभङ्गस्य जातत्वादिति भावः ।
'पालिः रुयश्चङ्कपङ्क्तिषु' इत्यमरः । एतेन बाल्य एवेन्द्रवज्रप्रहारसहनशक्तस्यास्य किं व-
क्तव्यं शक्तिसंपन्नत्वमिति सूच्यते । तथा चोक्तगुणविशिष्टतयास्यैव दूतत्वं युक्तमि-
त्यवगम्यते । यथाह कामन्दकः—'प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शस्त्रे शास्त्रे च निष्ठितः ।
अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति ॥' इति । दशमुखस्य रावणस्य कीर्तिस्तोमो
यशोमण्डलं स एव सोमश्चन्द्रस्तस्य तनूमान्मूर्तिमान् । 'त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः ।
चरमः पक्षः कृष्णपक्ष इवेत्युत्प्रेक्षा । कालक्रमेणास्य तत्क्षयकरत्वादिति भावः । स तु
सोऽपि हनूमान् । 'शरादीनां च' इति दीर्घः । रामं प्राप । उक्तालंकारयोः संसृष्टिः ।
मालिनीवृत्तम् ॥

स एव स्वीकृतभिर्क्षुवेषः सविनयमेतावावभाषे ॥

स इति । स्वीकृतभिर्क्षुवेषः स्वीकृतसंन्यासिवेषः स एव हनूमान् । चाराणां
तथैवाचारादिति भावः । 'भिक्षुरूपं ततो भेजे चरबुद्धितया कपिः' इति श्रीमद्रामायणे ।
सविनयं सप्रश्रयम् । एतौ रामलक्ष्मणावावभाष उवाच । अत्र महापुण्यस्य परम-
भागवताग्रगण्यस्य हनूमतोऽपि रूपान्तरस्वीकरणे किमुतातितक्रूरस्य दुर्विनीतस्य रावणस्य
सीतापहरणसमय इत्यनुसंधेयम् ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

भवन्तौ कान्ताकारौ कान्तारं कथमिदमवातरतम् ॥

भवन्ताविति । कान्ताकारौ मनोहररूपौ । 'कान्तं मनोहरं रुच्यम्' इत्यमरः ।
भवन्ताविदमेतत् । दुष्प्रवेशमित्यर्थः । कान्तारं काननम् । 'गहनं काननं वनम् ।
कान्तारम्' इत्यमरः । कथं केन हेतुनावातरतमवतीर्णवन्तौ । प्रविष्टवन्तावित्यर्थः ॥

१. 'भिक्षुक' इति पाठः. २. 'भवन्तौ कतरौ' इति पाठः.

च० रा० २०

विचित्रतरजिष्णुकोदण्डमण्डितावपि दिनस्यास्य सुदिनत्वाद्भवन्तौ न जीमूतौ ॥

विचित्रतरेति । किञ्च विचित्रतराभ्यामत्यन्ताश्चर्यकराभ्यां जिष्णुकोदण्डाभ्यां जैत्रचापाभ्याम्, तथा विचित्रतरेण नानावर्णसंपूर्णत्वादतिचित्रेण जिष्णुकोदण्डेनेन्द्रधनुषा च मण्डितौ । 'मण्डि भूषणे' इति धातोः कर्मणि क्तः । 'जिष्णुः शक्ते धनंजये । जैत्रे च' इति विश्वः । तथाप्यस्य दिनस्य सुदिनत्वाद्युष्मदर्शनात्, मेघच्छन्नत्वाभावेन च सुदिनत्वाद्धेतोः । भवन्तौ युवां जीमूतौ मेघौ न भवत इत्यर्थः । तथा चेत् 'मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम्' इत्यभिधानादुर्दिनत्वमेव स्यादिति भावः । 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यमरः । जीमूतशब्दो व्याख्यातः ॥

जटावल्कलयुतावपि जङ्गमत्वाद्भवन्तौ न कल्पवृक्षौ ॥

जटेति । किञ्च जटावल्कलैर्ग्रथितकचवल्कलवसनैः शिफात्वग्भिश्च युतौ सहितावपि । 'शाखाशाले शिफाजटे', 'लवल्ली वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इति चामरः । जङ्गमत्वात्संचारशीलत्वाद्भवन्तौ कल्पवृक्षौ न भवतः । तथात्वे स्थावरत्वं स्यादिति भावः ॥

तमोपहालोककलितावपि यौगपद्यभास्वरसांनिध्याद्भवन्तौ न पुष्पवन्तौ ॥

तमोपहेति । किञ्च तमोपहालोकेनाज्ञाननिरासकदर्शनेन तद्वान्तविध्वंसकद्योतनेन कलितौ युक्तौ । 'राहौ ध्वान्ते गुणे तमः', 'आलोकौ दर्शनोद्योतौ' इति चामरः । तथापि यौगपद्यभास्वरयोर्युगपत्प्रकाशनशीलयोर्युवयोः सांनिध्यात्संनिधानाद्धेतोः । भवन्तौ पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ न भवतः । तथात्वे यौगपद्यभास्वरसांनिध्यमेव न स्यादिति भावः । अतः कौ युवामिति वाक्यशेषः । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच् । पुष्पं विकासोऽनयोरस्तीति पुष्पवन्ताविति विग्रहः । 'एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ' इत्यमरः । अत्र स्थानत्रयेऽपि श्लेषभङ्ग्या जीमूतत्वादिना संदिह्य सुदिनादिहेतुभिर्निपेधेऽपि निश्चयपर्यवसानाभावाच्छेषसमाहितविरोधानुप्राणितशुद्धविषयः संदेहालंकारः । 'त्रिपयो विषयी यत्र सादृश्यात्कविसंमतौ । संदेहगोचरौ स्यातां संदेहालंकृतिसिद्धिर्वा' इति लक्षणात् ॥

कुशस्तम्भेऽपि संभूतं सौरभ्यमिव भासते ।

तपोवेषेऽपि सौन्दर्यं युवयोर्युवयोगिनोः ॥ ७ ॥

कुशेति । कुशस्तम्भे दर्भकाण्डे । अपिशब्दो विरोधसूचकः । तत्र यदा कदापि

सौरभ्यानुदयादिति भावः । संभूतं समुत्पन्नं सौरभ्यमामोद इव । तपोवेपे । जटावल्लधारणरूपतपस्विवेषसमुचितवेपेऽपीत्यर्थः । युवानौ च तौ योगिनौ च तथोर्युवयोगिनोस्तरुणतपस्विनोर्युवयोर्भवतोः सौन्दर्यं रामणीयकं भासते प्रकाशते । भवतोरिव तपस्विषु सौन्दर्यावभासनं न कुत्रचिदपि दृष्टचरम् । अतो युवामपूर्वतपस्विनावित्याशयः । अत्र कुशस्तम्भस्य पवित्रत्वादिधर्मैः प्रशस्तत्वेऽपि हेम इव तस्य कदापि सौरभ्यासंभवादभूतोपमेयम् । तथा च परमपवित्रत्वनिरुपमसौन्दर्यसंपन्नत्वादिवस्तु व्यज्यते ॥

अथ महतां निकटे कपटमनुचितमिति मत्वा स्वाशयं प्रकाशयन्नाह—

युष्मद्वार्तासुधास्वादलुब्धयोः श्रोत्रयोः सुखम् ।

स्वयमेव गृहीतुं मे जिह्वा प्रह्ला प्रवर्तते ॥ ८ ॥

युष्मदिति । युष्मद्वार्ता युष्मद्वृत्तान्तः सैव सुधामृतं तस्यास्वादे लुब्धयोर्गन्धोः । युष्मन्मुखाद्भवदीयवार्ताकर्णनलोलुपयोरित्यर्थः । श्रोत्रयोर्मदीयकर्णयोः सुखमानन्दं कर्म मे मम जिह्वा रसना । 'रसज्ञा रसनां जिह्वा' इत्यमरः । स्वयमेव गृहीतुमनुभवितुं प्रह्ला नम्रा सती प्रवर्तते । युष्मच्छ्रीमुखाद्भवदीयवार्तामनाकर्णैव महत्संदर्शनजनितप्रभाववशादहमेव त्वां वक्तुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥

कश्चिदस्ति समस्तवानरपतिः सुग्रीव इति ॥

कश्चिदिति । सुग्रीव इति नाम्ना प्रसिद्धः कश्चित्समस्तवानरपतिः सर्वकपीश्वरोऽस्ति वर्तते ॥

अस्तु । ततः किम् । तत्राह—

तेन भ्रातृभयादृष्यमूकमुपाश्रितेन युवाभ्यां समं सख्यमिच्छता प्रेषितं हनुमदभिधानं भिक्षुरूपच्छन्नं वानरभिर्भं जनमाञ्जनेयं प्रभञ्जनसंजातं जानीतमिति ॥

तेनेति । भ्रातृवर्लिनो भयाद्धेतोर्ऋष्यमूकं ऋष्यमूकाख्यं गिरिमुपाश्रितेनाधिष्ठितेन । मतङ्गशापात्तस्य तत्रागन्तुमशक्यत्वादिति भावः । अत एव युवाभ्यां समं भवद्भ्यां साकं सख्यं मैत्रीमिच्छता काङ्क्षता तेन सुग्रीवेण प्रेषितं वृत्तान्तपरिज्ञानार्थं प्रहितम् । अत एव भिक्षुरूपेण संन्यासिवेषेण छन्नं गुप्तमिममेनं जनमाञ्जनेयमञ्जनागर्भसंभूतम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । प्रभञ्जनाद्वीजनिषेक्तुः पवनात्संजातं समुत्पन्नम् । 'नभस्त्वान्तपवनपवमानप्रभञ्जनाः' इत्यमरः । हनुमानित्यभिधानं यस्य तं तथोक्तं हनुमदभिधानं वानरं जानीतमवधारयतमित्यावभाष इति संबन्धः ॥

१. 'सह' इति पाठः. २. 'हनुमदभिधानं दधानम्' इति पाठः. ३. 'प्रतिच्छन्नम्' इति पाठः. ४. 'इमं जनम्' इति नास्ति क्वचित्.

ततस्तदीयं वचनमाकर्ण्य कर्णयुगलसुधावर्षि देवर्षिप्रतिमो दाशरथिस्त-
मुपाश्लिष्य तद्दर्शितेन पथा विरचितभुवनसौख्यं सख्यं तपनतनयेन
साकमभिसाक्षिकमकरोत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । कर्णयुगलसुधावर्षि । स्वाभिलषितार्थवेदकत्वाच्छ्रव-
णानन्दकरमित्यर्थः । तदीयं हनूमत्संवन्धि वचनमाकर्ण्य । देवर्षिप्रतिमः स्वमाहात्म्या-
द्देवर्षिसदृशः । महानुभाव इत्यर्थः । दाशरथिः श्रीरामः । सानुज इति शेषः । तं
हनूमन्तमुपाश्लिष्य । आरुह्येत्यर्थः । 'पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः' इति श्री-
रामायणवचनादिति भावः । तद्दर्शितेन हनूमन्निर्दिष्टेन पथा मार्गेण । गत्वेति शेषः ।
तपनतनयेन साकं सुग्रीवेण सह विरचितभुवनसौख्यमुत्पादितनिखिललोकानन्दम् ।
तस्य सकललोककण्टकरावणसंहारमूलत्वादिति भावः । सख्यं मैत्रीम् । 'सख्युर्यः' इति
यप्रत्ययः । अभिः साक्षी साक्षाद्गृष्टा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अभिसाक्षिकमकरोत् ।
'साक्षाद्गृष्टरि संज्ञायाम्' इति साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययः । ततः शैषिकः कप्प्रत्ययः ।
'स्वरक्षणेऽप्यशक्तस्य को हेतुः पररक्षणे' इति न्यायेनान्योन्यारुचिर्न जाता । अवश्यं-
भाविनः कार्यस्य ब्रह्मणापि निवर्तयितुमशक्यत्वादिति भावः । तथा च रामायणम्—
'ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् । सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्समुपागतौ ॥'
इति ॥

योगं वितन्वति हनूमति राघवस्य

वैवस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ।

मेने विधिर्घटयितुं कैपिमिन्द्रपुत्रं

वैवस्वतेन हरिणा समवर्तिना च ॥ ९ ॥

योगमिति । हनूमत्प्राज्ञनेये राघवस्य विवस्वतः सूर्यस्यापत्येन वैवस्वतेन । 'त-
त्स्थापत्यम्' इत्यण् । समं वर्तितुं शीलमस्यास्तीति समवर्तिना । सर्वदापि साम्येनैव वर्त-
नशीलेनेत्यर्थः । 'ताच्छीत्ये णिनिः' । हरिणा कपिना सुग्रीवेण योगं संगतिं वितन्वति
कुर्वति सति । 'योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । विधिर्दैवं च । 'विधि-
विधाने दैवेऽपि' इत्यमरः । इन्द्रपुत्रं कपिम् । वालिनमित्यर्थः । वैवस्वतेन सूर्यतनयेन सम-
वर्तिना । प्राणिनां कर्मानुरूपदण्डप्रवर्तनशीलेनेत्यर्थः । हरिणा यमेन घटयितुं मेने । श्री-
रामसुग्रीवसख्यामृत्युः प्रत्यासन्नो वालिन इति फलितार्थः । 'श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः,'
'समवर्ती परेतराद्', 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना
कपिले त्रिषु ॥' इति चामरः । अत्र विधेरीदृष्टमननासंबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनादति-
शयोक्तिभेदः । तथा द्वितीयपादस्य चतुर्थे संयमनात्संदृष्टयमकः शब्दालंकारः ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततस्तत्क्षणसंभूतविस्मम्भाय प्रतिश्रुतवालिबधाय कथितनिजमन्मथ-
दशाय दाशरथये सुग्रीवो दशग्रीवनीयमानसीतापातितानि कानि-
चिदाभरणान्यदर्शयत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । तत्क्षणसंभूतः सख्यकरणक्षण एव संजातः वि-
स्मम्भो विश्वासो यस्य तस्मै । तत्समागमस्य सद्य एव प्रत्ययजनकत्वादिति भावः । 'समौ
विस्मम्भविश्वासौ' इत्यमरः । प्रतिश्रुतः प्रतिज्ञातो वालिबधो येन तस्मै । भवद्वेषिणं वा-
लिनं हत्वा तारया सह तत्साम्राज्यं तुभ्यं दास्यामीति कृतप्रतिज्ञायेत्यर्थः । 'अङ्गीकृत-
माश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यर्थः । कथिता उक्ता निजा स्वीया मन्मथदशा सीताविरहप्रयु-
क्तमन्मथावस्था येन तस्मै । प्रियतमावियोगेनाहमेवं विषण्णो जातः, तत्त्वयावश्यं
तदन्वेषणार्थं प्रयत्नः कर्तव्य इत्यावेदितात्मीयवेदनायेत्यर्थः । 'दशा वार्तावस्थायाम्' इति
विश्वः । दाशरथये श्रीरामाय सुग्रीवः । दशग्रीवेण रावणेन नीयमानया हियमाणया
सीतया पातितानि त्यक्तानि कानिचित्किञ्चन्याभरणानि भूषणान्यदर्शयद्दर्शयामास ॥

प्रत्यर्पितानां कपिपुंगवेन

रामः स्वकान्ताधृतभूषणानाम् ।

संस्कारहान्या परिधूसराणां

प्रक्षालनं बाष्पजलैश्चकार ॥ १० ॥

प्रत्यर्पितानामिति । रामः कपिपुंगवेन कपिश्रेष्ठेन सुग्रीवेण प्रत्यर्पितानाम् । तथा
संस्कारहान्या अक्षालनेन शोधनाभावात्परिधूसराणां परितो मलिनानां स्वकान्ताधृत-
भूषणानां बाष्पजलैर्निजनेत्राम्बुभिः प्रक्षालनं परिशोधनम् । निर्मलभावमिति यावत् ।
चकार । तानीमानि खलु तदीयानि भूषणानीति पुनः पुनः पश्यन्नश्रूणि मुमोचेत्यर्थः ।
अत्र क्षालनकरणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च तस्य तादृशी प्रि-
यतमाविषयप्रेमातिभूमिरिति वस्तु व्यज्यते । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ततः सौमित्रिफणितनिर्वन्धसंधुक्षितधैर्येण रामेणानुयुक्तो वालिवैर-
कारणं भानुसूनुरित्थमकथयत् ॥

तत इति । ततो भूषणदर्शनजनितशोकानन्तरं सौमित्रिफणितैर्महात्मनस्तव
नैवं शोकलालसत्वं युक्तमित्याद्युपलालनवाक्यैर्यो निर्वन्धस्तेन संधुक्षितं संदानितं धैर्यं
यस्य तेन । लक्ष्मणवाक्यवशात्पुनः प्रकृतिमापन्नेनेत्यर्थः । रामेण । भानुसूनुः सुग्रीवः ।
वालिवैरकारणमनुयुक्तः पृष्टः सन् । अनुपूर्वाद्युजे कर्मणि क्तः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा
च' इत्यमरः । अत एव दुहादित्वाद्विकर्मकत्वम् । इत्थमकथयत्कथयामास ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति—

पुरा खलु निखिलरिपुकुलतिमिरनिचयमरीचिमालिनं वालिनं मायावी नाम दानवः कश्चन दुन्दुभेर्भ्राता युद्धाय रुद्धा तद्वलचलितधृतिरुगन-
गरकुहरमंगाहत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले । खलुशब्दो वाक्यालंकारे । निखिलरिपुकुलमशेषशत्रुम-
ण्डलमेव तिमिरनिचयोऽन्धकारपटलं तस्य मरीचिमालिनं सूर्यम् । सकलशत्रुकुलसंहा-
रिणमित्यर्थः । वालिनम् । दुन्दुभेर्भ्राता ज्येष्ठः । मायावीति यथार्थनाम्ना प्रसिद्धः । ‘अ-
स्मायामेधासजो विनिः’ इति मत्वर्थायो विनिप्रत्ययः । कश्चन कोऽपि दानवः । युद्धाय
युद्धं कर्तुम् । रुद्धा निरुध्य । तस्य वालिनो बलेन पराक्रमेण चलिता भ्रष्टा धृतिर्धैर्यं
यस्य स तथोक्तः सन् उरगनगरकुहरं पातालगुहामंगाहत प्राविशत् ॥

तदनु गुहां गाहमानेन मानशालिना हेममालिना वालिना विलमुख-
पालनाय निहितस्तस्योत्थानवेलां परिपालयन्नहं चिरकाले व्यतीते
फेनस्त्यानं मांसविस्सृतमसृक्पूरमवेक्ष्य भ्राता मे निहत इति निरचिनवम् ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं गुहां दानवप्रविष्टकुहरं गाहमानेन प्रविशता । कुतः ।
मानशालिना परविदारणाभिमानधनेन । नतु यथाकथंचिजीवनतत्परेणेत्यर्थः । हेममाला
इन्द्रदत्तकनकमालिकास्यास्तीति हेममालिना । ग्रीह्यादित्वादिनिः । वालिना । विलमुख-
पालनाय गुहाद्वारसंरक्षणाय । दानवान्तराप्रवेशार्थमित्यर्थः । निहितो नियुक्तः । अह-
मिति शेषः । तस्य वालिन उत्थानवेलां पुनरागमनसमयं परिपालयन् । तदा चिर-
काले व्यतीते । साग्रसंवत्सरे सतीत्यर्थः । ‘तस्य प्रविष्टस्य विलं साग्रः संवत्सरो गतः’ इति
रामायणात् । ततः फेनेन सूक्ष्मतरबुद्धुदमण्डलेन स्त्यानं खनीभूतं यन्मांसं पिशितं तेन
विस्तृतं व्याप्तमसृक्पूरं रक्तप्रवाहमवेक्ष्य दृष्ट्वा मे मम भ्राता वाली निहत इति निरचिनवं
निरधारयम् । तादृगस्रदर्शनेन तथा भ्रान्तोऽस्मीत्यर्थः ॥

तदनु विपुलोपलपटलपिहितविलमुखस्तस्मै दत्त्वा स्वयमुदश्रुरुदकं
नैवापमवापं शोकान्धः किष्किन्धाम् ॥

तदन्विति । तदनु निर्धारणानन्तरं विपुलोपलपटलेन विस्तृतशिलाफलकेन महत्तर-
शिलानिकरेण वा । पिहितमाच्छादितं विलमुखं गुहाद्वारं येन स तथोक्तः सन् । दान-
वस्य पुनर्निर्गमनाभावार्थमिति भावः । ‘अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च’ इत्य-

१. ‘चकित’ इति पाठः. २. ‘अवागाहत’ इति पाठः. ३. ‘गुहाम्’ इति नास्ति क-
चित्. ४. ‘हेममालिना’ इति नास्ति क्वचित्. ५. ‘प्रतिपालयन्’ इति पाठः. ६. ‘अप्य-
तीते’ इति पाठः. ७. ‘निसृत’ इति पाठः. ८. एतदनन्तरम् ‘स वलीमुखवलः’ इत्य-
धिकं क्वचित्.

मरः । 'वष्टि भागुरिरलोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यपेरकारलोपः । स्वयमुदश्रुद्वतवाष्पः सन् । तस्मै वालिने नैवापमुदकं पितृतर्पणजलं दत्त्वा । शोकेन भ्रातृनिधनजनितविषादेनान्ध इतिकर्तव्यतामूढः सन् । किष्किन्धां वालिपालितनगरीमवापं प्राप्नवम् । प्रविष्टवानसीत्यर्थः ॥

अथ विदितवृत्तान्तरैरमात्यैरभिषेचिते मयि वाली मायाविनं निहत्य खरतरभुजपरिघविघटितविलवदनपिधानस्तरसा रसातलात्पुरं प्रविष्टोऽतीवरुष्टः प्रभ्रष्टाशयं बहुशः प्रणिपतन्तं प्रतिपादितयोथातथ्यममुं जनं निरागसमपि नगरान्निरकासयत् ॥

अथेति । अथानन्तरं विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो वालिविनाशरूपवार्ता येषां तैरमात्यैर्मन्त्रिभिर्मध्यभिषेचिते राज्याभिषिक्ते सति । स वाली मायाविनं दानवं निहत्य संहृत्य खरतराभ्यामतिशयेन कठिनाभ्यां भुजपरिघाभ्यां निजभुजार्गलाभ्यां विघटितं विदारितं विलवदनपिधानं गुहाद्वाराच्छादनशिलाफलकं यस्य स तथोक्तः सन् । तरसा रंहसा रसातलात्पातालकुहरात्पुरं किष्किन्धानगरीं प्रविष्टस्तदातिरुष्टः । विलमध्येऽयं दानवेन निहतः स्यादिति तन्मुखमाच्छाद्य स्वयमजानन्निवागल्य राज्यसुखमनुभवत्येष द्रोहीत्यत्यन्तरोषाक्रान्तचिन्तः सन्नित्यर्थः । प्रभ्रष्टाशयमेतद्दर्शनाद्विनष्टबुद्धिम् । इतिकर्तव्यताशून्यमित्यर्थः । अत एव बहुशो बहुवारं प्रणिपतन्तम् । अज्ञानादेवं कृतम्, अतो मदपराधं क्षमस्वेति पुनः पुनः पादयोर्निपतन्तमित्यर्थः । तथा प्रतिपादितं सम्यक्कथितं याथातथ्यं याथार्थ्यं येन तं तथोक्तम् । रक्तप्रवाहदर्शनेन लदीयनिधनमाशङ्क्य दानवोऽयं पुनर्निर्गमनाक्षमतया विलमध्ये मरत्विति तन्मुखमाच्छाद्यागतोऽस्मि, न तु द्रोहेणेति कथितवस्तुगतिमित्यर्थः । याथातथ्यमरण्यकाण्डे व्याख्यातम् 'रामलक्ष्मणयोर्याथातथ्यम्' इत्यत्र । निरागसं वस्तुतो निरपराधमपि । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । अमुं जनम् । मामित्यर्थः । नगरात्किष्किन्धाननगरान्निरकासयन्निष्कासितवान् । 'निरासयत्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥

तदनु तदनुधावनात्कांदिशीकस्य मम पर्वतेऽस्मिन्नकुतोभयसंचारकारणमाकर्ण्यताम् ॥

तदन्विति । तदनु निष्कासनानन्तरं तदनुधावनात्तस्य वालिनः कर्तुः अनुधावनादनुसृत्य धावनात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । कांदिशीकस्य भयद्रुतस्य । 'कांदिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः । ममास्मिन्पर्वते ऋष्यमूके । नास्ति कुतो भयमत्रेत्यकुतोभयः । वालिभयशङ्काशून्य इत्यर्थः । मयूरव्यंसकादिषु 'अचोच्चनी-

चोच्चपराचोच्चावचावाचाकुतोभयात्' इति तत्पुरुषे निपातनात्साधुः । स चासौ संचारश्च तस्य कारणं हेतुराकर्ण्यतां श्रूयताम् ॥

तदेव विवृणोति—

पुरैकदा वालिनमृतनुभुजवलमखिलकुलाचलचलनचतुरं चतुरर्णवल-
ङ्घनजङ्घालं दुन्दुभिर्नाम वृन्दारकारिर्लुलायकायः परिभूय समरे सम-
तिष्ठत ॥

पुरेति । पुरा पूर्वकाले एकदा एकस्मिन्दिने । अतनुभुजवलमनल्पबाहुपराक्रमशा-
लिनम् । अत एवाखिलकुलाचलानां महेन्द्रादिसप्तकुलपर्वतानां चलने विलोलतापा-
दने चतुरम् । अशक्तमित्यर्थः । 'महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च
पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥' इत्यादि विष्णुपुराणवचनम् । तथा चतुर्णामर्ण-
वानां लङ्घनमतिक्रमणमित्युत्तरपदसमासः । तत्र जङ्घालं जङ्घावेगवन्तम् । अतिजवमि-
त्यर्थः । 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति
मत्वर्थीयो लच्प्रत्ययः । वालिनं लुलायकायो महिपाकृतिः । 'लुलायो महिपो बाह-
द्विपद्' इत्यमरः । दुन्दुभिर्नाम दुन्दुभिरिति प्रसिद्धो वृन्दारकारिः सुररिपुः । क-
श्चिद्दानव इत्यर्थः । परिभूय तिरस्कृत्य । 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्किया'
इत्यमरः । समरे युधि समतिष्ठत संस्थितः मृतः । वालिना निहतोऽभूदित्यर्थः ।
'संस्थाचारे स्थितौ मृतौ' इत्यमरः । संपूर्वातिष्ठतेर्मरणार्थोल्लुङ् । 'समवप्रविभ्यः स्थः'
इत्यात्मनेपदम् ॥

तदनु निहतस्य तस्य शरीरं वाली बलावलेपेन सकललोकविलय-
विलोलललितातुलवलपवनचलितलघुतूललीलया मतङ्गाश्रमक्षितौ क्षिप्रम-
क्षिपत् ॥

तदन्विति । तदनु निहतस्य मृतस्य तस्य दुन्दुभेः शरीरं वाली बलावलेपेन निज-
भुजवलगर्वेण हेतुना । 'अवलेपस्तु गर्वं स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः । सकललो-
कविलये जगत्प्रलये विलोलो विशेषेण चञ्चलः । 'लोलश्चलसत्तृष्णयोः' इत्यमरः । ललितो
विकसितः । व्यापनशील इति यावत् । 'लल विकासे' इति धातोः कर्तरि क्तः ।
अतुलवल्लो निरुपमशक्तिश्च यः पवनः । प्रलयकालप्रचण्डमारुत इत्यर्थः । तेन
चलितमुद्भूतं यल्लघुतूलं तस्य लीलया तत्सदृशलीलयेति निदर्शना । मतङ्गस्य महर्षे-
राश्रमक्षितौ तपोवनसीम्नि । क्षिप्रं द्रुतमक्षिपत्प्रेरयामास । निपातयामासेत्यर्थः ॥

१. 'अतुल' इति पाठः. २. 'तदनु' इति नास्ति कचित्. ३. 'शवं बाहुबलावलेपेन
वाली सकल' इति पाठः. ४. 'विलोलदनिलवलचलित' इति पाठः

तत्र वालिकरनुन्ननिष्पत-

हुन्दुभिर्प्रभवरक्तबिन्दुभिः ।

पाटलं तदभवन्मुनेर्वनं

तस्य वक्रमपि रोषपाटलम् ॥ ११ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्क्षेपणसमये वालिनः कराभ्यां नुन्नः प्रेरितः । 'नुदविद'-
इत्यादिना निष्ठातकारस्य नकारः । अतएव निष्पतन्निर्गच्छन्त्यो दुन्दुभिर्दुन्दुभिकायस्त-
त्प्रभवैस्तदुत्पन्नै रक्तबिन्दुभिः शोणितपृष्ठतैः मुनेर्मतङ्गस्य संबन्धि तत्प्रसिद्धं वनं
तपोवनं पाटलं रक्तवर्णमभूत् । तथा तस्य मुनेर्वक्रं वदनमपि रोषेण निजतपोवन-
मलिनीकरणजनितकोपेन रूषितमवलसितं सत्पाटलमभवत् । कोऽयं मदीयतपोवनस्य
कालुष्यमापादितवानिति मुनिर्भृशमाग्रहाविष्टोऽभूदित्यर्थः । अत्र मुनिवदनरक्तयोः
प्रकृतयोरेव पाटलितलसंबन्धादौपम्यस्य गम्यत्वाच्च केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ।
रथोद्धतावृत्तम् ॥

ततो मतङ्गशापबलादवालिवश्यमृष्यमूकं विमृश्यास्मिन्विस्मृतपुरनि-
वाससुखे मयि सुचिरं निवसति सति ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं मतङ्गस्य वालिनैव तत्कृतमिति निजतपोवलेन विज्ञात-
वतो मतङ्गमहामुनेः शापबलात् । 'इहानेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत्' इत्येवंरूप-
रामायणोक्तशापवशादित्यर्थः । ऋष्यमूकमवालिवश्यम् । वालिनः प्रवेष्टुमशक्यमित्यर्थः ।
विमृश्यालोच्य । अस्मिन् ऋष्यमूके मयि पुरनिवासेन पट्टणनिवासेन यत्सुखं जातं तद्वि-
स्मृतं येन तस्मिंस्तथोक्त इति विधेयविशेषणम् । राज्यसुखादप्यधिकसुखानुभवितरी-
त्यर्थः । सुचिरं बहुकालं निवसति वर्तमाने सति ॥

अयमसुखयदेवं देव धीमान्हनूमा-

निरपुरिति भवतोऽपि त्रस्तमस्तौजसं माम् ।

दवहुतवहधूमस्तोम इत्यम्बुवाहा-

चकितमिव मयूरं मारुतो वारिशीतः ॥ १२ ॥

अयमिति । हे देव स्वामिन् । ऊहापोहार्थविज्ञानेन तत्त्वनिर्धारणं धीः । सा
नित्यमस्यास्तीति धीमान् । 'नित्ययोगे मनुष्य' । अयमिति हस्तनिर्देशः । हनूमान् ।
रिपुर्वालप्रहितोऽयं यः कश्चन शत्रुरिति । मत्वेति शेषः । भवतस्त्वत्तोऽपि । मत्स-
ख्यार्थं समागतादपीत्यपिशब्दार्थः । त्रस्तं भीतमस्तौजसं नष्टचेतस्कं मामेवमनेन प्रका-

१. 'प्रसृत' इति पाठः. २. 'रोषदूषितम्', 'रोषरूषितम्' इति पाठौ. ३. 'सुचिरं
निवसति सति मयि' इति पाठः.

रेण । गुष्मत्प्रवृत्तिपरामर्शपूर्वकसङ्ख्यानुसंधानरूपेणेत्यर्थः । असुखयदतोषयत् । कथ-
मिव । वारिशीतः सलिलसंपर्कशीतो मारुतो वायुर्द्वहुतवहस्य दवानलस्य धूमस्तोमो
धूमण्डलमिति मत्वा । अम्बुवाहाजलधरात् । आत्मोल्लासकरादेवेति भावः । चकितं
भयसंभ्रान्तम् । मह्यमतिशयेन रातीति मयूरं वह्निमिव । 'मयूरो वह्निर्गो वह्नी' इत्य-
मरः । पृषोदरादित्वात्साधुः । अत्र श्रौती पूर्णोपमा । सा चाम्बुवाहे धूमस्तोमप्रमाद्भ्रान्ति-
मताङ्गेन संकीर्यते । वृत्तं मालिनी ॥

श्रुत्वाथ रामः शोकोदग्रां सुग्रीवगिरम्, 'यद्येवं महाभाग, मा भैषीः ।
मम शिलीमुख एव वलीमुखस्य तस्यासून्कालक्षेपमपास्य पास्यति' इत्युक्त्वा
तत्प्रत्ययार्थं पादाङ्गुष्ठेन प्रेरितदुन्दुभिकलेवरभरस्तत्कर्मणाप्यतृप्तस्य सुग्री-
वस्य प्रार्थनया सप्तभुवनस्तम्भसंभावनया किल सप्तधा धात्रा प्रवर्ध्यमा-
नपरिणाहारोहान्सप्तसालानविधेययातुधानकुलैवधविधायकेन सायकेन
विन्याध ॥

श्रुत्वेति । अथानन्तरं रामः शोकोदग्रां शोकवहुलां सुग्रीवगिरं श्रुत्वा । हे महा-
भाग प्लवगमण्डलसार्वभौम, यद्येवम् । लघुक्तप्रकार एव निश्चितश्चेदित्यर्थः । मा भैषी-
र्भयपरवशो मा भूः । कुतः । मम शिलीमुख एव । 'अलिवाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः ।
तस्य वलीमुखस्य कपेः वालिनः । 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः' इत्यमरः ।
असून्प्राणान् । 'पुंसि भूयसवः प्राणाः' इत्यमरः । कालक्षेपं कालविडम्बनमपास्य
त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थः । पास्यति हरिष्यति । इत्येवमुक्त्वा तत्प्रत्ययार्थं विश्वासो-
त्पादनार्थम् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । पादाङ्गुष्ठेन प्रेरितो
दशयोजनपर्यन्तं क्षिप्तो दुन्दुभिकलेवरमेव भरो येन स तथोक्तः सन् । पूर्वं वाली
निजभुजाभ्यां यावद्वलमुद्गाम्येदं कलेवरमुत्क्षिप्तवान्, तदेतत्पादाङ्गुष्ठेन निक्षिप्तं
चेत्तस्मादप्यधिकवलोऽयमिति मयि विश्वासोऽस्य भवेदित्याशयेन तथा कृतवा-
नित्यर्थः । ततस्तत्कर्मणा पादाङ्गुष्ठेन दुन्दुभिकलेवरप्रेरणरूपकृत्येनाप्यतृप्तस्य । पूर्वं
मेदोमांसादिनातिभारवदिदमिदानीं तु केवलास्थिप्रायम्, अत एव तत्प्रेरणेन
कथं मम विश्वासो भवेदित्यप्रतुष्टस्येत्यर्थः । सुग्रीवस्य प्रार्थनया याच्यया हेतुना ।
सप्तानां भुवनानां लोकानां स्तम्भसंभावनयाधारस्तम्भकरणेच्छया । किलेललीके । व-
स्तुतस्तु स्वभाव एवेति भावः । अत एवोत्प्रेक्षा । सप्तधा सप्तप्रकारैः । प्रकारवचने
थाल् । धात्रा ब्रह्मणा प्रवर्ध्यमानावुपचीयमानौ परिणाहारोहौ विशालतोच्छ्रायौ येषां
तान् । अतिविशालानभ्रंक्रपांश्चेति भावः । 'परिणाहो विशालता,' 'नगाधारोह उ-

१. 'भर' इति नास्ति क्वचित्. २. 'तस्य सुग्रीवस्य' इति पाठः. ३. 'भुवनभवन'
इति पाठः. ४. 'धात्र्यां वर्धमान' इति पाठः. ५. 'अप्यविधेय' इति पाठः. ६. 'विवि-
धवध' इति पाठः.

च्छायः' इति चामरः । सप्त सप्तसंख्याकान्सालान्सर्जकतरूनविधेययातुधानकुलवधवि-
धायकेन दुर्विनीतराक्षसकुलगर्वविनाशकेन सायकेन बाणेन विव्याध । विभेदेत्यर्थः ॥

सोऽयं सायको निकटगिरिकटकमपि पाटयामास ॥

स इति । सोऽयं सायकः । येन सालान्विभेद सोऽयमित्यर्थः । निकटगिरिकटकं
समीपस्थपर्वतनितम्बमपि पाटयामास । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः । दुन्दुभि-
कायप्रेरणमात्रेणायं मां न विश्वसितवान्, किं तु निजवानरस्वाभाव्येन मत्प्रभावं ज्ञातु-
मशक्नुवन्नेव सप्तसालनिर्भेदनं याचितवान्, तथा च तावन्मात्रभेदने मम कियद्धस्त-
लाघवमित्यभिनिवेशवता श्रीरामेण तस्य तथा प्रयुक्तत्वादिति भावः । तथा च श्रीरामा-
यणम्—'स विस्मयो बलवता बाणः खर्णपरिष्कृतः । भित्त्वा सालान्गिरिप्रस्थं सप्तभूमिं
विवेश ह ॥' इति ॥

निर्भिन्नसालकटकोऽस्मि यथा तथा त्वं

पौलस्त्यसालकटकं युधि पाटयेति ।

ऊचे शिलादलनजातरवेण नूनं

तस्मै बलीमुखवराय शिलीमुखः सः ॥ १३ ॥

निर्भिन्नेति । यथा येन प्रकारेणाहं निर्भिन्ना विदारिताः सालकटकाः सप्तसाल-
गिरिनितम्बा येन स तथोक्तोऽस्मि । तथा तेन प्रकारेण त्वं पौलस्त्यस्य रावणस्य साल-
कटकं पुरप्राकारनितम्बप्रदेशम् । 'प्राकारवृक्षयोः सालः सालः सर्जतरुः स्मृतः,' 'कटकं
बलये सानौ राजधानीनितम्बयोः' इत्युभयत्रापि विश्वः । युधि युद्धे पाटय विदारय ।
इत्येवंप्रकारेण स शिलीमुखो रामबाणः शिलादलनजातरवेण पाषाणविदारणजनित-
ध्वनिना तस्मै बलीमुखवराय सुग्रीवायोच उक्तवान् । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । तादृग्मा-
मबाणसामर्थ्यं निरीक्ष्य सुग्रीवो वालिनं निहनिष्यत्ययमिति विश्वसितवानित्यर्थः ।
वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

ततस्तत्प्रत्ययादाहूतेन पुरुहूतर्तनयेन सार्धं तस्य तैलातलयुद्धे प्रवृद्धे
सुजनदुर्जनयोर्भेदं रूपतोऽपि विवेक्तुमक्षमतया सैदसि वाचंयमतामुपेत
इव बाग्मी तयोरप्येकवेषकर्मणोर्भेदमनवगच्छन्नमुक्तशरोऽभूद्वाशरथिः ॥

तत इति । ततः सालविदारणानन्तरं तत्प्रत्ययात्सालविदलनरूपविश्वासादाहूतेन यु-
द्धार्थमाकारितेन पुरुहूततनयेन सार्धं वालिना सह तस्य सुग्रीवस्य । तलैश्च तलैश्च ग्रह-
त्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति तलातलम् । 'तत्र तेनेदमिति सरूपम्' इति समासः । 'अन्येषामपि

१. 'प्रत्याहूतेन' इति पाठः. २. 'तनुजेन' इति पाठः. ३. 'तलातलियुद्धे प्रवृत्ते सति
सज्जन' इति पाठः. ४. 'मनसि विचारयन्सदसि' इति पाठः.

दृश्यते' इति दीर्घः । 'समासान्तविधेरनित्यत्वादिकर्मव्यतिहारः' इति नेलम् । तच्च तद्युद्धं च तस्मिन् । मुष्टियुद्ध इत्यर्थः । प्रवृद्धे बहुले सति । सुजनदुर्जनयोर्भेदमन्तरं रूपत आकृतिवशाद्विवेक्तुं विविच्य वक्तुमक्षमतयासमर्थतया हेतुना सदसि सभायाम् । वाचं यच्छतीति वाचंयमो मौनी । 'तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः' इत्यमरः । 'वाचि यमो व्रते' इति खचप्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनान्मुमागमः । तस्य भावस्तत्ता ताम् । निर्वचस्त्वमित्यर्थः । उपेतः प्राप्तः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वावदूकः । 'वाचोयुक्तिपदुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्त्रि' इत्यमरः । 'वाचो गिमनिः' इति गिमनिप्रत्ययः । स इवेत्युपमा । दाशरथिः श्रीरामः । तयोर्वालिसुग्रीवयोरपि संबन्धिनोर्वेषकर्मणोर्हाराद्याभरणजनितशोभाचेष्टितयोर्भेदमन्तरमनवगच्छन्नजानन् । अमुक्तशरोऽप्रयुक्तबाणोऽभूत् । यथा वाग्मी तुल्यरूपत्वात्सुजनदुर्जनयोर्भेदमजानन्नयमेव इति वक्तुं न शक्नोति, तथा श्रीरामोऽपि तयोस्तुल्यवेषकर्मत्वात्तत्स्वरूपभेदमजानानो मूलघातभयाच्छरं प्रयोक्तुमशक्नुवंस्तूष्णीमुदास्ते स्मेत्यर्थः ॥

ततः किमित्यत आह—

सुग्रीवस्तु वालिवलासंहतया लब्धदैन्यो वदान्य इव राममार्गणापा-
तमार्गे चक्षुर्विक्षिपन्नपगतधृतिः सुदूरमपासरत् ॥

सुग्रीव इति । सुग्रीवस्तु । तुशब्दोऽप्यर्थकः । न सहत इत्यसहः । पचाद्यच् । वालिवलस्य वालिपराक्रमस्यासहतयाक्षमतया लब्धदैन्यः प्राप्तदीनभावः । विह्वलः सन्नित्यर्थः । वदान्यो बहुप्रद इव । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डावहुप्रदः' इत्यमरः । राममार्गणापातमार्गे श्रीरामसायकागमनमार्गे । अधिजनागमनमार्गे चेति श्लेषसंकीर्ण-यमुपमा । 'मार्गणौ सायकार्थिनौ' इति निघण्टुः । चक्षुर्विक्षिपन्ट्ठिं प्रसारयन् । तदागमनाशयेनेति भावः । तपोऽपगतधृतिनिरस्तधैर्यः सन् । सुदूरमतिविप्रकृष्ट-देशमपासरदपस्तवान् । पलायितवानित्यर्थः ॥

ततः किमत आह—

तमेनमृष्यमूके मूकवन्नपया निषण्णं विषण्णहृदयं दैयालुरालोक्य
त्रैलोक्यैकधन्वी रामस्तद्भेदमवगन्तुकामः कामप्यभिज्ञानमालां सुग्रीवग्री-
वायां वाणनिवारणनिपुणां सिद्धौषधिमिव बध्वा भूयोऽपि वालिनमाहवा-
याह्वयेति तमादिदेश ॥

तमिति । त्रपया पराजितलजया हेतुना ऋष्यमूके ऋष्यमूकगिरौ भाषणध्रव-
णाशिक्षितो मूकस्तेन तुल्यं तद्वत् । निर्वचा इवेत्यर्थः । 'मूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षितः'

१. 'सहनतया' इति पाठः. २. 'राम' इति नास्ति कचित्. ३. 'सदाचक्षुः' इति पाठः. ४. 'अतिदूरम्' इति पाठः. ५. 'हृदयालुः' इति पाठः.

इत्यमरः । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । निषण्णमुपविष्टं विषण्ण-
हृदयं विषादाक्रान्तचित्तम् । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनैः' इति लक्षणात् ।
तमेन सुग्रीवमालोक्य विलोक्य दयालुः कारुणिकः । परदुःखप्रहाणेच्छुरित्यर्थः । 'स्याद्-
यालुः कारुणिकः' इत्यमरः । तथा त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादिलात्कार्यं प्य-
प्रत्ययः । तत्रैकधन्वी । जगदेकधानुष्क इत्यर्थः । 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः' इत्यमरः ।
ब्रीह्यादिलादिनिः । विशेषणद्वयेनाप्यस्य कार्यनिर्वहणदक्षत्वं सूच्यते । स रामस्तद्भेदं
वालिसुग्रीवयोर्भेदमन्तरमवगन्तुकामो ज्ञातुमिच्छुः सन् । 'तुं काममनसोरपि' इति
तुमुनो मकारलोपः । कामपि कांचित् । अभिज्ञायत इत्यभिज्ञानं लक्षणं तथाभूता च
सा माला च तामभिज्ञानमालाम् । भेदप्रत्यायकगजपुष्पमालामित्यर्थः । गजपुष्पी ना-
गपुष्पी नाम लता । उक्तं च श्रीरामायणे—'ततो गिरितटे जातामुत्पाव्य कुसुमायताम् ।
लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥' इति । न चैवं श्रीरामस्यात्र कर्तृत्ववि-
रोधः । प्रयोजककर्तरि तथात्वोपचारादिति । सुग्रीवग्रीवायां वाणनिवारणे शरनि-
पातनिवर्तने निपुणां समर्थो सिद्धौषधिमिवेत्युत्प्रेक्षा । वच्वासज्य भूयः पुनरपि वालि-
नमाहवायाहवं कर्तुमाह्वयाकारयेति तं सुग्रीवमादिदेशाज्ञप्तवान् ॥

पुनरप्यवाप्य किष्किन्धां पर्जन्य इव गर्जति तस्मिन्सुत्रामपुत्रस्ताराभि-
हितां हितोक्तिमतिक्रम्य दुरतिक्रमतया नियतेः समारब्धसमरो दाशरथे-
र्निशिततरशरशकलितनिजविशालवक्षःस्थलः क्षितितले निपपात ॥

पुनरिति । तस्मिन्सुग्रीवे पुनर्भूयोऽपि किष्किन्धामवाप्य पर्जन्यो मेघ इव गर्जति ।
गर्जनं कुर्वति सति । सुत्रामपुत्रो वाली तारया निजभार्ययाभिहितामुक्तां हितोक्तिं
हितवचनम् । 'ससहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमुपागतम् । अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्य स
गर्जति ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तरूपामित्यर्थः । अतिक्रम्योल्लङ्घ्य । नियतेर्दैवस्य । 'नि-
यतिनियमे दैवे' इति शाश्वतः । दुरतिक्रमतया दुर्विलङ्घ्यतया हेतुना । अतिक्रमणस्य
कर्तुमशक्यतयेत्यर्थः । समारब्धसमरः प्रक्रान्तयुद्धः सन् । तथा दाशरथेः श्रीरामस्य
निशिततरोऽतितीक्ष्णः स चासौ शरश्च तेन शकलितं विदलितं निजं स्वीयं विशालं
पृथुलं वक्षःस्थलमुरःप्रदेशो यस्य स तथोक्तः सन् । क्षितितले भुवि निपपात । न्य-
पतदित्यर्थः ॥

अथ विदितवृत्तान्ता संतताश्रुनिष्यन्दकलुषितर्तरतारा तारानगरा-
न्निर्गत्य वारिवारितं वारणयूथपतिमिव निर्भयनिरीक्ष्यमाणं सुग्रीवमुद्रतग्री-

१. 'दाशरथिशरशकलीकृतवक्षःस्थलः' इति पाठः. २. 'सहसा पपात' इति पाठः.
३. 'संतत' इति नास्ति क्वचित्. ४. 'तारा तारान्तरात्' इति पाठः. ५. 'सुग्रीवं
निर्भयनिरीक्ष्यमाणं' इति पाठः.

वमुत्थातुमक्षमतया क्षमातलार्पितकूर्परयुगलं गलदसृक्प्रसरशारशरीरं
शरासनशिखरन्यस्तहस्तेन संनिकर्षस्थितेन काकुत्स्थेन कृतसंस्त्रापमपे-
ताडम्बरमिवाम्बुनिधिमस्तोन्मुखमिव मयूखमालिनं वालिनमालिङ्ग्य
स्वाङ्कोत्तंसिततदुत्तमाङ्गा रघुनाथमित्थमकथयत् ॥

अथेति । अथ पतनानन्तरम् । विदितो विज्ञापितो वृत्तान्तो वालिवधरूपवार्ता
यस्याः सा तथोक्ता । अत एव संतताश्रुनिष्यन्देन निरन्तरवाष्पसंपातेन कलुषिततरे
अत्यन्तरूपिते तारे कनीनिके यस्याः सा । 'तारकाक्षः कनीनिका' इत्यमरः । तारा
वालिल्ली नगरादन्तःपुरात्रिर्गल्य वार्यौ गजवन्धनस्थाने । 'वारी तु गजवन्धिनी' इ-
त्यमरः । वारितं निवद्धं वारणयूथपतिं गजयूथनाथमिव । स्थितमित्यर्थः । उपमालंकारः ।
'यूथनाथस्तु यूथपः' इत्यमरः । अत एव निर्भयं भयरहितं यथा तथा निरीक्ष्यमा-
णोऽवलोक्यमानः सुग्रीवो यस्य तम् । उद्गतग्रीवमात्मप्रहर्तृप्रतीक्षणार्थमुन्नमितकन्ध-
रम् । तथाप्युत्थातुमक्षममसमर्थम् । दृढप्रहारवेदनयेन्द्रियपाटवाभावादिति भावः ।
अत एव क्षमातलेऽर्पितं निक्षिप्तं कूर्परयुगलं कफोणिप्रदेशयुग्मं यस्य तं तथोक्तम् ।
तदवष्टम्भेन स्थितमित्यर्थः । 'स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः' इत्यमरः । गलदसृक्प्रसरेण
स्यन्दमानशोणिताभिव्याप्त्या शारं कृष्णरक्तसितवर्णयुक्तं शरीरं यस्य तम् । 'कृष्ण-
रक्तसिते शारः' इति यादवः । अथवा शारं संपृक्तं शरीरं यस्य तम् । 'शरभः
करभः शारः संपृक्तः खचितः समाः' इति हल्युधः । तथा शरासनशिखरे चाप-
कोट्यां न्यस्तो निक्षिप्तो हस्तो यस्य तेन तथोक्तेन । धानुष्काणां तथाचारादिति भावः ।
संनिकर्षस्थितेन समीपवर्तिना काकुत्स्थेन श्रीरामेण सह कृतसंस्त्रापं विहितसंभाषणम् ।
'पराङ्मुखवधं कृत्वा कोऽनुप्राप्तस्त्वया गुणः । यदहं युद्धसंरब्धस्त्वत्कृते निधनं
गतः ॥' इत्यादि रामायणोक्तसंभाषणतत्परमित्यर्थः । 'संस्त्रापो भाषणं मिथः' इत्य-
मरः । तथापेताडम्बरमपगतसंरम्भम् । कलोलद्यभावेन स्तिमितमित्यर्थः । 'आडम्ब-
रोऽस्त्री संरम्भः' इत्यमरः । आडम्बरशब्दो व्याख्यातः 'अम्बुरुहडम्बरचौर्यनि-
घ्नम्-' इत्यत्र । अम्बुनिधिं समुद्रमिव । तथा—अस्तोन्मुखम् । अस्तं गच्छन्तमित्यर्थः ।
मयूखमालिनं सूर्यमिव स्थितमित्युपमाद्वयम् । वालिनमालिङ्ग्याश्लिष्य स्वाङ्कोत्तंसितं
निजोत्सङ्गनिक्षिप्तं तस्य वालिन उत्तमाङ्गं शिरो यस्याः सा तथोक्ता सती । 'उत्सङ्गचि-
ह्नयोरङ्गः', 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इति चामरः । रघुनाथं श्रीरामं प्रतीत्य वक्ष्यमा-
णप्रकारेणाकथयदवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—कारुण्यमित्यादिना श्लोकषट्केन—

कारुण्यं निरवधि यत्तव प्रसिद्धं

शीतांशोः सहजमिवार्तिहारि शैलम् ।

तत्सर्वं मनुकुलनाथ रम्यकीर्ते

मत्पापात्कथय कथं त्वया निरस्तम् ॥ १४ ॥

कारुण्यमिति । हे मनुकुलनाथ मनुवंशनायक । महाकुलीनेत्यर्थः । तादृशस्यापि मनुवंशस्य त्वयैव सनाथत्वम् । अतस्त्वन्माहात्म्यं किं वर्णनीयमिति भावः । तथा हे रम्यकीर्ते रमणीयकीर्तिसंपन्न श्रीराम, शीतांशोश्चन्द्रस्य सहजं नैसर्गिकमार्तिहारि परोपतापशान्तिकरम् । विशेषणद्वयमेतत्कारुण्येऽपि योज्यम् । शैल्यं शिशिरत्वमिव तव निरवधि निर्मर्यादम् । इयत्तावच्छिन्नपरिमाणशून्यमित्यर्थः । यत्कारुण्यं करुणा । 'स्वार्थे ष्यञ्' । प्रसिद्धं लोकविख्यातम् । अभूदिति शेषः । 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः । सर्वं समग्रं तत्कारुण्यं मत्पापान्मदीयदुष्कृताद्धेतोः । पतिविपत्तेः पत्नीदुरदृष्टहेतुकत्वादिति भावः । त्वया कथं कुतः निरस्तं त्यक्तम् । कथंयाभिधेहि । निरपराधोऽयं मत्प्राणेश्वरस्त्वयाकारुणिकेनेव कथं निष्कारणं निहत इति भावः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥

एवं साधारण्येनोपालभ्य संप्रति स्वस्या अप्युपहृतिं प्रार्थयते—

एवंविधे प्रियतमेऽप्यनपेतजीवां

मां राक्षसीति रघुपुंगव साधु बुद्धा ।

बाणं विमुञ्च मयि संप्रति ताटकारे

श्रेयो भवेद्दयितसंगमकारिणस्ते ॥ १५ ॥

एवंविध इति । हे ताटकारे ताटकान्तक रघुपुङ्गव रघुश्रेष्ठ श्रीराम, प्रियतमे प्राणेश्वरे । एवंविध ईदृक्प्रकारे । मृते सत्यपीत्यर्थः । अनपेतजीवामनिर्गतप्राणां मां राक्षसीति राक्षसीप्रायेति साधु सम्यग्बुद्धा ज्ञात्वा । प्रियतमविपत्तिसहनत्वस्य राक्षसीलक्षणत्वादिति भावः । मय्युक्तप्रकारेण राक्षस्यां संप्रतीदानीं बाणं विमुञ्च । मां प्रहरेत्यर्थः । ताटकान्तकस्य तव राक्षसीसंहरणमुचितमेवेति भावः । ननु ताटकासंहनने परोपद्रवशान्तिरूपं फलं लब्धम् । त्वत्प्रहरणार्थिकं फलमित्यत आह—श्रेय इति । दयितेन सह संगमं करोतीति दयितसंगमकारिणः । प्राणेश्वरेण मां योजयत इत्यर्थः । ते तव महच्छ्रेयो महानभ्युदयः पुण्यं वा । भविष्यतीति शेषः । 'मृते म्रियेत या नारी सा विज्ञेया पतिव्रता' इति स्मरणात् । ममायं धर्म एव । तथा च तादृशधर्मप्रवर्तकस्य तव सुकृतं किं वर्णनीयमिति भावः । 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः । एतदारभ्य श्लोकचतुष्टयपर्यन्तं वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ननु तथापि हिंसा मय्यं न रोचत इत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह—

साधारणी क्षितिभुजां मृगयेति पूर्व-

मुक्ता त्वयैव जनसंसदि सत्यवादिन् ।

शास्त्रामृगीं तदिह मारय मां शरेण

को नाम राम मृगयुर्दयते मृगीणाम् ॥ १६ ॥

साधारणीति । हे सत्यवादिन् यथार्थभाषणशील । अतस्त्वया सत्यमेव सर्वथा परिपालनीयमिति भावः । ताच्छील्ये णिनिः । क्षितिभृतां राज्ञां मृगयाखेटः । 'आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः । साधारणी सकलसंमता । 'मृगयाघाय न भूभृतां घ्नताम्' इति तस्या न्यायत्वादिति भावः । 'अग्नीन्द्रसाधारणादञ्चक्तव्यः' इति विकल्पात्पक्षे ङीप् । इत्येवं पूर्वं पुरा त्वयैव त्वन्मुखेनैव जनसंसदि जनसमाजे । न त्वसाक्षिकमित्यर्थः । उक्ता । 'यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः' इति कथितेत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादिहेदानीं शास्त्रामृगीं वानरीम् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । मां शरेण वाणेन मारय विदारय । प्राणैर्वियोजयेत्यर्थः । युक्तं चैतदित्यर्थान्तरं न्यस्यति—हे राम, को नाम को वा । मृगान्यातीति मृगयुर्मृगसंहरणशीलः । 'मृगञ्वाद्यश्च' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तो निपातः । मृगीणां मृगाङ्गानां दयते दयां कुरुते । दयया मृगाङ्गनाः को वा मृगयुरूपेक्षत इत्यर्थः । अतस्त्वं सत्यवचनानुसारेणावश्यं मां प्रहरेति भावः । दया क्रियां प्रति कर्मत्वेऽपि 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' 'तस्य वानुकरोति' इत्यादिवत्संबन्धमात्रविवक्षायां मृगीणामिति षष्ठी न विरुध्यते । यथाह भारविः—'सा लक्ष्मीमुपकुरुते यया परेपाम्' इति । तथा श्रीहर्षेण च—'साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् । सकुतूहलितस्य मनश्चलितं चरितं महात्मनां श्रोतुम् ॥' इति ॥

संप्रति वालिप्रहरणप्रयुक्ताभिमानोऽपि न कार्य इत्याह—

संत्रस्य पूर्वममुतस्तव बन्धुरेष

भेजे यथाद्रिमकुतोभयमृश्यमूकम् ।

भर्ता ममायमपि राम शरैरभेद्यं

प्राप्तो मदीयहृदयच्छलमद्रिदुर्गम् ॥ १७ ॥

संत्रस्येति । हे राम, एषोऽयं तव बन्धुः सुहृत्सुग्रीवः । पूर्वममुतोऽमुष्माद्वालिनः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चम्यास्तसिः । संत्रस्य संत्रासं प्राप्य यथा येन प्रकारेण । नास्ति कुतोऽपि भयमत्रेत्यकुतोभयम् । वालिभयशङ्काश्चान्यमित्यर्थः । मयूरव्यंसकादिषु निपातनात्साधुरित्युक्तम् । ऋश्यमूकमद्रिम् । गिरिदुर्गमित्यर्थः । भेजे प्राप । तथायं मम भर्ता प्राणेश्वरो वाल्यपि अमुतोऽमुष्मात्त्वत्तः सुग्रीवाद्वा । संत्रस्य शरैस्तावकवाणैरभेद्यं भेतुमशक्यमिति काठिन्यातिशयोक्तिः । अकुतोभयमित्यर्थः । मदीयहृदयं मामकमानसमिति छलं कपटं यस्य तत्तथोक्तमद्रिदुर्गं प्राप्तः

प्रविष्टः । अतो मद्दृढप्रहरणे तद्गतस्यापि प्रहरणसंभवात्तवायसभिमानो युज्यत इति भावः । मृतोऽपि मद्दृढयादनपेतो मत्प्राणेश्वर इति फलितार्थः । अत्र छलशब्देन हृदयमपहृत्याद्रिदुर्गत्वेनासत्यत्वप्रतिपादनादपह्णवाङ्कारः । 'छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनमपह्वः' इति सर्वस्वसूत्रम् ॥

किं च तत्प्रहरणाभावे तव धन्वित्वप्रसिद्धिरपि न सिद्धेदित्याह—

नाहं सुकेतुतनया न च सप्तसाली
वाली न च त्रिभुवनप्रथितप्रभावः ।
तारास्मि वज्रहृदया विशिखैरभेद्या
धन्वी कथं भवसि राघव मामविद्धा ॥ १८ ॥

नेति । अहं सुकेतुतनया ताटका न । न भवामीत्यर्थः । 'यक्षः सुकेतुर्द्वेहिणप्रसादाल्लेभे सुतां कामपि ताटकाख्याम्' इत्युक्तं वालकाण्डे । तथा सप्तानां सालानां समाहारः सप्तसाली । सालतरुश्रेणिश्च न न भवामि । अत्र पञ्चवटीवत्प्रक्रिया । तथा त्रिभुवनप्रथितप्रभावः । सकललोकविख्यातप्रतापशालीत्यर्थः । वाली च न न भवामि । यद्येवं तर्हि त्वयाहमपि प्रहृता स्यामिति भावः । अत्र वालिनो विशेषणोपादानान्नायुक्तग्रहणदोषः । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय स्वभावोक्त्यार्थत्वात् । तदुक्तं रसाकरे—'ध्वन्यत्वादे रसोत्कर्षे भावोक्ती दोषवारणे । विशेषणं विशेष्यस्य नास्त्ययुक्तगुणग्रहः ॥' इति गुणो विशेषणम् । किंतु वज्रहृदया वज्रवत्कठोरहृदया अत एव विशिखैर्वाणैरभेद्या भेत्तुमशक्या तारास्मि । अतः हे राघव, मामेतादृशीमविद्धा असंहत्य धन्वी धानुष्कः कथं भवसि । न भवस्येवेत्यर्थः । वेध्यवेदने कः समर्थो भवेत् । अतो मामवेध्यां विद्धा आत्मनो धन्वित्वप्रथां दृढीकुरुष्वेत्यर्थः ॥

इत्थमुपालम्भेऽपि तूष्णीं तिष्ठन्तमुद्वीक्ष्योत्प्रेक्षते—

क्षितिपतितनयानां हन्त गर्भेश्वराणां
किमु निरवधि मौग्ध्यं शौर्यवज्जन्मसिद्धम् ॥
मम हृदि निरपाये वर्तमाने कपीन्द्रे
रघुवर यदयुष्मै तिष्ठसे चापपाणिः ॥ १९ ॥

क्षितिपतीति । गर्भेश्वराणां गर्भमारभ्येश्वराणाम् । जन्मप्रभृत्यैश्वर्यसंपन्नानामित्यर्थः । क्षितिपतितनयानां राजकुमाराणां निरवधि निर्मर्यादम् । महत्तरमित्यर्थः । मौग्ध्यं विचारमूढत्वम् । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विश्वः । शौर्येण तुल्यं शौर्यवदित्युपमा । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । जन्मसिद्धं किमु स्वभावसिद्धं किम् । हन्तेति विषादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः' इत्यमरः ।

कुतः । यद्यस्मात्कारणात् हे रघुवर रघुनायक, निरपाये निरातङ्गे । इति हृदयविशेषणं कपीन्द्रविशेषणं वा । मम हृदि हृदयदेशे कपीन्द्रे वालिनि वर्तमाने तिष्ठति सति । असुध्मे कपीन्द्राय चापं पाणौ यस्य स चापपाणिः सन् । पुनः पुनः प्रहर्तुमिति भावः । 'सप्तस्युपमान-' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तस्यौ भवतः' इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः । तिष्ठसे । आत्मानं प्रकाशयन्वर्तस इत्यर्थः । तस्मादसाध्यसाधने प्रवृत्तत्वात्तवापि राजपुत्रस्य शौर्यवन्मौग्ध्यमाजन्मसिद्धमिति भावः । सर्वथा मदीयहृदयविदारणं कर्तव्यमिति प्रलापवाक्यसमुदायार्थः । तिष्ठतेर्लट् । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । अत्र स्वाभाविकश्रीरामावस्थानस्य निजहृदयस्थवालिप्रहरणत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः । मालिनीवृत्तम् ॥

एवं विलपन्त्या हारायिताश्रुधारायास्तारायाः परिदेवनरवैर्वाष्पाम्बुकणाभ्युक्षणैरक्षीणैर्निश्वासानिलैश्च कृताश्वास इव लब्धसंज्ञो वाली निजनन्दनं रेवुनन्दने समर्प्याङ्गदमङ्गसङ्गिनीं कांचन काञ्चनस्रजं शोकावनतग्रीवाय सुग्रीवाय दत्त्वा निजभुजबलप्रशान्तासुरोऽयं प्रशान्तासुरभूत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विलपन्त्याः परिदेवयन्त्या हारा इवाचरन्त्यो हारायिता अश्रुधारा वाष्पसंपाता यस्यास्तस्याः । सप्रलापं रुदन्त्या इत्यर्थः । तारायाः संवन्धिभिरक्षीणैरविच्छिन्नैरिति सर्वत्र संवध्यते । परिदेवनरवैर्विलापकन्दैर्वाष्पाम्बुकणाभ्युक्षणैरश्रुविन्दुसैकैर्निश्वासानिलैर्निश्वासमारुतैश्च । मूर्च्छितोज्जीविकोपचारप्रायैरिति भावः । कृताश्वासः पुनरुज्जीवित इवेत्युत्प्रेक्षा । लब्धसंज्ञः उक्तविवेकशाली वाली निजनन्दनमात्मजमङ्गदं रघुनन्दने श्रीरामाय । अधिकरणविवक्षायां सप्तमी । समर्प्य । वालोऽयं त्वया रक्षणीय इति तदधीनं कृत्वेत्यर्थः । तथा रामायणम्— 'बालश्चाकृतबुद्धिश्च ह्येकपुत्रश्च मे प्रियः । तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥ सुग्रीवे चाङ्गदे चैव निधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥' इति । तथाङ्गसङ्गिनीं कण्ठप्रालम्बिनीं कांचन कामपि काञ्चनस्रजं हेममालाम् । इन्द्रदत्तामित्यर्थः । शोकावनतग्रीवाय भ्रातृनिधनकारित्वप्रयुक्तशोकावनतकंधराय सुग्रीवाय दत्त्वा । तत्कंधरायामासज्येत्यर्थः । 'इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम्' इत्यादि रामायणे । निजभुजबलेन स्वकीयबाहुपराक्रमेण प्रशान्ता विनिहता असुरा यस्य तथोक्तः । महावीर इत्यर्थः । अयं वाली प्रशान्तासुरकान्तप्राणोऽभूत् । मृतोऽभवदित्यर्थः ॥

तत्र हा सकलभुवनबहुमतबाहुवैल गोलभगन्धर्वसिन्धुरपञ्चताकरण-

१. 'अक्षीणश्वासानिलैः' इति पाठः. २. 'इक्ष्वाकुनन्दने' इति पाठः. ३. 'मालाम्' इति पाठः. ४. 'अयम्' इति नास्ति कचित्. ५. 'वलानलशूलभायिताहितबलललितगन्धर्व' इति पाठः.

पञ्चानन दशमुखभुजभुजङ्गभोगनिरोधाहितुण्डिकायितवालवल्लय वालिन्, कथं गतोऽसीति बाष्पाविलमुखा वलीमुखास्तस्य रामाज्ञया यथाभिप्रेतं प्रेतकृत्यं सर्वं निर्वर्तयामासुः ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्वालिमरणसमये । हेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमरः । सकलभुवनबहुमतबाहुबल अशेषलोकश्लाघनीयभुजशक्तिसंपन्न । तथा गोलभनामा यो गन्धर्वो देवयोनिविशेषः स एव सिन्धुरो गजस्तस्य पञ्चताकरणपञ्चानन निधनविधानसिंह इति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । तद्विनाशकेत्यर्थः । 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः' इत्यमरः । तथा दशमुखभुजा रावणबाहव एव भुजङ्गभोगाः सर्पकायाः । 'भोगः सुखे रुयादिभृतावहेश्व फणकाययोः' इत्यमरः । तेषां निरोधे नियन्त्रणे अहितुण्डिको व्यालग्राही तद्वदाचरितमहितुण्डिकायितं वालवल्लयं लाङ्कामण्डलं यस्य स तथोक्तेति संबोधनत्रयम् । अत्र रूपकोपमयोः संकरः । 'विषवैद्यो जाङ्गलिको व्यालग्राह्यहितुण्डिकः' इत्यमरः । कथं गतोऽसि एतादृशवीर्यसंपन्न कुतो मृतोऽसीति बाष्पाविलमुखा अशुपरिवृतानना वलीमुखा वानरा रामाज्ञया तस्य वालिनः । अभिप्रेतमनतिक्रम्य यथाभिप्रेतम् । यथार्हमित्यर्थः । प्रेतकृत्यं दहनादिप्रेतसंस्कारं सर्वं निर्वर्तयामासुः । चकुरित्यर्थः ॥

ततो जाम्बवत्प्रमुखा वलीमुखगणा दाशरथिनिदेशात्सुग्रीवं काञ्चनकलशोदकैरभ्यषिञ्चन् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं जाम्बवत्प्रमुखा जाम्बवदादयो वलीमुखगणा वानरसङ्घा दाशरथिनिदेशाच्छ्रीरामाज्ञावचनात्सुग्रीवं काञ्चनकलशोदकैः शातकुम्भसंभृततीर्थजलैरभ्यषिञ्चन् । वानरसाम्राज्याभिषिक्तं चकुरित्यर्थः ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे रामश्यामपयोमुचा ।

अभिषेक्तुं स्थिता मेघास्तन्महीं महिषीमिव ॥ २० ॥

अभिषिक्ते इति । सुग्रीवे । तुशब्दोऽवधारणार्थकः । सुग्रीव एवेत्यर्थः । 'तु स्याद्भेदेऽवधारणे' इत्यमरः । राम एव श्यामपयोमुक् नीलमेघस्तेनाभिषिक्ते सति । मेघा जलदास्तन्महीं तस्य सुग्रीवस्य महीं महिषीं राज्ञीमिव । अभिषेक्तुं स्थिताः प्रवृत्ताः । श्रीरामजलदेन केवलसुग्रीवाभिषेके कृते जलदानां तन्महिष्यभिषेकप्रवृत्तिर्युक्तैवेति भावः । वर्षासमयः संप्राप्त इति फलितार्थः । रूपकोत्प्रेक्षयोः संकरः ॥

१. 'निरोधायाहि' इति पाठः. २. 'विलयं कथं' इति पाठः. ३. 'सर्वे' इति पाठः. ४. 'ततः' इत्यादि 'अभ्यषिञ्चन्' इत्यन्तं कचिन्नास्ति.

आर्यार्यान्वेषणा कार्या शरदीत्युक्तसंविदा ।

कपीन्द्रेणार्थितो रामः किष्किन्धावर्तनं प्रति ॥ २१ ॥

आर्येति । हे आर्य स्वामिन् श्रीराम, शरदि शरत्काले । आर्यायाः सीताया अन्वेषणा गवेषणा कार्या कर्तव्या । तदानीं कार्यसौकर्यादिति भावः । इत्येवमुक्तसंविदा विज्ञप्तप्रतिज्ञानेन । 'संविदागूः प्रतिज्ञानम्' इत्यमरः । कपीन्द्रेण सुग्रीवेण कारुणिकः श्रीरामः किष्किन्धावर्तनं प्रति किष्किन्धाप्रवेशमुद्दिश्यार्थितो याचितः ॥

ततः किं तत्राह—

न योग्या नगरप्राप्तिरित्युक्तवति राघवे ।

सुग्रीवप्रार्थनाप्यासीद्भरतप्रार्थनासमा ॥ २२ ॥

नेति । नगरप्राप्तिः पट्टणप्रवेशो योग्या अर्हा न न भवति । पितृनिदेशपरिपालनार्थं वनवासिनो मम पट्टणप्रवेशानर्हत्वादिति भावः । तथा च श्रीरामायणम्—'चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् । न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपालकः ॥' इति । इत्येवं राघव उक्तवति सति । सुग्रीवप्रार्थनापि भरतप्रार्थनया समा सदृश्यभूत् । यथा भरतप्रार्थनया श्रीरामोऽयोध्यां न प्रविष्टवान्, तथा सुग्रीवप्रार्थनया किष्किन्धामपि न प्रविष्टवानित्यर्थः । उपमालंकारः । तथा च भरतस्य सुग्रीवौपम्यं श्रीरामस्य दृढव्रतत्वं च गम्यते ॥

अथ वर्षर्तुं वर्णयति—

दत्तार्जुनविकासेन धार्तराष्ट्रान्निरस्यता ।

तेन जीमूतकालेन देवकीनन्दनायितम् ॥ २३ ॥

दत्तेति । दत्तोऽर्जुनविकासः पार्थमानसोल्लासः । अन्यत्र ककुभतरुपुष्पविकसनं च येन तथोक्तेन । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः' इत्यमरः । धार्तराष्ट्रान्नीलचञ्चुचरणहंसविशेषान् । अन्यत्र धृतराष्ट्रापत्यानि दुर्योधनादीन् । निरस्यता निराकुर्वता । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः । मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतराः ॥' इत्यमरः । तेन प्रक्रान्तेन प्रसिद्धेन वा । जीमूतकालेन वर्षासमयेन देवकीनन्दनेन श्रीकृष्णेनैवाचरितं देवकीनन्दनायितम् । उक्तराया श्रीकृष्णकल्पो वर्षासमयः प्रवृत्त इत्यर्थः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । अतो भावे क्तः । जीमूतशब्दो व्याख्यातः । स्मिष्टविशेषणायुपमा स्त्रेपो वा मतभेदान् ॥

अस्माकं रूपलक्ष्मीमसकृदपहसत्यात्मकान्त्या तदास्तां

भर्तारं नः सुरेन्द्रं किमपि न गणयन्वालिनं द्राजघ्नान् ।

इत्थं मलैव वैरं झटिति घनघटा राघवस्याहवोत्था-

माशामाशाश्च रुद्धा स्तनितमिषमहासिंहनादान्वितेनुः ॥ २४ ॥

अस्माकमिति । अस्माकं रूपलक्ष्मीमाकारशोभामात्मकान्त्या निजदेहभासा । इन्द्रनीलसच्छाययेति भावः । असकृद्बहुवारमपहसत्यपहासं करोति । तदपहसनमास्तां तिष्ठतु । । किंतु नोऽस्माकं भर्तारं स्वामिनं सुरेन्द्रं देवराजं किमपि किञ्चिदपि न गणयन् । न लक्ष्मीकुर्वन्निति भावः । नवर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । वालिनम् । तत्पुत्रमिति भावः । द्राक्द्रुतमविचार्येत्यर्थः । जघान हिंसितवान् । 'द्राङ् महु सपदि द्रुतम्' इत्यमरः । इत्थमनेन प्रकारेण वैरं विरोधं मत्वा झटिति शीघ्रं घनघटाः मेघवृन्दानि आहवोत्थां युद्धसमुत्थितां राघवस्याशां वाञ्छाम् । उत्साहमिति यावत् । आशा दिशश्च । 'आशा दिगतिवृणयोः' इति रत्नमाला । रुद्धा निरुध्य । वर्षासमये जैत्रयात्राया अनुपयुक्तत्वादिति भावः । स्तनितमिषेण गर्जितव्याजेन महासिंहनादान्वितेनुश्चक्रुः । इति सापहवोत्प्रेक्षा । स्रग्धरावृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥

तत्र तस्मिन्समये—

उपचितजीवनधारा सत्पथभाजो निरस्तसंतापाः ।

भूपा इव नवमेघाः पौरस्त्यमहाबलाकुलिताः ॥ २५ ॥

उपचितेति । उपचितजीवनधाराः प्रवृद्धोदकसंपाताः । अन्यत्र उपचिता जीवनधारा दानोदकधारा यैस्ते तथोक्ताः । निरन्तरदानशीलाः । 'सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि' इत्युदकधारापूर्वकत्वात्सर्वेषां दानानामिति भावः । अथवा उपचिता धर्माचरणादिना वर्धिता जीवनधारा आयुर्दैर्घ्यं यैस्ते तथोक्ताः । तथा सत्पथभाज आकाशमार्गसंचारिणः । अन्यत्र सन्मार्गवर्तिनः । निरस्तसंतापा निर्वासितपरितापाः । अन्यत्र निरस्ताश्रितजनमनःपरितापाः । तथा पौरस्त्यमहाबलाकुलिताः पौरस्त्यः पूर्वदिग्भवः प्राच्यः । अग्रत उत्पन्न इत्यर्थः । 'दक्षिणापुरस्तात्पुरसस्त्यक्' इति त्यक्प्रत्ययः । तादृशो यो महाबलो वायुस्तेनाकुलिता उद्धृताः । अन्यत्र रलयोरभेदात्पौलस्त्यस्य रावणस्य महाबलेन प्रभूतबाहुपराक्रमेणाकुलिता विह्वलीकृताः । नवमेघाः नूतनजलधाराः । दिव्याकाशे भूपा राजान इव जाता इति शेषः । श्लेषसंकीर्णैयमुपमा । आर्यावृत्तम् ॥

तेन किल रघुपतिरतिमात्रप्रवृद्धमन्युः शतमन्युशरासनशरतरतारापथां घनरवमुखरितहरिन्मुखाभोगां कदम्बवनपवनार्कम्पनिराडम्बरकादम्बकुटुम्बामम्बुदकदम्बकवलिताम्बरां शिलीन्ध्रसंबन्धबन्धुरवसुंधरां विकचकुटजनिचयकवचितमहारण्यां प्रावृषेण्यां प्रक्रियां प्रेक्षमाणो लक्ष्मणमिदमभाषत ॥

तेनेति । तेन जीमूतकालेन हेतुना । किलेति संभावनायाम् । संभावितेन जी-
मूतकालेनेत्यर्थः । 'वार्ता संभाव्ययोः किल' इत्यमरः । रघुपतिः श्रीरामोऽतिमात्रं
निर्भरं प्रवृद्धो वृद्धिं गतो मन्युः क्रोधो यस्य तथोक्तः सन् । उज्जीवकत्वाजैत्रयात्राप्रतिव-
न्धकत्वाच्च कुद्धः सन्नित्यर्थः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि' इत्यमरः । शतमन्युशरासनेनेन्द्र-
धनुषा शारतरोऽत्यन्तशवलवर्णस्तारापथ आकाशं यस्यां तां तथोक्ताम् । घनर-
वैर्धनगजितैर्मुखरिताः प्रतिध्वनिता हरिन्मुखाभोगा दिगन्तकुहरा यस्यां तां तथोक्ताम् ।
कदम्बवनपवनाकम्पेन नीपवनवायुसंचारेण निराडम्बराणि विहाराडम्बरविधुराणि काद-
म्बकुटुम्बानि कलहंसमिथुनानि यस्यास्ताम् । 'तूलं च नीपप्रियक कदम्बाश्च हरिप्रिये',
'कादम्बः कलहंसः स्यात्' इति चामरः । अम्बुदकदम्बेन मेघवृन्देन कवलितं निगीर्णम् ।
आच्छादितमिति यावत् । अम्बरमाकाशं यस्यां ताम् । शिलीन्ध्रसंबन्धेन कन्दलीकु-
सुमसंगत्या वन्धुरा मनोहरा वसुंधरा भूर्यस्यां ताम् । वसूनि धारयतीति वसुंधरा ।
'संज्ञायां भृतृवृश्-' इत्यादिना स्वप्नप्रत्यये मुमागमः । 'कन्दल्यां च शिलीन्ध्रः स्यात्'
इति शब्दार्णवे । विकचकुटजनिचयैर्विकसितगिरिमल्लिकाकुसुमनिकुरुम्वैः कवचि-
तान्याच्छादितानि महारण्यानि यस्यां ताम् । 'कुटजो गिरिमल्लिका' इति हलायुधः ।
प्रावृषि भवां प्रावृषेण्याम् । 'प्रावृष एण्यः' इति एण्यप्रत्ययः । प्रक्रियां परिपाटीं प्रेक्षमा-
णः सन् लक्ष्मणमिदं वक्ष्यमाणवचनमभाषतावोचत् ॥

तत्प्रकारमेव विवृणोति । अयमित्यादि श्लोकप्रद्वेन—

अयं कालः कालप्रमथनगलामैरभिनवै-

रहंयूनां यूनामपहरति धैर्यं जलधरैः ।

स्मराधारा धारापरिचितजडा वान्ति सहसा

नभस्वन्तः स्वन्तः कथमिव वियोगः परिणमेत् ॥२६॥

अयमिति । अयं वर्तमानः कालो वर्षासमयः कालप्रमथनगलामैः मृत्युंजयकण्ठ-
सच्छायैः । वारिपूरितत्वादतिनीलैरित्यर्थः । 'कालो मृत्यो महाकाये समये यमकृष्णयोः'
इति विश्वः । कुतः । अभिनवैर्नूतनैर्जलधरैः करणैः । अहंयूनामहंकारिणाम् । तारुण्य-
मदगर्वणाजेयमन्यानामित्यर्थः । 'अहंयुः स्यादहंकारी' इत्यमरः । 'अहंशुमोर्युन्' इति
युन्प्रत्ययः । यूनां तरुणानां धैर्यं धीरत्वम् । निर्विकारचित्तत्वमिति यावत् । अपहरति
विलोपयति । तरुणीप्रवणान्तःकरणान्करोतीत्यर्थः । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं स-
त्त्वपि हेतुषु' इति रसिकाः । तथा स्मराधाराः । मन्मथोद्दीपका इत्यर्थः । धारापरिचय-
जडा वारिसंपर्कशीतला नभस्वन्तः प्रावृद्धताः । 'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः'
इत्यमरः । सहसा अकस्मात् । अतिवेगेनेत्यर्थः । 'सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः' इति

गणव्याख्याने 'स्वरादिपाठादव्ययम्' इति शाकटायनः । वान्ति प्रसरन्ति । अतः स्वन्तः सुस्वरूपः । अतिदृढ इति यावत् । 'अन्तोऽह्यपि सिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके' इति वैजयन्ती । अथवा स्वन्तो दुरन्तः । क्षयोन्मुख इति यावत् । वियोगो विरहखेदः । कथमिव कुतो वा । इवशब्दो वाक्यालंकारः । परिणमेत्परिपाकं गच्छेत् । अतिक्रान्तो भवेदिति यावत् । न परिणमेदेवेत्यर्थः । सत्यामुद्दीपनसामग्र्यां तस्य दुस्तरत्वादिति भावः । छेकानुप्रासोऽलंकारः । 'भवेदव्यवधानेन द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोः । आवृत्तिर्यत्र स बुधैश्छेकानुप्रास इष्यते ॥' इति लक्षणात् । शिखरिणीवृत्तम् ॥

महासमरसूचकः प्रतिदिशं मनोजन्मनो

मयूरगलकाहलीकलकलः समुज्जृम्भते ।

पयोदमलिने दिने परुषविप्रयोगव्यथां

नरेषु वनितासु वा दधति हन्त के का इति ॥ २७ ॥

महासमरेति । प्रतिदिशं दिशि दिशि मनोजन्मनो मन्मथस्य । जगदेकवीरस्येति भावः । महासमरसूचको महारणज्ञापको मयूरगलकाहलीकलकलो मयूरगलः नीलकण्ठकण्ठा एव काहल्यो वाद्यविशेषास्तासां कलकलः कोलाहलः । केकारवाडम्बर इति यावत् । समुज्जृम्भते विजृम्भितो भवति । 'काहलं भृशशुष्कयोः । वाद्यभाण्डविशेषे तु काहलिः काहलः कलः ॥' इति विश्वः । 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरश्च । किमिति समुज्जृम्भित इत्यत आह—पयोदमलिने दिने । वार्षिकवासरेष्वित्यर्थः । परुषविप्रयोगव्यथां दुःसहविरहवेदनां नरेषु पुरुषेषु मध्ये वनितासु स्त्रीषु वा मध्ये के नराः का वनिता दधति धारयन्ति । हन्तेति विषादे । तेषां तासां च संहारकालस्य संप्राप्तत्वाद्विषाद इत्यर्थः । इत्येवं समुज्जृम्भत इति संबन्धः । के मूर्ध्नि का इति कूजतीति केका मयूरवाणी । यथाहामरसिंहः—'केका वाणी मयूरस्य' इति । तादृशीं वाणीं पदशो विभज्य नरवनितावाचकलेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारः । स च नरेषु के वनितासु का इति च यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारेणाङ्गेन संकीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अम्भोधरोदरविनिर्गतवारिधारा-

संमर्दमांसलसमीरसमीर्यमाणैः ।

आमोदवीचिनिचयैः कुटजप्रसूनै-

राकाशमेतद्वकाशविहीनमासीत् ॥ २८ ॥

अम्भोधरेति । अम्भोधरोदरेभ्यो जलधरगर्भगङ्गरेभ्यो विनिर्गता विनिःसृता या वारिधारास्ताभिः सह संमर्दे संग्रामकरणे मांसलो बलवान् । वारिधाराविभेदकतया प्रवृत्त इत्यर्थः । मांसं वनमस्यास्तीति मांसल इति विग्रहः । सिध्मादित्थान्मत्वर्थयो लच्छप्रत्ययः । 'बलवान्मांसलः' इति वृत्तिकारः । 'बलवान्मांसलोऽसलः' इत्य-

मरश्च । तेन समीरेन वायुना समीर्यमाणैरामोदवीचीनां गन्धपरम्पराणां निचयः समुदायो येषां तैः । अविच्छिन्नगन्धबन्धुरैरित्यर्थः । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' इति विश्वः । कुटजप्रसूनैर्गिरिमल्लिकाकुसुमैः । 'जयाथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका' इत्यमरः । एतत्परिदृश्यमानमिव स्थितमाकाशं नभोऽवकाशविहीनं नीरन्ध्रमासीत् । अत्राकाशस्यावकाशविहीनत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनादतिशयोक्तिभेदः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

वनश्यामलपत्रस्य व्योमन्यग्रोधशाखिनः ।

प्ररोहा इव लक्ष्यन्ते वारिधारा धरां गताः ॥ २९ ॥

घनेति । धरां भुवं गताः प्राप्ता वारिधाराः रोदोन्तराले दण्डायमानतया प्रवृत्ता उदकधारा घना मेघा एव श्यामलपत्राणि नीलपलाशानि यस्य तस्य । अन्यत्र घनवच्छ्यामलानि । अथवा घनानि सान्द्राणि श्यामलानि च पत्राणि यस्य तत्तथोक्तस्य व्योम्न आकाशस्येव न्यग्रोधशाखिनो वटवृक्षस्य । 'न्यग्रोधो बहुपाद्वटः' इत्यमरः । प्ररोहा जटा इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते । तथा वारिधाराणां प्रवृत्तत्वात्प्ररोहलोत्प्रेक्षा । रूपकानुप्राणितेति संकरः । अत्र इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । 'इवेतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावक्यालंकारेषु' इति गणव्याख्याने ॥

अम्भःपूरसुसंपूर्णास्तटस्थतरुपुष्पिणीः ।

नदीः पश्येह सौमित्रे प्रवृद्धाश्च दिने दिने ॥ ३० ॥

अम्भ इति । हे सौमित्रे लक्ष्मण, इह प्रावृट्काले अम्भःपूरेण पयःप्रवाहेण सुष्ठु संपूर्णाः सुसंपूर्णाः तटे तिष्ठन्तीति तटस्थानां तीररूपाणां तरूणां कदम्बकुटजादिवृक्षाणां पुष्पाण्यासु सन्तीति तटस्थतरुपुष्पिणीः । वायुवशान्निपतितपुष्पव्याप्ता इत्यर्थः । तथा दिने दिने प्रतिदिनम् । वीप्सायां द्विर्भावः । प्रवृद्धाः प्रवृद्धिं गता नदीश्च पश्य । अत्रायं ध्वनिः—अम्भःपूरसुसंपूर्णाः । मदनरसातिरेकवतीरित्यर्थः । तटशब्देनात्र निकटं प्रतीयते । तटस्था निकटस्था । अनपायिन इति यावत् । ते तरवस्तरुवत्स्थिताः प्रिया यासां तास्तथोक्ताः । अतएव पुष्पिणीः विकासवतीरिति बहुव्रीहिर्गर्भितविशेषणस्तमासः । अतः प्रवृद्धाः केलिभावाद्द्विं गता नदीः स्त्रियः पश्येति ॥

अम्भोधिपाने सलिलेन साक-

मापीतमौर्वाग्निशिखाकलापम् ।

तप्तोदरा वारिधरा वमन्ति

विद्युल्लतोन्मेषमिषेण नूनम् ॥ ३१ ॥

अम्भोधीति । अम्भोधिपाने समुद्रजलपानसमये सलिलेन साकमापीतं निपीय-

मानसौर्वाग्लिशिखाकलापं वडवानलज्वालाजालं कर्म । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः'
इत्यमरः । वारिधरा मेघास्तप्तोदराः संतप्तकुक्षिकुहराः सन्तः । विबुल्लतोन्मेषमिषेण
तडिल्लात्स्फुरणव्याजेन वमन्त्युद्विरन्ति । वह्निर्निर्गमयन्तीत्यर्थः । अत्र लालादिनिरसन-
वाचिना वमनशब्देनोपचारान्निर्गमनमात्रमुच्यत इति चारुत्वातिशयः । तदुक्तं दण्डि-
ना—'निष्ठूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्ष्यां वि-
गाहते ॥' इति । नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । सा च मिषशब्देन विबुल्लतोन्मेषमपहृत्या सत्यत्व-
प्रतिपादनात्सापह्नवोत्प्रेक्षेति संकरः ॥

अथ जैत्रयात्रोपयोगिशरत्कालः संप्राप्त इति वक्तुं वर्षापगमं वर्णयति—

इत्थं प्रवृत्तेषु घनदिनेषु दाशरथिना कथमपि नीतेषु तदाकारकान्तिं
गमितमिव शनैःशनैर्मैघमण्डलं पाण्डुरमभूत् ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण प्रवृत्तेषु घनदिनेषु मेघाकुलितदिवसेषु । वार्षिकवा-
सरेष्वित्यर्थः । दाशरथिना श्रीरामेण कथमपि गरीयसा प्रयत्नेन । अत्यन्तप्रयासेनेत्यर्थः ।
नीतेषु गमितेषु सत्सु । अतएव तदाकारकान्तिं तस्य श्रीरामस्याकारकान्तिं शरीरशोभाम् ।
विरहजनितपाण्डुरप्रभामित्यर्थः । गमितं प्रापितमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'संसर्गजाः पुण्यगुणा
भवन्ति' इति न्यायादिति भावः । शनैः शनैर्दिनक्रमेण । वीप्सायां द्विर्भावः । मेघमण्डलं
पाण्डुरं धवलवर्णमभूत् । 'अवलक्षो धवलोऽर्जुनः । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः ॥

तस्य चापव्यापारवेलायां न संनिधातव्यमित्यन्तरिक्षादन्तर्हितं किल
पाकशासनशरासनम् ॥

तस्येति । तदा तस्य श्रीरामस्य चापव्यापारवेलायां शरासनोद्योगकाले न
संनिधातव्यं संनिधौ न स्थातव्यम् । न प्रत्यक्षे भवितव्यमिति यावत् । महद्वापार-
काले स्वव्यापारस्यायुक्तत्वादिति भावः । इति किल । इति मत्वेत्यर्थः । किलेत्यलीके ।
वस्तुतस्तु न तथेति भावः । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । अत एवोत्प्रेक्षा । अन्तरिक्षादा-
काशात्तत्सकाशात्पाकशासनशरासनमिन्द्रधनुरन्तर्हितमपगतम् । अद्भ्यतां गतमित्यर्थः ॥

रघुपतिचापघोषसमयो भवितेति किंल

व्युपरतमुद्भटं घनघटाजनितं स्तनितम् ।

श्वसितमरुद्भिरस्य विजितः किल शान्तिमगा-

त्परिचितकेतकीकुटजनीपवनः पवनः ॥ ३२ ॥

रघुपतीति । रघुपतिचापघोषस्य श्रीरामधनुष्टंकारस्य समयः कालो भविता

१. 'कान्तिविजितमिव' इति पाठः. २. 'चापस्य' इति पाठः. ३. 'अन्तरिक्षान्तरात्'
इति पाठः. ४. 'मियाप्युपरत' इति पाठः. ५. 'अत्र' इति पाठः.

भविष्यति । प्रत्यासन्न इत्यर्थः । भुवो लुट् । इति किल । एवं मत्वेत्युत्प्रेक्षा । उद्भट-
मुजृम्भितं घनघटाजनितं मेघवृन्दसमुद्भूतं स्तनितं गर्जितं व्युपरतं विनिवृत्तम् । प्रशान्त-
न्तमभूदित्यर्थः । तथास्य विरहिणः श्रीरामस्य श्वसितमरुद्भिर्निश्वासासारुतैः । अविच्छि-
न्नतया प्रवर्तमानैरिति शेषः । विजितः किल निर्जित इवेत्युत्प्रेक्षा । परिचितानि
परिशीलितानि केतकीकुटजनीपवनानि केतकीनां कुटजानां गिरिमल्लिकानां नी-
पानां कदम्बानां च वनानि च येन स तथोक्तः । पवनो वायुश्च शान्तिमगादुपरतो-
ऽभूत् । वृत्तमुन्नेयम् ॥

तापोपशान्तिनटनात्कृतलोहर्षा

वर्षानटी गगनरङ्गतलात्प्रयाता ।

अम्भोदवाद्यमचिरेण शशाम सर्वं

निर्वापिताश्च सहसैव तडित्प्रदीपाः ॥ ३३ ॥

तापेति । वर्षाः प्रावृडेव नटी नर्तकी । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भून्नि वर्षाः' इत्यमरः ।
तापोपशान्तिः संतापोपशमनमेव नटनं नाट्यं तस्माद्धेतोः । 'ताण्डवं नटनं नाट्यम्'
इत्यमरः । कृत उत्पादितो लोकानां जनानां प्रेक्षकाणां च हर्ष आनन्दो यया सा
तथोक्ता सती । रज्यन्तेऽस्मिन्नटा इति रङ्गो नाट्यस्थानम् । 'रङ्गौ तु स्थानरागौ च'
इति वैजयन्ती । तस्य तलं प्रदेशः । गगनमेव रङ्गतलं तस्मात्प्रयातापगता । अभूदिति
शेषः । तथा सर्वमशेषमम्भोद एव वाद्यं वीणावेषुमृदङ्गादि । सर्वाण्यप्यम्भोदवाद्या-
नीत्यर्थः । अचिरेण सहसा शशाम शान्तिं जगाम । तथा तडितो विद्युत एव प्रदीपा
दीपज्वालाश्च सहसा क्षिप्रमेव निर्वापिताः । प्रशान्ता इत्यर्थः । एवं समस्तवस्तु-
वर्ति सावयवरूपकम् । वस्तुतस्तु रूपकोपमयोः साधकवाधकप्रमाणाभावात्संदेहालं-
कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

क्रमेण वाहिनीजातं सकलं भाविनीं वानरवाहिनीपूर्तिमसहमान-
मिव तनिमानमभजत ॥

क्रमेणेति । सकलमशेषं वाहिनीजातं नदीव्यूहः कर्तुं । सर्वा अपि नद्य इत्यर्थः ।
भाविनीं भविष्यन्तीम् । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यदर्थे णिनिः । वानरवाहि-
नीपूर्तिः कपिसेनानदीपूरणमसहमानममृष्यमाणमिवेत्युत्प्रेक्षा । वाहिनीजातस्य वाहि-
न्यन्तरपूर्त्या सहनं युक्तमेवेति भावः । क्रमेण दिनक्रमेण तनिमानं तनुत्वमभजत ।
'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती ॥

तथा दुर्दिनापाये लङ्कायामपि राजहंसनिःशङ्कसंचारो भविष्यतीति
मत्वा किल भूम्यामपि समजनि राजहंसनिःशङ्कसंचारः ॥

तथेति । तथा दुर्दिनानां मेघच्छन्नदिवसानां रावणकृतान्तकदुष्टदिवसानां चापा-
येऽपगमे सति । एकत्र शरदागमवशात्, अन्यत्र श्रीरामविक्रान्तिवशाच्चेति भावः । 'मेघ
च्छन्नेऽहि दुर्दिनम्' इत्यमरः । लङ्कायां रावणपुर्यामपि । सातङ्कसंचारयोग्यायामपीति
भावः । राजहंसयोश्चन्द्रसूर्ययोः । तथा राजहंसानां श्रीरामादिराजश्रेष्ठानां कलहंसानां
चेति गम्यते । निःशङ्कसंचारो निर्भयप्रवृत्तिर्निरातङ्कविहारश्च । 'राजा प्रभौ नृपे
चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः', 'भानुर्हंसः सहस्रांशुः' इति विश्वप्रकाशामरौ । 'राजहंसो
नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः' इत्यन्यत्र विश्वः । भविष्यतीति मत्वा । किलेत्युत्प्रे-
क्षा । भूम्यामपि राजहंसनिःशङ्कसंचारः कलहंसनिरातङ्कविहारो राजश्रेष्ठनिराधार-
जैत्रयात्रा च समजनि संजातः । जनेः कर्तरि लुङ् । 'दीपजन-' इत्यादिना
च्लेश्चिणादेशः ॥

एवं प्रोषितायामपि प्रोषितजनशेमुषीमुषि प्रावृषि ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण प्रोषितजनानां प्रवसितनराणाम् । विरहिणामिति
यावत् । शेमुषीं प्रज्ञां धैर्यं मुष्णाति विलोपयतीति प्रोषितजनशेमुषीमुषि । 'मुष स्तेये'
क्विप् । 'बुद्धिर्मनीषा विषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इत्यमरः । प्रावृषि वर्षतौ प्रोषिता-
यामपगतायां सत्यामपि ॥

ततः किं तत्राह—

कामक्षिप्तपृषत्कभिन्नहृदयच्छिद्रप्रणालीगल-

न्मैत्रीसारलघौ प्रतिश्रवभरं निर्वोदुमप्यक्षमे ।

सुग्रीवे चिरसंस्थितां शमयितुं रागान्धतां तादृशीं

किष्किन्धां द्रुतमाप कोपकलुषो रामाज्ञया लक्ष्मणः ॥ ३४ ॥

कामेति । कामक्षिप्ता मन्मथप्रयुक्ता ये पृषत्का वाणाः । 'पृषत्कवाणविशिखा
अजिह्मगखगाशुगाः' इत्यमरः । तैर्भिन्नं विदारितं यद्दृढं चित्तं वक्षश्च । 'हृदयं जी-
विते चित्ते वक्षस्याजीवभावयोः' इति शब्दार्णवः । तस्य छिद्रं रन्ध्रमेव प्रणाली जल-
निर्गमनमार्गः । 'प्रणाली पयसः पदन्याम्' इत्यमरः । तथा गलन्निर्गच्छन्मैत्रीसारः
सख्यस्थिरांशो यस्य स तथोक्तः । अत एव लघौ निःसारे क्षुद्रे चाविच्छिन्नः । काम-
केलिपरतन्त्रतया विस्मृतसख्यसंबन्ध इत्यर्थः । मैत्री व्याख्याता । 'सारो बले
स्थिरांशे च' इत्यमरः । अतश्च प्रतिश्रवः सीतान्वेषणाङ्गीकारः स एव भरस्तमपि ।
किमुतान्यदिति भावः । 'अङ्गीकारोऽभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः' इत्यमरः । निर्वोदुं
समर्थयितुमक्षमेऽशक्ते सुग्रीवे चिरसंस्थितां चिरकालमारभ्य वर्तमानां तादृशीमनि-
र्वाच्यां रागेण स्त्रीसंभोगासत्तया यान्धताविवेकिता तां शमयितुं निर्वापयितुं स्त्री-

लम्पटतां निर्वर्त्य । प्रस्तुतकार्ये प्रवर्तयितुमित्यर्थः । कोपकलुषो रोषाक्रान्तविक्षिप्तहृदयो लक्ष्मणो रामाज्ञया किष्किन्धां द्रुतमाप प्राप । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

ततः सौमित्रिरतिरुष्टः प्रविष्ट इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽप्यनङ्गसंगरसंगतपरिश्रमादजातजागरः सुग्रीवस्तद्दर्शनत्राससंचलितसकलप्लवंगवैलकिलकिलायितेन प्रबुद्धः सचिवयोः प्लक्षप्रभावनाम्नोः प्रभावेन प्रकृतिं प्रपेदे ॥

तत इति । ततः सौमित्रिलक्ष्मणोऽतिरुष्टोऽत्यन्तरोषाविष्टः सन् प्रविष्टः किष्किन्धां प्रत्यागत इत्यङ्गदेन विज्ञापितोऽपि । अनङ्गसंगरसंगतपरिश्रमादतिरणसंप्राप्त-खेदाद्धेतोः । 'श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः' इति लक्षणात् । अजातजागरोऽनुत्पन्नप्रबोधः सुग्रीवस्तस्य रोषावेशवतो लक्ष्मणस्य दर्शनाद्यत्नासः साध्वसं तेन संचलितानां संभ्रान्तानां सकलानां समस्तानां प्लवंगवलानां वानरसेनानां किलकिलायितेन किलकिलध्वन्याचरणेन हेतुना । किलेत्यनुकरणशब्दः । प्रबुद्धो बोधं प्राप्तः सन् । प्लक्षः प्रभावश्चेति नामनी ययोस्तयोः सचिवयोर्मन्त्रिणोः प्रभावोद्देगनिवर्तकवचनसामर्थ्येन प्रकृतिं पूर्वावस्थां प्रपेदे प्राप । तथा च रामायणम्—'सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् । वानरान्वानरपते चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणाम्य त्वं सपुत्रः सह बन्धुभिः । गच्छ शीघ्रं महाभाग रोषो ह्यस्य निर्वर्त्यताम् ॥' इति ॥

तस्मिन्सुग्रीवे राघवरोषस्य कारणं निरूपयति सति सैद्य एव मुखरितहृरिन्मुखोऽभूर्लक्ष्मणस्य ज्याघोषः ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्स्तथा प्रकृतिमापन्ने सुग्रीवे राघवस्य प्राणप्रियसख्यस्यापि लक्ष्मणस्य श्रीरामस्य वा रोषस्तस्य कारणं निरूपयति । 'न मे दुर्व्याहतं किञ्चिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् । लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥' इत्यादि रामायणोक्तरीत्या पर्यालोचयति सतीत्यर्थः । मुखरितहृरिन्मुखः प्रतिनादितदिगन्तरालो लक्ष्मणस्य ज्याघोषो गुणध्वनिरभूत् । निजागमनज्ञापनार्थं लक्ष्मणो धनुष्टङ्कारं चकारेत्यर्थः ॥

तत्रासनं द्रुतमपास्य पतिः कपीनां

तत्रास नम्रवदनो घनचापघोषात् ।

१. 'तत्र' इति पाठः. २. 'अतीव रुष्टः' इति पाठः. ३. 'जातत्राससंकुलित' इति पाठः. ४. 'कुल' इति पाठः. ५. 'ततः तस्मिन्' इति पाठः. ६. 'सद्य एव' इति नास्ति कश्चित्. ७. 'दिङ्मुखः' इति पाठः. ८. 'लक्ष्मणज्याघोषः' इति पाठः.

संतोषमोक्षमिव भूरि भजन्भुजंगः

संतापनाशपिशुनात्तरुणाभ्रघोषात् ॥ ३५ ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये कपीनां पतिः सुग्रीवो द्रुतं शीघ्रमासनं सिंहासनमपास्य त्यक्त्वा । आसनादुत्थायेत्यर्थः । घनचापघोषान्महाकार्मुकध्वनेर्नैवदनीऽवनताननः सन् तत्रास विभाय । कथमिव । संतापनाशपिशुनाद्भीष्मादिजनितसंज्वरोपशान्तिसूचकादिति विशेषणं चापघोषेऽपि योज्यम् । तरुणाभ्रघोषान्नूतनमेघगर्जिताद्भूरि भूयिष्ठं यथा तथा । संतोषमोक्षमानन्दविधातं भजन्प्राप्नुवन्निति विशेषणं सुग्रीवेऽपि योज्यम् । भुजंगः सर्प इव । 'सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगः' इत्यमरः । अत्र तरुणाभ्रघोषस्य नीलकण्ठोल्लासकलातेषां च 'नीलकण्ठो भुजंगमुक्' इत्यभिधानाद्भुजंगमुक्त्वाच्च भुजंगत्रासहेतुत्वमवगन्तव्यम् । उपमालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत्र प्रतिश्रुतकार्यप्रोत्साहनाय कुपितेन भ्रात्रा प्रेषित इति मारुतिना धार्यमाणधैर्यः सुग्रीवः सौमित्रिं सान्त्वयितुं तारां प्रेषितवान् ॥

तत्रेति । तत्र वित्रासनसमये प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं यत्कार्यं सीतान्वेषणरूपकृत्यं तस्य । 'अङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्' इत्यमरः । प्रोत्साहनाय प्रवर्तनार्थम् । कुपितेन विलम्बाद्गुटेन भ्रात्रा रामेणैष लक्ष्मणः प्रेषितः प्रहितः । इत्युक्त्वेति शेषः । मारुतिना हनूमता धार्यमाणं धारणविषयीक्रियमाणं धैर्यं यस्य तथोक्तः । मारुतिवचनात्पुनर्लब्धधैर्यः सन्नित्यर्थः । सुग्रीवः सौमित्रिं सान्त्वयितुं सामवचनैरुपलालयितुम् । 'साम सान्त्वमुभे समे' इत्यमरः । तारां निजवधूं प्रेषितवान् । प्रथमं स्वस्यैव दर्शने पुनः कोपोद्बोधो भविष्यति, स्त्रीदर्शने तु नैवमिति मत्वा तां प्रहितवानित्यर्थः । तथा रामायणम्—'लदर्शनविमुक्तात्मा न स्म कोपं करिष्यति । न हि स्त्रीषु महात्मानः क्रुचिर्कुर्वन्ति दारुणम् ॥' इत्यादि ॥

द्राग्वारुणीभजननिहुतराजतेजो

निष्क्रान्ततारमुपशान्ततमोविकारम् ।

पूर्वाशया विशति सत्पथभाजि मित्रे

सत्यं निशान्तसममस्य निशान्तमासीत् ॥ ३६ ॥

द्रागिति । द्रागञ्जसा वारुणीभजनेन सुरासेवनेन निहुतमाच्छादितं राज्ञः प्रभोः सुग्रीवस्य तेजः प्रतापो यस्य तत्तथोक्तम्, अन्यत्र वारुणीभजनेन प्रतीचीसंगत्या निहुतमन्तर्हितं राजतेजश्चन्द्रप्रकाशो यस्मिंस्तत् । 'सुरा प्रत्यक्च वारुणी' इत्यमरः ।

१. 'पोषम्' इति पाठः. २. 'संतोष' इति पाठः. ३. 'ततः' इति पाठः. ४. 'कार्यस्य' इति पाठः. ५. 'प्रणयकुपितेन' इति पाठः. ६. 'प्रेषित एष इति' इति पाठः.

‘राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे’ इति विश्वप्रकाशः । निष्क्रान्ता निर्गता तारा सुग्रीवपत्नी यस्मात्तत्तथोक्तम्, अन्यत्रापगतनक्षत्रम् । उपशान्तो निवृत्तस्तमोविकारो मोहविक्रिया, अन्यत्रान्वकारव्याप्तिर्यस्मिन्स्तत्तथोक्तम् । अस्य सुग्रीवस्य निशान्तं गृहं कर्तुं । ‘निशान्तं गृहशान्तयोः’ इति विश्वः । सत्पथभाजि सन्मार्गवर्तिन्याकाशमार्गसंचारिणि च मित्रे सुहृदि लक्ष्मणे । ‘अर्के मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्कः’ इति विश्वः । पूर्वाशया पूर्वप्रतिज्ञार्थकाङ्क्षया हेतुना पूर्वदिशा च विशति प्रविशति सति । सत्यं यथार्थम् । अत एवोत्प्रेक्षा । निशाया रजन्या अन्तोऽवसानं तत्समं तत्तुल्यम् । प्रभातकल्पमित्यर्थः । आसीत् । श्लिष्टविशेषणेषुपमा ॥

सा तु रामा रामानुजमासाद्य चैनमवोचत ॥

सेति । सा तु सैव रामा सुन्दरी । ‘सुन्दरी रमणी रामा’ इत्यमरः । ‘यत्राकृतिस्तत्र गुणाः’ इति न्यायान्निजगुणसंपदा लक्ष्मणप्रसादनपाटवातिशयद्योतनार्थं रामेत्युक्तमित्यवगन्तव्यम् । रामानुजं लक्ष्मणम् । रामवद्गुणग्राहिल्यप्रकटनार्थमित्थं निदेशः । आसाद्य प्राप्य । एनं रामानुजं प्रत्यवोचतौक्तवती च ॥

तत्प्रकारमेवाह—

प्राचीनं व्यसनं सुरेन्द्रतनयाज्जातं वने भ्राम्यतः

सुग्रीवस्य निराकृतं खररिपोर्बाणेन सालच्छिदा ।

अद्यास्य व्यसनं तु पञ्चविशिखादासीदुपेन्द्रालजा-

त्सौमित्रे तदपि प्रशान्तमभवज्ज्याघोषमात्रेण ते ॥ ३७ ॥

प्राचीनमिति । सुरेन्द्रतनयाद्वालिनो जातमुत्पन्नम् । अतएव वनेऽरण्ये भ्राम्यतः संचरतः । ‘वा भ्रंश—’ इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः । सुग्रीवस्य प्राचीनं पुरातनं व्यसनं विपत् । ‘व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे’ इत्यमरः । खररिपोः खरासुरान्तकस्य श्रीरामस्य संवन्धिना सालच्छिदा सप्तसालविदारिणा वाणेन निराकृतं निरस्तम् । वालिनं निहृत्य तद्व्यसनं निराकृतमित्यर्थः । अद्येदानीं तु । इन्द्रमुपगत उपेन्द्र इन्द्रानुजो विष्णुस्तस्यात्मजात्तनयात् । प्रदुन्नरूपेणावतीर्णत्वादिति भावः । पञ्च अरविन्दादयो विशिखा वाणा यस्य तस्मान्मन्मथात् । महावीरादिति भावः । अन्यत्पूर्वविलक्षणं व्यसनम् । स्त्रीव्यसनमित्यर्थः । आसीत् । हे सौमित्रे, तद्व्यसनमपि ज्याघोषमात्रेण गुणध्वनिमात्रेण प्रशान्तं निवृत्तमभवत् । इन्द्रपुत्रकृतव्यसनं त्वद्भात्रा निरस्तम् । इन्द्रानुजपुत्रकृतव्यसनं तु त्वया निरस्तमिति कमोऽयं युक्त इति भावः । भवदीयचापघोषश्रवणोत्तरक्षण एव निवृत्तकामतन्त्रः सुग्रीवो युष्मत्कार्यनिर्वाहपरतन्त्रतया वर्तते । अतस्त्वया महाराज-

पुत्रेण न कोपितव्यमिति फलितार्थः । अत्र श्रीरामस्य शरेण व्यसननिरासकत्वमस्य तु चापघोषमात्रेणैवेति व्यतिरेको व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

तदनन्तरं तारासान्त्ववचनप्रशान्तकोपेन सौमित्रिणा साकं तपनतनयः सविनयमाश्रित्य दाशरथिं प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं तारायाः सान्त्ववचनेनोक्त रूपसामवाक्येन हेतुना प्रशान्तकोपेन निवृत्तरोषेण सौमित्रिणा साकं लक्ष्मणेन सह तपनतनयः सुग्रीवः सविनयं भयभक्तिप्रयुक्तविनयसहितं यथा तथा । दाशरथि श्रीराममाश्रित्याधिगम्य प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् । व्यजिज्ञपद्विज्ञापयामास ॥

देव, कपिवलमखिलकुलाचलनिलयमनिलतनयेनाहूतं पुरुहूत इव पुलोमजापहारिणमनुह्लादं रावणं रणे निहनिष्यसीति ॥

देवेति । हे देव स्वामिन् श्रीराम, अखिलकुलाचलनिलयं महेन्द्राद्यशेषकुलपर्वतनिकेतनं कपिवलमनिलतनयेन हनूमताहूतम् । अतः पुलोमजां शचीमपहरतीति पुलोमजापहारिणम् । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । अनुह्लादं नाम दानवं पुरुहूत इन्द्र इवेत्युपमा । रावणम् । सीतापहारिणमिति शेषः । रणे निहनिष्यसि विनाशयिष्यसीति व्यजिज्ञपदिति संबन्धः । अत्रेन्द्रेणेषितां पौलोमीं तत्पितुः पुलोमनान्नोऽनुमत्यानुह्लादो जहार । इन्द्रस्त्वनुमन्तारं पुलोमानमपहर्तारमनुह्लादं च निहत्य ततस्तां प्रत्यानीतवानिति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ॥

ततः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् ॥

ककुभि कुलिशपाणेभैथिलीं तां विचेतुं

विनतमथ दिशायां मारुतिं प्रेतभर्तुः ।

वरुणदिशि सुषेणं यक्षराजाञ्जितायां

हरितिं शतबलिं च प्राहिणोद्गानरेन्द्रः ॥ ३८ ॥

ककुभीति । वानरेन्द्रः सुग्रीवस्तामपहतां भैथिलीं सीतां विचेतुमन्वेष्टुं कुलिशपाणेरेन्द्रस्य ककुभि केन सूर्येण कुभ्राति द्योतयतीति ककुप् तस्याम् । प्राच्यामित्यर्थः । विनतं विनताख्यं वानरसेनाधिपतिम् । अथेति वाक्यारम्भे, अनन्तरं वा । प्रेतभर्तुर्यमस्य दिशायाम् । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । 'आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा'

१. 'सान्त्वनप्रशान्त' इति पाठः. २. 'अखिलमखिल' इति पाठः. ३. 'हारिणं बालाभिधानम्' इति पाठः. ४. 'हनिष्यतीति' इति पाठः.

इति वचनाद्वाप । मारुतिं हनूमन्तं च । अत्र युवराजस्याङ्गदस्य प्रोधान्येऽपि कार्यसा-
धकत्वान्मारुतिग्रहणमिति मन्तव्यम् । तथा वरुणस्य दिशि प्रतीच्यां सुषेणं स्वस्य
श्वशुरम् । तथा च रामायणम्—‘अथ प्रस्थाप्य च हरीन्सुग्रीवो दक्षिणां दिशम् । अत्र-
वीन्मेघसंकाशं सुषेणं नाम वानरम् ॥ तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ॥’
इति । तथा यक्षराजाञ्जितायां कुबेराधिष्ठितायां हरिति । उत्तरस्यां दिशीत्यर्थः । श-
तचलिं शतचलिनामानं वानरनायकं च प्राहिणोत्प्रेषयामास । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु दिनेषु केषुचिद्दिनेषु मासातिपातनासहो नियतमुदग्रदण्डः सु-
ग्रीव इति सत्वरमितरादिगन्तरप्रेषितेषु प्रतिनिवृत्तेषु प्लवङ्गवलेषु पितृपति-
हरिति प्रेषिता मारुतिजाम्बवदङ्गदनलनीलप्रभृतयोऽप्यलब्धसीतोपल-
ब्धयस्तनयनाशकुपितकैण्डुशापनिःशेषितचराचरमपरिचितचारप्रान्तरं
क्रान्तारं कान्त्वा कान्तारे कस्मिंश्चिदसुरमेकं निरीक्ष्य रक्षःपतिरिति
बुद्ध्या युद्धसंनद्धा बभूवुः ॥

तदन्विति । तदनु वानरप्रेषणानन्तरं केषुचिदिनेषु गतेष्वतिकान्तेषु सत्सु । मा-
सातिपातनस्य मासातिक्रमणस्यासहोऽसहिष्णुः । प्रेषणसमये रामायणश्लोकः—‘ऊर्ध्वं
मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम’ इत्येकमासमात्रस्यावधेः कृतत्वादिति भावः ।
पचाद्यच् । कुतः । नियतं निश्चितमुदग्रदण्डश्चण्डशासनः । ‘दण्डोऽस्त्री शासने
राज्ञः’ इति वैजयन्ती । सुग्रीव इति मला । इतरदिगन्तरप्रेषितेषु दक्षिणदिग्व्यति-
रिक्तदिक्त्रयग्रहितेषु प्लवङ्गवलेषु विनतप्रमुखवानरसैन्येषु सत्वरं तूर्णं प्रतिनिवृत्तेष्व-
नधिगतसीतावृत्तान्ततया प्रत्यागतेषु सत्सु पितृपतिहरिति दक्षिणस्यां दिशि प्रेषिता
मारुतिजाम्बवदङ्गदनलनीलः प्रभृतिर्येषां ते तथोक्ताः । प्रभृतिग्रहणाङ्गजगवाक्षग-
वथादयोऽपि गृह्यन्ते । तेऽपि वानरोत्तमा अलब्धसीतोपलब्धयोऽप्राप्तमैथिलीलाभाः
सन्तः । तनयनाशेन निजपुत्रनिधनेन कुपितस्य क्रुद्धस्य कण्डुनाम्नो महर्षेः शापेन
निःशेषिता विध्वंसिताश्चराचरा जङ्गमस्थावरा मृगपक्षिवृक्षगुल्मादयो यस्मिंस्तत्तथो-
क्तम् । तथा च रामायणम्—‘कण्डुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः । महर्षिः पर-
मार्थी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालको दशवार्षिकः । प्रणष्टो जीवि-
तान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनिः ॥ तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्वनम् । अशरण्यं
दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥’ इति । परिचितचारं प्रवृत्तप्राणिसंचारं तच्च तत्प्रान्तरं
निकटप्रदेशश्च तत्र विद्यते यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । अत्यन्तदुर्गममित्यर्थः । ‘प्रान्तरं
दूरशून्योऽध्वा’ इत्यमरः । तत्क्रान्तारं विपिनं क्रान्त्वातिक्रम्य कस्मिंश्चित्क्रान्तारे कुत्र-
चिदरण्य एकमसुरं निरीक्ष्य रक्षःपती रावण इति बुद्ध्या ज्ञात्वा युद्धसंनद्धाः समरसं-
नाहवन्तो बभूवुः ॥

१. ‘इतरेषु’ इति पाठः. २. ‘निवृत्तेषु’ इति पाठः. ३. ‘कण्व’ इति पाठः. ४. ‘अप-
रचितचारप्रान्तरम्’ इति पाठः. ५. ‘तीर्त्वा’ इति पाठः. ६. ‘बुद्ध्या बुद्धाय सं-
नद्धाः’ इति पाठः.

निशिचरपतिरित्यवेत्य रोषा-

दशनिनिपातनिभेन ताडनेन ।

असुरहितममुं प्रहृत्य दैत्यं

सुरहितमेव चकार वालिसूनुः ॥ ३९ ॥

निशिचरेति । वालिसूनुर्द्वयो निशिचरपती रावण इत्यवेत्य ज्ञात्वा । तमिति शेषः । रोषात्सीतापहरणरूपाकृत्यकरणजनितकोपाद्वेतोरशनिनिपातनिभेन दम्भोलिप्रहारसदृशेन ताडनेन मुष्टिघातेन । असुरेभ्यो हितमसुरहितम् । 'चतुर्थी तदर्थः' इत्यादिना समासः । सुराणामहितं चामुं दैत्यं प्रहृत्य निगृह्य सुरहितमेव चकारेति विरोधः । स चासुरहितमचेतनं प्रहृत्य सुराणां हितं सुखं चकारेति परिहाराच्छेषानुप्राणितो विरोधाभासोऽलंकारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते' इति लक्षणात् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

ततस्तारेयवचनात्तत इतो विचित्र्य निकटगिरिसानुशयाः सानुशयाः सलिलाशया जलचरपतङ्गपतनोत्पतनानुमीयमानपल्वलोपैशयं किमपि कुंहरमवगाह्य कंचन काञ्चनमयं मयमायानिर्मितं विहिततपोभङ्गायै सुराङ्गनायै हेमायै द्रुहिणेन वितीर्णं मेरुसावर्णिदुहित्रा स्वयंप्रभया कृतावनं वनोद्देशमविशन् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं ताराया अपत्यं तारेयोऽङ्गदः । 'स्त्रीभ्यो ङक्' । तस्य वचनान्नियोगवाक्याद्वेतोः । तत इतस्तत्र तत्र विचित्र्यान्विष्य निकटगिरिसानुषु समीपस्थगिरिप्रस्थेषु शेरत इति तथोक्ताः सानुशया । गहनसंचारजनितश्रमातिरेकात्तत्र तत्र संविशन्तीत्यर्थः । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः । अत एव सानुशयाः ससंतापाः । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः । वानराः सलिलेष्वशया वाञ्छया । पिपासयेत्यर्थः । जलचरपतङ्गानां हंसकारण्डवादिजलवर्तिपक्षिविशेषाणां पतनोत्पतनैः प्रङ्गीनोद्गीनगतिविशेषैरनुमीयमानमभ्यूह्यमानं यत्पल्वलं सरस्तस्योपशयमाश्रयम् । अन्तःस्थकासारमित्यर्थः । किमपि किञ्चित्कुहरं भूवि-वरगर्भमवगाह्य प्रविश्य । कंचन कमपि काञ्चनमयं हिरण्मयं मयस्यासुरशिल्पिनो मायया विचित्रशक्त्या निर्मितं रचितम् । तथा विहिततपोभङ्गायै कृततपोविघ्नायै । तस्मिन्नेव वने पूर्वं हेमया मयतपोभङ्गस्य विहितत्वादिति भावः । हेमायै हेमाख्यायै सुराङ्गनायै अप्सरसे द्रुहिणेन नृत्तगीतसंतोषितेन विधात्रा वितीर्णं दत्तं स्वयंप्रभया तदाख्यया मेरुसावर्णिदुहित्रा पुत्रिकया कृतावनं विहितरक्षणं वनोद्देशं वनप्रदेशमवि-

१. 'अवेक्ष्य' इति पाठः. २. 'पुत्रः' इति पाठः. ३. 'उपशल्यम्' इति पाठः.
४. 'विलकुहरम्' इति पाठः. ५. 'पिहिताशानभोभागं विहित' इति पाठः.

शान्प्रविष्टवन्तः । हेमायाः प्रियसखीत्वान्मेरुसावर्णिदुहित्रे सा वनं दत्तवतीत्यनुसंधे-
यम् । उक्तं च रामायणे—‘दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा । इदं रक्षामि भवनं
हेमाया वानरोत्तमाः ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा । तथा दत्तवरा चास्मि
रक्षामि भवनोत्तमम् ॥’ इति ॥

ततः कृतातिथ्यायाः स्वयंप्रभायाः प्रभावेन विलादुत्तीर्णानां समया-
तिपातादापतिष्यति सुग्रीवदण्ड इति विकृतिमुपेत्य संगतमनोगदेनाङ्ग-
देन पवनतनयवचनप्रत्ययप्रत्यानीतप्रकृतिना सह प्रायोपवेशमुपेयुषां प्लवं-
गपुंगवानां परिदेवनकथाप्रसङ्गे जटायुषो निधनं निशम्य विन्ध्यरन्ध्रा-
द्विहितसंपातः संपातिर्नाम गृध्रस्तानेवमवादीत् ॥

तत इति । ततः प्रवेशानन्तरं कृतातिथ्यायाः । अतिथिसत्कारेणोपचरितवत्या
इत्यर्थः । स्वयंप्रभायाः प्रभावेन सामर्थ्येन विलादुत्तीर्णानां निर्गतानां समयातिपाता-
दवधिकालातिक्रमणाद्धेतोः । दण्ड्यन्ते निगृह्यन्तेऽनेनेति दण्डः शिक्षा । सुग्रीवस्य
कर्तुः दण्ड आपतिष्यति । कालातिक्रमणेनास्मांश्चण्डशासनः सुग्रीवो दण्डयिष्यती-
त्यर्थः । इति मत्वा विकृतिं विकारम् । प्रकृतिवैकल्यमिति यावत् । उपेत्य संगतमनो-
गदेन संजातमनोव्याधिना । ‘रोगव्याधिगदामयाः’ इत्यमरः । अथ पवनतनयस्य
हनूमतो वचनं तत्कालोचितवाक्यं तत्प्रत्ययेन तद्विश्वासेन प्रत्यानीता पुनः समा-
हिता प्रकृतिः पूर्वावस्था येन स तथोक्तेनाङ्गदेन सह प्रायोपवेशो नाम दक्षिणाप्रेषु
दर्भेषु स्थण्डिले मरणार्थं संकल्प्योपवेशनम् । ‘प्रायो भूम्यन्तगमने’ इत्यमरः । तमुपे-
युषां प्राप्तवताम् । ‘उपेयिवाननाश्वासश्च’ इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः । उदग्रसुग्रीव-
दण्डापेक्षया मरणमेव परमिति मुमूर्षतामित्यर्थः । उक्तं च रामायणे—‘उपस्पृश्योद-
कं विन्ध्ये प्राङ्मुखाः समुपाविशान् । दक्षिणाप्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः ॥
मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममितः स्म ह ॥’ इति । प्लवंगपुंगवानां जाम्बवदादिवानर-
श्रेष्ठानां परिदेवनकथाप्रसङ्गे ‘रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च । जनस्थानवधं
चैव वधं चैव जटायुषः ॥’ इत्यादि विलापगोष्ठीप्रस्तावे जटायुषो निधनं मरणं नि-
शम्य श्रुत्वा विन्ध्यरन्ध्राद्विन्ध्यपर्वतकन्धराद्विहितसंपातः कृतनिर्गमः । तत्परामर्शार्थं
विनिष्क्रान्त इत्यर्थः । संपातिर्नामा गृध्रो जटायुभ्राता तान्वानरान् । एवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेणावादीदवोचत् । तथा च रामायणम्—‘संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहं-
गमः । भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुषः ॥ कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य
महागिरेः । उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमववीत् ॥’ इति ॥

१. ‘पातेन पतिष्यति’ इति पाठः. २. ‘प्रत्ययानीत’ इति पाठः. ३. ‘प्रसङ्गेन’ इति
पाठः. ४. ‘गृध्रराजः’ इति पाठः.

तदेवाह—

के यूयमक्षतबलेऽप्यभिधाय पापं

वत्से जटायुषि मम श्रवसी दहन्तः ।

तस्मात्पुरा किरणदाहितपक्षयुगमं

तिग्मांशुमुष्णवचसा शिशिरीकुरुध्वे ॥ ४० ॥

क इति । अक्षतबलेऽप्रतिहतपराक्रमेऽपि वत्सेऽनुजे जटायुषि पापं निधनमभि-
धायोक्त्वा मम श्रवसी कणौ । ‘कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः’ इत्य-
मरः । दहन्तो भस्मीकुर्वन्तः यूयं के कस्मात् श्रवो दहनाद्धेतोः । पुरा पूर्वम् । सूर्यमण्डलं
प्रत्युद्गमनकाल इत्यर्थः । किरणैर्निजगमस्तिभिर्दाहितं दग्धं पक्षयुगमं गरुडगलं येन
तम् । तिग्मांशुं चण्डभानुम् । उष्णवचसा । ततोऽप्यतितीक्ष्णवचनेनेत्यर्थः । शिशिरी-
कुरुध्वे शिशिरीकुरुध्व । पक्षदहनजनितदुःखादप्यतिरिच्यते शुष्मद्वचनजनितदुःख-
मिति भावः । संपातेः सूर्यकिरणदग्धपक्षतया विन्ध्यपतनादिकथा श्रीरामायणेऽनुसं-
धेया । अथ तिग्मांशोः शिशिरीकरणासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादतिशयोक्ति-
भेदः । वसन्ततिलका ॥

ततस्तैः प्रेस्तावितप्रवृत्तिः संपातिः प्रोषितायुषे जटायुषे निवापाञ्जलिं
निर्वर्त्य पुरा कदाचिदामिषान्वेषणाय प्रेषितेन सुपार्श्वनाम्ना समाम्नातं
महेन्द्रमहीधररन्ध्राविनिर्गतदशवदननीयमानजानकीपरिदेवनं जानानः
सूक्ष्मचक्षुः पुनरेवमवोचत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं तैर्वानरैः प्रस्तावितप्रवृत्तिरादिमारभ्य कथितवृत्ता-
न्तः । ‘वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः’ इत्यमरः । संपातिः प्रोषितायुषे मृताय जटायुषे नि-
वापाञ्जलिं तर्पणाञ्जलिं निर्वर्त्य । कृत्वेल्यर्थः । ‘निवापः पितृतर्पणम्’ इत्यमरः । पुरा पूर्वं
कदाचित्कस्मिंश्चित्समय आमिषान्वेषणाय क्रव्यविचयनाय । आहारानयनार्थमि-
त्यर्थः । प्रेषितेन प्रहितेन सुपार्श्वनाम्ना निजसुतेन स्वतनयेन समाम्नातं कथितं महेन्द्र-
महीध्रस्य महेन्द्राख्यकुलपर्वतस्य । महीध्रशब्दो व्याख्यात आरण्यकाण्डे ‘महीध्रकल्पं
गृध्रराजम्’ इत्यत्र । रन्ध्राद्विलाद्विनिर्गतेन दशवदनेन रावणेन नीयमानाया अपह्रिय-
माणाया जानक्याः परिदेवनं विलापं जानानोऽवबुध्यमानः । मनस्यनुसंधान-
इत्यर्थः । ‘ज्ञा अवबोधने’ इत्यस्माच्छानच् । सूक्ष्मचक्षुः सूक्ष्मदृष्टिः । पूर्वोत्तरानुसंधान-
कुशल इत्यर्थः । संपातिः पुनरप्येवमवोचत् ॥

१. ‘अक्षयबले’ इति पाठः. २. ‘प्रस्थापितवृत्तान्तः’ ‘प्रस्तावितवृत्तान्तः’ इति पाठौ.
३. ‘प्रेषितेन निजसुतेन’ इति पाठः.

तदेवाह—

अलं कातर्येण । लङ्काभिधानां यातुधानराजधानीमधिवसति सीता
दशवदननीता तत्र गच्छन्तु भवन्तः ॥

अलमिति । कातर्येण भयविह्वलत्वेनालम् । कातर्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । 'अलं
भूपणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । कुतः । दशवदननीता रावणापहृता
सीता लङ्काभिधानां यातुधानराजधानीं राक्षसनगरीमधिवसत्यधितिष्ठति । तत्रास्त
इत्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् । ततस्तत्र । लङ्कां प्रतीत्यर्थः । भवन्तो गच्छन्तु ।
'शेषे प्रथमः' इति प्रथमः ॥

किं च ॥

तस्मिन्नर्थे प्रत्ययान्तरं विद्यत इत्याह—किं चेति ॥

तदेव विवृणोति—

दिवाकरप्लोषभवां समार्तिं

निशाकरो नाम मुनिर्निरस्यन् ।

जगाद वः कार्यमहार्यधैर्याः

क्षणेन तां द्रक्ष्यथ रामपत्नीम् ॥ ४१ ॥

दिवाकरेति । दिवाकरेण सूर्येण यः प्लोषः पक्षदाहस्तस्माद्भवतीति तथोक्तां
मदार्तिं मत्पीडाम् । संतापमिति यावत् । निशाकरो नाम निशाकर इति नाम्ना प्रसिद्धः ।
चन्द्रश्च प्रतीयते । मुनिरतीतानागतदर्शी निरस्यन् । यदा सीतान्वेषणार्थं वानरा आगच्छे-
युस्तदा तव पक्षद्वयं पुनः प्ररूढं भवेदित्यादिवचनप्रत्ययैर्निराकुर्वन् । दिवाकरकृत-
संतापस्य निशाकरनिर्वर्तनं युक्तमेवेति भावः । हे अहार्यधैर्या अपरिहार्यधैर्यसं-
पन्ना वानराः । अतो धैर्यत्यागो युष्माकं न युक्त इति भावः । वो युष्माकं कार्यं ज-
गादोवाच । तथा च रामायणम्—'एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवंगमाः । आख्ये-
या राममहिषी त्वया तेभ्यो विहंगम ॥' इति । तत्तस्मात्कारणाद्रामपत्नीं सीतां क्षणे-
नाल्पकालेन द्रक्ष्यथ प्रेक्ष्यथ । सत्यवचसो मुनेर्वचनं नानृतं भविष्यतीति भावः । उ-
पेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥

इति ब्रुवाणं कृतसौहृदं तं

संपातिमापृच्छय परापरज्ञम् ।

प्रवृद्धहर्षाः प्रथितप्रभावाः

प्रतस्थिरे वानरयूथनाथाः ॥ ४२ ॥

इतीति । इत्यनेन प्रकारेण ब्रुवाणं कथयन्तं कृतसौहृदं विरचितसख्यं परापरज्ञम् ।

पूर्वोत्तरपर्यालोचनचतुरमित्यर्थः । तं प्रसिद्धं संपातिमापृच्छ च यं साधयाम
इति पृष्ट्वा प्रथितप्रभावाः प्रख्यातवलपौरुषा वानरयूथनाथा अङ्गदादिवानरश्रेष्ठाः
प्रवृद्धहर्षा जानकीवृत्तान्तश्रवणलाभादमन्दानन्दभरिताः सन्तः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ।
'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । वृत्तमुपजातिः ॥

पर्याप्तप्रमदमुपेयुषां कपीनां

पन्थानं दशमुखमार्गमार्गणाय ।

पाथेयीकृतकपिराजशासनानां

पाथोधिर्नयनपथातिथिर्बभूव ॥ ४३ ॥

पर्याप्तेति । पर्याप्तः परिपूर्णः प्रमदो हर्षो यस्मात्तम् । परिपूर्णानन्दकरमित्यर्थः ।
'प्रमदसंमदौ हर्षे' इति निपातनात्साधुः । पन्थानं संपातिकथितमार्गमुपेयुषां प्राप्तव-
ताम् । लब्धप्रवृत्ततया संतुष्टान्तःकरणानामित्यर्थः । तथा दशमुखमार्गमार्गणाय रा-
वणपदव्यन्त्रेवणार्थं पाथेयीकृतं संवलीकृतं कपिराजशासनं सुग्रीवाज्ञा यैस्तेषाम् । ती-
क्ष्णदण्डोऽयं सुग्रीव इति तदाज्ञाजीवनेन रावणगल्यन्त्रेविषामित्यर्थः । 'पाथेयं संवलं
मतम्' इति यादवः । कपीनां वानराणां पाथोधिः समुद्रः नयनपथातिथिर्नेत्रमार्गगो-
चरो बभूव । अत्र कपिराजशासने पाथेयत्वरूपणाद्रूपकालंकारः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥

सुत्रामपुत्रारिशिलीमुखानां

स्मृत्वा गणस्तत्र वलीमुखानाम् ।

अपामपारस्य निधेश्च पैश्चा-

दवाङ्मुखो वक्तुमवाङ्मुखोऽभूत् ॥ ४४ ॥

सुत्रामेति । वलीमुखानां गणो वानरयूथः सुत्रामपुत्रारेर्वालमथनस्य श्रीरामस्य
शिलीमुखानां वाणानाम् । अमोघानामिति भावः । अपारस्य दुस्तरस्यापां निधेः समुद्रस्य
च स्मृत्वा । अमोघाञ्छीरामवाणान्दुस्तरं वारिधिं च मनस्यनुसंधायेत्यर्थः । उभय-
त्रापि 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । सा च शेषाधिकाराच्छेषलविवक्षाया-
मेव । कर्मलविवक्षायां तु द्वितीया भवतीति वेदितव्यम् । पश्चात्स्मरणानन्तरम् । अवा-
ङ्मुखोऽवनतवदनः सन् । वक्तुमाशयं कथयितुम् । न विद्यन्ते वाचो मुखेषु यस्य सोऽवा-
ङ्मुखोऽभून्मूकोऽभूत् । श्रीरामवाणानाममोघत्वं पाथोनिधेर्दुस्तरत्वं चानुसंधाय किमत्र
कर्तव्यमस्माभिरिति कर्तव्यतामौढ्येन निरुत्तरोऽभूदित्यर्थः । वृत्तमुपजातिः ॥

तदनु वानरसेनामेनामवार्यमाणकातर्यामित्यर्थमेवददङ्गदः ॥

१. 'पर्याप्तम्' इति पाठः. २. 'पान्थानाम्' इति पाठः. ३. 'पश्यन्' इति पाठः.
४. 'अकथयत्' इति पाठः.
च० रा० २३

तदन्विति । तदनु तदनन्तरमवार्थमाणमपरिहार्यमाणं कातर्यं भयविभ्रान्तत्वं य-
स्यास्तामेनां वानरसेनां प्रति । अङ्गद इत्थं वक्ष्यमाणरीत्यावददवोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

किमिति भजथ मौनं वानरा मानहीनाः

सगररचितकुल्योलङ्घने कुण्ठिताशाः ।

अकलशभवलेह्यं दुःशमं वाडवाद्यै-

रनवधिमयशोब्धिं किं समर्थास्तरतीतुम् ॥ ४५ ॥

किमिति । हे मानहीना अभिमानशून्या वानराः । प्राणसंकटेऽपि मानो न परि-
त्याज्य इति बोधयितुमेवमामन्त्रितमिति द्रष्टव्यम् । सगररचितकुल्योलङ्घने सगरनि-
खातकुल्यप्रायसागरतरणे कुण्ठिताशा भग्नोत्साहाः सन्तः । किमिति कस्माद्धेतो-
मौनं निरुत्तरतां भजथ प्राप्नुथ । न चैतद्युक्तमिति भावः । कुतः । कलशमवलेह्यम-
गस्त्यास्वाद्यं न भवतीत्यकलशमवलेह्यम् । किं च वाडवाद्यैर्वडवानलप्रभृतिभिः ।
आद्यशब्दाद्वरलानलादिभिरिति च गृह्यते । ‘वाडवो वडवानलः’ इत्यमरः । दुःशमं
शमयितुमशक्यम् । ‘ईषद्दुः—’ इत्यादिना खलप्रत्ययः । अनवधिममर्यादम् । शतसहस्रा-
दियोजनपरिमाणरहितमित्यर्थः । प्रसिद्धसागरस्तु नैवंभूत इति भावः । अयशोब्धि-
मपकीर्तिसागरं तरीतुमुलङ्घयितुम् । ‘वातो वा’ इति दीर्घः । समर्थाः शक्ताः किम् ।
न समर्था एवेत्यर्थः । सागरमिमं सुतरं यदि न लङ्घयेयुस्ताहिं दुस्तरं दुष्कीर्तिसागरः
प्रसक्तो भवेत् । तथा च गीतायाम्—‘संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते’ इति
न्यायान्महानर्थः स्यात् । तस्मात्सर्वथैव सागरोलङ्घन एव पुनस्तसाहः कर्तव्य इति
भावः । अत्र प्रसिद्धसागरादुपमानादुपमेयस्यायशःसागरस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालं-
कारः । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः पारावारस्य पारीणतायामात्मशक्तेरियत्तां प्रत्येकं कथयत्सु वानर-
यूथपेषु निर्दिश्याञ्जनेयं प्रभञ्जनसंजातं जाम्बवानैभिहितवान् ॥

तत इति । ततोऽङ्गदवचनानन्तरं वानरयूथपेषु गजगवयगवाक्षादिवानरयूथ-
नाथेषु । ‘यूथनाथस्तु यूथपः’ इत्यमरः । पारावारस्य समुद्रस्य पारीणतायां पारंग-
तत्वे । समुद्रपारोलङ्घन इत्यर्थः । ‘समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः’ इत्यमरः । प्रत्येकम् ।
एकैकस्मिन्नित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । आत्मशक्तेः स्वसामर्थ्यस्येयत्तामे-
तावत्ताम् । दशविंशतित्रिंशदादियोजनोलङ्घनविषयां स्वस्वप्लवनशक्तिमित्यर्थः । तथा
च रामायणे—‘आवभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम्’ इत्यादि । कथयत्सु सत्सु । जा-

१. ‘कूपोलङ्घने’ इति पाठः. २. ‘वाडवाग्नेः’ इति पाठः. ३. ‘पारावारपारीणतायाम्’
इति पाठः. ४. ‘वानर’ इति नास्ति कचित्. ५. ‘संभवम्’ इति पाठः. ५. ‘इत्थमभि-
हितवान्’ इति पाठः.

म्ववान्प्रभञ्जनसंजातं पवनतनयम् । पितृवदत्यन्तजवनद्योतनार्थमेतद्विशेषणम् । आज्ञ-
नेयमञ्जनागर्भसंभूतं हनूमन्तम् । क्षेत्रातिशयद्योतनार्थमेतत् । निर्दिश्याभिहितवान् ।
ननु 'भूतले सागरे वापि शैलेषूपवनेषु च । पातालस्यापि वा मध्ये सममान्छिद्यते
गतिः ॥' इति पूर्वं सुग्रीवसंनिधौ गजादिवानरयूथपैः स्वस्वशक्तेः प्रख्यापितत्वात्,
इदानीं 'प्लवेयं दशयोजनम्' इत्यादिना पुनः किमर्थं स्वस्वप्लवनशक्तिन्यूनतामुक्तवन्त
इति चेत्सत्यम् । अधिकशक्तियुक्ता अप्येते रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवेशसीतान्वेषणं दुष्कर-
मिति मत्वा तादृशकार्यसाधकस्य महावीरस्य हनूमतः प्रोत्साहनार्थं तथोक्तवन्त इति
सर्वं समञ्जसम् ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

हे वीरा यूथनाथाः परिणतिपरुषः कार्यं आसीद्विषादः

कस्मादस्माकमेतज्जलनिधितरणे शक्तिरेतावतीति ।

स्मृत्वा राज्ञः प्रतिज्ञामयमनिलसुतो लङ्घनायोन्मुखश्चे-

द्भेदः प्रादुर्भवेत्किं कथयत पयसामास्पदे गोष्पदे वा ॥ ४६ ॥

हे वीरा इति । हे वीराः शूराः यूथनाथा यूथश्रेष्ठाः, यूथं चाहं च वयं तेषा-
मस्माकम् । 'त्यदादीनि सर्वानित्यम्' इत्येकशेषः । एतस्य जलधेस्तरणे लङ्घने शक्तिः सा-
मर्थ्यमेतावतीयती । दशयोजनादिमात्रविषयेत्यर्थः । इत्येवंप्रकारेण परिणतिपरुषः
फलकालविरसो विषादश्चेतोभङ्गः । खेद इति यावत् । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभाव-
चिन्तनैः' इति लक्षणात् । कस्माद्धेतोः कार्यः कर्तव्य आसीत् । नायं कर्तव्य इत्यर्थः ।
अथवा कार्यं कृतवस्तुनि विषये परिणतिपरुष इत्यादि योजना । कुतः । अयमेष इति
हस्तनिर्देशः । अनिलसुतो हनुमान् । अनिलवदेव तरस्वीति भावः । राज्ञः सुग्रीवस्य
प्रतिज्ञाम् 'ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भविष्यति' इत्येवंरूपाम्, अथवा
'यश्च मासान्नवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति । मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरि-
ष्यति ॥' इत्येवंरूपां वा प्रतिज्ञां वाचं स्मृत्वा । लङ्घनाय समुद्रतरणायोन्युखोऽभिमु-
खश्चेत् । उद्युक्तः स्याद्यदीत्यर्थः । तर्हि पयसामास्पदे सागरे । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्'
इति निपातनात्सुडागमः । गोष्पदे गोपादन्यासे वा । भेदोऽन्तरं प्रादुर्भवेदुत्पद्येत किम् ।
न प्रादुर्भवेदेवेत्यर्थः । कथयत । यद्यत्र प्रत्युक्तिर्विद्येत तर्हि कथयतेत्यर्थः । महात्म-
नोऽस्य यदि तितीर्षा स्यात्तदा गोष्पदमिव सागरोऽपि सुतर इति भावः । अत्र सागर-
गोष्पदयोर्भेदसंबन्धेऽप्यसंबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः । स्रग्धरावृत्तम् ॥

उदपतदुपभोक्तुं मण्डलं चण्डभानोः

परिणतफलबुद्ध्या बालभावेऽपि सोऽयम् ।

तदनु कुलिशपातक्षुण्णगण्डाय तस्मै

वरमदिशदमेयं वायुनृष्यै विधाता ॥ ४७ ॥

उदपतदिति । स प्रसिद्धोऽयं हनूमान्वालभावेऽपि वाल्येऽपि परिणतफलबुद्ध्या परिपक्वफलभ्रान्त्या चण्डभानोः सूर्यस्य मण्डलमुपभोक्तुमभ्यवहर्तुमुदपतदुत्पतितवान् । तदनु उत्पतनानन्तरं कुलिशपातेनेन्द्रप्रयुक्तवज्राभिघातेन क्षुण्णगण्डाय भुम्भहनुप्रदेशाय तस्मै हनुमते विधाता ब्रह्मा वायोरेतत्पितुस्तृप्त्यै परितोषार्थम् । तदानीं तनयप्रहरणकोपाद्वायुना स्वसंचारसंकोचेन त्रैलोक्यसंतापस्य विहितत्वादिति भावः । अमेयमसदृशं वरं काङ्क्षितकल्पायुरक्षय्यत्वमजय्यत्वं ब्रह्मास्त्रनारायणास्त्रपाशुपतास्त्रप्रभृतिभिरभेद्यत्वं चादिशदत्तवान् । ‘देवाद्भुते वरः श्रेष्ठः’ इत्यमरः । वाल्य एव बहुयोजनोत्पतनदक्षस्यामुष्य वीरस्येदानीं कियदेतच्छतयोजनविस्तीर्णार्णवलङ्घनमिति भावः । तथा च रामायणम्—‘प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ । अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रमम् ॥’ इति । अत्र वाल्ये नभोलङ्घनजङ्घालस्यास्येदानीं सागरतरणं कियदिति दण्डापूपिकयार्थान्तरस्यापादनादर्थापत्तिरलंकारः । ‘दण्डापूपिकयार्थान्तरार्थपतनमर्थापत्तिः’ इति सर्वस्वसूत्रम् । मालिनीवृत्तम् ॥

इत्थं जाम्बवता परापरविदा संधुक्षितप्राभवः

कृत्वा वृद्धिमुपेयुषा स्ववपुषा त्रैविक्रमं प्रक्रमम् ।

आरुह्याद्रितटं यथोचितमसौ संमान्य सैन्याधिपा-

नासन्नानथ संननाह तरितुं वारांनिधिं मारुतिः ॥ ४८ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ।

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण परापरविदा । पूर्वोत्तरकार्यपर्यालोचनचतुरेणेत्यर्थः । जाम्बवता संधुक्षितं समुपोद्वेधितं प्राभवं सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । असौ मारुतिः । त्रयो विक्रमा यस्य त्रिविक्रमो वल्लिमथनवामनरूपो विष्णुस्तस्येवं त्रैविक्रमं प्रक्रमं प्रतापम् । तादृगभिवृद्धिमित्यर्थः । अतएव निदर्शनालंकारः । उपेयुषा प्राप्तवता स्ववपुषा निजशरीरेण वृद्धिं कृत्वा । प्रवृद्धशरीरः सन्नित्यर्थः । अद्रितटं महेन्द्रशैलसानुमारुह्य । आसन्नान्स्वसमीपस्थानसैन्याधिपानङ्गदजाम्बवदादिसेनान्धेपतीन् । यथोचितं यथार्हं संमान्य बहूकृत्य । अथानन्तरं वारांनिधिं समुद्रं तरितुं लङ्घितुम् । विकल्पान्न दीर्घः । संननाह संनाहं कृतवान् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्द्रिन्दिरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशार्ङ्गिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य पञ्चान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरमुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जरीपिकासमाख्यायां किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्थरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

किष्किन्धाकाण्डस्य व्याख्या पूर्णा मञ्जरीपिकाभिधा ॥

सुन्दरकाण्डम् ।

ततो हनूमान्दशकण्ठनीतां

सीतां विचेतुं पथि चारणानाम् ।

महेन्द्रशैलस्य खगेन्द्रवेगः

प्रस्थादुदस्थात्प्रथमानवेगः ॥ १ ॥

तत इति । ततः संनाहानन्तरं खगेन्द्रस्य गरुडस्य वेगो जवो यस्य स तथोक्त इत्युपमा । अत एव प्रथमानः पृथुतरो वेगो यस्य स तथोक्तः । 'प्रथमानं पृथुप्रथम' इत्यभिधानात् । हनूमान् । दशकण्ठनीतां रावणेन हृतां सीतां विचेतुमन्वेष्टुं चारणानां सिद्धचारणगन्धर्वादीनां पथि सुरवर्त्मनि । गन्तुमिति शेषः । महेन्द्रशैलस्य प्रस्थात्सानुप्रदेशात् । 'लुः प्रस्थः सानुरत्रियाम्' इत्यमरः । उदस्थादुत्थितवान् । उत्पूर्वात् 'घ्रा गतिनिवृत्तौ' इति धातोर्लुङ् । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । 'ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः । इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाच्चरिते पथि ॥' इति श्रीरामायणसुन्दरकाण्डाद्यपद्यमत्रानुसंधाय कविना चमत्कृतमित्यनुसंधेयम् । वृत्तमुपजातिः ॥

तदानीमुदन्वदुलङ्घनदृढतरनिहितचरणनिष्पीडनं सोढुमक्षमः क्षमामृ-
देष निःशेषनिःसरत्रिंशरौघतया निरन्तरनिष्पतद्वाष्पवर्ष इव, इतस्ततो
विततजीमूतवृन्दतया पारिप्लवशिथिलधम्मिल्ल इव, संत्रस्यमानकुञ्जरयू-
थतया संजातश्वयथुरिव, सौध्वसधावमानहरीणगणचरणखरतरखुर-
कोटिपाटनोद्धूतधातुधूलीपालिपाटलितविकटकटकतया क्षरितशोणित इव,
तत्क्षणप्रबुद्धकण्ठीरवमुखरितकन्दरतया कृताक्रन्द इव, परिसरगह्वरनिवि-
रीसनिःसृतसरीसृपतया निर्गलितान्त्रमाल इव, धूर्णमानतरुविटपकोटि-
ताडितजलदवृन्दस्यन्दितसीकरनिकरकोरकिताकारतया समुपजातस्वे-
द इव, स्फटिततटोपलपतनदलितकीचकसुषिरसंमूर्च्छत्पवनफूत्कारपरिपू-
रितगगनतया प्रवर्धमानोर्ध्वश्वास इव वचसामविषयं दौस्थ्यमभजत ॥

तदानीमिति । तदानीमुत्थानसमये । उदकमस्यास्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानु-

१. 'मानः' इति पाठः. २. 'पूर' इति पाठः. ३. 'वृन्दस्यन्दतया' इति पाठः. ४. 'संत्रास्यमान' इति पाठः. ५. 'ससाध्वसतया' इति पाठः. ६. 'हरिणी' इति पाठः. ७. 'खरतरखुर' इति नास्ति कचित्. ८. 'धूलिपटिलित' इति पाठः. ९. 'कण्ठीरव-कण्ठरव' इति पाठः. १०. 'निःसरत्' इति पाठः. ११. 'पाटित' इति पाठः.

दधिः सिन्धुः' इत्यमरः । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधुः । तस्योलङ्घनेऽति-
क्रमणे विपये दृढतरमतिगाढं यथा तथा निहिताभ्यां निक्षिप्ताभ्यां चरणतलाभ्यां
यन्निष्पीडनं तत्सोढुमक्षमोऽसमर्थ एष क्षमाभृन्महेन्द्रपर्वतः । 'महीध्रशिखरिक्षमाभृदहार्य-
धरपर्वताः' इत्यमरः । निःशेषं निरवशेषं यथा तथा निःसरन्निर्गच्छन्निर्झरोधः प्रवाह-
निवहो यस्य स तथोक्तस्तथा । हेतौ तृतीया । एवमुत्तरत्रापि । 'प्रवाहो निर्झरो
झरः' इत्यमरः । निरन्तरमविच्छिन्नं विरामरहितं वा निष्पतन्निर्गलद्वाष्पवर्षम-
श्रुवृष्टिर्यस्य स तथोक्त इव । तथा तत् इतस्तत्र तत्र विततजीमूतवृन्दतया वितीर्णमेघ-
वृन्दतया । 'घनजीमूतमुदिरा' इत्यमरः । पारिप्लवस्तरलः अत एव शिथिलो विशिष्टो
धम्मिल्लः कचनिचयो यस्य स तथोक्तः [इव] । विश्लथशिखाबन्ध इवेत्यर्थः । 'पारि-
प्लवं तु तरलम्', 'धम्मिल्लः संयताः कचाः' इत्यमरः । संत्रस्यमानः संत्रासं प्राप्नुवानः
कुञ्जरयूथो गजनिवहो यस्य स तथोक्ततया संजातः समुत्पन्नः श्वयधुः शोफगुणो
यस्य स तथोक्त इव । 'शोफस्तु श्वयधुः शोषः' इत्यमरः । साध्वसेन भिया धावमा-
नानां पलायमानानां हरिणगणानां भृगयूथानां ये चरणाः पादास्तेषां खरतरखुरको-
टिभिरतिनिशितशफाग्रैः । 'शफं क्लीवे खुरः पुमान्' इत्यमरः । पाटनेन विदारणेनो-
द्धृता या धातुधूलीपाल्यः सिन्दूरादिधातुरजःपुञ्जास्ताभिः पाटलितान्यरुणितानि
विकटकटकानि निम्नोन्नतनितम्बदेशा यस्य स तथोक्ततया । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः'
इत्यमरः । क्षरितशोणितो निःस्रुतरक्त इव । तत्क्षणे तस्मिन्नुत्पतनसमये प्रवुद्धैर्वोधं
प्राप्तैः कण्ठीरवैः सिंहैः । 'कण्ठीरवो गजरिपुः' इत्यमरः । मुखरिता वाचालिताः
कन्दरा गुहा यस्य स तथोक्ततया । 'दरी तु कन्दरो वाक्त्री' इत्यमरः । कृताकन्दो
विहिताक्रोश इव । मुखरितशब्दो व्याख्यातः । परिसरगह्वरेभ्यः पर्यन्तकन्दरेभ्यो
निविरीसं निविडं निःसृता निर्गताः । प्राणप्रयासेन निःसृता इति यावत् । सरीसृपा
व्याला यस्य स तथोक्ततया निर्गलितान्त्रमालो वह्निर्निर्गतनाडीसंततिरिव । 'निविडं
निविरीसं च दृढं गाढं प्रचक्षते' इति वैजयन्ती । 'नेर्विडङ् निविरीसचौ' इति
निशब्दाद्विरीसचप्रत्ययः । 'चक्री व्यालः सरीसृपः' इत्यमरः । धूर्णमानानां परिभ्रम-
माणानां तरुणां विटपकोटिभिः शाखाग्रैस्ताडिताद्विदलितान्जलद्वन्द्वत्स्यन्दितैः प्रसृतैः
सीकरनिकरैर्जलविन्दुसंदोहैः । 'सीकरोऽम्बुकणः स्मृतः' इति निघण्टुः । कोर-
कितः संजातकोरक आकारो मूर्तिर्यस्य स तथोक्ततया । 'विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे
स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः । समुपजातस्वेदः संजातघर्मोदक इव । स्फटिकतटेषु
स्फटिकमयसानुषु य उपलास्त एव प्रस्तराः । काठिन्यातिशयद्योतनार्थं स्फटिक-
ग्रहणम् । 'उपलः प्रस्तरे मणौ' इत्यमरः । तेषु पतनेन दलितानां विदीर्णानां कीच-
कानां वेणुविशेषाणां सुपिरेषु रन्ध्रेषु संमूर्च्छन्तः प्रविशन्तः ये पवनास्त्रैरेव फूत्कारैः
परिपूरितं गगनं यस्य स तथोक्ततया । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्यनिलो-
द्धृताः' इत्यमरः । प्रवर्धमानः समेधमान ऊर्ध्वश्चासौ यस्य स तथोक्त इवेति सर्वत्रो-

त्प्रेक्षा । वचसामविषयं वक्तुमशक्यं दौःस्थ्यं दुरवस्थलम् । 'दुरवस्था तु दौःस्थ्यं स्यात्' इत्यमरशेषः । अभजत्प्राप ॥

कृत्वा मारुतिलङ्घनोत्थितरयात्तत्रानुयात्रां ततः

पर्यायात्पतिता महेन्द्रगहनक्षोणीरुहाणां ततिः ।

मध्येवारिनिधि प्रकाशितशिखा सेतोः कृते भाविनः

सूत्रन्यासनिखातशङ्कुनिवहभ्रान्तिं पयोधौ दधौ ॥ २ ॥

कृत्वेति । तत्र तस्मिन्समये मारुतेर्हनुमतो लङ्घनेनोत्तरणेनोत्थित उत्पन्नो यो रयो वेगस्तस्माद्धेतोरनुयात्रां कृत्वा । अनुसृत्य गत्वेत्यर्थः । ततोऽनुयात्रानन्तरं पर्यायात्कमान्मध्येवारिनिधि समुद्रमध्ये । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावसमासः । पतिता महेन्द्रपर्वतस्य गहने ब्रह्मारण्ये वर्तमानानां क्षोणीरुहाणां वृक्षाणां ततिः पङ्क्तिः प्रकाशिताः प्रकटीभूताः शिखा अग्राणि यस्याः सा तथाभूता सती भाविनः करिष्यमाणस्य सेतोः कृते निमित्तं सूत्रन्यासेन निखातानां शङ्कुनां निवहस्य भ्रान्तिं पयोधौ सिन्धौ दधौ धृतवती । 'स्थाणुरस्त्री ध्रुवः शङ्कुः' इत्यमरः । उत्प्रेक्षालकारः । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥

पक्षाभिघातरयरेचितवीचिमाला-

त्पाथोनिधेः पवननन्दनविश्रमाय ।

उत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोको

मैनाकभूभूदुदजृम्भत संभ्रमेण ॥ ३ ॥

पक्षेति । पक्षयोरभिघातरयेणाभिघातवेगेन रेचिता निरस्ता वीचिमाला यस्य तस्मात्पाथोनिधेः समुद्रात्सकाशात्पवननन्दनस्य हनुमतो विश्रमायुत्तुङ्गशृङ्गकुलकीलितनाकलोक उन्नतशिखरनिवहव्याप्तस्वर्गलोको मैनाको नाम भूभृन्मैनाकाद्रिः संभ्रमेण वेगेनोदजृम्भत । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः किमिल्यत आह—

तत्र यात्राप्रत्यूहः प्रत्युद्भूत इति वक्षसा तमधः पातयित्वा प्रयान्तमेनं सान्त्वयन्हिरण्यनाभो वभाषे ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये यात्रायाः समुद्रलङ्घनप्रयाणस्य प्रत्यूहो विघ्नः प्रत्युद्भूतः प्रत्युद्भूत इति पर्यालोच्य तं मैनाकं वक्षसा वक्षःस्थलेनाधः पातयित्वा प्रयान्तं वेगेन गच्छन्तमेनं हनुमन्तं सान्त्वयन्सामवचनैरुपललयन्स एष सोऽयं हिरण्यनाभो हिरण्यप्रधानो मैनाको वभाष उवाच । 'नाभिः प्रधाने' इति विश्वः । 'अचप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोभः' इत्यत्राजन्तयोगविभागात्समासान्तोऽचप्रत्ययः ॥

उक्तप्रकारमेव विशदयति—

सागरेण कृतज्ञेन तवाध्वश्रान्तिशान्तये ।

मारुते प्रेरितोऽस्म्यद्य सौम्य विश्रम्य गम्यताम् ॥ ४ ॥

सागरेणेति । हे मारुते । कृतं जानातीति कृतज्ञेन । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । 'अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धितः । इक्ष्वाकुसचिवश्चायं नावसीदितु-मर्हति ॥' इति श्रीरामायणोक्तरीत्योपकारज्ञेनेत्यर्थः । अतः सागरेण सगरनिर्मितेन समुद्रेण तवाध्वश्रान्तयेऽध्वश्रमापनोदनार्थम् । अद्येदानीं प्रेरितः प्रचोदितः । 'प्रेषितः' इति पाठे प्रहितः । अस्मि । अतः हे सौम्य साधो, विश्रम्याध्वश्रममपनीय । मयि इति शेषः । गम्यताम् ॥

न हि समुद्रप्रेषणमेवात्र निमित्तम्, किं तु सुहृत्संवन्धादपि मदागमनमुपपद्यत इत्याह—

त्वत्पित्राहं परित्रातः पूर्वं पर्वतभेदिनः ।

तस्मान्नास्मि विपक्षोऽर्थे सपक्ष इति मां भज ॥ ५ ॥

त्वदिति । हे मारुते, त्वत्पित्रा मारुतेन पूर्वमहं पर्वतभेदिनः पर्वतपक्षच्छेदिन इन्द्रात्परित्रातः परिरक्षितः । त्वत्पितृसहायेनाहं निर्वन्धविमुक्तोऽस्मीत्यर्थः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । तस्मात्कारणाद्विपक्षः शत्रुः पक्षरहितश्च नास्मि । अद्यास्मिन्नवसरे सपक्षः सुहृत्पक्षसहितश्चेति मत्वा मां भज । विश्रमार्थं मयि निवसेत्यर्थः ॥

एवं प्रार्थयमानमेनं संमान्य कार्यगत्या गते सति हनूमति ॥

एवमिति । एवमुक्तरीत्या प्रार्थयमानं याचमानमेनं मैनाकं संमान्य मानयित्वा । 'यथा रामविनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्ब्रह्मिष्यामि लङ्कां रावणपालि-ताम् ॥' इति रामायणोक्तरीत्या प्रतिज्ञाया विहितत्वात्कार्यकालस्यात्यधिकत्वाच्च इहान्तरे मया न स्थातव्यमिति समाधायेत्यर्थः । कार्यगत्या स्वामिकार्यवशेन हनूमति गते गतवति सति ॥

ततः किं जातं तत्राह—

अवलोक्य हिरण्यनाभमच्छौ

बलमानं बलमानमाथिवज्रः ।

१. 'श्रम' इति पाठः. २. 'अत्र' इति पाठः. ३. 'तव पित्रा' इति पाठः. ४. 'नास्ति' इति पाठः. ५. 'अत्र' इति पाठः.

शतमन्युरपेतमन्युरासी-

त्यवमानाखजसेवनादमुष्मिन् ॥ ६ ॥

अवलोक्येति । वलमानांश्चलनशीलान्मभ्राति विदारयतीति तथोक्तं वज्रं दम्भो-
लिर्यस्य स तथोक्तः । यद्वा वययोरेकत्वस्मरणात् बलस्य बलाख्यासुरस्य मानं ग-
र्वम् । 'गर्वोऽभिमानोऽहंकारः' इत्यमरः । मभ्राति नाशयतीति तथोक्तं वज्रं यस्य स
तथोक्तः शतमन्युः शतकतुरब्धौ वलमानं हिरण्यनाभमवलोक्य । लक्ष्यं लब्ध्वा-
पीत्यर्थः । पवमानात्मजसेवनाद्धेतोरमुष्मिन्मैनाके विषयेऽपेतमन्युर्विगतमन्युरासीत् ।
श्रीरामकार्यार्थं प्रवृत्तस्य सेवनाय प्रवृत्तत्वाद्वैरमविगणय्योपशान्तकोपोऽभूदित्यर्थः ॥

तदनु यथापुरं लङ्कापुरं प्रति प्रधावतो हनूमतः सरणिमरुणदरुण-
सारथेः पदवीं विन्ध्य इव वदनं व्यादाय द्विरसनजननी रंहसा सुरसा ॥

तदन्विति । तदनु मैनाकनिर्गमनानन्तरम् । पुरा यथा यथापुरम् । पूर्ववदित्यर्थः ।
'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभावे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम् । लङ्कापुरं
रावणराजधानीं प्रति प्रधावतो वेगेन गच्छतो हनूमतः सरणिं मार्गमरुणसारथेरनू-
रुसारथेः सूर्यस्य । 'सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः' इत्यमरः । पदवीं विन्ध्य इव सुरसा नाम
द्विरसनजननी सर्पमाता रंहसा तरसा । 'रंहस्तरसी तु रयस्यदे' इत्यमरः ।
वदनं व्यादाय शतयोजनपरिमितं व्याप्तं कृत्वारुणत् । रुरोधेत्यर्थः । 'रु आवरणे'
इति धातोर्लङ् ॥

ततः किमत आह—

उज्जृम्भितस्य तरसा सुरसां विजेतुं

पादौ पयोधिकलितौ पवमानसूनोः ।

तस्योत्तमाङ्गमभवद्गगनखवन्ती-

वीचीचयस्खलितसीकरमालभारि ॥ ७ ॥

उज्जृम्भितस्येति । तरसा वेगेन सुरसां विजेतुमुज्जृम्भितस्य प्रवृद्धस्यास्य पव-
मानसूनुर्हनूमतः पादौ पयोधिकलितौ समुद्रसंस्थितावभूताम् । तथोत्तमाङ्गं शिरस्तु ।
'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । गगनखवन्त्या गगनापगाया मन्दाकिन्या वीचीचये-
भ्यस्तरङ्गपरम्पराभ्यः खलितानां विगलितानां सीकराणामम्बुकणानां मालाः खजो
विभर्तीति तथोक्तमभवत् । सुरसावक्राधिकं निजवपुर्यथा स्यात्तथायं निजसामर्थ्याद्वय-
वर्धतेत्यर्थः । 'खवन्ती निग्रापगा', 'सीकरोऽम्बुकणः स्मृतः' इति चामरः । 'इष्टके-
षिकामालानां चित्तूलभारिषु' इति मालाशब्दस्य ह्रस्वत्वम् । अत्र हनूमदुत्तमाङ्गस्य ग-
गनखवन्तीसीकरमालभारिस्त्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तनुं तनूकृत्य तदा हनूमा-
 न्कृत्वा प्रवेशं जठरे तदीये ।
 ततो विनिष्क्रम्य स चक्रपाणे-
 त्रिविक्रमस्य क्रममेव चक्रे ॥ ८ ॥

तनुमिति । तदा तस्मिन्समये तादृग्रूपधरणेन प्रसिद्धप्रभावो हनूमांस्तनुं निजशरीरं तनूकृत्याङ्गुष्ठमात्रं कृत्वा । शीघ्रप्रवेशनिर्गमनसौकर्यार्थमिति भावः । तदीये सुरसासंवन्धिनि जठरे कुक्षिकुहरे प्रवेशं कृत्वा प्रविश्य ततस्तदनन्तरं विनिष्क्रम्य वदनपिधानात्पूर्वमेव निर्गत्य । त्रयो विक्रमाः पादन्यासा यस्य । बलिवन्धनोद्युक्तस्येत्यर्थः । चक्रं सुदर्शनं पाणौ यस्य चक्रपाणेर्वामनावतारस्य विष्णोः । 'सप्तम्युपमान-' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति सप्तम्याः परनिपातः । क्रमम् । तत्सदृशप्रकारमित्यर्थः । अत एव निदर्शना । चक्री बलिवन्धनोद्युक्तो वामनो यथा प्रवृद्धो भूत्वा पुनः प्रकृतिस्थोऽभूत्तथायमपि तादृग्रूपो बभूवेत्यर्थः । तथा च रामायणम्— 'तदृष्ट्वा व्यदितं लास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् । सुसंक्षिप्त्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ सोऽभिपत्याथ तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाजवः । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥' इति । वृत्तमुपजातिः ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

भूयोऽपि सोऽयं रघुनाथदूत-
 त्रिच्छेद गच्छन्नखरैः खराग्रैः ।
 नृसिंहरंहाः पथि सिंहिकाङ्गं
 छायानिरोधादुपपन्नमन्युः ॥ ९ ॥

भूय इति । सोऽयं सुरसाविजयप्रसिद्धपराक्रमसंपन्नो रघुनाथदूतो हनूमान् । भूयः पुनरपि गच्छन्पथि मार्गे छायानिरोधादनातपनिग्रहाद्धेतोः । 'छाया खनातपे कान्ती' इति वैजयन्ती । उपपन्नमन्युः प्राप्तक्रोधः । अत एव नृसिंहस्य रंह इव रंहो वेगो यस्य स तथोक्तः सन्नित्युपमा । सिंहिकायाः सिंहिकाख्यायाश्छायाग्रहस्य राहुमातुः । अङ्गं कलेवरं खराग्रैर्निशितमुखैर्नखैर्निजनखैः । 'नखः स्यान्नखरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । त्रिच्छेद विददार । यथा नृसिंहो हिरण्यकशिपुगात्रं तथा अयमपि सिंहिकाङ्गं त्रिच्छेदेत्यर्थः । 'ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनः संपातविक्रमः ॥' इति रामायणवचनम् । वृत्तं तु पूर्ववत् ॥

१. 'अवगाहं' इति पाठः. २. 'त्रिविक्रमप्रक्रमम्' इति पाठः.

तदनु पारावारस्य पारे लम्बशिखरिणि लम्बमानः प्रतनुतरवपुर्लङ्कापुरो-
त्तरगोपुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसंदानितान्तःकरणोऽभूत् ॥

तदन्विति । तदनु सिंहिकाङ्गभेदनानन्तरमपारं पारमस्य दुस्तरत्वात्पारावारः स-
मुद्रः । पवयोरभेदः । तस्य पारेऽपरतीरे । लम्बशिखरिणि लम्बाख्ये गिरौ । 'लम्बमान-
शिखरिणि' इति वा पाठः । 'स लम्बशिखरे लम्बे लम्बमानपयोधरे' इति रामायणो-
क्तत्वात् । यद्वा लम्बपर्वतस्यैव लम्बमान इति नामान्तरम् । लम्बमानः प्रविष्टः सन् ।
प्रतनुतरवपुरत्यन्तसूक्ष्मशरीरः सन् । परेषामप्रकाशार्थमिति भावः । लङ्कापुरस्योत्तर-
गोपुरद्वारमुत्तरपुरद्वारं यद्यपि । 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्यमरः । तथापि करिकलभकर्णा-
वतंसादिवदपौरुषतयं द्रष्टव्यम् । आसाद्य प्राप्य । लङ्केयं केन मार्गेण सुप्रवेशेति शतु-
मिति भावः । नितान्तमत्यन्तं चिन्ता एव तन्तुसंतानानि सूत्रसंततयस्तैः संदानितं
वद्धमन्तःकरणं यस्य स तथोक्तोऽभूत् । दुरन्तचिन्ताक्रान्तान्तरङ्गो वभूवेत्यर्थः । 'वद्धे
संदानितं मूतम्' इत्यमरः ॥

चिन्ताप्रकारमेवाह—

वानरसेना कथं तरेदिममन्तरायं वितन्वन्तमुदन्वन्तम्, तरतु नाम,
कथमुपयातु यातुधानराजधानीमिमाम्, सर्वथा वितथमनोरथो दाशरथिः,
मोघीकृतार्णवलङ्घनः केवलमहमभवम्, जीविता वा न वेति न जानामि
ज्ञानकीति तत्र भगवतीं सीतामवजिगमिषुराञ्जनेयः प्रच्छन्नसंचारहे-
तोरस्तमयं गभस्तिमालिनः केवलमभिललाष ॥

वानरेति । वानरसेनान्तरायं सुरसाग्रहणादिरूपं विघ्नं वितन्वन्तं कुर्वाणम् । दु-
स्तरमित्यर्थः । इममेनमतिविस्तीर्णमुदन्वन्तं समुद्रं कथं कुतो वा तरेल्लङ्घयेत् । तरि-
तुमशक्योऽयमुदधिरिति भावः । यथा कथंचित्सागरं तरतु नाम । यातुधानानां राक्ष-
सानां राजधानीं त्रिकूटस्थितामिमां लङ्कां कथमुपयातु कथं प्राप्नुयात् । सर्वथा प्राप्नुम-
शक्येत्यर्थः । सर्वथा सर्वप्रयत्नेन पर्यालोचनायां कियमाणायां सत्यां दाशरथिः श्रीरामो
वितथमनोरथो व्यर्थसंकल्प एव । अहमपि केवलमत्यन्तं मोघीकृतं विफलीकृतमर्ण-
वलङ्घनं येन स तादृशोऽभवमभवम् । ज्ञानकीसंदर्शनार्थमागतोऽस्मि बहुप्रयत्नेन । ज्ञानकी
जीविता वा न वा [इति] न जानामीत्येवं बहुधा संचिन्त्य वृथा चिन्तया किं प्रयोजनमिति
निश्चिन्त्य धैर्यमवष्टभ्य तत्र तत्र पुरे वनेषु च भगवतीं महानुभावां सीतामाञ्जनेयो हनूमा-
नवजिगमिषुरवगन्तुमिच्छः सन् । प्रच्छन्नेन रहस्येन संचारहेतोः संचारनिमित्तं गभस्ति-
मालिनः सूर्यस्यास्तमयं केवलमस्तमयमेवाभिललाष चकमे । 'लष कान्तौ' इति धातोर्लिट् ॥

१. 'लम्बमानशिखरिणि लम्बमानतनुर्लङ्कापुरद्वारमासाद्य नितान्तचिन्तातन्तुसंतान-
नितान्तःकरणः' इति पाठः. २. 'जीवति' इति पाठः. ३. 'ज्ञानकीम्' इति पाठः. ४. 'त-
तस्तत्रभवतीम्' इति पाठः.

तदनु शातमखस्यागस्त्यसंनिधौ निक्षिप्तचापस्य प्रत्यासीदति प्रयोजनवेलेति प्रचेतसे कथयितुमिव प्रतीचीं दिशं प्रविशति भगवति भास्वति ॥

तदन्विति । तदनु हनुमच्चिन्तानन्तरं शातमखस्य शातमखसंवन्धिनः । 'तस्येदम्' इत्यण् । अगस्त्यस्य संनिधौ निक्षिप्तस्य चापस्य वैष्णवस्य धनुषः प्रयोजनवेला कार्यावसरः प्रत्यासीदति समागतेति प्रचेतसे वरुणाय कथयितुमिव भगवति महात्मनि भास्वति सूर्यं प्रतीचीं दिशं प्रविशति प्राप्तवति सति ॥

गगनतलमिदमपरमहीधरकटककान्तारसमुद्भवदावपावकशिखाश्रेणिभिः किं शोणितम्, अथवा समीपसमापतत्पतङ्गरश्मिदृढतरवेष्टननिष्ठयूतानलतटतपनोपलजालसमुद्भसज्ज्वालापटलैः किमौपाटलितम्, आहोस्विदागताय मित्राय महार्धमर्घ्यं प्रदातुं प्रमुदितचेतसा प्रचेतसा तूर्णमर्णवोदरोद्वीर्यमाणमाणिक्यकिरणैः किमरुणितम्, आहोस्वित्तारापथतरङ्गिणीसलिलमपि रसयितुमुज्जृम्भितस्य चरमसागरौर्वाग्भेरर्चिःपुञ्जेन किमिह रञ्जितमिति सकलजनस्य संदेहसंदोहं संदधाने संध्यारागे समुदञ्चिते, सरसीरुहश्रेणिषु पत्रपुटकपाटपिधानासु प्रतिकुमुदभवनं मकरन्दमिश्रामटत्सु मधुव्रतद्विजेषु, विकचकुवलयकलिकाकर्षणकषायेषु सायंतनवायुषु तत इतः संचरत्सु तिमिरेषु, कालागरूधूमस्तोमश्यामलितेषु दिक्पालपुरगोपुरव्यूहेषु, प्रतिकमलाकरं प्रेङ्खिते विश्लेषवेदनापूर्वरङ्गे रथाङ्गविहंगदीनक्रंकारे, नक्षत्रमालालंकृते गगनमतङ्गजे ॥

गगनतलमिति । इदं गगनतलमाकाशमण्डलमपरमहीधरकटकेष्वस्ताचलनितम्बेषु यानि कान्ताराप्यरण्यानि तत्समुद्भवस्य तत्संजातस्य दावपावकस्य दावान्नैः शिखाश्रेणीभिर्ज्वालाजालैः शोणितं किमरुणीकृतं किम् । अथवा समीपं निकटं प्रति समापतन्नागच्छन्त्यः पतङ्गः सूर्यः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इत्यमरः । तस्य रश्मीनां किरणानाम् । प्रग्रहाणामिति च गम्यते । दृढतरवेष्टनेनातिगाढसंवलनेन निष्ठ्यूतो निर्गतोऽनलोऽग्निर्येषां तानि यानि तटतपनोपलजालानि तटवर्तिसूर्यकान्तमणिनिकरास्तेभ्यः समु-

१. 'शातमखस्य निक्षेपचापस्य प्रत्यासीदति' इति पाठः. २. 'किमिह' इति पाठः. ३. 'आपाटलम्' इति पाठः. ४. 'अर्णवोद्वीर्यमाण' इति पाठः. ५. 'प्रसितुम्' इति पाठः. ६. 'किमनु' इति पाठः. ७. 'कषण' इति पाठः. ८. 'सायंवायुषु' इति पाठः. ९. 'विहंगानाम्' इति पाठः.

ह्रस्वः संस्फुरद्भिर्ज्वालापटलैरर्चिःपुञ्जैरापाटलितमासमन्तादरुणितं किम् । आहोस्वि-
यद्वा । 'आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च', 'स्वित्प्रश्ने च वितर्के च' इत्युभ-
यत्राप्यमरः । आगताय निजनिवासं प्राप्ताय मित्राय सूर्याय सुहृदे च । 'मित्रं सुहृदि
मित्रोऽर्कः' इति विश्वः । महार्घममूल्यम् । अर्घार्थं पूजार्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घ्यां च'
इति यत्प्रत्ययः । 'मूल्ये पूजाविधौर्घः', 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थः' इति चामरः । प्रदातुं
प्रमुदितचेतसा संतुष्टान्तःकरणेन प्रचेतसा वरुणेन तूर्णं मित्रागमनजनितसंभ्रमात्सत्त्व-
रमर्णवोदरात्समुद्रमध्यादुद्गीर्यमाणान्युद्ध्रियमाणानि यानि माणिक्यानि तेषां किरणैररु-
णितं किम् । अत्र निष्कृतोद्गीर्यमाणशब्दयोगौणार्थत्वात् ग्राम्यत्वम् किंतु सौन्दर्यावह-
त्वमेवेत्युक्तं प्राक् । आहोस्वित्तरापथतरङ्गिणीसलिलमाकाशगङ्गोदकमपि । 'तारापथो-
ऽन्तरिक्षं च' इत्यमरः । रसयितुमास्वादयितुम् । पातुमिति यावत् । 'रसो गन्धरसे
स्वादः' इति वैजयन्ती । उज्जृम्भितस्योद्गतस्य चरमसागरौवाग्नेः पश्चिमसमुद्रवर्तिवडवा-
नलस्य । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमरः । अर्चिःपुञ्जेन ज्वालाजालेन । इहेदानीं
रञ्जितमरुणीकृतं किम् । इत्यनेन प्रकारेण सकलजनस्य । सर्वेषां जनानामित्यर्थः । सं-
देहसंदोहं संशयातिशयं संदधाने समुत्पादयति संध्यारामे समुदध्विते समुज्जृम्भिते
सति । अत्र गगनतलस्य निर्धारितानेकहेतुनिमित्तारुणितत्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।
तदुज्जीवितश्चायं संदेह इति संक्षेपः । तथा सरसीरुहश्रेणिष्वम्भोजराजिषु । गृहश्रे-
णिष्विति च गम्यते । पत्रपुटान्येव कपाटान्यरराणि तानि पिधानानि च्छा-
दनानि यासां तासु । मुकुलितासु सतीष्वित्यर्थः । 'कपाटमररं तुल्ये', 'अपि-
धानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इति चामरः । 'वष्टि वागुरिरल्लोपमवाप्योपह-
सर्गयोः' इत्यकारलोपः । अत एव मधुव्रता भृङ्गा एव द्विजा ब्रह्मचारिण इति रूपकम् ।
तेषु प्रतिकुमुदभवनम् । कुमुदरूपभवनेष्वित्यर्थः । वीप्सायामव्ययीभावः । मकरन्द-
भिक्षामुद्दिश्यादस्य । पुष्परसरूपभिक्षाटनतत्परेषु सत्त्वित्यर्थः । 'अप्रत्याख्यायिन-
मग्ने भिक्षीत' इत्युपदेशात्कपाटपिनद्धगृहान्विहायान्यत्र भिक्षाटनस्य युक्तत्वादिति
भावः । सूर्यास्तमये मधुव्रतानां मुकुलितसरसीरुहपरित्यागेन विकसितकैरवसंचार-
संभवादियमुत्प्रेक्षा गम्यमाना रूपकसंकीर्णा । तथा सायंतनाः सायंभवाः । 'सायं-
चिरं'-इत्यादिना ट्युत्प्रत्ययस्तुडागमश्च । ते च ते वायवश्च तेषु । विकचकुवलयक-
लिकाकर्षणेन विकसितकोरकसंघर्षणेन कषायेषु सुरभिषु सत्सु । 'कलिका कोरकः
पुमान्', 'रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसः' इत्यमरयादवौ । तिमिरेष्वन्धका-
रेषु तत इतः संचरत्सु व्याप्रियमाणेषु सत्सु । तथा दिक्पालपुराणामिन्द्राद्यष्टदिक्पति-
पट्टणानां गोपुरव्यूहेषु पुरद्वारसंनिवेशेषु कालागरुधूमस्तोमेनाधिवासनार्थं परिकल्पित-
कृष्णागरुधूमपटलेन श्यामलितेषु मेचकीकृतेषु सत्सु । तथा प्रतिकमलकरम् । कमलाक-
रेष्वित्यर्थः । रथाङ्गविहंगानां चक्रवाकपक्षिणाम् । 'कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वय-
नामकः' इत्यमरः । विश्लेषवेदनाया विरहवेदनायाः पूर्वरेक्षे प्रारम्भभूते । दीनकेंकारे
दीनाकन्दिते । केमिलानुकरणशब्दः । प्रेक्षिते समुत्पन्ने सति । तथा गगनमतङ्गज
च० रा० २४

आकाशगज इति रूपकम् । नक्षत्रमालया तारकाश्रेण्या सप्तविंशतिमौक्तिकहारा-
वल्या चालंकृते भूषिते सति । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिका'
इत्यमरः ॥

अतश्चन्द्रोदयोऽभूदित्याह—

आविर्वभूव पूर्वाद्रेः शृङ्गे शृङ्गारजीवितम् ।

तमस्तमालकान्तारकुठारः शशलाञ्छनः ॥ १० ॥

आविर्वभूवेति । तमोऽन्धकार एव तमालकान्तारं तापिञ्चकाननं तस्य कुठारः
परशुरिति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । ध्वान्तविध्वंसक इत्यर्थः । 'कालस्कन्धस्तमालः
स्यात्तापिञ्चः' इत्यमरः । शृङ्गारस्य शृङ्गाराख्यस्य रसस्य जीवितो जीवनभूतः । ताट-
स्थेनोद्दीपकलात्तदुज्जीवक इत्यर्थः । तदुक्तम्—'मलयानिलचन्द्राद्यास्तटस्थाः परिकी-
र्तिताः' इति । शशलाञ्छनश्चन्द्रः । पूर्वाद्रेरुदयपर्वतस्य । 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्य-
मरः । शृङ्गे शिखर आविर्वभूवोदजृम्भत ॥

तत्करास्तमसा रुद्धा रेजिरे गगनाजिरे ।

शैवालचयसंच्छन्नाः सरसीव विसाङ्कुराः ॥ ११ ॥

तदिति । गगनाजिरे गगनाङ्गणे । 'अङ्गणं चत्तराजिरे' इत्यमरः । तमसान्ध-
कारेण रुद्धाश्छन्नास्तत्कराश्चन्द्रकिरणाः सरसि कासारे । 'कासारः सरसी सरः' इत्य-
मरः । शैवालचयसंच्छन्नाः शैवालजालाच्छादिता विसाङ्कुराः मृणालकिसलय इव ।
'जलनीली तु शैवालशैवलेऽथ कुमुद्वती', 'मृणालं विसम्' इति चामरः । रेजिरे च-
काशिरे । 'राज् दीप्तौ' इति धातोर्लिट् ॥

तस्मिन्प्रदोषसमये सहसा हनूमा-

न्कीर्तिच्छटार्यवनिकामपनीय शत्रोः ।

आविर्वभूव सुमनःपरितोषणाय

लङ्काप्रवेशनवनाटकसूत्रधारः ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्प्रदोषसमये रजनीमुखवेलायाम् । 'प्रदोषो रजनीमुखम्'
इत्यमरः । लङ्काप्रवेश एव नवो नवीनो नाटकसूत्रधारो नाटकप्रवर्तकः प्रगल्भनटो
हनूमान् । अत्र नवशब्दग्रहणं लङ्कापुरस्य पुरुषान्तराप्रविष्टचरत्नसूचनार्थमित्यवगन्त-
व्यम् । शत्रो रावणस्य संवन्धिनीं कीर्तिच्छटा यशोवृन्दमेव यवनिकां प्रतिसीराम-
पनीयापसार्य । तत्कीर्त्यपनयसौतन्मूलत्वादिति भावः । 'वृन्दं जालं चक्रवालं
जालकं पेटका च्छटा' इति वैजयन्ती । 'प्रतिसीरा यवनिका' इत्यमरः । सुमनसां

देवानां सामाजिकविविधानां च परितोषणाय । हृदयरञ्जनार्थमित्यर्थः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्री देवबुधयोः पुमान्' इति वैजयन्ती । सहसा शीघ्रमाविर्भव । लङ्कापुरमध्यदेशप्रवेशाय प्रवृत्त इत्यर्थः । सूत्रं चतुर्विधाभिनयात्मकनाटकसूचनां धारयतीति सूत्रधारः । 'सूत्रं तु सूचके ग्रन्थभेदे तन्तुव्यवस्थयोः' इति नानार्थरत्नमाला । सूत्रधारलक्षणं तु—'आसूत्रयन्गुणान्नेतुः कवेरपि च वस्तुनः । रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥' इति । अयं तु द्विप्रकारः । एकः पूर्वैरङ्गविधायकः, इतरस्तु नटापरपर्यायः सूत्रधारसदृशगुणाकृतिः । प्रस्तावनप्रयोजक इति केचित् । तदुक्तम्—'प्रयुज्य रङ्गं निष्कान्ते सूत्रधारे सहानुगे । तादृशः प्रविशेदन्यः सूत्रधारगुणाकृतिः ॥' इति । अत्र समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तत्काले लङ्काधिदेवतामासना सह विग्रहं विधातुं गृहीतयुवतिविग्रहां मार्गप्रसारस्यार्गलीभूय भूयसा तर्जयन्तीं निर्जित्य तया वानररचितावज्ञोपश्रं निजनिलयविलयं सरसिजासनशासनादावेदयन्त्या विहितानुमतिमरुतिर्लङ्कायामविकलमेव मैथिलीं विचिन्वन्नैर्ऋतचक्रवर्तिनः प्रासादमाससाद ।

तत्काल इति । तत्काले पुरप्रवेशसमये मारुतिर्हनुमानात्मना सह स्नेहं साकं विग्रहं कलहं विधातुं कर्तुम् । गृहीतो युवतिविग्रहो यया ताम् । स्त्रीरूपधारिणीमित्यर्थः । अत एव मार्गप्रसारस्य मार्गसंचारस्यार्गलीभूय विष्कम्भतां प्राप्य । गमनप्रतिवन्धिनी भूलेत्यर्थः । 'तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना' इत्यमरः । भूयसा बाहुल्येन तर्जयन्तीं भर्त्सयन्तीम् । तर्जयतेः परस्मैपदत्वं 'तर्जयन्निव केतुभिः' इत्यादौ कालिदासादिप्रयोगदर्शनात्सिद्धम् । 'तर्जयतेरनुदात्तत्वे क्षिडो डित्करणेनानुदात्तत्वप्रयुक्तात्मने पदस्यानित्यलज्जापनात्परस्मैपदमिति । अतएव तर्जयति भर्त्सयति चेत्यपि हृदयते' इति भट्टमल्लः । लङ्काधिदेवतां लङ्काधिष्ठानदेवतां निर्जित्य मुष्टिघातेन जित्वा । 'मुष्टिनाभिजघनैनां हनूमान्क्रोधमूर्च्छितः' इति रामायणवचनात् । अथ सरसिजासनशासनाद्ब्रह्मनियोगवशात् । उपज्ञायत इत्युपज्ञायज्ञानम् । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्' इत्यमरः । कर्मण्यप्रत्ययः । वानरेण रचिता विहिता यावज्ञावधीरणं सोपज्ञा आद्यज्ञानं यस्य तं तथोक्तम् । 'वानरकृतावधीरणं तव यदा स्यात्तदा लङ्काया विनाशः' इत्यादौ ज्ञातमित्यर्थः । निजनिलयविलयं निजनिकेतननाशमावेदयन्त्या । 'इदं च तथ्यं शृणु मे ब्रुवन्त्या वै हरीश्वर । स्वयं स्वयंभुवा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् । तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥' इत्यादिरामा-

१. 'मार्गस्य' इति पाठः. २. 'ततस्तथा' इति पाठः. ३. 'निजविलयम्' इति पाठः. ४. 'नैर्ऋति' इति पाठः.

यणोक्तरीत्या कथयन्त्येत्यर्थः । तथा लङ्काधिदेवतया विहितानुमतिः कृताङ्गीकारः सन् । लङ्कायामविकलमेवाप्रतिहतमेव मैथिलीं विचिन्वन्मृगयन् । नैर्ऋतचक्रवर्तिनो राक्षससर्वभौमस्य रावणस्य प्रासादं हर्म्यमाससाद प्राप ॥

तत्र ॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्प्रासादासादनसमये ॥

एषा राक्षससर्वभौमनगरी रक्षश्चमूरक्षिता

तस्येदं सदनं सुवर्णशिखरं विभ्राणमभ्रावलिम् ।

एतत्पुष्पकमाहृतं धनपतेरित्यादरान्मारुते-

स्तत्रादर्शयदिन्दुदीपकिरणप्रद्योतिताशा निशा ॥ १३ ॥

एवेति । एष्यं रक्षश्चमूरक्षिता राक्षससेनाभिगुप्ता राक्षससर्वभौमनगरी रावण-राजधानी । तथैदमेतत्तस्य रावणस्य संवन्धि सुवर्णशिखरं हिरण्यभृङ्गमभ्रावलिं विभ्राणं विभ्रत् । मेघपर्यन्तोन्नतमित्यर्थः । भृङ्गः शानच् । सदनं गृहम् । तथैतद्धन-पतेः । धनपतिं विजित्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वाच्या । आहृतमपहृतं पुष्पकं पुष्पकाख्यं विमानम् । इत्यनेन प्रकारेणादराच्छ्रीरामकार्यप्रवृत्तत्वजनितप्रीतिव-शात् । मारुतेर्हन्तुमतः । इन्दुरेव दीपस्तस्य किरणैः प्रद्योतिताः प्रकाशिता आशा दिशो यया सा तथोक्ता निशा रात्रिरदर्शयत् । यथा काचित्कस्मैचिदभ्यागताय रात्रौ दीपप्रभया सर्वं द्रष्टव्यं प्रदर्शयति तद्वदत्रापीत्यर्थः । चन्द्रोदयवशाद्विक्रकाशे सति मारुतिः सर्वं निर्वर्णयामासेति फलितोऽर्थः । अत्र निशायाः प्रदर्शकत्वासंवन्धेऽपि तत्संयन्धाभिधानादतिशयोक्तिभेदः । स चैकदेशवर्तिरूपकेण संकीर्यते । शार्दूलविक्री-डितं वृत्तम् ॥

अथ साक्षाच्चन्द्र एव मारुतेः साहाय्यकतत्परोऽभूदित्युत्प्रेक्षते—

अपि च ॥

अपि चेति । किं चेत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

आदित्यः कृतकृत्य एष भविता सीतापतेरीदृशं

साहाय्यं विरचय्य कीर्तिर्मतुलामादित्सुना सूनुना ।

इत्यालोच्य तदा किल स्वयमपि ख्यातिं गृहीतुं परां

लङ्कायां रघुनाथदूतसरणौ चन्द्रेण दीपायितम् ॥ १४ ॥

आदित्य इति । आदित्यः सूर्यः कर्ता । सीतापतेः श्रीरामस्य । एतेन क्षणमात्र-

मपि तद्विरहासहिष्णुत्वं सूच्यते । ईदृशमित्थंभूतम् । सीतान्वेषणरूपमित्यर्थः । साहाय्यं सहायकर्म । सहायकारिलमिति यावत् । 'ब्राह्मणादित्याख्यङ्' । विरचय्य कृत्वा । 'ह्य-
पि लघुपूर्वात्' इत्यादेशः । अतुलं निरुपमां कीर्तिं ख्यातिमादित्सुनादातुमिच्छुना ।
संजिघृक्षुणेत्यर्थः । ददातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । सूनुना पुत्रेण सुग्रीवेण कृतकृत्यः कृ-
तार्थो भविता भविष्यत्येव । भवतेर्लुट् । इतीत्यमालोच्य किम् । मत्वा किमित्यर्थः ।
तदा तस्मिन्समये स्वयमपि परां ख्यातिं गृहीतुं संपादयितुं लङ्कायां रघुनाथदूतस्य
हनूमतः सरणौ मार्गे चन्द्रेण दीपायितं दीपेनेवाचरितम् । तद्वत्सर्वं हनूमते प्रदर्शित-
मित्यर्थः । अहोरात्रप्रकाशकत्वेन तुल्ययोरावयोरन्यतरस्य ख्यातिसंभवे मया तूष्णीं
स्थातुं नोपयुज्यत इति मत्वा चन्द्रेणाप्येवमाचरितमित्युत्प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षालंकारः ।
दीपशब्दादाचारक्यङन्ताद्भावे क्तः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

एवमेव पर्यटन्नस्वप्नसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रां निद्रयाप्यतिशय्य शय्यागृहे
कृतसंवेशं वेशयुवतिपरिवृतमवरोधवधूजनमप्यनिरोधेन निरीक्ष्य तत्र
वितथमनोरथो मारुतिर्विरचितबहुविधचिन्ताप्रकारः प्राकारादवप्लुतः
सन्नशोकवनिकायामपि मैथिलीमन्वेष्टुमिष्टदेवताप्रणतिमतनुत ॥

एवमिति । एवमेवोक्तप्रकारेणैव मारुतिः पर्यटन्संचरन् । सीतानिरीक्षणार्थमिति
भावः । न विद्यते स्वप्नो निद्रा येषां तेऽस्वप्ना देवाः । 'आदित्या ऋभवोऽस्वप्नाः' इत्य-
मरः । तेषां याः सुन्दर्यस्तासां सौन्दर्यमुद्रां रामणीयकपरां काष्ठां निद्रया निद्रावस्थ-
याप्यतिशय्यातिरम्य । जाग्रदशया तु किं वक्तव्यमिति भावः । शय्यागृहे शयनम-
न्दिरे कृतसंवेशं विहितस्वापम् । निद्राणमित्यर्थः । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नसंवेश
इत्यपि' इत्यमरः । वेशयुवतिपरिवृतं वेश्याजनपरिवेष्टितम् । 'तच्छाखानगरं वेशो
वेश्याजनसमाश्रयः' इत्यमरः । अवरोधवधूजनं मन्दोदर्यायन्तःपुरस्त्रीजनं च । 'शु-
द्धान्ताश्चावरोधश्च' इत्यमरः । अनिरोधेनाप्रतिवन्धेन निरीक्ष्य दृष्ट्वा । तत्रान्तःपुरे
वितथमनोरथः सीतादर्शनालाभाद्यर्थमनोरथः । अत एव विरचिता बहुविधा नानारू-
पाश्चिन्ताप्रकारा विचारपरिपाठ्यो येन स तथोक्तः । 'किं नु सीताय वैदेही मैथिली
जनकात्मजा । उपतिष्ठेत् विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥' इत्यादि श्रीरामायणोक्तनाना-
विधचिन्ताक्रान्तान्तःकरण इत्यर्थः । अत एव प्राकारादवप्लुतः सन् । लङ्घितप्राकारः
सन्नित्यर्थः । अशोकवनिकायामपि रावणान्तःपुरोचितप्रमदावनेऽपि मैथिलीं सीता-
मन्वेष्टुं विचेतुमिष्टदेवतानां वसुरुद्राद्यभीष्टदेवतानां प्रणतिं नमस्कारमतनुताकार्षीत् ।
प्रारब्धकार्यसिद्ध्यर्थमिष्टदेवतानमस्कारं चकारेत्यर्थः । तथा रामायणम्—'वसूरुद्रां-
स्तथादित्यानश्विनौ मस्तोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवृद्धये ॥' इति ॥

१. 'युवतीजनपरिवृतम्' इति पाठः. २. 'प्रासादात्' इति पाठः. ३. 'अभीष्टदे-
वताप्रणामम्' इति पाठः.

असौ जनकनन्दिनीं तत इतो विचिन्वन्क्षणा-

दशोकवनिकामगादपगतान्यमार्गभ्रमः ।

परामभिलषन्गतिं शमधनो यथा निर्मम-

स्त्रयीमखिलकिल्बिषप्रशमनैकदिव्यौषधिम् ॥ १५ ॥

असाविति । असौ हनूमाञ्जनकनन्दिनीं जानकीं तत इतो विचिन्वन्मृगयन्नपगतोऽन्यमार्गभ्रमो मार्गान्तरसंचारः संसारमार्गविभ्रान्तिश्च यस्य स तथोक्तः सन् । विशेषणमेतच्छमधनेऽपि योज्यम् । क्षणात्क्षणमात्रेणाशोकवनिकामगात्प्रापत् । कथमिव । ममेत्येतदव्ययम् । ममत्वाद्वाञ्छिताद्रहितो निर्ममो निःस्पृहः । शमो वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्वम्, स एव धनं यस्य शमधनः । वैराग्यसंपन्नो मुनिरित्यर्थः । परां गतिं मुक्तिमभिलषन्वाञ्छन् । अखिलकिल्बिषप्रशमने सकलपापनिरासे एकदिव्यौषधिम् । समस्तपापक्षयकरीमित्यर्थः । त्रयीं यथा वेदत्रयीमिव । 'सामान्यं विशेषे पर्यवस्यति' इति न्यायेन प्रकृतोपयोगित्वाद्ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्विद्यामित्यर्थः । 'इति वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यमरः । 'इवचद्वायथाशब्दाः' इति दण्ड्याचार्यानुशासनादुपमालंकारः । स च त्रय्यामोषधित्वरूपणाद्रूपकालंकारेणाङ्गेन संकीर्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

ततस्तस्यां नागपुंनागतालहिन्तालतमालकृतमालसरलवकुलवञ्जुलतिलकामलककुटजलिकुचकतकककोलैङ्गोललवङ्गविकङ्कतकेतकीकैदम्बोदुम्बरकपित्थाश्वत्थकुरवकमरुवकर्माकन्दकुन्दतिन्दुकचन्दनस्यन्दनचम्पकचाम्पेयपनसवेतसपलाशपाटलारसालप्रियालुप्रायैरनेकैरनोकहनिवहैः परिवृतायां परिभ्रमन्नभ्रंकषविकटविटपनिविडितगगनप्रपञ्चां काञ्चनकाञ्चनमयीं शिशुपामारुरोह ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । नागा नागदन्तकाः, पुंनागा देववल्गवाः, तालास्तृणराजाह्वयाः, हिन्तालाः श्रीतालाः, तमालास्तापिञ्छाः, कृतमाला आरग्वधाः, सरला देवदारुविशेषाः, वकुलाः केसराः, वञ्जुला अशोकास्तिलकाः क्षुरकाः, आमलकास्तिष्यफलाः, कुटजा गिरिमल्लिकाः, लिकुचा लकुचाः, कतका जलपङ्कशोधकबीजवृक्षविशेषाः, ककोलानि कोशफलानि ग्रन्थ्याविशेषाः, अङ्गोला निकोचकाः, लवङ्गानि देवकुसुमानि, विकङ्कताः सुवावृक्षाः, केतक्यस्तृणद्रुमविशेषाः प्रसिद्धाः, कदम्बाः नीपाः, दुन्दुम्वरा जन्तुफलाः, कपित्था दधिफलाः, अश्वत्थाश्चलदलाः, कुरवका रक्तकुरण्टकाः,

१. 'पुंनाग' इति नास्ति क्वचित्. २. 'वञ्जुल' इति नास्ति क्वचित्. ३. 'अङ्गोल' इति नास्ति क्वचित्. ४. 'केतकी' इति नास्ति क्वचित्. ५. 'कदम्बक' इति पाठः. ६. 'माकन्द' इति नास्ति क्वचित्. ७. 'रसाल' इति नास्ति क्वचित्. ८. 'प्रियाल' इति पाठः. ९. 'परिवृताम्' इति पाठः. १०. 'विकट' इति नास्ति क्वचित्.

मस्वकाः पिण्डीतकाः समीरणा वा, माकन्दाश्रूतविशेषाः, कुन्दानि माध्यानि, तिन्दुकाः स्फूर्जकाः, चन्दना मलयजाः, स्यन्दनास्तिनिशाः, चम्पका हेमपुष्पकाः, चाम्पेया नागकेसराः, पनसाः कण्टकफलाः, वेतसा नीवाराः, पलाशाः किंशुकाः, पाटलाः फलेरुहा मुष्कका वा, रसालाश्रूताः, प्रियालवो राजादनानि च । इत्येतेषां वृक्षविशेषाणां द्वन्द्वः । एतेषामभिधानममरकोशादौ द्रष्टव्यम् । एतत्प्रायैरेतत्प्रचुरैरनेकैर्बहुभिरनोकहनिवहैर्वृक्षषण्डैः परिवृतायां परिपूर्णयां तस्यामशोकवनिकायां परिभ्रमन्सीतादर्शनार्थमितस्ततः संचरन् । अत्रं कषन्तीत्यभ्रंकषा अत्युन्नताः । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः' इति मुमागमः । तौर्वैटपैः शाखाविस्तारैर्निविडितगगनप्रपञ्चामाच्छादितगगनाभोगामित्यतिशयोक्तिः । कांचन काञ्चनमयीं हिरण्मयीम् । ताद्रूप्ये मयटि डीप् । शिशुपामगरुतरुमारुरोहारूढवान् । यदधःप्रदेश एव जानकीनिवासस्थानमिति भावः । 'पिच्छलागरुशिशुपा' इत्यमरः ॥

तत्र तत्पत्रसंछन्नगात्रः पुत्रो नभस्वतः ।

न्यग्रोधदलसंलीनजनार्दनदशां दधौ ॥ १६ ॥

तत्रेति । तत्र तस्यां शिशुपायां नभस्वतः पुत्रः पवनतनयो यो हनूमांस्तत्पत्रसंछन्नं तस्याः शिशुपायाः पत्रसंछन्नं पलाशाच्छादितं गात्रं यस्य स तथोक्तः सन् । न्यग्रोधदलसंलीनस्य वटपत्रशायिनो जनार्दनस्य श्रीमहाविष्णोर्दशां दधौ । अन्येषामप्रकाशार्थं तत्र तथा निलीयातिष्ठदित्यर्थः । तत्रान्यदशाया अन्यस्या संभवात्तत्सदृशीं दशामिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्रस्तुसंबन्धरूपो निदर्शनालंकारः ॥

ततस्तदधस्तात्सीतामपश्यदित्याह—

मल्लीं चूतवनादिव स्नुहिवने म्लेच्छेन संस्थापितां

मालां देवकुलादिवाभिषधिया क्षिप्तां श्मशाने शुना ।

देवीमाश्रमतस्तथा स्वभवनं नक्तंचरेण छला-

दानीतामपनीतवेषरचनामालोकयन्मारुतिः ॥ १७ ॥

मल्लीमिति । म्लेच्छेन यवनेन चूतवनात्सहकारोद्यानात् । उद्धृत्येति शेषः । स्नुहिवने सिंहुण्डिकावने संस्थापितां निक्षिप्तां मल्लीं विचिकिलालतामिव । 'मल्ली विचिकिला शीतभीरुः स्यादष्टपत्रिका' इत्यभिधानरत्नमाला । तथा शुना शुनकेनाभिषधिया मांसभ्रान्त्या देवकुलाद्देवाल्यात् । आकृष्येति शेषः । 'सजातीयगणे गोत्रे गृहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः । श्मशाने पितृवने क्षिप्तां मालां स्रजमिव । शोच्यामित्यर्थः । नक्तंचरेण रावणेन छलादाश्रमतस्तपोवनात् । अपहृत्येति शेषः । स्वभव-

नमानीतां प्रापिताम् । अत एवापनीतवेषरचनामपगतनेपथ्यशीलां देवीं सीताम् । तदा तस्मिन्समये मारुतिरालोकयदपश्यत् । अनेकैवेयमुपमा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

पुनरयमेनामालोक्यैवं चिन्तां ततान ॥

पुनरिति । पुनर्भूयोऽप्ययं हनूमानेनामालोक्यैवं वक्ष्यमाणप्रकारां चिन्तां विचारं ततान चकार ॥

तत्प्रकारमेवाह—

ज्योत्स्नां विनापि निवसन्निशि शीतभानु-

श्छायां विनापि विलसेद्विलसं प्राप्नुयात् । तथा दिवसे-

एनां विना रघुपतिः परिगृह्य धैर्यं

सप्राण एव वसतीति विचित्रमेतत् ॥ १८ ॥

ज्योत्स्नामिति । निशि रात्रौ शीतभानुश्चन्द्रो ज्योत्स्नां विना चन्द्रिकां विहायापि । अत्यन्ताविना भूतामपीति भावः । विलसेद्विलासं प्राप्नुयात् । तथा दिवसे-
श्वरोऽपि सूर्योऽपि छायां विना छायायान्त्रीं निजभार्यी कान्तिम् । विहायेत्यर्थः । विलसेत् । नैतच्चित्रमिति भावः । 'छाया त्वनातपे कान्तौ प्रतिबिम्बार्कजाययोः' इति वैजयन्ती । किलेनां विनेत्यंभूतया सीतया वियुक्तः सन् । रघुपतिः श्रीरामो धैर्यं मनःस्थैर्यं परिगृह्यावलम्ब्य । 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिकाः । सप्राणः सजीव एव वसतीति यत्, एतत्प्राणनं विचित्रमाश्चर्यम् । एतादृशरूपलावण्यसंपन्नां विहाय क्षणमात्रमपि प्राणान्धारयितुमशक्यत्वादिति भावः । अत्र शीतभानुदिवसेश्वरयोर्ज्योत्स्नाच्छाया विनाभावेन विलसनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एवं चिन्तयता हनूमता कैथमपि निशीथसमये गते निशीथिनीनाथेऽपि चरमगिरिशिखरोपकण्ठसेवामुत्कण्ठमाने दशकण्ठस्तु निद्राशेषेण स्मर-
शैरप्रहारेण च कलुषीकृताक्षः सरसहरिचन्दनचर्चया जानकीदर्शनेच्छया च प्रकटितरागः परिवर्तितवैकक्षकमालया मकुटरत्नप्रभया च तिर-
स्कृतनक्षत्रमालः शनैः शनैरविशदशोकवनिकाम् ॥

१. 'एनामालोक्य' इति नास्ति कचित्. २. 'निवसेत्' इति पाठः. ३. 'नीते निशीथसमये निशीथिनीनाथे चरम' इति पाठः. ४. 'सेनासमुत्कण्ठमाने' इति पाठः. ५. 'शर' इति नास्ति कचित्. ६. 'परिवर्तित' इति नास्ति कचित्. ७. 'वैकक्षमालया' इति पाठः. ८. 'मुकुटतट' इति पाठः.

एवमिति । एवमुक्तरीत्या चिन्तयता हनूमता निशीथसमयेऽर्धरात्रकाले गते गमिति सति । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । तथा निशीथिनीनाथे चन्द्रेऽपि चर-
मगिरिशिखरोपकण्ठसेवामस्ताचलशृङ्गसमीपानुवृत्तिमुत्कण्ठमाणेऽभिलषमाणे । अस्तो-
न्मुखे सतीत्यर्थः । दशकण्ठस्तु रावणोऽपि निद्राशेषेण स्वापावशिष्टांशेन स्मरशर-
प्रहारेण मन्मथवाणवेधेन च कलुषीकृतान्यरुणीकृतान्यक्षीणि लोचनानि यस्य स
तथोक्तः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाहात्पच्' इति षच्प्रत्ययः । तथा कलुषी-
कृतानि विकलितान्यक्षाणीन्द्रियाणि यस्य स तथोक्तः । तथा सरसहरिचन्दन-
चर्चया सद्रवरक्तचन्दनलेपनेन च । 'गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । जानकी-
दर्शनेच्छया च प्रकटितः प्रकाशितो रागो लौहिल्यमनुरागश्च यस्य स तथोक्तः ।
'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इत्यमरः । तथा परिवर्तितो
परिसंनिवेशेनामुक्ता या वैकक्षकमालोरसि तिर्यक्प्रसारितपुष्पमाला तथा च ।
'वैकक्षकं तु तथ्यतिर्यक्क्षिप्तमुरसि' इत्यमरः । मकुटरत्नप्रभया कोटीरहीरलसन्मणि-
दीप्त्या च तिरस्कृता न्यकृता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमौक्तिकमाला तारकाश्रेणिश्च
येन स तथोक्तः सन् । एकत्र प्रकृत्या, अपरत्र कान्तिप्रसाराच्चेति भावः । 'सैव नक्षत्र-
माला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिका' इत्यमरः । शनैः शनैर्मन्दप्रकारम् । मदमदनावेशव-
शादतिमन्दरमित्यर्थः । अशोकवनिकामविशत्प्रविष्टवान् ॥

रजनिचरमभागे वारसीमन्तिनीनां

करतलकलिताभिर्दीपिकामार्जनीभिः ।

दिशि दिशि परिमृष्टं यत्तमस्तत्समस्तं

हृदयमवजगाहे केवलं रावणस्य ॥ १९ ॥

रजनीति । रजनिचरमभागे रात्रिविपरिवृत्तिसमये । अपररात्र इत्यर्थः । वारसी-
मन्तिनीनां वारनारीणाम् । 'नारी सीमन्तिनी बहुः' इत्यमरः । करतलकलिताभि-
र्हस्ततलश्रुताभिर्दीपिकाभिरेव मार्जनीभिः शोधनीभिर्दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वी-
प्सायां द्विरुक्तिः । यत्तमोऽन्धकारो मोहश्च परिमृष्टं परिशोधितम् । जातमिति शेषः ।
तत्समस्तं कृत्स्नं तमः कर्तुं रावणस्य हृदयं केवलं हृदयमेवावजगाहे प्रविवेश । यथा
लोके स्त्रीकरश्रुतमार्जन्या परिमृष्टो भूपरागः कुत्रचिन्मन्दिरान्तरं यथा वा दिनकरक-
राभिर्मृष्टं सर्वतो दिक् शर्वरमन्धकारं गिरिगह्वरं प्रविशति तद्वदित्यर्थः । दीपिकाधर-
वारनारीपरिवेष्टितो रावणः परममोहाविष्टहृदयस्तदानीमशोकवनिकां प्रविष्ट इति
फलितार्थः । अत्र जानकीसंगतिहेतुकत्वेन प्रसिद्धस्य रावणहृदयतमः प्रवेशस्य दी-
पिकामार्जनीपरिशोधकहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाव्यञ्जकप्रयोगाद्गम्या । सा च तमसः
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या रूपकानुप्रापितया निर्व्यूढेति संकरः ॥

ततः किं तत्राह—

सोऽयं मदान्धहृदयो रघुवीरपत्नीं

सीमन्तिनीति हतनीतिरवाप पापः ।

आमूलपल्लवितकोमलसल्लकीति

वैतानपावकशिखामिव वारणेन्द्रः ॥ २० ॥

सोऽयमिति । मदेन दर्पेणान्धं विवेकशून्यं हृदयं यस्य स तथोक्तः । अत एव हतनीतिर्नष्टनयः । दुर्विनीत इति यावत् । तथा पापानि परदाराभिमर्शकल्मषाणि अस्य सन्तीति पापः । दुराचार इत्यर्थः । अर्शआद्यच्प्रत्ययः । सोऽयं रावणः सीमन्तिनी साधारणयोषिदिति । मत्वेति शेषः । नतु निजकुलनिर्मूलनमूलभूतां जानातीति भावः । रघुवीरपत्नीं श्रीरामधर्मभार्याम् । वारणेन्द्रो मत्तगजः । मूलादारभ्य आमूलम् । ‘आङ्मर्यादाभिविध्योः’ इत्यव्ययीभावः । ततः पल्लवितशब्देन ‘सुप् सुपा’ इति समासः । आमूलपल्लविता संजातपल्लवा । तारकादित्वादितच् । कोमला अभिनवा च सल्लकी गजप्रियलताविशेषः सेति । मत्वेति शेषः । ‘सल्लकी स्याद्गजप्रिया’ इति हलायुधः । वितानस्यायं वैतानो यज्ञीयः । ‘वितानो यज्ञविस्तारो लभेति क्रतुकर्मणि’ इति विश्वः । स चासौ पावकश्च तस्य शिखां ज्वालामिवाप प्राप । उपमालंकारः । अत्र रघुवीरशब्देन श्रीरामवीर्यात्सीतापातिव्रत्याग्निजदुर्नयाच्चास्यासन्नमृत्युत्वं सूचितमित्यवगन्तव्यम् ॥

एतद्दर्शनेन वेपमानतनुलता मैथिली कापुरुषविषयपरुषवचनपारम्पर्येण विदीर्यमाणहृदया हृदयदयिताशयप्रत्ययादमुमेव तृणमन्तरतः कृत्वा स्थिता पर्यभाषत ॥

एतदिति । एतद्दर्शनेनैतस्य रावणस्य कर्मणः दर्शनेनावलोकनेन वेपमाना कम्पमाना तनुलता गात्रवल्ली यस्याः सा तथोक्ता मैथिली । कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः । ‘विभाषा पुरुषे’ इति विकल्पात्कुशब्दस्य कदेशः । तस्य विषयाणि गोचराणि । दुर्जनोचितानीति यावत् । तादृशानि यानि परुषवचनानि कर्णकठोरदुर्भाषणानि तेषां पारम्पर्येण परम्परया । ‘मां दृष्ट्वा नागनासोरुगूहमाना स्तनोदरम् । अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये ॥’ इत्यादिरामायणोक्तरीत्या । अवाच्यवचनप्रहेलिकयेत्यर्थः । विदीर्यमाणहृदया विशीर्यमाणान्तःकरणा सती । हृदयदयितस्य प्राणेश्वरस्य श्रीरामस्याशये सर्वदा स्वजिघृक्षारूपाभिप्राये प्रत्ययाद्विश्वासाद्धेतोः । अमुं रावणं प्रत्येव । नतु व्यक्त्यन्तरं प्रतीत्यर्थः । तृणमन्तरतो मध्ये कृत्वा स्थाप-

१. ‘दर्शनवेपमान’ इति पाठः. २. ‘विषयवचन’ इति पाठः. ३. ‘दयितशौर्य’ इति पाठः. ४. ‘तृणाय मत्वा तृणम्’ इति पाठः.

यित्वा स्थिता वर्तमाना सती । पर्यभाषत प्रत्युवाच । रावणस्य साक्षात्संभाषणानर्हत्वा-
त्तृणव्यवधानकरणं द्रष्टव्यम् । यद्वा यथा श्रीरामस्तृणेनैव काकासुरं निरसितवान्, तथा
तेनैव तृणेन त्वामपि निरसिष्यतीति ज्ञापनार्थं वा, पशुसमानस्य तवेदं तृणमेव भोज्य-
मिति बुद्ध्या वा, तृणदंशनेन श्रीरामपादयोः पतेति बुद्ध्या वा, आत्मप्रशंसापरस्य
तवैश्वर्यमेतत्तृणसदृशमिति बुद्ध्या वा, जगदेकवीरस्य श्रीरामस्यापराधाचरणेन
भवान्सानुबन्धो विनशिष्यतीति तृणं छित्वा निवेदनार्थं वा, तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्यु-
त्तरं दत्तवतीत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अयि, सकलसमाचारप्रतिष्ठानिष्ठः परमेष्ठी ननु कुलगुरुर्भवतः पर-
कलत्ररतिरपत्रपां जनयति हि गोत्रजातानाम् ॥

अयीत्यादिना । अयि इत्यामन्त्रणेन तस्य नामाप्युच्चरितुमनर्हमितीत्यं निर्दे-
शितमित्यवगन्तव्यम् । सकलाः समस्ता ये समाचारास्तत्तद्वर्णाश्रमोचिताः सम्यगाचा-
रास्तैर्वा प्रतिष्ठायां निष्ठः प्रतिष्ठातात्पर्यं यस्य स तथोक्तः । समस्तसदाचारनिर्वहण-
धुरीण इत्यर्थः । परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा । ‘परस्थः कनिः’ इति कनिप्र-
त्ययः । ‘औणादिकस्तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इत्यलुक् । ‘स्थास्थितेस्तृणाम्’ इति
वक्तव्यात्पञ्च । भवतस्तव कुलगुरुर्ननु कुलस्वामी ननु । वंशप्रवर्तकः खल्वित्यर्थः ।
ब्रह्मणो नमृत्वात्वं महाकुलप्रसूत एव जातोऽसीति भावः । अस्तु । ततः किं तत्राह—
परेति । परकलत्रेषु परदारेषु रतिरनुरागो यस्य स तथोक्तः । भवानिति शेषः । ‘रतिः
स्मरप्रियायां च रागेऽपि सुरतेऽपि च’ इति विश्वः । गोत्रजातानां लव्दंशोद्भवानाम् ।
‘गोत्रं वंशे पुमाञ्चलै’ इति भागुरिः । अपत्रपां लज्जां जनयत्युत्पादयति । हिरवधा-
रणे । शेषे प्रथमः । त्वदीयजुगुप्सितकर्मवशात्त्वद्वंश्या लज्जिता भवन्तीत्यर्थः । सदा-
चारप्रतिष्ठानिष्ठपरमेष्ठिवंशजेन त्वया तन्निष्ठेनैव वर्तितव्यम् । नत्वेवंभूतदुराचारेण
सदाचाराणां त्वद्गोत्रजातानां लज्जाजनकेन भवितव्यमिति भावः । ‘कलत्रं श्रोणिभा-
र्यथोः’, ‘लज्जा सापत्रपान्विता’ इति चासरः ॥

तथा च किमत्रेतिकर्तव्यमित्याशङ्क्य मयोपदिश्यमानमेतद्धितं तवावश्यं कर्तव्यम् ।
तथा च श्रेयो भविष्यतीत्याह—

भूयोऽपि पञ्चवटीपरिसरममुं जनमनुकूलप्रभञ्जन इवानुकूलः कूलो-
पकण्ठं परिभ्रष्टां नावमिव यदि नयेथाः, तर्हि तत्रापि दयते नियतं
मदीयो जीवितेशः साक्षाज्जीवितेशोऽपि त्वयि दयालुर्भवेत् ॥

भूय इति । अमुं जनमित्यात्मनिर्देशः । मामित्यर्थः । पुरुषबुद्धिरेव मयि कर्तव्या,

१. ‘अयि भोः’ इति पाठः. २. ‘कलत्रगात्रनेत्रप्रसक्तिरप्यनिरपत्रपां’ इति पाठः.

३. ‘अनुकूल’ इति पाठः. ४. ‘कूलोपकण्ठपरिभ्रष्टाम्’ इति पाठः.

न तु स्त्रीबुद्धिरिति ज्ञापनार्थमित्थं निर्देशः । पञ्चवटीपरिसरं पञ्चवट्याश्रमपर्यन्त-
भुवम् । 'पर्यन्तभूः परिसरः' इत्यमरः । अनुकूलप्रभञ्जनोऽनुकूलवायुरिव परिभ्रष्टां
प्रतिकूलवायुवशादमार्गगतां नावं कूलोपकण्ठं तीरप्रान्तमिव । इत्यनेकेवेयमु-
पमा । भूयः पुनरपि नयेथा यदि प्रापयेथाश्चेत् । नयतिद्विकर्मकः । तर्हि मदीयो
जीवितेशो मत्प्राणेश्वरः श्रीरामः । परमदयालुरिति भावः । 'जीवितेशो यमे कान्ते'
इति विश्वः । तवापि दारापहरणरूपापराधकर्तुरपि । संवन्धसामान्ये षष्ठीत्युक्तं प्राक् ।
नियतं निश्चितं दयते दयां करिष्यति । महापराधी दुराचारोऽयं हस्तगत इति न
मारयिष्यतीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । इत्थं शरणागते त्वयि
काकासुरवह्यां करिष्यति । तादात्विकगुणगणनापरतन्त्रा एव दयालवो न पूर्वापराध-
परतन्त्रा इति भावः । अतः साक्षाज्जीवितेशः प्रत्यक्षान्तकोऽपि त्वयि विषये दयालु-
दयावान्भवेत् । न मारयेदित्यर्थः । श्रीरामदयापात्रस्य कथं मरणमिति भावः ॥

न चैवं मत्प्रत्यर्पणेन प्राणत्राणमात्रमेव फलम्, अपि तु सकललोकस्त्राघनीयश्री-
राममैत्रीपात्रमपि भविष्यसीत्याह—

दाशरथेरजय्याया मैत्र्याः पात्रमपि भवितासि ॥

दाशरथेरिति । दाशरथेः श्रीरामस्य संवन्धिन्या अजय्याया जेतुमशक्याया
अपरिहार्यायाः । यावज्जीवनभाविन्या इति यावत् । 'जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो
जेतव्यमात्रकः' इत्यमरः । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधुः । मैत्र्याः
सख्यस्य । मैत्री व्याख्याता । पात्रं योग्यो भवितासि भविष्यसि । अभ्युच्चयश्चायं
लाभस्तव भवितेति भावः । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः ॥

विपक्षे दण्डमाह—

किंतु खरप्रमुखनिशाचरवलमथनसमयरुचिरलग्नसान्द्रवसापङ्किलमु-
खमार्यपुत्रस्य शिलीमुखं भवन्तमन्तरेण कः श्रद्धधीत निजहृदयगलित-
रुधिरधारया प्रक्षालयितुम् ॥

किंत्विति । किंतु । मदुक्तादन्यथाकरण इत्यर्थः । खरप्रमुखनिशाचरवलस्य को-
पयुक्तखरासुरप्रभृतिराक्षससेनाया मथनसमये विध्वंसनकाले रुचिरं यथा तथा ।
'मुचिर' इति पाठेऽतिचिरकालमारभ्य । लग्नया संसक्तया सान्द्रवसया मेदुर-
मेदोविद्योपेण पङ्किलं पङ्कवत् । 'पिच्छादिलादिलच्' । मुखं अग्रं वदनं च यस्य तं तथो-
क्तम् । आर्यपुत्रस्य श्रीरामस्य शिलीमुखं वाणम् । अलिं चेति प्रतीयते । भवन्तमन्त-
रेण त्वां विना । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । निजहृदयात्स्वीयवक्षःस्थ-
लाद्गलिता निःसृता या रुधिरधारा तया प्रक्षालयितुं शोधयितुं कः श्रद्धधीत श्रद्धां

कुर्यात् । तादृक्छलीमुखक्षालने त्वमेव श्रद्धावान् । नान्य इत्यर्थः । भद्रुत्तान्यथा-
करणे श्रीरामः खरविदारणवाणेन त्वदीयो वक्षो विदारयिष्यतीति शायः । 'श्रद्धन्त-
रोरुपसर्ववद्वृत्तिर्वाच्या' इति श्रच्छब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

आस्तां तावद्रामवाणवार्ता । लक्ष्मणवाणानां त्वयि निपततां को वा निवारयिते-
त्याह—

अथवा जनस्थानसमरादारभ्य समराभावग्रहवृत्तिपितानां सौमि-
त्रिपत्रिचातकानां शोणिताम्बुपारणां तवापनयश्चेत्कः समर्थो निवार-
यितुम् ॥

अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे । जनस्थाने यत्समरं खरादिराक्षरागारणं रणं तस्मा-
दारभ्य । ततः प्रभृतीत्यर्थः । 'अन्यारादितरते' इत्यत्र 'आरभ्यार्थयोगेऽपि' इति पञ्च-
नात्पक्षे पञ्चमी । अतएव, तथा 'कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणि' इति भाष्यकारप्रयोगादेव
प्रभृतिशब्दयोगात्पञ्चमीति कैयटः । समराभाव एवावग्रहो वृष्टिप्रतिबन्ध इति रूपकम् ।
'वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन वृषितानां सौमित्रिपत्रिणां लक्ष्मण-
वाणानामेव चातकानां पक्षिविशेषाणाम् । 'पत्नीरोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । शोणिताम्बु-
पारणां त्वद्रक्ताम्बुपानं तवापनयश्चेत्प्रत्यर्पणाभावरूपदुर्नयो यदि तर्हि निवारयितुं कः
समर्थः । न कोऽपीत्यर्थः । अमोघानां लक्ष्मणवाणानां गतिं ब्रह्मापि दारयितुं न
शक्तः । अतस्तद्वाणा अपि त्वद्रुधिरं पात्यन्तीति भावः ॥

अथ निशिचरनाथं पञ्चवाणीविभिन्नं

न हि जनकसुतायाः प्रापदेकापि वाणी ।

जनमुपनतमृत्युं पञ्चवक्त्राहिदष्टं

विशति हतविषाधेरोषधेः किं नु शक्तिः ॥ २१ ॥

अथेति । अथ जानकीभाषणानन्तरं पञ्चानामरविन्दादीनां धाणानां रानादारः
पञ्चवाणी । त्रिलोकवीदत्र प्रक्रिया । तथा विभिन्नं विदारितम् । अत्यन्तकानोपहत-
मित्यर्थः । एकवाणिभिन्नस्यैवावस्था वक्तुं न शक्यते, पञ्चवाणिभिन्नस्य तु किं वक्त-
व्यमिति भावः । निशिचरनाथं रावणं जनकसुताया एकाप्युक्तानां वानां गत्ये
काचिदपि वाणी वाम्न प्रापत् । कामान्धहृदयोऽयं न कामपि वाणीमभ्युद्येति इत्यर्थः ।
आप्रोतेर्लुब्धः । हिरवधारणे । 'हिर्हेतावधारणे' इत्यमरः । तत्र दृष्टान्तमाह—जन-
मिति । उपनतमृत्युमापन्नमरणम् । अत एव पञ्चवक्त्रेण पञ्चमुखेनाहिना सर्वेषां दष्टं

१. 'त्वदङ्गलितशोणित' इति पाठः. २. 'तवापनयधनतश्चेत्' इति पाठः. ३. 'पञ्च-
वाणावभिन्नम्' इति पाठः.

जनं हतविपाधेः । विषदोपपरिहरणशक्ताया अपील्यर्थः । ओषधेः शक्तिः सामर्थ्यं विशति किं नु । न प्रविशत्येवेत्यर्थः । दृष्टान्तालंकारः—‘यत्र वाक्यद्वये विम्बप्रतिविम्ब-तयोच्यते । सामान्यधर्मो वाक्यज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥’ इति लक्षणात् ॥

एवं जनकदुहितुरवधीरणाफणितिसाकर्ण्य कोपपराङ्मुखो दशमुख-
स्तामभितो निवसन्तीरारक्षिकराक्षसीरुद्दिश्य ‘भवत्यः, चतुर्भिरप्युपा-
यैरेतामवश्यं वश्यां कुरुध्वम् । इयमननुकूला चेदिमां हताशां प्रातरशनाय
महानसं नयत’ इत्यादिश्य निशान्ते प्रत्यासन्ने निशान्तमेव प्रविवेश ॥

एवमिति । एवमुक्तरूपं जनकदुहितुः सीताया अवधीरणाफणितिमवमाननाव-
चनमाकर्ण्य कोपपराङ्मुखः कोपविह्वलो दशमुखस्तामभितः । तस्याः सीतायाः
समन्तादित्यर्थः । ‘अभितःपरितः—’ इत्यादिना द्वितीया । निवसन्तीर्वर्तमानाः ।
आरक्षणं संरक्षणं प्रयोजनमासामित्यारक्षिक्यः । ‘प्रयोजनम्’ इति ठकि ङीप् । ततः
‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यादिना पुंवद्भावः । ताश्च ता राक्षस्यश्च ता उद्दिश्य । भान्तीति
भवत्यः । अघटितघटनायैपुण्यसंपन्नत्वेन प्रशस्ताः हे राक्षस्यः । ‘भातेर्ङवतुः’ इत्यौ-
णादिको ङवतुप्रत्ययः । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । यूयं चतुर्भिरप्युपायैः सामदानभेद-
दण्डरूपैश्चतुर्भिरुपायैरप्येनां सीतामवश्यं नियतं वश्याम् । ‘वशं गतः’ इति यत्प्रत्ययः ।
कुरुध्वम् । येन केनाप्युपायेन वशीकुरुध्वमित्यर्थः । अथेयं सीताननुकूलावशगा
चेत्ताहिं हताशां नष्टबुद्धिमिमां सीतां प्रातरशनाय प्रातःकालभोजनार्थं महानसं पाक-
स्थानम् । ‘समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानं महानसम्’ इत्यमरः । नयत प्रापयत ।
एतन्मांसं विशस्य पचनार्थमिति भावः । नयतिर्द्विकर्मकः । इत्येवमादिद्याज्ञाप्य ।
निशान्ते निशावसाने । प्रभात इत्यर्थः । प्रत्यासन्ने समीपवर्तिनि सति । निशान्तं गृह-
मेव प्रविवेश प्रविष्टवान् । ‘निशान्तं गृहशान्तयोः’ इति विश्वः ॥

तदनु क्षणदाचरीणां भीषणवीक्षणवाग्दोषोन्मेपणमुकुलितहृदयपुण्ड-
रीका पुण्डरीकयूथपरिवृतसारङ्गाङ्गनाभङ्गीमङ्गीकुर्वाणा गीर्वाणतरुणीव
शापवलाट्टसुधां प्रपन्ना जनकनन्दिनी चिन्तामेवमकरोत् ॥

तदन्विति । तदनु रावणगृहप्रवेशानन्तरं क्षणदाचरीणां त्रिजटाप्रभृत्यारक्षिक-
राक्षसीनां पिशाचीनां च भीषणानि भयंकराणि वीक्षणानि विलोकनानि यस्मिस्तत्त-
थोक्तं तस्माद्वाग्दोषोन्मेपणात् ‘तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भव यशस्विनि’ इत्यादि
दुर्वचनोच्चारणात् । तथा वागेव रात्रिस्तस्या उन्मेपणादाविर्भावाद्धेतोः । ‘दोषा रा-

१. ‘आरक्षक’ इति पाठः. २. ‘आहूय’ इति पाठः. ३. ‘एनां ममावश्यम्’ इति
पाठः. ४. ‘प्रातराशाय’ इति पाठः. ५. ‘विवेश’ इति पाठः. ६. ‘भीषणवीक्षणक्षणदा-
चरीणां वाक्यदोषान्मेपान्मुकुलित’ इति पाठः. ७. ‘वसुंधराम्’ इति पाठः.

त्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमिष्यते' इत्यभिधानात् । मुकुलीकृतं संकुचितं हृदयमेव पुण्डरीकमभोजं यस्याः सा तथोक्ता । राक्षसीपरुषभाषणवशान्निर्भिन्नहृदयेत्यर्थः । पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यमरः । श्लेषसंकीर्णोऽत्र रूपकालंकारः । किं च पुण्डरीक-
यो व्याघ्रसमूहः । 'व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना' इत्यमरः । तेन परिवृताया उपनिव-
द्धायाः सारङ्गाङ्गनाया हरिणाङ्गनाया या भङ्गी परिपाटिस्तामङ्गीकुर्वाणानुवर्तमाना ।
प्राणप्रयासपर्यन्तावस्थां प्राप्नुवानेत्यर्थः । उपमा । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् । तथा
शापवलाद्वसुधां प्रपन्ना भूलोकं प्राप्ता गीर्वाणतरुणी सुरसुन्दरीव स्थिता जनकनन्दिनी ।
एवं वक्ष्यमाणरूपां चिन्तामकरोत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

नूनं विदितवृत्तान्ते जटायुषि गतायुषि ।

मामिहस्थामार्यपुत्रः किं नाधिगतवान्प्रभुः ॥ २२ ॥

नूनमिति । विदितो ज्ञातो वृत्तान्तो मदपहारवार्ता येन तस्मिञ्जटायुषि गतायुषि
मृते सति । आर्यपुत्रः श्रीराम इह तिष्ठतीतीहस्थाम् । अत्र लङ्कायां स्थिताम् ।
इहशब्दादव्ययात् 'सुपि स्थः' इति स्थप्रत्ययः । मामनधिगतवान्किमज्ञातवान्किं
नूनम् । अन्यथा कथमयं नात्रागच्छेदिति भावः ॥

आहोस्वित्क्रव्यादमायया विपर्यस्तप्रकृतेः काकुत्स्थस्य किंन्वनास्था
संजायते ॥

आहोस्विदिति । आहोस्विद्यद्वा । क्रव्यादमायया राक्षसवञ्चनाशक्त्या विपर्यस्त-
प्रकृतेर्विपरीतभावस्य । पूर्वविलक्षणामवस्थां प्रापितस्येत्यर्थः । काकुत्स्थस्य श्रीरामस्या-
नास्थानादरः संजायते किं समुत्पद्यते किम् । मयीति शेषः ॥

अथवा ॥

अथवेति । पक्षान्तरे ॥

तदेवाह—

न केवलं मामहरदुरात्मा

कृपां च रामस्य निसर्गसिद्धाम् ।

इदं न चेत्संश्रितवत्सलः किं

भवेत्स तूष्णीं जगदेकवीरः ॥ २३ ॥

नेति । दुरात्मा दुर्हृदयो रावणो मां केवलं मामेव नाहरन्न हतवान् । किंतु नि-
सर्गसिद्धां स्वभावसिद्धां रामस्य कृपां परदुःखप्रहाणेच्छारूपां दयां चाहरत् । कयापि

वा माययापहतवानित्यर्थः । ननु कथमेतन्निर्णीयत इत्याशङ्क्य तत्र युक्तिं वक्ति—इद-
मेतत्कृपाहरणं न चेत्ताहं संश्रितेष्वश्रितेषु वत्सलः स्निग्धः । निरन्तराश्रितरक्षणत-
त्पर इत्यर्थः । ‘श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः’ इत्यमरः । ‘वत्सांसाभ्यां कामवले’ इति ल-
च्प्रत्ययः । जगदेकवीरः । निग्रहानुग्रहसमर्थ इत्यर्थः । स श्रीरामः तूष्णीं भवेत्किम् ।
उपेक्षापरतन्त्रो जायेत किम् । न भवेदेवेत्यर्थः । कृपाहरणाभावे कथमित्थं समर्थस्या-
स्याश्रितेषु तूष्णींभाव इति भावः । अत्र कृपाहरणासंवन्धेऽपि तत्संवन्धोक्तेरतिश-
योक्तिः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥

इत्थं विलप्य रघुपुंगवमेव संततं चिन्तयन्ती कृच्छ्रान्मूच्छांमगमत् ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण विलप्य परिदेवनं कृत्वा रघुपुंगवं श्रीराममेव सं-
ततं निरन्तरं चिन्तयन्ती मनसि भावयन्ती सती । कृच्छ्रात्प्राणसंकटान्मूच्छां मोह-
मगमत् । श्रीरामसंवेदनेन रावणभर्त्सनानुसंधानेन च विसंज्ञाभूदित्यर्थः ॥

ततः किं तत्राह—

निशाचरीस्तां निरवद्यशीलां

निर्भर्त्सयन्तीर्निभृतं निवार्य ।

अस्वप्रलोकोत्सवमात्मदृष्टं

दुःस्वप्नमेकं त्रिजटा जगाद ॥ २४ ॥

निशाचरीरिति । निरवद्यशीलां निर्दुष्टस्वभावाम् । ‘अवद्यपण्य—’ इत्यादिना नि-
पातः । तां सीतां निर्भर्त्सयन्तीः परितर्जयन्तीः । भर्त्सयतेः परस्मैपदत्वं व्याख्यातम् ।
निशाचरी राक्षसीर्निभृतं निश्चलं निवार्य निषिद्धं त्रिजटा नाम काचिद्द्वाराक्षसी सीता-
पक्षपातिनी । अस्वप्रलोकस्य देवनिवहस्योत्सवं हर्षजनकम् । श्रीरामाभ्युदयसूचकला-
दिति भावः । ‘उत्सूते हर्षमित्येव उत्सवः परिकीर्तितः’ इति रसाकरे । आत्मदृष्टमात्म-
नानुभूतमेकं दुःस्वप्नं रावणविनाशसूचकत्वादुष्टं स्वप्नं जगादोक्तवती । तथा च रा-
मायणम्—‘स्वप्नो ह्ययं मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः । राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या
जयाय च ॥’ इत्यादि । वृत्तमुपजातिः ॥

न केवलं स्वयमेव कथितवती त्रिजटा, किंतु सीताया आलम्बनभूताप्यभवदित्याह—

किं च ॥

किं चेति ॥

तत्प्रकारमेवाह—

उपन्नवृक्षस्य परोक्षभावा-

दुपेत पृथ्वीं सुचिरं लुठन्त्याः ।

नक्तंचरस्त्रीमुखकशितायाः

सीतालतायास्त्रिजटा जटामूत् ॥ २९ ॥

उपप्रेति । उपपन्नवृक्षस्यान्तिकाश्रयवृक्षस्य । तद्रूपस्य श्रीरामस्येत्यर्थः । 'स्यादुपपन्नोऽन्तिकाश्रयः' इत्यमरः । 'उपपन्न उपाश्रयः' इति निपातः । परोक्षभावादसान्निध्याद्धेतोः पृथ्वीं भुवमुपेत्य सुचिरम् । अतिचिरकालमारभ्येत्यर्थः । लुठन्त्या विवर्तमानायाः । किं च नक्तंचरस्त्रीणां राक्षसीनां मुखैः परुषवचनैः कशितायाः कार्यं प्रापितायाः । निपीडिताया इति यावत् । तथा नक्तंचरस्त्रीणां शिथिल्याख्यकीटकविशेषाणां मुखैर्वदनैः कशितायाः कर्तितायाः । नक्तंचरस्त्रीशब्दः शिथिलीवाचकत्वेन निघण्ट्वन्तरेषु मृग्यः । सीताया एव लतायाः । त्रिजटा जटा शिफा । पुनरुत्थानालम्बनेत्यर्थः । अभूदासीत् । 'स्कन्धशाखाशाले शिफा जटा' इत्यमरः । श्रीरामविजयसूचकशुभनिमित्तकथनेन सीतायामाश्वासयामासेत्यर्थः । श्लेषसंकीर्णोऽयं रूपकालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥

तदनन्तरमात्मत्यागाय स्पृहयन्त्यां मैथिल्यां मारुतिरियमनुपेक्षणीया तपस्विनी नीतिममुञ्चतीति चिन्तां परिगृह्य नेदीयानस्या बभूव ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं त्रिजटास्त्रप्रकथनानन्तरं मैथिल्यां सीतायामात्मत्यागाय देहत्यागाय । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे' इत्यभिधानात् । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्पृहयन्त्यामभिलषन्त्याम् । राक्षसीविरचितोपद्रवासहिष्णुत्वादिति भावः । मारुतिर्हनूमान् । तपस्विनी शोच्या । 'शोच्येऽपि च तपस्विनी' इत्यमरः । अनुपेक्षणीयानादरणीया । न विलम्बकरणेन हिंसनीयेति यावत् । इति मत्वेति शेषः । नीतिममुञ्चन्तीम् । नीतियुक्तामित्यर्थः । 'शेमुचादीनाम्' इति मुमागमः । चिन्तामेतत्समुखीभावविचारं परिगृह्य कृत्वा । अस्या मैथिल्या नेदीयानन्तिकवर्ती बभूव । 'अन्तिकसाधयोर्नेदसाधौ' इति नेदादेशः ॥

ततः ॥

तत इति । ततो नेदिष्टत्वानन्तरम् ॥

देव्या दशाननवचोमयवज्रदीर्ण-

कर्णान्तरव्रणविरोपणभेषजानि ।

विस्त्रम्भणार्थमयमन्वयसंगतानि

रामाभिकीर्तनमधूनि शनैर्न्यषिञ्चत् ॥ २६ ॥

देव्या इति । अयं हनूमान्दशाननस्य रावणस्य वचोमयं वाग्रूपं यद्वज्रमायुधं तेन दीर्णयोर्विदारितयोः कर्णयोरन्तरे यानि व्रणानि क्षतानि तेषां विरोपणे चिकित्सायां भेषजान्यौषधानि । 'भेषजौषधभैषज्यानि' इत्यमरः । तथाञ्चयेन वंशेन संगतानि । 'राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान्' इत्यादि वंशप्रशंसापूर्वकाणीत्यर्थः । रामाभि-

कीर्तनानि श्रीरामनामसंकीर्तनान्येव मधून्यमृतानि देव्याः सीताया विस्रम्भणार्थम् । विश्वासोत्पादनार्थमित्यर्थः । 'समौ विस्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । शनैरव्यग्रं न्यषिञ्चत् । श्रावितवानित्यर्थः । रूपकालंकारः । वसन्ततिरुकावृत्तम् ॥

तदनन्तरं समन्तात्प्रसारितनयना जनकतनया तस्यां शाखायां शाखा-
मृगमुद्वीक्ष्य दुःस्वप्नबुद्ध्या चकितहृदया सलक्ष्मणाय रामाय भर्त्रे
भद्रमाशंसमाना जनमिमं दुरापस्वापं स्वप्नः कथमाप्नुयादिति विचिन्त्य
मायया समायातनैर्ऋत ईति बुद्ध्या तस्मान्मारुतपुत्रात्तत्रास ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं श्रीरामसंकीर्तनानन्तरं जनकतनया सीता समन्तात् । दिक्षु विदिक्षु चेत्यर्थः । प्रसारितनयना कुत एतत्प्रयुक्तमिति प्रवर्तितदृष्टिः सती । तस्याम् । नेदिष्टायामित्यर्थः । शाखायां शिशुपाविटपे । स्थितमिति शेषः । शाखामृगं वानरमुद्वीक्ष्य दुःस्वप्नबुद्ध्या दुष्टस्वप्नोऽयमिति भ्रान्त्या । स्वप्ने वानरदर्शनस्याशुभसूचकत्वेन शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । तथा रामायणे—'स्वप्नो मयायं विकृतोऽयं दृष्टः शाखानृगः शास्त्रगणैर्निपिद्धः' इति चकितहृदया संभ्रान्तान्तःकरणा अत एव सलक्ष्मणाय लक्ष्मणसमेताय । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सत्वम् । भर्त्रे प्राणेश्वराय श्रीरामाय । 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य—' इत्यादिना चतुर्थी । भद्रं कुशलमाशंसमाना । 'स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय' इति कल्याणाशंसनं कुर्वाणेत्यर्थः । 'स्वश्रेयसं शुभं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । आङ्पूर्वाच्छंसतेः शानच् । ततो दुरापस्वापं दुष्प्रापनिद्रम् । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः । एतेन जागराख्या चतुर्थी मदनावस्था सूच्यते । तदुक्तम्—'दृग्मनःसङ्गसंकल्पौ जागरः कृशता रतिः । हीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥' इति । इममीदृगवस्थापन्नं जनमित्यात्मनिर्देशः । स्वप्नः स्वप्नदशा कथं कुतो वाप्नुयात्संगच्छेत् । नाप्नुयादेवेत्यर्थः । तन्नान्तरीयकत्वात्तस्येति भावः । तथा च रामायणम्—'स्वप्नोऽपि नायं न हि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः' । इत्यनेन प्रकारेण विचिन्त्यालोच्य मायया वानरभूमिकया समायातः पुनरागतोऽयं नैर्ऋतो रावण इति बुद्ध्या । तद्गोचरभ्रान्त्येत्यर्थः । तस्मात्तथाभूतान्मारुतपुत्रात्तत्रास विभाय । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥

ततः किं तत्राह—

सोऽपि समवतीर्य वचनवैचित्र्याल्लनकपुत्रां प्रत्याययितुमाञ्जनेयः
कृताञ्जलिर्व्यजिज्ञपत् ॥

१. 'रामाय' इति नास्ति क्वचित्. २. 'विचिन्त्यमाना मायासमायता' इति पाठः.
३. 'पति' इति पाठः. ४. 'प्रत्यापयन्', 'प्रत्याययन्' इति पाठौ.

स इति । स आज्ञनेयोऽपि समवतीर्य शाखायाः सकाशादवरुह्य वचनवैचित्र्या-
त्तत्कालोचितनिजवचनरचनाविशेषचातुर्याजनकपुत्रीं जानकीं प्रत्याययितुं समाश्वास-
यितुम् । 'प्रत्याययन्' इति शत्रन्तपाठ आज्ञनेयविशेषणम् । समाश्वासयन्नि-
त्यर्थः । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । कृताञ्जलिर्विरचितकरसं-
पुटः सन् । विनयलक्षणमेतत् । व्यजिज्ञपद्विज्ञापितवान् ॥

विज्ञानप्रकारमेवाह—

कल्याणि त्वद्वियोगेन तीव्रवेगेन ताम्यतः ।

राघवेन्द्रस्य दूतं मामन्यथा मा स्म मन्यथाः ॥ २७ ॥

कल्याणीति । हे कल्याणि शोभने जानकि । एतेन सौभाग्याभिधायकेन संवो-
धनेन श्रीरामस्य कुशलं सूच्यते । गौरादित्वान्डीप् । तीव्रवेगेन चण्डरयेण । दुर्निरो-
धेनेत्यर्थः । 'तिग्मं तीक्ष्णं खरं तीव्रं चण्डमुष्णं पटु स्मृतम्' इति हलायुधः । त्वद्वि-
योगेन त्वद्विरहेण हेतुना ताम्यतो ग्लायतः । क्लिश्यत इत्यर्थः । एतेन व्यापारान्तरा-
सक्तत्वशङ्का न कार्येति सूच्यते । राघवेन्द्रस्य रघुनायकस्य दूतं संदेशहरम् ।
'स्यात्संदेशहरो दूतः' इत्यमरः । मामन्यथा प्रकारान्तरेण मा स्म मन्यथाः । न वि-
जानीया इत्यर्थः । 'स्मोत्तरे लङ् च' इति चकारादाशीरर्थे लङ् । 'न माङ्योगे' इत्यं-
डागमाभावः ॥

त्वया सह प्रस्थितचित्तवृत्ति-

विभावरीकोकसमानधर्मा ।

वचोऽब्रवीन्मैथिलि मन्मुखेन

त्वां कौशलं कोसलराजपुत्रः ॥ २८ ॥

त्वयेति । हे मैथिलि, त्वया सह प्रस्थिता प्रयाता चित्तवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः ।
त्वदेकायत्तचित्त इत्यर्थः । अतएव विभावरी रजन्यां यः कोकश्चक्रवाकस्तस्य समानो
धर्मो यस्य स तथोक्तः । अतिविरहातुर इत्यर्थः । 'कोकश्चक्रवाकः' इत्यमरः ।
'धर्मादनिच्छेदत्वात्' इत्यनिच् । कोसलानां जनपदानां राजा कोसलराजो दशरथः ।
तस्य पुत्रः श्रीरामो मन्मुखेन मद्द्वारा त्वां कुशलमेव कौशलम् । स्वार्थेऽण् । वचः क्षे-
मवचनमब्रवीदवोचत् । ब्रुवो लङ् । 'ब्रुविशासि-' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । 'अकथितं
च' इति सीतायाः कर्मत्वम् । उपजातिवृत्तम् ॥

अथ प्रत्ययदाढ्याय लक्ष्मणवार्तामप्याह—

अपि च ॥

अपि चेति ॥

तदेव विवृणोति—

शिरसा तव सौमित्रिरकरोदभिवादनम् ।

अपृच्छत्सोऽपि भद्रं त्वामधिपश्च वनौकसाम् ॥ २९ ॥

शिरसेति । हे कल्याणि, सुमित्राया अपत्यं पुमान्सौमित्रिर्लक्ष्मणः । 'वह्नादिभ्यश्च' इतीङ्प्रत्ययः । शिरसा मूर्ध्ना तवाभिवादनं नमस्कारमकरोत्कृतवान् । अथ सुग्रीव-सख्यमपि जातमिति सूचयन्नाह—अपृच्छदिति । स प्रसिद्धः वनौकसामधिपोऽपि च वानरेश्वरः सुग्रीवश्च । 'मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः' इत्यमरः । त्वां भद्रं कुशलम-पृच्छत्पृष्टवान् । दुह्यादित्वाद्विकर्मकत्वम् ॥

एवमभिहितया तया संभूतविस्मम्भतया भयादपेतया तावदनुयुक्तः प-वनतनयो वालिमरणकारणं सुग्रीवस्य सख्यमाख्याय प्राचेतसचेत इव संततसंनिहितरामनाममङ्गलमङ्गुलीयकमस्यै प्रायच्छत् ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणाभिहितयोक्तया । अत एव संभूतविस्मम्भतया संजातविश्वासतया हेतुना । 'समौ विस्मम्भन्विश्वासौ' इत्यमरः । भयादपेतया । अपगतसाध्वसयेत्यर्थः । 'अपेतापोढ—' इत्यादिना पञ्चमी । तया सीतया । तावत्तदा-नीमनुयुक्तः । कथं सुग्रीवसख्यं जातमित्यादि पृष्टः सन् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । पवनतनयो हनूमान् । वालिमरणकारणं सुग्रीवस्य (कर्तुः) सख्यं मैत्रीम् । 'सख्युर्यः' इति यप्रत्ययः । आख्याय सम्यक्कथयित्वा प्राचेतसचेत इव वाल्मीकिमन इवेत्युपमा । संततसंनिहितेन निरन्तरसंनिकृष्टेन रामनाम्ना मङ्गलं कल्याणरूपम् । विलिखितश्रीरामनामवर्णावलीशोभितमित्यर्थः । अङ्गुलीयकं श्रीरामप्रेषितामभिज्ञानमु-द्रिकामस्यै सीतार्यै प्रायच्छद्दत्तवान् । 'पाप्राध्मा—' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

सौख्यावहस्य पवनात्मजनीयमान-

रामाङ्गुलीयकविलोकनवासरस्य ।

सत्यं कैलां शततर्मां भुवि नैव भेजे

पाणिग्रहोत्सवदिनं जनकालजायाः ॥ ३० ॥

सौख्येति । जनकात्मजायाः सीतायाः पाणिग्रहोत्सवदिनं विवाहमहोत्सवदिवसः (कर्तुं) सौख्यावहस्य परमानन्दकरस्य पवनात्मजेन हनूमता नीयमानमानीतं यद्रामा-ङ्गुलीयकं श्रीरामाभिज्ञानाङ्गुलिमुद्रिका तद्विलोकनवासरस्य तत्संदर्शनदिनस्य शततर्मां शतस्य पूरणीम् । 'तस्य पूरणे षट्शतं नित्यं शतादि मासार्धमाससंवत्सराश्च' इति मङ्गलमे

१. 'रामनामकमङ्गुलीयकम्' इति पाठः. २. 'दीयमान' इति पाठः. ३. 'कलाशतत-मीमपि' इति पाठः.

टित्वान्डीप् । कलामंशम् । 'कला स्यान्मालिकावृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशेऽपि चन्द्रस्य' इति विश्वः । भुवि सत्यं यथार्थं नैव भेजे न प्रापैव । ततोऽपि सहस्रगुणाधिकानन्दजनकत्वाद्येति भावः । अत्र कलाभजनसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

ततस्तं जानकी निःसीमहर्षा वभाषे ॥

तत इति । ततोऽङ्गुलीयकप्रदानानन्तरं जानकी निःसीमहर्षा निरतिशयानन्दासती तं हनूमन्तं वभाष उवाच ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

महाभाग, सर्वथास्य दुरात्मनः प्रत्यासीदति मृत्युरेवमनलाभिधानया विभीषणदुहित्रा स्वमात्रा प्रेषितया भाषितम् । अयमप्यनार्यशीलस्तुरीयमुपायमन्तरेण न मामार्यपुत्रस्य समर्पयिष्यति । *नियतमहमपि मासादूर्ध्वं न शक्नुयां प्राणान्कृपणान्धारयितुमिति ॥

महाभागेति । हे महाभाग परहिताचरण भाग्यसंपन्न, सर्वथा सर्वप्रकारेणास्य दुरात्मनः पापिष्ठस्य रावणस्य मृत्युरन्तकः प्रत्यासीदति प्रत्यासन्नो भवति । तत्प्रत्यासादनं तथा निश्चितमित्यर्थः । नह्येतन्मदभ्यूह्यमात्रम्, किंत्वाप्तमुखाच्छ्रुतमपीत्याह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । अनलेत्यभिधानं यस्यास्तया तथा स्वमात्रा निजजनन्या अस्मत्पक्षपातिन्या सरमया प्रेषितया एतद्वार्ताकथनार्थं प्रहितया विभीषणदुहित्रा विभीषणपुत्रिकया भाषितं च कथितमपि । अतोऽनार्यशीलस्तुच्छभावोऽयं रावणोऽपि च तुरीयं चतुर्थम् । चतुरश्व यथा वा । 'आद्यक्षरलोपश्च' इति छप्रत्ययः । आद्यक्षरलोपश्च । उपायमन्तरेण । दण्डोपायं विनेत्यर्थः । 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । मामार्यपुत्रस्य राजपुत्रस्य श्रीरामस्य । आर्यपुत्रेति राजपुत्राणामभिधानम् । 'आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः राजा च' इति निपातनात् । न समर्पयिष्यति न दास्यति । दण्डोऽप्ययमविलम्बेनैव प्रयोक्तव्य इत्याह—नियतमिति । अहमपि नियतं निश्चितं मासादूर्ध्वम् । एकमासस्योपरिष्टादित्यर्थः । कृपणान्दीनान्प्राणान्धारयितुं निर्वोढुम् । 'शकधृष—' इत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः । न शक्नुयां शक्ता न भवेयम् । अत ऊर्ध्वं जीवितं त्यक्ष्यामीत्यर्थः । इति वभाषे इति संबन्धः । तथा च रामायणम्—'धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥' इति ॥

एतदाकर्ण्य मारुतिर्महानुभावे, मा भैषीः । भवन्तीं वहन्नेव तूर्णमुल्ल-

१. 'मृत्युस्तथैवम्' इति पाठः. २. 'मह्यं च स्वमात्रा' इति पाठः. ३. 'ममार्यपुत्रस्य न' इति पाठः. ४. 'कृपणान्' इति नास्ति कचित्.

द्वितसागरो रघुवरचरणसरसिजसमीपमुपयास्यामि । मामसमर्थं न समर्थयेथा इत्यभिहितवान् ॥

एतदिति । एतत्सीतावचनमाकर्ण्य श्रुत्वा मारुतिर्हनूमान् ! हे महानुभावे महासामर्थ्यसंपन्ने । सामर्थ्यमत्र परमपातिव्रत्यप्रयुक्तमिति द्रष्टव्यम् । मा भैषीर्भयं मा प्राप्नुहि । भवन्तीं पूज्यां त्वां वहन्नेव स्कन्धे धारयन्नेव तूर्णमुलङ्घितसागर उत्तीर्णसमुद्रः सन् । रघुवरस्य श्रीरामस्य चरणसरसिजसमीपं पादकमलसमीपमुपयास्यामि प्राप्स्यामि । मामसमर्थं न समर्थयेथा मा मन्यस्वेत्यभिहितवानुवाच ॥

किं च ॥

किं चेति । अपि चेत्यर्थः ॥

महामहीध्रसध्रीचीं सोऽयं वृद्धिमुपेयिवान् ।

यया नूनमपीराशिः कुल्यातुल्यां दशां दधौ ॥ ३१ ॥

महामहीध्रेति । सोऽयं हनूमान्स्वसामर्थ्यपरिज्ञानाय महता महीध्रेण गिरिणा सध्रीचीं समानां वृद्धिमुपेयिवान्प्राप्तवान् । 'महीध्रशिखरिक्षमाश्रुत्' इत्यमरः । यया देहवृद्ध्यापोराशिः समुद्रः कुल्यातुल्यामल्पीकृतसरित्समानां दशां स्थितिं दधौ धृतवान् । 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । हनूमदेहापेक्षया समुद्रोऽल्प इव प्रतीयत इति भावः ॥

अथ तमुवाच सा जनकराजसुता मुदिता

किमु तव दुष्करं चरणलङ्घितवारिनिधेः ।

अपि तु मया सह प्लवगपुंगव यास्यसि चे-

न्निर्यतमपायिनी परिणमेद्भवतः पदवी ॥ ३२ ॥

अथेति । अथ हनूमदेहवृद्धिदर्शनानन्तरं जनकराजसुता सीता मुदिता संतुष्टा सती तमाज्जनेयमुवाच—हे आज्जनेय, चरणाभ्यां लङ्घितस्तीर्णो वारिनिधिः समुद्रो यस्य तव दुष्करं कर्तुमशक्यं कार्यं किमु किमस्ति । किंचिदपि नास्तीत्यर्थः । अपि तु किंतु । हे प्लवगपुंगव वानरोत्तम, मया सह त्वं यास्यसि गमिष्यसि चेद्भवत इयं पदवी मार्गोऽपायिनी निर्दुष्टा परिणमेद्भवेत्संकटयुक्ता भविष्यति ॥

अन्यच्च ॥

अन्यच्चेति । किं चेत्यर्थः ॥

१. 'राघव' इति पाठः. २. 'समीपम्' इति नास्ति क्वचित्. ३. 'इत्येवं मां समर्थं समर्थयेथा इत्यभिधाय' इति पाठः. ४. 'विशेदशाम्' इति पाठः. ५. 'इयमनपायिनी' इति पाठः.

पातिव्रत्यहुताशनेन यदि तं कुर्यामहं भस्मसा-

त्सत्यं दाशरथेः शरस्य न भवेदात्मोचिता पारणा ।

किं चैतस्य यशोनिशापतिरपि प्रम्लानकान्तिर्भवे-

त्तस्माच्छासितरावणे रघुपतौ यात्रा मम श्रेयसी ॥ ३३ ॥

पातिव्रत्येति । हे आज्ञनेय, पातिव्रत्यहुताशनेन पातिव्रत्याग्निना तं रावणं भस्मसाद्भस्मीभूतं कुर्यां करोमि यदि तर्हि दाशरथेः श्रीरामस्य शरस्य बाणस्यात्मोचिता स्वानुरूपा पारणा पूर्तिः । तृप्तिरिति यावत् । न भवेन्न स्यात् । सत्यं यथार्थम् । नात्र संदेह इत्यर्थः । श्रीरामबाणेनैव रावणहननं कर्तव्यमिति भावः । श्रीरामस्यापकीर्त्यावहलाच्च ममैतन्न युज्यत इति । पक्षान्तरमाह—किं चेति । किं च । एतन्मात्रमेव न भवतीत्यर्थः । एतस्य दाशरथेर्यशोदानक्षात्रोद्भवा सत्समाख्यावदेव निशापतिः चन्द्रोऽपीति रूपकम् । प्रम्लानकान्तिः प्रक्षीणशोभो भवेत् । स्वसामर्थ्येनैव सीता रावणं विनाशितवती, रामस्त्वशक्त एव जातः किमित्यपकीर्तिः संभविष्यतीत्यर्थः । अतः हे भ्रातः इत्यादरेणामन्त्रणम् । रघुपतौ रघुनायके शासितरावणे विध्वंसितरावणे । श्रीरामेण रावणे विध्वंसिते सतीत्यर्थः । मम यात्रा प्रतिप्रयाणं श्रेयसी प्रशस्या । श्रेष्ठेति यावत् । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशः । अतो मयैवमागन्तुं न युज्यते । श्रीरामो यथा क्षिप्रमागच्छेत्तथा त्वया प्रोत्साहितव्य इति भावः । उक्तरूपकयोः संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

एवं व्याहृतः पवनसुतो विनीतां सीतां पुनरावभाषे ॥

एवमिति । एवमनेन प्रकारेण व्याहृत उक्तः सन् । एतयेति शेषः । पवनसुतो हनूमान् । विनीतां विनययुतां सीतां पुनरावभाष उक्तवान् ॥

तदेवाह—

मायामृगेण तव मैथिलि वञ्चितायाः

शाखामृगेण पुनरागतिरित्ययुक्तम् ।

एषा कथापि भुवने विद्वता यदि स्या-

त्का नाम रामधनुषः प्रथिता प्रशस्तिः ॥ ३४ ॥

मायेति । हे मैथिलि, मायामृगेण कनकमृगेण वञ्चितायाः प्रतारितायाः । विप्रलब्धाया इति यावत् । तव । महानुभावाया इति भावः । शाखामृगेण वानरेण पुनरागतिः प्रत्यागमनमित्येतदयुक्तमनर्हम् । वञ्चनेनापहरणं पुनः संकोचेनागमनं चेत्येतत्संभावितायास्तव न युक्तमिति भावः । राख्याः पुना राजमार्गेणैवागमनं युक्तमिति भावः ।

१. 'श्रेयसे' इति पाठः. २. 'विनीताम्' इति नास्ति क्वचित्. ३. 'अभाषत' इति पाठः. ४. 'विदिता' इति पाठः.

किं चैषा उक्ता कथा वार्तापि भुवने जगति । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । वितता विस्तृता प्रचुरा स्यात् यदि, तर्हि रामधनुषः श्रीरामचापस्य । जगत्रयप्रसिद्धस्येति भावः । का नाम का वा प्रशस्तिः परनिरासकत्वप्रयुक्तख्यातिः प्रथिता प्रसिद्धा । स्यादिति शेषः । न स्यादेवेत्यर्थः । अतस्त्वयाल्पकालक्लेशसहिष्णुतया प्रस्थातव्यम्, श्रीरामेण पुनरागम्य रावणं जित्वा त्वं प्रत्यानेतव्या चेत्ययमेव राद्धान्त इति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ सीताप्रशंसापूर्वकं निगमयन्नाह—

किं बहुना । इत्येतदेवं चिन्तितम् । यदर्हं राघवगृहिण्यास्तदेव निश्चितम् । यत्सदृशमीदृशस्य समाचारस्य तदेव प्रकाशितम् । यदनुगुणं रावणापराधप्रतिक्रियायास्तदेवानुमोदितम् । यदनुकूलं कुलवधूशीलस्य तदेव कथितम् । यदुचितं क्षत्रियाणीवाणीप्रक्रमस्य तदेवोपक्रान्तमिति बहुशः प्रशस्य सर्वथा रामलक्ष्मणौ लङ्कामिमां प्राप्ताविति जानकि, जानीहि । अनुजानीहीमं जनं प्रस्थातुम् ॥

किमिति । बहुना किम् । कालयापनकरैरेनेकैर्वचनैरलमित्यर्थः । कुतः । इत्येतत्प्रकृतमिदं चिन्तितं पर्यालोचितम् । समयोचितत्वेनैतदेव विचारितमित्यर्थः । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिपु' इत्यमरः । किमेतदित्यत आह—यदित्यादिना । राघवस्य रघुवंशोद्भवस्य श्रीरामस्य गृहिण्या धर्मपत्न्या यदर्हं युक्तं तदेव निश्चितं निर्णीतम् । ईदृशस्य । अनिर्वाच्यस्येत्यर्थः । समाचारस्य पातित्रयधर्मस्य यत्सदृशं तुल्यं तदेव प्रकाशितमभिव्यञ्जितम् । रावणापराधप्रतिक्रियाया यदनुगुणमनुरूपं तदेवानुमोदितमभ्युपगतम् । कुलवधूशीलस्य कुलस्त्रीस्वभावस्य यदनुकूलं संमतं तदेव कथितमुक्तम् । क्षत्रियाणी क्षत्रकुलोद्भवा । 'आर्य-क्षत्रियाभ्यां च' इति ङीप् । अनुगागमश्च । तस्या वाणीप्रक्रमस्य वचनपरिपाठ्या यदुचितं तदेवोपक्रान्तमारब्धम् । इत्येवं बहुशो बहुवारं प्रशस्य प्रस्तूय हे जानकि, सर्वथा सर्वप्रकारेण । प्रकारवचने ञात् । रामलक्ष्मणौ लङ्कामिमां प्राप्तौ प्रविष्टौ जानीह्यवबुध्यस्व । तथेमं जनम् । मामित्यर्थः । प्रस्थातुं पुनर्गन्तुम् । प्रपूरणशब्दचतुष्टयपदसंज्ञेन धात्वर्थस्य वाचः । अत एव । 'प्रस्थानं गमनं गमम्' इत्यमरः । अनुजानीह्याज्ञापय ॥

अथ च पुनः प्रष्टव्यं किंचिदवशिष्टं विधत् इत्याह—

किं च ॥

किं चेति ॥

तदेवाह—

काकुत्स्थेन विदितपूर्वमभिज्ञानं किमपि दीयतामिति ॥

काकुत्स्थेनेति । काकुत्स्थेन ककुत्स्थवंशोद्भवेन श्रीरामेण विदितपूर्वम् । पूर्वं विज्ञापितमित्यर्थः । 'सुप्सुपा' इति समासः । किमपि किञ्चिदभिज्ञानं ज्ञापकवस्तु दीयतां प्रतिपाद्यतामित्यावभाष इति संबन्धः ॥

ततः किं जातं तत्राह—

सा तु दीर्घं निश्चस्य निश्चित्य पुरा खलु चित्रकूटतटवने तरुणतर-
तरुमणीयतया मन्दीभवन्नन्दनवैभवे रघुनन्दनेनोपधानीकृताङ्गाया मम
पयोधरपरिसरे खरतरनखराग्रविरचितविदारणं धाराधरनामानं काकं
रघुपतिर्व्यलोकयत् ॥

सेति । सा सीता । तुशब्दोऽप्यर्थः । दीर्घं निश्चस्य । वक्तव्यार्थस्मरणवीजोद्बो-
धकचिन्तानुवादं सविषादमभिनीयेत्यर्थः । निश्चित्य । तदुक्तम्—'सदृशादृष्टचिन्तायाः
स्मृतिवीजस्य बोधकाः' इति । अथ प्रत्यभिज्ञानाख्यायिकामाह—पुरेति । पुरा पूर्वम् । ख-
लुशब्दो वाक्यालंकारे । तरुणतरैरत्यन्ततरुणैस्तरुभिर्वृक्षै रमणीयतया सुन्दरतया हे-
तुना । अथवा तरुणतरास्तरवो यस्मिंस्तत्तथोक्तम्, अत एव रमणीयं च तस्य
भावस्तत्ता तया । मन्दीभवन्नन्दनवैभवमिन्द्रोद्यानसौभाग्यातिशयो यस्मात्तस्मिंस्तत्तथोक्त
इत्यतिशयोक्तिः । चित्रकूटतटवने चित्रकूटाचलतटविपिने रघुनन्दनेनोपधानीकृत
उपवर्हीकृतोऽङ्ग उत्सङ्गो यस्यास्तस्याः । 'उपधानं तूपवर्हम्' इत्यमरः । मम पयोधर-
परिसरे कुचप्रान्ते खरतरनखराग्रैरतिनिशितनखमुखैर्विरचितं विदारणं खण्डनं येन तं
तथोक्तं धाराधर इति नाम यस्य तं काकं काकासुरं रघुपतिः श्रीरामो व्यलोकयद-
पश्यत् ॥

ततः किमकरोदित्यत आह—

कुशरूपकुशेशयासनाहं

विजहौ वासविवायसे स वीरः ।

अथ तत्कृपयाहताक्षिमात्र-

श्रिरजीवी स दधौ यथार्थसंज्ञाम् ॥ ३५ ॥

कुशेति । स वीरः श्रीरामो वासवस्यापत्यं पुमान्वासविः । 'अत इञ्' । स चासौ

१. 'किमप्यभिज्ञानं दीयताम्' इति पाठः. २. 'नटवन' इति पाठः. ३. 'मन्दीकृता'
इति पाठः. ४. 'रघुनन्दनोपधानीकृतोत्सङ्गायाः' इति पाठः. ५. 'अवालोकयत्'
इति पाठः.

वायसश्च तस्मिन्निन्द्रपुत्रे काकासुरे कुशरूपकुशेशयासनाखं दर्भरूपप्रह्लाखं विजहौ प्रायुङ्क्त । अथ प्रयोगानन्तरं स तादृगवस्थापन्नश्चिरकालजीवी काकस्तस्य श्रीरामस्य कृपया दयया हृतमक्षिमात्रं यस्य स तथोक्तः सन् । यथार्थसंज्ञां चिरं जीवतीति चिरजीवी इत्यन्वर्थनामधेयं दधौ । एतदभिज्ञानं श्रीरामाय कथयेति वाक्यशेषः । सोऽयं ब्रह्मास्त्रानुदृतः सन् शरण्यान्तराभावात्तमेव परमकारुणिकं श्रीरामं शरणं गत्वा पुनस्तत्कृपयामोषाय ब्रह्मास्त्राय नेत्रमेकं दत्त्वा मुक्तोऽभूदित्यर्थः । 'चिरजीवी चैकदृष्टिर्माँकलिः पिकवर्धनः' इत्यमरः । तथा रामायणम्—'स दर्भं संस्तराद्ब्रह्म ब्राह्मेणाखेण योजयन् । स दीप्त इव कालाभिर्ज्ज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तं वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥' इति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

इत्थं वाचकरूपकमभिज्ञानं दत्त्वा संप्रति वस्तुरूपं दातुं प्रावर्ततेत्याह—

सैषा परिचितकथास्मरणाद्विगुणितदुर्दशकेशपिनद्धमपरमिदमभिज्ञानमुन्मुच्य ॥

सेति । सैषा सीता परिचितकथास्मरणेन पूर्वानुभूतवृत्तान्तस्मृत्या द्विगुणिता द्विरावृत्ता दुर्दशा दुरवस्था यस्याः सा तथोक्ता सती केशपिनद्धं चिकुराच्छादितम् । 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यपेरकारलोपः । नह्यतेः कर्मणि क्तः । अपरमन्यदिदं वक्ष्यमाणमभिज्ञानम् । चूडामणिमित्यर्थः । उन्मुच्य विकृष्य ॥

चूडामणिं कपिवरस्य ददौ दशास्य-

संत्रासपुञ्जितरुपाग्निदशं कृशाङ्गी ।

आदाय तैत्प्रणतिपूर्वमसौ प्रतस्थे

माणिक्यगर्भवदनोरगतुल्यबाहुः ॥ ३६ ॥

चूडामणिमिति । कृशानि विरहवेदनवशात्कादर्यावस्थापन्नान्यङ्गानि यस्याः सा कृशाङ्गी तन्वी सीता । 'अङ्गात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति ङीप् । दशास्याद्रावणाद्यः संत्रासो भीतिस्तेन पुञ्जितः पिण्डीभूतो यो रुपाग्निः क्रोधाग्निस्तस्य दशैव दशावस्था यस्य तं तथोक्तम् । रूपेण हलन्ताद्विकल्पाद्वा । अत्रोत्प्रेक्षितानुप्राणिता निदर्शना । चूडामणिं शिरोरत्नं कपिवरस्य वानरोत्तमस्य हनुमतो ददौ श्रीरामायैतमपि प्रदर्शयेति दत्तवती । अत्र कपिवरस्येति संवन्धसामान्ये पठ्यते । यतः । 'कर्मणायमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति संप्रदानसंज्ञानं भवति । खनिवृत्तिपरस्वरूपस्याभावात् । नहि स्वीयं धनमस्मै दीयते । किन्तु प्रत्यभिज्ञानप्रदर्शनमात्रेण मणिदानव्यपदेशः । तथा च नन्वेवमपि

१. 'द्विगुण' इति पाठः. २. 'संत्रासपुञ्जितमहाग्निशिखं' इति पाठः. ३. 'तम्' इति पाठः.

रजकस्य वस्त्रं ददाति घृतः पृष्ठं ददातीत्यत्रापि प्राप्नोतीति चोद्यमुद्गात्र्यं नैतदस्ति । दानं हि नाम पूज्यानुग्रहकाम्यया द्रव्यपरित्यागः परस्वल्पापादनं च । तच्चेह नास्तीति न्यासकारेणोक्तम् । ननु भाष्यकारमते तु चतुर्थ्यैव भाव्यम् । तथा च कैवटकारैः कैश्चिदन्वर्थसंज्ञाविधानाददातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं च स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वावृत्तिपर्यन्तेति प्रत्याख्यातमुभयमुक्तमन्यत्र भाष्यकारेण संज्ञाभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य गत्यर्थकर्मणि विहितस्य सूत्रस्य च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वस्वनिवृत्त्यभाववद्ददातेः प्रयोगो दृश्यते । 'न शूद्राय मतिर्दद्यात्' इति सण्डिभोपाध्यायस्य चपेटिकां ददातीति च सप्रपञ्चमुपपादितत्वादिति । अतः कपिवरस्तत्प्रणतिपूर्वं तस्याः सीताया नमस्कारपूर्वकमादाय स्वीकृत्य । मणिमिति शेषः । माणिक्यं गर्भं यस्य तन्माणिक्यगर्भं वदनं वक्त्रं यस्य तेन तथोक्तेनोरगेण सर्पेण तुल्यः राहस्यो बाहुयस्य रा तथोक्तः सन्प्रतस्थे प्रस्थितवान् । उपमा । अस्याश्च पूर्वोक्तालंकारेण संश्लिष्टः । वरान्ततिलकावृत्तम् ॥

ततः कृतकृत्य एव निर्गल्य निजागमनं निशाचरपतेः प्रकाशयितुं निजागमनमशोकवनिकां वभञ्ज प्रभञ्जनात्मजः ॥

तत इति । ततः प्रस्थानानन्तरं प्रभञ्जनात्मजो वायुसूनुः कृतकृत्यः कृतार्थः रागं निर्गल्य सीतासांनिध्यान्निष्क्रम्य निजागमनं निशाचरपते रावणस्य प्रकाशयितुं प्रकटयितुमशोकवनिकां वभञ्ज ममर्द । उत्पाटयामासेत्यर्थः ॥

तदेवाह—

स्वकृत्यैः शाखानामवनतिमतीव प्रकटय-

त्रमार्गेण भ्राम्यन्परिकलितभङ्गः सुमनसाम् ।

द्विजानां संत्रासं श्रुतिमधुरवाचां विरचय-

त्रयं लैङ्गोद्याने दशवदनलीलामतनुत ॥ ३७ ॥

स्वेति । स्वकृत्यैर्निजचङ्क्रमणक्रियाभिः शाखानां हुमाणामतीव्रान्तमवनतिं भुङ्क्ते प्रकटयन्प्रवर्तयन् । अन्यत्र स्वकृत्यैर्निजव्यापारैः शाखानां वेदभेदानामतीव्रानतिं सम्यग्विवेचनं प्रकटयन्स्फुटीकुर्वन् । 'शाखा वेदप्रभेदेषु,' 'वाहवन्निहुनाऽधोः' इत्युभयत्रापि यादवः । तथा मार्गेणान्यमार्गेण भ्राम्यन्संचरन् । अन्यत्र लोकविरहमार्गेण वर्तमानः । 'वा आश-' इत्यादिना विकल्पाच्छन्प्रत्ययः । सुमनसां पुष्पाणाम् । अन्यत्र देवानां च । परिकलितभङ्गः । विरचितव्यायाम इत्यर्थः । 'सुगताः पुष्पनाललोः,' 'स्त्री देववुधयोः पुमान्' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । तथा श्रुतिमधुरवाचां श्रोत्रानन्द-

१. 'एष निशाचरपतेः प्रकटयितुम्' इति पाठः. २. 'प्रवभञ्ज' इति पाठः.
३. 'लोकोद्याने' इति पाठः.

करवाचां द्विजानामण्डजानाम् । अन्यत्र श्रुतिमधुरवाचामाश्रयमनोहरवचनानां द्वि-
जानां विप्राणां संत्रासं भयं विरचयन्कुर्वन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाश्राये,' 'दन्तविप्राण्डजा
द्विजाः' इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशामरौ । अयं हनूमांलङ्कोद्यानेऽशोकवनिकायां दशव-
दनलीलां रावणविभ्रममतनुत । अत्रान्यलीलाया अन्यत्रासंभवात्तत्सदृशीं लीलामिति
सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपा निदर्शना । सा चोक्तश्लेषानुप्राणितेति संकरः ।
शिखरिणीवृत्तम् ॥

तदनु सरभसमारक्षिकरक्षोगणनिवेदितप्रमदावनकदनकुपितदशवदन-
प्रेषितान्पितृपतिकिकरभयंकरान्किंकरान्प्रहस्तपुत्रेण जम्बुमालिना सह नि-
हत्य चैत्यतोरणमुपगतवति हनूमति ॥

तदन्विति । तदन्वशोकवनिकाभङ्गानन्तरं सरभसं सवेगम् । 'रभसो वेगहर्षयोः'
इति विश्वः । आरक्षो वनपरिपालनं प्रयोजनमस्यारक्षिकः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् ।
स चासौ रक्षोगणश्च । अशोकवनपरिपालकराक्षसनिवह इत्यर्थः । तेन निवेदितं
विज्ञापितं यत्प्रमदावनकदनं वानरकृताशोकवनभङ्गः । 'स्यादेतदेव प्रमदावनमन्तः-
पुरोचितम्' इत्यमरः । 'नद्यापोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वः । तेन हेतुना कुपितेन
कुपेन दशवदनेन रावणेन प्रेषितान्प्रहितान्पितृपतिकिकरभयंकरान्किंकरान् । अशीति-
सहस्रसंख्याकान्निजकिंकरानित्यर्थः । तथा च रामायणम्—'तेषामशीतिसाहस्रं किं-
कराणां तरस्विनाम्' इति । 'मेघवार्तिभये कृत्वि' इति खशो मुमागमः । प्रहस्तपुत्रेण
प्रहस्ताख्यमन्त्रिप्रवरतनयेन जम्बुमालिना सह निहत्य मारयित्वा । हनूमति चैत्यतो-
रणं प्रासादद्वारोपरितनभागमुपगतवत्यधितिष्ठति सति ॥

पुनरपि निशमितामितनिशिचरगणमारणो रावणः सचिवान्पञ्च पञ्चा-
ननपराक्रमान्प्रहसनप्रमुखान्वलीमुखं जीवग्राहं गृहीध्वमिति प्राहिणोत् ॥

पुनरिति । पुनर्भूयोऽपि निशमितं हतशेषैः श्रावितममितनिशिचरगणमा-
रणमशीतिसहस्रसंख्याकराक्षसनिवहसंहरणं यस्य तथोक्तः सन् । रावणः पञ्चा-
ननपराक्रमान्सिंहतुल्यबलान्प्रहसनप्रमुखान्प्रहसनादीन्पञ्च सचिवान्मन्त्रिसुतान्वलीमुखं
वानरं जीवग्राहं गृहीध्वम् । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । जीवन्तं
गृहीत्वा । जीवग्राहं गृह्णन्त्वित्यर्थः । दूतवधस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाजीवतस्तस्य विलोकन-
क्रांतुकाद्वेति भावः । 'समूल—' इत्यादिना णमुत्प्रत्ययः । कपादित्वादनुप्रयोगः । इति ।
उक्तेति शेषः । प्राहिणोत्प्रेषितवान् । 'हि गती' इति धातोः 'हिनुमीणा' इति णत्वम् ॥

१. 'आरक्षक' इति पाठः. २. 'प्रमदवन' इति पाठः. ३. 'प्रकुपित' इति पाठः.
४. 'किंकरान्' इति नास्ति कचित्. ५. 'उपागतवति' इति पाठः. ६. 'प्रहस्त'
इति पाठः.

तत्र तानपि तोरणपरिघेण पञ्च पञ्चतां नीत्वा मुहुर्मुहुर्दाशरथिदूतो-
ऽहमित्यात्मानमुद्धोषयन्तं हनूमन्तं नियन्तुं नियन्ता निखिलरक्षसार्धेध्यक्ष-
मक्षकुमारमध्यक्षिपत् ॥

तत्रेति । तत्र चैत्यतोरणे तानपि पञ्च सचिवांस्तोरणपरिघेण तोरणस्थार्गलेन
पञ्चतां मरणं नीत्वा । निहत्सेत्यर्थः । मुहुर्मुहुः पुनःपुनरहं दाशरथिदूत इत्येवमात्मान-
मुद्धोषयन्तम् । 'दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः' इति वारंवारमात्मानं
प्रख्यापयन्तमित्यर्थः । हनूमन्तं नियन्तुं निगृहीतुं निखिलरक्षसां नियन्ता सकलरक्षस-
सार्वभौमो रावणोऽध्यक्षं पुरोवर्तिनं समर्थं वाक्षकुमारमक्षाख्यनिजतनूजमध्यक्षिपत् ।
प्राहिणोदित्यर्थः ॥

रक्षःसंघट्टचूर्णीकृतकनकमहाभित्तिचैत्योत्थधूल्या

नक्षत्राणामकाले सरणिमरुणयन्वीरलक्ष्म्या समेतः ।

रक्षःशूराख्यशारान्क्षितितलफलके क्षेपणीयां हनूमा-

नक्षक्रीडां विधातुं दशमुखनगरीचत्वरे तत्वरेऽसौ ॥ ३८ ॥

रक्ष इति । रक्षःसंघटेन राक्षससंताडनेन । 'वक्षःसंघट्ट-' इति पाठे वक्षः-
स्थलसंघर्षणेन । चूर्णीकृताः क्षोदिताः कनकमहाभित्तयः काञ्चनमयोनतकुड्यानि यस्य
तत्तथोक्तं यच्चैत्यं प्रासादस्तदुत्थया तदुत्पन्नया धूल्या परागेणाकालेऽनियतकाले नक्ष-
त्राणां सरणिमाकाशमरुणयन्नरुणीकुर्वन्नित्यतिशयोक्तिः । अरुणशब्दात् 'तत्करोति'-
इति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । अत एव वीरलक्ष्म्या विजयश्रिया समेतोऽसौ हनूमान् ।
रक्षःशूरा राक्षसयोधा इत्याख्या यासां तास्तथोक्ताः शारा अक्षोपकरणानि यस्यां तामिति
बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । क्वचिदपचयविवक्षायां शारशब्दस्य स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । 'स्त्री
स्यात्काचित्प्राप्त्यादि विवक्षापचये यदि' इत्यभिधानात् । क्षितितलमेव फलकं तस्मि-
न्क्षेपणीयां प्रवर्तनीयामक्षक्रीडामक्षकुमारसंहरणखेलं पाशव्यूतकेलिं च दशमुखनगरी-
चत्वरे लङ्कापुरप्राङ्गणे विधातुं कर्तुं तत्वरे त्वरां कृतवान् । 'रक्षःशूराख्यशारान्क्षिति-
तलफलके क्षेपणीयान्' इति पाठे रक्षःशूरा इत्याख्या येषां ताञ्शारानक्षोपकरणानि
क्षितितलफलके क्षेपणीयान्निवासनीयान् । विधायेति शेषः । अन्यत्समानम् । अत्र शारश-
ब्दस्याकारान्तत्वेन पुलिङ्गतायां (स्त्रीलिङ्गतायां ?) कविरेव प्रमाणम्—'पणोऽक्षेषु ग्लहो-
ऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते' इत्यमरः । श्लेषसंकीर्णोऽयं रूपकालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥

तत्क्षणं क्षणदाचराणां मिषतामेव निष्पादितैरङ्गनिष्पेषकृत्यश्चैत्य-
प्रासादमुत्पाटितस्तम्भजातजातवेदसा दग्ध्वा भूयोऽप्युपाश्रिततोरणः

१. 'पञ्चतां नीत्वा तोरणपरिघेण' इति पाठः. २. 'दासः' इति पाठः. ३. 'नियन्ता' इति
नास्ति क्वचित्. ४. 'अभ्यक्षमक्षकुमारमाक्षिपत्' इति पाठः. ५. 'अनिमिषिताम्' इति
पाठः. ६. 'तदङ्ग' इति पाठः. ७. 'प्रासाद' इति पाठः.

समीरणसुतो बभूव । एनमपि वृत्तान्तं श्रुत्वा कुपितस्य निशाचरप-
तेर्युगपदेव निपेतुः पुत्रे सुत्रामजिति समितिहेतोर्विशतिदृष्टयः ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे क्षणदाचराणां राक्षसानां मिषतां पश्यतामेव
सतां मिषतः क्षणदाचराननादृशेत्यर्थः । 'पृष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । रङ्गे रणरङ्गे निष्पेय-
कृत्यमक्षविनाशकृत्यं निष्पादितं निर्वर्तितं येन स तथोक्तः । तथोत्पादितस्तम्भजातेन
समुत्पादितस्तम्भसंभूतेन जातवेदसामिना । स्तम्भसंभ्रमणजनिताग्निनेत्यर्थः । चैत्यप्रासादं
चैत्यगोपुरं दग्ध्वा समीरणसुतो हनूमान्भूयः पुनरप्युपाश्रिततोरणः समधिरूढतोरणा-
न्तरो बभूव । पूर्वतोरणस्य तदा दग्धत्वात्तोरणान्तरसमाश्रितत्वं तत्र द्रष्टव्यम् । तथा च
रामायणम्—'प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् । उत्पाटयित्वा वेगेन हनूमा-
न्पवनात्मजः ॥ ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महावलः । तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादं
चाप्यदह्यत ॥' इति । एवं वृत्तान्तमक्षकुमारविनाशवार्तामपि श्रुत्वा कुपितस्य निशा-
चरपते रावणस्य विशतिदृष्टयो विशतिसंख्याका अपि दशः समितिहेतोः । युद्धा-
र्थमित्यर्थः । 'समित्याजिसमिद्युद्धे' इत्यमरः । 'पृष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । पुत्रे
निजतनूजे सुत्रामजितीन्द्रजिति युगपदेकवारमेव निपेतुः प्रसुप्तुः । स्वमेवास्य
साधने समर्थो नान्य इति गौरवादराभ्यामेकदैव निखिलाभिरपि दृष्टिभी रावणः
पुत्रमिन्द्रजितमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

ततः किं तत्राह—

अनिमिषभुवने वा व्योम्नि वा भूतले वा

समरमुपगतं त्वां वीक्षितुं कः समर्थः ।

इति नुतिवचनेन श्लाघयन्मेवनादं

प्लवगमिह नयेति प्राहिणोद्राक्षसेन्द्रः ॥ ३९ ॥

अनिमिषेति । न विद्यन्ते निमेषाणि येषां तेऽनिमिषा देवाः । इगुपधलक्षणः
कप्रत्ययः । तेषां भुवने स्वर्लोके वा व्योम्यन्तरिक्षे भुवर्लोके वा भूतले वा समर-
मुपगतं रणोन्मुखं त्वां वीक्षितुं द्रष्टुम् । युद्धार्यं तु किं वक्तव्यमित्यर्थः (?) । कः
समर्थः शक्तः । न कोऽपीत्यर्थः । भुर्भुवःस्वर्लोकेषु नरचारणसुराणां सर्वेषामपि जग-
देकत्रीरेण त्वया निर्जितत्वादिति भावः । इत्येवंभूतेन नुतिवचनेन स्तुतिवाक्येन मेघना-
दमिन्द्रजितं श्लाघयन्प्रशंसयन्प्राक्षसेन्द्रो रावणः प्लवगं वानरमिहात्र नय प्रापयेति ।
उक्तेति शेषः । प्राहिणोत्प्रेषितवान् । मालिनीवृत्तम् ॥

नेतुं शोकरसं निशाचरपतेर्हन्तुं चमूं रक्षसां

तस्यान्तःपुरयोषितां रचयितुं मानं विना रोदनम् ।

सूर्याचन्द्रमसोः प्रवेशविकलां लङ्कापुरीमग्निना

शुद्धां कर्तुममुष्य वासवजिता जातो रणस्तोरणे ॥ ४० ॥

नेतुमिति । निशाचरपते रावणस्य शोकरसं विषादं नेतुं प्रापयितुम् । तथा रक्षसां चमूं राक्षससेनां हन्तुं नाशयितुम् । तथा तस्य रावणस्यान्तःपुरयोषितोऽवरो-
धवध्वस्तासां मानं विना । निर्मर्यादमित्यर्थः । 'पृथग्विना-' इत्यादिना तृतीया । वि-
कल्पात्पक्षे द्वितीया । रोदनमश्रुमोचनं रचयितुं कर्तुम् । तथा सूर्याचन्द्रमसोर्दिवाकर-
निशाकरयोः । अहोरात्रं स्वकरप्रसारणेन जगच्छोदकयोरिति भावः । 'देवताद्वन्द्वे च'
इति दीर्घः । प्रवेशविकलां प्रवेशरहिताम् । रावणभयात्सम्यक्प्रवृत्त्यभावादिति भावः ।
लङ्कापुरीमग्निना बालानलेन शुद्धां पवित्रां कर्तुं चेत्यर्थः । अमुष्य हनूमतो वासवजिते-
न्द्रजिता सह तोरणे चैलोपरितनद्वारदेशे रणे जातः । अवश्यंभाविनो रणस्य
ब्रह्मणापि निवारयितुमशक्यत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

संग्रामदुर्दिने तस्मिञ्जहर्ष शरवर्षिणि ।

वर्हीव मेघनादेन मेघनादेन मारुतिः ॥ ४१ ॥

संग्रामेति । शरान्वाणाञ्शराणि नीराणि च वर्षतीति तथोक्ते । 'शरोवद्याद्यप्र-
सारे वाणे काण्डतृणान्तरे । शरं नीरे च' इति नानार्थरत्नमाला । तस्मिन्पूर्वोक्ते संग्राम-
दुर्दिनं मेघच्छन्नमिव तस्मिन् । 'मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम्' इत्यमरः । मेघनादेन पर्जन्य-
गर्जितेन वर्ही मयूर इव । 'मयूरो वर्हिणो वर्ही' इत्यमरः । मेघनादेनेन्द्रजिता मारुति-
र्हन्तूमाञ्जहर्ष तुतोष । आत्मतुल्यवीरभटयुद्धलाभादिति भावः । तस्मिन्मुत्पत्त्यनन्तरमेव
मेघवन्नदनशीलत्वान्मेघनाद इति कथयन्ति । श्लेषसंकीर्णैयमुपमा ॥

तदनु यातुधानबैलप्रधाननिधनकुद्धो विविधायुधवैतथ्यं विमृश्य
विजयश्रीसंगतगन्धं गन्धवहनन्दनं शैतानन्दास्त्रेण ववन्ध दशकन्ध-
रासजः ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं यातुधानबलप्रधाननिधनेन राक्षससेनानायक-
विनाशेन कुद्धः कुपितो दशकन्धरात्मज इन्द्रजिद्विविधायुधवैतथ्यं नानाविधाल्लव्यर्थतां
विमृश्य ज्ञात्वा विजयश्रिया वीरलक्ष्म्या हेतुना संगतगन्धं संगतगर्वम्, विजयश्रियां
संगतगन्धं प्राप्तसंवन्धमिति वा । 'गन्धो गन्धक आसोदे', 'लेशे संवन्धगर्वयोः'

१. 'चमूः' इति पाठः. २. 'शुद्धिम्' इति पाठः. ३. 'प्रवल' इति पाठः.
४. 'संगन्धम्' इति पाठः. ५. 'गन्धवाह' इति पाठः. ६. 'चतुराननास्त्रेण' इति पाठः.

इत्युभयत्रापि विश्वप्रकाशः । 'गन्धवहनन्दनं मारुतिं शतानन्दास्त्रेण चतुर्मुखा-
स्त्रेण ववन्ध । अयमवध्य इति मत्वा निगृहीतवानित्यर्थः । तथा च रामायणम्—
'अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् । निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमि-
न्द्रजित् ॥' इति ॥

तेन दिव्यास्त्रेण विवशशरीरमेनं पिशिताशनाः शणवल्लकैर्ववन्धुः ॥

तेनेति । तेन दिव्यास्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण विवशशरीरं परवशगात्रमेनं हनूमन्तं पि-
शिताशना राक्षसाः शणवल्लकैः । वल्लकविशेषरचितरजुभिरित्यर्थः । ववन्धुः ।
'ततस्ते राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमारिंदमम् । ववन्धुः शणवल्लकैश्च द्रुमचीरैश्च संहतम् ॥'
इति श्रीरामायणवचनम् । नन्विन्द्राद्यवध्यस्य महाबलवतो हनूमतः कथं राक्षसकृतव-
न्धनमिति चेत्सत्यम् । पितामहवरदानानुसंधानात् । रावणदर्शनकुतूहलतया च स्वय-
मेव निवद्ध इत्यलमिति प्रसङ्गेन ॥

स मारुतेनैर्ऋतपाशजन्मा

वन्धोऽभवद्वन्धविमोक्षहेतुः ।

पुरा पुलस्त्यान्वयपांसनेन

वन्दीकृतानां सुरसुन्दरीणाम् ॥ ४२ ॥

स इति । स नैर्ऋतपाशेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः । राक्षसरज्जुकृत इत्यर्थः ।
'अवज्यो बहुव्रीहिर्जन्माद्युत्तरपदः' इति वामनः । मारुतेर्हनूमतो वन्धः । पुरा पूर्वं पुल-
स्त्यान्वयपांसनेन पुलस्त्यब्रह्मकुलदूपकेन रावणेन वन्दीकृतानामुपगृहीकृतानाम् । का-
रागृहनिवृत्तानामित्यर्थः । 'प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्याम्' इत्यमरः । सुरसुन्दरीणां देवता-
स्त्रीणां वन्धविमोक्षहेतुर्वन्धविमोचनकारणमभवत् । लङ्कादाहादिनोत्तरत्र तथावश्यं-
भावित्वादिति भावः । वृत्तमुपजातिः ॥

तदनन्तरमितरहननासहतया निहृतस्य दिव्यास्त्रस्य प्रभावं विभावय-
न्निभावरीचरपतितनूजः पवनतनयं निजपितृसमीपमुपनिनाय ॥

तदनन्तरमिति । तदनन्तरं वन्धनानन्तरम् । हन्यतेऽनेनेति हननम् । कर्मणि
त्युट् । इतरहननस्यान्यकृतवन्धनस्यासहतयासहिष्णुतया निहृतस्य तिरोहितसाम-
र्थ्यस्य दिव्यास्त्रस्य ब्रह्मास्त्रस्य प्रभावं सामर्थ्यं विभावयन्पर्यालोचयन् । विभावरी-
चरपतितनूज इन्द्रजित्पवनतनयं हनूमन्तं निजपितृसमीपं रावणनिकटमुपनि-
नाय प्रापितवान् । दिव्यास्त्रस्येतरसंवन्धाहिष्णुत्वमुक्तं श्रीरामायणे—'स वद्वस्तेन
वल्लकेन विमुक्तोऽस्त्रेण वीर्यवान् । अस्त्रवन्धः स चान्यं हि न वन्धमनुवर्तते ॥' इति ॥

१. 'शोण' इति पाठः. २. 'वन्धनमोक्ष' इति पाठः. ३. 'पांसुलेन' इति पाठः.
४ 'निजाद्भुतस्य' इति पाठः. ५. 'तनयः' इति पाठः.

सोऽयं ददर्श दशकन्धरमन्धकारि-
लीलाद्रितोलनपरीक्षितबाहुर्वीर्यम् ।
वन्दीकृतेन्द्रपुरवारवधूकराग्र-

व्याधूतचामरमरुचलितोत्तरीयम् ॥ ४३ ॥

स इति । सोऽयं हनूमानन्धकारेरन्धकासुरसंहारस्य शिवस्य लीलाद्रिः क्रीडा-
शैलः कैलासस्तस्य तोलनेनोच्चालनेन परीक्षितं परिशोधितं बाहुवीर्यं भुजशक्तिर्यस्य
तम् । अग्रमेयबाहुपराक्रमशालिनमित्यर्थः । किं च वन्दीकृतानामिन्द्रपुरवारवधूनाम-
प्सरसां कराग्रैर्व्याधूतानां चामराणां प्रकीर्णकानां मरुता चलितमुत्तरीयं संव्यानं यस्य
तं तथोक्तमिति स्वभावोक्तिः । 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्ष-
णात् । 'चामरं तु प्रकीर्णकम्', 'संव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः । दशकन्धरं रावणं ददर्श ।
इतः प्रभृति श्लोकपञ्चकं वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ त्रिभिर्दशकन्धरं विशिनष्टि—

आपाटलाधरपुटान्तविराजमान-
दंष्ट्रामहःप्रसरशारशरीरकान्तिम् ।
संध्याम्बुदान्तरितमध्यसुधामयूख-
रेखाभिराममिव वासवनीलशैलम् ॥ ४४ ॥

आपाटलेति । आपाटलस्य समन्ताद्रक्तवर्णस्याधरपुटस्याधरदलस्यान्तेऽन्तिके
विराजमानं प्रकाशमानं यदंष्ट्राणां दन्तविशेषाणां महस्तेजस्तस्य प्रसरेण प्रसा-
रेण शारा कृष्णवर्णरक्तसितवर्णा शरीरकान्तिर्देहशोभा यस्य सः । 'कृष्ण-
रक्तसितः शारः' इति यादवः । अतएव संध्याम्बुदेन संध्याकालमेधेन ।
संध्याग्रहणमत्राम्बुदस्य रक्तवर्णद्योतनार्थम् । अन्तरितमन्तर्हितं मध्यं यस्याः सा तथो-
क्ता या सुधामयूखरेखा चन्द्रकला तयाभिरामं सुन्दरं वासवनीलशैलमिन्द्रनीलाचलमिव
स्थितमित्युपमा ॥

संग्रामकेलिपरिघट्टनभग्नमग्न-
दिग्दन्तिदन्तकृतमुद्रभुजान्तरालम् ।

छायात्मना प्रतितरङ्गविराजमान-

शीतांशुमण्डलसनाथमिवाम्बुराशिम् ॥ ४५ ॥

संग्रामेति । पुनः संग्रामकेलिषु रणविहारेषु परिघट्टनेन व्याघातेन भग्नाः शकलि-

ताः, अत एव मन्नाः संलीनाश्च ये दिग्दन्तिदन्ता दिग्गजदशनास्तेः कृता विरचिता मुद्राश्चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तं भुजान्तरालं वक्षःस्थलं यस्य तम् । अत एव छायात्मना प्रतिविम्बरूपेण । 'छाया लनातपे कान्तौ प्रतिविम्बार्कजाययोः' इति वैजयन्ती । प्रति-
तरङ्गं तरङ्गे तरङ्गे विराजमानेन शीतांशुमण्डलेन चन्द्रविम्बेन सनाथं सहकृतमम्बुराशि-
मिव स्थितमित्युपमा ॥

निश्रेयसप्रणयिनीं पदवीं निरोद्धुं

त्रैलोक्यपापपरिपाकमिवात्तरूपम् ।

सूर्येन्दुपावकमहांसि तपोवलेन

जित्वा यथेच्छमभिषिक्तमिवान्धकारम् ॥ ४६ ॥

निश्रेयसेति । नितरां श्रेयो निश्रेयो मुक्तिः । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयो निश्रे-
यसावपि' इत्यमरः । अचतुरादिसूत्रेणाजन्तनिपातः । तस्य प्रणयिनीम् । मोक्षप्रापि-
कामित्यर्थः । पदवीं मार्गं निरोद्धुमावरितुमात्तरूपं मूर्तिमन्तं त्रयो लोकांल्लोकत्रयं त्रि-
भुवनम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे घ्यङ् । तत्र यानि पापानि तेषां परिपाकं परिपक्वमिव
स्थितमित्युत्प्रेक्षा । तथा सूर्येन्दुपावकानां महांसि तेजांसि । 'तेजो धाम महो विभा'
इत्यमरः । तपोवलेन तपःसामर्थ्येन । अन्यकारस्येवेति भावः । यथेच्छं स्वच्छन्दं
जित्वाभिषिक्तं पट्टवद्धमन्धकारं ध्वान्तमिव स्थितम् । इत्यनुपात्तगुणनिमित्तस्वरूपोत्प्रे-
क्षा पूर्वोत्प्रेक्षया संसृज्यते ॥

सोऽपि प्लवंगमभिवीक्ष्य समीरपुत्रं

चित्रीयमाणहृदयः पिशिताशनेन्द्रः ।

कैलासशैलचलनागसि शापदायी

नन्दीश्वरः स्वयमुपागत इत्यमंस्त ॥ ४७ ॥

स इति । स पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽपि समीरपुत्रं वायुनन्दनं प्लवंगं हनूमन्तम-
भिवीक्ष्याभिमुखं दृष्ट्वा चित्रीयमाणमाश्चर्यं प्राप्नुवानं हृदयं यस्य स तथोक्तः सन् ।
कैलासशैलचलनं कैलासपर्वतोद्धारणं तदेवागोऽपराधः । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यम-
रः । तस्मिञ्शापदायी । न केवलं मत्क्रीडाशैलोद्धारणमात्रम्, अपि तु यस्मात्त्वं वानर-
मुखतया मामभिक्षिप्तवानसि तस्माद्दानरेणैव त्वं विपत्तिं गमिष्यसीत्येवंरूपशापप्रदाते-
त्यर्थः । नन्दीश्वरः शिवपार्षदः । 'भृङ्गी भृङ्गिरिटस्तण्डुनन्दिनौ नन्दिश्वरे' इत्यमरः ।
स्वयं साक्षात् । उपागतो वानररूपेण समागत इत्येवंप्रकारेणामंस्तामन्यत । तथा च
रामायणम्—'किमेव भगवान्नन्दी भवेत्साक्षादिहागतः । येन शशोऽस्मि कैलासे मया
संचालिते पुरा ॥' इति ॥

ततः प्रहस्तेन विहितविविधानुयोगः प्रत्यभाषत रावणं मारुतिः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रहस्तेन रावणमन्त्रिणा विहितविविधानुयोगो विरचितनानाविधप्रश्नः । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । कुत्रत्यः कुतो वा समागतः केन वा प्रेषित इत्यादि पृष्टः सन्नित्यर्थः । मारुती रावणं प्रत्यभाषतावोचत् । एतेन प्रष्टारं प्रहस्तमलक्षीकृतवानित्यवगम्यते ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

अयमहमहापतिकुलतिलकस्य सत्यसंधस्य पितृनियोगसमुपगतवनवासनिरतस्य शूर्पकारातिबाधितशूर्पणखाप्राप्तवैरूप्यकुप्यत्स्वरप्रमुखनिशिचरवलपलालजालकैल्पान्तानलकल्पशिलीमुखस्य कपटहरिणहननसमयपरिमुषितदारान्वेषणसंजातसुग्रीवसख्यस्य समुत्खातवालिकण्टकस्य दुर्वृत्तक्षत्रवंशवनपवनसारथेस्तपोनिधेर्जामदग्न्यस्य भुजबलावलेपलोपहेतोः श्रीमतो दाशरथेर्दूतोऽहं सीतामार्गमार्गणाय दिशिदिशि तपनतनयप्रेषितानां वानराणामेकतमः समुद्रलङ्घनजङ्घालस्तव नगरप्रमदवनसीमनि रघुवरधर्मदारान्प्रणम्य प्रतिष्ठासुर्मदीयमागमनं प्रकाशयितुं प्रमथिताशोकवनिकानोक्कहनिवहस्त्वदर्शनकुतूहलेन केवलमनुभूतनैर्ऋतलूतातन्तुसंनहनस्तव परिसरमुपासरम् ॥

अयमिति । अयमहमहापतिरहर्षतिः सूर्यः । अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफरेफासंदेशः । तत्कुलतिलकस्य तद्वंशभूषणस्य । महाकुलीनस्येत्यर्थः । सत्यसंधस्य सत्यप्रतिज्ञस्य । 'संधावधौ प्रतिज्ञायां च' इति वैजयन्ती । अत एव पितुर्दशरथस्य नियोगेनाज्ञया समुपगतवनवासनिरतस्य प्राप्तवनसंचारतत्परस्य । गुर्वाज्ञापरिपालकस्येत्यर्थः । तथा शूर्पकारातिबाधितया मदनपीडितया शूर्पणखया प्राप्तं यद्वैरूप्यं लक्ष्मणकृतकर्णनासाभेदरूपविरूपितं तस्मात्कुप्यन्ति कोपं प्राप्नुवन्ति यानि खरप्रमुखनिशिचरवलानि खरासुरप्रभृतिराक्षससैन्यानि तान्येव पलालजालानि निष्फलग्रीहिराशयः । 'पलालोऽस्त्री स निष्फलः' इत्यमरः । तेषां कल्पान्तानलं प्रलयकालाग्निरूपं शिलीमुखो वाणो यस्येति श्लिष्टपरम्परितरूपकम् । भगिनीवैरूप्यजनितकोपाभियातखरादिराक्षसविध्वंसस्येत्यर्थः । 'शूर्पकारातिबाधितशूर्पणखाप्राप्तवैरूप्यस्य'

१. 'अयमहममधिपति' इति पाठः. २. 'वैरूप्यस्य' इति पाठः. ३. 'कल्पानल' इति पाठः. ४. 'समुपित' इति पाठः. ५. 'सख्यसमुत्खात' इति पाठः. ६. 'प्रमदावनसीमि' इति पाठः. ७. 'वद्वम्' इति पाठः.

इति पाठे शूर्पकारातिवाधितशूर्पणखया प्राप्तं वैरूप्यं यस्मात्तस्येति पृथग्विशेषणम् । इदं च तदीयहृदयतोदनार्थमित्यवगन्तव्यम् । तथा कपटहरिणस्य मायामृगस्य हननसमये संहारकाले परिमुषितानां चौर्येणापहृतानां दाराणां भार्यायाः सीताया अन्वेषणे परिमार्गणकाले तद्विषये वा संजातं समुत्पन्नं सुग्रीवस्य सख्यं मैत्री यस्य तथोक्तस्य । एतेनैतस्य मर्मोद्घाटनं श्रीरामस्य सहायसंपन्नत्वं सूचितमित्यवगन्तव्यम् । तथा समुत्खातः समुत्पाटितो वाल्येव कण्टकः सूच्याकारद्रुमाङ्गविशेषो येन तथोक्तस्य । एतेन लघ्नियन्तृवालिसंहारकस्य लदीयसंहरणमीपत्करमिति सूचितम् । 'वेणौ दुमाङ्गे रोमाङ्गे क्षुद्रशत्रौ च कण्टकः' इति विश्वः । दुर्घृत्तानां दुर्मार्गवार्तिनां क्षत्राणां क्षत्रियाणां वंशः कुलं वर्गो वा स एव वंशवनं वेणुविपिनमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्य पवनसारथेर्दवानलस्य । दुर्धिनीतक्षत्रियकुलविनाशस्येत्यर्थः । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे' इति यादवः । तपोनिधेस्तपःशीलस्य जामदग्न्यस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्य । गर्गादिलायङ् । गर्गादिराकृतिगणः । तस्य यद्भुजबलं तस्याबलेपो दर्धः । 'दर्पोऽबलेपः' इत्यमरः । तस्य लोपे नाशे हेतुः कारणम् । तस्येत्यर्थः । एतेन परशुरामभुजबलनिवारकस्यास्य तद्विंशतिभुजबलनिवारणं तृणप्रायमिति सूचितम् । श्रीमतः सकलगुणसंपत्तिमतः । अथवा राज्यलक्ष्मीसमृद्धस्य वीरलक्ष्मीसमेतस्य वा निरुपमकान्तिसंपन्नस्य वा सीतालक्ष्मीपतेर्वा । 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव कथ्यते' इति शाश्वतः । दाशरथेर्दशरथमहाराजतनयस्य श्रीरामस्य दूतो दासः संदेशहरः । 'स्यात्संदेशहरो दूतः' इत्यमरः । किंच सीतामार्गस्य मार्गणायान्वेषणाय दिशि दिशि प्रतिदिशम् । वीप्सायां द्विर्भावः । तपनतनयप्रेषितानां सुग्रीवप्रहितानां वानराणां मध्य एकतमोऽन्यतमः । सर्वेऽपि वानरा मत्तुल्या मदधिकाश्च, तदेकेनैव मयैतादृशकार्यं कृतम्, ते सर्वे मिलिताश्चेत्किं भविष्यति वा न ज्ञायत इति भावः । समुद्रलङ्घने जङ्घालोऽतिजवः । नभोमार्गणोत्तीर्णार्णव इत्यर्थः । एतेन मम किंचिदसाध्यं नास्तीति सूचितम् । 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ' इत्यमरः । तव नगरे लङ्कायां यत्प्रमदवनमशोकवनं तत्सीमनि तत्प्रदेशे रघुवरधर्मदाराञ्छ्रीरामधर्मभार्याम् । 'भार्या जाया तु पुं भून्नि दाराः' इत्यमरः । ग्रणम्य नमस्कृत्य । प्रतिष्ठासुः प्रस्थातुमिच्छुः सन् । तिष्ठतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मदीयमागमनम् । मम लङ्कापुरप्रवेशमित्यर्थः । भवतः प्रकाशयितुं प्रकटयितुं ग्रमथितः प्रकर्षेण भग्नोऽशोकवनिकानोकहनिवहः प्रमदवनवृक्षपण्डो येन स तथोक्तः । तथा त्वदर्शनकुतूहलेन केवलं भवदवलोकनकुतूहलेनैव । न त्वसमर्थतयेत्यर्थः । नैर्ऋता राक्षसा एव लतास्तन्तुवायाः कीटकविशेषाः । 'लता ह्री तन्तुवायोऽर्णवाभमर्कटकाः समाः' इत्यमरः । तासां तन्तवो रजवः । त एव तन्तवो नाभीकोशोत्थसूक्ष्मसूत्राणीति श्लिष्टरूपकम् । तेषां तत्प्रायस्त्रादित्यं निर्देशः । तैर्यत्संनहनं वन्धनं तदनुभूतमनुकृतं येन स तथोक्तः सन् । तव परिसरं प्रान्तदेशमुपासरम् । प्राप्तोऽस्मीत्यर्थः । 'पर्यन्तभूः परिसरः' इत्यमरः ॥

आनाकलोकपरिकीर्तितसच्चरित्र-

मन्त्रोपरुद्ध्य रघुवंशपतेः कलत्रम् ।

वैतानवेदिजनितं पवमानवन्धुं

वस्त्रेण बद्धुमविनीत कथं यतेथाः ॥ ४८ ॥

आनाकेति । आनाकलोकं स्वर्गलोकपर्यन्तम् । उपलक्षणमेतत् । सकललोकेष्वित्यर्थः । 'आकाशे त्रिदिवे नाकः' इत्यमरः । परिकीर्तितं परिश्लाघितं सच्चरित्रं साधुसमाचारो यस्य तत्तथोक्तं रघुवंशपते रघुकुलनायकस्य श्रीरामस्य कलत्रं भार्याम् । पूज्यामिति भावः । अत्र लङ्कायाम् । अयोग्यस्थल इति भावः । उपरुद्ध्य निरुद्ध्य । हे अविनीत दुर्विनीत । शास्त्रनिषिद्धाचारतत्परत्वादिति भावः । वैतानवेद्यां यागीयपरिष्कृतभूमौ जनितमुत्पन्नम् । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । पवमानवन्धुमग्निवस्त्रेण बद्धुं वन्धनं कर्तुं कथं यतेथा यत्नं कृतवान्भवेः । न यतेथा एवेत्यर्थः । असंगतत्वादिति भावः । अतः परमपतिव्रतां सीतां श्रीरामाय प्रत्यर्प्य कुशली भव । अन्यथा महाननर्थः स्यादिति तात्पर्यार्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

वक्तव्यान्तरं विद्यत इत्याह—

किं च ॥

किं चेति । अपि चेत्यर्थः ॥

प्रेङ्खन्ती पिशिताशया रणमुखे सौमित्रिपत्रिक्षतं

लव्वात्रं परितः पतत्रिपरिषच्छत्रच्छविं मागमत् ।

द्राक्पौलस्त्य पुलस्त्यवंशविलये संभाविते त्वत्कृते

कान्तानां नयनान्तवान्तसलिलं मा भून्निवापोदकम् ॥ ४९ ॥

प्रेङ्खन्तीति । हे पौलस्त्य रावण । सौमित्रिपत्रिक्षतं लक्ष्मणशरविदारितं लव्वात्रं परितः । लच्छरीरस्य समन्तादित्यर्थः । 'अभितःपरितः—' इत्यादिना द्वितीया । पिशिताशया मांसतृष्णया प्रेङ्खन्ती प्रसरन्ती पतत्रिपरिषत्कङ्कादिपक्षिनिवहश्छत्रच्छविमातपत्रशोभां मागमन्न प्राप्नुयात् । 'माङ्गि लुङ्' इत्याशिषि लुङ् । पुष्पादिलाच्छेरजादेशः । तथा लच्छते लन्निमित्तं द्राक्पौलस्त्य पुलस्त्यवंशस्य विलये विशेषतो नाशे । मूलतो हानावित्यर्थः । संभाविते संप्राप्ते सति । कान्तानां स्त्रीणां नयनान्तवान्तसलिलमश्रुजलं निवापोदकं पितृतर्पणोदकं मा भूत् । लव्दंशस्य स्वरूपतो विलये तर्पणप्रदातुरभावात्तदेव तर्पणजलं मास्त्वित्यर्थः । पूर्वबल्लुङ् । मनुक्तान्यथाकरण एवमेव भविष्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

वद्वादरोऽपि परदारपरगृहे ल-

मिक्ष्वाकुनायककलत्रमनार्य मा गाः ।

वाताशनोऽहमिति किं विनतासुतस्य

श्वासानिलाय भुजगः स्पृहयालुतालुः ॥ ५० ॥

वद्धेति । हे अनार्य मूढ । विवेकशून्येत्यर्थः । लं परदारपरिग्रहे परस्त्रीसंगमे वद्वादरो विहितास्थोऽपीक्ष्वाकुनायककलत्रं श्रीरामभार्या मा गा मा प्राप्नुहि । अन्यथा विनिपातः स्यादिति भावः । 'माडि लुङ्', 'न माङ्योगे' इत्यङागमप्रतिषेधः । कुतः । अहं वाताशनो वायुभक्षक इति भुजगः सपौ विनतासुतस्य गरुडस्य श्वासानिलाय । श्वासमारुताशनार्थमित्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्पृहयालुः स्पृहावत्तालु ककुदं यस्य स तथोक्तः । भवति किमिति शेषः । न भवत्येवेत्यर्थः । अत ईदृशाकार्यकरणे प्रयत्नं मा कार्षीरिति भावः । स्पृहयतेरदन्तलाङ्गुरादि णिचि 'स्पृहि-गृहि-' इत्यादिना अलुच्प्रत्ययः । अतो लोपस्य स्थानिवत्वान्न लघूपधागुणः । 'तालु काकुदम्' इत्यमरः । दृष्टान्तालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

बाहुचन्दननिषङ्गकोटरा-

दुद्धृतो रघुपतेः शरोरगः ।

प्राणवायुमविनीत तावकं

कालयापनमपास्य पास्यति ॥ ५१ ॥

वाहिति । बाहुरेव चन्दनः पटीरद्रुमस्तस्य निषङ्ग इपुधिरिव कोटरं निष्कूहः । 'निष्कूहः कोटरं वा ना' इत्यमरः । तस्मादुद्धृत आकृष्टो रघुपतेः शर एवोरगः । हे अविनीत दुर्विनीत, तावकं लदीयम् । 'तवकममकावेकवचनम्' इति तवकादेशः । प्राण एव वायुस्तं कालयापनं कालविलम्बमपास्य त्यक्त्वा । क्षिप्रमेवेत्यर्थः । पास्यत्य- 'पहरिष्यति । समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकम् । रथोद्धृतावृत्तम् । 'रान्नराविह रथोद्धृता लर्गा' इति लक्षणात् ॥

निगमयति—

किं बहुना ॥

किं बहुनेति ॥

तत्प्रकारमेवाह—

मायामृगे समरनाटकसूत्रधारे

शास्त्रामृगे च भवतः प्रतिकूलवाले ।

दृष्टोद्यमस्य रघुनायकसायकस्य

मुक्त्वा प्रणामकवचं कवचं किमन्यत् ॥ ५२ ॥

मायेति । समरमेव नाटकं रूपकविशेषस्तस्य सूत्रधारे । तत्प्रवर्तक इत्यर्थः । सूत्रधारशब्दो व्याख्यातः । मायामृगे लत्प्रेरितकुहनाकनकहरिणे । तथा भवतः प्रति-
कूलं नियामकं बालं लाङ्गलं यस्य तस्मिञ्शाखाभृगे वालिनि च दृष्टोद्यमस्य परीक्षित-
व्यवसायस्य । अमोघस्येत्यर्थः । एतेन लद्विनाशमीषत्करमिति सूच्यते । रघुनायक-
सायकस्य श्रीरामवाणस्य प्रणामो नमस्कार एव कवचमुपश्लक्ष्यं मुक्त्वा । तद्विने-
त्यर्थः । अन्यत्कवचं किम् । न किमपीत्यर्थः । प्रणामपूर्वकं सीतां श्रीरामाय समर्प्य
शरण्यं तं शरणं गत्वा प्राणत्राणं कुरुष्वेत्यभिप्रायः । 'उरश्छदः कङ्कटको जागरः
कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एवं निशम्य कुपितः पिशिताशनेन्द्रः

प्राणानमुष्य हरतेति भटानवादीत् ।

आजन्मशुद्धमतिरत्र विभीषणस्तं

दूतो न वध्य इति शास्त्रगिरा रुरोध ॥ ५३ ॥

एवमिति । एवमुक्तप्रकारम् । वचनमित्यर्थः । निशम्य श्रुत्वा कुपितः क्रुद्धः
पिशिताशनेन्द्रो रावणोऽमुष्य प्राणान्हरत । एनं वानरं मारयतेत्यर्थः । इत्येवं भटा-
न्तिकरानवादीदाज्ञापितवान् । ततः किं तत्राह—अत्रान्तरे आजन्मशुद्धमतिः स्वभाव-
परिशुद्धबुद्धिर्विभीषणो रावणानुजस्तं रावणं दूतो न वध्यो वधाहो न भवतीति शास्त्र-
गिरा शास्त्रवचनेन रुरोध निवारयामास । तथा च रामायणम्—'राजधर्मविरुद्धं
च लोकवृत्तेश्च गहितम् । तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥' इति ।
वृत्तं पूर्ववत् ॥

रावणोऽपि विभीषणभाषणमङ्गीकृत्य 'प्लवङ्गानामङ्गेषु लाङ्गलमेव
वरम् । तदेव कार्पासवाससा संवीतं वैहिसात्कृत्य चत्वरं चत्वरं दौषा-
नुद्धोष्य सप्रहारं नगरं परितः संचारयत' इति राक्षसानादिदेश । तेषु
तथा कुर्वाणेषु ॥

रावण इति । रावणोऽपि विभीषणस्य भाषणं शास्त्रोपहितवचनमङ्गीकृत्य प्लव-
ङ्गानां वानराणामङ्गेष्ववयवेषु लाङ्गलमेव बालमेव वरं श्रेष्ठम् । प्रियमिति यावत् ।
'दैवादृते वरः श्रेष्ठः' इत्यमरः । अतः कार्पासवाससा । कार्पासतन्तुनिर्मितवस्त्रैरि-

१. 'एतत्' इति पाठः. २. 'वीतिहोत्रसात्कृत्य' इति पाठः. ३. 'दौषान्' इति
पाठः.

त्यर्थः । शीघ्रप्रज्वलनार्थं कार्पासग्रहणं द्रष्टव्यम् । संवीतमावेष्टितं तदेव लाङ्गलं वह्नि-
सात्कृत्याग्निहोत्राधीनं कृत्वा । अग्निं प्रज्वालयेत्यर्थः । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो
धनंजयः' इत्यमरः । 'देयत्रा च' इति चकारात्सातिप्रत्ययः । चत्वरे चत्वरे प्रतिच-
त्वरम् । प्रतिवीथीमित्यर्थः । वीप्सायां द्विर्भावः । घोषान् 'चौर्येणाशोकवनिकामङ्ग-
कारी वानरोऽयं लब्धो निबद्धो वध्यते' इत्यादि घोषानुद्धोष्य सप्रहारं ससंताडनं
नगरं परितः । नगरस्य समन्तादित्यर्थः । 'अभितःपरितः—' इत्यादिना द्वितीया ।
संचारयत भ्रामयतेत्यनेन प्रकारेण राक्षसानादिदेशाज्ञापयामास । ततस्तेषु राक्षसेषु
तथा रावणेऽक्तप्रकारेण कुर्वाणेषु विदधानेषु हनूमन्लाङ्गलं कार्पासवासोभिरावेष्ट्याग्निसा-
त्कुर्वत्सु सत्सु । करोतेस्ताच्छील्ये शानच् ॥

निर्णयाविषयमस्य बालतः

कर्णिकारनिकुरुम्बकर्बुरः ।

निर्निमेषगणभाग्यसंचया-

दुन्मिमेष भगवानुषर्बुधः ॥ ५४ ॥

निर्णयेति । कर्णिकारनिकुरुम्बवत्कनकपुष्पप्रसूनमञ्जरीवत्कर्बुरः । शबलवर्णः ।
एतेन सुखस्यार्थत्वं सूच्यते । 'कर्णिकारः कञ्जुकारः कौकः कनकपुष्पकः । पीतपुष्पः
किंकरातः पीतमद्रो मृदुद्रुमः ॥' इति प्रतापमार्ताण्डः । भगवानुपूज्यः । उपसि बुध्यत
इत्युपसर्बुधः ज्वलनः । 'अहरादीनां पक्ष्यादिषु' इति रेफादेशः । निर्निमेषगणानां देव-
सङ्घानां भाग्यसंचयाद्भाग्येयसमृद्धेर्हेतोः । लङ्कादाहे तेषामानन्दसंभवादिति भावः ।
अस्य हनूमतो बालतो लाङ्गले । सप्तम्यर्थे तसिः । निर्णयाविषयं निर्मेर्यादं यथा तथा ।
उन्मिमेष प्रज्ज्वाल । अत्रानुप्रासालंकारः । रथोद्धतावृत्तम् ॥

ततः किमेत आह—

एतद्दृत्तान्तमारक्षिकराक्षसीगणगर्वोदीर्णवर्णितमाकर्ण्य दूयमानमा-
नसा जानकी हुताशनमुपस्थाय 'शीतो भव हनूमतः' इति प्राञ्जलिः
प्रार्थयत ॥

एतदिति । आरक्षिकराक्षसीगणैर्गर्वोदीर्णं गर्वोद्विक्तं यथा तथा वर्णितं कथितमे-
तद्दृत्तान्तं हनूमन्लाङ्गलप्रज्वलनवार्तामाकर्ण्य दूयमानमानसा संतप्यमानान्तःकरणा
जानकी हुताशनमग्निमुपस्थायोपास्य हनूमतः शीतोऽदाहको भव इत्येवंप्रकारेण
प्राञ्जलिः प्रणता सती प्रार्थयताभ्यर्थितवती । तथा च रामायणम्—'मङ्गलाभिमुखी तस्य
सा तदासीन्महाकपेः । उपतस्थे विशालक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥' इति ॥

१. 'गणेन गर्वोदीर्णम्' इति पाठः. २. 'हनूमतः शीतो भव' इति पाठः. ३. 'प्रार्थत्'
इति पाठः.

घोरस्य राघवकलत्रतपोमयाग्ने-

र्मा भूवमिन्धनमहं क्षणमित्यवेत्य ।

शैलं वितत्य दहनः पवमानसूनो-

र्वालाग्रसीम्नि मणिदीप इवावतस्थे ॥ ५५ ॥

घोरस्येति । घोरस्य दारुणस्य राघवकलत्रतपोमयाग्नेः सीतापातिव्रत्यरूपानलस्य क्षणम् । क्षणमात्रेणेत्यर्थः । इन्धनं दाह्यदारु । अहं मा भूवं न भूयाम् । 'माङ्गि लुङ्' इत्याशिषि लुङ् । इत्यनेन प्रकारेणावेत्य मत्वा दहनः सीतयोपासितोऽग्निः शैलं वितत्य विस्तार्य पवमानसूनोर्हनूमतो बालाग्रसीम्नि लाङ्गूलाग्रभागे मणिदीप इवावतस्थे स्थितवान् । तदसंतापकरत्नेनातिष्ठदित्यर्थः । उपमालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तदनु पवनतनयोऽपि 'पुरमिदं न खलु सुव्यक्तं नक्तमालोक्यम् । तस्मादनलसाक्षिकमेव पुरमखिलमालोकयामि' इति यामिनीचरगणं परिचिततोरणपरिघेण जघान ॥

तदन्विति । तदनु बालप्रज्वलनानन्तरं पवनतनयो हनूमानपि नक्तं रात्राविदमेतत्पुरं लङ्कापट्टणं सुव्यक्तं स्फुटतरं नालोक्यं खलु न दृष्टवानस्मि किल तस्मात्सुव्यक्तदर्शनाभावाद्धेतोः अनलोऽग्निः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । दाहकपूर्वमेवेत्यर्थः । 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इतीतिप्रत्ययः । अखिलं कृत्वा पुरं लङ्कापट्टणमालोकयाम्यालोकयिष्ये । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । इति । मत्वेति शेषः । यामिनीचरगणं निर्वन्धकराक्षसनिवहं परिचिततोरणपरिघेण । पूर्वं येन राक्षसान्निजमिति तवान् (?) तेनैव परिघेणेत्यर्थः । जघान । विनाशितवानित्यर्थः ॥

सीताभिधानकमलां प्रभवे प्रदातुं

लङ्कार्णवं क्षुभितसैन्यतरंगभीमम् ।

वेधा ममन्थ किल रज्जुभुजंगराज-

भोगावृत्तेन पवनात्मजमन्दरेण ॥ ५६ ॥

सीतेति । वेधा ब्रह्मा सीतेत्यभिधानं यस्याः सा च सा कमला च तां सीतारूपिणीं लक्ष्मीम् । 'राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रभवे श्रीरामरूपिणे विष्णवे प्रदातुं क्षुभितानि क्षोभं प्राप्तानि यानि सैन्यानि राक्षसेनास्तैरेव तरंगैरुर्मिभिर्भीमं भयंकरं लङ्कैवार्णवस्तम् । रज्जुरेव भुजंगैराजभोगो वासुकिनायस्तदावृत्तेन तद्वेष्टितेन पवनात्मजेनैव मन्दरेण मन्थनाचलेन ममन्थ किलालोडयामास खल्वित्युत्प्रेक्षा । सा च समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकेण संकीर्यते । 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम्' इति विष्णुपुराणे ॥

अथ दह्यमानायां लङ्कायाम् ॥

अथेति । अथानन्तरं लङ्कायां दह्यमानायां भस्मीभवत्यां सत्याम् ॥

रक्षःस्त्रीवदनारविन्दरजनीं विश्वंभरावर्हिणी-

वर्षारम्भदशां दशाननयशः कादम्बकादम्बिनीम् ।

वैधव्योचितवेषनिश्चितमनोलङ्कावधूटीजटां

वैदेह्यास्त्रिजटासमां समकिरद्भूम्यां हनूमान्दिवि ॥ ५७ ॥

रक्ष इति । रक्षःस्त्रीणां राक्षसाङ्गनानां वदनान्येवारविन्दानि तेषां रजनीम् । तत्सं-
कोचकरीमित्यर्थः । विश्वं विभर्तीति विश्वंभरा भूमिः । संज्ञायां 'भृतृवृज्-' इत्यादिना
खच्प्रत्ययो सुमागमः । सैव वर्हिणी मयूरी तस्या वर्षारम्भदशाम् । तदुल्लासकारिणी-
मित्यर्थः । दशाननयश एव कादम्बः कलहंसस्तस्य कादम्बिनी मेघमालाम् । तन्निरास-
करिणीमित्यर्थः । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', 'कादम्बिनी मेघमाला' इति चामरः ।
तथा वैधव्यस्य विधवात्वस्योचितोऽप्यनुगुणो यो वेषो नैपथ्यं तत्र निश्चितं मनो यस्याः
सा तथोक्ता सा च सा लङ्का च सैव वधूटी वीरवधूस्तस्या जटां ग्रथितकेशपाशरूपाम् ।
क्षिप्रमेव रावणसंहारस्य जायमानत्वादिति भावः । 'लुषा जाया वधूटी स्याद्वधूरथ
सुवासिनी' इति प्रतापमार्ताण्डः । वैदेह्यास्त्रिजटासमां त्रिजटाकल्पाम् । तथाश्वास-
कारिणीमित्यर्थः । भूम्यां धूससंहतिम् । 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययः । हनूमा-
न्दिव्यन्तरिक्षे समकिरत् । प्रवर्तयामासेत्यर्थः । किरतिरयं कीर्यमाणकर्मकः । यथा
'रजः किरति मारुतः' इति कुत्रचित् । करणकोऽपि यथा—'जगतीरुहोऽपचकिरे
कुसुमैः' इति दृश्यते च । धातूनामर्थभेदात्कारकप्रत्ययभेदः । अत्राश्लिष्टपरम्परितरूपका-
लंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

पुनस्तामेव वर्णयति—

अपि च ॥

अपि चेति । किंचेत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—एतदित्यादि द्वाभ्याम्—

एतद्विक्रमवीक्षणेन जनितामानन्दवाष्पोद्गतिं

रक्षोनाथभयात्पिधातुमनसा विद्याधराणां मुँदा ।

व्याजव्याहृतये यथा परिणमेद्भूम्या तथोर्ज्जम्भते

स्वलोकैऽपि कलिन्दशैलतनयाकलोलशङ्कावहा ॥ ५८ ॥

१. 'लङ्कायां दह्यमानायाम्' इति पाठः. २. 'अपि च' इति नास्ति क्वचित्.
३. 'तदा' इति पाठः. ४. 'जृम्भते' इति पाठः.

एतदिति । एतस्य हनूमतो विक्रमवीक्षणेन पराक्रमावलोकनेन जनितामुत्पन्नामानन्दवाष्पोद्भृतिमानन्दाश्रुप्रसारं रक्षोनाथभयाद्रावणभयात् । एतत्परिज्ञाते रावणोऽस्मान्पीडयिष्यतीति साध्वसवशादित्यर्थः । पिधातुमाच्छादयितुं मनो येषां तेषाम् । 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारलोपः । विद्याधराणां नमश्चराणां देवयोनिविशेषाणाम् । 'विद्याधरोऽप्सरोयक्ष-' इत्यमरः । मुदा संतोषेण व्याजव्याहृतये रावणविपत्तिकथनाय यथा परिणमेत्परिणतिं प्राप्नुयात् । रावणस्य महती विपत्संप्राप्ता, तस्मान्न भेत्तव्यमिति कथयितुं यथा पर्याप्नुयादित्यर्थः । यद्वा व्याजव्याहृतयेऽपदेशप्रकाशनाय । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । यथा परिणमेत् । एतेषामश्रूद्यो धूम्यावशाज्जातः, न लन्यतोऽभूदिति प्रत्याययितुं स्वयं यथा पर्यवसिता भवेदित्यर्थः । अथवा व्याजव्याहृतये व्यपदेशकथनाय यथा परिणमेत् । अस्माकं नेत्रेषु धूम्याप्रसारदश्रूद्यो न लानन्दादिनेति कथयितुं यथोपयुक्त्यादित्यर्थः । तथा धूम्या उज्जृम्भतेऽवर्धत । खल्लोकपर्यन्तं व्याप्तेत्यर्थः । कीदृशी धूम्या । खल्लोके खर्गलोकेऽपि कलिन्दशैलतनयाकल्लोलशङ्कावहा कालिन्दीसमुत्तुङ्गतरङ्गभ्रान्तिजननी । अत्र स्वतःसिद्धस्य धूम्याविजृम्भणस्य व्याजव्याहृतिपरिणामपरत्वेनोत्प्रेक्षा । सा च कल्लोलशङ्कावहेति भ्रान्तिमता नैरपेक्षयात्संसृज्यते । वृत्तं पूर्ववत् ॥

आदौ नीलांशुकश्रीस्तदनु मरकताबद्धनीवीविभूतिः

कस्तूरीपङ्कभङ्गी क्षणमपि विकचेन्दीवरस्रक्सपत्नी ।

पश्चात्स्निग्धाञ्जनाभा जघनकुचकटीकण्ठनेत्रेषु जाता

दिक्कान्तानां तदानीं दशमुखनगरीदाहसंभूतधूम्या ॥ ५९ ॥

आदाविति । दशमुखनगरीदाहसंभूतधूम्या लङ्कादहनसंभूतधूमसंहतिस्तदानीं तस्मिन्काले दिश एव कान्तास्तासामिति रूपकम् । जघनानि च कुचाश्च कट्यश्च कण्ठाश्च नेत्राणि चेति द्वन्द्वः । तत्तत्स्थानीयप्रदेशेष्वित्यर्थः । अत्र यद्यपि प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावेन भाव्यं तथापि महाविभाषया विकल्पोऽपि द्रष्टव्यः । यद्वा दिक्कान्ताजघनादीनां तत्तद्देशपरत्वेन साक्षात्प्राण्यङ्गत्वाभावान्नैकवद्भावः । आदौ प्रथमम् । क्षणम् । क्षणमात्रमित्यर्थः । एतच्च सर्वत्र संबध्यते । अनन्तरं तदपायादिति भावः । नीलांशुकस्य नीलाम्बरस्य श्रीरिव श्रीर्यस्याः सा तथोक्ता जाता । तदनु तदनन्तरं मरकता वद्धा गारुत्मतमणिखचिता । 'गारुत्मतं मरकतम्' इत्यमरः । नीवीविभूती रशनासंपत्तिर्यस्याः सा तथोक्ता जाता । ततः कस्तूरीपङ्कस्य मृगमदकर्दमस्येव भङ्गी परिपाटी यस्याः सा तादृशी जाता । अथानन्तरं विकचेन्दीवरस्रजः प्रफुल्लनीलोत्पलमालिकायाः सपत्नी सदृशी जाता । 'ज्ञातिसोदरवन्धादिशब्दाः सादृश्यवाचकाः' इत्याहुः । पश्चादनुन्तरं स्निग्धाञ्जनस्य मृदितकजलस्य आभेवाभा यस्याः सा तथोक्ता जाता । इति सर्वत्रोपमा । अत्र जघनकुचेत्याद्युद्देशकमानुसारेण नीलांशुकश्रीरित्यनन्तरं कस्तूरीपङ्कभङ्गी-

न्युद्देशे कर्तव्ये तथानुक्तात्सर्वज्ञभोजेन क्रमोऽत्र न विवक्षितः । अन्यत्र क्रमसंभवा-
त्स एवालंकारः । स चोक्तोपमारूपकोक्तेरङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यत इति संक्षेपः ।
लग्धरा वृत्तम् ॥

हा तात हा जननि हा सुत हा सहाय

हा पौत्र हा प्रियसखि क नु हा हतोऽस्मि ।

इत्यादि पौरपरिदेवनभारवाग्भि-

रापूरि रावणपुरी शिखिना परीता ॥ ६० ॥

हा तातेति । हेति सर्वत्र विषादे । 'हा विषादशुगातिषु' इत्यमरः । हा तात जनक ।
'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । हा जननि मातः, हा सुत पुत्रक, हा सहाय सहचर
सहोदरेति वा । हा पौत्र, हा प्रियसखि प्रियभार्ये, क नु कुत्र वा । गतासीति शेषः । तथा
हा हतोऽस्मि नष्टोऽस्मि । इत्यादिरेवमादिः पौरपरिदेवनभारः पुरजनविलापातिशयो या-
स्तु ताभिर्वाग्भिराक्रोशवचनैः शिखिनाग्निना परीता व्याप्ता रावणपुरी लङ्कापुरी आस-
मन्तात्पूरिता आपूरि । 'आपूरी आव्यापायने' इत्यस्मात्कर्मणि लुङ् । 'चिण् भावकर्मणोः'
इति चिण् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

यैर्वृन्दारकसुन्दरीजनमुखे नीराजनं निर्मितं

निर्मेधं गगनेऽपि यैर्विरचिता सौदामिनीसंहतिः ।

ते द्वित्राण्यपि वासराणि न गता निर्वाणमौर्वानल-

ज्वालाडम्बरमम्बुधौ विदधिरे वालानलोद्यत्कणाः ॥ ६१ ॥

यैरिति । यैर्वालानलोद्यत्कणैर्वृन्दारकसुन्दरीजनस्य सुरसुन्दरीवृन्दस्य मुखे वदना-
प्रभागे नीराजनमारात्रिकं निर्मितम् । नीराजनत्वेन परिणतमित्यर्थः । अत्र सुरसुन्द-
रीणां कल्याणकालः संप्राप्त इति सूचनार्थमित्थं निर्देश इति मन्तव्यम् । तथा यैर्नि-
र्मेधे मेघरहितेऽपि गगने सौदामिनीसंहतिर्विद्युलताश्रेणिर्विरचिता । तथात्वेन परिण-
तमित्यर्थः । अशक्यकरणेऽपि रावणवध एवमेव संभविष्यतीति सूचनार्थमित्थं
निर्देशः । ते वालानलोद्यत्कणा हनूमत्लङ्कालाग्निसमुत्थितस्फुलिङ्गाः । द्वे त्रीणि द्वित्राणि ।
'संख्ययाव्ययासन्न-' इत्यादिना बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये डजच्बहुगणात्' इति
डच्प्रत्ययः समासान्तः । तान्यपि वासराणि । तावत्स्वपि वासरेष्वित्यर्थः । 'वा तु
क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अम्बुधौ निर्वाणं शान्तिं न गता
न प्राप्ताः सन्तः । नवर्थस्य नशब्दस्य 'सुप्सुपा' इति समासः । और्वानलज्वालाडम्बरं
वटवाग्निकीलासंप्रभं विदधिरे चक्रुः । क्षिप्रमेव सकलराक्षससंहाराभिद्योतकवैपरीत्यवृ-

त्तिसूचनार्थमित्थं निर्देश इति मन्तव्यम् । अत्राग्निकणानां नीराजननिर्माणाद्यसंबन्धेऽपि-
तत्संबन्धकथनादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

आदीप्यमानपवनात्मजबालसङ्गा-

दङ्गारशेषविभवामवलोक्य लङ्काम् ।

व्योम्नि स्थिता निशिचराः स्वगृहाणि नूनं

निर्वापयन्त इव नेत्रभवैः पयोभिः ॥ ६२ ॥

आदीप्यमानेति । आदीप्यमानो जाज्वल्यमानो यः पवनात्मजबालस्तस्य सङ्गा-
त्संपर्काद्वितोः । अङ्गार एव शेषः । शिष्टांशो यस्य स तथोक्तो विभवः समृद्धिर्यस्यास्ता-
म् । कात्स्न्येन दग्धामित्यर्थः । लङ्कामवलोक्य । व्योम्यन्तरिक्षे स्थिता निशिचरा
राक्षसाः स्वगृहाणि दह्यमानानि निजमन्दिराणि यद्यपि । 'गृहाः पुंसि च भूम्येव'
इत्यमरः । तथापि महाकविप्रयोगबाहुल्यादविरोधो द्रष्टव्यः । नेत्रभवैः पयोभिर्वाष्पो-
दकैर्नूनं निश्चितं निर्वापयन्तः प्रशमयन्त इव । अलक्ष्यन्त इति शेषः । उत्प्रेक्षालंकारः ।
यथा दह्यमानं गृहादिकमुन्नतदेशमारुह्य जलैः प्रशमयन्ति तद्वदित्युत्प्रेक्षार्थः । वसन्तति-
लका वृत्तम् ॥

चक्रे शक्रजिदाज्ञया रणमुखे यत्कर्म रक्षोगण-

सात्कर्तुं क्षणदाचरक्षितिभुजा युक्तोऽप्यशक्तो भवेत् ।

सप्तार्चिश्च हनूमता परिचितो लङ्कामधाक्षीद्यथा

तत्पित्रा मरुता युतोऽपि न तथा दाहक्रियायां पटुः ॥ ६३ ॥

चक्र इति । रक्षोगणो राक्षसनिवहः शक्रजिदाज्ञयेन्द्रजिनिदेशेनोपलक्षितः न तु
साक्षाच्चक्रे चकार । तत्कर्म क्षणदाचरक्षितिभुजा राक्षससार्वभौमेन रावणेन युक्तोऽपि
साक्षात्सहितोऽपि कर्तुमशक्तोऽसमर्थो भवेत् । न शक्नुयादित्यर्थः । तदपेक्षया पुत्रसा-
मर्थ्यस्यैव बलिष्ठत्वादिति भावः । संभावनायां लिङ् । एवं सप्त अर्चीषि यस्य सप्तार्चि-
र्यश्च हनूमता परिचितः प्रवर्तितः संगतो वा यथा लङ्कामधाक्षीद्दाह तथा तत्पित्रा हनू-
मज्जनकेन मरुता वायुना युतः सहितोऽपि दाहक्रियायां दहनकृत्वे पटुः समर्थो न भवेत् ।
वायुपरिचयापेक्षया तत्पुत्रपरिचयस्यात्यन्तजृम्भणहेतुत्वादिति भावः । वायुसाहचर्या-
दप्यधिकं लङ्कां ददाहेति परमार्थः । अत्र पूर्ववाक्ये रावणसहितस्य राक्षसगणस्येन्द्रजि-
दाज्ञाकृतकर्मकरणसामर्थ्यसंबन्धेऽपि संभावनाया तदसंबन्धाभिधानात्संबन्धेऽसंबन्धरू-
पातिशयोक्तिः । तथा उत्तरवाक्ये वायुसखस्य सप्तार्चिषो हनूमत्परिचयसंबीतदाहकृत्य-

१. 'रजनीचरक्षितिभृता' इति पाठः. २. 'अयुक्तोऽभवत्' इति पाठः. ३. 'मरुतः'
इति पाठः.

करणपाटवसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । अनयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतया सापेक्षत्वात्परि-
करः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

तस्मिन्हनूमदरणिप्रभवे हुताशे

शुद्धिं विधाय पतिमेव समेतुमैच्छत् ।

लङ्केश्वरेण रणकेलिकुतूहलेन

वाहोर्वलादपहृता सुरराजलक्ष्मीः ॥ ६४ ॥

तस्मिन्निति । रणकेलिकुतूहलेन युद्धक्रीडासमुत्सुकेन लङ्केश्वरेण रावणेन बाहुवला-
ङ्गजपराक्रमादपहृता सीता सुरराजलक्ष्मीरिन्द्रसाम्राज्यश्रीर्हनूमानेवारणिरग्निमन्थनदारु-
विशेषः । 'निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । स प्रभवः कारणं यस्य तस्मिन् ।
तत्समुत्पादित इत्यर्थः । हुतमश्नातीति हुताशनेऽग्नौ । कर्मण्यण् । शुद्धिं संस्कारं वि-
धाय । पापिष्ठरावणसंपर्कजनितपापं विशोध्येत्यर्थः । पतिं निजभर्तारमिन्द्रमेव समेतुं
संगन्तुमैच्छदिच्छति स्म । यथा कुतश्चित्कारणात्काचन साध्वी कुत्रचिदपवित्रस्थले
स्थित्वा परिणामकाले संस्कारपरिशुद्धा सती पुनर्निजभर्तारमेव जिगमिषति तद्वदित्यर्थः ।
इच्छतेर्लङ् । 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । 'आटश्च' इति वृद्धिः । अत्र सुरराजलक्ष्म्या
ईदृशेच्छासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । एतेन रावणस्य विनिपात आसन्न
इति सूच्यते । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

निगमयति—

वाचाभिदानीं किमु विस्तरेण

लङ्कापुरीं रावणबाहुगुप्ताम् ।

काकुत्स्थदूतोऽयमुपेत्य चक्रे

कृतान्तदूतस्य सुखप्रवेशाम् ॥ ६५ ॥

वाचामिति । इदानीमस्मिन्नवसरे । संस्कारोचितकाल इत्यर्थः । वाचां विस्तरेण
वचनप्रपञ्चेन । 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः । किमु । न
किमपीत्यर्थः । किं लयं काकुत्स्थदूतो हनूमानुपेत्यागत्य रावणबाहुगुप्ताम् । दुष्प्रवेशामि-
त्यर्थः । लङ्कापुरीम् । कृतान्तदूतस्य । यमकिंकराणामित्यर्थः । 'कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ'
इत्यमरः । सुखप्रवेशां सुखेन प्रवेष्टुं शक्यां चक्रे । अनाग्रातनिधनगन्धानां लङ्कापुर-
स्थयातुधानानां निधनं विधाय तद्वारा पूर्वमसंभावितप्रवेशान्यमकिंकरान्स्वसामर्थ्येन न
प्रवेशयामासेत्यर्थः । एतेनोत्तरत्राप्येतेषां निराघाटसंचारत्वं सूच्यते । वृत्तमुपजातिः ॥

पौलस्त्यपातकिसमागमजायमान-

मेनः पुनान इव वानरयायजूकः ।

निर्वर्तिताक्षविजयो निजवालवह्नी

हुत्वा पलाशसमिधः सुगतिर्बभूव ॥ ६६ ॥

पौलस्त्येति । वानरो हनूमानेव यायजूको यज्ञकर्ता । 'इज्याशीलो यायजूकः' इत्यमरः । 'यजजपदशां यङ्' इति यजतेर्यङन्तादूकप्रत्ययः । पौलस्त्यो रावण एव पातकी ब्रह्महत्यादिपातकवान् तस्य समागमेन संगत्या जायमानं संपद्यमानमेनः । 'तत्संयोगी च पञ्चमः' इति न्यायात् । संभावितदुरितमित्यर्थः । 'कलुषं वृजिनैनोऽघ-
मंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । पुनान इव विशोधयन्निव । पापनोदनं कुर्वाण इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । पूज् शानच् । निर्वर्तिताक्षविजयो विरचिताक्षकुमारनिधनः । कृतेन्द्रियजयः सन् । 'अक्षो रथस्यावयवे पाशकं चाक्षमिन्द्रियम्' इति विश्वः । निजवाले यो वह्निर्हुता-
शनस्तस्मिन् । पलं मांसमश्नन्तीति पलाशः । 'पलोऽस्त्री पललं मांसम्' इत्यभिधा-
नात् । पलाशा राक्षसास्त एव पलाशसमिधः पलाशवृक्षसमिधो हुत्वा सुगतिरप्रतिह-
तगमनः शोभनलोकश्च बभूव । अत्र श्लेषोत्प्रेक्षानुप्राणितः सावयवरूपकालंकारः । वस-
न्ततिलकावृत्तम् ॥

लङ्कादाहेऽप्यनार्ती रघुपतिदयितां चारणोक्त्या विदित्वा

सानन्दस्तां प्रणम्य प्रतिगमनविधौ प्राप्य तस्या नियोगम् ।

आरुह्यारिष्टशैलं निधिमपि पयसां स्वैरमुत्तीर्य वेगा-

च्चक्रे गत्वा महेन्द्रं प्लवगकुलपतीन्पूर्णकामान्हनूमान् ॥ ६७ ॥

लङ्केति । लङ्कादाहेऽपि रघुपतिदयितां श्रीरामप्रेयसीं सीतां चारणानां नभश्च-
राणां गन्धर्वादीनामुक्त्या वचनेनानार्तामपीडिताम् । अनष्टामिति यावत् । विदित्वा
ज्ञात्वा । अत एव सानन्दः ससंतोषस्तां सीतां प्रणम्य नमस्कृत्य प्रतिगमनविधौ प्रति-
प्रयाणविधाने विषये । 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमरः । तस्याः सीताया नियोगमाज्ञां
प्राप्य । ततः अरिष्टशैलमरिष्टाख्यं परपारस्थपर्वतमारुह्य पयसां निधिं समुद्रमपि स्वैरं
यथेच्छम् । अप्रतिहतमिति यावत् । उत्तीर्योलङ्घ्य महेन्द्रमङ्गदाद्यधिष्ठितं महेन्द्रपर्वतं
गत्वा हनूमान्प्लवगकुलपतीन्प्लवजाम्बवन्नलनीलादिप्लवगेश्वरान्पूर्णकामान्संपूर्णमनोर-
थांश्चक्रे । अत्रातिविस्तरकथनयोग्यस्यार्थस्य संक्षेपेणोक्तेः संक्षेपो नाम गुणः । तदुक्तं
विद्यानाथेन—'संक्षेपार्थाभिधानं यत्संक्षेपः परिकीर्तितः' इति । स्रग्धरावृत्तम् ॥

अथ यथार्हं सैन्याधिपान्समान्य मारुतिस्तैरनुयुक्तः स्ववृत्तान्तम-
खिलमाख्यातवान् ॥

अथेति । अथानन्तरं मारुतिर्हनूमान्यथार्हं यथायोग्यं सैन्याधिपाञ्जाम्बवद-

इदादिसेनापतीन्समान्य मानयित्वा । तैः सैन्याधिपैरनुयुक्तः । 'कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते' इत्यादिना पृष्ठः सन् । अखिलमशेषं स्ववृत्तान्तमाख्यातवान् । उत्पतनादिसीतादर्शनलङ्कादाहान्तां निजवार्तामशेषां कथयामासेत्यर्थः ॥

तदनु पवनतनयवचनमुदिता वानरवरूथिनी यूथनाथानुयाता तद्दर्शनजनितमानन्दं दाशरथौ सुग्रीवे च संविभज्येव विवक्षितमहमहमिकया धावन्ती मध्येसरणिदधिमुखकृतावनं मधुवनं हनूमदनुमत्याभिभूय मधुपानसुखमनुवभूव ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं पवनतनयवचनमुदिता हनूमद्वाक्यसंतुष्टा वानरवरूथिनी कपिसैन्यम् । 'वरूथिनी वलं सैन्यम्' इत्यमरः । यूथनाथानुयाता जाम्बवदादियूथाधिपानुयाता । तदा तद्दर्शनजनितं सीतावलोकनसमुत्पन्नमानन्दमानन्दशरधावानन्दसागरे । नित्यनिरतिशयानन्दपरिपूर्णं इत्यर्थः । दाशरथौ श्रीरामे सुग्रीवे च संविभज्य सम्यग्विविच्य विवक्षितं द्रष्टुमिति फलोत्प्रेक्षा । सीतावलोकनवार्ताकथनेन श्रीरामसुग्रीवानन्दयोरन्तरं परीक्षितुमित्यर्थः । अहमहमिकया परस्परार्हकारेण । अहमहमिका व्याख्यातारण्यकाण्डे । धावन्ती धावमाना । अतिवेगेन प्रद्रवती सतीत्यर्थः । मध्येसरण्यां मध्येसरणि । मार्गमध्य इत्यर्थः । 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभावः । तत्संनियोगादेकारान्तत्वं च मध्यशब्दस्य । दधिमुखेन दधिमुखाख्येन सुग्रीवमातुलेन वानरेण कृतमवनं रक्षणं यस्य तथोक्तम् । 'अव रक्षणे' कर्तरि ल्युट् । तथा च रामायणम्—'यद्रक्षत महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः । मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥' इति । मधुवनं मधुनामकसुग्रीवोद्यानवनम् । मधुप्रचुरत्वान्मधुवनमित्यर्थसंज्ञा । हनूमदनुमत्या हनूमदाज्ञयाभिभूयाक्रम्य मधुपानेन क्षौद्रपानेन यत्सुखं तदनुवभूव । यथेष्टं मध्वपिवदित्यर्थः । 'मधुमध्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि' इत्यमरः ॥

अथाब्रवीद्गिरिवरतुङ्गमङ्गदं

कृताञ्जलिर्दधिमुख एष रोषवान् ।

वलीमुखान्मधुभजने शिलीमुखा-

न्भवानिमान्झटिति निवारयेदिति ॥ ६८ ॥

अथेति । अथानन्तरं रोषवान्मधुवनाक्रान्तजनितकोपवानेन दधिमुखो वनपालकस्तदा कृताञ्जलिर्विरचितकरसंपुटः सन् । प्रार्थनालक्षणमेतत् । गिरिवरतुङ्गम् । महोन्नतमित्यर्थः । अङ्गदं युवराजमब्रवीत् । किमिति । भवान्मधुभजने मधुपाने पुष्परसास्वादे

च शिलीमुखानलीन् । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । रूपकालंकारः । इमान्वली-
मुखान्कपीन् । 'कपिलवह्णवगशाखामृगवलीमुखाः' इत्यमरः । झटित्यञ्जसा । निवा-
रयेन्निरुन्ध्यात् । इत्येवमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः । अन्यथा महोप्रशासनः सुग्रीवो दण्ड-
यिष्यतीति भावः । शेषे प्रथमः । युष्मदस्मद्व्यतिरिक्तस्य भवच्छब्दस्य शेषत्वादिति ।
रुचिरा वृत्तम् । 'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभास्जगा' इति लक्षणात् ॥

अयमप्येनमवोचत् ॥

अयमिति । अयमद्गदोऽप्येनं दधिमुखं प्रत्यवोचदुक्तवान् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

दशमुखपुरमध्ये वीक्षिता मैथिलीति

श्रवणमधु वितीर्णं येन वीरेण मह्यम् ।

दधिमुख यदि सोऽयं भाषते को निरुन्ध्या-

न्मधु पिवतु यथेच्छं वाहिनी वानराणाम् ॥ ६९ ॥

दशमुखेति । दशमुखपुरमध्ये लङ्कापुरमध्ये मैथिली सीता वीक्षिता दृष्टेयेवं-
भूतं श्रवणमधु श्रोत्रामृतं येन वीरेण मह्यं वितीर्णं दत्तम् । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं
प्रतिपादनम्' इत्यमरः । हे दधिमुख, सोऽयं वीरो भाषते यथाज्ञावचनं वदति चेत् कः
को वा निरुन्ध्यान्निवारयेत् । न कोऽपि निवारयितुं शक्नुयादित्यर्थः । 'शकि लिङ् च'
इति लिङ् । सकलवानरजीवातुभूतमैथिलीकथामधुप्रदस्येदञ्जधुपाननिवारणं कथं
युक्तं स्यादिति भावः । अतो वानराणां वाहिनी सेना यथेच्छमिच्छासदृशम् । 'यथेष्टम्'
इति वा पाठः । मधु पिवतु । मालिनीवृत्तम् ॥

ततः किं जातं तत्राह—

तदनु भयवैशसमुपगतदधिमुखवचनविदितमधुवनकदनपरिगणितज-
नकदुहितृदर्शनजनितप्रमदभरभरितस्तपनतनयस्तत्र तनुविकृतिमतनुत
दधिमुखागमननिमित्तसंपत्तिम् ॥

तदन्विति । तदन्वद्गदवचनानन्तरं भयवशेन भयपारतन्त्र्येण समुपगतस्य समीप-
मागतस्य दधिमुखस्य वचनेन विदितं ज्ञातं यन्मधुवनकदनं वानरकृतमधुवनोलुण्ठनं
तेन परिगणितं परिसंख्यातम् । निश्चितमिति यावत् । यजनकदुहितृदर्शनं सीतावलोकनं
तज्जनितेन तदुत्पादितेन प्रमदभरेण हर्षातिशयेन भरितः संजातभरः । आनन्दपरि-
पूर्ण इत्यर्थः । भरित इत्यत्र तारकादित्वादितच् । प्रमदेत्यत्र 'प्रमदसंमदौ हर्षे' इति

१. 'यथेष्टम्' इति पाठः. २. 'विवेशसमुनत' इति पाठः. ३. 'परिभणित' इति
पाठः. ४. 'तत्र' इति नास्ति क्वचित्. ५. 'तदभिमुखा' इति पाठः.

प्रत्ययान्तो निपातः । तपनतनयः सुग्रीवस्तत्र तस्मिन्समये दधिमुखागमनमेव निमित्तसंपत्तिः कारणसामग्री यस्यास्तां तनुविकृतिं मुखविकासनेत्रविस्फारस्कन्धोन्नमनरोमाञ्चलादिगात्रचेष्टामतनुताकरोत् । मधुवनकदनश्रवणात्सीतादर्शनं निर्णीय परमानन्दभरितोऽभूदित्यर्थः ॥

अनन्तरं कपिसेनापि निकटवर्तिन्यभूदित्याह—

आरुह्याद्रिमथावरुह्य विपिनान्यासाद्य नानाफला-

न्यास्वाद्य पुतमारचय्य वदनैरापाद्य वाद्यक्रमान् ।

आलिङ्ग्य द्रुमसक्रमं मदवशादाधूय पुच्छच्छटा-

मारादाविरभूदहंप्रथमिकापीना कपीनां चमूः ॥ ७० ॥

आरुह्येति । आद्रिं मार्गस्थं पर्वतमारुह्याथावरुह्य । पर्वतारोहणावरोहणक्रीडामनुभूयेत्यर्थः । विपिनान्यरण्यान्यासाद्य प्रविश्य । नानाफलानि पनसरसालादिविविधफलान्यास्वाद्य भुक्त्वा । पुतम् । वल्गितानीत्यर्थः । आरचय्य कृत्वा । 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः । वदनैर्मुखैर्वाद्यक्रमान्दिण्डिमादिवाद्यध्वनिप्रकारानापाद्य वादयित्वा । तथा द्रुमम् । द्रुमानित्यर्थः । अक्रममपगतक्रमम् । मोहनोद्भावनादिजुगुप्सिताचरणेनापगतमर्यादमित्यर्थः । आलिङ्ग्याश्लिष्य । मदवशान्मधुपानजनितदर्पवशात्पुच्छच्छटां लालूलजालम् । 'वृन्दं जालं चक्रवालं जालकं पेटका च्छटा' इति वैजयन्ती । आधूय चालयित्वा । अहं प्रथमोऽहं प्रथम इति यस्यां क्रियायां साहंप्रथमिका । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । स्वार्थे कप्रत्ययः । तथा पीना पूर्णा । एतत्पूर्विकया धावमानेत्यर्थः । कपीनां चमूर्वानरसेनारात्समीपे । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । आविरभूत् । आलक्षितेत्यर्थः । अत्र कपिस्वभाव्येन यथावद्वस्तुवर्णनात्स्वभावोक्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

ततः किं तत्राह—

निद्राक्षयादरुणितेन समीरपुत्रः

सौमित्रिनेत्रयुगलेन निपीयमानः ।

चूडामणिं करतले कलयन्ववन्दे

पादारविन्दयुगलं भरताग्रजस्य ॥ ७१ ॥

निद्रेति । समीरपुत्रो हनूमान्निद्राक्षयान्निद्राभावात् । यावद्वनवासं निद्राहारयो-रभाव इति भावः । अरुणितेन पाटलितेन सौमित्रिनेत्रयुगलेन लक्ष्मणनयनयुग्मेन निपीयमानः । अत्यादरेणावलोक्यमानः सन्नित्यर्थः । एतेन श्रीरामापेक्षयापि लक्ष्मणस्य भूयान्हनूमदागमनप्रतीक्षणादरोऽविद्यतेति सूच्यते । चूडामणिं सीताया अभिज्ञानभूतं

शिरोरत्नं करतले कलयन् । श्रीरामादीनां यथा चक्षुर्गोचरं स्नात्तथा धारयन्नित्यर्थः ।
सीतां दृष्ट्वा समागत इति प्रथमवचनेनैव ज्ञापनार्थमिति भावः । भरताग्रजस्य श्री-
रामस्य । पादारविन्द इवेत्युपमितसमासो न तु रूपकम् । अन्यथोत्तरपदप्राधान्ये तत्र
वन्दनायोगात् । तयोर्युगलं वन्दे नमश्चकार । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अक्लेशसंभूतगतागताभ्यां

वितीर्णविस्तीर्णमहार्णवोऽपि ।

आनन्दसिन्धौ पृतनासमक्ष-

मक्षस्य हन्ता नितरां ममज्ज ॥ ७२ ॥

अक्लेशेति । अक्षस्य हन्ताक्षकुमारमारको हनूमानक्लेशेनानायासेनैव संभूते संजाते
ये गतागते यातायाते ताभ्यां वितीर्णो विलङ्घितो विस्तीर्णमहार्णवः पुरुषान्तरदुस्तर-
महासमुद्रो येन स तथोक्तोऽपि । अक्ष्णोः समीपे समक्षम् । समीपार्थेऽव्ययीभावः ।
'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्यच्प्रत्ययः । पृतनाया वानरसेनायाः समक्षं पुरतः ।
नितरामत्यन्तम् । अव्ययादाम्प्रत्ययः । आनन्दसिन्धावानन्दसागरे ममज्ज मग्नो-
ऽभूत् । ईदृङ्महाकपिवीरवाहिनीमध्येऽहमेक एव महोदधिमुल्लङ्घ्य सीतां दृष्ट्वा पुन-
रागतोऽस्मीत्येवंभूतभाषणप्रवर्तकमहाभाग्यसंपन्नोऽभवमित्यमन्दानन्दतुन्दिलितान्तःक-
रणोऽभूदित्यर्थः । अतएव विरोधाभासोऽलंकारः । वृत्तमुपजातिः ॥

आनीतचूडामणिसंनिधाना-

दाविःप्रमोदेन रघूद्वहेन ।

तत्रानुयुक्तः पवनात्मजन्मा

विज्ञापयामास कृतप्रणामः ॥ ७३ ॥

आनीतेति । आनीतस्य हनूमताहतस्य चूडामणेः सीताशिरोरत्नस्य संनिधाना-
त्संनिध्याद्धेतोः । आविःप्रमोदेन प्रादुर्भूतानन्देन रघूद्वहेन रघुनन्दनेन तत्र तस्मि-
न्सीतावृत्तान्ते विषयेऽनुयुक्तः पृष्ठः पवनात्मजन्मा हनूमान्कृतप्रणामो विहितनमस्कारः
सन् । विज्ञापयामास । सीतावलोकनवार्ता कथयामासेत्यर्थः । पूर्वमागमनानन्तरकर्त-
व्यतया विहितो नमस्कार इदानीं शुभवार्ताकथनप्रारम्भसंतोषातिरेकादिति वेदि-
तव्यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

लङ्कापुरोपवनंसीम्रयथ राजपुत्री-

मालोकयं निशिचरीगणबाध्यमानाम् ।

१. 'निस्तीर्ण' इति पाठः. २. 'पवमानजन्मा' इति पाठः. ३. 'सीमनि' इति पाठः.

केनापि पातकवशेन सुपर्णलोके

वन्दीकृतामिव भुजंगमराजकन्याम् ॥ ७४ ॥

लङ्केति । अथ विज्ञापनानन्तरं मङ्गलाचारे वा । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्ये-
ष्वथो अथ' इत्यमरः । लङ्कापुरस्य रावणराजधान्या उपवनसीं श्रुवानवनप्रदेशे ।
अशोकवनिकामध्य इत्यर्थः । निशिचरीगणवाध्यमानामारक्षकराक्षसीनिवहपरितप्यमा-
नाम् । अत एव केनाप्यनिर्वाच्येन पातकवशेन पापानुबन्धेन सुपर्णलोके गरुडलोके
वन्दीकृताम् । कारागारवद्भामित्यर्थः । भुजंगमराजकन्यां नागकन्यामिव स्थितां
राजपुत्रीं जानकीमालोक्यमवलोकितवानस्मि । उपमालंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

देव्यास्त्वदीयान्वयकीर्तनेन

त्वन्मुद्रया च व्यपनीय शोकम् ।

वार्तामभिज्ञानमयीमयाचं

प्रस्थातुकामः परिपूर्णकामः ॥ ७५ ॥

देव्या इति । त्वदीयान्वयकीर्तनेन भवदीयवंशप्रशंसया त्वन्मुद्रया त्वदीयप्रत्य-
भिज्ञानाङ्गुलिमुद्रिकया च देव्याः सीतायाः शोकं विषादं व्यपनीय निरस्य । अतएव
परिपूर्णकामः संपूर्णमनोरथः प्रस्थातुकामः पुनरागन्तुमनाः सन् । 'तुं काममनसोरपि'
इति तुमुनो मकारलोपः । अभिज्ञानमयीमभिज्ञानरूपाम् । तादृष्ये मयटि ङीप् । वार्तां
वृत्तान्तमयाचं याचितवानस्मि । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ब्रह्मास्त्रवित्रस्तजयन्तकृत्यां

कथामभिज्ञाप्य वने प्रवृत्ताम् ।

चिरं रुदन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या

चूडामणिः प्रेषित एष तुभ्यम् ॥ ७६ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मास्त्राद्भर्ममयाद्वित्रस्तस्य विशेषं भीतस्य जयन्तस्य जयन्तासुरनाम्नः
काकासुरस्य कृत्यं स्तोत्रलेखनरूपक्रिया यस्यां ताम् । वने चित्रकूटतटविपिने प्रवृत्तां
संभूतां कथामाख्यायिकामभिज्ञाप्याभिज्ञानत्वेनोक्त्वा । चिरं चिरकालं रुदन्त्याः
पूर्वानुभूतार्थस्मरणवशादधूणि विमुञ्चन्त्या जनकेन्द्रपुत्र्या जानक्या एषोऽयं चू-
डामणिः शिरोरत्नं तुभ्यं प्रेषितः । वाग्रूपं चाभिज्ञानद्वयं प्रहितमित्यर्थः । वृत्त-
मुपजातिः ॥

निगमयति—

किं बहुना ॥

किं बहुनेति । बहुना वाग्व्यापारेण किम् । न किमपीत्यर्थः ॥

तथापि किञ्चिद्वक्तव्यमवशिष्टं विद्यत इत्याह—

देव तस्याः प्रतिष्ठासूनसूनांशैकपालितान् ।

मुद्रयित्वा प्रपन्नोऽहं तैवाभिज्ञानमुद्रया ॥ ७७ ॥

इति श्रीविदर्भराजविरचिते चम्पूरामायणे सुन्दरकाण्डः समाप्तः ।

देवेति । हे देव स्वामिन्, प्रतिष्ठासूनप्रस्थातुमिच्छन् । उत्कमिष्यमाणानित्यर्थः । तिष्ठतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । तथाप्याशैकपालितानाशया त्वदागमनप्रतीक्षयैकया पालितान्गुप्तान् । शिवभागवतवत्समासः । तस्याः सीताया असूनप्राणान् । तवाभिज्ञानमुद्रयाभिज्ञानरूपाङ्गुलीमुद्रिकया तयैवाभिज्ञानमुद्रया मुद्राफलकयेति श्लिष्टरूपकम् । मुद्रयित्वा । निरुद्धेत्यर्थः । अहं प्रपन्नः । आगतोऽस्मीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्द्रिन्दिरसंदोहामन्दानन्दलाभाभिवन्दितरघुनन्दनचरणारविन्दमकरन्दास्त्रादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डतपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशाण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्य वचनान्वयसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्तरस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारसर्वज्ञसार्वभौमस्य कोण्डोपण्डितवर्यस्य तनूजेन गङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रबुधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां सुन्दरकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

व्याख्या सुन्दरकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

युद्धकाण्डम् ।

इत्थं निजचित्रकवितासमाजितसकलकविसमाजेन तत्रभवता भोजराजेन विरचितपञ्चकाण्डसंबद्धं चम्पूरामायणप्रबन्धं परिपूरयितुकामेन लक्ष्मणनाम्ना पण्डितवर्येणावशिष्टो युद्धकाण्डो निजवाग्वैभवानुसारेण रचितः । सोऽयं मयेदानीं व्याक्रियते ॥

अथ तत्रभवान्कविः स्वचिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय शिष्टाचारसंप्राप्तविशिष्टेष्टगुरुचरणारविन्दभोजमहाराजस्मरणरूपं मङ्गलं निबध्नाति—

दृष्टे यत्र यदृच्छयापि वचसां देवी पुरो वर्तते

सारस्यं महदभ्युदेति सदसि प्रागल्भ्यमुज्जृम्भते ।

जायन्ते सकलाः कला अपि नृणां जागर्ति कीर्तिर्नवा

चेतः स्निह्यति तत्र देशिकपदाम्भोजे च भोजे मम ॥ १ ॥

दृष्ट इति । यत्र यस्मिन्देशिकपदाम्भोजे भोजे च यदृच्छया लीलयापि । अत्यादरेण चैत्किमु वक्तव्यमिति भावः । दृष्टेऽवलोकिते सति । नृणाम् । मनुष्यमात्रस्येत्यर्थः । एतच्च सर्वत्र संबध्यते । वचसां देवी सरस्वती पुरो वर्तते । उपासनादिप्रयत्नं विनैव स्वयं सनिहिता भवतीत्यर्थः । तथा महदनल्पम् । कार्यकारणपर्याप्तमित्यर्थः । सारस्यं कवितारसज्ञत्वम् । अभ्युदेत्यभ्युदयं प्राप्नोति । समुत्पद्यत इत्यर्थः । ‘अभ्युपैति’ इति पाठ आभिमुख्येन समीपमागच्छतीत्यर्थः । तथा सदसि । राजविद्वत्सभास्त्वित्यर्थः । प्रागल्भ्यं सकलविद्याविवरणप्रौढत्वमुज्जृम्भते विजृम्भितं भवति । तथा सकलाः समस्ता अपि कला इतिहासागमाद्याश्चतुःषष्टिविधा जायन्तेऽध्ययनपरिशीलनाभ्यासाभावेनैव तत्त्वतोऽवबुध्यन्ते । तथा नवापूर्वा कीर्तिः सत्समाख्या जागर्ति विलसति । तत्र तस्मिन्देशिकपदाम्भोजे गुरुचरणारविन्दे भोजे भोजराजे च मम चेतो मनः स्निह्यति । उक्तरीत्या बहुश्रेयस्करत्वात् । मामकं मनस्तत्र ह्येदमुक्तं भवतीत्यर्थः । चतुःषष्टिकलास्तु—‘इतिहासागमाद्याश्च काव्यालंकारनाटकम् । गायकत्वं कवित्वं च कामशास्त्रं दुरोदरम् ॥ देशभाषालिपिज्ञानं लिपिकर्म च वाचकम् । सर्वाणि चापदानानि स्वरशास्त्रं तु शाकुनम् ॥ सामुद्रिकं रत्नशास्त्रं रथाश्वगतिकौशलम् । मलशास्त्रं सूदकर्म भूगृहाणां च दोहदम् ॥ गन्धवादो धातुवादः खन्यावादो रसस्य च । जालवादोऽग्निस्तम्भः खड्गस्तम्भो जलस्य च ॥ वाचस्तम्भो वयस्तम्भो वश्याकर्षणमेव च । विद्वेषणोचाटनं च सारणं कालवध्ननम् ॥ पयसि प्लवचातुर्यं पादुका सिद्धिरेव च । मृत्सिद्धिर्घटिकासिद्धिरै-

१. एतत्पूर्वम् ‘आनीतं पवनात्मजेन जनकक्षमापालपुत्रीशिरोरत्नं मूर्तमिवानुरागमसङ्गद्वीक्ष्य प्रमोदान्वितः । यो लोकत्रयकण्ठकं दशमुखं प्रोद्धुर्तुमैच्छद्वलात्सोऽयं वीरवराग्रणीर्जनकजाजानिः सदा पातु नः ॥’ इति श्लोको दृश्यते कचित् । २. ‘स्निह्यतु’ इति पाठः.

न्द्रजालिकमेव च ॥ अञ्जनं नरदृष्टिस्तु वञ्चनं स्वरवञ्चनम् । मणिमन्त्रौषधानां च सिद्धय-
श्चोरकर्म च ॥ वृत्रलोहाश्ममृदारुवेणुवर्माञ्जनक्रियाः । अदृश्यकरणी दूरकरणी मृगया-
रतिः ॥ वाणिज्यं पाशुपाल्यं च कृषिराहवकर्म च । लावकुक्कुटमेपादियुद्धकारणकौ-
शलम् ॥ चतुःषष्टिकलाश्चैताः कलाविद्धिः प्रकीर्तिताः ॥' इति । अनुप्रासोऽलंकारः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

संप्रति स्वाहंकारं परिहरति—

भोजेन तेन रचितामपि पूरयिष्य-

न्नल्पीयसापि वचसा कृतिमत्युदाराम् ।

न व्रीडितोऽहमधुना नवरत्नहार-

सङ्गेन किंतु हृदि धार्यत एव तन्तुः ॥ २ ॥

भोजेनेति । तेनासाधारणमहिमास्पदतया प्रसिद्धेन भोजेन । अपरितिशयार्थः ।
रचितां प्रणीतामतएवात्युदाराम् । रसालंकाराद्युल्लसितशब्दार्थसंघटनोज्ज्वलमिततया-
त्यन्तगम्भीरामित्यर्थः । कृतिं काव्यमल्पीयसाल्लेपेन । ईषन्मात्रगौरवरहितेनापीत्यर्थः ।
'द्विवचनं विभज्य-' इत्यादिन्यस्प्रत्ययः । वचसा पूरयिष्यन्पूरितां करिष्यन्नह-
मधुनास्मिन्काले । अधुनेति निपातनात्साधुः । व्रीडितो लजितो न जातः । कार्यं सर्वज्ञ-
भोजप्रबन्धः, क्व च वा मदीयेनाल्पिष्ठेन वचनेन तत्परिपूरणमिति लजां न गतोऽस्मी-
त्यर्थः । कुत एतदित्याशङ्क्य तत्रार्थान्तरं न्यस्यति—किंतु । तथाहीत्यर्थः । तन्तुः सूत्रं
नवरत्नहारसङ्गेन नूतनमाणिक्यहारसमागमेन हृदि वक्षसि मानसे च धार्यत एवासज्यत
एव । न तु परिहीयत इत्यर्थः । कुतः । अतएव तत्साम्येन मद्बचनस्यापि महाजनप-
रिग्रहो भविष्यतीति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

एवं निजवाग्वापारस्यावकाशं संपाद्येदानीं चिकीर्षितमाह—

मुद्रामुद्रितजीवितां जनकजां मोहाकुलं राघवं

चूडारत्नविलोकनेन सुचिरं निध्याय निध्याय च ।

प्रारेभे हृदि लक्ष्मणः कलयितुं पौलस्त्यविध्वंसनं

धीरः पूरयितुं कथां च विमलामेकेन काण्डेन सः ॥ ३ ॥

मुद्रेति । मुद्रया श्रीरामाभिज्ञानमुद्रिकया मुद्रितं स्थापितं जीवितं यस्यास्तां जन-
कजां जानकीम् । तथा चूडारत्नविलोकनेन चूडामणिदर्शनेन मोहाकुलं मोहविह्वलं
राघवं च सुचिरमनल्पकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । निध्याय नितरां ध्यात्वा ।
मनस्यनुसंधायेत्यर्थः । 'ध्यै चिन्तायाम्' इति धातोर्निपूर्वात्क्लो ल्यवादेशः । तथा नि-
ध्याय दृष्ट्वा च । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । तथा च जन-

कजां ध्यात्वा राघवं दृष्टेति यथाक्रममन्वयाद्यथासंख्यालंकारः । धीरो धैर्यशाली स प्रसिद्धो लक्ष्मणः सौमित्रिरेकेन काण्डेन वाणेन । 'काण्डोऽस्त्री दण्डवाणावर्गवर्गवसरवारिषु' इत्यमरः । पौलस्त्यविध्वंसनं रावणसंहारं कलयितुं कर्तुं हृदि प्रारेभ उपचक्रमे । मनसि निर्धारितवानित्यर्थः । तथा धीरो विद्वान्स लक्ष्मणो लक्ष्मणनामा कविरेकेन काण्डेन युद्धकाण्डेन विमलं निष्कलङ्कं कथां रावणसंहरणरूपोपाख्यानं पूरयितुं हृदि प्रारेभे मनस्युपक्रान्तवान् । अत्र लक्ष्मणयोरुभयोरपि प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतगोचरश्लेषालंकारः । 'प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यम् । श्लेषोऽयं श्लिष्टत्वं सर्वत्राद्यद्वये नान्ये ॥' इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

कथां पूरयितुं प्रारेभ इत्युक्तम् । संप्रति तामेव कथां प्रस्तौति—

आनन्दमन्थरमनन्तरमाञ्जनेया-

दाकर्ण्य वृत्तिमनघां जनकात्मजायाः ।

दृष्टिर्दशाननरुषा परुषायमाणा

वाणासनोपरि दधे प्रभुणा रघूणाम् ॥ ४ ॥

आनन्देति । अनन्तरं चूडामण्यभिज्ञानप्रदर्शनानन्तरमानन्देन मन्थरं निर्भरं यथा तथा । आनन्दपरिपूरितमित्यर्थः । आञ्जनेयादञ्जनातनयाद्धनूमतः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । अनघां निर्दुष्टां जनकात्मजाया वृत्तिं वर्तनं जीवनं वा । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । आकर्ण्य श्रुत्वा । रघूणां प्रभुणा श्रीरामेण दशानने रावणे रुषा रोपेण परुषायमाणोत्रायमाणा दृष्टिर्वाणासनोपरि कार्मुकोपरि दधे निचिक्षिपे । महावीरस्वाभाव्याच्छरासनावलोकनसंज्ञयैव सुग्रीवादिभ्यो जैत्रयात्रासंनाहमाज्ञापयामासेत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ सुग्रीवोऽपि दशग्रीवकुपितराघवावलोकनद्विगुणितरणोत्साहः साहाय्यसमयमनुपालयन्नन्धुमिव सिन्धुमवधार्य धार्यमाणधैर्यादगाधमतिरधिरूढत्रिकूटशृङ्गां लङ्कामधिगन्तुमङ्गदकुमुदनलनीलप्रमुखमप्यखिलानीकं समनीनयत् ॥

अथेति । अयानन्तरं सुग्रीवोऽपि दशग्रीवे कुपितस्य राघवस्यावलोकनेन द्विगुणितो द्विरावृत्तो रणोत्साहो रणप्रयत्नो यस्य स तथोक्तः । लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान्प्रयत्न उत्साह इति लक्षणम् । सहायस्य भावः साहाय्यं सहायकर्म । ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । तस्य समयं संविदमपि । सीताप्रवृत्त्युपलब्ध्यनन्तरं तदपहारिणं वैरिणं संहस्य

१. 'द्विगुणीकृत' इति पाठः. २. 'साहायकमनुपालम्भन्' इति पाठः. ३. 'धैर्यावगाढमतिः' इति पाठः. ४. 'शिखराम' इति पाठः. ५. 'वलिमुखानीलम्' इति पाठः. ६. 'समनीनयत्' इति पाठः.

पुनस्तामानेष्यामीति पूर्वविहितप्रतिशान्नित्यर्थः । 'सन्ध्याः क्षपथान्तरकालसिद्धान्त-
संविदः' इत्यमरः । अनुपालयन्ननुवर्तमानः । अनाधनतिर्गन्गीरमतिर्धैर्याद्वीरत्वादन्युं
कूपमिव सिन्धुमवधार्य । तथा सुतरां निश्चिन्त्येत्यर्थः । 'पुंस्येवान्युः प्रहिः कूपः' इत्यमरः ।
अधिरूढं त्रिकूटशृङ्गं यया ताम् । त्रिकूटाचलशृङ्गाप्रवर्तिनीमित्यर्थः । लङ्कामधिगन्तुमङ्ग-
दकुमुदनलनीलाः प्रमुखाः प्रधाना यस्य तत्तथोक्तम् । अखिलमप्यनीकं वानरसैन्यम् ।
'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । समनीनहन्संनाहयामास । नहतेणौ चड्युपधाह-
खोऽभ्यासदीर्घश्च ॥

वारिदादपि च रामनामतः

पूरिता पुनरपाङ्गधारया ।

तत्क्षणं प्रति चचाल दक्षिणं

वाहिनीशमखिलापि वाहिनी ॥ ५ ॥

वारिदादिति । रामनामतो रामाभिधानात् । तद्रूपादित्यर्थः । वारिदाजलदा-
प्यपाङ्गधारया कटाक्षरेखा तथैव धारया पुनर्भूयोऽपि पूरिता समग्रीकृताप्यायिता च
अखिला कृत्स्नापि वाहिनी वानरसेना सैव वाहिनी नदी । 'सेनानद्योश्च वाहिनी'
इति वैजयन्ती । तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे दक्षिणं वाहिनीशं प्रति दक्षिणसमुद्रमुद्दिश्य
दाक्षिण्यगुणयुक्तसेनानायकं चेति गम्यते । चचाल प्रतस्थे । श्लेषसंकीर्णं समस्तवस्तु-
वर्तिसावयरूपकम् ॥

तत्क्षणे समचलितऋक्षसमुदये कुमुदामोदकारिणि शरभाधिकप्र-
सादशीले नीलेन्दीवरानन्दिनि दशाननदिशाक्रमणव्यग्रतेजसि समारूढ-
तारानन्दनलक्ष्मणानुगते सरयमुदयसानुमन्तमिव हनूमन्तमधिरोहति
निशाचरतिमिरवारणनिस्तन्द्रे रामचन्द्रे समन्ततः कन्दलितवहुलहरिजा-
लकोलाहलभरितहरिदन्तरो निरन्तरास्कन्दिनिकटकान्तारावलिर्वली-
मुखबलमहाम्बुधिः ससंभ्रममुदजृम्भत ॥

तत्क्षण इति । तस्मिन्क्षणे । तत्काल इत्यर्थः । समं तुल्यं चलितः प्रस्थितो
ऋक्षसमुदयो जाम्बवदादिभल्लूकगणः, अन्यत्र नक्षत्रमण्डलं यस्य तस्मिन् । 'ऋक्षा-
च्छभल्लूकाः', 'नक्षत्रमृक्षं भं तारम्' इति चामरः । कुमुदस्य कुमुदनामः कपिसे-
नापतेरामोदं संतोषम्, अन्यत्र कैरवोल्लासं करोतीति कुमुदामोदकारिणि । 'कुमुदं
कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपौ' इति विश्वः । शरमे शरभाख्यसेनापतावधिकप्रसादशी-

१. 'ततः क्षणेन' इति पाठः. २. 'समचक्षचलित' इति पाठः. ३. 'समुदाये' इति
पाठः. ४. 'सरभसम्' इति पाठः. ५. 'हरण' इति पाठः.

लेऽत्यन्तानुग्रहतत्परे, अन्यत्र शरस्याश्ववालाख्यतृणविशेषस्य कुसुमस्य भा शोभा तस्या अप्यधिकप्रसादशीलेऽतिनिर्मलस्वभावे । नीलेन्दीवराख्यः सेनानायकः । अथवा नील इन्दीवरमिव तदानन्दिनि तत्परितोषकारिणि, अन्यत्र नीलोत्पलविकासकारिणि । 'नीलः कपीशेऽद्रिभेदे कृष्णे ना तद्वति त्रिषु' इति नानार्थरत्नमाला । दशाननदिशा-क्रमणे रावणदिग्वस्कन्दने व्यग्रं चटुलं तेजः प्रतापो यस्य तस्मिन्, अन्यत्र दशसं-ख्याकान्याननानि मुखानि यासां तास्तासां दिशानाम् । दशदिङ्मुखानामित्यर्थः । आक्रमण आवरणे व्यग्रं वेगवत्तेजो ज्योतिर्यस्य तस्मिन् । 'तेजोऽनेले प्रभावे च ज्यो-तिष्यान्विपि रेतसि' इति वैजयन्ती । समारूढः समधिष्ठितस्तारानन्दनोऽङ्गदो येन तेन लक्ष्मणेन सौमित्रिणा अनुगतेऽनुसृते, अन्यत्र समारूढाः प्रतिदिनमेकैकताराधि-ष्टाननियमात्समधिष्ठिता यास्तारा अश्विन्यादिनक्षत्राणि ता नन्दयतीति तथोक्तः । स चासौ लक्ष्मणानुगतो लाञ्छनेनानुसृतश्च तस्मिन् । 'लक्ष्मणा' इति तृतीययानुगत-शब्दनालुक्प्रसङ्गः । निशाचरा राक्षसास्तिमिराणीव, अन्यत्र शार्वरान्धकाराणि तेषां चारणे विध्वंसने निस्तन्द्रे जागरुके । रामश्चन्द्र इवेत्युपमितसमासः । उदयसानुमन्तमि-वेति स्फोटपमालिङ्गात् । तस्मिन् । उदयसानुमन्तमुदयाचलमिव हनूमन्तं सरयं सत्वरमधिरोहयधितिष्ठति सति समन्ततः सर्वत्र कन्दलितः समुत्पन्नो बहुलो भूयिष्ठश्च यो हरिजालकोलाहलो वानरसङ्घकलकलो घुमघुमध्वनिश्च तेन भरितानि परिपूर्णानि हरिदन्तराणि यस्य स तथोक्तः । निरन्तरं नीरन्ध्रमास्कन्दिता आक्रान्ता निकटक्रा-न्तारावलिः समीपारण्यश्रेणियेन स तथोक्तः । समानमेतत् । वलीमुखबलमहाम्बुधि-र्वानरसेनासमुद्र इवेत्युपमितसमासः । ससंभ्रमं साटोपम् । उदजृम्भतोज्जृम्भितोऽभू-त् । 'शरभाधिकप्रसादशीले' 'लक्ष्मणानुगते' इत्यत्र च शब्दश्लेषः । वस्तुतः शब्दभे-देन अर्थद्वयावभासेऽपि जतुकाष्टवदेकशब्दस्य प्रतीतिः । अन्यत्रार्थश्लेषः । एकनालाव-लम्बिफलद्वयवदभित्रपदेनार्थद्वयप्रतीतिरेतत्संकीर्णयमुपमा ॥

उन्नासकासरमुदञ्चितपञ्चवक्त्रं

वित्रस्तहस्तिविशारुरुचमूरुयूथम् ।

आलोललोचनतरंगकुरङ्गशाव-

मासीदसीमविपिनं कपिनर्मघोषैः ॥ ६ ॥

उन्नासेति । असीम निर्मर्यादम् । अतिविपुलमित्यर्थः । 'सीमसीमेऽस्त्रियामुभे' इत्यमरः । विपिनमरण्यम् । कर्तुं । कपीनां नर्मघोषैर्जैत्रयात्रोत्सवक्रीडोद्घोषैः । 'क्रीडा लीला च नर्म च' इत्यमरः । उन्नासा भयविभ्रान्ताः कासरा वनमहिषा यस्मि-स्तथोक्तम् । 'लुलायो महिषो वाहद्विपत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । उदञ्चिता उन्नान्ताः पञ्चवक्त्राः सिंहा यस्मिस्तत्तथोक्तम् । 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः' इत्यमरः । वित्रस्ता विभीता हस्तिनो गजा यस्मिस्तत्तथोक्तम् । विगताः शरारूणां व्याघ्रादिहिंसजन्तूनां

चमूरूणां मृगाणां च यूथा निवहा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'शरारुधांतुको हिंसः' इत्यमरः ।
आलोलाः साध्वसाद्विलोला लोचनतरंगा दृष्टिपरम्परा येषां ते कुरङ्गशावा हरिणशिश-
चो यस्मिंस्तत्तथोक्तं चासीत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

सैन्यैस्ततो रघुपतिः सरितां निवेशं
वेशन्तयन्विरलयन्विपिनान्तराणि ।
आरुह्य शैलमपि सहायसहायवातं
मन्दानिलैकनिलयं मलयं जगाम ॥ ७ ॥

सैन्यैरिति । ततो नर्मघोषानन्तरं रघुपतिः सैन्यैर्वानरसेनाभिः सरितां नदीनां
निवेशं विन्यासस्थानम् । 'निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तितः' इति विश्वः ।
वेशन्तयन्वेशन्तं कुर्वन् । सेनासंमर्दादल्पसरांसि कुर्वन्नित्यर्थः । 'वेशन्तः पत्तलं
चालपसरः' इत्यमरः । वेशन्तशब्दात्तत्करोतीति प्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । तथाविपि-
नान्तराणि गहनान्तरालानि विरलयन्विरलयन् कुर्वन् । वानरसेनासाटोपधाटी विघ-
टिततरुगुल्मपाषाणतया सुगमनानि कुर्वन्नित्यर्थः । पूर्ववच्छतृप्रत्ययः । सह्यं सहाय्य-
मप्यसह्यो विरहिणां दुष्प्रसह्यो वातो यस्मिंस्तं शैलं मार्गसंबद्धं पर्वतमारुह्य ततो
मन्दानिलैकनिलयं मन्दरगन्धवाहैकनिकेतनं मलयं मलयाख्यं शैलं जगाम ।
वृत्तं पूर्ववत् ॥

गत्वा रामस्तमद्रिं सौमित्रिमिदमवादीत् ॥

गत्वेति । रामस्तमद्रिं मलयपर्वतं गत्वा सौमित्रिं प्रतीत्यं वक्ष्यमाणप्रकारं
वचनमवादीदुक्तवान् । 'वदेर्लुङि सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

अमी तटसमीपनिर्झरतरंगरिङ्गत्पयो-

जडीकृतपटीरभूरुहकुटीरसंसारिणः ।

मनो विधुरयन्ति मे मलयमेखलामेदुरा

दुरासदवनप्रियप्रियतमारुता मारुताः ॥ ८ ॥

अमी इति । तटसमीपेषु सातुप्रदेशेषु ये निर्झराः प्रवाहाः । 'प्रवाहो निर्झरो
झरः' इत्यमरः । तेषां तरंगेभ्यो रिङ्गद्धिः स्खलद्धिः पयोभिरम्बुभिर्जडीकृतानि
शिशिरीकृतानि । 'सुषिमः शिशिरो जडः' इत्यमरः । अभूततद्भावे चि्वप्रत्ययः ।
तथाभूतानि यानि पटीरभूरुहाश्चन्दनतरव एव कुटीराणि गृहाणि तेषु संसारिणो

नियतावस्थानशीलाः । ताच्छील्ये णिनिः । मलयमेखलासु मलयशैलनितम्बप्रदेशेषु
मेदुराः सान्द्राः । 'मेखला खङ्गवन्धे स्यात्काशी शैलनितम्बयोः' इति विश्वः । दुरास-
दान्युद्दीपकत्वादुःसहानि वनप्रियप्रियतमानां कोकिलाङ्गनानां रुतानि कूजितानि येषु
तेषु तथोक्ताः । 'वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । अमी प्रवर्तमाना
मारुता अनिला मे मम मनो विधुरयन्ति विह्वलयन्ति । विकलीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
यमकानुप्रासयोः संसृष्टिः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

इत्यालपन्करुणमेष निरुद्धवेलं

शैलं महेन्द्रमधिगत्य महीमहेन्द्रः ।

आवर्तमुद्रितभिवान्वयभूपतीना-

मक्षय्यकीर्तिनिधिमम्बुनिधिं ददर्श ॥ ९ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण करुणं दीनमालपन्व्याहरन् । एष महीमहेन्द्रो भूदेवेन्द्रः
श्रीरामो निरुद्धवेलमावृतसमुद्रकूलम् । 'वेला कूले च जलधेर्वेला कालविकारयोः' इति
विश्वः । महेन्द्रं शैलं महेन्द्राख्यकुलपर्वतविशेषम् । 'महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृ-
क्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥' इति विष्णुपुराणवचनात् ।
एतेन पूर्वोक्तसह्यमलययोरपि कुलपर्वतविशेषत्वमवगन्तव्यम् । अधिगत्य प्राप्य ।
आवर्तैर्जलभ्रमैर्मुद्रितं चिह्नितम् । प्रतिबद्धमिति यावत् । 'त्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः'
इत्यमरः । अन्वयभूपतीनां सागरादिनिजकुलभूभुजाम् । क्षेतुं शक्यः क्षय्यः । 'क्षय्य-
जय्यौ शक्यार्थौ' इति निपातः । ततो नञ्समासः । तं कीर्तिनिधिम् । यशोनिधानमिव
स्थितमित्युत्प्रेक्षा । अम्बुनिधिं समुद्रं ददर्श । अत्रावर्तेषु सुदारोपणाद्रूपकालंकारः ।
स चोक्तोत्प्रेक्षया संसृज्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

दृष्ट्वा च तमद्भुताकृष्टमना रामस्तदिदमाचष्ट ॥

दृष्ट्वेति । तमम्बुनिधिं दृष्ट्वा चाद्भुताकृष्टमना आश्चर्याविष्टहृदयः सन् रामस्तदिदं
वचनमाचष्टावोचत् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

द्रष्टुं नालमगाधतां फणिपतिः सीमान्तरेखा दिशो

द्वीपाः सैकतमण्डलानि तदयं दूरे गिरां वारिधिः ।

येषामेष सुखादखानि नखरैर्येनाथवा पूरित-

स्तेषां नः कुलभूभुजामविहतस्थेभ्यो महिभ्यो नमः ॥ १० ॥

द्रष्टुमिति । हे सुग्रीव, उल्लोलकल्लोलवेष्टितं चञ्चलतरङ्गवेष्टितं कल्लोलिनीनां नदीनां

बलभः पतिः समुद्रस्तं द्रष्टुं प्रेक्षितुमर्हसि । यद्यस्मात्कारणात्फणिपतिः पातालकुहर-
वासी । आद्विशेषः । अगाधतामतलस्पर्शताम् । गाम्भीर्यमित्यर्थः । 'अगाधमतल-
स्पर्शे' इत्यमरः । द्रष्टुं नालं न पर्याप्तः । 'पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु तुमुन्' । दिशः
सीमान्तरेखा मर्यादावसानभूप्रदेशः । सिकतानां समूहाः सैकतानि सिकतामयानि ।
'सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यप्रत्ययः । तेषां मण्डलानि
श्रेणयो द्वीपाः सिंहलादयो द्वीपविशेषाः । तत्तस्मात्कारणादयं वारिधिगिरां दूरे ।
वर्तत इति शेषः । अनिर्वाच्य इत्यर्थः । अत एष वारिधिर्येषां नः कुलभूभुजामस्मत्कुल-
प्रसूतपूर्वराजन्यानाम् । सगरकुमाराणामित्यर्थः । नखरैः सुखादनायासेनाखान्यवदा-
रितः । खनतेल्लङ् । 'भावकर्मणोः' इति चिण् । अथानन्तरं येन वा । अस्मत्कुलभूभुजा
भगीरथेनैवेत्यर्थः । पूरित आप्यायितः । 'गङ्गा सागरपूरणा' इति पुराणवचनात्तस्याश्च
कापिलानलदग्धसगरतनयसंतर्पणार्थं महाप्रयत्नपूर्वकमनेनानीतत्वादिति भावः । तेषां नः
कुलभूभुजां सगरकुमारभगीरथप्रभृत्यस्मदन्वयभूपतीनामविहतस्थेन्नेऽप्रतिहतस्थैर्याय ।
कल्पान्तस्थायिन इत्यर्थः । स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठात् 'वर्णदृढादिभ्यः घ्यञ् च' इति च-
कारादिमनिच् । 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना स्यादेशः । महिन्ने माहात्म्याय नमो नमस्कारः ।
'नमःस्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ हरीन्द्रोऽपि महेन्द्रोपान्तकान्तारशोभिनि लोभनीयमलयजाता-
निले वेलोपवनदेशे रघुपतेर्निदेशेन निवेशयामास बलमखिलम् ॥

अथेति । अथानन्तरं हरीन्द्रः सुग्रीवोऽपि महेन्द्रस्योपान्तकान्तारेण निकटारण्येन
शोभत इति तथोक्ते । लोभनीया मनोहारिणस्ते मलयजातानिला यस्मिंस्तस्मिन्वेलो-
पवनदेशे समुद्रकूलोद्यानप्रदेशे रघुपतेर्निदेशेनाज्ञयाखिलं बलं निवेशयामास । प्रतिष्ठा-
पयामासेत्यर्थः ॥

सरसपटीरकुञ्जवनजवनाभिपत-

न्मृगमदगन्धगन्धवहमेदुरितेऽभ्युनिधेः ।

तटनिकटे लुण्ठत्पनसतालरसालफलै-

रुदितमदा विचेरुरुदरंभरयो हरयः ॥ ११ ॥

सरसेति । सरसाणां सान्द्राणां पटीरकुञ्जानां चन्दननिकुञ्जानां वने, अथवा सरसाः
पटीरकुञ्जा यस्मिंस्तस्मिन्वने, संजवनः सम्यगवेगशीलः सन् । 'जुचङ्गम-' इत्यादिना
युच् । अभिपतन्प्रसरन् । तथा मृगमदस्य कस्तूर्या गन्धो यस्य स तथोक्तश्च यो
गन्धवहोऽनिलस्तेन मेदुरिते । तत्प्रचुर इत्यर्थः । एतेन सुखसंचारयोग्यत्वं सूच्यते ।

१. 'वालानिले' इति पाठः. २. 'वेलवनप्रदेशे दाशरथेर्निदेशेन' इति पाठः.
३. 'जलधेः' इति पाठः. ४. 'दरस्फुरित' इति पाठः.

‘मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी’ इत्यमरः । अम्बुनिधेः समुद्रस्य तटनिकटे कूलोपान्ते लु-
ठद्भिः पचेलिमतया घृन्ताश्लिष्य भुवि लुठद्भिः पनसानां तालानां रसालानां च
फलैर्हेतुना उदितमदा उत्पन्नहर्षाः । कुतः । उदरं विभ्रतीत्युदरंभरयः खोदरपूरकाः ।
‘फलेग्रहिरात्मंभरिश्च’ इत्यत्र चकारसामर्थ्यादुदरंभरिरिति निपातनात्साधुः । हरयः
कपयो विचेरुः । तत्तत्फलभक्षणतत्परतया तत्र विजदुरित्यर्थः । वृत्त्यनुप्रासालंकारः ॥

अथ रावणवृत्तान्तमाह—

अनन्तरमपरमहाम्भोधिमिव चलितमम्भोधिरोधस्यम्भोधिविलङ्घनवि-
शृङ्खललाघवं राघवानीकमनीकोन्मुखं चारमुखादवधार्य धार्यमाणहृद-
यान्तकः पङ्कलीनचरण इवैरावणो रावणो विधेयमपरमजानजानकी-
मप्यविमोक्तुकामः कामपरतन्त्रो मन्त्रिभिः समं समाजमाजगाम ॥

अनन्तरमिति । तदनन्तरं सेनानिवेशनान्तरमम्भोधिरोधसि समुद्रकूले चलि-
तमपरमहाम्भोधिमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । तथाम्भोधिविलङ्घने समुद्रतरणे विशृङ्खल-
लाघवं निराघाटपाटवं यस्य तत्तथोक्तमनीकोन्मुखं रणोद्युक्तं राघवानीकं श्रीरामसै-
न्यम् । ‘अनीकं तु रणे सैन्ये’ इति हलायुधः । चारमुखाद्रूढपुरुषवचनदवधार्य
श्रुत्वा रावणो धार्यमाणो हृदयातङ्को मनोवेदना यस्य स तथोक्तः । अतएव पङ्कली-
नचरणः कर्दमनिमग्नपाद ऐरावण इन्द्रगज इवेत्युपमा । अपरमन्यद्विधेयं कर्तव्य-
मजानन्नवद्युध्यमानः । तर्हि जानकीपरित्यागं सकलातङ्कनिरासकं करोलित्यत आह—
कामपरतन्त्रो मन्मथपराधीनोऽत एव जानकीमप्यविमोक्तुकामोऽपरित्यक्तुमनाः सन् ।
मन्त्रिभिः समं प्रहस्ताद्यमालैः सह समाजं सभामण्डपमाजगाम प्राप ॥

रहस्तदानीं रजनीचरेन्द्रः

प्रहस्तं मुख्यानिदमावभाषे ।

रह इति । तदानीं तस्मिन्समये रजनीचरेन्द्रो रावणो रह एकान्ते । मन्त्रवादस्य
रहसि कर्तव्यत्वादिति भावः । ‘रहश्चोपांशु चालिङ्गः’ इत्यमरः । प्रहस्तमुख्यान्प्रहस्तप्रमु-
खान्मन्त्रिणः । इदं वक्ष्यमाणं वचनमावभाष उवाच ॥

भाषणप्रकारमेवाह—

इदं तु मे वाञ्छितमीक्षितं वो

वदन्तु यद्वैरिजनोचितं नः ॥ १२ ॥

इदमिति । इदमेतत् । जानक्या अपरित्यागरूपमित्यर्थः । तु शब्दोऽवधारणार्थकः ।

१. ‘अपरमिव चलितं महाम्भोधिम्’ इति पाठः. २. ‘कृतसंवेशं रोदसीलङ्घन’
इति पाठः. ३. ‘परम्’ इति पाठः. ४. ‘परतन्त्रितः’ इति पाठः. ५. ‘पूर्वान्’ इति पाठः.

मे मम वाञ्छितमभिलषितं वो युष्माकमीक्षितम् । युष्माभिः प्रत्यक्षतो दृष्टमित्यर्थः ।
'मतिबुद्धि—' इत्यादिना वर्तमाने क्तप्रत्ययः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । अतः
नोऽस्माकं यत्कृत्यं वैरिजने प्रत्यासन्न उचितं युक्तं तद्वदन्तु । सम्यग्विचार्य कथयन्त्वित्यर्थः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

अमी च पुनराशयज्ञा व्यज्ञापयन् ॥

अमी चेति । आशयं जानक्या अपरित्यागरूपं रावणाभिप्रायं जानन्तीति आशयज्ञाः । एतेनैतेषामैच्छिकभाषणतत्परत्वमेव । न तु नीतिशास्त्रार्थबोधनप्रवृत्तितात्पर्यमिति सूच्यते । अत्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । अत एवाह भगवान्कात्यायनः—'अकारादनुपसर्गात्कर्मापदात्को भवति प्रतिषेधेन' इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थशब्दमुदाहृत्य व्यर्थत्वसमर्थनात् । अमी प्रहस्तादिमन्त्रिणः पुनःशब्दो वाक्यालंकारे व्यज्ञापयन्विज्ञापयामासुः ॥

विज्ञापनप्रकारमेवाह—

देव, जीवत्सु भवदाज्ञापरेष्वनुचरेषु परमस्मासु कस्मादयमपवादो
दुरवापोरुभुजपञ्जरानीतां सीतां जातु न जहातु नाथ इत्यभिदधानेषु ॥

देवेति । हे देव राजन् । 'देवः सुरे घने राज्ञि' इति विश्वः । भवदाज्ञापरेषु युष्मन्निदेशकरणतत्परेष्वस्मासु मादृशेष्वनुचरेषु । महावीरेष्वित्यर्थः । परं जीवत्सु प्राणधारितया वर्तमानेषु सत्सु । अयमपवादः सीताहरणाद्याक्षेपः । कस्मात्कुतो हेतोः । भवेदिति शेषः । न कृतोऽपीत्यर्थः । 'अपर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्' इत्यमरः । अतो नाथः स्वामी । भवानिति शेषः । दुरवापेन परेषां दुष्प्रापेणोरुभुजपञ्जरेण महाभुजमण्डलेनानीतामपहतां सीताम् । जातु कदाचिदपि । महासंकटेऽपीत्यर्थः । न जहातु न त्यजतु । 'गृहीतं न परित्यजेत्' इति वचनादिति भावः । आशिषो लोटि शेषे प्रथमः । इत्येवमभिदधानेषु वदत्सु सत्सु ॥

ततो रम्भोपहितैर्हाराङ्गसंभवशापमम्भोजभवं चैतदुपालम्भान्तरायमावेदयन्तमग्रजन्मानमसमानविनयविज्ञानभूषणो विभीषणः सरोषमिदमवादीत् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं रम्भोपहितो रम्भानिवन्धनो नलकूबराभिहितशोषो

१. 'विज्ञापयामासुः' इति पाठः. २. 'परमास्मासु' इति पाठः. ३. 'अवापो' इति पाठः. ४. एतदनन्तरम् 'प्रधानेषु' इति क्वचित्. ५. 'ततः' इति नास्ति क्वचित्. ६. 'हृदात्कारसंभवमम्भोजसंभवशापमन्तरायमावेदयन्तं दुर्जयं तामग्रजन्मानं समानयन्विनय' इति पाठः.

हराङ्कसंभवः कैलासोद्धरणे नन्दीश्वरविरचितशापः । ततो द्वन्द्वे सर्वो द्वन्द्वो विभाषै-
कवद्भवतीति एकवद्भावः । यद्वा रम्भोपहितो रम्भापतिर्नलकूवरः स च हराङ्कश्च तौ
संभवः कारणं यस्य तं बलादन्यनारीग्रहणे मूर्धा शतधा भविष्यतीति रम्भानिवन्धन-
नलकूवरशापम् । वानरैस्त्वद्वंशविलयो भविष्यतीति नन्दीश्वरचापं चेत्यर्थः । तथारम्भो-
जभवशापं पुञ्जिकास्थलाख्याप्सरोनिवन्धनब्रह्मशापं चैतस्याः सीताया उपालम्भान्तरायं
संभोगप्राप्तिविघ्नमावेदयन्तं प्रहस्तादिभ्यः कथयन्तमग्रजन्मानं ज्येष्ठभ्रातरं रावणम् ।
विनयो महत्सु प्रद्वीभावः, विज्ञानं शास्त्रजन्यविवेकः । असमानेऽसाधारणे विनयविज्ञाने
एव भूषणं यस्य तथोक्तो विभीषणः सरोषं सामर्षं यथा तथेदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनम-
वादीदुवाच । अम्भोजभवशापं श्रीरामायणे—‘अथ संकुपितो देवो मामिदं वाक्यम-
ब्रवीत् ॥ अद्य प्रभृति यामन्यां बलान्मारीं गमिष्यसि । तदा ते शतधा मूर्धा भविष्यति
न संशयः ॥ इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् । नारोपये बलात्सीतां वदेहीं
शयनं मम ॥’ इति ॥

विभीषणोक्तप्रकारमेवाह—अहहेत्यादिचतुर्भिः ।

अहह विधिनियोगादद्य नक्तंचरेन्द्र

त्वमसि परकलत्रे दुर्निवारानुरागः ।

अरुणदवशिखायामामिषग्रासमोहा-

दविरलकृतजिह्वाचापलः केसरीव ॥ १३ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । ‘अहहेत्यद्भुते खेदे’ इत्यमरः । हे नक्तंचरेन्द्र राक्षसे-
श्वर, अद्येदानीं त्वं विधिनियोगादैवशात्परकलत्रे परदारेषु दुर्निवारो निवारयितुमश-
क्योऽनुराग आसक्तिर्यस्य स तथोक्तोऽसि । परदारानुषक्ते महापातकत्वेन शास्त्रनि-
षिद्धत्वात्ततो विनिपात एव न श्रेय इति भावः । कथमिव । अरुणायां रक्तवर्णायां
दवशिखायां वनवह्निज्वालायाम् । ‘वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीष्यते’ इति शा-
श्वतः । आमिषग्रासमोहान्मांसपिण्डभ्रान्तिवशात् । ‘आमिषश्चास्त्रियां मांसस्तथा स्या-
द्भोग्यवस्तुनि’ इति वैजयन्ती । अविरलं बहुलं यथा तथा कृतम् । अथवाविरलं
विरलं संपद्यमानं कृतं विरलकृतम्, तन्न भवतीत्यविरलकृतं बहुलीकृतं जिह्वाचापलं
रसनेन्द्रियप्रियतृष्णा यस्य स तथोक्तः । ‘श्रेण्यादयः कृतादिभिः’ इति समासः । केसरी
सिंह इवेत्युपमा । सा च भ्रान्तिमताङ्गेन संकीर्यते । दवाग्निज्वालास्वादनस्य केसरिणो
यादृशी अवस्था तादृश्येव तवापीत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥

आकर्ण्य किंनरमुखादनघे स्ववंशे

काकुत्स्थदारहरणोर्पगतं कलङ्कम् ।

हाहेति मीलितदृशः करयोर्युगं त-

दष्टौ श्रुतीरपि कथं पिदधातु धातुः ॥ १४ ॥

आकर्ण्येति । अनघे निर्दुष्टे खवशे निजान्वये काकुत्स्थदारहरणोपगतं शौराग-
धर्मभार्यापहरणसंप्राप्तम् । तद्वंशोद्भवेन लया तस्या अपहृतत्वादिति भावः । कलङ्क-
मपवादम् । 'कलङ्कोऽङ्कापवादयोः' इत्यमरः । किंनरमुखात्किंनरवचनात् । 'आन्यातो-
पयोगे' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । आकर्ण्य श्रुत्वा । हाहेति प्रकृते विषादातिशयोक्तौ
द्विरुक्तोऽयं शब्दः । 'हा विषादशुगार्तिषु' इत्यमरः । इत्युक्त्वेति शेषः । मीलितदृश-
स्तादृग्दुर्वार्ताकर्णजनितखेदातिरेकान्निमीलिताक्षस्य धातुब्रह्मणस्तत्प्रसिद्धं करयोर्युगं
हस्तयुग्मं कर्तुं । अष्टावपि । तस्य चतुर्मुखत्वादष्टसंख्याका इत्यर्थः । श्रुतीः श्रोत्राणि
कथं पिदधात्वाच्छादयतु । द्वयोरष्टाच्छादनेऽपर्याप्तत्वान्नाच्छादयिष्यत्येवेत्यर्थः । तादृ-
ग्वार्ताकर्णने कर्णाच्छादनस्यावश्यकत्वादिति भावः । त्वन्मूलेन कूटस्थस्यापि ब्रह्मणो
महात्मनः संतापः संप्राप्तः । अतो दुर्जीवितमिति तात्पर्यम् । 'अपिधानतिरोधानपि-
धानाच्छादनानि च' इत्यमरः । अत्रोक्तव्यवहारासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

पश्येदानीमुदधिपरिखापालिता कुत्र लङ्का

वाचातीतः क नु वनचरादागतो दुर्विपाकः ।

कर्तुं नक्तंचरपरिभवं कापि मायेति शङ्के

जाता सीता धरणितनया जानकी मैथिलीति ॥ १५ ॥

पश्येति । इदानीमधुना पश्यावलोकय । किं पश्यामीत्यत आह—उदधिनैव परि-
ख्या खेयेन पालिता गुप्ता । दुष्प्रवेशेत्यर्थः । 'खेयं तु परिखा' इत्यमरः । लङ्का कुत्र ।
वाचातीतोऽनिर्वाच्यो वनचराद्वानरमात्रादागतः संप्राप्तो दुर्विपाको वनभङ्गाक्षकुमा-
रादिराक्षसविक्षोभणगृहदाहदारूपा दुरवस्था क नु कुत्र । तदेतदाश्चर्यमित्यर्थः ।
अतः नक्तंचरपरिभवं राक्षसविध्वंसनं कर्तुं काप्यनिर्वाच्या माया विचित्रशक्तिरेव
सीता धरणितनया जानकी । मैथिलीति नामभिरुपलक्षिता सतीत्यर्थः । जाता
प्रादुर्भूतेति शङ्के तर्कयामि । अन्यथा कथमीदृग्विपत्तिः संभविष्यतीति भावः । 'मन्ये
शङ्के ध्रुवं नूनम्' इत्युत्प्रेक्षालंकारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥

निगमयति—

किं बहुना ॥

किं बहुनेति । गतार्थमेतत् ॥

१. 'दधातु कथं विधातुः' इति पाठः. २. 'मायैव' इति पाठः.

न गणयसि यदि त्वं वानरं वा नरं वा
ननु परिचितवीर्यौ जिष्णुभूकार्तवीर्यौ ।

न कलयसि यदि त्वं नन्दिशापं च धातु-
र्वरमपि नरवर्जं दुर्जयो दैवयोगः ॥ १६ ॥

नेति । हे रावण, त्वं वानरं कपिम् । वानरं मानुषं वा । न गणयसि यदि न संख्याय-
से चेत् । तृणप्रायावेतौ महाहुबलस्य कियन्मात्रमिति न लक्ष्यीकरोषि चेदित्यर्थः ।
ताहिं जिष्णुभूः शक्रपुत्रो वाली । 'जिष्णुः शक्रे धनंजये' इति निषण्डुः । स च कार्त-
वीर्यश्च तौ परिचितवीर्यौ ननु । पूर्वं त्वदनुभूतपराक्रमौ खलु । एकेन बालवलयनिब-
द्धत्वात्, अन्येन यावत्प्रसादं वन्दीकृतत्वाच्चेति भावः । अत्र तादृगरिविनाशकस्य
तथाविधकार्तवीर्यकुलनिर्मूलनालंकार्माणपरशुरामभङ्गकर्तुश्च श्रीरामस्य त्वद्विनाशः कि-
यन्मात्र इत्यन्तर्निगूढाभिप्रायः । अतस्त्वं नन्दिशापम्, वानरैस्तवोपहृतिर्भविष्यतीति
नन्दीश्वरशापं च नरवर्जं नररहितं धातुर्वरमपि । नराद्विनान्यस्मान्न ते विनाश इति
ब्रह्मवरं चेत्त्यर्थः । न कलयसि यदि न मनुषे यदि नानुसंदधासि चेत् ताहिं दैवयोगो
दैवगतिर्दुर्जयो जेतुमशक्यः । 'ईपहुः-' इत्यादिना खलप्रत्ययः । नन्दीश्वरशापं ब्रह्मव-
रानुगुण्येन वानराणां नरवैपधारिणः श्रीरामस्य च प्रत्यासन्नत्वादस्यासन्नस्तव मृत्युरिति
भावः । मालिनीवृत्तम् ॥

इत्यादि नीत्या सहितं हितमभिवदन्तं निजमनुजमवज्ञाय ज्ञातिरयम-
रातिपक्षः शिक्षणीय इति शंसन्तं नृशंसं तमैरुतुदाचरणरोषभीषणो वि-
भीषणो विहाय विहायसि समुत्पतन्तमनूत्पतद्भिश्चतुर्भिरमात्यैः सम-
मतीत्य वारिधिं दूरत एव सवितर्कमुद्गीवान्सुग्रीवादीनन्तरिक्षगत
एवमोचष्टे ॥

इतीति । इत्यादिरेवमादिर्यो नीतिर्नीतिशास्त्रसंमतवार्ता तथा सहितं संवद्धं यथा
तथा हितमभिवदन्तम् । आलपन्तमित्यर्थः । कर्तरि क्तप्रत्ययः । 'मतिबुद्धिः-' इत्यादि-
सूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थत्वात् । अनुजं विभीषणमवज्ञायानुचितभाषणैरवमस्य । 'रीढा-
वमाननावज्ञा' इत्यमरः । अरातिपक्षः शत्रुपक्षपातोऽयं ज्ञातिर्दायादः शिक्षणीयो
दण्ड्यः । इत्येवं शंसन्तं वदन्तं नृशंसं पापिष्ठम् । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु
वञ्चकः' इत्यमरः । तं रावणमरुतुदाचरणेन मर्मभेदकरावणदुराचारदुर्भाषणादिना यो

१. 'नीतिसहितम्' इति पाठः. २. 'अभिहितवन्तम्' इति पाठः. ३. 'अरुतुदरो-
पणभाषणो' इति पाठः. ४. 'आचचक्षे' इति पाठः.

रोषोऽमर्षस्तेन भीषणो भयंकरः । अरुंतुदेत्यत्र 'विध्वरुषोः' इत्यादिना मुमागमः । विभीषणो विहाय त्यक्त्वा वि-
च्छन् । 'पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । अनूत्पतद्भिरनुर-
रनलादिमन्त्रिभिः समम् । अमा सह सुखदुःखादिषु भवन्त-
'मन्त्री धीसचिवोऽमाल्यः' इत्यमरः । अमाशब्दादव्ययात्त्यप् । 'अंगल्य-
पातिः प्रमदस्तथा । एते विभीषणामाल्याश्चत्वारो बुद्धिसत्तमाः ॥' इति श्रीरामायणे ।
वारिधिमतीत्योल्लङ्घ्य । दूरत एवान्तरिक्षगत आकाशे गच्छन्नेव स्थितः सन्नित्यर्थः ।
सवितर्कम् 'कोऽयं किमस्यागमनप्रयोजनम्' इति ससंदेहसुद्रीवानुव्रमितकन्धरान्सुग्री-
वादीन्वानरेश्वरान्प्रति । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाचष्टेऽवोचत् । एते वानरा ममाभिधे-
यमभिप्रायमज्ञायसौ रावणसंबन्धीत्यन्यथा करिष्यन्ति । अतो रामसमाश्रयणामिप्राय-
मेतेभ्यो निवेद्य एतत्पुरुषकारमुखेनैव रामं समाश्रयिष्यामीत्यभिप्रेत्याब्रवीदित्यर्थः । अत्र
श्रीरामायणवचनम्—'अन्य एवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर । अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वां
तु धिक्कुलपांसनम् ॥ इत्येवं कुतिसतो भ्रात्रा न्यायवादी विभीषणः । उत्पपात गदापाणि-
श्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥' इति । ननु 'ज्येष्ठभ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते
पितरो ज्ञेया धर्मश्चेदत्र कारणम् ॥' इति, 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥' इति ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृसाम्यमापा-
द्यापि त्यागानर्हं रावणं परित्यज्य रामसमीपमागमनं विभीषणस्य विरुद्धमिति चेत्,
सत्यम् । 'विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य निषेवणात् । अनिग्रहाचेन्द्रियाणां नरः पतन-
मुच्छति ॥' इत्याद्युक्तपतनहेतूनां रावणे परिपूर्णत्वात् 'न पतितैः सह संव्यवहारो वि-
द्यते' इति पतितस्य परित्यागाभिधानात्, 'गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः । उ-
त्पथं प्रतिपन्नस्य न्याय्यो दण्डो विधीयते ॥' इत्यादिना अपथप्रवृत्तस्य गुरोरपि परि-
त्यागश्रवणाच्च, न दोष इत्यलमितिप्रपञ्चेन ॥

एवमाचष्ट इत्युक्तम् । तत्प्रकारमेवाह—

पौलस्त्यमग्रजनुषं परुषं वेदन्तं

संत्यज्य बान्धवजनं च विभीषणोऽहम् ।

रामं विराममिह विद्विषतामवाप-

मापन्नदैर्न्यहरणं शरणं ममेति ॥ १७ ॥

पौलस्त्यमिति । अग्रजनुषमग्रजन्मानम् । ज्येष्ठभ्रातरमित्यर्थः । 'जनुर्जननज-
न्मनि' इत्यमरः । एतेन स्वस्य रावणसंबन्धे न दोषवत्त्वमुक्तं भवति । अनेन 'उपाया
नैव सिध्यन्ति ह्यपाया बहुशस्तथा । इति या गर्वहानिश्च सैव कार्पण्यमुच्यते ॥'

इत्युक्तलक्षणकार्पण्यरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । परुषं वदन्तमरुतुदभाषणशीलं पौलस्त्यं पुल-
स्त्यवंशोद्भवं रावणं च । एतेन महाकुलप्रसूतत्वेऽपि दुरदृष्टवशात्पापाचारतया परिहार्यत्वं
सूच्यते । तथा बान्धवजनं पुत्रमित्रकलत्रादिवन्धुवर्गं च संत्यज्य त्यक्त्वा । एतेन
प्रातिकूल्यनिरसनरूपमङ्गं प्रदर्शितम् । विभीषणाख्योऽहम् । एतच्छक्तेस्तव राहित्येन तेषां
विश्वासीत्पादनार्थं स्वनामसंकीर्तनमित्यवगन्तव्यम् । विद्विषतां शत्रूणाम् । विरमयतीति
विरामं विनाशकम् । दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनक्षममित्यर्थः । आपन्नानां तापत्रयनिपीडि-
तानां दैन्यहरणं दुर्गतिनिरासकम् । सुरनरतिर्यगात्मनां सर्वेषां प्राणिनां समाश्रयणीयमि-
त्यर्थः । रमयतीति रामं नात्रैव सकललोकानन्दकरं मम शरणं रक्षकमिति । मत्वेति
शेषः । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । अवापं प्राप्नवम् । 'रक्षिष्यत्यनुकूलान् इति या सुदृढा
गतिः । स विश्वासो भवेच्चक्रे सर्वदुष्कृतनाशकम् ॥' इत्युक्तविश्वासरूपकमङ्गं प्रद-
र्शितम् । तथा च—'आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति वि-
श्वासो गोमृतववरणं तथा ॥ आत्मविक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणा गतिः ॥' इति भगव-
च्छास्त्रोक्ता यथायोगाद्वा शरणा गतिः प्रदर्शितेति द्रष्टव्यम् । ननु इक्ष्वाकुवंशजस्य
राज्ञो रामभद्रस्योक्तगुणसंपन्नत्वेन परत्वं विभीषणेन कथमुक्तमिति चेत्, 'वालोऽपि
नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूपतिः । महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ नानृषिः
कुरुते काव्यं नासुरो विन्दते बलम् । नादेवांशो ददात्यन्नं नाविष्णुः पृथिवीपतिः ॥'
इत्यादिवचनैर्भूपतेर्विष्णुरुपत्त्वावगमेन 'ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा' इत्यादि हनूमद्व-
चनाद्रामस्य ब्रह्मादिभ्योऽधिकशक्तिकत्वेनावगतत्वात् 'परमापन्नतस्यापि धर्मे मम
मतिर्भवेत् ॥ या या मे जायते बुद्धिर्द्येषु येष्वाश्रमेषु च । सा सा ममातिधर्मिष्ठा तं तं
धर्मं च पालय ॥' इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा धर्मिष्ठस्त्वं सदा वत्स चैतद्भविष्यतीति
दत्तवस्त्वेन च रामं सकलजगद्रक्षणार्थमिक्ष्वाकुवंशेऽवतीर्णं परमधर्मरूपं परमपुरुषरूपं
श्रीमन्नारायणं ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्वं रमणीयम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरमतिकरुणं समीरयन्तं समीरमुवा च सप्रत्यभिज्ञं विज्ञापितं
निशाचरपतेरनुजं निशाम्य तदागमनाय किं कारणमिति शङ्कापरवशे
निवेदयति हरीशे दाशरथिरतिदयमानमानसः स्मयमानो मधुरमिदमवा-
दीत् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमतिकरुणमत्यन्तदैन्ययुक्तं यथा तथा समीरयन्तम् ।
'सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मेन । न्यवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥'
इति भाषमाणमित्यर्थः । 'वाचा धर्ममवाप्नुहि' इति न्यायेनाक्लेशेन भवतां महानुपकारः
प्राप्स्यतीति निवेदयन्तमिति भावः । तथा समीरमुवा हनूमता च सप्रत्यभिज्ञम् ।

१. 'सप्रत्यभिज्ञविज्ञापितम्' इति पाठः. २. 'निशाम्य तदा तदागमनाय' इति
पाठः. ३. 'अतिदयमानस्मयमानो' इति पाठः. ४. 'अभापत' इति पाठः.

लङ्काप्रवेशसमये मयायं दृष्टो धर्मिष्ठोऽस्मत्पक्षपातेनोपकारेण परित्यागित्वादिभ्यः-
भिज्ञासहितमित्यर्थः । विज्ञापितं निवेदितम् । निशाचरपतेरनुमं विनीतयो विनीतय
दृष्ट्वा । 'शमो दर्शने' इत्यत्र शमो दर्शनार्थे अमित्वाद्भस्वात् । शमो दर्शन-
चरपतेरागमनाय । आगमनस्येत्यर्थः । किं कारणं को तनुः । शरीरं शरणागते
वितर्कतत्परे । 'शङ्का वितर्कभययोः' इति विश्वः । हरीशे रुद्धिर्निवेदयति । शरणाग-
जोऽयं विभीषणः शरणार्थितया समागत इति विज्ञापितवति सति शङ्काः शङ्काः शर-
मोऽतिदयमानं निरवधिपरदुःखप्रहाणेच्छातत्परत्वाद्दयामागच्छन्तं शरणं शरणं न
तथोक्तः । तथा स्मयमानः । 'स्मितपूर्वाभिभाषी च राघवः' इति पाठः । शङ्का-
च्छत्रू रावणस्तदनुज एव शरणागतश्चेत्संतोष एवेति वा । शरणं शरणं शरणं शरणं
भवतु पुनर्निवेदनं किमर्थं शरणागततरक्षणदीक्षितस्य मम किं हि शरणं शरणं शरणं
इत्यर्थः । मधुरं सर्वेषां श्रवणानन्दकरम् । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वक्ष्यमाणदीक्षितम् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अभयागतो मृदुपयाति चेन्मुधा

रघवो भवन्ति लघवो न किं सखे ।

अनुजोऽयमस्तु तनुजोऽथवा रिपोः

करुणापदं हि शरणागतो जनः ॥ १८ ॥

अभयेति । हे सखे सुग्रीव, अभयागतोऽभयार्थमागतो जनः । दन्वस्तः शरणा-
शात् । मुधा व्यर्थम् । अप्राप्तमनोरथः सन्नित्यर्थः । अपयाति । तदनुजोऽयमस्ति । तनु-
रघुवंशोद्भवा राजानः । अथ रघुशब्देन यदुशब्दवत्तदपत्तेः लक्षणा । जनलक्षणा-
नामतद्वाजलात् । लघवो नीचाः । न भवन्ति किम् । भवन्तीत्यर्थः । न केवलं शर-
णागतसंरक्षणवैमुख्येनाहं लघुः, किंतु पूर्वेषामपि सकलजन्मसंरक्षणसंरक्षणलक्षणा-
नामपि नैच्यापादकत्वेन मूलच्छेदको भवामीति भावः । अनुजोऽयमस्तु शरणागतो रिपोः
शत्रो रावणस्यानुजो वास्तु । अथवा तनुजस्तनयो वा भवतु । शरणागतो जनः
करुणापदं हि दयापात्रं खलु । अतस्तमवश्यमानयतेत्याशयः । मृदुनिवेदयन् ।
'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥

तदनु हृदयविदा हनूमता सरयमानीतो विनीतोऽचराचरपरितिर-
न्दत दाशरथिम् ॥

तदन्विति । तदनु श्रीरामवचनानन्तरं हृदयविदाशयाभिज्ञेन हनूमता सरयं स-
त्वरमानीतः प्रापितोऽयं शरणार्थी आशरपती राक्षसेश्वरो विभीषणो विनीतः सन्

दाशरथिमवन्दत नमस्कृतवान् । 'राक्षसः कोणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्य आशरः'
इत्यमरः ॥

रामस्तमाह विनतं रजनीचरेन्द्रं

दत्तं मयाद्य भवते दशकण्ठराज्यम् ।

अस्मिन्नुदाहरणमग्रजराज्यभोक्ता

सानुप्लवः प्लवगमण्डलसार्वभौमः ॥ १९ ॥

राम इति । रामो विनतं प्रणतं रजनीचरेन्द्रं विभीषणमाह ब्रूते स्म । आहेति
णलन्तत्वेन ब्रूतित्वं भ्रान्तम्(?) । तदुक्तं वामनेन—'आह ब्रूतिना णलन्तत्वभ्रमात्' इति ।
उक्तप्रकारमेवाह—हे विभीषण, अद्येदानीं मया । भातीति भवते तुभ्यम् । भातेर्देवतु-
प्रत्ययः । दशकण्ठराज्यं रावणसाम्राज्यं दत्तं वितीर्णम् । अत्र भविष्यदर्थत्वेऽपि भूत-
त्वेन सिद्धवत्कृत्यानुवादः । एतेन श्रीरामस्य सत्यप्रतिज्ञापरिपालनधौरेयत्वमुक्तम् ।
तथा च रामाग्रणवचनम्—'निहत्य रावणं युद्धे सप्रहस्तं सवान्धवम् । राजानं त्वां क-
रिष्यामि लङ्कायां राक्षसेश्वर ॥' इति । नन्वग्रजं घातयित्वा कथं तद्राज्यं भोक्तुमुचित-
मित्याशङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—अस्मिन्निति । अस्मिन्नर्थेऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुर्वालिनो
राज्यभोक्ता राज्यानुभवकः । अनुसृत्य प्लवन्तीत्यनुप्लवा अमात्यभृत्यादयस्तैः सह सानु-
प्लवः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहसब्दस्य स-
भावः । प्लवगमण्डलसार्वभौमः कपिराष्ट्रचक्रवर्ती सुग्रीवः । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौम
इति विग्रहः । 'तत्त्वेश्वरः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामित्यनुशक्तिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धिः ।
उदाहरणं निदर्शनं दृष्टान्तः । उपमानमिति यावत् । अतो नात्रानौचित्यशङ्का कार्या
इति भावः । नायं दृष्टान्तालंकारः । विम्बप्रतिविम्बभावे नौपम्यस्य गम्यत्वेन बाधात्(?) ।
किंतूदाहरणशब्देन तुल्यत्वाभिधानादुपमालंकारः । अत एव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शन-
रूपाः शब्दा न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेरित्येकावलीकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

उक्तमर्थान्तरन्यासेनोपपादयति—

तथाहि ॥

तथाहीति । स एव प्रकार इत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

श्रेयः पदात्पदमुपैति विधेः प्रसादा-

व्यायस्तदद्य फलितं हि विभीषणे तु ।

१. 'तदद्य' इति पाठः. २. 'तथाहि' इति नास्ति कश्चित्. ३. 'उदेति' इति पाठः.
४. 'यत्' इति पाठः.

रेखातपत्रसहितं पदमस्य गृह-

त्रेकातपत्रसहितं पदमेव भेजे ॥ २० ॥

श्रेय इति । श्रेयो राज्यादिकं कर्तुं विधेः प्रसादादिवानुग्रहान् । 'विपिविपने देवे श' इति विश्वः । प्रायो भूम्ना । 'प्रायो भूम्यन्तगमने' इत्यमरः । पदान्तरानामप्यप्येति गम्यते । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माद्रिवस्तुपु' इत्यमरः । उपैति प्राप्नोतीति गन् । इत्यध्याहारः । यत्तदोर्निलसंवन्धात् । न्याय्यवचनमित्यर्थः । अर्थेदानीम् । विभीषणे तु विभीषण एव । तुशब्दो व्यवच्छेदार्थकः । फलितं फलवत् । चरितार्थं जातमित्यर्थः । 'तारकादित्वादितच' । हिरवधारणार्थकः । कुतः । यद् यस्मात् एव विभीषणः । रेखा । आतपत्राकाररेखेत्यर्थः । तत्सहितं महापुरुषत्वात्तच्चिद्विहितमस्य श्रीरामस्य पदं नरपदम् । स्थानं चेति गम्यते । गृहन्स्वीकुर्वन् । एकातपत्रसहितमेकच्छत्रयुक्तम् । निःपदमि-
त्यर्थः । पदं साम्राज्यं भेजे प्राप । अतः श्रेयसः पदात् पदान्तरप्राप्तिरिति एतत् क-
लितं जातमिति युक्तमुक्तमिति भावः । त्रेपानुप्राणितोऽयं विशेषेण सामान्यरामर्ष-
रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरवृत्तान्तमाह—

असौ पुनरग्रत एव भरताग्रजापाङ्गसुधातरंगाभिपिक्तोऽपि पुनरुक्त-
राज्याभिषेकः सकलविस्त्रम्भभाजनतया सुग्रीव इवापरो दशग्रीववत्स-
खिलमावेद्य सद्य एव लङ्कापुरसमास्कन्दनाय सेनासमुत्तरणहेतुं सेतुं
विधातुर्मारुताय वारांनिधिमिति सविनयमेनं विज्ञापितवान् ॥

असाचिति । असौ विभीषणः । पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । अग्रतोऽनुपदमेव
भरताग्रजस्य श्रीरामचन्द्रस्यापाङ्गसुधातरंगैः कटाक्षामृतहरीभिरभिपिक्तोऽपि पुन-
रुक्तराज्याभिषेकः पुनर्विचितसाम्राज्याद्भूम्याभिषेकः श्रीरामेण करुणाकटाक्ष-
लोकनपूर्वकं लङ्काराज्येऽभिपिक्त इत्यर्थः । सकलविस्त्रम्भभाजनतया समग्र-
विश्वासपात्रतया । 'समौ विस्त्रम्भविश्वासी' इत्यमरः । अपरः सुग्रीव इव
स्थितः सन् इत्युत्प्रेक्षा । अखिलं समग्रं दशग्रीववत्सं रावणशक्तिं सैन्यं वा ।
'वलं सैन्यं वलं स्थौल्यं वलं शक्तिर्वलोऽसुरः' इति शाश्वतः । आवेद्य । अवश्यः सर्व-
भूतानां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयंभुवः ॥' इत्यादिना वि-
ज्ञाप्येत्यर्थः । सद्योऽविलम्बेनैव लङ्कापुरस्य समास्कन्दनाय समाक्रमणार्थं सेनाया
वानरसैन्यस्य समुत्तरणहेतुं समुद्रोलङ्घनसाधनं सेतुं विधातुं वहुं वारांनिधिं नीरनि-

धिम् । 'आपः स्त्री भूमि वार्वारि' इत्यमरः । आराधय प्रार्थय । इत्यनेन प्रकारेण सवि-
नयं सप्रश्रयं यथा तथैनं श्रीरामं प्रति विज्ञापितवान् ॥

ततः श्रीरामः किमकार्षादित्यत्राह—

अथ वारांनिधिं ध्यायन्नम्भोधिहृदयेशयः ।

व्यानशे दर्भशयनं वेदीमिव हुताशनः ॥ २१ ॥

अथेति । अथ विभीषणविज्ञापनानन्तरं श्रीरामो वारांनिधिं ध्यायन्प्रसादनार्थं
चिन्तयन् । अम्भोधिहृदयेऽम्भोधितीरे शेत इति तथोक्तः सन् । 'अधिकरणे शेते'
इत्यच्प्रत्ययः । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक् । दर्भशयनं दर्भरूपशयनं वेदिं परि-
ष्कृतभूमिम् । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । हुताशनोऽग्निरिव व्यानशे । अत्रा-
धिशिदये इत्यर्थः । उपमालंकारः । तेन प्रार्थनावैधर्म्येऽपि प्रकारान्तरेण कार्यनिर्वा-
हकत्वं शुचित्वं च द्योत्यते । तथा च रामायणवचनम्—'एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे
नदनदीपतेः । संविदेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥' इति ॥

तत्र च कुशास्तरणमध्यमध्यासीने देवे रामभद्रे नियन्त्रित इव नियं-
मवशान्निशात्रयमपि निध्यानवति प्रसादं नाससाद् यादसांपतिः ॥

तत्रेति । तत्राम्भोधितीरे च कुशास्तरणमध्यम् । दर्भशयनमध्यप्रदेश इत्यर्थः ।
'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् । अध्यासीनेऽधिष्ठिते देवे स्वामिनि रामभद्रे
नियमवशान्निष्ठापारतन्त्र्यान्नियन्त्रिते नियमित इव । वस्तुतस्तु सकलनियन्तृत्वात्तस्य
न तथालमिति भावः । निशात्रयमपि । तिस्रषु निशास्वपीत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वि-
तीया । निध्यानवति नितरां ध्यानतत्परे सत्यपि यादसां जलजन्तूनां पतिर्जलनिधिः ।
'रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः' इत्यमरः । अत एव प्रसादमनुग्रहम् । आ-
भिमुख्यमिति यावत् । नाससाद् न प्राप । तथा च रामायणवचनम्—'तस्य रामस्य
सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले । नियमादग्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽतिचक्रमुः ॥' इति ॥

ततश्च श्रीरामः किं कृतवानित्याह—

व्यापारयन्नथ विलोचनकोणमब्धौ

कोपारुणं कुटिलितभ्रुकुटीविटङ्कः ।

आदातुमैह त धनुः प्रथमो रघूणां

पैतामहप्रथमसर्गसमापनाय ॥ २२ ॥

व्यापारयन्निति । अथ निशात्रयानन्तरं कोपारुणम् । मया प्रार्थनायां कृतायामपि

१. 'च' इति नास्ति क्वचित्. २. 'निध्यानवति देवे रामचन्द्रे' इति पाठः. ३. 'नि-
यतिवशात्' इति पाठः. ४. 'निध्यानवति' इति नास्ति क्वचित्.

मत्सामर्थ्यापरिज्ञानेन तूष्णीं स्तब्धभावेनैवायमनादृत्य तिष्ठतीति समुत्पन्नकोपसंरक्षा-
मित्यर्थः । विलोचनकोणं नेत्राञ्चलम् । अब्धौ व्यापारयन्प्रसारयन्कुटिलितो वम्भीकृतो
भुकुटिभ्रूमङ्गो विटङ्क इव यस्य स तथोक्तः । रघूणां प्रथमः श्रीरघुनायकः । पितानह-
स्यायं पैतामहो यः प्रथमसर्गः । अप्पष्टिरित्यर्थः । 'अप एव ससर्जादौ' इति ब्रह्मा-
ण्डपुराणवचनात् । तस्य समापनाय संक्षेपाय । विध्वंसनायेत्यर्थः । धनुरादातुमैहतै-
च्छत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

आदाय च दुरापं चापमारोपयत विशिखमनलशिखम् ॥

आदायेति । दुरापं परेषां दुष्प्रापं चापमादाय चानलशिखं विशिखमाग्नेयास्त्रमा-
रोपयतानुसंधितवान् ॥

नाथो विमोक्तुमुदयुङ्क्त न यावदेष्टे

पाथोनिधेरुपरि पावकरूपमस्त्रम् ।

संतापिनी नयनवारिमिषेण ताव-

न्मन्दाकिनी किमुत वारुणमाललम्बे ॥ २३ ॥

नाथ इति । एषोऽयं नाथो रघुनायकः पाथोनिधेर्जलनिधेः । 'कवन्धमुदकं पाथः'
इत्यमरः । उपरि पावकरूपमस्त्रमाग्नेयास्त्रं यावद्यदा विमोक्तुं नोदयुङ्क्त नोद्युक्त-
वान् । तावत्तदानीमेव मन्दाकिनी वियद्गङ्गा संतापिनी स्वप्रियतमस्य महाविपत्तिः
संप्राप्तेति संतापवती सती । नयनवारिमिषेण नेत्राम्बुव्याजेन । वारुणं वरुणदेवताकं
सलिलास्त्रमाललम्बे किमुत स्वीकृतवती किम् । अत्र पतिविपत्तिनिमित्तकस्य मन्दाकिनी-
वाष्पस्य वाष्पत्वमपहुत्य वारुणास्त्रत्वेनोत्प्रेक्षा । तथाग्नेयास्त्रप्रयोगसंतापयोः कार्यकार-
णयोर्भिन्नेदशत्वादसंगत्यलंकारः । 'कार्यकारणयोर्भिन्नेदेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्ष-
णात् । अयं चोक्तोत्प्रेक्षानुगत इति संकरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रुषा विशिखमुच्छिखं जहति राघवे लाघवा-

दजायत रुजायतश्चसितनक्रचक्राकुलम् ।

रसातलवलत्तिमि स्तिमितकुम्भिकुम्भीनस-

प्रविष्टगिरिकन्दरं तरलमन्तरं वारिधेः ॥ २४ ॥

रुषेति । राघवे श्रीरामे रुषा रोषेणोच्छिखमुद्रतज्ज्वालं विशिखं वाणम् । आग्नेयास्त्र-
मित्यर्थः । 'घृणिज्वाले अपि शिखे', 'पृषत्कवाणविशिखाः' इति चामरः । लाघवा-
द्दस्तलाघवाजहति त्यजति सति । जहतेः शतृप्रत्ययः । वारिधेरन्तरं मध्यं (कर्तुं) ।
'अन्तरं परिधानीये बाह्वोः स्त्रीयोत्तरात्मनि । किंतु मध्येऽवकाशे वा' इति वैजयन्ती ।

रुजा उपतापः । 'श्री रुजुजा चोपतापे' इत्यमरः । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' । अथवा रुजेति वेदनाभेदः । तयायतान्यतिदीर्घाणि श्वसितानि निश्वासा यस्य तथोक्तेन नक्रचक्रेण कुम्भिकापरपर्यायजलग्राहव्यूहेनाकुलं संकुलम् । 'नक्रस्तु कुम्भीनसः' इत्यमरः । रसातले पाताले बलन्तो बलमानास्तिमयः शतयोजनविस्तृतकाया मीनविशेषा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'राजीवः शकुलस्तिमिः' इत्यमरः । अत्र बलतेरनुदात्तत्वेऽपि च शिङो डित्करणेन तस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदप्रयोगः । अतएव 'बलतेरात्मनेपदमनित्यत्वज्ञापनात्' इति वामनः । स्तिमिता निश्चेष्टाः कुम्भिनो जलकरिणो यस्मिंस्तत्कुम्भीनसैः सर्पविशेषैः । 'कुम्भीनसो लोहिताहिः' इति वैजयन्ती । प्रविष्टानि गिरिकन्दराणि मैनाकादिपर्वतविलानि यस्मिंस्तत्तथोक्तं च तत्तरलं विघूर्णितमजायत जातम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तत्क्षणं च जलनिधिः क्षन्ता च युगान्तानलस्य सहनोऽपि गरलदहनोष्मणां सोढापि वाडवगाढावलेह्यस्य तितिक्षुरपि भार्गवतीक्ष्णपरशोः परिशोषयन्तमन्तरङ्गमङ्गारमयं शरवरं निमिषमपि न विषेहे ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अयं जलनिधिश्च वारिनिधिरपि । युगान्तानलस्य प्रलयकालाग्रे । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । क्षन्ता च सहनशीलोऽपि । 'क्षम सहने' तच् । गरलदहनोष्मणां नियतात्मकुक्षिनिवासस्य शेषाशीविपस्य विषज्वलनपरितापानां वा सहनो मर्षणः । वाडवस्य वडवानलस्य यद्गाढावलेह्यं भिरन्तरदृढतरास्वादनम् । 'गाढावलेपस्य' इति पाठे दृढदाहगर्वः । 'अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च' इति विश्वः । तस्य सोढापि । सहतेस्तच् । भार्गवतीक्ष्णपरशोर्जामदम्यनिशितकुठारस्य । ब्राह्मणेभ्यः सर्वसर्वसहो दत्त्वा ह्यनिवासप्रार्थनासमये प्रयुक्तस्येति भावः । तितिक्षुः क्षान्तिशीलोऽपि । क्षमतेः सन्नन्तादुप्रलयः । अङ्गारमयमग्निस्वरूपमन्तः परिशोषयन्तमप्रमेयमपरिच्छेद्यमानभावं शरवरमल्लोत्तमं निमिषं निमेषमात्रमपि किमुत । चिरकालमिति भावः । न विषेहे न चक्षमे । स्वतो दुःसहस्य तत्रापि कोपावेशेन श्रीरामप्रेरितस्यास्त्रस्य कः क्षन्तेति भावः ॥

शरणमथ शरव्यथानिदानं

जलनिधिरेष जगाम राममेव ।

परुपकुलिशपातमेव किं वा

जलधरमर्थयते न जीवलोकः ॥ २५ ॥

शरणमिति । अथासहनानन्तरमेव जलनिधिः समुद्रः शरव्यथानिदानं शरज-

१. 'च' इति नास्ति कश्चित् । २. 'दाहनोष्मणाम्' इति पाठः । ३. 'अवलेपस्य' इति पाठः । ४. 'शरमयम्' इति पाठः ।

नितात्यन्तसंतापकारणम् । 'निदानं त्वादिकारणम्' इत्यमरः । रामं श्रीराममेव शरणं रक्षकम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । जगाम प्राप । गमेर्लिट् । कुत एतदित्याशङ्क्य तत्र दृष्टान्तमाह—परुषेति । जीवलोकः प्राणिसमूहः परुषोऽसह्यः कुलिशपातो यस्मात्तम् । जलधरमेव नार्थयते न याचयते किम् । जलमिति शेषः । याचत एवेत्यर्थः । अतोऽस्थैतच्छरणागतित्वं युक्तमिति भावः । 'अर्थं याच्नायाम्' इति धातुः । 'अथेमेऽर्थयतेरर्थायासे याच्नावरोधयोः' इति वचनात् । वैधर्म्येण दृष्टान्तालंकारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥

आगत्य चानुपदमुपदीकृतचित्ररत्नराशिर्जलराशिर्विनीतवेषोपजातनु-
तिभिर्नतिभिरभ्यनन्दयद्रघुनन्दनम् ॥

आगत्येति । आगत्य शरणं प्राप्य च जलराशिः । अनुपदमनन्तरमुपदीकृत उपाय-
नीकृतश्चित्ररत्नराशिर्येन स तथोक्तः सन् । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपधा' इत्यमरः ।
विनीतवेषोऽनुद्धताकारः । विनयप्रह्वीभाव इत्यर्थः । उपजातनुतिभिर्विरचितस्तोत्रैर्न-
तिभिर्नमस्कारैश्च रघुनन्दनमभ्यनन्दयदतोषयत् । उपायनस्तुतिनमस्कारैः श्रीरामस्य
कोपोपशमं चकार । 'प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम्' इति भावः ।
अत्र नतिभिरिति बहुवचनं तासां भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकत्वं द्योतयति । तथाविधाना-
मेव श्रेयस्करत्वात् । तथा च श्रुतिः—'भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम' इति ॥

तदनु संहितममोघं वैधात्रमखं कुत्र च वनचरधामनि मरुसीमनि
विनिपात्यताम्, सह्यते मया सलिलावष्टम्भः, संप्रत्येव नलो विदधातु से-
तुमित्यभिदधानो मन्दमन्दमन्तरधात् ॥

तदन्विति । तदनु रघुनन्दनाभिनन्दनानन्तरं संहितं धनुषि योजितममोघम-
व्यर्थं वैधात्रमखं ब्रह्माखं वनचराणामाभीरप्रमुखानां पापात्मनां धामनि निवासस्थाने
कुत्र च कस्मिंश्चिन्मरुसीमनि मरुदेशे विनिपात्यतां विसृज्यताम् । मया सलिलावष्टम्भः स
लिलप्रतिबन्धः सह्यते मृष्यते । संप्रतीदानीमेव नलः सेतुं विदधातु विरचयतु इतीत्य-
मभिदधानो भाषमाणः । सागर इति शेषः । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवच-
नस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । अन्तरधादन्तर्हितोऽभूत् ॥

ततः किं तत्राह—

आदिष्टा रघुनन्दनेन हरयोऽप्यष्टासु दिक्षु क्षणा-

त्रैलोक्याश्रितमूलमध्यशिखरान्धात्रीधरानाहरन् ।

१. 'नूतनरत्न' इति पाठः. २. 'वारिराशिः' इति पाठः. ३. 'वेषोविशेषोपजातनुति-
भिर्नुतिभिः' इति पाठः. ४. 'अखं वैधात्रम्' इति पाठः. ५. 'कुत्रचन वनसीमनि
विनिपात्य साध्यो मया सलिलविष्टम्भः' इति पाठः. ६. 'पुंगवेन' इति पाठः.

यैः क्षितैः सलिले नलेन जलधिर्यातोऽपि जम्वालतां

निर्गच्छन्नचिराय निर्झरपयःपूरैः पुपूरे पुनः ॥ २६ ॥

आदिष्टा इति । हरयो वानरा रघुनन्दनेनादिष्टाः सेतुनिबन्धनार्थं पर्वतानाहर-
न्तिवत्याज्ञप्ताः सन्तः । अष्टास्वपि दिक्षु । स्थितानिति शेषः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् ।
पातालमर्त्यस्वर्लोका इत्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यङ् । तत्राश्वितानि संगतानि
मूलमध्यशिखराणि येषां तानित्यतिशयोक्तिः । धरन्तीति धराः । पचायच् । धा-
त्रीधरान्पर्वतान्क्षणादाहरन्नानीतवन्तः । ततो नलेन सलिले क्षितैर्यैर्धात्रीधरैर्जलधि-
र्जलनिधिर्जम्वालतां पङ्कताम् । 'निषद्वरस्तु जम्वालः पङ्कोऽस्त्री शादकदर्दमौ' इत्यमरः ।
यातोऽपि । निर्झरपयःपूरैर्गिरिप्रवाहैः । 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । अचि-
राय शीघ्रमेव निर्गच्छन् । उपचयं प्राप्नुवन्नित्यर्थः । पुनर्भूयोऽपि पुपूरे पूरितः ।
पूरः कर्मणि लिट् । अत्राम्बुधेः पङ्किलत्वनिर्झरपयःपूरितत्वासंबन्धेऽपि तत्सं-
बन्धाभिधानादसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिः । पूर्वोक्तया संसृज्यते । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥

अथ जलधौ निपेतुरतिदूरनिपातदल-

जलचरजीवजीवनदगन्धमहौषधयः ।

स्फुटितधराविराजदहिपुंगवफूत्करण-

क्षुभितगुहागृहोत्थितमहाहरयो गिरयः ॥ २७ ॥

अथेति । अथानन्तरं जलधौ जलनिधौ । अतिदूरनिपातेनात्यन्तविप्रकृष्टपातेन
सुदूरावगाहनेन वा दलतां विशीर्यमाणानां जलचराणां नकादिजलजन्तूनां जीवानां
प्राणिनां जीवनदः पुनरुज्जीवको गन्ध आमोदो यासां तास्तथोक्ता महौषधयः संजीविन्या-
दिलताविशेषा येषां ते तथोक्ता इति बहुव्रीहिः । स्फुटिता निपातेन यो वेगस्तेन दलिता
या धरा समुद्राधारभूमिस्तस्यां विराजतां प्रकाशमानानामहिपुंगवानां पातालवासिनां
महोरगाणां च फूत्करणैर्मुखनिश्वासमारुतैः क्षुभिताः क्षोभं प्रापिताः । अत एव गुहा-
गृहेभ्यः कन्दरमन्दिरान्तरालेभ्य उत्थिता निर्गता महाहरयो महासिंहा येषां ते
तथोक्ता गिरयः पर्वता निपेतुः पतन्ति स्म । अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्थयोरसंबन्धे सं-
बन्धरूपातिशयोक्त्योः संसृष्टिः ॥

अलक्षितमहीधरग्रहणमस्फुटक्षेपणं

विचित्रवटनं ततो विरचितो नलेनामुना ।

अवोधि हरियूथपैरधिपयोधि सेतुर्महा-

न्भुवो भुज इवाभयं निजतनूभुवो लम्भयन् ॥ २८ ॥

अलक्षितेति । ततः । गिरिनिपातानन्तरमित्यर्थः । अलक्षितगदष्टं महीधरग्रहणं पर्वतस्वीकरणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अस्फुटक्षेपणप्रकाशनिक्षेपणं यथा तथेत्यतिशयोक्तिः । तथा विचित्रा आश्चर्यकरी घटना यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । अमुना नलेनाधिपयोधि पयोधौ इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विरचितो निर्मितो महानत्यायतः सेतुर्हरियूथपैः कपिश्रेष्ठैर्निजतनूभुवः स्वपुत्रिकायाः सीताया अभयं भयाभावम् । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । लम्भयन्प्रापयन् । भुवो भू-देव्या भुज इवेत्युत्प्रेक्षा । अवोधि बुद्धम् । बुध्यतेः कर्तरि लुङ् । 'दीपजन-' इत्यादिना च्लेश्वणादेशः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अनन्तरमन्तर्मुखा इव वलीमुखाः प्रबोधेनेव सेतुपथेन संसारमिव दुस्तरं तरंगिणिपतिमतीत्य सद्य एव प्रकाशं गिरीशं सुवेलमवलोकयन्तो मुहुरविदन्परमानन्दम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं सेतुनिर्माणानन्तरमन्तर्मुखा आत्मनिष्ठा योगिन इव वलीमुखा वानराः प्रबोधेन तत्त्वज्ञानेनेव सेतुपथेन । 'कृक्पू-' इत्यादिना समासान्तो-ऽच्प्रत्ययः । संसारं पुत्रमित्रकलत्रादिवन्धुरुपां संसृतिमिव दुस्तरं तरितुमशक्यम् । 'ईषहुः-' इत्यादिना खलप्रत्ययः । तरंगिणिपतिं समुद्रमतीत्य तीर्त्वा सद्यस्तदानीमेव प्रकाशं चक्षुर्गोचरं भास्वरं च । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतिः । सुवेलं सुवेलाख्यं पर्वतं शोभनमर्यादं च । 'वेलाब्धितीराब्धिवृद्धयोः कालमर्यादयो-रपि' इति नानार्थरत्नमालायाम् । गिरीशं पर्वतश्रेष्ठं परमेश्वरं च । अवलोकयन्तः पश्यन्तः साक्षात्कुर्वन्तश्च । मुहुः पुनः पुनः परमनिर्वाच्यमानन्दं संतोषं ब्रह्मानन्दं चाविदन्नलभन्त । अनेकेवेद्यमुपमा श्लेषसंकीर्णा ॥

वलयिततटदेशैर्वाहिनीनां निवेशै-

रविरलवनरेखामध्यमध्यास्तरामः ।

कपिकलकलशीर्यत्कन्दरामन्दिरान्त-

अलितकुपितसिंहत्रस्तवेलं सुवेलम् ॥ २९ ॥

वलयितेति । रामो वलयिततटदेशैरावेष्टितसानुप्रदेशैर्वाहिनीनां कपिसेनानाम् । 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती । निवेशैः शिविकैरविरलानि सान्द्राणि वनरेखामध्यानि वनश्रेण्यन्तरालानि यस्य तं तथोक्तम् । 'पङ्क्तिश्रेणी रेखास्तु राजयः' इत्यमरः । कपिकलकलैर्वा नरकोलाहलैः शीर्यतां विदीर्यमाणानां कन्दरामन्दिराणां गुहागृहाणामन्तर्मध्यप्रदेशः । 'अन्तर्मध्ये तथा प्रान्ते स्वीकारार्थेऽपि दृश्यते' इति विश्वः । ततश्चलिता कोलाहलासहिष्णुतया निर्गताः । तथा कुपिताश्च ये सिंहास्तेभ्य-

स्रस्ता भीता वेला लक्षणया तटवर्तिजन्तवो यस्य तं सुवेलमध्यास्ताधिष्ठितवान् ।
'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् । मालिनीवृत्तम् ॥

तदनु दशमुखोऽपि शुक्रमुखादतिलङ्घितजलधिमधिगतसुवेलारामं रामं
निशम्य सम्यगवगमनाय रघुनायकबलमनुप्रयातयोर्विदितविभीषणप्रेर-
णाकुपितकपिलोकनियन्त्रणनितान्तखिन्नयोर्विपन्नाधारदाशरथिविमोचि-
तप्राणयोः शुक्रसारणयोर्वचसा प्रासादमुदग्रमासाद्य प्रत्येकशस्तदावेद्य-
मानान्प्रवर्धमानान्समरसंनाहमतीर्ण्वगसेनाधिपतीनतिधीरतया साव-
धीरणमवेक्षमाणः प्रतिपक्षबलप्रशंसिनावुभावप्युपेक्षमाणः शार्दूलप्रभृ-
तिभिः प्रणिधिभिरप्यवगताशेषवृत्तान्ततान्तः सुचिरमनुचिन्तयन्नन्ति-
कासीनमतिविनयप्रह्वं विद्युज्जिह्वमुपह्वरे किमप्यभिधाय सौधादवततार ॥

तदन्विति । तदनु सुवेलाधिष्ठानानन्तरं दशमुखो रावणोऽपि शुक्रमुखाच्छुका-
ख्यदूतप्रणिधिवचनादतिलङ्घितजलधिं सेतुमार्गेणातिक्रान्तवारिधिमधिगतसुवेलाराम-
मधिष्ठितसुवेलाचलोद्यानं रामं निशम्य श्रुत्वा । सम्यगवगमनाय सम्यक्परिज्ञानार्थम् ।
रघुनायकस्य बलमनु सैन्यमुद्दिश्य प्रयातयोर्गतयोः । तथा विदितं तद्वृत्तान्तज्ञानम-
स्यास्तीति विदितः । अर्श आद्यच्प्रत्ययः । स चासौ विभीषणश्च तस्य प्रेरणेन रावण-
प्रेषितावेतौ गूढपुरुषौ गृहीध्वमिति चोदनया कुपितस्य क्रुद्धस्य कपिलोकस्य वानरनि-
वहस्य नियन्त्रणेन । तत्कृतनिबन्धनेनेत्यर्थः । नितान्तखिन्नयोरत्यन्तखेदमापन्नयोः । ततो
विपन्नाधारेणार्तरक्षकेण दाशरथिना विमोचितप्राणयोस्त्याजितजीवनयोः शुक्रसारणयो-
र्गूढपुरुषयोर्वचसा वचनाद्वानरवलं स सम्यग्दृष्ट्वा निबन्धमुक्तौ पुनरावाभागतावित्येवं-
भूतवाक्यात् । उदग्रमुन्नतं प्रासादं हर्म्यमासाद्याधिरुह्य प्रत्येकशो भागतस्ताभ्यां
शुक्रसारणाभ्यामावेद्यमानाञ्ज्ञाप्यमानान्प्रवर्धमानान्शुद्धिं प्राप्नुवानान्समरसंनाहमतीत्यु-
द्धसंनद्धा बुद्धिर्येषां तान्प्लवगसेनाधिपतीन्सुग्रीवाङ्गदादिसेनानायकानतिधीरतयात्यन्त-
गम्भीरतया हेतुना सावधीरणं सावज्ञमवेक्षमाणोऽवलोकयमानः । तथा प्रतिपक्षस्य
बलप्रशंसिनौ शत्रुसैन्यस्तावकौ । उभावपि शुक्रसारणौ च । उपेक्षमाणः । 'रिपूणां
प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिधावताम् । उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥' इत्या-
दिना गर्हमाण इत्यर्थः । तथा शार्दूलप्रभृतिभिः प्रणिधिभिर्गूढपुरुषैरवगताशेषवृत्तान्तो
ज्ञाताखिलसैन्यप्रवृत्तिः । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । अतएव तान्तः खिन्नः । सु-
चिरमनल्पकालमनुचिन्तयन्नेतद्विजये क उपायो भवेदिति विचारयन्नन्तिकासीनं

१. 'अपि' इति नास्ति क्वचित्. २. 'प्रहितयोः' इति पाठः. ३. 'वेषविभीषणावेदि-
तकुपित' इति पाठः. ४. 'प्रासादाग्रम्' इति पाठः. ५. 'प्रवर्धमान' इति पाठः. ६. 'प्ल-
वंगम' इति पाठः. ७. 'तावुभौ' इति पाठः. ८. 'प्रणयिभिः' इति पाठः. ९. 'वृत्तान्तः
सान्तस्तापः' इति पाठः.

निकटवर्तिनमतिविनयप्रह्वमत्यन्तविनयेन नम्रं विद्युज्जिह्वं नाम कंचिन्महामायाविनं
राक्षसं प्रति उपह्वरे रहसि । अव्ययमेतत् । किमपि किंचिद्वचनमभिधाय । मायाकल्पितं
रामशिरः सधनुः प्रदर्श्य सीतां प्रलोभयेत्येवंभूतं वाक्यमुक्त्वेत्यर्थः । सौधादवततारा-
वरूढवान् ॥

तत्क्षणं क्षणदाचरो निदेशान्निशाचरपतेर्दाशरथिशिरः सशरं धनुरपि
निर्माय मायानुभावादाह्वानीतमित्यभिधाय निधाय च पुरो निदाघाति-
शयसंतापिनीं वासन्तीमिव वैद्युतानलश्चिरकालविरहविह्वलीकृतामाकु-
लीचकार मैथिलीम् ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे क्षणदाचरो विद्युज्जिह्वो निशाचरपतेर्निदेशाद्वाव-
णाज्ञावशाद्धेतोर्मयानुभावान्निजमोहनशक्तिसामर्थ्याद्दाशरथेः श्रीरामस्य शिरः सशरं
सवाणं धनुरपि धनुश्च निर्माय प्रकल्प्याहवाद्युद्धादानीतमितीत्यमभिधायोक्त्वा पुरः सी-
ताया अग्रे निधाय निक्षिप्य च निदाघातिशयेन घर्मातिशयेन ग्रीष्मकालप्रयुक्तोन्नाधि-
क्येन संतापिनीं परितप्यमानाम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति
विश्वः । वासन्तीं माधवीलताम् । 'वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः । वैद्युतानल इव
इत्युपमा । चिरकालविरहेण बहुकालवियोगेन विह्वलीकृतां मैथिलीमाकुलीचकाराकुली-
कृतवान् । तदेतन्नखत्रणोपरि मुसलाघातप्रायं चण्डभानुसंतप्ताय दवानलवेष्टमानरूपं
चाभूदिति भावः ॥

ततः प्रवुद्धा च सा मुग्धा पुनस्तथ्यमिति विचार्य तदनार्थं पर्यदेवयत
पतिदेवता ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं पतिदेवता पतिव्रता सा मैथिली मुग्धा मूर्च्छिता पुनः
प्रवुद्धा बोधं प्राप्ता सती । अनार्यं मायिकं तत्सधनुः शिरस्तथ्यं यथार्थमिति विचार्य
पर्यदेवयत व्यलापीत् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

रक्षोऽवरोधवसतिं रजनीचरीणां

रक्षोपरोधमपि रावणभर्त्सनं च ।

सर्वं सहे यदुपलम्भधिया स एवं

सर्वसहे भवति जीवति हन्त सीता ॥ ३० ॥

रक्ष इति । रक्षसो रावणस्यावरोधवसतिमन्तःपुरावस्थानम् । अत्यन्तदुरवस्थापा-

१. 'क्षणदाचरोऽपि' इति पाठः. २. 'चिरकालविह्वलाम्' इति पाठः. ३. 'सा' इति
नास्ति क्वचित्.

दिनीत्यर्थः । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः । रजनीचर्यश्च रजनीचराश्च तेषाम् । अतिभयंकराणामिति भावः । 'पुमान्निष्ठा' इत्येकशेषः । रक्षया गुप्त्या य उपरोधो निर्वन्धस्तमपि रावणस्य त्रिलोककण्टकस्य भर्त्सनं तर्जनं चेति सर्वे यस्य श्रीरामस्योपलम्भधिया प्राप्स्याशया सहै मृष्यामि । 'सह मर्षणे' लट्स्तङ् । स श्रीराम एवमित्थंभूतः । छिन्नशीर्षो जात इत्यर्थः । अथापि । सर्वे सहत इति सर्वसहा । हे सर्वसहै वसुमति । 'सर्वसहा वसुमती' इत्यमरः । भातीति भवती । हे भवति पूज्ये । 'भातेर्भवतुः' इत्यौणादिको डवतुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति डीप् । सीता । स्वयमित्यर्थः । जीवति प्राणान्धारयति । हन्त । एतद्दर्शनसमकालमेव प्राणनिष्क्रमणेन भाव्ये तथा न भूतमित्यत्यन्तविरोध इत्यर्थः । सर्वसहायाः सर्वसाक्षित्वान्निजमातृत्वाच्च तां संबोध्येत्यं विलापो युक्त एवेति भावः । अत्र पूर्वोत्तरवाक्यस्थयोरनुप्रासयमकविशेषयोः संसृष्टिः ॥

इत्येवमत्याहितमत्या संमेतामेतां सद्य आसाद्य 'सखि वैदेहि, देहि मे वचः । मम वचो विधेहि । कथमियं दशा । दशाननकृता माया हि सेयम् । मा याहि मनसि वैधुर्यम् । अखिलजगतीधुर्यभुजबलाभिरामे रामे किमिदमनार्यमविचार्यम्' इति भाषमाणा नवीनासारनिष्यन्दिनी कादम्बिनीव यमोद्वेगिनीं केकिनीं सरमा चिरमाश्वासयामास ॥

इतीति । इत्येवमुक्तप्रकारेणात्याहितमत्या विभीतयुद्धा । यद्वा अत्याहिते जीवितानपेक्षितव्यापारे या मतिस्तया समेताम् । तादृग्वुद्धिमतीमित्यर्थः । 'अत्याहितं महाभीतिः कर्मजीवानपेक्षितम्' इत्यमरः । एतां सीतां सद्योऽविलम्बेनैव । अन्यथा महाननर्थः स्यादिति भावः । आसाद्य संनिधाय । हे सखि प्रिये । 'सख्यशिक्षिति भाषायाम्' इति डीप् । हे वैदेहि मैथिलि, मे मह्यं वचो देहि । मां प्रति वदस्वेत्यर्थः । तथा मम मे वचः । मया वक्ष्यमाणं वाक्यमित्यर्थः । विधेहि कुरु । मदीयवचनं श्रुत्वा समाहितमनस्का भवेत्यर्थः । किं तद्वच इत्यत आह—इयं वर्तमाना दशा व्यामोहावस्था कथं कुतः । न कथमपीत्यर्थः । किंतु सेयं शिरोधनुराद्याहरणक्रिया दशाननेन महामायाविना । रावणेन कृता प्रयुक्ता । माया हि । चित्रं खल्वेतत्सर्वं विबुध्यस्वेत्यर्थः । हिरवधारणे । अतः मनसि वैधुर्यं वैक्लव्यं मा याहि मा प्राप्नुहि । कुतः । अखिलजगतीधुर्यं सकललोकधुरंधरम् । 'धुरो यद्भुक्ती' इति यत्प्रत्ययः । यद्भुजबलं बाहुपराक्रमस्तेनाभिरामे कमनीये रामेऽनार्यं तुच्छमिदमेतच्छिरदृष्टेदादिकृत्यं विचार्यं किं विचारितुं योग्यं किम् ।

१. 'इति' इति नास्ति कचित्. २. 'समेतामेतामेतामासाद्य' इति पाठः. ३. 'वै देहि वचः' इति पाठः. ४. 'मम वचो विधेहि' इति नास्ति कचित्. ५. 'तव दीना दशा' इति पाठः. ६. 'सेयं' इति नास्ति कचित्. ७. 'निखिल' इति पाठः. ८. 'रामेऽपि' इति पाठः. ९. 'अभिदधाना' इति पाठः.

न विचार्यमेवेत्यर्थः । अत्यन्तविरुद्धत्वादिति भावः । इत्यनेन प्रत्ययस्य नाप्यस्य सङ्गो विभीषणपत्नी नवीनासारनिष्पन्दिनी प्रत्यग्रजलधारावर्षिणी । तद्विरुद्धः वेदमन्त्रः । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः । घर्मोद्वेगिणी श्रीष्मोष्मन्तिरिति । 'केशे मन्दिनि' क्लेशे भये मन्दरगामिनि' इति शब्दार्णवः । केकिनीमिव मयः । किङ्करिणी । मन्दिनी-पलालितवती । उज्जीवितवतीत्यर्थः ॥

अथ निगदितनीतिं मुञ्च मुञ्चेति सीता-

मविरतरणकण्डूभीषणो रावणोऽयम् ।

मनसि न बहु मेने मन्त्रिणं माल्यवन्तं

दिवि परममरीणां मण्डलं माल्यवन्तम् ॥ ३१ ॥

अथेति । अथ मायाप्रयोगानन्तरमविरतरणकण्डू दृष्टारणसरागिनिमित्तं
भीषणः । नन्द्यादित्वाह्युद्र । अयं रावणः सीतां श्रीरामपत्नीं परमप्रेमिकां । सु
मुखाभीक्ष्ण्यं त्यज । आभीक्ष्ण्ये द्विर्भावः । अन्यथा महावरो रणे पराजितो भवति ।
इत्येवं निगदितनीतिमुक्तनीतिवचनं माल्यवन्तं माल्यवन्तं नाम मन्त्रिणं जन्मिन् ।
गुरु यथा तथा न मेने न बुध्यते स्म । किंतु दिवि स्वर्गे । 'यतिः रावणस्योरति' इति
विश्वः । मालैव माल्यम् । 'चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्' इति श्रीरामपत्नी । सङ्गमम् । गुण-
सगलंकृतमित्यर्थः । अमरीणां मण्डलं परं सुरसुन्दरीनिकरमेव । 'मण्डलं त्रिषु' इति-
मरः । बहु मेने । सीतामपरित्यज्य श्रीरामेण रणे निहतः सन् रावणं गन्तुमिच्छति ।
अनुप्रासयमकयोः संसृष्टिः । मालिनीवृत्तम् ॥

अथ रामोऽपि कामोचितवेषविभीषणामात्यविदितरक्षोत्तनरक्षोदन्तो
हृदन्तोपजातसमरसंरम्भधीरम्बुधिमेखलालंकारगणैर्लङ्घ्याः प्राङ्कार-
स्थाय प्रहस्ताय पर्यस्ताहितप्राणानिलं नीलं दक्षिणद्वाररक्षिणोर्भक्षोदरसदा-
पार्श्वयोर्विश्वत्रयविजयधौरेयं तारेयं प्रत्यङ्गद्वारपालनाधिकृतं पाकज्ञानन-
जिते पराक्रममिव तनूमन्तं हनूमन्तमन्तर्व्यूहविदितरक्षाय क्षिरपाशाय
रक्षःकुलवगक्रक्षाधिपतीन्प्रतिनिधीन्विधाय विधाय च सज्यं धनुर्गुणेन सगं
समीकाभिमुखेन दशमुखेन गुप्तमुत्तरं गोपुरमुत्तरङ्गो बलैरुपरुगेव ॥

अथेति । अथानन्तरं रामोऽपि कामोचितवेषा इच्छास्त्वेषधारिणः । विहित-
क्षिभूमिका इत्यर्थः । तथाभूतेभ्यो विभीषणामात्येभ्योऽनलाग्नि-वीर्यवद्भिरपि वि-
विज्ञातो रक्षोऽनगरस्य रावणराजधान्या लङ्काया रक्षोदन्तो रक्षोऽप्यर्ता यस्य तयोऽपः ।
तथा रामायणे श्रीरामं प्रति विभीषणवचनम्—‘अनलश्च हरिश्चैव संपातिः प्रमदस्तथा ।

१. 'प्लवंगम' इति पाठः. २. 'विनिधाय' इति पाठः.

गत्वा लङ्कां ममामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्वलम् ॥’
इत्यादि । अत एव हृदन्ते हृत्प्रदेशे उपजाता समरे संरम्भधीः कोपबुद्धिर्यस्य स तथोक्तः ।
‘संरम्भः संप्रमे कोपे’ इत्यमरः । अम्बुधिमेखलालंकारमणेः । भूतधात्रीभूषणायमानाया
इत्यर्थः । ‘भूतधात्र्यधिमेखला’ इत्यमरः । लङ्कायाः प्राग्द्वारे तिष्ठतीति तथोक्ताय । ‘सुपि
स्थः’ इति कप्रत्ययः । प्रहस्ताय प्रहस्ताख्याय राक्षससेनापतये पर्यस्ताहितप्राणानिलं नि-
रस्तशत्रुप्राणवायुम् । शत्रुकुलान्तकमित्यर्थः । नीलं नाम वानरसेनापतिं प्रतिनिधिम् । नि-
धायेति सर्वत्र संबध्यते । तथा दक्षिणद्वारं रक्षत इति तद्रक्षिणोर्महोदरमहापार्श्वयोर्विश्वत्र-
यविजयधारेयं त्रैलोक्यविजयधुरंधरं तारेयं तारातनयमङ्गदम् । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति ढक् ।
उभयत्रापि ढक्येयादेशः । प्रत्यग्द्वारपालनं प्रतीचीद्वारसंरक्षणमधिकरोतीति तदधि-
कृते । करोतेः क्तिप् । पाकशासनजित इन्द्रजिते । कृधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः (?) ।
पाकशासनजिति विपये तन्मन्तं मूर्तिमन्तं पराक्रममिव । स्थितमित्युत्प्रेक्षा । हनूम-
न्तम् । तथा अन्तर्व्यूहे मध्यगुल्मे विहितरक्षाय कृतसंरक्षणाय विरूपाक्षाय राक्षससेना-
धिपतये च रक्षःप्लवगऋक्षाधिपतीन्विभीषणसुग्रीवजाम्बवतः । प्लवगऋक्षेत्यत्र ‘ऋ-
त्यकः’ इति सांहितः प्रकृतिभावः । प्रतिनिधीन्प्रतिभटान्विधाय कृत्वा । नियुज्येत्यर्थः ।
तथा धनुश्च सज्यमारोपितगुणं विधाय कृत्वा । अनुजेन समं लक्ष्मणेन सह । बलैर्वानर-
सैन्यैरुत्तरङ्गः समुद्रटः सन् । समीकाभिमुखेन समरोन्मुखेन दशमुखेन गुप्तं रक्षित-
मुत्तरमुत्तरदिगवस्थितं गोपुरं पुरद्वारमुपरुरोधारौत्सीदुणद्धि स्म ॥

अत्याकुलां हरिवलैरवलोक्य लङ्कां

दत्तार्गलेषु दशकंधरकिंकरेषु ।

आरक्षकैस्त्वरितमन्तकराजधान्या-

मुद्गाटिताभिरुदभावि कवाटिकाभिः ॥ ३२ ॥

अत्याकुलामिति । हरिवलैर्वानरसैन्यैरत्याकुलामत्यन्तसंकुलां लङ्कामवलोक्य दश-
कंधरकिंकरेषु रावणभृत्येषु दत्तार्गलेषु संघटितकवाटेषु । वानराणामन्तःप्रवेशनिरो-
धार्थं कवाटाच्छादितद्वारेषु सत्स्वित्यर्थः । ‘कवाटमरं तुल्यम्’ इत्यमरः । अन्तकराज-
धान्यां यमपुर्यां कवाटिकाभिः कवाटैः कर्तृभिः । गौरादित्वाण्डीप् । अत एवोक्तममर-
कोशे—‘स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विपक्षापचयो यदि’ इति । बाहुल्यप्रतीतिः । ततः
स्वार्थं कः । ‘केऽणः’ इति द्वस्वः । आसमन्ताद्रक्षन्तीत्यारक्षकैर्द्वारपालकैः । ‘नन्दिगृहि-’
इत्यादिना पचाद्यच् । ‘आरक्षिकैः’ इति पाठ आरक्षाप्रयोजनमेवामारक्षिकैः । ‘प्रयोज-
नम्’ इति ठक् । लरितं शीघ्रम् । ‘जवोऽथ शीघ्रं लरितम्’ इत्यमरः । उद्गाटिताभिर्विघ-
टिताभिरुदभाव्युद्धतम् । भुवो भावे लुङ् । ‘चिन्भावकर्मणोः’ इति चिण् । समनन्तरमेव
महारणे निपत्य पुनरागन्तृणां राक्षसानाम् अत्रैकमेव द्वारं चेन्महासंकटं भविष्यतीति
धिया यमद्वारपालकाः सर्वाण्यपि द्वाराणि शीघ्रमुद्गाटितकवाटानि चकुरित्यर्थः । राक्ष-

सानां पापिष्ठानां यमपुरप्रवेशनैयत्यादिति भावः । मृत्युस्तेषामतिसंनिहितोऽभूदिति फलितार्थः । लोके तावदज्ञैः स्वरक्षणार्थं केवलं वृथा व्याप्रियते । भवितव्यस्वविपत्त्या-
दिकं लावश्यकतया स्वयमेव भवति न चैतज्ज्ञानन्त्यहो मूढाः पशव इव शोच्या इति तात्पर्यार्थः । संयमनीकवाटोद्घाटनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । वसन्तति-
लकावृत्तम् ॥

तत्क्षणं लक्ष्मणाग्रजः सुग्रीवेण सह सुवेलाचलकूटमधिरूढस्त्रिकूटाव-
नीधरचूडामणिं सिंहलद्वीपकमलकर्णिकां निर्माणकौशलं विश्वकर्मणो
निवेशदरीं निशाचरहरीणामैनवरतबन्दीकृतामरपुरंध्रीबाष्पनदीमातृकी-
पवनसीमान्तरां निरन्तरसेवासमागतदिक्पालकुलमातङ्गमदाम्बुपङ्किल-
वाह्याङ्गणोत्सङ्गां लङ्कामवलोकमानस्तत्र चैकत्र समुन्नतं सौधमधिवसन्तं
संतमसमिव सदेहबन्धमन्तिकचरोदस्तविमलमुक्तातपत्रनिभात्सतारकेण
विभावरीपतिनेव सेव्यमानं वैमानिकबधूविधूयमानधवलचामरद्वंद्वशोभि-
तमभितश्चलितमन्दाकिनीपरीवाहमिवाञ्जनाचलमखिलजगद्विजयवर्णाव-
लीमतिनिर्णायकैरनेकविधसमीकाभिघातमग्नभग्नैरावणविषाणकुलिशाग्रै-
रुत्कीर्णविशालवक्षःस्थलफलकमानीलतया लसच्छायमाच्छादिताभिनव-
लोहितवत्पाटलपटं संध्यारागबन्धुरं कंधरमिव ददर्श दशकंधरम् ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे लक्ष्मणाग्रजः श्रीरामः सुग्रीवेण सह । उपल-
क्षणमेतत् । सर्वैरपि वानरैः सहेत्यर्थः । सुवेलाचलकूटं सुवेलाख्यगिरिशिखरमधिरू-
ढोऽधिष्ठितः सन् । त्रिकूट इत्यवनीधरः पर्वतो राजा च गम्यते । तस्य चूडामणिं
शिरोरत्नम् । त्रिकूटाचलशिरोभूषणायमानमित्यर्थः । रूपकालंकारः । सिंहलद्वीप
इत्यष्टादशद्वीपेषु प्रसिद्धो यो द्वीपोऽन्तरीपम् । 'द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपम्' इत्यमरः ।
द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति द्वीप इति विग्रहः । सुप्सुपेति समासः । 'ऋक्पृ-
समासान्तोऽकारः । 'ह्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' इतीकारादेशः । स एव कमलं तस्य
कर्णिकां वीजकोशिकाम् । परमशोभावहतया तन्मध्यवर्तिनीमित्यर्थः । अत्रैकदेशवर्त्य-
क्षिप्रपरम्परितरूपकम् । विश्वकर्मणो गीर्वाणशिल्पिनः । 'विश्वकर्मा दिनकरे तथा गीर्वा-
णशिल्पिनि' इति वैजयन्ती । निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् । विश्वकर्मणा यावत्स्वकौशलं

१. 'तत्क्षणं च' इति पाठः. २. 'कौशलीम्' इति पाठः. ३. 'अनारत' इति पाठः.
४. 'उपवनसीमान्तां सीमान्तरात्' इति पाठः. ५. 'दिक्पालमागतं' इति पाठः.
६. 'च' इति नास्ति क्वचित्. ७. 'मिषात्' इति पाठः. ८. 'धवल' इति नास्ति क्वचित्.
९. 'उद्गीर्ण' इति पाठः. १०. 'लोहितपटमापाटलसंध्या' इति पाठः.

निर्मितामित्यर्थः । अत्र कौशलतत्कार्ययोर्भेदेऽप्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः । एतेनास्यासाधारणशिल्पसौष्ठवसंपन्नत्वं सूच्यते । निशाचरा राक्षसास्त एव हरयः सिंहास्तेषां निवेशदरीं नियतनिवासगुहामिति रूपकम् । अनवरतं निरन्तरं वन्दीकृता उपग्रहीकृता या अमरपुरेभ्यः सुरसुन्दर्यस्तासां वाष्पैर्नेत्राम्बुभिः । ‘वाष्पो नेत्राम्बुधूमयोः’ इत्यभिधानात् । नद्येव माता येषां तानि नदीमातृकाणि । नद्यम्बुजीवदेशभूतानीत्यर्थः । ‘देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥’ इत्यमरः । तान्युपवनसीमान्तराण्युद्यानप्रदेशान्तरालानि यस्यास्ताम् । वन्दीकृतसुरसुन्दरीवाष्पाम्बुप्रवाहपरिपूरितोद्यानवनमध्यप्रदेशामित्यर्थः । अत्रासंवन्धे संवन्धरूपातिशयोक्तिः । निरन्तरमनवरतं सेवार्थं रावणोपासनार्थं समागतस्य संप्राप्तस्य दिक्पालकुलस्येन्द्रादिदिगीश्वरसंघस्य ये मातङ्गा ऐरावतादिमत्तगजास्तेषां मदाम्बुना पङ्क्तिः पङ्क्तवान् बाह्याङ्गणोत्सङ्गो बहिर्भवचलरप्रदेशो यस्यास्तामिति पूर्ववदतिशयोक्तिः । ‘उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे वक्षस्यूध्वतलेऽपि च’ इत्युत्पलमालायाम् । पङ्क्तिस्तत्र पिच्छादित्वान्मलर्थाय इलच् । बाह्येत्यत्र ‘बहिर्देवपद्मजनेभ्यश्च’ इति वक्तव्यात्पठ्यङ् । लङ्कामवलोकमानोऽवेक्षमाणस्तत्र लङ्कायां चैकत्रैकस्मिन्प्रदेशे समुन्नतमत्युन्नतं सौधम् । प्रासादमित्यर्थः । ‘उपान्वध्याङ्घ्रसः’ इति कर्मलम् । अधिवसन्तमधितीष्ठन्तम् । सदेहवद्धं मूर्तिमत्संतमसं विष्वगन्धकारमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । ‘ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः । विष्वक्संतमसम्’ इत्यमरः । ‘देहवद्धम्’ इति पाठे गृहीतशरीरमित्यर्थः । ‘बाहिताभ्यादिषु’ इति निष्ठायाः परनिपातः । बाहिताभ्यादिराकृतिगणः । अन्तिकचरेण पार्श्ववातिना उदस्तमुत्क्षिप्तं यद्विमलमुक्तातपत्रं स्वच्छतरमौक्तिकच्छत्रं तन्निभातद्वयाजात् । ‘व्याजे निभे ना सदृशे त्रिष्वथो वाक्यलिङ्गकौ’ इति नानारत्नमाला । सतारकेणाश्विन्यादिनक्षत्रयुक्तेन विभावरीपतिना चन्द्रेण सेव्यमानमुपास्यमानम् । इवेति सापद्धवोत्प्रेक्षा । विमानेन संचरन्तीति वैमानिका देवाः । ‘चरति’ इति ठक् । तेषां वधूभ्यां रमणीभ्यां विधूयमानं पार्श्वद्वयेऽपि संवीज्यमानं यद्ववलचामरद्वन्द्वं पाण्डुरवालव्यजनयुगलं तेन शोभितं प्रकाशमानमत एवाभित उभयतः । उभयपार्श्वयोरित्यर्थः । चलितौ प्रसृता मन्दाकिनीपरीवाहौ गङ्गाप्रवाहौ यस्य तं तथोक्तम् । ‘जलोच्छ्वासाः परीवाहाः’ इत्यमरः । अञ्जनाचलं कजलशैलमिव स्थितमित्यभूतोपमा । उत्प्रेक्षा वा मतभेदात् । अखिलजगतां समस्तलोकानां या विजयवर्णावत्यो विजयज्ञापकाक्षरविन्यासास्तन्मतिनिर्णायकैः । तादृगभ्रान्तिजनकैरित्यर्थः । अत एव भ्रान्तिमदलंकारः । अनेकविधसमीकेष्वसंख्यातरणेष्वभिधातैः संप्रहारैर्मग्नानि सुदूरं प्रविष्टानि अत एव भग्नानि विदलितानि यान्यैरावणविपाणकुलिशाग्राणीन्द्रगजदन्तवज्रमुखानि तैरुत्कीर्णं विक्षिप्तं विशालं यद्वक्षःस्थलं तत्फलकमिव यस्य तम् । आनीलतया लसच्छायं समन्ताद्विनीलतापिञ्चगुच्छसमानकान्तिमभिनवलोहितवत्प्रत्यग्रशोणितवत्पाटलोऽरुणो यः पटः स आच्छादितोऽवसितो येन तं तथोक्तम् । ‘रुधिरासृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्’ इत्यमरः । अत एव संध्यारागेण बन्धुरं सुन्दरम् । ‘बन्धुरं सुन्दरे

नम्रे' इत्यमरः । कंधरमम्बुधरमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । उपमा वा । 'पुंसि कः' । 'को-
ऽम्बुनोः' इत्यमरः । दशकंधरं रावणं ददर्श ॥

कोपादुत्पतितस्तदा हरिपतिः कोटीरमुत्पाटितं

चक्रे नैर्ऋतनायकस्य सुदृढीचक्रे च वैभीषणम् ।

युद्धा तत्प्रथमावमानकुपितेनैतेन बुद्धा ततो

मायामस्य जगाम कोमलगुणग्रामं स रामं पुनः ॥ ३३ ॥

कोपादिति । तदा रावणदर्शनसमये हरिपतिर्वानरेश्वरः सुग्रीवः कोपादुत्पतितः । रावणाधिष्ठितसौधमुद्दिश्येति शेषः । 'हृतं च रा' । 'ददर्शनादवधारय' इति श्रीरामायणवचनात् । श्रीरामसंनिधौ स्वीकृतमर्थं सत्वरमुत्थित इत्यर्थः । नैर्ऋतनायकस्य रक्षःपते रावणस्य । 'नैर्ऋतो या' । 'इत्यमरः । कोटीरं मुकुटमुत्पाटितं चक्रे । आकृष्य भुवि निपातयामास । 'आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वापतद्भुवि' इति रामायणवचनम् । तथा विभीषणसंबन्धिनं कोटीरं सुदृढीचक्रे सुष्ठु दृढीकृतवान् । अभूततद्भावे चिवः । कोटीरविघटनेन विभीषणकोटरसंघटनं निश्चितं चकारेत्यर्थः । अत्र भविष्यत्सिद्धवदनुवादाद्भूतार्थप्रयोगः । अथ तत्प्रथमावमानकुपितेन स एव प्रथमः स्तत्प्रथमः । तावत्पर्यन्तं कुत्रापि भङ्गाभावात्तेनावमानेनावज्ञया हेतुना कुपितः । एतेन रावणेन सह युद्धा मुष्टितलप्रहारैर्विचित्रगतिविशेषैर्युद्धं कृत्वा ततोऽस्य मायां मायावलसमाश्रयारम्भं बुद्धा ज्ञात्वा पुनर्भूयोऽपि कोमलगुणग्रामं सकलसद्गुणाभिरामं श्रीरामं जगाम प्राप । तथा च रामायणम्—'एतं रक्षोमायावलमथात्मनः । आरब्धमुपसंपेदे ज्ञात्वा वै वानराधिपः ॥ उत्पन्नः काशं जितकाशी जितकलमः ॥' इति । अत्रातिविस्तरेण वक्तव्यार्थस्य संक्षेपे तसंक्षेपो नाम गुणः । लक्षणं तूक्तम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

ततो विरचिततत्साहसोपलम्भविधिना दाशरथिना संमन्त्र्य समादिष्टः साधिष्ठभुजशौर्यशाली वालिनन्दनः सलीलं सालर्मुल्लङ्घनं लङ्कां प्रविश्य निःशङ्को नृशंसमिति शशंस निशिचरपतिम् ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं तस्य सुग्रीवस्य यत्साहसं रावणोपर्युत्पन्नं चारकृत्यं तस्योपलम्भविधिनिन्दावचनरचना स रचितः कृतो येन तथोक्तेन । रामायणम्—'असंमन्त्र्य मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् । एवं साहसयुक्तानि' ।

१. 'च' इति पाठः. २. 'विरचित' इति नास्ति कचित्. ३. 'उपलम्भ' इति पाठः.
४. 'समामन्त्र्य' इति पाठः. ५. 'सममादिष्टः' इति पाठः. ६. 'उल्लङ्घयन्' इति पाठः.
७. 'निःशङ्कः' इति नास्ति कचित्.

जनेश्वराः ॥’ इति । विरचितसुग्रीवोपालम्भेनेत्यर्थः । ‘यः सनिन्द उपालम्भः’ इत्यमरः । दाशरथिना श्रीरामेण (कर्त्रा) मन्त्रिभिः सुग्रीवविभीषणाद्यमात्यैः सह संमन्त्र्य दूत-
प्रेषणस्य राजधर्मत्वात्सम्यग्विचार्य समादिष्टः । ‘गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्रचनादि-
दम्’ इत्यादिनाज्ञप्तः साधिष्ठेन वाढतरेण भुजशौर्येण बाहुपराक्रमेण शालतेऽभी-
क्ष्णमिति तथोक्तः । ‘बहुलमाभीक्ष्ण्ये’ इति णिनिः । साधिष्ठेति । ‘अन्तिकवाढयोर्नैद-
साधौ’ इति साधादेशः । वालिनन्दनोऽङ्गदः सलीलं सविलासम् । सोत्पतनपाटवमित्यर्थः ।
सालं प्राकारमुलङ्घयतिक्रम्य । ‘प्राकारो वरणः सालः’ इत्यमरः । लङ्कां प्रविश्य निःशङ्को
निर्भीकः सन् नृशंसं पापिनं तं निशिचरपतिं रावणम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शशं-
सोवाच ॥

तत्प्रकारमेवाह—सोऽहमित्यादिपञ्चभिः । तत्रादौ कस्त्वं कस्य वा दूत इत्या-
शङ्कायामाह—

सोऽहं प्लवङ्गमपतेस्तनयस्त्वदीय-

निःश्वासगन्धिनिजवालधिमण्डलस्य ।

कालस्य दूषणखरत्रिशिरोमुखानां

पौलस्त्य मां रघुपतेरवधेहि दूतम् ॥ ३४ ॥

सोऽहमिति । हे पौलस्त्य, स प्रसिद्धोऽहं त्वदीयनिःश्वासानां तावकोच्छ्वासानां
गन्ध आमोदः संवन्धो वास्यास्तीति तथोक्तम् । निजवालधिमण्डलं स्वकीयवालवल्यं
यस्य तस्य । वालेन लां निवध्य कक्षे निक्षिप्तवत इत्यर्थः । ‘गन्धो गन्धक आमोदे लेशे
संवन्धगर्वयोः’ इति विश्वः । प्लवङ्गमपतेर्वालिनस्तनयः । तथा मां दूषणखरत्रिशिरसो
मुखानि मुख्या तेषां तेषां राक्षसानाम् । ‘मुखं तु वदने मुख्ये तोत्रे द्वाराभ्युपाययोः’
इति यादवः । कालस्यान्तकस्य । ‘कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः’
इत्यमरः । रघुपतेः श्रीरामस्य दूतमवधेहि जानीहि । निजस्वरूपकथनापदेशेन तदीय-
ममोद्घाटनमित्थं कृतवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

रक्षःपते रघुपतेर्नयनं तृतीय-

मास्कन्दनीयमिति हा मनुषे कलत्रम् ।

अम्भोजमित्यलिकसंभवमक्षिशंभो-

र्मन्दाकिनीमधुकरस्तु यथा मदान्धः ॥ ३५ ॥

रक्ष इति । हे रक्षःपते, रघुपतेस्तृतीयं नयनम् । तृतीयनेत्ररूपमित्यर्थः । अत एव
रूपकालंकारः । एतेन रामस्यात्यन्तप्रेमास्पदत्वं रावणस्यातिदुराक्रमत्वं च सूच्यते ।

कलत्रं भार्यां सीताम् । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । आस्कन्दनीयमाक्रमणीय-
मिति मनुषेऽवबुध्यसे । हा । आत्मविनाशहेतुभूतेयमिति न जानासीति विषाद इत्यर्थः ।
'हा विषादशुगार्तिषु' इत्यमरः । कथमिव । मदेनान्धो विवेकशून्योऽत एव मन्दाकिनी-
मधुकरो वियद्रङ्गासंचरणशीलो भृङ्गः । तुशब्दो व्यवच्छेदकः । शंभोस्त्र्यम्बकस्यालि-
कसंभवं ललाटस्थम् । 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः । अक्षि अश्यात्मकं नेत्रमम्भोजमिति
यथा मनुते तद्वत्सोऽप्यात्मविनाशहेतुभूतमेतदिति न जानातीत्यर्थः । मन्दाकिनीग्रहणं
कनककमलसंभवेन तत्सादृश्यललाटनेत्रेऽम्भोजभ्रान्तिजननार्थमित्यवगन्तव्यम् । उप-
मालंकारः । वृत्तं तु पूर्ववत् ॥

वक्तव्यान्तरमपि विद्यत इत्याह—

किं च ॥

किं चेति ॥

तदेवाह—

एकं हैहयसंभवात्परिभवाम्लानं द्वितीयं पुन-

दैत्येन्द्राविनयात्तृतीयमपि मे ताताहिताद्वैकृतात् ।

इत्थं त्वच्चरितैः पितामहमुखान्येकं विनैवाभवं

स्तच्चैकं न विधेहि दाशरथये देया त्वया मैथिली ॥ ३६ ॥

एकमिति । हे दैत्येन्द्र, हैहयसंभवात्कार्तवीर्यकृतात्परिभवात् । कारागारनिक्षेपरूप-
तिरस्काराद्धेतोः । 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्किया' इत्यमरः । एकं पितामह-
मुखं म्लानं खिन्नम् । मत्कुलनन्दनस्य परिभवः संप्राप्त इति तेजोहीनमभूदित्यर्थः ।
तथाविनयालोकोविद्विष्टाचरणरूपत्वदीयदुर्नयाद्वितीयं मुखं म्लानम् । तथा मे मम तातेन
पित्रा वालिना आहिताद्विरचिताद्वैकृताद्वालेन निबध्य लक्षनिक्षेपणरूपाद्विकारात्तृतीय-
मपि मुखं म्लानम् । इत्थमनेन प्रकारेण त्वच्चरितैस्तावदुर्व्यापारैः पितामहस्य चतुर्मुखस्य
मुखानि वदनानि । एकमेव विना त्रीणि मुखानि म्लानान्यभवन्वभूवुरित्यर्थः । तच्च
तदप्यवशिष्टमेकं मुखमित्यर्थः । एवमुक्तरीत्या म्लानं न विधेहि न कुरुष्व । अत-
स्त्वया मैथिली दाशरथये देया दातुं योग्या । अन्यथा तन्मुखमपि मुखत्रयावशिष्टमपि
म्लानं भविष्यतीत्यर्थः । कूटस्थब्रह्मणो लजाविमुखतां विदधतस्ते धिग्जीवितमि-
ति भावः । अत्र पितामहमुखत्रयम्लानासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

कौवेरस्य तु पुष्पकस्य हरणं कैलासविक्षेपणं

दिक्पालाक्रमणं च जल्पसि मुहुः किंवा यशस्तावता ।

वेपं संयमिनां विधाय विजने देवीं वने जानकीं

वेगादाहरता त्वयाद्य रचितं वीरव्रतस्योचितम् ॥ ३७ ॥

कौवेरस्येति । कुवेरस्येदं कौवेरम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । तस्य पुष्पकस्य पुष्पकाख्य-
विमानस्य हरणमपहरणं च । ज्येष्ठभ्रातरं जिला तदीयपुष्पकहरणेन महापौरुषं
कृतमिति सोढुण्ठनोक्तिः । कैलासविक्षेपणं हरनिवासशैलोत्तोलनं बाहुवलं च विद्यत
इति स्वामिद्रोहकरणं तदधस्ताद्वितीयं वलं निरूपितवानसीति मर्मोद्घाट-
नोक्तिः । दिक्पालानामिन्द्रादिदिङ्मर्यादापालकानामाक्रमणमास्कन्दनं च सां-
कर्यनिरासपूर्वकं लोकं परिपालयतां साधूनामिन्द्रादीनां चापराधकारिणस्तव दुरा-
त्मत्वं किं वक्तव्यमित्याततायिलोक्तिः । मुहुः पुनः पुनर्जल्पसि कथयसि ।
तावता पुष्पकाद्याहरणादिना किं वा यशः कीर्तिः । न किमपीत्यर्थः । कुतः । संय-
मिनां संन्यासिनां वेपं कापायदण्डधारणरूपं नैपथ्यं विधाय स्वीकृत्य । कपटसंन्यासी
भूलेत्यर्थः । विजने वने निर्जनारण्ये देवीं पूज्यां जानकीं वेगात् श्रीरामदर्शने सद्य एव
निपातो भवेदिति समुत्पन्नभयसंभ्रमादाहरता त्वया अद्येदानीं वीरव्रतस्य वीरधर्मस्यो-
चितमनुरूपं रचितं कृतम् । सकललोकश्लाघ्यां जानकीं श्रीरामासमक्षं चौरेणापहरता
त्वया सम्यक्पौरुषं प्रकटितमित्यर्थः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

निगमयति—

किं बहुना ॥

किं बहुनेति । बहुक्त्या किमित्यर्थः ॥

पूजोपहाररचनाय पुरा पुरारे-

श्छिन्नेषु मूर्धसु नवस्ववशेषितं यत् ।

देवस्तदद्य कुतुकी दशमं शिरस्ते

रामो वलिं रचयितुं रणदेवतायै ॥ ३८ ॥

पूजेति । पुरा पूर्वं पुरारेरीश्वरस्य पूजायामुपहाररचनाय नैवेद्यकरणार्थं नवसु
मूर्धसु शिरःषु छिन्नेषु सत्सु यच्छिरः । दशममित्यर्थः । अवशेषितमवशिष्टं कृतं तत्ते ।
दशममित्यर्थः । देवो वीरलक्ष्म्या द्योतितशीलः श्रीरामोऽद्येदानीं रणदेवतायै रणशक्त्यै
वलिं पूजोपहारं रचयितुं कर्तुं कुतुकी कौतुकवान् । स्वापराधं निवेद्य पुनर्जानक्यप्र-
धाने क्षिप्रमेव रामत्वां निहनिष्यतीति भावः । 'वलिः पूजोपहारे च करे दैत्यान्तरेऽपि
सः' इति नानार्थरत्नमाला । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

१. 'संयमिनः' इति पाठः. २. 'रचिताम्' इति पाठः.

अनन्तरमरुतुदाभाषणरोषणेन रावणेन 'गृह्यतां गृह्यतामयं' इति सर-
रयमादिष्टानवलम्बितभुजप्रकोष्ठानाशरांश्चतुरश्वगुरोऽयं भुजंगागिव विह-
गाधिपो गृहीत्वा दिवि समुत्पत्य चैतान्पादेन तैत्यांसादभृत् शिपोर्विभिन्द-
न्नविन्दन्कमप्यात्मनः प्रतिरथं पङ्क्तिः कण्ठोपकण्ठभुवः पङ्क्तिरथभुवो वि-
वेश निवेशम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमङ्गदवचनानन्तरम् । अरुं दुर्गतिरुत्तुं गर्भकम् ।
तेन भाषणेन हेतुना रोषणेन रोषवता । 'कर्तरि ल्युट्' । रावणेन । रावणेन ।
गृह्यतामिति चापलाद्विरक्तिः । 'संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति पाणिनी । रोतिरिषात्
संभ्रमः । इत्यनेन प्रकारेण सरयं सत्वरमादिष्टानाज्ञानम् । अनाशराणां भुज-
भुजप्रकोष्ठौ कूर्पराधःप्रदेशौ च यैस्तान् । 'कक्ष्यान्तरं प्रकोष्ठं प्रकोष्ठः कूर्पराधः'
इति शाश्वतः । चतुरश्वतुःसंख्याकानाशरान्राक्षसान् । चतुरश्वतुःसंख्याकानाश-
कुशलोऽयमङ्गदो विहंगाधिपो गरुत्मान्भुजंगान्सर्पानिव गृह्यतां विभन्दन्ति । रावणरो-
त्प्लुत्यैतानाशरान्निपात्य भुवि पातयित्वा च पादेन तत्प्रापयित्वा । रावणरोत्प्लुत्यै-
रावणस्य शिरोभङ्गं शिरोविदारणमिवेत्युत्प्रेक्षा । विभिन्दन्निपात्यम् । तत्प्रापयित्वा ।
कमपि प्रतिरथं प्रतिभटमविन्दन्नलभमानः सन् पङ्क्तिः कण्ठोपकण्ठभुवो रथवतीः कण्ठोप-
पङ्क्तिरथभुवो दशरथनन्दनस्य निवेशं शिविरं विवेश प्रतिश्रान् ॥

रघुतनयस्ततो विदितरावणदुर्विनयः

कुपितमना मनागिव दधे कुटिलां भुक्तुमीम् ।

अथ परिवव्रुराशरपुरं हरयः सरयं

युगविगमे यथा युगपदम्बुधिमौर्विशिताः ॥ ३९ ॥

रघुतनय इति । ततोऽङ्गदप्रवेशानन्तरं रघुतनयो रघुनन्दनो विदितोऽरावण-
नाद्विज्ञातो रावणदुर्विनयः सीताप्रत्यर्पणभावपरारावणदुर्विनयसंस्थो यः । अतएव
कुपितमनाः कोपाविष्टचित्तः सन् । मनाग्धीरोदात्तत्वादङ्गदम् । रघुनन्दनो वृत्तवत्तरि ।
'इतीषदर्थोपमावाक्यालंकारेषु' इति गणव्याख्याने । भुक्तुमीम् । भुक्तुमीम् । भुक्तुमीम् ।
धृतवान् । अथानन्तरं हरयो वानरा युगविगमे प्रलये युगविगमे प्रलये युगविगमे प्रलये
यथा वडवानलज्वालेव । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः' इति शब्दः । 'यथावद्वानलज्वालेव'

१. 'एवमरुतुदभाषण' इति पाठः. २. 'गृह्यतामयं निगृह्यतामिति' इति पाठः.
३. 'भुवि निपात्य' इति पाठः. ४. 'पादाहतेन' इति पाठः. ५. 'तत्' इति नास्ति
क्वचित्. ६. 'प्रासादश्चङ्गमपि भिन्दन्' इति पाठः. ७. 'कमपि' इति नास्ति क्वचित्.
८. 'पङ्क्तिः कण्ठोपकण्ठभुवः' इति नास्ति क्वचित्.

इति दण्ड्याचार्यानुशासनात् । सरयं सत्वरमाशरपुरं, लङ्कां परिवव्रुः परिवेष्टयामासुः । उप-
रुधुरित्यर्थः । उपमालंकारः ॥

ततो मदपरिप्लवप्लवगवीरसाराविण-

क्षणक्षुभितकोणपप्रकरपाणिकोणाहतः ।

रवैरधिकभैरवैरुपरुरोध रोदोन्तरं

तरङ्गितघनाघनस्तनितबन्धुभिर्दुन्दुभिः ॥ ४० ॥

तत इति । ततो लङ्कोपरोधानन्तरम् । समन्ताद्रावः संरावः । कोलाहल इति
यावत् । 'आरवारावसंराव-' इत्यमरः । तस्य भावः साराविणम् । 'अभिविधौ भाव
इनुण्' इति भावार्थे इनुण् । इणि चथेति साराविणम् । 'अणिनुणः' इति स्वार्थेऽणप्र-
त्ययः । आदिवृद्धिः । 'इनुण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । मदपरिप्लवानां दर्पोद्विक्तानां
प्लवगवीराणां वानरवीरभटानां साराविणक्षणे कोलाहलकाले तदुत्सवे वा । 'निर्व्यापार-
स्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । क्षुभितः क्षोभं प्राप्नो यः कोणपप्रकरो
राक्षसनिवहः । 'राक्षसः कोणपः क्रव्याद्' इत्यमरः । तस्य पाणिकोणेन हस्तप्रदेशेन ।
अथवा पाणौ यः कोणो वाद्यवादनदण्डविशेषः । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः ।
तेनाहतस्ताडितो वादितो दुन्दुभी रणभेरी । 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः ।
अधिकभैरवैरत्यन्तभीषणैस्तरङ्गितमविच्छिन्नं यदनाघनस्तनितं वर्षुकाब्दगर्जितं तस्य
बन्धुभिः । तत्सदृशैरित्यर्थः । अतएवोपमा । 'ज्ञातिसोदरबन्ध्वादिशब्दाः सादृश्यवा-
चकाः' इत्याहुः । 'शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघनाः' इत्यमरः । रवैर्ज्ञाकारैः । रो-
दोन्तरं द्यावाभूमिमध्यकुहरमुपरुरोधावृणोत् । राक्षससमरसंनाहभेरीज्ञाकारः सर्वत्र
व्याप्तोऽभूदित्यर्थः । अत्र दुन्दुभिरवाणां रोदोन्तरोपरोधासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्ते-
रतिशयोक्तिः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तेनै समन्ततः कन्दलयता दलयतेव जगन्ति दुन्दुम्भिनिर्घोषेण रो-
पेण च प्रेर्यमाणा बुद्धाः केसरिण इव गिरिकन्दरान्मन्दिरान्निर्गत्य ग-
त्यन्तरायसंधायकान्यपत्यानीवानिमित्तान्यविलोकमाना विमानाधिगत-
विवुधसीमन्तिनीभिः सह विजिहीर्षयेव प्रस्थानसमयपरिम्लानमुखीः
सुमुखीरप्यगणयन्तो निरन्तरज्वलितकोपानलनयनकोणारुणालात-
शतनिपातवित्रासचलितनिजवारणनिवारणावेशपरवशा दिशामुख-

१. 'परिप्लवत्' इति पाठः. २. 'संरम्भण' इति पाठः. ३. 'तेन च' इति पाठः.
४. 'बुद्धाः' इति नास्ति क्वचित्. ५. 'अनवलोकमाना' इति पाठः. ६. 'अनिवारणावे-
शपरवशनिजाशयाः' इति पाठः.

मुखरशिखरवान्नेडितक्ष्वेलिताकुलकुलमहीधरा गृध्रायतपक्षविक्षेपाकुलप-
ताकानीकसमुत्तुङ्गशताङ्गसंघातपरिगता नितान्तनिशितकृतान्तदंष्ट्रापट-
लखरतरनखरपट्टसप्रासपरशुगदार्मुसलपरिघदुघणकृपाणधारिणो दारु-
णाजगरसंतानसंवीता इव विन्ध्यकूटा व्यूढातिकरालकालायसकङ्कटा
विकल्पा इव कल्पाम्बुदानां व्यक्तय इव कालरात्रेर्विवर्ता इव कलिकालस्य
कालस्यापि भयंकराः संगराङ्गणमवतरन्तः समीरयन्तो वीरवादानांदाय
शरासनमासारैरिव गिरिमम्भोधरा दूरापातिभिः शिलीमुखैर्वलीमुखव-
लमखिलमक्षोभयन्त रक्षोभटाः ॥

तेनेति । समन्ततः सर्वत्र कन्दलयता व्याप्नुवता, अतएव जगन्ति भूर्भुवःस्वर्लो-
कान्दलयता विदारयतेवेत्युपेक्षा । तेन पूर्वोक्तेन दुन्दुभिनिर्घोषेण रोषेण वानरसारा-
विणजनितामर्षेण च प्रेर्यमाणाः, अतएव गिरिकन्दरात् । गिरिदरीभ्य इत्यर्थः । 'दरी तु
कन्दरो वाह्वी' इत्यमरः । बुद्धाः सुप्तोत्थिताः केसरिणः सिंहा इवेत्युपमा । मन्दिरा-
न्मन्दिरभ्यो निर्गत्य निष्क्रम्य गत्यन्तरायसंघायकानि क्व व्रजसीत्यादिनिषेधवचनपादग्र-
हणादिना गमनविघ्नकारीणि । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यहः' इत्यमरः । अपत्यानि नन्दनानि-
वेत्युपमा । 'आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं लोकं तयोः समे' इत्यमरः । अनिमित्तानि प्रतिकू-
लवृत्तादिदुःशकुनान्यविलोकमानाः । न गणयन्त इत्यर्थः । समरपारवश्यादिति भावः ।
नजर्थस्य नशब्दस्य सुपुसुपेति समासः । तथा विमानाधिगता व्योमयानाधिष्ठिता विबु-
धसीमन्तिन्यः सुरसुन्दर्यस्ताभिः सह विजिहीर्षया विहरणेच्छयेवेति हेतुप्रेक्षा । रणा-
भिमुखनीताहतानां सुरसुन्दरीसंभोगलाभादिति भावः । विपूर्वाद्धरतेः सन्नन्तातिव्र-
यामप्रत्यये टाप् । प्रस्थानसमये रणप्रयाणकाले परिम्लानमुखीविषण्णवदनाः । एतच्च
दुर्निमित्तमिति भावः । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीप् । सुमुखीनिजवधूर-
प्यगणयन्तः । अनाद्रियन्त इत्यर्थः । तथा निरन्तरमविच्छिन्नं ज्वलितः प्रज्वलन्कोप
एवानलो येषां ते तथोक्ता नयनकोणा नेत्रान्तास्त एवारुणालातशतानि । अनेकारुणो-
त्कानीत्यर्थः । 'अलातमुल्ककं ज्ञेयं नपुंसकमिदं द्वयम्' इति प्रतापमार्ताण्डः । तेषां
निपातात्प्रसाराद्वित्रासो भयम् । उल्ककदर्शने वारुणा विभ्यतीति प्रसिद्धिः । तस्माच्च-
लिता विमार्गगता ये निजवारुणा आत्मीयगजास्तेषां निवारणावेशे मार्गप्रवर्तनकृत्ये
परवशाः प्रमत्ताः । अनवधाना इत्यर्थः । तथा दिशामुखेषु दिगन्तरालेषु मुखरा दुर्नि-

१. 'मुखरित' इति पाठः. २. 'व्याकुलीकृत' इति पाठः. ३. 'विशेषकृतपताकानिका-
यपुनरुक्तसमुत्तुङ्ग' इति पाठः. ४. 'निशिताकृतान्तदंष्ट्राखरतर' इति पाठः. ५. 'पट्टीस'
इति पाठः. ६. 'मुसलशक्तितोमरमुद्गलपरिघदुघाण' इति पाठः. ७. 'कलिकालस्य च
भयंकरा समराङ्गणमवतारयन्तः' इति पाठः. ८. 'आदाय च' इति पाठः.

मित्ततयाशुभसूचकवादनतत्परा याः शिवाः क्रोष्टारस्तासां रवाग्नेडितानि । द्वित्रिरुक्त-
 रवाणीत्यर्थः । 'शिवा हरीतकी क्रोष्टा' इति वैजयन्ती । 'आग्नेडितं द्वित्रिरुक्तम्' इत्यमरः ।
 ध्वेलिताः सिंहनादाः । 'ध्वेला तु सिंहनादः स्यात्' इत्यमरः । कर्तरि क्तः । तैराकुलाः
 संकुलाः कुलमहीध्राः कुलपर्वता येषां ते । गृध्राणां कङ्कानां यः आयता विस्तृताः पक्षा-
 स्तेषां विक्षेपैः प्रेरणैराकुलानि संकुलानि पताकानीकानि पताकायुक्तसैन्यानि येषां ते
 तथोक्ताः । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इत्यमरः । कङ्काधिष्ठितपताकावन्त इत्यर्थः । 'आसन्न-
 मृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे' इति प्रसिद्धिः । तथा समुत्तुङ्गा अत्यु-
 न्नता ये शताङ्गसंघाता आयतस्यन्दनवृन्दानि तत्परिगताः । तदारूढा इत्यर्थः । 'शताङ्गः
 स्यन्दनो रथः' इत्यमरः । तथा नितान्तं निशितानि तीक्ष्णानि यानि कृतान्तस्य यमस्य
 दंष्ट्रापटलानि दन्तविशेषफलकानि खरतराश्च तद्वन्नखरा निशिता ये पट्टसा विशालसंनि-
 वेशखङ्गविशेषाः । प्रास्यन्त इति प्रासाः कुन्तापरपर्यायाः क्षेपणीया आयुधविशेषाः ।
 तदुक्तं वृत्तिकारेण—'कर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इत्यत्र प्रास्यन्त इति प्रासा इति । पर-
 शवः कुठाराः, गदाः प्रसिद्धाः, मुसलानि अयोऽग्राणि, परिघा अयोमयदण्डविशेषाः ।
 'परिघः परिघातकः' इत्यमरः । द्रुघणा मुद्गरापरपर्याया अयोमया गदाः । 'द्रुघणे
 मुद्गरधनौ' इत्यमरः । कृपाणः करवालश्चेति द्वन्द्वः । 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः
 कृपाणकः' इत्यमरः । तानायुधविशेषान्धारयन्ति ताच्छील्येनेति तथोक्ताः । ताच्छील्ये
 णिनिः । तथा दारुणा भयंकरा येऽजगरसंताना महाकायसर्पविशेषनिकायास्तैः संवीताः
 संवेष्टिता विन्ध्यकूटा विन्ध्याचलशिखराणीवेत्युपमा । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्य-
 मरः । अतिकराला अत्यन्तभीषणाः कालायसकङ्कटा लोहमयोरश्छदास्ते व्यूढा आमुक्ता
 धैस्ते तथोक्ताः । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे वैकृतेऽपि च,' 'उरश्छदः कङ्कटकः' इति वैज-
 यन्ती । तथा कल्पाम्बुदानां प्रलयकालमेघानां विकल्पा इव । कालरात्रेः प्रलयकालरात्रे-
 र्व्यक्तयो मूर्तय इव । कलिकालस्य महाघोरकलियुगसमयस्य विवर्ताः परिणामविशेषा
 इव प्रतीयमाना इत्युत्प्रेक्षा । तथा कालस्य च यमस्यापि भयंकरा भयप्रदा इत्यतिश-
 योक्तिः । 'मेघार्धभयेषु कृत्रि' इति खशि सुमागमः । संगराङ्गणं युद्धभुवमवतरन्तः प्रवि-
 शन्तो वीरवादान् 'छिन्धि भिन्धि' इत्यादिवीरालापान्समीरयन्त उच्चारयन्तो रक्षोभटा
 राक्षसयोधाः । शरासनम् । कर्मकारणीत्यर्थः । आदाय स्वीकृत्याम्भोधरा मेघा आसारै-
 र्धारसंपातैः । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । गिरिभिवेत्युपमा । दूरापातिभिरत्यन्त-
 दूरप्रसारिभिः शिलीमुखैर्वाणैरखिलं वलीमुखवलं वानरसैन्यमक्षोभयन्त । क्षोभमनय-
 न्नित्यर्थः ॥

ततो धुतनखायुधस्तरुपरित्रुटत्तोमरः

शिलानिहतमुद्गरः शिखरिभिन्नमत्तद्विषः ।

स्वपक्षविजयैषिभिर्दिवि सुरासुरैरातुरै-

रलक्षि हरिरक्षसामतिभयंकरः संगरः ॥ ४१ ॥

तत इति । ततो विक्षोभणानन्तरं नखैर्वानरनखैर्धुता विक्षिप्ता आयुधा प्रयुक्तवाणपट्टसायायुधा यस्मिन्स तथोक्तः । तरुभिः परिवृत्तः परितो विशीर्यः मरा दण्डविशेषा यस्मिन्स तथोक्तः । शिलाभिर्निहता विदलिता मुद्गरा यस्मिन्स तथोक्तः । शिखरिभिः पर्वतैर्भिन्ना विदारिता मत्तद्विषा मत्तगजा यस्मिन्स तथोक्तः । अतएवातिभयंकरोऽतिदारुणो हरिरक्षसाम् । वानराणां राक्षसानां चेत्यर्थः । संगरोऽसुरैः स्वपक्षयोर्वानरराक्षसवल्योर्विजयमिच्छन्त्याकाङ्क्षन्त इति तथोक्तैरतएवातुरैरत्यन्त-चित्तैर्दिव्यन्तरिक्षे स्थितैः सुरासुरैर्देवदानवैरलक्षि दृष्टः । 'चिण भावकर्मणोः' इति । 'चिणो लुङ्' इति लुङ् । सुरासुरैरित्यत्र 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इति न क्वचिद्वद्भावः । यत एषां कार्यत एव विरोधो व्याघ्रादिवन्न शाश्वतिक इत्याहुः । अथ संगता असुराः । मयूरव्यंसकादिलात्समासः । उत्तरपदलोपश्च । न तु सुराश्च असुराश्च द्वन्द्वः । अत्र हि—'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येकवद्भावः स्यात् । पृथ्वीवृत्तः ॥

इत्थं प्रवृद्धयुद्धसंरम्भयोरुभयवल्योः संध्यासमयः प्रवृत्त इत्याह—

क्रमेण च कुपितकपिवीरदूरीकृतनैर्ऋतवीरैर्भुजप्रतापानल इवारं भ-
जति भानुमति, मथितायुधिकंगलनालप्रणालीपरीवाहलोहितनदीपङ्कज-
दूरमन्तरितहरिदाभोगे संध्यारागे समुदञ्चिते, विक्रान्तहरिनखाक्रान्त-
न्तावलविपुलकुम्भस्थलमुक्तमुक्ताकलाप इव विजृम्भमाणे वियति तारा-
गणे, रणरभसचलितरथतुरंगपदातिगजपदाहतविश्वभरान्तरालजगुपि
रजसीव भुवनमास्कन्दति तमसि, तामसीचरेष्विव सकोशेषु यामिनी-
विरहविहगेषु, आशरकरेष्विव सकोशेषु ताम्ररसेषु, दाशरथिवत् इव
प्रमदाकरे कुमुदाकरे ॥

क्रमेणेति । किं चेति चार्थः । क्रमेण कालक्रमेण कुपितै राक्षससंग्रहार्थकुद्धैः वीरैर्वानरभटैर्दूरीकृतो दूरतः प्राप्तो यो नैर्ऋतवीराणां राक्षसयोधानां भुजप्रतापानलो

१. 'आकुलैः' इति पाठः. २. 'विदूषित' इति पाठः. ३. 'वीर' इति नास्ति. ४. 'भगवति भानुमति मथितायुधयातुधानगल' इति पाठः. ५. 'प्रणालपरीवाह' इति पाठः. ६. 'विदूरम्' इति पाठः. ७. 'समुदञ्चिते' इति नास्ति क्वचित्. ८. 'वियति विजृम्भमाणे' इति पाठः. ९. 'ताराङ्गणे' इति पाठः. १०. 'गजतुरंगपदातिपादाहतविश्व-विश्वभरा' इति पाठः. ११. 'यामिनीविरहविहगेषु आशरकरेष्विव सकोशेषु ताम्ररसेषु' इति नास्ति क्वचित्.

बाहुप्रभवान्निस्तस्मिन्निव भानुमति सूर्येऽस्तमदर्शनं भजति सति । अस्तमित्यकारान्तमव्य-
यम् । 'अस्तमदर्शने' इत्यमरः । सूर्यपक्षेऽस्तमस्ताचलम् । 'अस्तस्तु चरमः क्षमाभृत्' इ-
त्यमरः । तथायुधं प्रहरणमेषामित्यायुधिकाः । 'प्रहरणम्' इति ठक् । मथितानि छिन्नानि
यान्यायुधिकानां गलनालानि तान्येव प्रणाल्यो जलनिर्गमनमार्गास्ताभ्यः परिवहति प्रवह-
तीति तत्परीवाही यो लोहितनदीपूरः शोणितसरित्प्रवाहस्तस्मिन्निव संध्यारागे । दूरम् ।
सर्वत्रेत्यर्थः । अन्तरित आच्छादितो हरिदाभोगो दिग्विस्तारो येन तस्मिन्स्तथोक्ते
सति । दिक्षु व्याप्रियमाणेषु सत्स्वित्यर्थः । विक्रान्ताः पराक्रमवन्तो ये हरयः कपयस्त एव
हरयः सिंहा इति श्लिष्टरूपकम् । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाशुवाजिषु । शुकाहि-
कपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमरः । तेषां नखैराक्रान्तानि विदारितानि यानि
दन्तावलानां महागजेन्द्राणां विपुलकुम्भस्थलानि तैर्मुक्तस्यक्तो यो मुक्ताकलापो मौ-
क्तिकप्रकरस्तस्मिन्निव तारागणे नक्षत्रमण्डले वियत्याकाशे । 'वियद्विष्णुपदं वा तु
पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । विजृम्भमाणे सति । गजानां मुक्ताकरत्वमुक्तम्—
'करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुत्तयुद्धवेषुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषां तु शुत्तयुद्धमेव भूरि ॥' इति । तथा रणरभसेन समरसंभ्रमेण चलितं प्रवृत्तं
यद्रथतुरगपदातिगजम् । सेनाङ्गत्वाद्बुद्धैकवद्भावः । तस्य पदैराहतमवदारितं यद्विश्वंभरा-
न्तरालं रणक्षोणीमध्यं तत्र जनुर्जन्म यस्य तस्मिन् रजसि धूलविव तमस्यन्धकारे भुवनं
जगदास्कन्दत्याकमति सति । अत्र 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गः स्याच्चतुष्टयम्' इत्य-
भिधानात्तत्कमेणैव गजादीनां वक्तव्यत्वे तथा नोक्तमिति चोद्यं यद्यपि, तथापि
कमो नात्र विवक्षित इति बहुपुस्तकेष्वेवमेव दर्शनात् । ननु 'यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति, य-
वागूं पचति' इत्यत्र पाठक्रमानुपपत्तावर्थक्रमो यथा स्वीकृतस्तद्वदत्रापि यथायोग्यमन्व-
योऽङ्गीक्रियतामिति चेत्तस्यम् । अपौरुषे वेदवाक्ये यथा तथा वास्तु । पुंवाक्ये तु श्रवणा-
नन्तरमेव प्रयोक्तुस्तारतम्यानभिज्ञप्रतीतेरन्वयविलम्बासहिष्णुत्वाद्दोषोऽत्र दुर्वार इत्य-
लमतिप्रसङ्गेन । तथा तामसीचरेषु रात्रिचरेष्विव । 'तमिस्त्वा तमसी रात्रिः' इत्यमरः ।
यामिनीविरहविहगेषु चक्रवाकपक्षिषु । उभयत्रापि 'पुमान्नित्रया' इत्यैकशेषः । सशोकेषु
सविपादेषु सत्सु । एकत्र महाविपत्तिप्रत्यासत्तेरन्यत्र विरहाकुलितत्वाच्चेति भावः । तथा-
शरकरेषु राक्षसभटहस्तैष्विव तामरसेषु पङ्केरुहेषु सकोशेषु खट्वापायात्केवलतत्पिधानेषु
सत्सु । अन्यत्र सकुल्लेषु सत्सु । 'कोशोऽस्त्री कुल्ले खट्वपिधानेऽर्थौषदिव्ययोः' इत्य-
मरः । तथा दाशरथिवले श्रीरामसैन्य इव कुमुदाकरे कैरवाकरे प्रमदाकर उल्लासभाजि
सति । नात्र तुल्ययोगिता । प्रतापानलभानुमदादीनां केवलप्रकृतेऽप्यौपम्यस्य गम्यत्वेन
तदनुत्थानान्नापि श्लेषः । केवलप्रकृतश्लेषे विशिष्य श्लेषायोगात् । तस्मादुपमानोपमेय-
साधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां प्रयोगेणेयमनेकेव शब्दकापि पूर्णोपमा श्लेषसं-
कीर्णा ॥

ततः किं तत्राह—

आसारधारां विकिरञ्जराणा-
माश्वासयन्मानसमाशराणाम् ।
वीरो हरीन्संयति मेघनादो
विव्याध हंसानिव मेघनादः ॥ ४२ ॥

आसारेति । शराणां बाणानाम्, अन्यत्र उदकानाम् । आसारधारां धाराः । तपरम्पराः । 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । विकिरन्विक्षिपन् । अन्यत्र प्रवर्षति । तद्वेतौ तत्त्वमुपचर्यते । अत एवाशराणां राक्षसानाम् । 'राक्षसः कोणपः क्रव्यादोऽस्य आशरः' इत्यमरः । अन्यत्रासमन्ताच्छरवत्प्रवर्तन्ते तृष्णयैत्याशराणां । चातकादिपक्षिविशेषाणामित्यर्थः । मानसमाश्वासयन् । एकत्र भयनिवारणेन, अत्र 'सर्वसह्यपतितमम्बु न चातकानाम्' इति भूगतस्य तेषां विषत्वादभौमाम्बुदानेनोर्जितमित्यर्थः । वीरो रणशूरो मेघनाद इन्द्रजित् । उत्पत्तिसमय एव मेघवत्तदनान्मेघनाद इति व्युत्पादयन्ति । मेघनादोऽभ्रनिर्घोषो हंसानिव संयति युद्धे हरीन्वानरान्विव्याध निजघान । श्लेषसंकीर्णैयमुपमा । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

रणे तदनु दारुणे रभसमङ्गदो रावणे-

द्रुमेण महताहंताखिलधुरीणयानव्रजः ।

शितेन शतकोटिना शिखरिकूटमिन्द्रो यथा

ममन्थ च रथं मनोरथमपि क्षणाद्रक्षसाम् ॥ ४३ ॥

रण इति । तदनु तदनन्तरम् । दारुणे भीषणे रणे । अङ्गदो महता महोन्नतेन द्रुमेण रभसं वेगयुक्तं यथा तथा । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः । अर्शआद्यचप्रत्ययः । रावणे रावणात्मजसेन्द्रजितः । अत इन् । अखिलं समस्तं धुरं वहतीति धुरीणो धुरंधरः । 'खः सर्वधुरात्' इत्यत्र योगविभागत्वात्प्रत्ययः । तादृशो यो यानव्रजो रथाश्चनिवहः न आहतो मारितो येन स तथोक्तः सन्नित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । इन्द्रः । शितेन तीक्ष्णेन शतकोटिना दम्भोल्या शिखरिकूटं यथा पर्वतशिखरमिव रथं रावणस्यन्दनं रक्षसां मनोरथं विजयाभिलाषमपि क्षणात्क्षणमात्रेण ममन्थ चमङ्ग । अत्र रभसमनोरथयोः केवलप्रकृतयोरेव मथनरूपसमानधर्मेणौपम्यस्य गम्यमानत्वात्केवलप्रकृतयोश्चरा तुल्ययोगिता । सा चोक्तोपमया संसृज्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

१. 'प्रकिरन्' इति पाठः. २. 'हतः शिखरधुरीणयानव्रजम्' इति पाठः. ३. 'ममाथ' इति पाठः.

वियत्तले तदनु निलीय मायया

सलक्षयन्रघुतनयं सलक्ष्मणम् ।

अजिह्मगानधिगतजिह्मगाकृती-

नमर्षतः समिति ववर्ष रावणिः ॥ ४४ ॥

वियदिति । तदनु रथमथनानन्तरं स रावणिरिन्द्रजिन्मायया कैतवेन वियत्तले नभःस्थले निलीय । निगूढतया स्थित्वेत्यर्थः । रघुतनयं रघुनन्दनं सलक्ष्मणं लक्षय-
लक्षीकुर्वन् । 'लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च' इत्यमरः । 'तत्करोति' इति ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः ।
अधिगतजिह्मगाकृतीनप्राप्तपन्नगाकारान् । 'उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः'
इत्यमरः । अजिह्ममकुटिलं गच्छन्तीत्यजिह्मगान्शरानमर्षतः कोपात् । समिति युद्धे
ववर्ष । नागपाशास्त्राणि प्रयुक्तवानित्यर्थः । रुचिरावृत्तम्—'चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा
जम्भी रजगाः' इति लक्षणात् ॥

लक्ष्मणानुगतं रामचन्द्रं राहुभयंकराः ।

ववन्धुर्दारुणतमा वन्धच्छिदममी शराः ॥ ४५ ॥

लक्ष्मणेति । चिह्नेन च लक्ष्मणेन सौमित्रिणानुगतमित्यर्थश्लेषः । एकनालावल-
म्बिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतिः । वन्धच्छिदं संसारनिवर्तकं रामश्चन्द्र इव तं राहु-
भयंकरा दारुणतमा अत्यन्तदारुणा अमी शरा नागपाशरूपा ववन्धू रुधुः । शरकार्यं
वेधनम् । पन्नगकार्यं वेष्टनम् । ततो वेष्टनं चकुरित्यर्थः । अत्र राहुभयंकरा इति समस्तो-
पमालिङ्गाद्रामचन्द्रमित्यत्रोपमितसमासाश्रयणं युक्तम् । अतएवोक्तश्लेषसंकीर्णयमुपमा ।
वन्धच्छिदं ववन्धुरित्यत्र विरोधाभासस्य गम्यत्वात्रयाणां संसृष्टिः ॥

ततः किं जातं तत्राह—

यावद्याति पुरं पुरंदरजयी यावद्दशास्याज्ञया

सीता पुष्पकवासिनी रघुसुतौ दृष्ट्वा पुरः शोचति ।

तावत्ते दलिताः सुपर्णगरुतां वातेन वाताशना

दीप्तौ चन्द्रदिवाकराविव तमोमुक्तौ ततो राघवौ ॥ ४६ ॥

यावदिति । यावद्यदा पुरंदरजयी इन्द्रजित् । 'जिहृक्षि—' इत्यादिना इनिप्रत्ययः ।
पुरं लङ्कां याति । रघुसुतौ रामलक्ष्मणौ नागपाशवद्भौ । अतः कृतकृत्योऽस्मीति ग-
च्छतीत्यर्थः । तथा यावद्दशास्याज्ञया रावणनियोगेन पुष्पकवासिनी पुष्पकाख्यविमा-
नारुढा सीता पुरोऽग्रे रघुसुतौ नागपाशवद्भौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा शोचति विषीदति । यत्प्रा-

ह्याशयेयं वर्तते तावेवं निवद्वाविति प्रदर्शयतेति रावणेन नियुक्तै राक्षसैः पुष्पकरो-
प्य सीतायास्तदानीं तत्रानीतत्वादिति भावः । तावत् तदानीमेव ते पूर्वोक्ता वानर-
नागपाशाः सुपर्णगरुतां गरुडपक्षाणां वातेन दलिता निर्भन्ना इति वेगातिशयेन ।
ततस्तदनन्तरं राघवौ रामलक्ष्मणौ तमोमुक्तौ राहुमुक्तौ । 'राहौ ध्वान्ते तमोमु-
मरः । चन्द्रदिवाकरौ चन्द्रसूर्याविव दीप्तौ सुप्रकाशौ । अभूतामिति शेषः ।
कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

दुर्वारे तदनु द्वयोश्च बलयोरुज्जृम्भमाणे रणे

धूम्राक्षं भुजतः प्रकम्पनमथ द्वेधा व्यधान्मारुतिः ।

तारेयोऽपि च वज्रदंष्ट्रमचलान्नीलः प्रहस्तं बला-

त्तत्सर्वं दशकंधराय चकितैरुक्तं च नक्तंचरैः ॥ ४७ ॥

दुर्वार इति । तदनु नागपाशमोक्षानन्तरम् । द्वयोश्च बलयोर्वानरराक्षससैन्ययोः
दुर्वारे निवारयितुमशक्ये रणे उज्जृम्भमाणे प्रवर्धमाने सति मारुतिर्मारुतात्मजो हनूः ।
'अत इव' । भुजतः । भुजबलप्रयुक्तशृङ्गसालप्रहारेणेत्यर्थः । 'धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये
शृङ्गमपातयत्' इत्यादि रामायणवचनादिति भावः । धूम्राक्षं प्रकम्पनमपि । तस्य
कम्पन इति च वदन्ति । धूम्राक्षप्रकम्पननामानौ राक्षससेनानायकावित्यर्थः । द्वेधा वि-
कारेण व्यधादकरोत् । विदारयामासेत्यर्थः । तथा तारेयस्तारासुतोऽङ्गदोऽपि ।
ढक् । अचलात् । अचलेनेत्यर्थः । वज्रदंष्ट्रं द्वेधा व्यधात् । तथा नीलोऽसिसुतो
सेनापतिर्वलान्निजभुजशक्तैः प्रहस्तं नाम राक्षससेनापतिं द्वेधा व्यधात् । 'प्र-
शिलां मूर्ध्नि नीलस्तूर्णमपातयत्' इत्यादि रामायणवचनम् । तत्सर्वं धूम्राक्षवधाद-
त्तान्तं चकितैर्भयसंभ्रान्तैर्नक्तंचरैर्हृतशेषै राक्षसैर्दशकंधराय रावणायोक्तं कथितं ।
अत्र संक्षेपो नाम गुणः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

अथ तदानीमनीकिनीनाथवधजनितकोपोदयादायोधनोत्कण्ठो दशक-
ण्ठः सकलजगदण्डभरितभयानकजयानकनिनदवधिरिताशेषशेषादि-
चनो रोचिष्णुजिष्णुकोदण्डधरः सलिलधर इव सुमेरुशृङ्गसमुत्तुङ्ग-
मलंकुर्वन्सर्वतश्चलितसकलचतुरङ्गसंघातया लङ्कायेव स्वयमनुगम्यमानः
क्रमादतिक्रम्य पुरतोरणं पुरतो रणप्रचलितमालोकयन्निखिल-
कपिकुलम् ॥

अथेति । अथ सेनापतिनिधनकथनानन्तरम् । तदानीं तस्मिन्समये । अनीकिनीना-

१. 'जनित' इति नास्ति क्वचित्. २. 'जयानकभयानक' इति पाठः. ३. 'संगतया'
इति पाठः. ४. 'चलित' इति पाठः. ५. 'वलीमुखबलम्' इति पाठः.

थानां राक्षससेनापतीनां वधेन विध्वंसनेन जनितो यः कोपोदयोऽमर्षाविर्भावस्तस्माद्धेतोः ।
 आयोधनोत्कण्ठः समरोत्सुको दशकण्ठो रावणः सकलजगदण्डेऽशेषब्रह्माण्डगोलके
 भरितः परिपूर्णो भयानको भयंकरश्च यो जयानकनिनदो जयदुन्दुभिध्वनिस्तेन वधि-
 रितानि वधिरीकृतानि पूरितान्यशेषाणि समस्तानि च शेषाहिलोचनान्यादिशेषचक्षूं-
 पि च येन स तथोक्तः । तस्य चक्षुःश्रवस्त्वादुन्दुभिध्वनिना तल्लोचनपूरणं युक्तमि-
 ति भावः । अत्रोक्तार्थासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । रोचिष्णुजिष्णुकोदण्ड-
 धरो दीप्यमानजैत्रधनुर्धरो विस्फुरदिन्द्रधनुर्दक्षितश्च । सलिलधरो नीलमेष इव । सुमे-
 रुश्चङ्गवत्समुत्तुङ्गमत्युन्नतं रथमलंकुर्वन्निभूषयन् । अधिरूढः सन्नित्यर्थः । 'अलं भूषणप-
 र्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । तथा सर्वतः समन्ततश्चलितो युद्धसंनद्धतया
 प्रवृत्तः सकलः समग्रश्च तुरङ्गसंघो हस्त्यश्वरथपादातरूपचतुरङ्गवलं यस्य स तथोक्तस्तस्य
 भावस्तत्ता तया हेतुना स्वयं साक्षाद्विद्वयानुगम्यमानोऽनुस्रियमाण इवेत्युत्प्रेक्षा । क्रमा-
 त्क्रमेण पुरतोरणं पट्टणवहिर्द्वारम् । 'तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारम्' इत्यमरः । अतिक्रम्यो-
 लङ्घय पुरतः पुरस्ताद्वर्णप्रचलितं युद्धार्थं प्रसर्पन्निखिलमपि कपिकुलं वानरवल-
 मालोकयदपश्यत् ॥

जेतारमाहवमुखे दशदिक्पतीनां

दृष्ट्वा पुरो दशमुखं रघुनन्दनस्य ।

श्लाघावशेन न चचाल शिरः परं त-

त्सव्येतरं भुजशिरोऽपि समीक्ष्य लक्ष्यम् ॥ ४८ ॥

जेतारमिति । आहवमुखे रणाग्रे दशदिक्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालकानां जेतारम् ।
 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि पठ्यते । ऊर्ध्वाधोदिग्भ्यां दिशां दशसंख्याकत्वं वेदि-
 तव्यम् । दशमुखं पुरोऽग्रे दृष्ट्वा श्लाघावशेन अहो महानयमिति प्रशंसावशेन रघुन-
 न्दनस्य श्रीरामस्य शिरः परमुत्तमाङ्गमेव न चचाल । किंतु तत्प्रसिद्धम् । आत्मानुरूपमि-
 त्यर्थः । लक्ष्यं रावणरूपशरव्यं समीक्ष्य दृष्ट्वा । सव्येतरम् । दक्षिणमित्यर्थः । भुजशिरो
 भुजाग्रमपि चचाल । तद्दर्शनसमय एव श्रीरामदक्षिणभुजः शरचापव्यापारतत्परोऽभू-
 दिति किं वक्तव्यमस्य धन्यत्वमिति भावः । एतेनास्य महावीरत्वं सूच्यते । 'स वीरो
 यस्य वै वीर्यमरिणा युधि वर्ण्यते' इति लक्षणात् । अत्र शिरोभुजशिरश्छलनयोः केवल-
 प्रकृतत्वात्तुल्ययोगिता । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अथ मदगर्जितैरधिकर्तजितदिक्करिभि-

र्दशवदनस्तदा दशदिगन्तरमन्तरयन् ।

समरमुखे सखेलपदचङ्क्रमतो विदधे

हरिकुलमाकुलं जलधिमादिवराह इव ॥ ४९ ॥

अथेति । अथानन्तरं तदा तस्मिन्वानरसेनाभियोः कर्मणो दत्तं भिक्षु-
कमत्यन्तं तर्जिता भीषिता दिक्करिणो यैस्तैर्मदगर्जितैः शब्दैः प्रहृष्टाः सन्ति ।
दशदिगवकाशनित्यर्थः । अन्तरयन्त्राच्छाद्यन् । उः शब्दः प्रहृष्टं चेत्यर्थः ।
रोति' इति प्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । 'अन्तरमवकाशाः' इति शब्दः प्रहृष्टं चेत्यर्थः ।
इत्युभयत्राप्यमरः । समरमुखे रणाग्ने सखेलपदचङ्क्रमतः सविलासपादविन्यासवैचित्र्या-
जलधिमादिवराह इव हरिकुलं वानरसमूहमाकुलं क्षुब्धं विदधे चकार ॥

अनन्तरमनीकास्कन्दकन्दलितामर्ष वर्षन्तं गिरीन्हरीणामधिपतिम-
तिनिष्ठुरेण मुष्टिना गाढमभिघ्नन्तं हनूमन्तममन्दतरलाघवाक्रान्तध्वज-
किरीटाञ्चलं नीलमपि वानरसेनापतिं निखिलमपि वानरवलं निखि-
लजगज्जिता महता बलेन वातूल इव तूलराशिमपसारयन्नविरतशरासा-
रवर्षिणमभ्यमित्रिणं सौमित्रिमपि शक्त्या महत्या गाढमुरसि विव्याध
क्रव्यादाधिपतिः ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरमनीकास्कन्दनेन वानरसेनाकुलीकरणेन कन्दलितामर्षं समुत्पन्नकोधम् अतएव गिरीन्वर्षन्तं हरीणामधिपतिं सुग्रीवं चातिनिष्ठुरेणाख्यन्तकठोरेण मुष्टिना । मुष्टिशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्ति । यथाहामरसिंहः—‘सरत्निः स्यादरन्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना’ इति । गाढमत्यन्तमभिघ्नन्तं प्रहरन्तं हनूमन्तममन्दतरलाघवेनानल्पचङ्क्रमणपाटवेनाक्रान्त आक्रमणविषयीकृते ध्वजकिरीटाञ्चले केतुकोटीराग्रे येन तम् । निजचङ्क्रमणलाघवेन ध्वजकिरीटाग्रदेशावाक्रान्तमित्यर्थः । अर्धर्चादिष्वञ्चलशब्दो द्रष्टव्यः । यद्यप्यञ्चलशब्दो वस्त्रदशासु वर्तते । अत एवामरसिंहः—‘अञ्चलं त्वंशुकान्तं स्यात्’ इति । तथापि अन्तिमप्रदेशसाधर्म्याद्गौणतेति । नीलमपि नीलाख्यं वानरसेनापतिं च निखिलमपि वानरवलं निखिलजगज्जिता सकलभुवनजयिना । ‘जगती भुवने भूमौ’ इति विश्वः । महता बलेन निजपराक्रमेण वातूलो वात्या । ‘वाताच्च’ इत्यूलप्रत्ययः । तूलराशिमिवापसारयन्निरस्यन् । ऋग्यादाधिपती राक्षसेश्वरो रावणोऽविरतशरासारवपिणं निरन्तरवाणपरम्परावर्षिणमभ्यमित्रिणमाभिमुख्येनाभिन्नां सुष्टु गच्छतीत्यभ्यमित्रिणम् । ‘सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रिण इत्यपि’ इत्यमरः । सौमित्रि लक्ष्मणमपि । बह्नादिखात् इङ् । बह्नादिराकृतिगणः । महत्या शक्त्या ब्रह्मदत्तया शक्त्या उरसि गाढमत्यायतं विव्याध निजघान ॥

१. 'अभिनिघ्नन्तम्' इति पाठः. २. 'अमन्दलाघव' इति पाठः. ३. 'वानरसेनापतिं निखिलमपि वानरवलम्' इति नास्ति क्वचित्. ४. 'तूलजालं कपिकुलमपसारयन्' इति पाठः. ५. 'अभ्यसिन्त्रीणसौमित्रिम्' इति पाठः. ६. 'महत्या' इति नास्ति क्वचित्.

अवकीर्य दाशरथिरश्रुज्ञरै-

रनुजं पुलस्त्यतनुजं च शरैः ।

युगपद्वधात्करुणवीररसौ

युधि शोकहर्षशबलं च बलम् ॥ ५० ॥

अवकीर्येति । दाशरथिः श्रीरामः । अश्रुज्ञरैर्वाष्पप्रवाहैरनुजं शक्तिविद्धं लक्ष्मणम् । तथा शरैर्वाणैः पुलस्त्यवंशोद्भवं रावणं चावकीर्यं विक्षिप्य । लक्ष्मणं प्रति रुदित्वा, रावणं विद्धा चेत्यर्थः । युधि युद्धे करुणवीररसौ शोकोत्साहौ स्थायिनौ रसविशेषौ युगपदेकवारमेव व्यधादकरोत् । तथा बलं वानरसैन्यं शोकहर्षाभ्यां शबलं संकीर्णं व्यधात् । लक्ष्मणोपहृतिजनितनिजशोकेन शोकः, रावणप्रहरणेन हर्ष इति विवेकः । नन्वन्योन्यविजातीययोः करुणवीररसयोः कथं युगपद्विधानमिति चेत्, 'रसाः कार्यवशात्सर्वे मिलन्त्येव परस्परम्' इति सर्वेषां रसानां कार्यसंभवाददोष इति संक्षेपः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

आधूय मोहमहितोन्मथनाय याव-

त्सौमित्रिरुन्मिषति संयति तावदेव ।

पौलस्त्यमेष परिभूय परं तदीया-

न्प्राणान्मुमोच दयया न मुमोच वाणान् ॥ ५१ ॥

आधूयेति । सौमित्रिर्मोहं मूर्च्छामाधूय निरस्य संयति युद्धेऽहितोन्मथनाय शात्रवविध्वंसनाय यावद्यदोन्मिषत्यवगृह्यते, तावत्तदानीमेव । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानावधारणे' इत्यमरः । एष श्रीरामः पौलस्त्यं रावणं परिभूय तिरस्कृत्य दयया तालिककृपया तदीयान् रावणसंबन्धिनः प्राणान्परं प्राणानेव मुमोच तत्याज । वाणांस्तु न मुमोच । प्रथममेव किमयं हन्तव्यः । ततो गृहं गत्वा पुनरागच्छित्युपेक्षितवानित्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

प्राप्य तत्प्रथमं युद्धे पराजयमुदेजयन् ।

दशाननः पुरीं प्राप दिनदीपदशाननः ॥ ५२ ॥

प्राप्येति । दशाननस्तदेव प्रथमं तत्प्रथमं पूर्वम् । यदाकदाप्यसंभावितत्वादिति भावः । पराजयं श्रीरामादपजयं प्राप्योदेजयन्प्रकम्पमानः । उत्पूर्वात् 'एजृ कम्पने' इति धातोः शतृप्रत्ययः । अत एव दिनेऽहनि यो दीपस्तस्येव दशा येषां तान्याननानि यस्य स तथोक्तः । तेजोहीनवदनः सन्नित्यर्थः । पुरीं प्राप लङ्कां प्रविवेश ॥

प्राचोन्नततदनु पद्मिगुप्तः जनालुं

कालं विनापि च कश्चन कुम्भकर्णम् ।

आग्नेजतः न च विभोऽप्युतःप्रबोध-

संवेद्यध्यानसनगङ्गणगाजमान ॥ ५३ ॥

[illegible]

आगतं च तदनुत्तमलभिकाशर्माद्यतलभ्रमितप्रिशूलं शूलभ्रमित
जगत्तन्मोक्षं च तन्मोक्षं निदान्य दान्यत्तलभ्रमितं जोषिशेषमशेषालु प्रिशु
धावनानं पवनानचलितजलद्वारिप्रभं प्रभंनचलनज्जुष्टो धीरगवादीन् ॥

[illegible]

कपयः कैकसेयानां कापि सेवं विशीयिका ।

श्रीभद्रगुहपुत्रे वः प्राक्तनं भवभैरवम् ॥ ५४ ॥

१. 'आकांक्षान्नाम' इति पाठः. २. 'अवलोक्य' इति पाठः. ३. 'पारिप्लवत्प्लवग' इति पाठः. ४. 'मा' इति नास्ति क्वचित्.

कपय इति । हे कपयः, सेयं परिदृश्यमाना व्यक्तिः कैकसेयानां कैकसीगर्भ-
संभूतानां मध्ये । 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कापि काचन विभीषिका वित्रासभूमिका । अतो
वो युष्माकं पूर्वं भूतं भूतपूर्वम् । ततो नञ्समासः । अदृष्टचरमित्यर्थः । सुप्सुपेति
समासः । प्राकृतं लोकसाधारणं प्रकृतिसिद्धं वा । भयवैकृतं पलाययानादिभयज-
नितविकारो मा भून्न भूयात् । प्राकृतजनैरिव महावीरैर्युष्माभिर्न भेतव्यमित्यर्थः ।
'नाडि लुङ्' इत्याशिपि लुङ् ॥

अथ हरयोऽपि सरयमनुनयसंगतमङ्गदवचनमवधारयन्तो धारयन्तः
समरसंनाहं दिङ्नागा इव प्रतिनिवृत्ताः प्रमत्तमिवैरावणं रावणानुजं
विन्ध्याचलमिव युगान्तानिलाः समन्तादाहृतैर्गिरिभिस्तरुभिरप्य-
वाकिरन् ॥

अथेति । अथानन्तरं हरयः कपयोऽप्यनुनयसंगतं तत्कालोचितप्रार्थना-
सहितमङ्गदवचनमवधारयन्त आकर्णयन्तः । अत एव सरयं सत्वरं समरसंनाहं
रणोत्साहं धारयन्तो दधाना दिङ्नागा दिग्गजा इवेत्युपमा । प्रतिनिवृत्ताः प्रत्यागताः
प्रमत्तमैरावणमिव स्थितम् । अप्रकम्प्यपराक्रममित्यर्थः । रावणानुजं कुम्भकर्णं
युगान्तानिलाः प्रलयकालवायवो विन्ध्याचलमिव समन्तात् । सकलदिग्भ्य इ-
त्यर्थः । आहृतैरानीतैर्गिरिभिस्तरुभिरप्यवाकिरन् । अभिववृष्टुरित्यर्थः । अत्र
किरतेर्दृष्टव्यत्वाद्विरितरुणां करणत्वम् । विक्षेपार्थं तु कर्मत्वम् । एवं सिञ्चतीत्यादि-
नामपि । सिञ्चतेराद्रांकरणार्थत्वाद्भवद्रव्यस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणत्वमर्थः, तत्र
द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम् । यथा—'अमृतं सिञ्चति, अमृतैर्वा वपुः' इत्यादि बोध्यम् ॥

क्षिप्ताः संयति पुष्पिताः क्षितिरुहस्ते रक्षसो वक्षसि

प्रस्विन्ने पटवासपांसव इवालीयन्त चूर्णीकृताः ।

मुक्ता ये धरणीधरा मुहुरमी तद्वाहुसंवदृना-

त्प्रत्यावृत्य पुनः प्रहर्तुर्भवन्खेदाय भेदाय च ॥ ५५ ॥

क्षिप्ता इति । य इत्यध्याहारः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्पुष्पिताः संजातपुष्पाः ।
तारकादित्वादितच् । विशेषणमेतत्पटवाससत्त्वोपयोगार्थं द्रष्टव्यम् । ये क्षितिरुहो वृक्षाः ।
क्षिप् । संयति युद्धे क्षिप्ता विक्रीणाः । वानरैरिति शेषः । ते क्षितिरुहः । प्रस्विन्ने क्रो-
धानुभावन्नेदाद्रेः । स्विद्यतेनिष्ठातकारस्य नकारः । रक्षसः कुम्भकर्णस्य वक्षसि । अतिकठोर
इति भावः । चूर्णीकृताः सन्तः । पटवासपांसव इव पिष्टातपरागा इव । 'पिष्टातः पट-

१. 'संनाहान्दिग्भागाः' इति पाठः. २. 'प्रमत्ताशयम्' इति पाठः. ३. 'अपि' इति
नास्ति क्वचित्. ४. 'तैः' इति पाठः. ५. 'परम्' इति पाठः.

वासकः' इत्यमरः । अथवा पटवासो नानाविधकुसुमादिसुगन्धद्रव्यैश्च चूर्णम् । 'पटवासो गन्धचूर्णं सुमाद्यैरधिवासितम्' इत्यभिधानात् । अत्र पटवासोऽपि । तत्र संसक्ता वभूवुरित्यर्थः । 'लिङ् श्लेषणे' लङि तङ् । तथा ये धरणीधरास्तस्य कुम्भकर्णस्य वभूवुरित्यर्थः । मुहुः पुनः पुनर्मुक्ताः क्षिप्ता अमी धरणीधरास्तस्य कुम्भकर्णस्य वभूवुरित्यर्थः । दाद्वेतोः प्रत्यावृत्त्य प्रातिलोम्येनागत्य प्रहर्तुः परप्रहर्तुरेव खेदाय वेत्ति । अत्र पूर्वार्थे क्षितिरुहचूर्णीकृतत्वासंवन्धेऽपि तत्संवन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । अत्र वक्षस्तदाहकाठिन्यं व्यज्यते । तदुज्जीविता चेयं पटवासपांसव इवेत्यर्थः । उत्तरार्थे तूक्तार्थासंवन्धेऽपि तत्संवन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथानर्थोक्तत्वेऽपि विवक्षितकारण्येति संकरः । 'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिरिति पमालंकृतिलिङ्गि ॥' इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

ज्वलद्गुणं त्रिशूलमुपरिभ्रमयन्नमय-

अयमवनीमनीकमदखेलनदुर्ललितः ।

सपदि बभञ्ज नीलमृषभं शरभं च बला-

दहरत गन्धमादृतमरुन्ध गवाक्षमपि ॥ ५३ ॥

ज्वलदिति । अथ कुम्भकर्णो ज्वलदनलं प्रज्वलज्वलनं त्रिशूलं त्रिशूलं त्रिशूलं
यंश्चालयन्नवनीं भुवं नमयंश्चालयन् । निजपादघातेन कम्पयन्नित्यर्थः । अत्रोपमेय
युद्धाभिनिवेशदर्पेण यत्खेलनं लीला तेन दुर्ललितो दुर्विलसितः सन् । अत्रोपमेय
वलाभिनिवेशदर्पेण यत्खेलनं लीला तेन दुर्ललितो दुर्विलसितः सन् । अत्रोपमेय
तथा गन्धमादनमहरत । प्राहरदित्यर्थः । गवाक्षमप्यरुन्ध रुरोध । गवाक्षमप्यरुन्ध रुरोध ।

ततश्च सहजभयचापलाधिगतलाघवं राघवं शरणमश्नानं शान्ता-
नीकमाश्रासयन्विश्व्याधिकविपुलभुजवीर्यो विकीर्य द्विषति सर्पताः पर्व-
तान्विधाय च विचित्रमतिचिरं युद्धं नक्तंचरविमुक्तधौत्रीधरावलिः कु-
लिशदारित इव कुलभूधरो धरायामचेतनः पपात हरिकुलपतिः ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं च । सहजे कपिकुलस्वाभाविकान्नैसर्गिके ये भयचा-
पले ताभ्यामधिगतं प्राप्तं लघुत्वं येन तत्तथोक्तम् । अत एव राघवं शरणं रक्षकम् ।
'शरणं गृहरक्षित्रीः' इत्यमरः । अश्रुवानं प्राप्नुवानम् । 'अश्रू व्याप्तौ' शानच् । वानरा-
नीकं वानरसैन्यम् । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । समाश्वासयन् । विश्वाधिकवि-
पुलभुजवीर्यो लोकोत्तरमहाबाहुपराकमशाली हरिकुलपतिः सुग्रीवो द्विपतिः कुम्भकर्णे

१. 'वल' इति पाठः. २. 'राघवानीकम्' इति पाठः. ३. 'च' इति नास्ति क्वचित्.
४. 'धात्रीधरवशः' इति पाठः. ५. 'अचेतन इव' इति पाठः.

सर्वतः समन्तात्पर्वतान्विकीर्य विक्षिप्य । तथा विचित्रमाश्चर्यकरं युद्धमतिचिरमत्यन्तं विधाय । ततो नक्तंचरेण कुम्भकर्णेन विमुक्ता विक्षिप्ता धात्रीधरावलिः पर्वतश्रेणिर्यस्य स तथोक्तः । कुम्भकर्णहस्तविमुक्तपर्वताहत इत्यर्थः । अत एवाचेतनो निःसंज्ञः सन् । कुलिशदारितो वज्रायुधविदलितः । 'द्वादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः । कुलभूधरः कुलपर्वत इवेत्युपमा । धरायां पपात । तथा च रामायणम्—'स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शूलं चुकोप रक्षोऽधिपतिर्महात्मा । उत्पाठ्य लङ्काम-
न्यात्स शृङ्गं जघान सुग्रीवमुपैत्य तेन ॥ स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञो नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥' इति ॥

ततः किं जातमत आह—

परिगृह्य तं झटिति बाहुपञ्जरे

चलिते पुरं तदनु रावणानुजे ।

अविनीतवालिः कृतमद्य नः प्रभो-

रयशः प्रमृष्टमिति हृष्टमाशरैः ॥ ५७ ॥

परिगृह्येति । तदनु पतनानन्तरं रावणानुजे कुम्भकर्णे झटित्यञ्जसा तं सुग्रीवं बाहुपञ्जरे । दोर्मण्डलेनेत्यर्थः । अधिकरणविवक्षायां सप्तमी । परिगृह्य गृहीत्वा । पुरं लङ्कां प्रति चलिते प्रवृत्ते सत्यविनीतेनामर्पितेन वालिना कृतं नोऽस्माकं प्रभोः स्वामिनो रावणस्यायशः । वालेन निवध्य कक्षनिक्षेपणरूपकृत्यजनितापकीर्तिरित्यर्थः । अद्येदानीं प्रमृष्टं शोधितम् । अस्मत्स्वामिविरोधिवात्यनुजस्य तदनुजेन कुम्भकर्णेन तथा नीतत्वाभिराकृतमित्यर्थः । इतीत्यम् । मत्वेति शेषः । आशरै राक्षसैर्हृष्टं संतुष्टम् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तम् ॥

तत्र विचित्रकुसुमपरिमलशिशिररथोपचारसचेतनोद्गीवसुग्रीवत-
स्वमुखाकलितशूर्पणखामुखानुकारो दारुणाकारः सचमत्कारं प्राकारमु-
त्प्लुत्याक्षिगतमेनमनालक्ष्य वैलक्ष्यतः प्रतिनिवृत्तो वृत्तोरुधिपमतारके-
क्षणः क्षणदाचरः प्रतिक्षणमतिक्षीवतया प्रतिपक्षवलमिव स्ववलमपि
भक्षयन्नलक्ष्यन्सौमित्रिमद्रिशिखरं विमुञ्चन्नेवायमञ्जसा राममाजगाम ॥

तत्रेति । तत्र लङ्कापुरे विचित्रा विविधाः कुसुमपरिमलाः पुष्पगन्धा येषु ते तथोक्ताः शिशिरा जलसेकादिना शीतलाश्च ये रथोपचाराः पुरवीथीप्रसाधनकि-

१. 'तत्र च' इति पाठः. २. 'शिशिरोपचार' इति पाठः. ३. 'दारुणाकारः' इति नास्ति क्वचित्. ४. 'प्राकारम्' इति नास्ति क्वचित्. ५. 'समुत्प्लुत्य' इति पाठः. ६. 'प्रतिनिवृत्तो विवृत्तोरुत्तारकेक्षणः' इति पाठः. ७. 'स्वपक्षवलम्' इति पाठः.

यास्तैः सचेतनः ससंज्ञोऽतएवोद्गीव उन्नतकंधरश्च सुग्रीवस्तस्य नखमुखैर्नखाग्रैः
लितो विरचितः शूर्पणखाया मुखानुकारो मुखसादृश्यं यस्य स तथोक्तः । सुग्रीवः
भिन्नकर्णनास इत्यर्थः । अत एव दारुणाकारो भयंकराकृतिः । सचमत्कारं चमत्कारः
यथा तथा । चमदित्युत्करणशब्दः । चमत्कारलक्षणं तु—‘सुखदुःखान्मुतानन्ते
यैश्चित्तविक्रिया । चमत्कारः ससीत्कारः शरीरोल्लासनादिभिः ॥’ इति । प्राकारं
‘प्राकारो वरणः सालः’ इत्यमरः । उत्प्लुत्योल्लङ्घ्य । अक्षिगतं चक्षुर्गोचरं
‘द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः’ इत्यमरः । तमेनमीदृग्दुर्दृशाकारिणं सुग्रीवमनालं
विगतं लक्ष्यं यस्य सः । विलक्ष्यो विह्वलस्तस्य भावो वैलक्ष्यम् । ब्राह्मणादित्वात्
ततो हेतोः प्रतिनिवृत्तः सन् युद्धाय प्रत्यावृत्तः । वृत्ते वर्तुलाकारे उरुणी
विषमतारके न्यूनातिरिक्तकनीनिके च ईक्षणे नेत्रे यस्य स तथोक्तः । विर
इत्यर्थः । ‘निस्तुलं वर्तुलं वृत्तम्’ इत्यमरः । सोऽयं क्षणदाचरः क्षपाचरः कुम्भकर्णः ।
‘त्रियासा क्षणदा क्षपा’ इत्यमरः । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे । क्षीवते माद्यतीति
मत्तः । ‘मत्ते शौण्डोक्तदक्षीवाः’ इत्यमरः । ‘क्षीवृ मदे’ इति धातोः । ‘अनुपसर्गे
क्षीवकृशोल्लघा’ इति निष्ठान्तो निपातः । तस्य भावस्तथा । ‘स्तब्धतया’ इति
विमुढतया । प्रतिपक्षवलं शत्रुसैन्यमिव स्वबलमपि भक्षयन्सौमित्रिमभ्युद्रतं
लक्षयन्मत्पराकमस्यायं कियानित्यलक्षीकुर्वन्नद्रिशिखरं गिरिशृङ्गं विमुञ्चन्नेव
सन्नेव । अञ्जसा झडिति रामं श्रीरामं प्रत्याजगाम प्राप । अभ्युज्जगामेत्यर्थः ॥

विच्छिद्याशुमथार्धचन्द्रमुखतो वीरो रघूणां पति-

र्वाणानत्र मुमोच वालिदलनान्मारीचमर्मच्छिदः ।

आलोक्याथ स तान्विदारितखैरानस्मिन्नकिञ्चित्करा-

न्वायव्यं पुनरैन्द्रमप्यरिवधूवैधव्यधुर्यं दधे ॥ ५८ ॥

विच्छिद्येति । वीरः शूरो रघूणां पतिः श्रीरामस्तत्कुम्भकर्णविमुक्तः
खरम् । अर्धचन्द्रमुखतः । अर्धचन्द्राख्यवाणविशेषाग्रेणेत्यर्थः । विच्छिद्य
अत्र कुम्भकर्णे वालिदलनान्वालिबिनाशकान्मारीचस्य मर्मं छिन्दन्तीति तथोक्तम् ।
मारीचमारकानित्यर्थः । विदारितः खरो यैस्तांश्च वाणान्मुमोच प्रयुयुजे । अत्र
दलनस्य मारीचमर्मच्छेदकस्य खरविदारिणश्चैकैकलेऽपि बहुवचनप्रयोगः ।
णामनेकत्वादुपपद्यते । तथा विदारितखरानित्युत्तरार्धस्थितलेऽप्येकवा
वाक्यसंकीर्णदोषः । अथानन्तरं स रामस्तान्वाणानस्मिन्कुम्भकर्णेऽकिञ्चित्करा
करान् । मोघानिति यावत् । आलोक्य दृष्ट्वा । एतेनास्य वालाद्यपेक्षया महा
संपन्नत्वं सूच्यते । वायव्यं वायुदेवताकं दिव्यास्त्रं दधे प्रमुक्तवान् । बाहुच्छेदः

१. ‘भिन्दन्शूलम्’ इति पाठः. २. ‘वालिबिपदः’ इति पाठः. ३. ‘शिखान्’ इति
पाठः.

भावः । पुनर्भूयोऽप्यरिवधूवैधव्ये शत्रुस्त्रीवैधव्ये धुर्यं धुरंधरम् । शत्रुनाशकमित्यर्थः । 'धुरो यडुकौ' इति यत्प्रत्ययः । ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकमप्यस्त्रं दधे । तच्छिर-
रद्वेदार्थमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

रामास्त्रादलितेषु राक्षसपतेरङ्गेषु तुङ्गो भुजः

प्रागेको निपपात मन्दर इव प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ ।

सिन्धौ निष्पतितः परोऽपि ददृशे सेतुर्द्वितीयो यथा

छिन्नं व्योम्नि शिरस्तुरीयमभवत्कूटं त्रिकूटस्य च ॥ ५९ ॥

रामास्त्रादिति । ततस्तदनन्तरम् । रामास्त्रात् । रामास्त्रैरित्यर्थः । राक्षसपतेः कुम्भकर्णस्याङ्गेषु बाह्यावयवेषु दलितेषु छिन्नेषु तुङ्ग उन्नत एको भुजो बाहुः प्राक्प्रथमं प्रत्यर्थिसेनाम्बुधौ शत्रुसैन्यसमुद्रे इत्युपमितसमासः । मन्दरो मन्दराचल इवेत्युपमा । पपात । सिन्धौ समुद्रे निष्पतितः प्रविनष्टः परोऽपि भुजो द्वितीयः सेतुर्यथा सेतुरिव ददृशे इत्युत्प्रेक्षा । तच्छिन्नं विदारितं शिरः शीर्षं च व्योमन्याकाशे त्रयः कूटा यस्य तस्य त्रिकूटस्यान्वर्थनाम्नो लङ्काधिष्ठानभूतस्य पर्वतस्य तुरीयं चतुर्थम् । 'चतुरदृश्यथावायक्षरलोपथ' इति छप्रत्ययः । कूटं शिखरमभवदिति गम्योत्प्रेक्षेति तिभृणां संसृष्टिः । वृत्तं पूर्ववत् ॥

तदनु तदनुमोदभरितहरिवलकोलाहलाकर्णनविदितकुम्भकर्णवधपरि-
म्लानमुखेन दशमुखेन सहोदरमहोदरमहापार्श्वौ सहायौ विधाय समा-
दिष्टाः कुमाराः नरान्तकदेवान्तकातिकायत्रिशिरसः शिरसादाय पि-
तुर्निदेशं निवेशमिव पितृपतेः प्राविशन्नमी समीकभुवम् ॥

तदन्विति । तदनु तदनन्तरं तेन कुम्भकर्णवधेन योऽनुमोदस्तेन भरितानां पूर्णानां हरिवलानां वानराणां कोलाहलस्य कलकलस्यार्कणनेन विदितो विज्ञातः कुम्भकर्णवधो येन स तथोक्तः स चासौ परिम्लानमुखः शोभाहीनवदनश्चेति विशेपणसमासः । तेन दशमुखेन रावणेन सहोदरौ महोदरमहापार्श्वौ नाम राक्षससेनानायकौ सहायौ रक्षकौ विधाय कृत्वा समादिष्टा आह्वयान् नरान्तको देवान्तकोऽतिकायत्रिशिरा इत्युत्कटाभिधानाश्चत्वारः कुमाराः पितृ रावणस्य निदेशमाज्ञां शिरसादाय गृहीत्वा । अमी कुमाराः पितृपतेः प्रेतराजस्य । 'धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराद्र' इत्यमरः । निविश्यतेऽत्रेति निवेशं स्थानमिवेत्युत्प्रेक्षा । समीकभुवं रणभूमिं समाविशन्प्राविशन् ॥

अजनि पुनः समीकमनयोरुभयोर्वलयो-

रवदलिते मुखेऽपि यदनुज्झितरोपभरम् ।

१. 'उदलितेषु' इति पाठः. २. 'त्रिशिरसः पितुर्निदेशान्' इति पाठः. ३. 'च' इति पाठः.

अमरमृगीदृशामपि यदाशयपूर्तिकरं

समरसमुत्सुकेन मुनिना यददृष्टचरम् ॥ ६० ॥

अजनीति । पुनर्भूयोऽप्यनयोरुभयोर्वलयोर्वानरराक्षससैन्ययोः समीकं युद्धमजनि जातम् । जनेः कर्तरि लुङ् । 'दीपजन—' इत्यादिना च्लेश्विणादेशः । कीदृशं समीकमित्य-
त आह—यत्समीकं मुखेऽवदलिते सति । अन्योन्यमुखभङ्गे जाते सत्यपीत्यर्थः । अनु-
जिज्ञितोऽत्यक्तो रोषभरोऽमर्षातिरेको यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । सैनिकानाममर्षातिशयेन
पुनः प्रवर्धमानमित्यर्थः । अमरमृगीदृशां सुरसुन्दरीणामत्याशयपूर्तिकरं मनोरथपरि-
पूरकम् । महावीरोपसंहारकत्वेन प्रत्येकमेकैकवरलाभादिति भावः । तथा यत्समरसमु-
त्सुकेन समरोत्कण्ठितेन । कलहप्रियेणेति यावत् । मुनिना नारदेनादृष्टचरमदृष्टपूर्वम् ।
'भूतपूर्वं चरट्' । इत्थंभूतस्य पूर्वं यदाकदाप्यजातत्वादिति भावः । तादृशं युद्धमजनीति
संबन्धः ॥

समाथ शैलादथ वालिनन्दनो

नरान्तकं संयति वानरान्तकम् ।

हनूमता सोऽपि हतः सुरान्तकः

पुरान्तकेनेव यथा पुरान्तकः ॥ ६१ ॥

समाथेति । अथानन्तरं वालिनन्दनोऽङ्गदः संयति युद्धे वानरान्तकं वानरनाशकं
नरान्तकं शैलात् । शैलेनेत्यर्थः । समाथ विदारयामास । तथा हनूमता स प्रसिद्धः
सुरान्तको देवान्तकोऽपि पुरा पूर्वं पुरान्तकेन त्रिपुरजयिना शंभुना । इवशब्दो वाक्या-
लंकारे । 'इवेतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षा वाक्यालंकारेषु' इति गणव्याख्याने । अन्यथा यथे-
तीवार्थवाचिना शब्देन पौनरुक्त्यदोषो दुर्वारः स्यात् । अन्तको यथा मृत्युरिव । हतो
मारितः । उपमाथमकयोः संसृष्टिः । वंशस्थवृत्तम् ॥

अनन्तरमसमसमरशीलेन नीलेन निहते महोदरे मारुतिमथितशि-
रसि त्रिशिरसि विशसितेषु महापार्श्वदिषु वाहिनीपतिषु निर्भरविषाद-
रोषपरवशो निशाचराकार इव तमोनिकायः समरमतिकायः समागत्य
वृत्रासुर इव सुत्राम्णा सुभिन्नासुतेन सह वितेने विचित्रमायोधनम् ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं नरान्तकदेवान्तकवधानान्तरमसमसमरशीलेनासाधारण-
रणकर्माचरणतत्परेण नीलेन महोदरे निहते सति । तथा त्रिशिरसि मारुतिमथितशिरसि
हनूमद्भिन्नमस्तके सति । तथा महापार्श्वआदिर्येषां तेषु वाहिनीपतिषु राक्षससेनानायकेषु

विशसितेषु विनाशितेषु सत्त्व । ऋपभेनेति शेषः । निर्भरविषादरोषपरवशः समुत्कट-
रोषशोकाक्रान्तान्तःकरणो निशाचराकारो राक्षसदेहधारी तमोनिकायोऽन्धकारपटल
इव । स्थित इत्युत्प्रेक्षा । अतिकायः समरमागत्य । सुत्राम्णा वासवेन सह । 'सुत्रामा
गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । वृत्रासुर इवेत्युपमा । सुमित्रासुतेन लक्ष्मणेन
सह विचित्रमाश्चर्यकरमायोधनं वितेने । जन्यमकरोदित्यर्थः ॥

स च सुचिरं नियुध्य तमवद्वय ईतीशवरा-

दनिलगिरा विवुध्य पुनरस्त्रमधत्त विधेः ।

दलितमनेन तद्विवि समुत्पतितं जगता-

मतनुत राहुभीतिमधिकामतिकायशिरः ॥ ६२ ॥

स इति । स सौमित्रिश्च सुचिरमतिचिरकालं नियुज्य युद्धं कृत्वा तमतिकायमीशव-
राद्वज्रवरादवध्यो वधितुमशक्य इत्येवमनिलगिरा वायुवचनेन विवुध्य ज्ञात्वा । पुनःशब्दो
वाक्यालंकारे । विधेरस्त्रं ब्रह्मास्त्रमधत्त प्रायुद्ध । अथानेन ब्रह्मास्त्रेण दलितं विच्छिन्नं
सत् दिव्यन्तरिक्षे समुत्पतितं समुद्रतं तत्प्रसिद्धमतिकायशिरो जगतां लोकानामधिकां
बहुलां राहुभीतिं राहुरयमिति भ्रान्तिसमुत्पन्नां भीतिमतनुताकरोत् । अत्रातिकायशि-
रसि राहुभ्रमाद्भ्रान्तिमदलंकारः । 'कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि । आरोप्य-
माणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः' ॥ इति लक्षणात् ॥

अनुनीय रावणिरथो विधुरं

पितरं दधत्पृथुसमीकधुरम् ।

स रथी समेत्य सधनुः शरधी-

श्चलितश्चमूभिरेभिदाशरथी ॥ ६३ ॥

अनुनीयेति । अथानन्तरं स प्रसिद्धो रावणिरिन्द्रजिद्विधुरं सहोदरकुमारवधश्रव-
णजनितशोकविह्वलं पितरं रावणमनुनीय 'न तात मोहं परिगन्तुमर्हसि' इत्यादिना
समाधाय पृथुसमीकधुरं महारणभारं दधद्धानः । युद्धसंनद्ध इत्यर्थः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः'
इति मुमभावः । रथी रथारूढः । सह धनुषा सधनुः कार्मुकधरश्च सन् शरधी तूणीरौ
समेत्य । वृत्तेत्यर्थः । शरा इषवो धीयन्तेऽनयोरिति शरधी । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति
क्तिप्रत्ययः । 'तूणोपासद्गूणीरनिपद् इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः । चमूभिः सेनाभिः सह ।
अत्र सहशब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्यतायाम् 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापनात्तृतीया । दाशर-
थी अभि । रामलक्ष्मणयोरभिमुख्येनेत्यर्थः । 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्भि-
नीया । चलितः प्रवृत्तः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥

१. 'इतीव वरात्' इति पाठः. २. 'शरधिः' इति पाठः. ३. 'अधिदाशरथी' इति
पाठः.

आगत्य समरमरातिजयमनोरथाय रथाभिरक्षां रक्षांसि परितः प्रकल्प्य प्रतर्प्य च हविषा प्रदक्षिणशिखं शिखावन्तं मन्त्राधिगतविविधशस्त्राणि दधानरस्तिरोधानं गगनगत एव निशितमुखैः शिलीमुखैर्निर्माय निखिलमर्माहतिं निखिंशक्रमः क्रव्यादो व्याध इव हरीन्विधुरीचकार ॥

आगत्येति । समरं युद्धभुवमागत्य प्रविश्य । अरातिजयमनोरथाय । शत्रुजयमनोरथसिद्धार्थमित्यर्थः । रथाभिरक्षाम् । निजरथगुप्तिमुद्दिशेति शेषः । परितः समन्तात् रक्षांसि राक्षसवीरान्प्रकल्प्य नियोज्य । हविषाज्यादिना । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं शिखा ज्वाला यस्य तम् । 'घृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमरः । एतेनास्य जयप्रदत्वं सूच्यते । तदुक्तम्—'इत्थं प्रदक्षिणगतो हुतभुङ्गृपस्य धात्रीं समुद्ररशनां वशां करोति' इति । शिखावन्तमग्निं प्रतर्प्य संतर्प्य च । मन्त्राधिगतविविधशस्त्राणि मन्त्रसामर्थ्यसंप्राप्तनानाविधास्त्राणि दधानो धारयन् । तिरोधानेनान्तर्धानेन गगनगतोऽन्तरिक्षवर्ती सन्नेव निशितमुखैस्तीक्ष्णाग्रैः शिलीमुखैर्वाणैः । निखिलमर्माहतिमशेषचमूमर्मच्छेदं निर्माय कृत्वा निर्गतखिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति निखिंशाः खङ्गविशेषः । 'तूण्यां खङ्गे तु निखिंशचन्द्रहासासिरिष्ठयः' इत्यमरः । क्रमः परिपाटी यस्य स तथोक्तः । खङ्गवद्विभेदकः सन्नित्यर्थः । क्रव्यादान्पक्षिणो व्याधो लुब्धक इवेत्युपमा । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः' इत्यमरः । हरीन्वानरान्विधुरीचकार । मूर्च्छितानकरोदित्यर्थः ॥

सहलक्ष्मणं तमपि दाशरथिं

परुषो निदाघ इव पद्मसरः ।

विकलाशयं विधुरसत्त्वमयं

विरचय्य धाम च जगाम शैनैः ॥ ६४ ॥

सहेति । अयं रावणिः सह लक्ष्मणेन सहलक्ष्मणम् । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति विकल्पात्सहशब्दस्य सत्त्वाभावः । तं दाशरथिं श्रीराममपि परुषस्तीक्ष्णो निदाघो ग्रीष्मकालः । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' इति विश्वः । पद्मसरः कमलाकरं शरैर्विकलाशयं व्याकुलमानसम् । अन्यत्र कलुषिताधारप्रदेशं च । 'आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि' इति विश्वः । विधुरसत्त्वं विस्मिष्टशक्तिम् । अन्यत्र विह्वलजलजन्तुकं च । 'विधुरं ग्रीत्यपेते स्यात्कष्टविस्मिष्टयोरपि'

१. 'अधिसमरम्' इति पाठः. २. 'रथाभिरक्षायै' इति पाठः. ३. 'प्रदक्षिणशिखावन्तम्' इति पाठः. ४. 'मन्त्राधिगतानि विचित्राण्यस्त्राणि' इति पाठः. ५. 'तिरोधानगतः' इति पाठः. ६. 'शरैः' इति पाठः.

इति वैजयन्ती । विरचय्य कृत्वा । 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्यादेशः । शनैर्मन्दं मन्दम् । कृतकृत्यत्वादिति भावः । धाम गृहं जगाम प्राप । श्लेषसंकीर्णैयमुपमा । प्रमिताक्षरा-
वृत्तम् ॥

क्षतार्कभवतेजसि क्षपितरामचन्द्रद्युतौ

विमुच्य सति निर्गते विशिखवृष्टिमस्मिन्धने ।

अदीप्तनलमस्फुरत्कुमुदमस्तनीलोत्पलं

समुत्तरलजीवनं समभवत्तदा वाहिनी ॥ ६५ ॥

क्षतेति । क्षतार्कभवतेजसि निर्वापितसुग्रीवप्रतापे तिरस्कृतसूर्यजनितप्रकाशे च । क्षपिता संकुचिता राम एव चन्द्रस्तस्य द्युतिः शोभा येन तस्मिन्स्थोक्ते अस्मिन्धने महात्मनीन्द्रजिलेव घने मेघे । विशिखवृष्टिं शरसंपातं तामेव वृष्टिं विमुच्य त्यक्त्वा निर्गते सति । तदा तस्मिन्समये वाहिनी नदी सेना च । 'सेनानद्योश्च वाहिनी' इति वैजयन्ती । अदीप्तोऽप्रकाशो नलो नलाख्यः कपिनायकोऽप्यत्र नलाः पोटगलाख्य-
तृणविशेषा यस्मिन् । 'नलः पोटगले राज्ञि पिटृगते कपीश्वरे' इति विश्वः । अ-
स्फुरन्नदीप्यमानः कुमुदः कपिः । अन्यत्रास्फुरन्त्यनुलसन्ति कुमुदानि कैरवाणि य-
स्मिन् । 'कुमुदं कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपौ' इति विश्वः । अस्तौ नष्टप्रायो नीलो
नीलाख्यकपिनायक एवोत्पलम् । यद्वा अस्तौ नीलोत्पलौ नीलोत्पलनामानौ कपिनायकौ ।
अन्यत्र विनष्टकृष्णन्दीवराणि च यस्मिन् । 'नीलः कपीशोऽद्विभेदे कृष्णे ना तद्वति त्रिषु'
इति नानार्थरत्नमाला । समुत्तरलमतिचञ्चलं स्थितिविधुरं जीवनं जीवितम् । अ-
न्यत्रोद्वेजितजलं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति । तथेति सर्वत्र क्रियाविशेषणम् । स-
मभवत् । उक्तरीत्या शकलिताभूदित्यर्थः । श्लेषसंकीर्णसावयवरूपकम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

अचलमथ सलीलमोपधीनां

हरति हनूमति जाम्बवन्नियोगात् ।

विचलितमभवद्बलं विशल्यं

विवुधमनोऽपि विधूतशोकशल्यम् ॥ ६६ ॥

अचलमिति । अथ सेनामूर्च्छानन्तरं हनूमति जाम्बवतः परापरज्ञस्य ऋक्षराजस्य
नियोगात् निदेशवचनात् । ओपधीनामचलं संजीविन्यायोपधिपर्वतं सलीलमनायासं
यथा तथा आहरत्यानीतवति सति । बलं वानरसैन्यं विशल्यं शल्यरहितं सत् । वि-
चलितमभवत् । पुनर्युद्धसमृद्धोत्साहमभूदित्यर्थः । तथा विबुधानां श्रीरामजयकाङ्क्षिणां
सुराणां मनोऽपि । 'विवुधाः सुरपण्डिताः' इत्यमरः । विधूतं विहृतं शोक एव शल्यं
यस्य तयोक्तम् । वानरसैन्यप्रबोधेन विबुधाः संतुष्टान्तःकरणा बभूवुरित्यर्थः । अत्र
सैन्यविवुधमनसोः केवलप्रकृतत्वात्तुल्ययोगिताभेदः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ॥

पुनस्तेन सहजतेजोभरितेन दावानलेनेव वानरबलेन दह्यमानां द-
रीमिव पुरीमपहाय पञ्चाननमिव पङ्कयानननिदेशतश्चलितमखिलभुवन-
प्रकम्पनमकम्पनमाहतप्लवङ्गसङ्घं प्रैजङ्घमङ्गदभुजप्रतापानलशलभावुभा-
वपि निशम्य निशाम्य च द्विविदमैन्दावदारितौ महारथौ शोणिताक्ष-
विरूपाक्षवपि कोपाक्षान्तिभ्यां परुषसंरम्भौ कुम्भनिकुम्भौ महावीरौ स-
मुत्तम्भ्य बाहू सुबाहुमारीचाविव राघवभुजाभ्यां सुग्रीवहनूमन्ध्यामद्भुतं
युद्धमतनिषाताम् ॥

पुनरिति । पुनर्भूयोऽपि सहजतेजोभरितेन नैसर्गिकप्रभावपरिपूर्णेन । अन्यत्र
स्वाभाविकार्चिःसंपन्नेन । 'तेजोऽनले प्रभावेऽद्विज्योतिष्यचिषि रेतसि' इति वैजयन्ती ।
दावानलेन वनवह्निनेव वानरबलेन दह्यमानां भस्मीक्रियमाणां दरीं गिरिशुहामिव पुरीं
लङ्कामपहाय त्यक्त्वा पञ्चाननं सिंहमिवेत्यनेकेवेयमुपमा । पङ्कयानननिदेशतो रावणाज्ञा-
वचनाच्चलितं युद्धाय प्रवृत्तमखिललोकानशेषभुवनानि प्रकम्पयति निपीडयति निज-
भुजबलेनेति तथोक्तमकम्पनमकम्पनाख्यं राक्षससेनानायकम् । तथाहतप्लवङ्गसङ्घं नि-
हतवानरनिवहं प्रजङ्घं चेत्युभावपि राक्षसावङ्गदभुजप्रताप एवानलस्तस्मिञ्शलभौ
पतङ्गौ निशम्य । अङ्गदबाहुपराक्रमहतावाकर्ण्येत्यर्थः । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः ।
तथा मैन्दद्विविदाभ्यां मैन्दद्विविदाख्यवानरपतिभ्यामवदारितौ विनिहतौ महारथौ ।
'आत्मानं सारथिं चाश्वान् राक्षस्युद्धेत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः ॥'
इत्युक्तलक्षणौ शोणिताक्षविरूपाक्षौ शोणिताक्षविरूपाक्षनामानौ राक्षससेनानायकावपि
निशम्य दृष्ट्वा । कोपाक्षान्तिभ्याममर्षेर्ष्याभ्यां परुषोऽत्युद्धतः संरम्भो युद्धसंभ्रमो ग्रयो-
स्तौ । 'अक्षान्तिरीर्ष्या सूया तु,' 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति चामरः । कुम्भनिकुम्भौ
नाम कुम्भकर्णपुत्रौ महावीरौ (कर्तारौ) बाहू निजहस्तौ समुत्तम्भ्य साटोपमुद्भृत्य
राघवभुजाभ्यां श्रीरामबाहुभ्यां सुबाहुमारीचाविव । विश्वामित्रयागसंरक्षणवेलायामिति
भावः । राघवस्य भुजाभ्यां भुजप्रायाभ्यां सुग्रीवहनूमद्भ्यां सहाद्भुतमाश्चर्यजनकं
युद्धमतनिषातां कृतनन्तौ । कुम्भः सुग्रीवेण निकुम्भो हनूमतेति यथाक्रममन्वयाद्यथा-
संख्यालंकारः । स चोक्तोपमया संसृज्यते ॥

भूमौ ततः प्लवगराजभुजेन विद्ध-

मालोक्य कुम्भमसहो विरहं तदीयम् ।

१. 'तेन पुनः' इति पाठः. २. 'विहाय' इति पाठः. ३. 'पञ्चाननमिव' इति पाठः.
४. 'अखिलरिपुप्रकम्पनः' इति पाठः. ५. 'प्रजङ्घं च' इति पाठः. ६. 'यूपाक्षौ' इति पाठः.
७. 'कोपाक्षान्तपरुष' इति पाठः. ८. 'बाहुम्' इति पाठः. ९. 'असहन्' इति पाठः.

शोकादगादनिलसूनुहतो निकुम्भ-

स्तन्नामयुक्तममरीस्तनकुम्भमेव ॥ ६७ ॥

भूमाविति । ततस्तदनन्तरं प्लवगराजभुजेन सुग्रीववाहुना विद्धं प्रहतमत एव भूमौ पतितमिति शेषः । कुम्भमालोक्य दृष्ट्वा तदीयं विरहं वियोगं न सहत इत्यसहोऽसहिष्णुः । पचाद्यच् । 'न लोक-' इत्यादिना पष्ठीप्रतिषेधः । अनिलसूनुना हनूमता हतो निकुम्भः शोकाद्भाटविरहजनितविपादाद्धेतोः । तन्नामयुक्तं कुम्भनामयुक्तममरीस्तनकुम्भममराङ्गनाकुचकुम्भमेवागात् । भाटविरहासहतया तन्नामगन्धसंवन्धामरीकुचकुम्भं प्रापेत्यर्थः । अत्र रणाभिमुखमरणहेतुकस्यामरीकुचकुम्भसंगमस्य शोक-हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । वसन्ततिलकावृतम् ॥

ततः कुपितरावणाकारणं रणवाहनियुक्तं युक्तमखिलवाहिनीभिराहवाटोपमुखरं खरात्मजं मकराक्षमैक्ष्वाकशरोऽपि विपक्षमपि सपक्ष एव समक्षमनयज्जनयितुः ॥

तत इति । तदनु कुम्भनिकुम्भवधानन्तरम् । कुपितेन क्रुद्धेन रावणेनाकारणमाह्वानं यस्य तम् । रावणेनाहूतमित्यर्थः । 'हूतिराकारणाह्वाने' इत्यमरः । तथा रणवाहे समरक्रियानिर्वाहे विषये नियुक्तमाज्ञापितमत एवाखिलवाहिनीभिर्युक्तम् । चतुरङ्गसैन्यसमेतमित्यर्थः । आहवाटोपमुखरं रणाडम्बरारभटसमुद्भटसिंहनादं खरात्मजं खरतनयं मकराक्षमैक्ष्वाकस्यैक्ष्वाकुवंशोद्भवस्य श्रीरामस्य शरो बाणो विपक्षं शत्रुपक्षमपि तं सपक्ष एव बन्धुः सन्नेवेति विरोधः । स च सगरुदेवेति परिहाराद्विरोधाभासः । जनयितुर्जनकस्य खरस्य समक्षं समीपमनयत्प्रापयामास । मकराक्षोऽपि निहत इत्यर्थः ॥

कृत्वा मूर्धनि शासनं पितुरथो गत्वा रणं रावणि-

हूत्वा तत्र महाभुजो हुतभुजं धृत्वा महास्त्राणि च ।

स्थित्वा व्योमनि मायया शरचयं त्यक्त्वा च भित्त्वा चमूं

बुद्ध्वा राघवकोपमाप सहसा लङ्कामलं कातरः ॥ ६८ ॥

कृत्वेति । अथो मकराक्षवधानन्तरं महाभुजः । अपरिच्छिन्नभुजबलशालीत्यर्थः । रावणिरिन्द्रजित्पितृ रावणस्य शासनमाज्ञां मूर्धनि शिरसि । 'विभाषा डिदयोः' इति विकल्पादलोपाभावः । कृत्वा । धृत्वेत्यर्थः । रणं रणरङ्गं गत्वा । तत्र रणरङ्गे हुतभुजमग्निं हूत्वा । महास्त्राणि दिव्यास्त्राणि च धृत्वा । माययान्तर्धानशक्त्या व्योमन्यन्तरिक्षे । पूर्ववद-

१. 'कुचकुम्भमेव' इति पाठः. २. 'कौणपपतिनियुक्तं' इति पाठः. ३. 'इव' इति पाठः.

लोपाभावः । स्थित्वा । शरचयं बाणपरम्परां च त्यक्त्वाभिवृष्य । चमूं वानरसेनां भित्त्वा । ततो राघवस्य कोपं कोपोदयं बुद्ध्वा ज्ञात्वा । अलमत्यन्तं कातरो भीतः सन् सहसा शीघ्रम् । 'स्वरादिपाठादव्ययम्' इति शाकटायनः । लङ्कामाप प्रविवेश । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

अथ निकुम्भिलां होतुकामः प्रत्यग्द्वारेण निर्गच्छन्निन्द्रजित्स्वगमनविघातुकं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्वेगं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायां प्रकटितवानित्याह—

ततः प्रतीचः प्रतिहारादयं प्रातिहारिको निर्गत्य निकृत्यासिना काञ्चिदाञ्जनेयस्य पुरतो मायामयीं मैथिलीमाकुलीकृतमानसे तस्मिन्नाकस्मिकमिदमतथ्यमपि तथ्यमेव विबुध्य चिराय नियुध्य निराशे निवृत्ते विद्वेषि-
पैशुविशसनारम्भनिकुम्भिलां समासाद्य सद्य एव प्रावर्तयत सन्नमति-
विचित्रम् ।

तत इति । ततः पुरप्रवेशानन्तरम् । प्रतिद्वियते विमोह्यतेऽनेन परमानसमिति प्रतिहारः कैतवः स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः । मायावीत्यर्थः । 'प्रयोजनम्' इति ठक् । अयमिन्द्रजित्प्रतीचः प्रतीहारात्प्रत्यग्द्वारात् । 'स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । निर्गत्य । आञ्जनेयस्य हनूमतः पुरतः पुरस्तादसिना खड्गेन मायामयीं मिथ्यारूपां काञ्चिन्मैथिलीं सीतां निकृत्य छित्त्वा । अत आकुलीकृतमानसे व्याकुलितान्तःकरणे तस्मिन्नाञ्जनेये । इदं सीतावधकृत्यमाकस्मिकमकस्मादागतम् । इन्द्रजालमिवेत्यर्थः । अतथ्यमसत्यमपि तथ्यं सत्यं विबुध्य ज्ञात्वा । 'तथ्यं सत्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति' इत्यमरः । चिराय चिरकालम् । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । 'चिराय चिररात्राय' इत्यमरः । नियुध्य युद्धं कृत्वा । निराश आशारहिते निवृत्ते निर्गते सति विद्वेषिण एव पशवस्तेषां विशसने विदारण आरम्भ उद्योगोऽस्यास्तीति तथोक्तः । यद्वा विद्वेषीति च्छेदः । इन्द्रजित्पशुविशसनमारभते ताच्छील्येनेति तथोक्तः सन् । निकुम्भिलां निकुम्भिलाख्य-
होमार्थगुप्तिस्थलविशेषमासाद्य प्राप्य सद्यस्तदानीमेवातिविचित्रमत्यन्ताद्भुतं सन्नं परमाणयागं प्रावर्तयत प्रवर्तयामास । उपक्रान्तवानित्यर्थः ॥

तदनु हनूमतः प्रतिनिवृत्ताहुर्वृत्तान्तमिममाकर्ण्य विदीर्णमानसो मानसचर इव राजहंसो वज्रनिर्घोषाद्विषादाकुलो राजहंसः संसदि

१. 'स प्रातिहारिकः' इति पाठः. २. 'मनसि' इति पाठः. ३. 'बुद्ध्वा' इति पाठः. ४. 'नियुध्य चिराय' इति पाठः. ५. 'प्रतिनिवृत्ते' इति पाठः. ६. 'विद्वेषि' इति पाठः. ७. 'विपक्षपशु' इति पाठः. ८. 'आसाद्य' इति पाठः. ९. 'प्रावर्तयत' इति पाठः. १०. 'वृत्तमेतदाकर्ण्य' इति पाठः. ११. 'विशीर्ण' इति पाठः. १२. 'राजहंसः' इति नास्ति क्वचित्.

निपत्य सौमित्रिणा समाश्वास्यमानः स करुणं निःश्वस्य विश्वस्य पतिरपि विधुरो व्यलापीत् ॥

तदन्विति । तदन्विन्द्रजितो निकुम्भिलाप्रवेशानन्तरं प्रतिनिवृत्तात्प्रत्यागताद्धनू-
मत इमं दुर्वृत्तान्तं मैथिलीवधरूपवार्ताम् । 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः' इत्यमरः । आकर्ण्य
श्रुत्वा । विदीर्णमानसो विदलितहृदयः अत एव वज्रनिर्घोषात्स्फूर्जथोः । 'स्फूर्जथुर्व-
ज्रनिर्घोषः' इत्यमरः । विदीर्णमानसः । तस्य तदुद्वेजकत्वादिति भावः । मानसचरो मान-
ससरोवर्ता । 'मानसं सरसि स्वान्ते' इत्युभयत्रापि विश्वः । राजहंसः कलहंस इव । विषादा-
कुलः । 'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनैः' इत्युक्तलक्षणविषादपर्याकुलः सन् ।
राजहंसो नृपश्रेष्ठो रामः । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठकादम्ब्रकलहंसयोः' इति विश्वः । संसदि
वानरसमिती । 'सभा समिति संसदः' इत्यमरः । निपत्य भुवि पतित्वा सौमित्रिणा
समाश्वास्यमानः । 'शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं लाभार्थं विजितेन्द्रियम् । अनर्थेभ्यो न शक्नोति
त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥' इत्यादिनीतिवचनैः समाधीयमानः करुणं दीनं निःश्वस्य विश्वस्य
प्रपन्नस्य पतिरपि । सकललोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोऽपीत्यर्थः । स रामो विधुरो विश्लिष्टः
सन् । व्यलापीद्विललाप । 'विधुरं ग्रीत्यपेते स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपि' इति वैजयन्ती ॥

तत्प्रकारमेवाह—

जज्ञे तदत्रभवती जनकस्य यज्ञे

देव्याश्चिराय धरणेररणेः शिखिव ।

वंशे मनोरपि वधूरभवत्किमन्य-

द्रामस्तथापि विधिना रचितो विरामः ॥ ६९ ॥

जज्ञ इति । तत्तथा । तेन प्रकारेणेत्यर्थः । अत्रभवती पूज्या सीता । अत्रभवती
व्याख्याता । जनकस्य राज्ञो यज्ञेऽरणेर्निर्मन्थनदारुविशेषात् । शिखा अभिज्वालेवेत्युपमा ।
एतेन परमपतिव्रतात्मयोजितत्वं च सूच्यते । 'धृणिज्वाले अपि शिखे' इत्यमरः ।
धरणेर्देव्याः । हलमुखाकृष्टाया भूदेव्याश्चिराय चिरकालेन जज्ञे प्रादुर्बभूव । तथा मनो-
र्वदस्वतमनोर्वशे कुले । सकललोकश्लाघ्य इति भावः । वधूः लुपा । दशरथमहाराजस्ये-
त्यर्थः । यद्वा वधूर्जाया । आत्मन इति शेषः । अभवज्जाता । 'वधूर्जाया सुपा स्त्री च'
इत्यमरः । अन्यत्किमुत्पत्तिगृहप्रविष्टगृहयोरत्यन्तश्लाघ्यत्वं वक्तव्यम् । अन्यत्किमपि
नास्तीत्यर्थः । राम इत्यात्मनिर्देशोऽखण्डितमहत्त्वद्योतनार्थः । विधिना दैवेन । 'विधि-
विधाने दैवे च' इत्यमरः । विगता रामा सुन्दरी यस्य विरामो विगतभार्यो रचितः
कृतः । दैवयोगो न कस्यापि लङ्घनीय इति भावः । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

१. 'विधुरम्' इति पाठः. २. 'शिखीव' इति पाठः. ३. 'तवापि' इति पाठः.

यत्नो मुधा भवति यत्र समीरसूनो-

नालं नलोऽपि नवसेतुनिबन्धनाय ।

दूरे च पावकशरो दुरतिक्रमोऽयं

तत्केन शोकजलधिस्तव लङ्घनीयः ॥ ७० ॥

यत्न इति । यत्र शोकजलधौ समीरसूनोर्हनूमतो यत्न उलङ्घनोत्साहो युष्माक्यर्थो भवति । येन तरितुं शक्यो न भवेदिति भावः । तथा नलोऽपि प्रसिद्धसेतुनिर्माणोऽपि नवसेतुनिबन्धनाय नूतनसेतुनिर्माणाय नालं न पर्याप्तः । सोऽपि तरणो नवसेतुण्यसमर्थो न भवतीत्यर्थः । 'नमःस्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी । तथा पावकशरश्चाग्नेयः । दूरे । वर्तत इति शेषः । सोऽप्येनं शोषयितुं न शक्त इत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् । दुरतिक्रमो दुस्तरोऽयं वर्तमानः । तव शोकजलधिस्तन्निमित्तकोऽयं शोकसागरः । तेषां पायेन लङ्घनीय उक्तोपायैः प्रसिद्धार्णवस्तरितुं शक्यः । अयं तु न केनाप्युपायेन तरितुं शक्य इत्यर्थः । अत एवोपमानात्प्रसिद्धार्णवादस्याधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालंकारः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः' इति लक्षणात् । वृत्तं पूर्ववत् ॥

इत्यादि परिदेवमानमेनं विदितासुरमायाविशेषो विभीषणः सनातन्य 'देव, भवतोऽपि किमिदमस्थाने करुणमवस्थान्तरम् । निरन्तरायं मखनिर्वर्तनाय पुरंदरारिणा कृतं कृतकमेवैतदवधारय । धारय मनसि धैर्यम्' इत्यगि-
धाय तद्वधाय पुरोधाय लक्ष्मणं तत्क्षणादेव निकुम्भिलां बलैः सहोपरुरोध ॥

इतीति । इति एवमादि परिदेवमानं विलपन्तम् । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । एनं श्रीरामं विदितासुरमायाविशेषो विज्ञातराक्षसमोहनव्यापारविशेषो विभीषणः समागत्य संनिधिं प्रत्यागत्य । देव स्वामिन् श्रीराम, भवतोऽपि । मायानियन्तुः परम-
पुरुषस्यापीति भावः । अस्थानेऽशोचनीयस्थाने । सीतावधस्य मायिकत्वादिति भावः । करुणं दीनम् । करुणशब्दादच् । इदमेतदवस्थान्तरं दशाभेदः किं किमर्थम् । दुर्दशा-
स्त्वेन वर्तितव्यमित्यर्थः । किंतु निरन्तरायं निर्विघ्नं यथा तथा मखनिर्वर्तनाय स्वामि-
हेतुसन्ननिष्पादनार्थं पुरंदरारिणेन्द्रजिता कृतमाचरितमेतत्सीतावधरूपकृत्यं कृतकं कृत-
मम् । असत्यमेवेति यावत् । अवधारय जानीहि । अतो मनसि धैर्यं निर्विकारम् ।
'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु' इति रसिकाः । धारय स्वीकुरु । इत्येवमगि-
धायोक्त्वा तस्येन्द्रजितो वधाय संहारार्थं लक्ष्मणं पुरोधाय पुरस्कृत्य तत्क्षणादेव तत्क्षि-
न्क्षणे निकुम्भिलां निकुम्भिलाख्यस्थानं बलैर्वानरसैन्यैः सहोपरुरोध निरुद्धवान् ॥

१. 'शरान्' इति पाठः २. 'आशरमाया' इति पाठः. ३. 'दीनमवस्थानम्' इति पाठः. ४. 'कृत्रिममेतदित्यवधार्य' इति पाठः. ५. 'पुरोधाय' इति नास्ति कचित्. ६. 'तत्क्षणमेव पुरस्कृत्य निकुम्भिलामुपरुरोध' इति पाठः.

हरिकुलारवतश्चलितस्ततो

गिरिदरीकुहरादिव केसरी ।

अपरिपूर्य रुषाहवमाहवं

स विदधे वलशासनशासनः ॥ ७१ ॥

हरीति । तत उपरोधानन्तरं स प्रसिद्धो वलं नाम वानरं शास्तीति वलशासन इन्द्रस्तं शास्तीति वलशासनशासन इन्द्रजित् । उभयत्रापि कर्तरि ल्युट् । हरिकुलारवतः कपिसैन्यकोलाहलाद्धेतोर्गिरिदरीकुहरात्पर्वतगुहागोलकात्केसरी सिंह इव चलितो निर्गतः सन् । रुषा वानरसमर्दकृतमर्पेण । आसमन्ताजुहोत्यस्मिन्नित्याहवो यागः । 'ऋदोरप्' इति जुहोतेरप्प्रत्यये गुणादेशौ । तमपरिपूर्यासमाप्यैव । आहूयन्ते शत्रवोऽस्मिन्नित्याहवं युद्धम् । चकार । 'आजि युद्धे' इति ह्यतेराङ्पूर्वादप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'आहवः संगरे यागे' इति विश्वः । विदधे चकार । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ 'द्रुतविलम्बितमाह नभी भरौ' इति लक्षणात् ॥

वातूल इव तूलानां वानराणां रणाजिरे ।

विद्रावणस्ततो मायाविद्रावणसुतोऽभवत् ॥ ७२ ॥

वातूल इति । ततस्तदनन्तरं मायां परव्यामोहकव्यापारं वेत्तीति मायाविद्रावणसुत इन्द्रजित् । तूलानां वातूलो वातसमूह इवेत्युपमा । 'वाताच्च' इत्यूलप्रत्ययः । रणाजिरे रणाङ्गणे । 'अङ्गणं चत्तराजिरे' इत्यमरः । वानराणाम् । विद्रावयतीति विद्रावणो निरासकोऽभवत् । शरवर्पेण वानरान्कांदिशीकांश्चकारेत्यर्थः ॥

अनुपदमैनीकोन्मथनसंरम्भं संवर्तसमयदुर्दान्तं कृतान्तमिव समराङ्गणं समापतन्तं स्यन्दनगतं संक्रन्दनजितं गन्धवहनन्दनस्कन्धवर्ती सौमित्रिः

प्रवर्तितनिशितशरधारः शतधारपाणिरिव जम्भमस्तम्भयत् ॥

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । अनीकोन्मथने वानरसैन्यविदारणे संरम्भः कोपः संभ्रमो वा यस्य तम् । 'संरम्भः संभ्रमे कोपे' इति शब्दार्णवः । संवर्तसमयदुर्दान्तं प्रलयकालोद्भूतम् । 'संवर्तः प्रलयः कल्पः' इत्यमरः । कृतान्तं यममिव स्थितमित्युपमा । 'कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ' इत्यमरः । स्यन्दनगतं रथारूढं संक्रन्दनजितमिन्द्रजितं गन्धवहनन्दनस्य हनूमतः स्कन्धवर्ती स्कन्धारूढः सौमित्रिर्लक्ष्मणः । प्रवर्तिताः

१. 'अनीकिनीनाथनिधनसंरन्धतरं संवर्तप्रवृत्तमिव कृतान्तम्' इति पाठः.
२. 'आपतन्तम्' इति पाठः. ३. 'तं संक्रन्दनजितम्' इति पाठः. ४. 'गन्धवाह' इति पाठः. ५. 'शिततरशरधाराभिः' इति पाठः.

प्रयुक्ता निशितास्तीक्ष्णाः शरधाराः शरपरम्पराः येन रा तथोक्तः सन् । जम्भं
जम्भाख्यमसुरं शतधारं पाणौ यस्य शतधारपाणिः । इन्द्र दवेत्युपमा । 'प्रहरणार्थेभ्यः
परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' इति निष्ठायाः परनिपातः । 'शतकोटिः स्वसुः सान्धः' इति
पर्यायेष्वमरः । अस्तम्भयदुपरुध । 'स्तम्भु रोधने' इति स्तम्भुवातोर्णिजन्ताह् । ॥

विकस्वरमदोत्कटं प्रचुरवीरवादोद्भटं

पतञ्जुदितकङ्कटं प्रतिहतास्त्रमस्त्रेण च ।

जगज्जयभयावहं जयपराजयागोचरं

वितेनतुरुभाविभाविव तदा रणं दारुणम् ॥ ७३ ॥

विकस्वरेति । विकस्वरो विकसनशीलः । प्रतिपदं प्रवर्धमान इति चाक्षत् ।
'विकासी तु विकस्वरः' इत्यमरः । 'स्थेशभासविकसो वरन्' इति परच्प्रत्ययः ।
तेन मदेन दपेणोत्कटमुद्रितं प्रचुरवीरवादैः । 'छिन्द्व भिन्द्व' इत्यादिप्रभूतघोरालपि-
रुद्धटमुजृम्भितम् । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्' इत्यमरः । पतन्तः पतमानाः कृताकुटिताः
छिन्नाः कङ्कटा उरश्छदा यस्मिंस्तम् । 'उरश्छदः कङ्कटकः' इत्यमरः । तथाप्रेण । दि-
व्यान्नैरित्यर्थः । प्रतिहतानि प्रतिरुद्धान्यस्त्राणि यस्मिंस्तम् । तथोक्तं च । जगज्जयभया-
वहं त्रैलोक्यभयंकरम् । 'शुभावहम्' इति पाठे त्रिलोककण्टकस्येन्द्रजितो भिनाशहेतु-
त्वाच्छुभकरम् । जयपराजययोरगोचरमविषयम् । तुल्यबलत्वादिति भावः । अत एव
दारुणं परस्परभयंकरं रणं कलहम् । 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहा' इत्यमरः ।
तदा तस्मिन्समये उभौ सौमित्रिन्द्रजितौ । इभौ मत्तजगाविव । वितेनतुश्चक्रतुः ।
उपमानालंकारः । पृथ्वीवृत्तम् ॥

शतधारकठोरशिखैर्विशिखैः

शतधा विरचय्य शरासगुणम् ।

विदधे विबुधेशजितं समरे

हतसारथिमप्यथ दाशरथिः ॥ ७४ ॥

शतधारेति । अथानन्तरं दाशरथिर्दशरथपुत्रो लक्ष्मणः । 'अत इज्' । रागरे
युद्धे शतधारकठोरशिखैः कठोरवज्रायुधतीक्ष्णाग्रैर्विशिखैर्बाणैः शरासगुणमिन्द्रजित्कार्मु-
कज्याम् । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दाद्विज्येन्द्रियामुख्यमन्तुषु' इत्यमरः । शतधा शतप्र-
कारेण । शतशकलितमित्यर्थः । विरचय्य कृत्वा । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यादेशः ।
विबुधेशजितमिन्द्रजितमपि हतसारथिं विदधे चकार । 'सूतः क्षत्ता च शारथिः'
इत्यमरः । तोटकवृत्तम् । 'तोटके सः' इति च्छन्दः । 'इह तोटकमम्बुधिसैः प्रमितम्'
इति लक्षणमुक्तं वृत्तरत्नाकरे ॥

यदुचितमहो मायाशीलस्य यद्भुजशालिनः

सदृशमथ वा युक्तं नक्तंचरेन्द्रसुतस्य यत् ।

शतमखजितः शौर्यं यद्भानुरूपमथात्मन-

स्तदकृत रुपामन्दो मन्दोदरीतनयो रणे ॥ ७५ ॥

यदिति । अहो निकृत्तगुणो हतसारथिश्चेत्याश्चर्यम् । मायाशीलस्य परव्यामोहक-
व्यापाराचरणतत्परस्य यत्कृत्यमुचितमनुगुणम् । तथा भुजशालिनो बाहुपराक्रमशालिनो
यत्सदृशं समानम् । अथ वेति पक्षान्तरे । नक्तंचरेन्द्रसुतस्य सकललोकजैत्ररावणसुतस्य
यद्युक्तमहम् । अथ वेति वाक्यारम्भे । शतमखजित इन्द्रजित आत्मनः स्वस्य यच्च ।
'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं च समुच्ये' इत्यमरः । शौर्यं शूरत्वमनुरूपं समर्थं तत्कृत्यं
शौर्यं च रणे रूपा रोपेणामन्दः । महारोपाक्रान्त इत्यर्थः । मन्दोदरीतनय इन्द्रजित् ।
अकृत कृतवान् । कृञः लुङि तङ् । 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुक् । मायाशी-
लत्वादिगुणसंपन्नस्य स्वस्य यदुचितं तत्सर्वमपि रणपाण्डित्यमकरोदित्यर्थः । हरिणी-
वृत्तम्—'रसयुगहयैस्तीं प्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् । अत एवा-
द्यपादे द्वितीययतिस्थाने अपदस्तयत्याख्यमकृतकृतयोऽप्यालंकारिका न ममृषुः । 'कुत्र-
चित्पदमध्येऽपि यतिमिच्छन्ति सूरयः । यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णगौ ॥'
इति तिलकवचनमपि समाधातुं न शक्नुयात् । तथापि 'न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजन-
चित्तमाराधयेत्' इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाददोषः । निरङ्कुशाः खलु कवयः
सर्वपथिका भवन्ति ॥

एवं मन्दोदरीतनयस्य लक्ष्मणेन साकं युद्धयमानस्य त्रिदिनानि
व्यतीयुः ॥

एवमिति । सद्योऽर्थः ॥

अनुपदमभिपेणनवति विभीषणे तेनाविनीतेन मुक्तां शक्तिमर्ध-
चन्द्रेण दारयन्नपारयन्सोढुमदसीयमविनयममर्षाकुलः सौमित्रिरमोघं
मौघवनममुञ्चदस्त्रम् ॥

अनुपदमिति । अनुपदमनन्तरम् । विभीषणेऽभिपेणनवति सेनयाभिगमनवति
सति । 'यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिपेणनम्' इत्यमरः । 'सत्यापपाश-' इत्यादिना से-
नाशब्दाणिच् । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति सकारस्य पत्वम् । भीषणेन
भयंकरेणाविनीतेन दुर्विनीतेन तेनेन्द्रजिता मुक्तां प्रयुक्तां शक्तिमायुधविशेषमर्धचन्द्रेण
बाणविशेषेण दारयन्विभिन्दन् । अमुष्य इन्द्रजित इदमदसीयम् । 'त्यदादीनि च'

१. 'एवं—व्यतीयुः' इति वाक्यं कचिन्नास्ति. २. 'अभिपिपेण अभिपेणनवति' इति
पाठः. ३. 'अविनीतेन' इति नास्ति कचित्. ४. 'माघवतास्त्रममुञ्चत्' इति पाठः.

इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छः । अविनयं दुर्विनयं सोढुमपारयन्नशकुवन् । अमर्षाकुलः
क्रोधाविष्टः सौमित्रिर्लक्ष्मणः । अमोघम् । शत्रुशिरश्छेदकमित्यर्थः । माघवनमैन्द्रम् ।
'तस्येदम्' इत्यण् । अस्त्रममुञ्चत्प्रायुङ्क्त ॥

पतति स्म तत्प्रथममस्त्रमुज्ज्वलं

सशिरस्त्रमिन्द्रजयिनः शिरस्ततः ।

अनु पुष्पवृष्टिरनघा दिवौकसा-

मथ बाष्पवृष्टिरमरारियोषिताम् ॥ ७६ ॥

पततीति । प्रथममादाबुज्ज्वलं दीप्तं तत्प्रसिद्धमस्त्रमैन्द्रास्त्रं पतति स्म न्यपतत् ।
इन्द्रजितीति शेषः । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । ततोऽन्नपातानन्तरं सशिरस्त्रं
सशीर्षण्यमिन्द्रजयिनः शिरः पतति स्म । अनु पश्चात् । शिरःपतनानन्तरम् ।
'पश्चात्सादृश्ययोरनु' इत्यमरः । अनघा निर्दुष्टा । 'दुःखैनोव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः ।
द्यौर्दिवमोकः स्थानं येषां ते दिवौकसो देवाः । आघे पृषोदरादित्रात्साधुः । द्वितीये
'त्रिदिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च' इति विश्वः । तेषां पुष्पवृष्टिः । तदपवर्षितप्रसूनवर्षमित्यर्थः ।
पतति स्म । अथानन्तरम् । अमरारियोषितां रावणान्तःपुरस्त्रीणां बाष्पवृष्टिः । नेत्रा-
म्बुवर्षं पतति स्म । अत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुत्वात्कारणमालाख्यालंकारः ।
'पूर्वपूर्वं प्रति यथा हेतुः स्यादुत्तरोत्तरम् । अतः कारणमालाख्यमलंकरणमुच्यते ॥' इति
लक्षणात् । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

श्रुत्वा शक्रजितः सुतस्य निधनं शोकेन रक्षःपतेः

क्लान्तं निःश्वसदश्रुपूरभरितं क्रन्दच्च फूत्कारि च ।

कोपेनाथ विपाटलं कुटिलितभ्रूवल्लि वृत्तेक्षणं

जज्ञे दष्टघनोष्ठमदृहसितोद्विक्तं समस्तं मुखम् ॥ ७७ ॥

श्रुत्वेति । सुतस्य शक्रजित इन्द्रजितो निधनं मरणं श्रुत्वा रक्षःपते रावणस्य स-
मस्तं मुखम् । दशापि मुखानीत्यर्थः । शोकेन क्लान्तं परिम्लानम् । निःश्वसदीर्घोष्णनिश्वा-
सकृत् । अश्रुपूरभरितं बाष्पप्रवाहपरिपूर्णम् । क्रन्ददाकोशं च । फूत्कारि च । फूरिति मु-
खमारुतानुकारिशब्दः । अथेति वाक्यारम्भे । कोपेन शत्रुकृतापकारेण 'मनःप्रज्वलनं
क्रोपः' इत्युक्तलक्षणेन क्रोधेन विपाटलमत्यरुणं च । कुटिलिता वक्रीकृता भ्रूव-
ल्लयो यस्य तत्तथोक्तम् । वृत्तानि विधूर्णनाद्गुलाकाराणीक्षणानि यस्य तत् । दष्टा दन्तै-
र्निपीडिता घनालम्बमानाश्च ओष्ठा अधरोष्ठा यस्य तत्तथोक्तम् । अदृहसितेन अति-
शयितहासेनोद्विक्तमुद्भटं च । जज्ञे जातम् । अशेषाणि रावणमुखानि करुणरौदर-

सानुभावविजृम्भितान्यभूवन्नित्यर्थः । अत्र क्लान्तत्वादीनामनेकगुणानां समुचितत्वात्स-
मुचयालंकारः । 'गुणक्रियायौगपचं समुचयः' इति सामान्यलक्षणम् । शार्दूलवि-
कीडितं वृत्तम् ॥

अनन्तरमपक्वान्तासुषु विक्रान्तेषु पुरंदरारिमुखेषु नन्दनेषु, निहतेषु
कुम्भकर्णादिषु भ्रातृषु, विध्वस्तेषु प्रहस्तपूर्वेषु सचिवेषु, व्यापादितेषु
विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु, विकीर्णं भवति निखिले बले, समन्ततः
करुणपरिपूरितपौरवधूजनपरिदेवनोत्तरङ्गायां लङ्कायामातङ्कातिशयो-
पणो रावणस्तत्क्षणमिक्ष्वाकुकुलनायकदयितां धरणीसुतां जिघांसुरन्ति-
कगतमन्त्रिणा निवार्यमाणः सारथिना विधिना च चोदितरथो दाशरथि-
विजयविहितसंगरः 'संगराङ्गणभवततार ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं शोकरौद्रसावेशानन्तरम् । विक्रान्तेषु महाशरेषु ।
'शूरो वीरश्च विक्रान्तः' इत्यमरः । पुरंदरारिमुखेष्विन्द्रजित्प्रमुखेषु नन्दनेषु पुत्रेष्वप-
क्वान्तासुषु निर्गतप्राणेषु । मृतेषु सत्स्वित्यर्थः । 'पुंसि भूय्यसवः प्राणाः' इत्यमरः ।
कुम्भकर्ण आदिर्येषां तेषु । आदिशब्देन महोदरादयो गृह्यन्ते । भ्रातृषु सहोदरेषु नि-
हतेषु नष्टेषु सत्सु । प्रहस्तपूर्वेषु प्रहस्तादिषु सचिवेषु मन्त्रिषु विध्वस्तेषु । मारितेषु स-
त्स्वित्यर्थः । विरूपाक्षप्रभृतिषु सेनापतिषु व्यापादितेषु विनाशितेषु सत्सु । निखिले
बलवति बले सैन्ये च विकीर्णं भवति विक्षिप्ते विध्वस्ते सति । लङ्कायां समन्ततः स-
र्वत्र करुणपरिपूरितः शोकपरिपूर्णो यः 'पौरवधूजनः पट्टण्छीजनस्तस्य परिदेवनैर्विला-
पैश्चरङ्गायामुद्रिकायाम् । तद्भूयिष्ठ्यायां सत्यामित्यर्थः । आतङ्कातिशयेनापद्भूयस्त्वेन
रोपणो रोपवान् । 'कृधि मन्दार्थेभ्यश्च' इति युच् । रावणस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षण इक्ष्वाकु-
कुलनायकस्य श्रीरामस्य दयितां भार्यां धरणीसुतां सीतां जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः । हन्तेः
सन्नन्तादुप्रत्ययः । अन्तिकगतमन्त्रिणा समीपस्थसचिवेन निवार्यमाणः । न चै-
तदन्याय्यमिति निषिध्यमानः । तथा सारथिना विधिना च चोदितः प्रेरितो रथो
यस्य स तथोक्तः । दाशरथिविजये विहितसंगरः कृतप्रतिज्ञः सन् । संगराङ्गणं रण-
भुवमवततार प्रविवेश । 'अथ प्रतिज्ञा जिज्ञासा संविदापत्सु संगरः' इत्युभयत्राप्यमरः ॥

१. 'विक्रान्तेषु' इति नास्ति क्वचित्. २. 'विनिहतेषु' इति पाठः. ३. 'व्यतीतेषु'
इति पाठः. ४. 'कपिविमर्दनेन विशीर्णं' इति पाठः. ५. 'करुणपरिहरित' इति पाठः.
६. 'तत्क्षणमेव हर्यक्ष इव हरिणीं धरणीसुताम्' इति पाठः. ७. 'अन्तिकगतेन' इति
पाठः. ८. 'सारथिना च' इति पाठः. ९. 'चोदितः' 'संचोदितरथः' इति पाठौ.
१०. 'संगरभुवम्' इति पाठः.

कोपादसौ परिघतोमरकुन्तयष्टि-

चापाशुगद्गुणशक्तिकृपाणपाणिः ।

एकोऽप्यनेकमुखबाहुतया सबन्धु-

ल्लोको यथा समिति लोचनगोचरोऽभूत् ॥ ७८ ॥

कोपादिति । कोपात्समराभिनिवेशाद्धेतोः परिघा अघोमचनदाः, तोगरा दण्ड-
विशेषाः, कुन्ताः प्रासाः, यष्टयो लघुडाः, चापाः कार्मुकाणि, आशुगा वाणाः, द्रुघणा
मुद्राः, शक्तय आयुधविशेषाः, कृपाणाः खट्वाश्च पाणिषु यस्य स तथोक्तोऽसौ रावणः ।
एकः सकलविनाशात्सहायशून्योऽप्यनेकमुखानि बाहवश्च यस्य स तथोक्तस्तस्य
भावस्तत्ता तया हेतुना सबन्धुल्लोको यथा बन्धुजनसहित इत्येत्युत्प्रेक्षा । 'लोकस्तु
भुवने जने' इत्यमरः । 'इववद्वायथाशब्दौ' इति दण्डी । समिति युद्धे लोचनगोचरः ।
प्रत्यक्षोऽभूदित्यर्थः । वानराणामिति शेषः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अलक्ष्यत स रक्षसामधिपतिः कृपाणं मुहुः

प्रसह्य विनिपातयन्प्लवगमण्डलीमौलिषु ।

अयं तव तवायमित्यभिषमीकमेकैकशो

वरानिव विनिर्दिशन्नमरवारवामभ्रुवाम् ॥ ७९ ॥

अलक्ष्यतेति । स रक्षसामधिपती रावणः प्लवगमण्डलीनां वानरसमूहानां मौलिषु
शिरःसु प्रसह्य बलात्कृपाणं चन्द्रहासं मुहुः पुनः पुनर्विनिपातयन्प्रवर्तयन् । विदारणार्थ-
मिति भावः । तवायमेषः, तथा तवायमित्यनेन प्रकारेण । अभिरामीकम् । युद्ध इत्यर्थः ।
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अमरवारवामभ्रुवां सुरसुन्दरीणामेकैकशः प्रत्येकं वरान्प्र-
यतमान्विनिर्दिशन्निबालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा । पृथ्वीवृत्तम् ॥

तत्क्षणमैक्षौहिणीविक्षोभकन्दलितरुषमतिपरुषैर्विशिखैः केतनं विद-
लितमर्धचन्द्रनिकृत्तधन्वानमस्त्रधाराविदारितसारथिमतिविस्मयनीयकर-
लाघवं राघवानुजर्ममर्षवेगमुक्तया शक्त्या मुहूर्तमिव मूर्च्छासंमी-
लितमुपराग इव कैलाधरमाततान यातुधानपतिः ॥

तत्क्षणमिति । तत्क्षणे तस्मिन्क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अक्षौहिणीनामने-

१. 'परिघयष्टिकुठारकुन्त' इति पाठः. २. 'द्रुघिण' इति पाठः. ३. 'प्रहस्य' इति
पाठः. ४. 'अधिसमीकम्' इति पाठः. ५. 'तदनन्तरम्' इति पाठः. ६. 'अक्षौहिणी-
क्षोभं' इति पाठः. ७. 'अतिपरुषविशिखदलितध्वजम्' इति पाठः. ८. 'अमर्षवेग'
इति पाठः. ९. 'निमीलित' इति पाठः. १०. 'कमलाकरम्' इति पाठः.

कार्ष्णह्मिणीसंख्याकानां वानराणाम् । अक्षौहिणीसंख्या तु—‘प्रयुतं नवसाहस्रं पञ्चाश-
त्तिशतं भटाः । पादातं पष्टिसाहस्रं पदच्छती दशव्राजिनः ॥ एकविंशतिसाहस्रं शतानामष्ट-
सप्ततिः । द्विरदाः स्यन्दना यत्र साक्षौहिण्युच्यते बुधैः ॥’ इत्यक्षौहिणीसंख्यामाहुः । तथा
च महाभारते—‘एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्ति-
रित्यभिधीयते ॥ पत्तिं तु त्रिगुणामेतां विदुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको
गुल्म इत्यभिधीयते ॥ त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गुणास्त्रयः । स्मृतास्त्रिस्तु
वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥ चमूस्तु पृतनास्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तु
दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥’ इति । यथाहामरसिंहः—‘एके चैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः
पञ्चपदातिका । पत्यद्वैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ सेनामुखं गुल्मगणौ वा-
हिनी पृतना चमूः । अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि ॥’ इति । विक्षोभेन
विश्वं सनेन कन्दलितरूपं समुत्पन्नकोपम् । अत एवातिपरुषैरत्यन्तशितैर्विशिखैर्वाणैः ।
केतनं विदलितं विदलयन्तम् । कर्तरि क्तः । अर्धचन्द्रेण वाणविशेषेण निकृत्तं छिन्नं
धनुर्धनं तम् । ‘धनुपश्च’ इत्यनडादेशः । अस्त्रधारया शरपरम्परया । ‘असिधारा’ इति
पाठे खड्गधारया । विदारितो विदलितः सारथिर्येन तम् । विस्मापयतीति विस्मयनी-
यम् । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति कर्तर्यनीयरप्रत्ययः । अतिविस्मयनीयमत्याश्चर्यकरं
करलाघवं हस्तपाटवं यस्य तं राघवानुजं लक्ष्मणं यातुधानपती रावणोऽमर्षवेगेन क्रोध-
रयेण मुक्त्या प्रयुक्त्या शक्त्या मयमायानिर्मितशक्त्यायुधेन कलाधरमिन्दुम् । उपरागो
राहुग्रहप्राप्त इवेत्युपमा । ‘उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते लिन्दौ च पूष्णि च’ इत्यमरः ।
मुहूर्तमल्पकालमेव । ‘मुहूर्तमल्पकाले स्याद्वटिकाद्वितयेऽपि च’ इति वैजयन्ती ।
मूर्च्छया मोहेन संमीलितं विसंज्ञमेव । वस्तुतस्तु न तथा तस्य परमपुरुषांशत्वादिति
भावः । आततान चकार । शक्तिप्रयोगेण लक्ष्मणममूर्च्छयदित्यर्थः ॥

आलोक्य दूतमनुजं हृदि शक्तिघाता-

च्छोकेन विद्वहृदयः सुतरां स रामः ।

कोपेन चापमथ कुण्डल्यांचकार

लङ्कापतेरपि ललाटलिपिं विधाता ॥ ८० ॥

आलोक्येति । स रामो हृदि हृत्प्रदेशे शक्तिघाताच्छक्तिप्रहाराहूनं परितप्तम् ।
‘दृञ् परितापे’ इति धातोर्निष्ठातकारस्य नकारः । अनुजं लक्ष्मणमालोक्य शोकेन
विपादेन सुतरामत्यन्तं विद्वहृदयो विदलितान्तरङ्गः सन् । अथ शोकानन्तरं कोपेन
क्रोधेन चापं कुण्डल्यांचकार । आकर्णाकर्पणेन बलयीचकारेत्यर्थः । तथा विधाता
विधिरपि लङ्कापते रावणस्य ललाटलिपिमायुर्निर्णायकफालपट्टाक्षरविन्यासं कुण्डल-
यांचकार । यथा लिखिताधिकाक्षरनिरसने कुण्डलनां कुर्वन्ति लेखकास्तद्वदित्यर्थः ।

श्रीरामसमरसंरम्भं दृष्ट्वा रावणस्य मृत्युः संनिहितोऽभूदित्यर्थः । अत्र नाभिलष्य-
लिप्त्योः केवलप्रस्तुतत्वात्तुल्ययोगिताभेदः ॥

अवकीर्य दाशरथिरभ्रुजलं-

रनुजं पुलस्त्यतनुजं च शङ्गेः ।

युगपद्वधात्करुणवीररसौ

युधि शोकहर्षशवलं च बलम् ॥ ८१ ॥

अवकीर्येति । व्याख्यातमेतत् [३०३ पं०] ॥

बलयितचित्रचापवति वारितपङ्क्तिमुखे

विसृजति राघवे विशिखवर्पणनर्गवति ।

अरिषु न कश्चिदप्यथ निवृत्त गतः सगरा-

दमरविलासिनीषु न च काचिदलम्बवरा ॥ ८२ ॥

बलयितेति । अमर्षवति लक्ष्मणप्रहरात्कोपाविष्टे अत्र एव बलयितं पुनरुल्लेख्यं
चित्रमाश्वर्यजनकं चापमस्यास्तीति तथोक्तेः । अत्राप्यलम्बवराः । अर्पणी 'न
कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति कर्मधारयान्मत्वर्थीयत्वप्रयोगे न सङ्गो व्याकरण-
पारीणास्तथापि 'लघुत्तरासङ्गवतीमधिलक्षणा' इत्यादिनातन्निष्ठश्रीमद्वर्णनात् शेष इति
समाधेयम् । वारितपङ्क्तिमुखे संस्तम्भितराग्रे राग्रे श्रीरामे निहितार्पणं वारितं
विसृजति प्रयुज्जाने सति । अथानन्तरमरितुं सङ्गु गच्छे यन्निष्ठपि राक्षसाः सगरा-
द्युद्धानिवृत्त्य न गतः । किं तु सर्वेऽपि नृपा इत्यर्थः । अथान्निलयनिर्गुणं सुरसुन्द-
रीषु । 'वौ कषलस-' इत्यादिना धिनुप्रत्ययः । अग्निदेव्यापि निष्पत्तिर्न अलम्ब-
वराप्राप्तप्रियतमा नाभूत् । श्रीरामवाणनिहतानां सन्निभपि स्वर्णवर्णविराजितास्तानि
अपि स्वर्गस्त्रियः संप्राप्तवरा एव बभूवुरित्यर्थः ॥

अयं च पुनरैश्वर्यनासुतसमानीतगद्दीधरभैरौपधिविधिलम्बजीधिता-
नुजसमाश्लेषसुखलब्धमनोरथः समेधनानसगरकौतुकौपलम्बसंरन्भोद्-
ञ्चितपुलककञ्चुकिताकृतिर्दाशरथिरधिसंगरगगराधिपत्तारथिनानीतमति-
विशङ्कटं रथमपि कङ्कटकं शतक्रतोरनुग्रहान्गातलिना सगाग्रहीत् ॥

अयमिति । किंचेति चार्थः । अयं दाशरथिः श्रीरामः पुनरुन्नेऽपि । एतेन-

१. 'चापविनिवारित' इति पाठः. २. 'अभिलष्य' इति पाठः. ३. 'गद्दीधरभैरौ-
पधिविधिलम्ब' इति पाठः. ४. 'समेधमानमानसः' इति पाठः. ५. 'अतिविशङ्कटं कमपि
रथं कङ्कटमप्यनुग्रहाय शतक्रतोरग्रहीत्' इति पाठः.

वारमानीतत्वादिति भावः । वाक्यालंकारे वा । अञ्जनासुतेन हनूमतां समानीतो जाम्बव-
त्रिदेशात्प्रत्यानीतो यो महीधर ओपधिपर्वतस्तस्य महौषधीनां संजीवकरणीप्रभृत्योषधि-
विशेषाणां विधिना सुषेणप्रयुक्तचिकित्सया लब्धजीवितस्य पुनर्लब्धप्राणस्यानुजस्य
लक्ष्मणस्य समाश्लेषेण गाढालिङ्गनेन यत्सुखं तेन लब्धमनोरथः संप्राप्तवाञ्छितः, अत एव
समेधमानः प्रवर्धमानो यः समरकौतुकोपलम्भसंरम्भो रणकुतूहलप्राप्तिसंभ्रमस्तेनोदञ्चिता
उत्पन्ना ये पुलका रोमाञ्चास्तैः कञ्चुकिता वर्मिता आकृतिर्यस्य स तथोक्तः सन् । 'आ-
कृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि' इति विश्वः । अधिसंगरं संगरे । विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः । शतक्रतोरिन्द्रस्यानुग्रहात्प्रसादात् । निमित्ते पञ्चमी । अमराधिपसार-
धिना मातलिनानीतं प्रापितमतिविशङ्कटमत्यन्तविशालम् । 'विशङ्कटं पृथु बृहद्दि-
शालं पृथुलं महत्' इत्यमरः । 'वेः शालच्छङ्कटचौ' इति शङ्कटच्प्रत्ययः । रथं
स्यन्दनं कङ्कटकं कवचमपि समाग्रहीत्स्वीकृतवान् । उक्तं च रामायणे—'सहस्राक्षेण
काकुत्स्थ रथोऽयं विजयाय ते । दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमञ्छत्रुनिर्वहण ॥' इत्यादि ॥

अन्योन्यस्य सदृक्षलक्ष्यमिलनादालक्ष्यशौण्डिर्ययोः

शस्त्राशस्त्रि समुन्मिषत्पुलकयोः सश्लाघयोः साहसे ।

जाते जीवितसंकटे विहरतोर्मूर्च्छासु विश्राम्यतो-

रश्रान्तं रघुवीरपङ्क्तिमुखयोरासीदसीमा रणः ॥ ८३ ॥

अन्योन्यस्येति । अन्योन्यस्य परस्परस्य सदृक्षलक्ष्यमिलनात्सदृक्षलक्ष्यलाभात् ।
'दृशेः कसः' इति कसादेशः । आलक्ष्यमस्फुटदृश्यं शौण्डिर्यं शौर्यातिरेको ययोस्तयोः ।
शस्त्रैश्च शस्त्रैश्च प्रहृष्येदं युद्धं प्रवृत्तं शस्त्राशस्त्रि । 'इच् कर्मव्यतिहारे' इति बहुव्रीहेः
समासान्त इच्प्रत्ययः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । 'तिष्ठद्बुधप्रभृतीनि च'
इत्यव्ययीभावत्वादव्ययत्वम् । तत्र समुन्मिषन्तः समुत्पद्यमानाः पुलका रोमाञ्चा
ययोस्तयोः । साहसे साहसकृत्ये सति सश्लाघयोः । अहो महदाश्चर्यं हस्तलाघवमि-
त्यादिप्रशंसापरयोरित्यर्थः । जीवितसंकटे प्राणनिर्वन्धे जाते सति विहरतोविहर-
माणयोः । 'विरहतोः' इति पाठे वियुञ्जतोः सतोः । ईपन्मात्रेऽप्युच्छ्रासे तूष्णीं न
तिष्ठतीरित्यर्थः । मूर्च्छासु मोहदशासु विश्राम्यतोविश्रान्तिं गच्छतोः । मूर्च्छावस्थातो-
ऽन्यत्र क्षणमात्रमपि कालं न वृथा न यातवतीरित्यर्थः । रघुवीरपङ्क्तिमुखयोः श्रीराम-
रावणयोरश्रान्तमविच्छिन्नं यथा तथा । असीमा निर्मर्यादो रण आसीत् । शार्दूल-
विकीटितं वृत्तम् ॥

अथ तयोरेविश्रान्तविमुक्तदिव्यास्त्रयोराखण्डलवृत्रनिभयोराळूनेषु
मार्गणेष्वभङ्गुरपरस्परविवैरमार्गणेषु, अविच्छिन्नेषु धनुर्गुणेष्वव्याहत-

१. 'हसतोः'; 'हरतोः' इति पाठौ. २. 'अश्रान्तमुक्त' इति पाठः. ३. 'विजय'
इति पाठः. ४. 'वाग्गणेषु विच्छिन्नेषु' इति पाठः.

सहजसाहसगुणाधीनेषु, धुरीणेषु यातेषु निरपायसमराभियानेषु, विभिन्ने
सांयुगीने च रथे निर्वैकल्यविजयमनोरथनजायत यज्ञोपनमाद्योपनम् ॥

अथेति । अथानन्तरम् । आखण्डलः अविच्छिन्नः सततमव्ययः सतोरमहुरं नगरं यथा यथा परराज्येन स-
'आखण्डलः सहस्राक्षः' इत्यमरः । तयोरमहुरं नगरं यथा यथा परराज्येन स-
स्त्रयोरविच्छिन्नप्रयुक्तमहास्त्रयोः सतोरमहुरं नगरं यथा यथा परराज्येन स-
प्यन्योन्यमर्मस्थानानि मार्गयन्त्यन्वेषयन्तीति । सतोरमहुरं । नगरं । अत्र 'सु-
त्यत्र 'भञ्जभास-' इत्यादिना धुरच् । मार्गं तु सतोरम् । 'सतोरं सांयुगीनो'
इत्यमरः । आख्येणु विच्छिन्नेषु सत्सु । 'हस्तियं स' इति सिद्धान्तः । यथा सत्सु-
गुणेषु चापमौर्वीष्वविच्छिन्नेषु विदलितेषु सत्सु । अथानन्तेऽप्रतिष्ठाः सत्सु । अ-
गिकश्च यः साहसगुणस्तदधीनेषु तदायत्तेषु सत्सु । 'अधीनो यि सांयुगीनः' इत्य-
मरः । धुरीणेषु धुरंधरेषु । 'खः सर्वधुरौ' इत्यत्र भोगविनाशकारकायः । यातेषु
श्रीरामरथाश्वेषु निरपायसमराभियानेषु सत्सु सांयुगीने सत्सु सति । सत्सु-
समर्थ इत्यर्थः । 'सांयुगीनो रणे साधुः' इत्यमरः । रथे रावकायन्दने विभिन्ने वि-
तरां विदारिते सति । निर्वैकल्यं वैकल्यरहितां विजयो मनीरथो मनीऽभिलषो भवि-
स्तद्यथा तथा । यश्च एव धनं यथा तथा । आनोपनं युद्धनजायत जायतम् ।
'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः ॥

तूणीमुखात्त्वरितमुद्धरणे गुणेन

संयोजनेऽप्यथ शरस्य विभोचने वा ।

यैत्र व्यलोकि तदधीन इवातिथेना-

लोकेन राघवकरश्चिरनालुलोके ॥ ८४ ॥

तूणीमुखादिति । तूणीमुखान्निषङ्गकुरात्तरितं लीजम् । 'अनेऽथ लीजं
त्वरितम्' इत्यमरः । शरस्य वाणस्योद्धरणे आकर्षणे भुजेन नीज्या मनीरथे सतते ।
'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । अथानन्तरं विभोचने बोधे वा । यत्र अरित-
न्व्यापारे राघवकरो लोकेन द्रष्टृजनेन व्यलोकि ८४ । 'लोकि दर्शने' इति । ८५ ।
अतिवेगाद्वेगातिशयाद्धेतोस्तदधीनस्तद्व्यापारायः । इति । वेगातिशयोऽत्युप्राप्तयो-
त्प्रेक्षा । चिरं चिरकालमालुलोके । सविमर्शात्तदुत्तरात् ८४ इत्यर्थः । अर्जुनि लिम् ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

१. 'गुणनिष्कृतेषु' इति पाठः. २. 'समरान्तिविभिन्ने' इति पाठः. ३. 'परराज्य-
गर्वकल्प' इति पाठः. ४. 'भुजायतयशोधन' इति पाठः. ५. 'विनाशलोकादजायत'
इति पाठः.

अर्धोदीरितवीरवादमहरद्रामो यदस्त्रैः क्षणा-

त्तेनैवाङ्कुरता मुखेन जगदे शेषं च लङ्कापतेः ।

साम्ये सत्यपि चारुशारमुभयोर्धानुष्कमायाविनो-

र्विच्छिन्नाननदर्शनात्समभवद्व्रीडा रणे रावणे ॥ ८५ ॥

अर्धेति । रामोऽर्धोदीरितवीरवादमर्धोक्तवीरालापं यद्रावणमुखमस्त्रैरहरच्चिच्छेद । क्षणात्क्षणमात्रेणाङ्कुरता कन्दलता तेनैव लङ्कापते रावणस्य मुखेन शेषं पूर्वोक्तवीरालापवशिष्टार्थं च जगद उक्तम् । अतो धनुःप्रहरणं येषां ते धानुष्का धन्विनः । 'धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः' इत्यमरः । 'प्रहरणम्' इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति क-प्रत्ययः । तेषां मध्ये मायाविनोर्विचित्रशक्तिसंपन्नयोः । 'अस्मायामेधास्त्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । अथवा धानुष्कौ च तौ मायाविनौ चेति विशेषणसमासः । तयोरुभयो रामरावणयोश्चारुचश्चतुराः शारा युद्धगतिविशेषाः अस्त्रप्रयोगा वा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा । साम्ये सादृश्ये सत्यपि रणे युद्धे विच्छिन्नाननदर्शनाद्रामास्त्रविदलितमुखावलोकनाद्रावणे व्रीडा लज्जा समभवत् । जीवतैव मया सकललोकसमक्षं छिन्नानि शिरांसि पुनर्दृश्यन्ते । धिङ् मे जीवितमित्यात्मनिन्दापूर्वकं रावणो लज्जितवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं धृतम् ॥

दशाननशरक्षतिक्षरदस्तृग्वृक्षरीबुद्धुदै-

स्तरङ्गितमहेन्द्रकङ्कटसहस्रचक्षुःपथाः ।

रणे रघुकुलोद्भवः क्षणममानि वैमानिकै-

र्यथा दशशतेक्षणो बलरूपा कषायेक्षणः ॥ ८६ ॥

दशाननेति । दशाननशरै रावणप्रयुक्तवाणैर्यानि क्षतानि प्रहरणानि तेभ्यः क्षरन्त्या विगलन्त्या अस्तृग्वृक्षर्या रक्तप्रवाहस्य बुद्धुदैरास्फोटैस्तरङ्गितः संजाततरङ्गः । समभिव्याप्त इति यावत् । तरङ्गित इत्यत्र तारकादित्वादितच् । तस्मिन्महेन्द्रकङ्कट इन्द्रदत्तकवचे सहस्रं चक्षुःपथाः सहस्रसंख्याकनेत्रगोलका यस्य स तथोक्तः । 'कृष्णः—' इत्यादिना समासान्तः । रणे रघुकुलोद्भवः श्रीरामः । विमाने चरन्तीति वैमानिकैर्देवैः । 'चरति' इति ठक् । बले बलामुरे रूपा रोपेण कषायेक्षणः संरक्तलोचनः । दशशतेक्षणो यथा सहस्राक्ष इवेत्युत्प्रेक्षा । क्षणं क्षणमात्रम् । अनन्तरं तत्संबन्धाभावादिति भावः । अमान्यवबुद्धः । मन्यतेः कर्मणि लुङ् । इन्द्रकवचसंबन्धात्तत्र सहस्राक्षेण सदृक्षशोणितबुद्धुदसंबन्धाच्च तथात्वेनोत्प्रेक्षित इत्यर्थः । एतेन स्मरणं ध्वन्यते । पृथ्वीवृत्तम् ॥

१. 'चातुरीभिरुभयोः' इति पाठः. २. 'विच्छिन्नाननदर्शनेन समभूत्' इति पाठः.
३. 'रघुकुलोद्भवः' इति पाठः.

तदनु वारुणेन वैश्वानरं वैजतेयेन वातंभ्यं वायव्येन वारिदं प्रभाकरेण तामिखं गार्होद्रेण दानवं गार्होद्रेण वैष्णवं च परस्परमेकमखनस्तेण भिन्द्वानयोरनयोरनिधामाह्वाप्रहाद्विद्वितान्यहानि सप्त व्यतीतुः ॥

[illegible]

शस्त्राशक्ति समुत्पन्नोऽपि वृद्धितां संश्लिष्य पर्वीकुला-

मस्त्रेण ज्वलता त्रिवेणुत्तरेणैवेण तन्नस्तकान् ।

रौमः कन्दलितान्गुर्मुहुरवच्छेदेऽपि लक्ष्मपते-

रातङ्गेन सगं सभस्वजगतां विच्छेद् सीतापतिः ॥ ८७ ॥

शस्त्राशस्त्रीति । अन्तरिक्षं प्रत्यक्षं पुनः । पुनः सप्तमोऽक्षरमिहोऽपि ।
 'सकौतुकोऽपि' इति । अतोऽन्तरिक्षेऽपि । अन्तरिक्षं यत्र यत्नः । सीतामिहोऽपि ।
 प्राणनाथः । एतेन अन्तरिक्षेऽपि पुनः पुनः । अन्तरिक्षं पर्याप्तं निरक्षरं । अ-
 यितां प्रेयसीं सीतां निन्दः । अन्तरिक्षं अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं पुनः
 क्लेशो भविष्यतीति । अन्तरिक्षं । अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं पुनः पुनः
 प्रयोगो यस्य तेन । अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं पुनः पुनः
 मस्तकानां पुनः प्रादुर्भावो भवतीति । अन्तरिक्षं अन्तरिक्षं अन्तरिक्षं पुनः पुनः ।
 अवच्छेदेऽपि पूर्वं निन्दः । अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं पुनः पुनः
 ते मस्तकाश्च तान् । अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं पुनः पुनः
 द्रवेण साकं विच्छेदं निन्दः । अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं पुनः पुनः
 भावेन भिन्नकालीनोऽपि अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं निन्दः । अन्तरिक्षं पुनः पुनः
 निबन्धनातिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलंकारः । 'सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयो-

१. 'नैशाकरेण' इति पाठः. २. 'वैष्णवीयेन माहेश्वरं च' इति पाठः. ३. 'चिन्ता-कुलम्' इति पाठः. ४. 'उन्मेषं निमेषेण सः' इति पाठः. ५. 'मूर्धः' इति पाठः.

क्तितः । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरितीष्यते ॥' इति लक्षणात् । एतेन यदा रावणशिरश्छेदस्तदा जगदातृच्छेदोऽपीत्यौपम्यकल्पनया कारणगताशुभावहप्रतीति-
श्रमत्कार इति रहस्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥

रक्षःपतौ पतति लब्धमनोरथाना-

मातन्वतां दिविपदामथ पुष्पवर्षम् ।

श्लाघापदं समजनिष्ट परं न रामः

कामोपधेः कलितशूर्पणखाविकारः ॥ ८८ ॥

रक्ष इति । रक्षःपतौ रावणे पतति भुवि निपतिते सति लब्धमनोरथानां प्राप्त-
कामानामत एव पुष्पवर्षमातन्वतामपसर्जयताम् । दिवि सीदन्तीति दिविपदो देवाः ।
'आदितेया दिविपदः' इत्यमरः । 'सत्सूद्विप-' इत्यादिना 'हृद्दुभ्यामुपसंख्यानम्'
इति सप्तम्या अलुक् । 'सुपामादिषु च' इति पत्वम् । 'अविहितलक्षणो मूर्धन्यसुपामा-
दिषु द्रष्टव्यम्' इति वचनात् । 'तेषां रामः परं राम एव श्लाघापदं प्रशंसास्पदं न स-
मजनिष्ट न जातः । 'दीपजन-' इत्यादिना कर्तरि लुङ् । किंतु कामोपधेः कामकैतवा-
त् । 'कपटोऽध्वीव्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे' इत्यमरः । कलितो विरचितः शूर्पणखावि-
कारः कर्णनासाच्छेदनरूपः । सोऽपि श्लाघापदं समजनिष्ट । 'कामो वने' इति पाठे
वने दण्डकारण्ये कलितशूर्पणखाविकारः कामः श्लाघापदं समजनिष्ट । तस्य लोककण्ट-
करावणसंहारमूलत्वादिति भावः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

अनन्तरमालिङ्गितरणवसुंधरं शरतल्पमधिशयानमधिगतनिषङ्गोप-
धानं यातुधानपतिमधिगत्य निपत्य च भुवि सोदर्यस्नेहसुलभवैधुर्यः क-
दर्योऽहमिति विहितनिजदूपणो विभीषणश्चिरतरं विललाप ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं रावणपतनानतरमालिङ्गितरणवसुंधरमालिङ्गितरणभू-
मिम् । अवायुखतया रणभुवि निपतितमित्यर्थः । शरतल्पं वाणशय्यामधिशयानम-
धिष्ठितवन्तम् । 'अधिशोऽस्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् । 'तल्पं शय्याद्वारेषु' इत्य-
मरः । अधिगतनिषङ्गोपधानं प्राप्ततूणीरोपवर्हम् । एतेन मृत्वापि निजप्रकृतिं न जहा-
तीति सूच्यते । यातुधानपतिं रावणमधिगत्य प्राप्य भुवि च निपत्य पतित्वा । समानोदरे-
शयः सोदर्यो भ्राता । समानशब्दस्य प्रागिव सभावः । 'सोदराच्च' इति यत्प्रत्ययः ।
तस्मिन्नेहेन प्रेम्णा सुलभं सुखलभ्यं वैधुर्यं विद्वलत्वं यस्य स तथोक्तः । अहं कुत्सितो-
ऽर्थः कदर्य आत्मप्राणत्राणार्थं भ्रातृघातितया क्षुद्रः । 'कदर्यः कृपणः क्षुद्रः' इत्यमरः ।

१. 'कामोऽपि चाकलित' इति पाठः. २. 'रण' इति नास्ति क्वचित्. ३. 'निपत्य
च सोदर्याहार्यसाहार्दसुलभ' इति पाठः.

‘आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरं भ्रातृन्स कदर्यं इति स्मृतः ॥’ इति च । ‘क्रोः कत्तत्पुरुषे च’ इति कुशब्दस्य कदादेशः । इत्यनेन प्रका-
रेण विहितनिजदूषणो विरचितात्मनिन्दो विभीषणश्चिरतरं चिरं विललाप ॥

तत्प्रकारमेवाह—

अयि समसुखदुःखैरन्वितं बन्धुवर्गं

सहजमपि भवन्तं मुञ्चतः साहसेन ।

कुलविशसनहेतोः कूटधर्मानुवृत्ते-

र्दशमुख मम यावज्जीवमासीत्कलङ्कः ॥ ८९ ॥

अयीति । अयि दशमुख हे रावण । समानि तुल्यतयानुभोक्तव्यानि च
तानि सुखदुःखानि च तैरन्वितम् । मद्रिनाभावेन सुखदुःखानुभवतत्परमित्यर्थः ।
बन्धुवर्गं पुत्रमित्रकलत्रादिवन्धुसमूहम् । तथा सहजं सहोदरं भवन्तमपि साहसेना-
विवेकेन मुञ्चतस्त्यजतः । तथा कुलविशसनहेतोर्वैशक्ष्यकरस्य कूटधर्मे सहजं भ्रातरं
परित्यज्यान्वसमाश्रयणरूपकपटसमाचारेऽनुवृत्तिरनुसरणं यस्य । मम यावज्जीवं जीवि-
तपर्यन्तम् । ‘यावदवधारणे’ इत्यव्ययीभावः । कलङ्कः स्वयमवनार्थं भ्रातरं घातित-
वानित्येवंरूपोऽपवाद आसीत् । ‘कलङ्कोऽङ्गापवादयोः’ इत्यमरः । मालिनीवृत्तम् ॥

आर्यस्य रक्षितुमसूननुजः स एकः

प्राणानमुञ्चत परं युधि कुम्भकर्णः ।

त्वज्जीवहृत्स्वयमहं निजजीवहेतो-

रद्यापि हन्त सहते हतको विधिर्मां ॥ ९० ॥

आर्यस्येति । आर्यस्य पूज्यस्य भवतोऽसूनप्राणान् रक्षितुं त्रातुमनुजः स प्रसिद्ध
एकः कुम्भकर्णः परं कुम्भकर्ण एव प्राणान्युधि समित्यमुञ्चतात्यजत् । स एव धन्य
इति भावः । अहं तु निजजीवहेतोः । आत्मप्राणत्राणार्थमित्यर्थः । ‘षष्ठी हेतु-
प्रयोगे’ इति षष्ठी । स्वयं साक्षात्त्वजीवहृत्त्वप्राणापहारी । अतः । अद्येदानीमपि ।
हतकः पाप इत्युपालम्भोक्तिः । ‘सादृश्ये कः’ । विधिर्देवं मामेवंविधद्रोहिणं सहते
मृष्यति हन्त । ईदृगनुचितकारिणोऽपि मम मारणवैमुख्येन तूष्णीं तिष्ठति विधिरिति
विषाद इत्यर्थः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

इत्येवमस्मिन्विलपति विदितवृत्तान्ता शुद्धान्तात्सरुणमारटन्तीभिर-
न्तरितयूथपाभिः करिणीभिरिव तरुणीभिः संह सैमागत्य मध्येसमर-

१. ‘बन्धुवर्गैः’ इति पाठः. २. ‘मम’ इति पाठः. ३. ‘शुद्धान्तात्सरुण’ इति पाठः.
४. ‘समम्’ इति पाठः. ५. ‘समापत्य’ इति पाठः.

मापतितमशनिहतमिव मन्दरं दशकंधरं नाथं निरीक्ष्य निहतोपप्रेव-
लता निपतन्ती विलपन्ती नाथ नाथेत्यपरिमेयविषादा निषादाहत-
दयितविधुरीकृतकुररीवामन्दं चक्रन्द मन्दोदरी ॥

इतीति । इत्येवमनया रीत्यास्मिन्विभीषणे विलपति सति । विदितो विज्ञापितो
वृत्तान्तो रावणसंहारवार्ता यस्याः सा तथोक्ता । अत एवान्तरितयूथपाभिर्विन-
ष्टयूथनाथाभिः करिणीभिः कुञ्जरीभिरिवेत्युपमा । करुणशब्दात्कृपणवचनात् 'अर्शआ-
द्यच्' । करुणं श्रोतृणां शोकजनकमारुन्तुमीराकोशन्तीभिस्तरुणीभिः सह अन्तः-
पुरस्त्रीभिः साकम् । शुद्धान्तादवरोधात्समागत्य । 'शुद्धान्तश्चावरोधश्च' इत्यमरः ।
मध्येसमरं समरस्य मध्ये । रणमध्यदेश इत्यर्थः । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययी-
भावः । तत्संनियोगादेकारलं मध्यशब्दस्य । अशनिहतं वज्रविदारितं मन्दरं मन्द-
राख्यपर्वतमिवेत्युपमा । आपतितं निपतितं नाथं प्राणेश्वरं दशकंधरं रावणं निरीक्ष्य
निहतोपप्रेव विच्छिन्नोपाश्रयवृक्षा । 'उपप्रेवः स्यादुपाश्रयः' इत्यमरः । लतेव निपतन्ती
भुवि निपतिता निपादेनाहतो विद्धो दयितः प्रियो यस्याः सा । अत एव विधुरीकृता
विह्वलीकृतेति विशेषणसमासः । अथवा निपादाहतदयितेन विधुरीकृता विह्वलीकृताः ।
'विधुरं प्रत्यपेते स्यात्कष्टविह्वल्योरपि' इति वैजयन्ती । अभूततद्भावे च्चिः । 'अ-
स्य च्चौ' इति दीर्घः । कुररीवोत्कोशखगाङ्गनेव । 'उत्कोशकुररी समौ' इत्यमरः ।
अपरिमेयविषादा निरवधिकशोका सती मन्दोदरी रावणाग्रमहिषी । नाथ नाथेति
प्रिय प्रियेति । वीप्सायां द्विर्भावः । अमन्दमुच्चैश्चक्रन्द विचुक्रुशे । विललापेत्यर्थः ॥

तत्प्रकारमेवाह—

या वीक्षिताजनि पुरा यमराजधानी

वीर त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेषु ।

तामद्य दुर्विधिवलेन समस्तलोक-

साधारणः पुनरुपैष्यसि हा किमेतत् ॥ ९१ ॥

येति । हे वीर, पुरा पूर्वं त्वया सकलदिग्विजयोत्सवेषु समस्तदिग्विजययात्रा-
महोत्सवेषु या यमराजधानी यमपुरी वीक्षिता दृष्टाजनि जाता । तां यमराजधानी-
मयेदानीं दुर्विधिवलेन दुष्टदैववशेन समस्तलोकसाधारणः सकलजनसाधारणः सन् पुन-
र्भूयोऽप्येक उपैष्यसि प्राप्स्यसि । एतदवस्थान्तरं किम् । हेति विपादे । 'हा विपाद-
शुगर्तिषु' इत्यमरः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

१. 'दशकंधरं समीक्ष्य' इति पाठः. २. 'विपादाहता' इति पाठः. ३. 'निखिल'
इति पाठः. ४. 'किमेकः' इति पाठः.

जनकः स्वयं दनुजवंशनाथको

दयितो जगन्नितयजैत्रशासनः ।

तनयः पुरंदरजयीति गर्विता

विधिनाहमेवगधुना विहन्विता ॥ ९२ ॥

जनक इति । जनको मया कृतः सः । स्वयं राजा दनुजवंशनाथको दानव-
कुलश्रेष्ठः । तथा दयितः प्रियतमः । मेमेव धनम् । अथ दानवानामनुजपदव्यभिचाररहित-
ऽण्प्रत्ययः । जगन्नितयस्य त्रैलोक्यस्य अयं पञ्चशीलः शासनगता वरा स भवो नमः ।
तथा तनयः । पुरंदरं जयतीति पुरंदरजयीप्रभिर । इत्येवमहरेणैव संपत्ता संजयत-
गर्वा । जातेति शेषः । अधुनेदं तु विविक्तं कथम् । एवं परि वदन्तः प्रहरेणैव विज-
म्बितानुकृता । सर्वसंक्षयेणैकैः परितः पितृकीरतैः । एषा न राजा दानवो-
दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेभ्यः । एतत्तु जगन्निधिरहं मे भविता भवाम् ॥ इति ।
मञ्जुभाषिणीवृत्तम् ॥

राजन्यधर्मविदुषोऽपि रघूदहस्य

हत्वा यथाप्रजनभ्रातुजपट्टधन्वः ।

आरभ्य बालिनमसंज्ञयनाधिरासी-

दिक्ष्वाकुवंशनहजः कथमेव परीः ॥ ९३ ॥

राजन्येति । राज्ञोऽपत्यानि हनन्तो राजन्यः ध्वजितः । राजा दनुजवंशं इति
यत्प्रत्ययः । राज्ञोऽपत्ये जातिभक्तं सत्यं । तेन परमविदुषो परिकल्पयति रघूदहस्य
श्रीरामस्य यथा यद्वदप्रजं हत्वा । अथमन्तरानुजपट्टधन्वोऽनुभव्य राजा जातिगो-
बालिनमारभ्य असंशयं निःसंदेहम् । अर्धोन्नेऽवर्धनात् । अतिरसोऽप्यसम् ।
एषोऽयं धर्मः कथं कुतो व । एतत्तु जगन्निधिरहं मे भविता भवाम् इति ।
न सहज एवेत्यर्थः । अथ दानवदह्यमन्तरा श्रीरामस्य च परी इति
भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अहह निहता लङ्गा बालानलेन हनूनातः

परमवनिजापातिप्रत्यानलेन भवानपि ।

सुखमहमिहासीना शोचानलेऽपि चदीदृशे

प्रभवति न मां हन्तुं प्रायः स एव चितानलः ॥ ९४ ॥

अहहेति । अहहेति खेदे । 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इति विश्वः । तदेवाह—हनूमतो बालानलेन लङ्का परमत्यन्तं निहता दग्धा । अवनिजायाः सीतायाः पातिव्रत्यं पतिव्रता-धर्म एवानलस्तेन भवानपि निहतः । अहं त्विहेदानीमीदृशेऽनिर्वाच्ये शोकानले सति यद्यपि सुखं निर्विचारमासीनावस्थिता । दाहकाले कथमासीनेत्यत आह—स एष सोऽयं चितानलस्थिताग्निः प्रायो भूम्ना मां हन्तुं नाशयितुं न प्रभवति समर्थो न भवति । कथमन्यथात्मानं न दहतीति भावः । हरिणी वृत्तम् ॥

तदहमिदानीं सायंदिने भगवतः सवितुः प्रभेव प्रविश्य जातवेदसं चन्द्रिकेव चन्द्रमसं तडिदिव तडिद्वन्तं भवन्तमनुसरन्ती निर्वापयामि निरन्तरविरहदहनदह्यमानमात्मानम् ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणादिदानीमहं सायंदिने सायंकाले । सायमित्यव्ययं दिन-शब्देन सुष्ठुपेति समस्यते । भगवतः पूज्यस्य सवितुरादित्यस्य प्रभा द्युतिरिव जातं वेदो हिरण्यं यस्मात् जातवेदसमग्निम् । 'जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः । प्र-विश्य । सवितृप्रभायाः सायमग्निप्रवेशे 'आदित्योऽस्तमयन्नग्निमनुप्रविशति', 'अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम् । चन्द्रमसं चन्द्रं चन्द्रिका कौमु-दीव तथा । तडितोऽस्य सन्तीति तडित्वान्मेषः । 'तसौ मत्वर्थीयः' इति भसंज्ञायां पदकार्यं न भवति । किंतु 'ज्ञयः' इति मत्तुपो मकारस्य वकारः । अपदत्वान्न ज-स्त्वम् । तडिद्विद्युदिवेत्युपमा । भवन्तमनुसरन्त्यनुवर्तमाना चिताधिरोहणेनानुगच्छ-न्ती सती निरन्तरविरहदहनेनाविच्छिन्नवियोगाग्निना दह्यमानं ताप्यमानमात्मानं देहं निर्वापयामि सुखयामि । त्वया साकं प्रसिद्धाग्निप्रवेशमन्तरा तादृग्विरहशोकानलज-नितसंतापस्य निर्वाणासंभवात् । 'आर्ताते मुदिते हृष्टा प्रोपिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥' इति स्मरणात् । पतिव्रताधर्म-त्वाच्चेति भावः । एतेन प्रसिद्धानलपेक्षया विरहानलस्यात्यन्तसंतापकरत्वं सूच्यते ॥

इत्यादिकरुणपरिदेवनवतीं प्रजावतीं निवृत्य निर्वर्त्य च निजाज्ञया निशाचरपतेर्यथाविधि समेधं पितृमेधं सविधमेधमानविषादं विभीषण-मशेषराज्याधिपतिं विधातुमखिलतीर्थीहृतैरम्भोभिरम्भोधर इव दौवदह-नाकुलं वनस्पतिं रघुपतिरभ्यपिञ्चत् ॥

इतीति । इत्यादि एवमादि करुणपरिदेवनवतीं श्रोतॄणां शोकजनकविलापवतीं प्रजावतीं भ्रातृजायां मन्दोदरीम् । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः । निवृत्यारोहणाग्नि-निवेशान्निपिञ्च्य निजाज्ञया । 'मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् । क्रियता-

१. 'सायंतनसमय इव सवितुः प्रभा भगवति प्रविश्य' इति पाठः. २. 'जातवेदसि' इति पाठः. ३. 'निशिचरपतेर्यथाविधि निजाज्ञया पितृमेधसमेतं सविधम्' इति पाठः. ४. 'तीर्थोपहृतैरम्भोभिः' इति पाठः. ५. 'दावदहनाकुलं' इति पाठः.

मस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥' इत्यादिरामायणोक्तरीत्या स्वनिर्देशवचनेन नि-
शाचरपते रावणस्य यथाविधि यथाशास्त्रम् । मेवा बुद्धिविशेषः । श्रद्धेति यावत् ।
तया सहितं यथा तथा पितृमेघं पितृयज्ञम् । 'प्रजापतिरश्वमेधमष्टजत' इत्याद्यां नैव-
शब्दस्य यागपरत्वेन व्याख्यानात् । निर्वर्त्य कृत्वा च । सविधम् । समीप इत्यर्थः । एव-
मानविषादं प्रवर्धमानस्वेदं विभीषणमशेषराज्याधिपतिं लङ्कासकलसाम्राज्याधिपतिं वि-
धातुं कर्तुं रघुपतिः श्रीरामोऽखिलतीर्थेभ्योऽशेषपुण्यतीर्थेभ्य आहूतैरानीतिरन्धोभिर्दान-
दहनाकुलं वनवह्निसंतापितं वनस्पतिं वृक्षम् । 'वनस्पतिवृक्षमात्रे विना पुष्पैः फलद्रुमै'
इति विश्वः । अम्भोधरो मेघ इव । अभ्यपिषदभिषिक्तवान् ॥

अथ दशरथनन्दनाभिषेका-

दधिगतराज्यपदो विभीषणोऽयम् ।

अनुदिनमभिवृद्धमण्डलोऽभू-

दरुणकरामृतपूरणो यथेन्दुः ॥ ९५ ॥

अथेति । अथानन्तरं दशरथनन्दनाभिषेकाच्छ्रीरामविरचितमूर्धाभिषेकादभिगतं
प्राप्तं राज्यपदं साम्राज्यस्थानं यस्य स तथोक्तः । 'पदं व्यवसितज्ञागन्धानलङ्गा-
द्विवस्तुपु' इत्यमरः । अयं विभीषणोऽनुदिनं दिने दिने । वीप्सायानव्ययीभावः ।
अरुणकराः सूर्यकिरणा एव अमृतं तेन पूरणमाप्यायनं यस्य स तथोक्तः । इन्दुर्यथा
इन्दुरिव । अभिवृद्धं प्रवृद्धं मण्डलं राष्ट्रं विम्बश्च यस्य स तथोक्तोऽभूत् । इन्दोररुण-
करयुक्तत्वमुक्तं वराहमिहिरेण—'सलिलमये शशिनि रवेर्दाधितयो मूर्ध्निष्ठभासानो नै-
शम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥' इति । श्लेषसंकीर्णयनुपमा ।
पुष्पिताग्रावृत्तम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाध पुष्पिताग्रा'
इति लक्षणात् ॥

ततः ॥

तत इति । ततो विभीषणाभिषेकानन्तरम् ॥

सीतामुदीक्ष्य निभृतेन विभीषणेन

नीतामुदारगुणरूपवतीं सतीनाम् ।

देवस्य तत्क्षणमभूर्द्दशकण्ठकृष्टा-

मानन्दशोकरसवधुरमन्तरङ्गम् ॥ ९६ ॥

१. 'पूरणादिवेन्दुः' इति पाठः. २. 'ततः' इति नास्ति कश्चित्. ३. 'नीताम्' इति
पाठः. ४. 'सीताम्' इति पाठः. ५. 'शीलवतीम्' इति पाठः. ६. 'दशकंधारैः'
इति पाठः.

सीतामिति । निभृतेन निश्चितेन । करणत्रितयपरिशुद्धेनेत्यर्थः । विभीषणेन नीतां समीपं प्रापितां सतीनां स्त्रीणां मध्य उदाराणि गम्भीराणि गुणरूपाणि गुणाः सौशील्यादयो रूपं सौन्दर्यं चास्याः सन्तीति तथोक्तां निष्कलङ्कां दशकण्ठकृष्टां रावणा-
पहृतां सीतामुदीक्ष्य दृष्ट्वा तत्क्षणम् । तस्मिन्क्षण इत्यर्थः । देवस्य स्वामिनः श्रीरामस्या-
न्तरङ्गमन्तःकरणमानन्दः सीतादर्शनजनितहर्षः शोक ईदृशीमिमां दृष्ट्वा दुराचारो
रावणः कथं तूष्णीं स्थास्यतीति दुःखम् । अथवा एतावन्तं कालमत्यन्तपरिक्लिष्टेयमभू-
दिति विपादः । तावेव रसौ ताभ्यां बन्धुरं परिपूर्णमभूत् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अनन्तरमरुन्धतीव पवित्रचारित्रनिधेरधिदेवता पतिदेवतेयमनादि-
पुंसोऽपि परस्य मर्त्यधर्मेण प्रत्यायनाय नायकस्य पुरः पुरंदरमुखान्वर्हि-
मुखान्पुरस्कृत्य नमस्कृत्य भगवन्तमरविन्दासनमिन्दुकलेव पुनरुद्देष्यन्ती
तपनमिव दहनमनुजगाहे ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं श्रीरामस्यानन्दशोकावेशानन्तरमियं सीता अरुन्धती
वसिष्ठधर्मपत्नीवेत्युपमा । पवित्रचारित्रं परिशुद्धसमाचार एव निधिर्निक्षेपस्तस्याधि-
देवताधिष्ठानदेवता । नित्यं निरतिशयनिर्मलाचारपरिपूरितेत्यर्थः । तथा पतिदेवता
परमपतिव्रता । परस्य परमात्मनोऽनादिपुंसः पुराणपुरुषस्यापि नायकस्य पत्युः श्री-
रामस्य पुरो मर्त्यधर्मेण । स्वयं मर्त्यलेनावतीर्णत्वादिति भावः । प्रत्यायनाय विश्वासो-
त्पादनार्थम् । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुपु' इत्यमरः । पुरंदरमुखानिन्द्रादी-
न्वर्हिहुताशो मुखं तेषां तान्देवान् । 'वर्हिः कुशहुताशयोः' इति विश्वः । 'अग्निमुखा
वै देवाः' इति श्रुतेः । तथा भगवन्तं पूज्यं पद्मैश्वर्यसंपन्नं वा । अरविन्दासनं ब्रह्माणं
च पुरस्कृत्य पुरोधाय । तान्साक्षीकृत्येत्यर्थः । तेषां तदा संनिहितत्वादिति भावः ।
इन्दुकला चन्द्रकलेव पुनर्भूयोऽपि उद्देष्यन्ती सती तपनं सूर्यमिव दहनमग्निमनुजगाहे
प्रविवेश । इन्दुकलायाः कुक्कां तपनप्रवेश आगमसिद्धः ॥

प्राविक्षदचिपि परं निजशुद्धिहेतो-

देवी विशुद्धचरिता जनकस्य पुत्री ।

अंहश्चिरं हि यदपावनवस्तुसङ्गा

त्यक्तं स्वयं तदमुना दमुना वभूव ॥ ९७ ॥

प्राविक्षदिति । विशुद्धचरिता परमपवित्रचरित्रा देवी पूज्या जनकस्य पुत्री जा-

१. 'तदनन्तरम्' इति पाठः. २. 'निधिः' इति पाठः. ३. 'पुंसोऽपि मर्त्यधर्मेणः'
इति पाठः. ४. 'पुरः' इति नास्ति क्वचित्. ५. 'अवजगाहे' इति पाठः. ६. 'पवित्र'
इति पाठः. ७. जनकेन्द्रपुत्री' इति पाठः.

नकी निजशुद्धिहेतोः । अतस्मिन्नुत्पत्तेरर्थः । 'पत्नी हेतुप्रयोगे' इति पाठः । अस्मिन्
ज्वलने प्राविक्षत्प्रविष्टपत्नी । विप्रोक्तम् । 'अत्र दमुना ज्वलनेः पत्नी' इति । अर्थः पत्नीः ।
दमुना ज्वलनस्तु । 'संपादितमिति सुखं' इत्यमरः । निरम् । निरम् अतस्तत्प्रयोगः ।
अपावनवस्तुसङ्गादपनिजसमुत्पत्त्यर्थः । अत्र च सर्वव्यापकतादिति भावः । यत्तु हेतु-
तम् । संपादितमिति शेषः । 'अत्र हेतुप्रयोगे' इत्यमरः । अतस्तत्प्रयोगः । अतस्तत्प्रयोगः-
त्यर्थः । अहंसा स्वयं लभ्यते इति भावः । अतस्तत्प्रयोगः । अतस्तत्प्रयोगः । अतस्तत्प्रयोगः-
जनकपुत्र्यां तत्संपर्कात्पत्त्यर्थः । अतस्तत्प्रयोगः । अतस्तत्प्रयोगः । अतस्तत्प्रयोगः-
त्यर्थः । अत्र दमुना हेतुप्रयोगे नान्यत्तु प्रयोगे नान्यत्तु प्रयोगे नान्यत्तु प्रयोगे-
क्तिभेदः । एतेन ज्वलनप्रयोगे नान्यत्तु प्रयोगे नान्यत्तु प्रयोगे नान्यत्तु प्रयोगे ॥

विजुक्तमीलानंगलेन सदा-

क्षिप्रैर्हजां तत्र प्रिलोक्य सीतान् ।

प्रभां पुनः प्रत्युत्सीय पृथ

प्रैलमहीतोऽग्रसरो रदुजाम् ॥ ९८ ॥

विशुद्धेति । तत्र तस्मिन्मनसि सत्त्वगुणप्रसारे शुक्लवर्णः स श्रीरामः अनेन सद्वादिमिसंपर्कद्धेतोः विशुद्धरीत्यं परमात्मन्यभासान् । तस्मिन्नेवप्रमाणावर्ति योज्यम् । विदेहजां जनप्रशरणशुभम् । एतन्मनिरसितं । अनेनियामिति न गम्यते । सीतां विलोक्यात्यादरेण सदा । दाता सुखं । प्रदुष्टादुत्तमते । स्वयन्मुखासी तस्मिन् इत्यमरः । प्रभां निजस्तोमसि । पुनः प्रत्यक्षीतारिष्टहिन्याम् । प्रमाणां सः । शि-
नानयोरत्यन्ताविनाभा तन्मनो अनेन । प्रमाणावर्तिः ॥

अथ द्वांशरथिरपिगतनिजप्रशंसाविभिन्ना विभिन्ना गुरुः प्रेक्ष्यमानं
विमानगतं महारथं दृश्यमानं प्रणिपत्य प्रपद्य शिरसि तद्वदुत्साहनं
पाकशासनवरप्रत्युज्जीविषैः प्रमुद्गितैर्हरिभिरनुगम्यमानः प्रमोदमानमनाः
सुग्रीवेण सह भीषणाद्यं विभीषणं सकृद्वृणोत्येकमनुजेन 'सीतया
च सममयोध्याननिगन्तुकानः कौनवरं विमानवरमाहरोह कैसपि
कौबेरम् ॥

१. 'अनलानुपद्गात्' इति पाठः. २. 'पर्यग्रहीत्प्राग्रसरः' इति पाठः. ३. 'उदार-
धीरधिगत' इति पाठः. ४. 'प्रदृश्यमानम्' इति पाठः. ५. 'विमानाधिगतमहारथम्'
इति पाठः. ६. 'प्रतिपाल्य च,' 'प्रतिपद्य' इति पाठौ. ७. 'प्रमुदितैः' इति नास्ति क-
चित्. ८. 'संभाषणमाणो' इति पाठः. ९. 'अवलोकयन्' इति पाठः. १०. 'च सीतया'
इति पाठः. ११. 'रामः खेचरम्' इति पाठः. १२. 'किमपि' इति पाठः.

अथेति । अथ सीतापरिग्रहानन्तरम् । दशरथिः श्रीरामोऽधिगतः प्राप्तो निज-
प्रशंसाविधिरात्मस्तुतिविधानं येन स तथोक्तेन । ‘भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रा-
गुधः प्रभुः । एकभृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥’ इत्यादिनात्मानं स्तुवतेत्यर्थः ।
विधिना ब्रह्मणा पुरोऽग्रे प्रदर्श्यमानम् । एषोऽयं तव पिता दशरथस्त्वदर्शनार्थमागत
इति हस्तनिर्देशेन लोचनगोचरीक्रियमाणमित्यर्थः । विमानगतं व्योमयानारूढम् ।
‘व्योमयानं विमानोऽस्त्री’ इत्यमरः । महारथं महात्मानं दशरथं प्रणिपत्य नमस्कृत्य
तस्य दशरथस्यानुशासनम् । ‘कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन । भ्रातृभिः
सहराज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥’ इत्याज्ञावचनमित्यर्थः । शिरसि प्रपद्य प्राप्य ।
अभ्युपगम्येति यावत् । पाकशासनवरेणेन्द्रदत्तवरेण प्रत्युज्जीवितैरनुप्राणितैः । अत एव
प्रमुदितैनुगम्यमानः प्रमोदमानमनाः प्रहृष्यमाणान्तःकरणः । तथा सुप्रीवेण सह
भाषमाणं सौहादेन किमपि संलपन्तं विभीषणं सकरुणं सद्यमालोकयन्पश्यन् ।
अनुजेन लक्ष्मणेन सीतया च सममयोध्यां निजराजधानीमभिगन्तुकामो जिगमिषुः
सन् । ‘तुं काममनसोरपि’ इति तुमुनो मकारलोपः । कमप्यनिर्वाच्यं कौवरं कुवेर-
संवन्धनम् । ‘तस्वेदम्’ इत्यण् । कामचरं स्वैरचारिणं विमानवरं पुष्पकाख्यव्योम-
यानश्रेष्ठमारोहाधिष्ठितवान् ॥

आरुह्य पुष्पकमयं विदितानि तानि

लङ्कोपकण्ठदशकण्ठरणाङ्गणानि ।

सिन्धुं गभीरमपि सेतुनिबन्धनं च

संदर्शयन्मृगदृशः स जगाम रामः ॥ ९९ ॥

आरुह्येति । सोऽयं रामः पुष्पकमारुह्य तानि पूर्वोक्तचरितानि विदितानि प्रसि-
द्धानि लङ्कोपकण्ठे लङ्कापुरनिकटे यानि दशकण्ठरणाङ्गणानि रावणसमरभूमयस्तानि
च । गभीरं गाम्भीर्यगुणयुक्तं सिन्धुमपि समुद्रं च सेतुनिबन्धनं च मृगीदृशः सी-
तायाः संदर्शयन्स्तदेतदिति प्रदर्शयज्जगाम । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

उपरि यथा यथा मणिविमानमुदञ्चति न-

स्तरुणि तथा तथा विपुलतामुपयाति नभः ।

महिवलये तु पल्वलमवेक्ष्य महाम्बुनिधिं

पवनभुवे निवेद्य च हसन्ति परे हरयः ॥ १०० ॥

उपरीति । हे तरुणि मैथिलि, नोऽस्माकं संबन्धि मणिविमानं रत्नखचितव्योम-
यानम् । यथा यथा येन येन प्रकारेण । वीप्सायां द्विर्भावः । उपर्यूर्ध्वमुदञ्चति ग-

च्छति तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । पूर्ववद्विर्भावः । नभोऽन्तरिक्षम् । विपुलतां विशालतामुपयाति । अनन्तत्वात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः । महिवलये भूमण्डले तु । 'नयापोऽन्यतरस्याम्' इति महीशब्दस्य ह्रस्वः । महाम्बुनिधिं महासमुद्रं पल्लवमल्पसरः प्रायमवेक्ष्य दृष्ट्वा पल्लवमिवेत्युत्प्रेक्षा । अवपूर्वादीक्षतः क्त्वो ल्यवादेशः । दूरस्थस्य महतोऽप्यल्पतया प्रतीतेः । लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः । पवनभुवे हनूमते निवेद्य प्रदर्श्य च परे अन्ये वानरा हसन्ति स्म । कृत्नोऽप्यम्बुनिधिरेवं प्रतिप्रभाति, तदेकदेशोल्लङ्घनेन तव का प्रतिष्ठेत्यभिप्रायेण परिहसन्तीत्यर्थः ॥

अथ तत्तत्स्थानानि प्रदर्शयिष्यन्सीतां संवोधयति—

प्रिये विदेहराजनन्दिनि, विनतानन्दनमप्यतिशेते विमानवेगः ॥

प्रिये इति । हे प्रिये विदेहराजनन्दिनि जनकनन्दिनि सीते, विमानवेगो व्योमयानरयो विनतानन्दनं गरुत्मन्तमप्यतिशेते । ततोऽप्यतिवेगेन गच्छतीत्यर्थः । 'गरुत्मान्गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः' इत्यमरः ॥

तदेव प्रतिपादयति—

तथाहि ॥

तथाहीति ॥

प्रतिपादनप्रकारमेवाह—

यद्यदूरे पुरः पश्यन्निच्छामि तव शंसितुम् ।

तत्तदन्वगपि द्रष्टुमपि वक्तुं न पार्यते ॥ १०१ ॥

यद्यदिति । पुरः पुरस्तात् । दूराद्यद्यद्वस्तु स्थानं वा पश्यन् तव शंसितुं कथयितुमिच्छामि तत्तद्वस्तु स्थानं वा अन्वक् पथाद्रष्टुमपि तथा वक्तुमपि न पार्यते न शक्यते इति वेगातिशयोक्तिः । तथापि वक्ष्यामि शृण्वति वाक्यशेषः ॥

तरुणि धरणीसुते, पश्य ऋष्यमूकोऽयम् । विम्वाधरे, पम्पासर इदम् । कम्बुकण्ठ, कवन्धनिधनभूरियम् । करभोरु, खरादिकलहस्थानमिदम् । मधुरालापिनि, मम पर्णशालेयम् । मत्तेभगामिनि, मायामृगमृगयावनमिदम् । कुटिलायतकवरि, गोदावरीयम् । कुम्भिकुम्भस्तनि, कुम्भसंभवायतनमिदम् । विधुमुखि, विराधविध्वंसनभूमिरियम् । कैञ्जलोचने, महामुने-

१. 'तथाहि' इति नास्ति कचित्. २. 'द्रष्टुं तत्क्षणेनापवार्यते' इति पाठः. ३. निवन्धनभूः' इति पाठः. ४. 'स्थलम्' इति पाठः. ५. 'इन्दुमुखि विराधविध्वंसनवनमहीयम्' इति पाठः. ६. 'विपुलविलोचने' इति पाठः.

ग्नेराश्रमपदमिदम् । विदेहराजपुत्रि, चित्रकूटोऽयमिति विविधाः कथाः
कथयन्नेवायमञ्जसा भागीरथीपरिसरगतं भरद्वाजमुनेः प्रशान्तं पावनं त-
पोवनमयासीत् । अभापत च मैथिलीम् ॥

तरुणीति । हे तरुणि सुन्दरि धरणीसुते भूपुत्रि सीते, अयं परिदृश्यमानो ऋष्यमूको
ऋष्यमूकाख्यपर्वतस्तं पद्यावलोकय । हे विम्बाधरे विम्बोष्टि, पम्पासर इदम् । यत्र मया
रावणापहरणसमये यस्य तीरे त्वद्विरहवेदनया बहु विलपितमिति भावः । हे कम्बुकण्ठि
शङ्खसदृशग्रीवे । ‘अङ्गात्रकण्ठेभ्यश्च’ इति ङीप् । एतेन महाभाग्यलक्षणसंपत्तिः सूच्यते ।
तदुक्तं सामुद्रिकशास्त्रे—‘स्याद्रोमवर्जितसुरो मृदुलाङ्गनानां ग्रीवा च कम्बुनिचिता च सु-
स्नानि दत्ते’ इति । कम्बुनिचिता त्रिरैखाव्याप्ता इत्यर्थः । इयमेपा कवन्धस्य कवन्धाख्य-
दानवस्य निधनभूर्विध्वंसनस्थानम् । येन सुग्रीवसख्यं तत्प्राप्तिसाधनमुपदिष्टमिति भावः ।
करभाविधोरु यस्यास्तस्याः संबुद्धिः हे करभोर । ‘ऊरुत्तरपदादौपम्ये’ इत्युङ्प्रत्ययः ।
अत एव हस्तः । ‘मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः’ इत्यमरः । इदं खरादीनां
क्लहस्थानं बुद्धभूमिः । एतदादि त्रया दृष्टचरमिति भावः । हे मधुरालापिनि मञ्जुभा-
पिणि, इयं मम पर्णशाला । अयमावयोरुटज इत्यर्थः । हे मत्तेभगामिनि मन्दयाने,
इदं मायामृगस्य मायामृगरूपधारिणो मारीचस्य मृगयावनम् । तद्वृंसनकाननमि-
त्यर्थः । कुटिलाकुञ्चिता नता । तथाभूताया एव मोहनत्वात् । आयता दीर्घा
च कवरी केशपाशो यस्यास्तस्याः संबुद्धिः हे कुटिलायतकवरि । ‘कवरी केशपाशः’
इत्यमरः । ‘जानपद-’ इत्यादिना ङीप् । इयं गोदावरी । हे कुम्भिकुम्भस्तनि करि-
कुम्भपृथुलकुचे । ‘स्वाङ्गाचोपसर्जनादसंयोगोपधात्’ इति ङीप् । इदं कुम्भसंभवा-
यतनमगस्त्याश्रमः । ‘अगस्त्यः कुम्भसंभवः’ इत्यमरः । हे विधुमुखि चन्द्रानने । पूर्व-
वत् ङीप् । इयं विराधस्य विध्वंसनभूमिर्विनाशस्थानम् । हे कञ्जलोचने पद्मनयने,
इदं महासुनेर्मुनिपुंगवस्याग्नेराश्रमपदं तपोवनस्थानम् । हे विदेहराजपुत्रि जनकन-
न्दिनि, अयं चित्रकूटपर्वतः । इत्यनेन प्रकारेण विविधा नानाप्रकाराः कथाः श्राव्य-
वाचः । ‘चिन्तिपूजकथिकुम्भिश्च्यर्चिभ्यश्च’ इत्याङ्प्रत्ययः । कथयन्शंसन्नेवायं श्रीरामो-
ऽञ्जसा द्रुतं भागीरथीपरिसरे गङ्गाप्रान्तभुवि । ‘पर्यन्तभूः परिसरः’ इत्यमरः । भरद्वाज-
मुनेः संवन्धि । प्रशान्तं प्रसन्नम् । निर्वैरमित्यर्थः । पावनं पवित्रं चेति मिथो विशे-
षणविशेष्यभावविवक्षायाम् ‘विशेषणं विशेष्येण बहुलम्’ इति समासः । तपोवनमाश्र-
ममयासीत् । प्राविशदित्यर्थः । यातेर्लुङ् । ‘यमरमनमतां सक्च’ इति सगागमः । ‘अ-
त्तिचिचोऽपृक्ते’ इतीडागमः । मैथिलीं चाभापतावोचत ॥

उक्तप्रकारमेवाह—

प्रसुप्तर्वर्हिणश्वासपारणासुक्ती हरिः ।

कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्ठीरवनखैर्मृगः ॥ १०२ ॥

प्रसुप्तेति । हरिर्भुजङ्गः । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कचिष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपि-
भेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥' इत्यमरः । प्रसुप्तस्य निद्रालोर्वर्हिणस्य मयूरस्य ये श्वासा
निःश्वासमारुतास्तेषां पारणया भोजनेन सुकुती धन्यः । 'सुकुती पुण्यवान्धन्यः', 'मयूरो
वाहिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक्' इति चामरः । वाहिणभुजङ्गयोः सहजवैरे सत्यपि
महामुनिमहिम्ना प्रसन्नत्वादाश्रमस्य निर्भयसांनिध्यसंभवादिति भावः । तथा मृगो
हरिणः कण्ठीरवनखैः सिंहनखैः कण्डूविनोदनोत्कण्ठी कण्डूवपनोदनोत्सुकः । पूर्व-
वद्भावः । सहजमपि वैरं संत्यज्य खैरं विहरन्ति मृगपत्रगादय इति मुनेर्महातपःसा-
मर्थ्यं सूच्यते ॥

तत्र भरद्वाजविहितविविधातिथ्यः तथैव पदवीं दवीयसीमति-
लङ्घ्य पुनरयोध्यासविधमासीदन्नग्रत एव हनूमदावेदितोदन्तमरुन्धती-
जानिपुरःसरमजस्रमङ्गलन्दवाष्पाकुलितालोकैरमात्यादिलोकैः परिगतम-
तिपावनतपोधनव्रतमाजानभक्तिभरितमङ्गच्छन्तं भरतमवलोकयन्नतिर्व-
त्सलतया तद्विमानादवरोहणाय देवो दशकण्ठरिपुरुदकण्ठत ॥

तत्रेति । तत्राश्रमे भरद्वाजेन विहितं कृतं विविधातिथ्यं नानाप्रकारातिथिसत्कारो
यस्य स तथोक्तः । तथैव दवीयसीं दूरतराम् । 'स्थूलदूर—' इत्यादिना पूर्वगुणयणादि-
परलोपो । 'द्विवचनविभज्य—' इत्यादिना ईयसुन् अवादेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । पदवीं
मार्गमतिलङ्घयातिक्रम्य पुनर्भूयः । वाक्यालंकारे वा । अयोध्यायाः सविधं समीपमासी-
दन्नाप्रवृत्तम् । अग्रतः पुरस्तादेव हनूमता आवेदितो निवेदित उदन्तः श्रीरामागमन-
वृत्तान्तो यस्य तम् । अत एव अरुन्धती जाया यस्य सः अरुन्धतीजानिर्वसिष्ठः । 'जा-
याया निङ्' इति निङादेशः । पुरःसरोऽप्रेसरो यस्य तथोक्तस्तम् । शैषिकः कप्रत्ययः ।
तथा अजस्रं निरन्तरं आनन्दवाष्पैराकुलिता आलोका दर्शनानि येषां तैः । 'आलोकौ
दर्शनोद्योतौ' इत्यमरः । अमात्यादिलोकैः सुमन्त्रादिमन्त्रिजनैः परिगतं परिवे-

१. 'वर्हिनिश्वास' इति पाठः. २. 'सुखितः फणी' इति पाठः. ३. 'विविधातिथेयः'
इति पाठः. ४. 'अतीत्य' इति पाठः. ५. 'उदन्तसंमंगच्छन्तम्' इति पाठः. ६. 'आन-
न्दाश्रुजलविलुलितालोकैरमात्यलोकैः' इति पाठः. ७. 'आगच्छन्तम्' इति नास्ति
कचित्. ८. 'वत्सलमना विमानावरोहणाय दशकण्ठ' इति पाठः.

ष्टितमतिपावनमत्यन्तपरिशुद्धं तपोधनव्रतं जटावल्कलधारणकन्दमूलाशनाधःशयन-
ब्रह्मचर्यादितपःस्वाचारो यस्य तम् । भक्तिः पूज्येष्वनुरागः । आजानभक्त्या स्व-
भावसिद्धभक्त्या भरितं परिपूर्णम् । निजभक्तितत्परमित्यर्थः । 'भक्तिर्निषेवणे रागे
रचनायाम्' इति शब्दार्णवे । आगच्छन्तमायान्तं भरतमवलोकयन्नलोकयन् । अतिवत्स-
लत्वेन हेतुना । 'श्रीमालिङ्गवस्तु वत्सलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामवले' इति लच्-
प्रत्ययः । ततस्तद्विमानात्पुष्पकादवरोहणाय देवः स्वामी दशकण्ठरिपू रावणान्तकः
श्रीराम उदकण्ठतोत्कण्ठितवान् । ऐच्छदित्यर्थः ॥

तदानीं सीतामामन्त्रितवाञ्श्रीराम इत्याह—

यानं मदाशयमवेत्य यथा यथैत-

तारापथादवतरत्यवनीकुमारि ।

आसेदुषीं सविधमद्य तथा तथा भू-

रत्यादरेण भवतीमनुगच्छतीव ॥ १०३ ॥

यानमिति । हे अवनीकुमारि सीते, एतदस्मदधिष्ठितं यानं पुष्पकं कर्तुं मदा-
शयं ममावरोहणाभिप्रायमवेत्य ज्ञात्वा यथा यथा तारापथादन्तरिक्षात् । 'अत्या-
दरात्' इति वा पाठः । अत एवावतरत्यवरोहति । तथा तथा भूस्त्वन्माता भूदेवी ।
अद्येदानीं सविधं समीपमासेदुषीमत्यादरेणाल्यन्तपुत्रिकाप्रेम्णा भवतीं पूज्यां त्वाम् ।
'भातेर्भवतुः' इति डवतुप्रत्ययः । पूर्ववदनुगच्छत्यभ्युद्गच्छतीवेत्युत्प्रेक्षा । यथा दूरा-
दागतां पुत्रीं माता अत्यन्तादरेणाभ्युद्गच्छति तद्वदित्यर्थः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

इत्थं वदन्निन्दुमुखीं सलीलं

देवः प्लवंगाधिपदत्तहस्तः ।

विभीषणावेदितया पदव्या

विमानतो मन्दमवारुरोह ॥ १०४ ॥

इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण । 'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्ययः । इन्दुमुखीं
सीतां प्रति सलीलं सविलासं वदन् । देवः स्वामी श्रीरामः प्लवंगाधिपेन सुग्रीवेण
दत्तहस्तो राजलक्षणत्वाद्वितीर्णो हस्तावलम्बो यस्य स तथोक्तः सन् । विभीषणा-
वेदितया इत आगम्यतां देवेनेति निर्दिष्टया पदव्या मार्गेण । पथःकरणत्वं व्याख्यातं
प्राक् । विमानतो विमानात् । पञ्चम्यास्तसिः । मन्दं शनैरवारुरोहावरोहवान् ॥

प्रणीतमणिपादुकं प्रणतमग्रतः पादयो-

रुदस्य भरतं जवादुपनयन्भुजाभ्यन्तरम् ।

उदीक्ष्य च तपःकृशं वपुर्मुष्य वात्सल्यतः

करेण स मुहुः स्पृशन्न विरराम रामश्चिरम् ॥ १०५ ॥

प्रणीतेति । प्रणीते श्रीरामचरणसंनिधानं प्रापिते मणिपादुके पूर्वं राज्यपरिपालनपुरस्कारार्थमानीते माणिक्यपादुके येन तं पादयोरग्रतः पुरस्तात्प्रणतं नमस्कृतं भरतं जवादादरातिशयप्रयुक्तस्यादुदस्योत्क्षिप्य । भुजाभ्यन्तरमुपनयन् । गाढमालिङ्गन्नित्यर्थः । तथा तपसा व्रतोपवासादिना कृशं क्षीणममुष्य भरतस्य वपुः शरीरमुदीक्ष्य दृष्ट्वा च वात्सल्यतः सोदरस्नेहात्करेण मुहुः पुनः पुनः स्पृशन्परिमार्जयन् स रामश्चिरं न विरराम न विरतोऽभूत् । तदुपलालनतात्पर्येणानल्पकालं प्रावर्ततेत्यर्थः । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । पृथ्वीवृत्तम् ॥

पश्यन्ननन्द भरतः परिरभ्य दोर्भ्यां

सौमित्रिमार्यसमदुःखकृशीकृताङ्गम् ।

सोऽयं सुखोपनतराज्यपराङ्मुखाय

तस्मै पुनः सहजभक्तिर्दृढव्रताय ॥ १०६ ॥

पश्यन्निति । भरत आर्येण पूज्येन श्रीरामेण समं दुःखं दुःखानुभवो यस्य सः अत एव कृशीकृतमङ्गं शरीरं यस्येति बहुव्रीहिर्गाभितो विशेषणसमासः । अथवा आर्यसमदुःखेन कृशीकृताङ्गं अन्तःकष्टक्लेशाननुभूतवन्तं सौमित्रिं लक्ष्मणं पश्यन् दोर्भ्यां बाहुभ्यां परिरभ्यालिङ्ग्य ननन्द । आर्यसहवासेनायं धन्योऽभूदिति संतुतोप । तथा सोऽयं सौमित्रिश्च सुखेनोपनते स्वयं संप्राप्ते राज्ये पराङ्मुखाय । आदररहितायेत्यर्थः । कुतः । सहजभक्त्या दृढं गाढं व्रतं श्रीरामागमनपर्यन्तमयोध्यां न प्रवेक्ष्यामीत्यादिरूपनियमो यस्य तथोक्ताय तस्मै भरताय । पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । ननन्द तद्राज्यदानतत्परं भरतं दृष्ट्वा परं जहर्षेत्यर्थः । गुणानां परमादरास्पदत्वादित्यमन्योन्याभिनन्दनं युक्तमिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

अथ भरतोऽपि पुरतोऽभिवादितपुरुषं पौरुषनिष्ठेन शत्रुघ्नेन सैमं देवीं प्रणम्य जनकनन्दिनीमुन्मनीकृत्य सौवरोधवधूकान्सुग्रीवदशग्री-

१. 'अवेक्ष्य' इति पाठः. २. 'अतीव वात्सल्यतो नवं नवमिव स्पृशन्' इति पाठः. ३. 'सुखं वनेऽपि' इति पाठः. ४. 'पराङ्मुखाय' इति पाठः. ५. 'अभिवादितपूर्वजोप-
च्छलननिष्ठेन' इति पाठः. ६. 'समं सविनयं प्रणिपत्य जनकेन्द्रपुत्रीमुन्मनीकृत्य' इति
पाठः. ७. 'सुग्रीवदशग्रीवानुजादीन्सावरोधवधूकान्' इति पाठः.

वानुजादीन्यथोचिताभिरुपचर्याभिरभ्यर्हितवसिष्ठमामन्त्रितमन्त्रिलोकम-
नुग्रहालोकानुगृहीतपौरवर्गमग्रजन्मानं विमानगतमेव सबहुमानमान-
न्दयन्ननयदपनीतरुजं निजाश्रमपदम् ॥

अथेति । अथानन्तरं भरतः पौरुषनिम्नेन पुरुषकाराधीनेन । ‘अधीनो निम्न-
आयत्तः’ इत्यमरः । शत्रुघ्नेन समं सह पुरतः प्रथममभिवादितो नमस्कृतः पुरुषः परम-
पुरुषः श्रीरामो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा देवीं जनकनन्दिनीं सीतां प्रणम्य । तथा
यथोचिताभिर्यथार्हाभिरुपचर्याभिरुपचारैः । उपपूर्वाच्चरतेः क्यजन्तात् ‘अप्रत्ययात्’
इति त्रियामप्रत्यये ङाप् । अवरोधवधूभिरन्तःपुरस्त्रीभिः सहितान्सावरोधवधूकान् ।
‘तेन सहेति तुल्ययोगे’ इति बहुव्रीहिः । ‘नवृतश्च’ इति कप् । सुग्रीवदशग्रीवानुजौ
सुग्रीवविभीषणौ आदौ येषां तान्वानरानुन्मनीकृत्योत्सुकचित्तान्कृत्वा । ‘अभूत-
तद्भावे च्विः’ । ‘तस्य च्वौ’ इति दीर्घः । ‘अरुन्मनश्चक्षुः—’ इत्यादिना सलोपः ।
अभ्यर्हितः पूजितः वसिष्ठो येन तम् । आमन्त्रितः संवोधितो मन्त्रिलोकः म-
न्त्रिजनो येन तम् । अनुग्रहालोकेन करुणाकटाक्षवीक्षणेनानुगृहीतोऽनुग्रहविषयीकृतः
पौरवर्गः पुरजननिवहो येन तमग्रजन्मानं ज्येष्ठभ्रातरं श्रीरामं विमानगतं विमाना-
रूढमेव सबहुमानं सगौरवमानन्दयन् । अपनीता श्रीरामागमनादपगता रुजा उप-
तापो यस्य तं तथोक्तम् । ‘स्त्री रुग्णजा चोपतापः’ इत्यमरः । निजं स्वकीयमाश्रमपदं
नन्दिग्रामाख्यमावासस्थानमनयत्प्रापयामास ॥

तत्र च सौमित्रिसीतासखो दाशरथिरतिलोभनीयवात्सल्यां कौस-
ल्यार्मैतिशयितदुःखातिरेकां कैकेयीर्मैतिक्रमस्नेहपरिष्वक्तां सौमित्रिमा-
तरमपि क्रमादभिवादयन्निजावलोकनरसनिरताभिरेताभिर्वनिताभिः क-
लाभिः पूर्णिमाचन्द्र इव पयोनिधिर्वीचिकाभिरिव प्रतिक्षणं परिरभ्यमाणो
निर्भरानन्दमविन्दत ॥

तत्रेति । तत्र भरताश्रमपदे सौमित्रिसीतासखो लक्ष्मणसीतासमेतः । ‘राजाहः-
सखिभ्यष्टच्’ । दाशरथिः श्रीरामोऽत्यन्तं लोभयतीत्यतिलोभनीयम् । पुत्रदर्शनाभि-

१. ‘अभ्यर्च्याभ्यर्चितपुरोहितमामन्त्रितमन्त्रिलोकमालोकानुगृहीत’ इति पाठः.
२. ‘विमानत एव’ इति पाठः. ३. ‘अनयदपनीतजनपरिश्रमं निजाश्रयम्’ इति पाठः.
४. ‘अयशःशल्यजनितशोकातिरेकाम्’ इति पाठः. ५. ‘अकृत्रिम’ इति पाठः.
६. ‘सुमित्रामपि’ इति पाठः. ७. ‘निजालोकरसनितान्तकन्दलितान्तरङ्गाभिरेताभि-
श्चन्द्र इव पयोनिधिर्वीचिकाभिः प्रतिक्षणं परिरभ्यमाणाभिः स लक्ष्मणः केवलमानन्द-
धुरमविन्दत’ इति पाठः.

मात्रविशेषजनकमित्यर्थः । यद्वात्मन्त्रं श्रेष्ठं यस्यान्तां कौशल्यां च । अतिशयितो य-
दुक्तो ह्यन्तस्तिरेको यस्यान्ताम् । यथांशेभ्यस्तदन्तमीनि समुत्पन्नदुःखभराकान्ता-
मित्यर्थः । कैवेयी च अतिशयेन प्रगमनिकान्तेन श्रेष्ठेन परिश्रवकां निर्गम्यद-
भेदपरिपूर्णा श्रीमिधिरातरमणि मुमितां च । यस्याद्वायुप्रभादभिवादनमनन्दपूर्णम् ।
विशेषलोकेन अन्तमदर्शने यो रसोऽनुसंगमनदिनतिरिताभिन्नत्पराभिरैताभिः पूर्तो-
स्तामिधिरिताभिरुत्तमर्षाभिः यस्याभिरर्षाः । 'कदा किलो यत्कथं च नन्दो कलना
कला' इति वैजयन्ती । पूर्विकायन्त्र इव । श्रीनिकाभिरुमिभिः पयोनिभिः समुद्र द-
मेत्युत्तमद्वयम् । प्रविष्टां परिरम्भमान आदरातिशयादप्ये दान आदिभ्यस्तापो
निमेरात्मन्मनन्दानन्दमदिन्दान्तमन्त । परमानन्दमरितान्तःकरणोऽभूदित्यर्थः ॥

जगत्पल्लवेनेक्षणेक्षितरसूद्रहस्यादरा-

क्षिप्रामुगभिर्येननं विचरितं गुरोराज्ञया ।

अनीयत समन्ततो हरिणणेन तीर्थं पुनः

सैमाकुलितमन्थरं विजहता गतिं मन्थराम् ॥ १०७ ॥

अथेति । अयानन्तरं गुरोर्वेगिहस्याज्ञया निदेशेनाविलज्जनेक्षणेक्षितोपलोकलोचनरी-
क्षितः सानन्दनमयोक्षितः स गतिं समुद्रद्वयं तस्य श्रीरामस्यदराद्विनरितं विविष्टान्ता-
रसूक्ष्ममिधिरं नृणांभिधेः निधाय कर्तुम् । मन्थरां मन्थं गतिं विजहता त्यजता ।
मन्थं मन्थं प्रहसित्यर्थः । जहातेः प्रहृष्टमन्थः । हरिणणेन यानरसमूहेन समाकुलिता
संधुमिता मन्थरा पैकेयी दात्री यतिगतायथा भवति तया । तत्र तस्याः पैतृप्र-
योगानवकाशादिनि भावः । समन्ततः । मन्थदिग्भ्य इत्यर्थः । तीर्थं पुण्यनदीवल्लि-
तं पुनर्भूयोऽपि यादनालंकारे वा । अनीयतानीयम् । पृथ्वी क्षाम् ॥

अलंकृतः कृतनभिषेकमादरा-

दमात्यसंहतिभिरवाप्य गानधः ।

पुरोन्मुखः पुनरयमानश्चे रयं

मनोरथं स च भरतो महारथः ॥ १०८ ॥

अलंकृत इति । अयं राययो रघुवंशोद्भवः श्रीरामोऽमाल्यसंहतिभिर्मन्त्रियैः । तत्र
तेषां मुखत्वादिति भावः । आदरात्सत्कारात्कृतं विरचितमभिषेकमवाप्य । मूर्धा-
भिधितः संहित्यर्थः । अचालंकृतो जटापटलविनोचनपूर्वकं विविधविभिन्नगणितारदि-
व्याम्बरादिभिर्विभूषितः पुनः पुरोन्मुखोऽयोध्यापुरप्रवेशाभिमुखः संहित्यर्थः । रय-

१. 'जगत्पल्लवे' इति पाठः. २. 'विजहता' इति पाठः. ३. 'विशद्वय हृदि
मन्थरां न भजता गतिम्' इति पाठः.

मानशे प्राप । पुष्पकं विहाय रथमारूढोऽभूदित्यर्थः । 'अश्रोतेश्च' इत्यभ्यासदीर्घ-
सुडागमौ । तथा महारथो महात्मा सं प्रसिद्धो भरतश्च । मनोरथं श्रीरामाभिषेकरूप-
निजवाञ्छितार्थसिद्धिमानशे । श्रीरामाभिषेकेण परिपूर्णमनोरथोऽभूदित्यर्थः । रुचिरा-
वृत्तम्—'चतुर्गृहैरिह रुचिरा जभौ सजौ गः' इति लक्षणात् ॥

तत्र च सेवाविचक्षणाभ्यां शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्यामभितो विधूतव्यजनः
परिजनाचारनिरतभरतोदस्तविमलमुक्तातपत्रो विचित्रोपहितनैपथ्यचा-
रुरारूढशताङ्गमातङ्गैराशरप्लवगवाहिनीपतिभिरनुगम्यमानः प्रवर्त्यमान-
श्चेताक्षतकुसुमलाजोपचारपौरपुरन्ध्रीकदम्बसंरम्भचलितमञ्जीरमणिका-
ञ्चीवल्यवांचालितां वाद्यमानमाङ्गलिकतूर्यघोषणां वैवोधिकविविधरव-
श्रवणसमयोच्चलितसामोदपौरसंवाधां सौधान्तरगवाक्षचलिततरुणीजने-
क्षणरेखानीलोत्पलदामतोरणाभिरामरैर्यन्तरामयोध्यामाजगाम राम-
चन्द्रः ॥

तत्रेति । किं चेति चार्थः । तत्र तस्मिन्समये सेवाविचक्षणाभ्यामुपचाराचरण-
तत्पराभ्यां शत्रुघ्नलक्ष्मणाभ्याम् । ज्येष्ठकनिष्ठभावोऽत्र न विवक्षितः । लक्ष्मणापेक्ष-
यापि शत्रुघ्नस्यादरातिशयद्योतनार्थं वा । तथा च महाकविप्रयोगः—'शत्रुघ्नलक्ष्मण-
मुखैरुपचर्यमाणः साम्राज्यभोगनिरतो भरतो बभूव' इति । अभितः । उभयपा-
श्वयोरित्यर्थः । विधूते वीजिते व्यजने चामरे यस्य स तथोक्तः । परिजनाचारनि-
रतेन भृत्यजनोचिताचारतत्परेण भरतेनोदस्तमुत्क्षिप्तं विमलं स्वच्छं च मुक्तातपत्रं
मौक्तिकच्छत्रं यस्य स तथोक्तः । विचित्रमाश्वर्यकरं विचित्रसंनिवेशं वा । यथा तथो-
पहितेन विरचितेन नैपथ्येन दिव्यभूषणाम्बरप्रयुक्तावयवप्रसाधनेन चारुः सुन्दरः ।
तथा शताङ्गा रथाः, मातङ्गा गजाः, ते आरूढा अधिष्ठिता यैस्तैः । 'शताङ्गः स्यन्दनो
रथः' इत्यमरः । आशरप्लवगवाहिनीपतिभिर्विभीषणसुग्रीवप्रमुखराक्षसवानरसेनाना-
यकैरनुगम्यमानोऽनुस्त्रियमाणश्च सन् । रामचन्द्रः श्वेताक्षतानां कुसुमानां लाजानां
चोपचारो निक्षेपणरूपोपचारः प्रवर्त्यमानो मङ्गलाचारतया क्रियमाणो यैस्तानि त-

१. 'लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्याम्' इति पाठः. २. 'विधूयमानधवलवालव्यजनः' इति पाठः.
३. 'मणिविमल' इति पाठः. ४. 'उपजातमनुजवेपचारुभिः' इति पाठः. ५. 'मातङ्गैर-
लंकृतैः' इति पाठः. ६. 'वाडिनी' इति नास्ति कचित्. ७. 'शेषाक्षत' इति पाठः.
८. 'सौरभ' इति पाठः. ९. 'मञ्जुमञ्जीर' इति पाठः. १०. 'वाचाटितदशदिगन्तराम'
इति पाठः. ११. 'भेरीमृदङ्गझङ्गादिकविविधारव' इति पाठः. १२. 'तरुणीकटाक्षलेखा'
इति पाठः. १३. 'रथ्यां तथाविधाम्' इति पाठः.

भोक्तानि यानि पौरपुत्रादीन्पुत्रानि पट्टपार्श्वनिवृत्तानि संरन्नेन संभ्रमेण नयिते-
 र्भोजयामासर्भजीरमणिवासीत्यर्थम् । पुरमाशिवरक्षताकडूर्वापात्रादिनां सुखादिनाम् ।
 'नयितेति' इति श्रुत्यान्त्यमेषि क्तः । वाद्यगानानि ताड्यमानानि नादयितृत्वादिनां
 मङ्गलयाद्यानि तटोपयान् । तथा वैशेषिकादिभिर्भरवाणां कर्मण्यर्थविशेषकजननाना-
 दिप्रसङ्गानां च स्तुतिपाठकसम्बन्धानां वा । भ्रवमममे आकर्षककाले कथयिताः
 प्रनयिताः नामोदाः मानन्दाश्च ये पाराः पुरजनास्तैः संवापां संश्रीणाम् । 'मादृलिक'
 'वैशेषिक' इत्यत्र 'प्रयोजनम्' इति टक् । संपादनरगवाधैः प्राणादनाद्यपाता-
 यनधन्यताः प्रयुताः यान्तरणीजनेक्षणरेखाः सुन्दरीजननेप्रसूयन्ता एव नालोत्प-
 ददानमोदयानि तीरभिरसमाणि रम्याणि रम्यान्तराणि प्रनोत्यभ्यन्तरालानि तस्या-
 न्यामयोभ्यामाजगाम । प्रविशेक्षेत्तर्धः ॥

नोकेनं समुपेयियान्स चिंजयी संसेवितो भ्रातृभिः

सुप्रीवप्रमुखापि प्रियसखान्स्त्वे न्वे पदे स्थापयन् ।

स्वच्छन्दं सुधिरं सुगान्यनुभवन्देक्ष्या तेषां नांतया

रामः पालयति त्म कीर्तिविभवैरामोदिनीं मेदिनीम् ॥ १०९ ॥

साकेतमिति । विजयी जयशीलः । 'जिदधि-' इत्यादिनेतिप्रत्ययः । यद्वा
 प्रनयो रावणविजयोऽस्मात्प्रीति विजयी । 'प्रशंसायामितिः' । स इतिङो रामः
 नयितृमयोध्याम् । 'साकेतः सादयोध्यायाम्' इत्यमरः । समुपेयिमानप्रविष्टः । 'उ-
 पेयिवातनाथाननूतानश्च' इति कसुप्रत्ययान्तो निपातः । तथा भ्रातृभिरनुर्गम्यरता-
 दिभिः संसेवित उपनयनाणः । तथा सुप्रीवप्रमुखान्सुप्रीवादीन्प्रियमत्तान्प्रियसुखदः ।
 'राजाहमतिभ्यद्वय' । सो मे पदे । किञ्चित्पादिप्रतिनिधयत्तानेतिन्यर्थः । वीष्मायां
 द्विर्भावः । 'पुत्रादिभ्यो त्वभ्यो वा' इति विगत्यान्मिमादेशाभावः । स्थापयन्प्रति-
 णपयन् । तथा देक्ष्या गीतया तमं स्वच्छन्दं नयेत्तुं सुगान्यद्विक्रमोपायाननुभवन् ।
 दान्धातोदया कीर्तिनरया विभर्तुः मानर्थाः समुद्दिगिरामोदिनीमानन्दकरी मे-
 दिनी भुवं सुधिरमतिविद्यमानं पालयति त्म परिपालयन् । 'तद् मे' इति भू-
 तार्थे षट् । चार्द्धरुचिर्भादित् इत्यम्—'मृदांभर्ममजाननः समुत्पन्नः सार्द्धरुचिरीति-
 तम' इति तत्प्रकाशः ॥

१. 'राज्यं त्वं' इति पाठः. २. 'विजयैरामोदिनी' इति पाठः. ३. 'स्वच्छन्दः' इति
 पाठः. ४. 'तया' इति पाठः.

अथ कविः काव्यवर्णनामाख्यानपूर्वकं काण्डसमाप्तिं श्लोकेनाह—

साहित्यादिकलावता शनगरग्रामावतंसायिता

श्रीगङ्गाधरधीरसिन्धुविधुना गङ्गाम्बिकासूनुना ।

प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डविहितानन्दे प्रवन्धे पुनः

काण्डो लक्ष्मणसूरिणा विरचितः षष्ठोऽपि जीयाच्चिरम् ॥११०॥

इति श्रीलक्ष्मणकविविरचिते चम्पूरामायणे युद्धकाण्डः समाप्तः ॥

साहित्येति । साहित्यं काव्यनाटकालंकारादिसमुदायरूपविद्या तदादि प्रमुखं यासां ताः । कला विद्या अस्य सन्तीति साहित्यादिकलावता । सकलविद्यारहस्याभिज्ञे-
नेत्यर्थः । अत्र कर्मधारयस्याप्यनुद्वेगकरत्वात्सर्वदधिकेशीत्यादिवन्निर्वाढव्यः । शनग-
रमिति ग्रामस्तस्यावतंसवदाचरितोऽवतंसायितो भूषणायमानः । उपमानार्थकाचारक्य-
जन्तात्कर्तरि क्तः । स चासौ श्रीगङ्गाधरधीरश्च श्रीयुक्तो गङ्गाधरनामा पण्डितः । 'धीरो
मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः' इत्यमरः । स एव सिन्धुः समुद्रस्तस्य
विधुना चन्द्रेण । पुत्रलादुल्लासकरत्वाच्च तद्रूपेणेत्यर्थः । अत एव श्लिष्टपरम्परितरूप-
कम् । 'विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि' इत्यमरः । गङ्गाम्बिकासूनुना गङ्गाम्बिकागर्भसंभूतेन
लक्ष्मणसूरिणा लक्ष्मणाख्यविदुषा । प्राक्पूर्वं भोजेन राज्ञोदितैर्विरचितैः पञ्चभिर्वाल-
काण्डादिसुन्दरकाण्डान्तैः काण्डैर्विहित आनन्दो विद्वत्प्रमोदो येन तस्मिन्नित्युत्तरप-
दसमाप्तः । प्रवन्धे चम्पूरामायणाख्ये काव्ये पुनर्विरचितः प्रणीतः षष्ठः षण्णां पूरणः
काण्डो युद्धकाण्डोऽपि चिरं जीयात् । सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्यर्थः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥

पूर्वेषां विदुषां मतानि विविधान्यालोच्य तत्सारम-

प्याकृष्येयमखण्डपण्डितपरीतोषाय संदर्भिता ।

यद्यत्र प्रतिभाति दूषणमिदं विज्ञायतां भूषणं

तत्रापि प्रतिभाति चेन्ननु परामृश्यं ह्यवश्यं बुधैः ॥

लोकेषु प्रतिभाति मध्यमजगत्तत्र त्रिलिङ्गाङ्गयो

देशस्तत्र तथाद्रिमौलितनयातीरं परं तत्र च ।

१. अस्य श्लोकस्य स्थाने—

'कोलालाख्यमहाग्रहारमहिताकल्पेन संख्यावतां

मूर्धन्येन विशारदेन विधुना श्रीसोमनाथोदये ।

प्राग्भोजोदितपञ्चकाण्डमहितानन्दे प्रवन्धे पुनः

काण्डो निर्मित एकचूतपतिना षष्ठोऽपि जीयाच्चिरम् ॥'

इति पाठः कचित्.

ग्रामः काञ्जलुरीति तत्र महितः श्रीरामचन्द्रः सुधीः

श्रीमानुद्वहताममुष्य कविताकन्यां रघूणां पतिः ॥

इति श्रीमत्परमयोगीन्द्रवृन्दमानसेन्दीवरसंदोहानन्दलाभाभिनन्दितरघुनन्दनचरणा-
रविन्दमकरन्दास्वादनकन्दलितसारस्वतेनाखण्डिततपःप्रचण्डमुनिप्रकाण्डमण्डलेश्वरशा-
ण्डिल्यमहामुनिगोत्रावतंसस्यापञ्चान्ववायसुधापारावारपारिजातस्य धन्वन्तर्यवतारान्त-
रस्यायुर्वेदप्रमुखनिखिलविद्यासारससर्वज्ञसार्वभौमस्य धन्वन्तकोदण्डवर्यस्य तनूजेन ग-
ङ्गाम्बिकागर्भरत्नाकरसुधाकरेण रामचन्द्रवृधेन्द्रेण विरचितायां चम्पूरामायणव्याख्यायां
साहित्यमञ्जूषिकासमाख्यायां युद्धकाण्डः समाप्तः ॥

रामचन्द्रार्यरचिता रामचन्द्रपदार्पिता ।

व्याख्या श्रीयुद्धकाण्डस्य पूर्णा मञ्जूषिकाभिधा ॥

चम्पूरामायणस्थलोकानां सूची ।

श्लो०	का०	पृ०	श्लो०	का०	पृ०
अक्लेशसंभूतगतागताभ्यां	सुन्दर.	७२	अपहृतविदुधार्तैः	वाल.	४६
अचलमथ सलीलम्	युद्ध.	६६	अपाटवात्केवलमङ्गकानां	वाल.	२५
अजनि पुनः समीकम्	युद्ध.	६०	अपातयत्स्वर्गमुपाश्रयन्तं	वाल.	९७
अतिचकितमतिः पुरैव	अयोध्या.	६२	अपि कुशलममर्त्याः	वाल.	१७
अत्याकुला हरिवलैः	युद्ध.	३२	अपिचदियममन्त्रे	अयोध्या.	६९
अत्रागमद्रौतमधर्मदारान्	वाल.	९०	अभयागतो मदपयाति	युद्ध.	१८
अथ जलधौ निपेतुः	युद्ध.	२७	अभिषिक्ते तु सुग्रीवे	किष्किन्धा.	२०
अथ तमुवाच सा जनक	सुन्दर.	३२	अभूदराजकम्लान	अयोध्या.	६१
अथ दशरथः पुत्रं रामं	अयोध्या.	२	अभ्यर्च्य कस्मैचित्	अयोध्या.	१८
अथ दशरथनन्दना	युद्ध.	९५	अमी तटसमीपनिर्झर	युद्ध.	८
अथ दशरथवर्णीं ताम्	वाल.	१११	अम्भःपूरसुसंपूर्णा	किष्किन्धा.	३०
अथ दाशरथेः कर्णम्	वाल.	४२	अम्भोजसंभवममुं	वाल.	२१
अथ निगदितनीतिं	युद्ध.	३१	अम्भोजोद्भवविनिर्गत	किष्किन्धा.	२८
अथ निशिचरनाथं	सुन्दर.	२१	अम्भोधिपाने सलिले	किष्किन्धा.	३१
अथ निशिचरमाथात्	वाल.	१३	अयं कथं स्यादिति वाच्यं	अरण्य.	३५
अथ मदगर्जितैरधिक	युद्ध.	२३	अयं कालः कालप्रमथश्च	किष्किन्धा.	२६
अथ रघुकुलनाथो	अयोध्या.	३८	अयमसुखयदेवं देव	किष्किन्धा.	१२
अथ रामाभिधानेन	वाल.	३०	अयं महात्मा तपसः	वाल.	९६
अथ वारानिधिं ध्यायन्	युद्ध.	२१	अयि कवलय मर्ममू	अरण्य.	५
अथ वीचीचयच्छन्न	वाल.	७५	अयि समसुखदुःखैरन्विष्टं	युद्ध.	८९
अथ सरसिजयोनेः	वाल.	८	अर्धोदीरितवीरवादम्	युद्ध.	८५
अथ सेनान्यमिच्छद्भिः	वाल.	३३	अलक्षितमहीधरग्रहण	युद्ध.	२८
अथांशुमानयं राज्यं	वाल.	७५	अलक्ष्यतः स रक्षसाम्	युद्ध.	७९
अथाखिलजनेक्षणेक्षित	युद्ध.	१०७	अलघुचलितशृङ्गावात	अयोध्या.	१०
अथाप्रवीद्धिरिवरतुङ्गम्	सुन्दर.	६८	अलंकृतः कृतमभिषेक	युद्ध.	१०८
अथावासं शान्तेरकृत	अयोध्या.	७७	अलब्धनिर्गमा शंभोः	वाल.	८३
अदृष्ट्वा तां नदीं तत्र	वाल.	८४	अलम्बुसायामिक्ष्वाकोः	वाल.	८९
अनपत्यानथामर्त्यान्	वाल.	५९	अवकीर्य दाशरथिः	युद्ध.	५०
अनिमिषभुवने वा व्योम्नि	सुन्दर.	३९	अवकीर्य दाशरथिः	युद्ध.	८१
अनुजरचितपर्णागार	अयोध्या.	५२	अवभृथेऽवसिते	वाल.	२४
अनुनीय रावणिरथो	युद्ध.	६३	अवलेपभराकान्ता	वाल.	८२
अनुपधि रचयित्वा	अयोध्या.	७४	अवलोक्य हिरण्यनाभ	सुन्दर.	६
अन्योन्यस्य सदक्षलक्ष्य	युद्ध.	८३	अविरतकृषितान्तं	अयोध्या.	६८

श्लो०	का०	पृ०	श्लो०	का०	पृ०
अविरलमिनवशं	अयोध्या.	६७	आलोक्य दूतमनुजम्	युद्ध.	८०
अशोकवनिका लेभे	अरण्य.	३३	आवर्तगर्तसंभ्रान्त	वाल.	८१
असमञ्जं सुतं लेभे	वाल.	६६	आविःप्रलापमटवीम्	अयोध्या.	४७
असमञ्जसंचारित्रम्	वाल.	६७	आविःशाखाशिखोन्नेय	वाल.	८०
असमञ्जसुतं पौत्रम्	वाल.	७१	आविर्वभूव पूर्वादिः	सुन्दर.	१०
असुरसमरवेलाजातवाधा	अयोध्या.	१९	आश्रुतः श्रुतवृत्तेन	वाल.	४०
असौ जनकनन्दिनीं तत	सुन्दर.	१५	आसारधारां विकिरन्	युद्ध.	४२
असौ वसिष्ठनिर्देशात्	वाल.	९८	आहूय रामं विनयाभि	अयोध्या.	७
अस्ति प्रशस्तविभवैः	वाल.	१८	इति जनकपुरोधः श्लाघितो	वाल.	९९
अस्ति प्रशस्ता जन	वाल.	११	इति ब्रुवाणं कृतसौहृदं तम्	किष्किन्धा.	४२
अस्माकं रूपलक्ष्मीम्	किष्किन्धा.	२४	इति विविधरसाभिः	वाल.	४७
अस्माननाश्रिततपोवन	अयोध्या.	५	इत्थं वदन्निन्दुमुखीं सलीलं	युद्ध.	१०४
अस्मिन्पुरा पुरभिदः	वाल.	३८	इत्थं विदितवृत्तान्ते	वाल.	९२
अस्य पीताम्बरत्यागे	अयोध्या.	४०	इत्थं विलप्य दयितां	अरण्य.	४१
अहं वैश्यस्य शूद्रायां	अयोध्या.	५८	इत्थं जाम्बवता परापर	किष्किन्धा.	४८
अहह निहता लङ्का वाला	युद्ध.	९४	इत्यालपन्नकरुणमेष	युद्ध.	९
अहह विधिनियोगादथ	युद्ध.	१३	इन्द्रनीलाचलोदञ्चत्	वाल.	२२
आकर्ण्य किनरमुखात्	युद्ध.	१४	इह समदगजेन्द्रन्यस्त	अरण्य.	९
आकृष्य दूरमुटजादथ	अरण्य.	२६	उच्चस्थे गृहपञ्चके	वाल.	२९
आजानपावनक्षीरां	वाल.	५४	उच्चैर्गतिर्जगति	वाल.	२
आदाय तत्सगुणमाशु	वाल.	११२	उज्जृम्भितस्य तरसा	सुन्दर.	७
आदित्यः कृतकृत्य एष	सुन्दर.	१४	उत्रासकासरमुदञ्चित	युद्ध.	६
आदिष्टा रघुनन्दनेन	युद्ध.	२६	उदपतदुपभोक्तुम्	किष्किन्धा.	४७
आदीप्यमानपवनात्मज	सुन्दर.	६२	उपगच्छक्षस्य परोक्षभावा	सुन्दर.	२५
आदौ नीलांशुकश्रीस्तदनु	सुन्दर.	५९	उपचितजीवनधारा	किष्किन्धा.	२५
आधूय मोहमहितो	युद्ध.	५१	उपरि यथा यथा मणि	युद्ध.	१००
आधौ सिद्धौपधिरिव	किष्किन्धा.	४	उपागतौ मिलितपर	वाल.	९
आनन्दवाप्पविसरो वदने	अयोध्या.	४	एकं हैहयसंभवात्	युद्ध.	३६
आनन्दमन्थरमनन्तर	युद्ध.	८	एतद्विक्रमवीक्षणेन जनि	सुन्दर.	५८
आनाकलोकपरिकीर्तित	सुन्दर.	४४	एते ववृधिरे वीराः	वाल.	३३
आनीतचूडामणिसंनि	सुन्दर.	७३	एनां पुराणनगरीं	वाल.	१९
आपाटलाधरपुटान्त	सुन्दर.	४४	एवंविधे प्रियतमे	किष्किन्धा.	१५
आपूरयन्मङ्गलतूर्यघोषैः	अयोध्या.	८	एवं निशम्य कुपितः	सुन्दर.	५३
आवालवृद्धमनुगच्छति	अयोध्या.	४४	एवं भर्त्रा भर्त्सिताप्यार्द्र	अयोध्या.	२३
आरुह्य पुष्पकमयं	युद्ध.	९९	एषा निकृष्टमतिरात्म	अयोध्या.	७०
आरुह्याद्रिमथावरुह्य	सुन्दर.	७०	एषा राक्षससार्वभौम	सुन्दर.	१३
आर्यस्य रक्षितुमसूननुजः	युद्ध.	९०	ककुभि कुलिशपाणेः	किष्किन्धा.	३८
आर्यार्यान्वेपणा कार्यी	किष्किन्धा.	२१	कन्याद्वयममुष्यासीत्	वाल.	५६

श्लो०	का०	पृ०	श्लो०	का०	पृ०
कपयः कैकसेयानां	युद्ध.	५४	चुलुकगतसमुद्राखादने	अरण्य.	११
करतलैरपचायमथेक्षणैः	किष्किन्धा.	३	चूडामणिं कपिवरस्य ददौ	सुन्दर.	३६
कल्याणवादसुखितां	अयोध्या.	३१	छन्दोमयीनां निलयस्य	वाल.	१०
कल्याणि त्वद्वियोगेन	सुन्दर.	२७	जनकः स्वकनीयांसम्	वाल.	१०७
काकुत्स्थोऽप्यथ रक्षसाम्	अरण्य.	३४	जनकः स्वयं दनुजवंश	युद्ध.	९२
कान्तारभाजि मयि कैकय	अयोध्या.	३०	जननीतिविहीना मे	अयोध्या.	७१
कामक्षिप्तपृषत्कभिन्न	किष्किन्धा.	३४	जज्ञे तदत्रभवती	युद्ध.	६९
कारुण्यं निरवधि यत्तव	किष्किन्धा.	१४	जेतारमाहवमुखे	युद्ध.	४८
किं नागतस्ते श्रवसोः	अयोध्या.	१७	ज्योत्स्नां विनापि	सुन्दर.	१८
किमिति भजथ मौनम्	किष्किन्धा.	४५	ज्वलदनलं त्रिशूलम्	युद्ध.	५६
कुशरूपकुशेशयासनास्त्रं	सुन्दर.	३५	त एते तपसा दीप्ते	वाल.	७०
कुशस्तम्भेऽपि संभूतम्	किष्किन्धा.	७	ततस्तनयवृत्तान्तं	वाल.	७४
के यूयमक्षतवले	किष्किन्धा.	४०	ततस्तस्योपान्ते जनक	अयोध्या.	७८
केशहस्तं स्वहस्तेन	अयोध्या.	७५	ततो गोकर्णमासाद्य	वाल.	७७
कोपादसौ परिघतोमर	युद्ध.	७८	ततो धुतनखायुधः	युद्ध.	४१
कोपादुत्पतितस्तदा	युद्ध.	३३	ततो भरतशत्रुघ्नौ	वाल.	११०
कौवेरस्य तु पुष्पकस्य	युद्ध.	३७	ततो भाविनि संग्रामे	वाल.	४३
कौसल्यायै प्रथममदिशत्	वाल.	२३	ततो मदपरिप्लवप्लवग	युद्ध.	४०
कृतासमज्जनिर्यासम्	अयोध्या.	३५	ततो महर्षिर्जनकस्य राज्ञः	वाल.	१०२
कृत्वा मारुतिलङ्घनोत्थित	सुन्दर.	२	ततो हनूमान्दशकण्ठ	सुन्दर.	१
कृत्वा मूर्धनि शासनम्	युद्ध.	६८	तत्करास्तमसा रुद्धा	सुन्दर.	११
क्रव्यादवपुषा सोऽयम्	वाल.	६८	तत्काले पिशिताशनाश	वाल.	४१
क्षतार्कभवतेजसि क्षपित	युद्ध.	६५	तत्र तत्पत्रसंछन्न	सुन्दर.	१६
क्षिप्ताः संयति पुष्पिताः	युद्ध.	५५	तत्र वालिकरनुन्न	किष्किन्धा.	११
क्षितिपतितनयानां हन्त	किष्किन्धा.	१९	तत्र सत्रं परित्रातुं	वाल.	३६
क्षीराम्भोर्धेज्जठरमभितो	वाल.	१४	तत्र सीताविवाहार्थम्	वाल.	१०१
खण्डनाय वसुधावधू	अयोध्या.	८६	तत्राभूत्कृतिकाप्रीत्यै	वाल.	६२
खरपरुषि शरासने	अरण्य.	२०	तत्रासनं द्रुतमपास्य	किष्किन्धा.	३५
खरवधपरिशुद्धे	अरण्य.	२१	तथातिथ्यं चक्रे भरत	अयोध्या.	७६
जग्राह जनकात्सीताम्	वाल.	१०८	तदनु जनकपुत्रीयाच्चव्या	अरण्य.	२५
गङ्गा सप्ताकृतिर्जाता	वाल.	८५	तदनु दनुकवन्धेना	अरण्य.	४३
गच्छता दशरथेन निर्वृतिं	अयोध्या.	१	तदनु शूलमखण्डयत्	अरण्य.	३
गद्यानुबन्धरसमिश्रित	वाल.	३	तदेनामेनसो मुक्तां	वाल.	९३
गुणमनिमिषचापे कंचित्	वाल.	१०९	तनयविरहवार्तामात्र	अयोध्या.	१३
घनश्यामलपत्रस्य	किष्किन्धा.	२९	तनुं तनूकृत्य तदा हनूमान्	सुन्दर.	८
घर्मे निदाघकिरणस्य	अयोध्या.	४१	तपनपवनयोर्यः प्राप्तवान्	किष्किन्धा.	६
घोरस्य राघवकलत्रतपो	सुन्दर.	५५	तमेनमन्वजायन्त	वाल.	३१
चक्रे शकजिदाज्ञया रण	सुन्दर.	६३	तया तटिन्या जाह्नव्या	वाल.	८८

श्लो०	का०	पृ०	श्लो०	का०	पृ०
तयोरेकस्य संरम्भो	अयोध्या.	११	देव त्वत्तनयस्य कुन्तलभरं	अयोध्या.	५४
तरंगाकृष्टमार्तण्ड	वाल.	७९	देवे स्थितेऽपि तनयं तव	अयोध्या.	६
तस्मिन्क्षणे वरयुगं चिर	अयोध्या.	१२	देव्या दशाननवचोमय	सुन्दर.	२६
तस्मिन्नित्यं प्रार्थना	अयोध्या.	४९	देव्या यस्या वसनमुदधिः	वाल.	१००
तस्मिन्नुज्जम्भितोष्ण	अरण्य.	१५	देव्यास्त्वदीयान्वयकीर्त	सुन्दर.	७५
तस्मिन्प्रदोषसमये	सुन्दर.	१२	द्रष्टुं नालमगाधतां फणि	युद्ध.	१०
तस्मिन्महापथधिया वदनं	अरण्य.	१०	द्राग्वारुणीभजननिद्रुत	किष्किन्धा.	३६
तस्मिन्हनूमदरणिप्रभवे	सुन्दर.	६४	न केवलं मामहरदुरात्मा	सुन्दर.	२३
तस्या विदेहदुहितुः पद	अयोध्या.	५५	न गणयसि यदि त्वं	युद्ध.	१६
तस्येदमाश्रमपदं सरसी	अरण्य.	८	न योग्या नगरप्राप्तिः	किष्किन्धा.	२२
तातः स्ववाचा व्यवहृत्य	अयोध्या.	२६	नवः कठिणकर्षणश्रुटित	वाल.	१०५
ताते पितृवनं याते	अयोध्या.	७२	नाक्रान्तस्त्रिदिवः परैः	अयोध्या.	६०
तां नदीं विबुधा लब्ध्वा	वाल.	५७	नाथो विमोक्तुमुदयुक्ता	युद्ध.	२३
तापोपशान्तिनटनात्	किष्किन्धा.	३३	नारायणाय नलिनायत	वाल.	१६
तामावसद्दशरथः	वाल.	१२	नाहं सुकेतुतनया न च	किष्किन्धा.	१८
तावुभौ च भृगुवंशसंभवौ	वाल.	११३	निद्राक्षयादरुणितेन	सुन्दर.	७१
तासु प्रार्चीं गतास्तिस्रः	वाल.	८६	निर्णयाविषयमस्य वालतः	सुन्दर.	५४
तिष्ठन्क्षत्रार्हवृत्तौ	वाल.	९५	निर्भिन्नसालकटकोऽस्मि	किष्किन्धा.	१३
तूणीमुखात्वरितमुद्धरणे	युद्ध.	८४	निशाचरीस्तां निरवद्य	सुन्दर.	२४
तोयादानसदानपुष्कर	अयोध्या.	५७	निशिचरपतिरित्यवेत्य	किष्किन्धा.	३९
त्रैविध्यं श्रूयतां वत्स	वाल.	६३	निश्रेयसप्रणयिनीं पदवीं	सुन्दर.	४६
त्वत्पित्राहं परित्रातः	सुन्दर.	५	नूनं जनेन पुरुषे महति	वाल.	११५
त्वदभिलपितपूर्वा वञ्चितः	अरण्य.	३७	नूनं विदितवृत्तान्ते	सुन्दर.	२२
त्वया मया च कर्तव्यः	अयोध्या.	८१	नृपसुखविमुखेन खेन	अयोध्या.	४५
त्वया सह प्रस्थितचित्त	सुन्दर.	२८	नेतुं शोकरसं निशाचर	सुन्दर.	४०
दत्तार्जुनविकासेन	किष्किन्धा.	२३	नैवाभवस्त्वमिह शील	अयोध्या.	२१
दशमुखपुरमध्ये वीक्षिता	सुन्दर.	६९	न्यग्रोधपत्रसमतां क्रमशः	वाल.	२७
दशमुखरथमाशुध्वस्त	अरण्य.	३१	पक्षाभिघातरयरेचित	सुन्दर.	३
दशरथात्मजयुगमनिरी	अरण्य.	१६	पतति स्म तत्प्रथमम्	युद्ध.	७६
दशशतनयनेऽपि वीक्ष्य	अरण्य.	७	परिगृह्य तं झटिति	युद्ध.	५७
दशाननशरक्षतिक्षरत्	युद्ध.	८६	परिणतिपरुषाणां	अयोध्या.	६६
दिलीपेऽपि दिवं याते	वाल.	७६	पर्याप्तप्रमदमुपेयुषां	किष्किन्धा.	४३
दिवाकरप्लोपभवां ममार्ति	किष्किन्धा.	४१	पर्याप्तभाग्याय भवान्	वाल.	३४
दुःखे सुखे च रज एव	वाल.	९४	पश्यन्ननन्द भरतः परि	युद्ध.	१०६
दुर्वारे तदनु द्वयोश्च	युद्ध.	४७	पश्येदानीमुदधिपरिखा	युद्ध.	१५
दृष्टे यत्र यदृच्छयापि	युद्ध.	१	पातित्रत्यहुताशनेन	सुन्दर.	२३
दृष्ट्वा राममनेकजन्मरचितैः	अयोध्या.	४८	पानेन हीनजलमब्धिम्	अरण्य.	१३
देव तस्याः प्रतिप्रासून्	सुन्दर.	७७	पूजोपहाररचनाय	युद्ध.	३८

श्लो०	का०	पृ०	श्लो०	का०	पृ०
पुरा मनोरमा नाम	बाल.	५५	महासमरसूचकः प्रति	किष्किन्धा.	२७
पुरीमयोध्यामध्यास	बाल.	६४	मातुराज्ञां वहन्मूर्ध्ना	अयोध्या.	२७
पौलस्त्यपातकिसमागम	सुन्दर.	६६	मातुलो गरुडस्तेषाम्	बाल.	७३
पौलस्त्यमप्रजनुषं परुषं	युद्ध.	१७	मा निषाद प्रतिष्ठां त्वम्	बाल.	६
प्रणीतमणिपादुकं प्रणतम्	युद्ध.	१०५	मा भूत्वत्पदपद्मयोः	अयोध्या.	२९
प्रतिदिनमवदातैर्ब्रह्म	बाल.	४५	मायामृगेण तव मैथिलि	सुन्दर.	३४
प्रत्यापितानां कपिपुंगवने	किष्किन्धा.	१०	मायामृगे समरनाटक	सुन्दर.	५२
प्रभामिवाकौ तमसां	अरण्य.	१२	मारीचनीचमतिराहव	बाल.	५०
प्रह्लादस्य व्यसनममितं	बाल.	१५	मुद्रामुद्रितजीविताम्	युद्ध.	३
प्रविश्य विपिनं महत्	अरण्य.	१	मुनिभृशशाश्वोपज्ञानि	बाल.	४४
प्रसुप्तवर्हिणश्वासपारणा	युद्ध.	१०२	मुनिशापकृतोत्पत्तिः	अयोध्या.	५९
प्रागमन्थरेति महिषीति	अरण्य.	२२	मेध्याश्वमार्गपरिमार्गण	अयोध्या.	५१
प्राचीनं व्यसनं सुरेन्द्र	किष्किन्धा.	३७	यक्षः सुकेतुर्दुहिण	बाल.	३९
प्राप्य तत्प्रथमं युद्धे	युद्ध.	५२	यत्कीर्तिस्तिलकायते	बाल.	१०६
प्राबोधयत्तदनु पङ्क्तिमुखः	युद्ध.	५३	यत्नो मुधा भवति यत्र	युद्ध.	७०
प्रारब्धयात्रस्य रघुद्रहस्य	अयोध्या.	४२	यत्र कान्ता न पश्यन्ति	अरण्य.	१४
प्राविक्षदक्षिणि परं	युद्ध.	९७	यत्र कान्तैर्विमुक्तानाम्	किष्किन्धा	२
प्रिये जनकनन्दिनि प्रकृति	अयोध्या.	३२	यथा यथा राघवराज	अयोध्या.	४३
प्रेङ्खन्ती पिशिताशया	सुन्दर.	४९	यदुचितमहो मायाशीलस्य	युद्ध.	७५
बद्धादरोऽपि परदारपर	सुन्दर.	५०	यद्वाहुराहुरसनायित	बाल.	२०
बलेन तपसां लब्धे	बाल.	३७	यद्यदूरे पुरः पश्यन्	युद्ध.	१०१
बहुभिरिह किमुक्तैः	अयोध्या.	७३	यद्यस्ति कौतुकमपूर्वं	अरण्य.	३८
बाहुचन्दननिषङ्गकोटरात्	सुन्दर.	५१	या तु नः पदवी सैषा	अरण्य.	४
ब्रह्मास्त्रवित्रस्तजयन्त	सुन्दर.	७६	यानं मदाशयमवेत्य यथा	युद्ध.	१०३
भरतस्तदनु प्रार्थ्य	अयोध्या.	८२	यामेवाहुर्निशिचरकुलो	अयोध्या.	९
भरतस्तेषु कैकेय्याः	बाल.	३२	यावद्याति पुरं पुरंदर	युद्ध.	४६
भीतो भूभरतः किमम्ब	अयोध्या.	२४	या वीक्षिताजनि पुरा यम	युद्ध.	९१
भूमौ ततः प्लवगराज	युद्ध.	६७	युगपत्प्राप्तगुणयोः	बाल.	११४
भूयोऽपि सोऽयं रघुनाथ	सुन्दर.	९	युष्मद्भार्तासुधास्वाद	किष्किन्धा.	८
भोजेन तेन रचितामपि	युद्ध.	२	यैश्चन्दारकसुन्दरीजनमुखे	सुन्दर.	६१
मध्यं तनुत्वादविभाव्य	बाल.	२८	योगं वितन्वति हनूमति	किष्किन्धा.	९
मन्दमन्दमपयद्वलित्रया	बाल.	२६	योगेन लभ्यो यः पुंसाम्	बाल.	३५
मम सुरनरगीतख्यातिभिः	अयोध्या.	३	रक्षःपते रघुपतेः	युद्ध.	३५
ममाथ शैलादथ वालिः	युद्ध.	६१	रक्षःपतौ पतति लब्ध	युद्ध.	८८
मयूरीव महानागं	अयोध्या.	६५	रक्षःसंघट्चूर्णीकृतकनक	सुन्दर.	३८
मलयगिरिचलोऽयम्	किष्किन्धा.	५	रक्षःस्त्रीवदनारविन्द	सुन्दर.	५७
मल्लीं चूतवनादिव स्नुहि	सुन्दर.	१७	रक्षोवधः प्रकृत इत्ययम्	अरण्य.	६
महामहीध्रसप्रीचीम्	सुन्दर.	३१	रक्षोऽवरोधवसतिं	युद्ध.	३०

श्लो०	का०	पृ०	श्लो०	का०	पृ०
रघुतनयस्ततो विदित	युद्ध.	३९	वासस्त्वचां भवतु किंचन	अयोध्या.	२२
रघुपतिचापघोपसमयो	किष्किन्धा.	३२	विकस्वरमदोत्कटम्	युद्ध.	७३
रजनिचरमभागे वार	सुन्दर.	१९	विच्छिद्याशुमथार्ध	युद्ध.	५८
रणे तदनु दारुणे रभस	युद्ध.	४३	विद्ययेव त्रयीदृष्ट्या	बाल.	११७
रहस्तदानीं रजनीचरेन्द्रः	युद्ध.	१२	विपिनमवजगाहे	अरण्य.	२४
राक्षसासिक्तः क्षिप्रं	अरण्य.	३२	वियत्तले तदनु निलीय	युद्ध.	४४
राजन्यधर्मविदुषोऽपि	युद्ध.	९३	विलङ्घ्य विविधान्देशान्	अयोध्या.	८४
रामः काममुपाश्रयिष्यति	अयोध्या.	१४	विशिखे विशिखे तस्मिन्	अरण्य.	२
रामस्तमाह चिनतं रजनी	युद्ध.	१९	विशुद्धशीलामनलेन	युद्ध.	९८
रामाकर्षणभग्नकार्मुक	बाल.	१०४	विस्तीर्णाक्षैर्विपिनहरिणैः	अयोध्या.	८५
रामानुसाररसनिर्गत	अयोध्या.	४६	वृषस्यन्ती वृषस्कन्धं	अरण्य.	१७
रामाश्रमाद्विगतलक्ष्मण	अरण्य.	२८	वल्लोहद्वनमेतेषां	अयोध्या.	८०
रामास्त्राद्विलीतेषु	युद्ध.	५९	व्यापारयन्त्रथ विलोचन	युद्ध.	२२
रामे बाहुवलं विवृण्वति	बाल.	१०३	शतधारकठोरशिखैः	युद्ध.	७४
रामे विदेहसुतया तरु	अयोध्या.	५०	शरणमथ शरव्यथा	युद्ध.	२५
रुद्रापि यान्तमनुगच्छति	अयोध्या.	३४	शस्त्राशस्त्रि समुत्सुकोऽपि	युद्ध.	८७
रुपा विशिखमुच्छिखं	युद्ध.	२४	शिरसा तव सौमित्रिः	सुन्दर.	२९
रेखारथाङ्गसरसीरुह	अयोध्या.	२८	शिवयोर्युञ्जतोर्वार्यं	बाल.	५८
लक्ष्मणानुगतं रामचन्द्रं	युद्ध.	४५	श्रुत्वा शकजितः सुतस्य	युद्ध.	७७
लक्ष्मीं तनोतु नितराम्	बाल.	१	श्रेयः पदात्पदमुपैति	युद्ध.	२०
लज्जावशादविशदस्मर	बाल.	११६	स एष सानुजः प्रायात्	अयोध्या.	८३
लङ्कादाहेऽप्यनार्ता	सुन्दर.	६७	संक्रान्तवर्णान्तरगाधि	बाल.	४९
लङ्कापुरोपवनसीड्यथ	सुन्दर.	७४	संग्रामकेलिपरिघटनभग्न	सुन्दर.	४५
लावण्याम्बुनिधेरमुष्य	अरण्य.	१८	संग्रामदुर्दिने तस्मिन्	सुन्दर.	४१
लोकान्तरप्रणयिनं श्वशुरं	अरण्य.	४०	स च सुचिरं नियुध्य	युद्ध.	६२
वंशस्पृशा हृदयहारि	बाल.	५२	स तां सतां बुद्धिमिव	किष्किन्धा	१
वत्सं कठोरहृदये नयना	अयोध्या.	१५	सत्यविप्रवमपत्यसंगतः	अयोध्या.	१६
वनचर इव साकं मैथिली	अयोध्या.	६४	सत्योद्यां गिरमिह	अयोध्या.	२०
वनमुवि तनुमात्रत्राणम्	अयोध्या.	२५	स दण्डकायां कृतदण्ड	अरण्य.	२३
वनमेतद्गते रामे	बाल.	९१	संतापघ्नं सकल	बाल.	१३
वलयितचित्रचापवति	युद्ध.	८२	संत्रस्य पूर्वममुतस्तव	किष्किन्धा.	१७
वलयिततटदेशैर्वाहिनीनां	युद्ध.	२९	स पितरमनवेक्ष्य तत्र	अयोध्या.	६३
वाचं निशम्य भगवान्	बाल.	५	स पुत्रीयन्सपत्नीकः	बाल.	६५
वाचामिदानीं किमु	सुन्दर.	६५	सप्राणा चेन्नकतनया	अरण्य.	३९
वाणीविलासमपरत्र	बाल.	७	समभूत्समये तस्मिन्	अरण्य.	३०
वातूल इव तूलानां	युद्ध.	७२	स मारुतैर्नैर्ऋतपाशजन्मा	सुन्दर.	४२
वारिदादपि च रामनामतः	युद्ध.	५	सरसपटीरकुञ्जवन	युद्ध.	११
वाल्मीकिगीतरघु	बाल.	४	सर्वे सपर्वतामुर्वाम्	बाल.	६९

श्लो०	का०	पृ०	श्लो०	का०	पृ०
सवलकले दाशरथौ	अयोध्या.	३९	सैन्यैस्ततो रघुपतिः	युद्ध.	७
सहलक्ष्मणं तमपि	युद्ध.	६४	सैषा भागीरथी जह्नीः	वाल.	८७
साकेतं समुपेयिवान्स	युद्ध.	१०९	सोऽपि गत्वा बिलं तत्र	वाल.	७२
सागरेण कृतज्ञेन	सुन्दर.	४	सोऽपि प्लवंगमभिर्वीक्ष्य	सुन्दर.	४७
साधारणी क्षितिभुजां	किष्किन्धा.	१६	सोऽयं ददर्श दशकन्धरम्	सुन्दर.	४३
सापि सप्ताचिषा क्षिप्तं	वाल.	६१	सोऽयं मदान्धहृदयो	सुन्दर.	२०
साहित्यादिकलावता	युद्ध.	११०	सोऽहं प्लवङ्गमपतेः	युद्ध.	३४
सिद्धार्थको महामात्यः	अयोध्या.	३६	सौख्यावहस्य पवनात्मज	सुन्दर.	३०
सीतापतेः किसलयैः परि	अयोध्या.	५६	स्वकृत्यैः शाखानामव	सुन्दर.	३७
सीता पुरा गगनचारिभिः	अयोध्या.	३३	स्वतःसिद्धं यस्मिन्नितर	अयोध्या.	७९
सीताभिधानकमलां	सुन्दर.	५६	स्वयमपि शरभङ्ग	अरण्य.	४२
सीतामाहर्तुकामाम्	अरण्य.	१९	हरिकुलारवतश्चलितः	युद्ध.	७१
सीतामुदीक्ष्य निभृतेन	युद्ध.	९६	हा कष्टमत्र नहि सा	अरण्य.	३६
सुखोचितानां सुव्यक्त	अयोध्या.	३७	हा तात हा जननि हा	सुन्दर.	६०
सुत्रामपुत्रारिशिलीमुखा	किष्किन्धा.	४४	हा नाथ क्व चिरायसीति	अरण्य.	२९
सुबाहुराहवोन्मत्तः	वाल.	५१	ह्लाद्रेः शिखराणि तानि	वाल.	४८
सुमुखि मम सुमित्रा	अरण्य.	२७	हे वीरा यूथनाथाः परि	किष्किन्धा.	४६
सेवारसानुगतपौरमनो	अयोध्या.	५३			

